

OUP—390—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

S294.1
V41K

Accession No.

PG S650

Author

Title

कुत्पायणवेदीयतैत्तिरीयसंहिता

1948 भाग - 6

This book should be returned on or before the date last marked below.

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पू॒र्णा प॒श्वा॒दु॒त पू॒र्णा पु॒र॒स्ता॒दु॒न्म॑ध्य॒तः पौ॒र्ण॒-
मा॒सी जि॒गाय॑ । तस्यां दे॒वा अ॒धि सं॒व॒स॒न्त
उ॒त्त॒मे नो॒कं इ॒ह मा॑दयन्ताम् । यत्ते दे॒वा
अ॒र्द्ध॒धु॒र्भा॒ग॒धे॒य॒म॒मा॒वा॒स्ये सं॒व॒स॒न्तो म॒हि॒त्वा ।
सा नो॒ य॒ज्ञं पि॒पृ॒हि वि॒श्व॒वा॒रे र॒यिं नो॒ धे॒हि
सु॒भ॒गे सु॒वी॒रि॒म् । नि॒वेश॑नी॒ सं॒ग॒म॑नी॒ व॒सू॒नां
वि॒श्वां रू॒पा॒णि व॒सू॒न्या॒वे॒श॒य॑न्ती । स॒ह॒स्र॒पो॒-
ष॑ सु॒भ॒गा र॒रा॒णा सा न॒ आ ग॒न्व॒र्च॑सा (१)
सं॒वि॒दा॒ना । अ॒ग्नी॒षो॒मौ प्र॒थ॒मौ वी॒र्ये॑ण॒ व॒सू॒-
न्नु॒द्रा॒ना॒दि॒त्या॒नि॒ह जि॒न्व॒त॒म् । मा॒ध्य॑ हि पौ॒र्ण॒-
मा॒सं जु॒षे॒थां ब्र॒ह्म॑णा॒ वृ॒द्धौ सु॒कृ॒तेन॑ सा॒ता॒व॒था॒-
स्म॒भ्य॑ सह॒वी॒रा॑ र॒यिं नि॒ य॒च्छ॒त॒म् । आ॒दि॒-
त्याश्वा॒ङ्गि॒र॒स॒श्चा॒ग्नि॒नाऽर्द्ध॑त॒ ते द॑र्शपूर्णमा॒सौ
प्रे॒प्स॒न्तेषा॒म॒ङ्गि॒र॒सा॒ निरु॑प्त॑ ह॒वि॒रा॒सी॒दि॒थाऽऽ॒-
दि॒त्या ए॒तौ हो॒मा॒व॒प॒श्य॒न्ता॒व॒जु॒हु॒वु॒स्त॒तो वै ते
द॑र्शपूर्णमा॒सौ (२) पू॒र्व आऽल॑भन्त द॑र्शपूर्ण॒-
मा॒सा॒वा॒ल॒भ॑मान ए॒तौ हो॒मौ पु॒र॒स्ता॒ज्जु॒हु॒या॒-
त्सा॒क्षा॒दे॒व द॑र्शपूर्णमा॒सा॒वा ल॑भते ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒नो
व॒द॒न्ति स॒ त्वै द॑र्शपूर्णमा॒सा॒वा ल॑भेत॒ य ए॒न॒-
यो॒रनु॒लो॒मं च॑ प्र॒ति॒लो॒मं च॑ वि॒द्या॒दि॒त्य॑मा॒वा॒-
स्या॒या ऊ॒र्ध्वं तद॑नु॒लो॒मं पौ॒र्ण॒मा॒स्यै प्र॒ती॒ची॒नं

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

तत्प्रातिलोमं यत्पौर्णमासीं पूर्वमालभेत प्रति-
लोममेनावा लभेतामुमपक्षीयमाणमन्वपं(३)
क्षीयेत सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमा-
वास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवैनावा लभतेऽ-
मुमाप्यायमानमन्वा प्यायत आगनावैष्णवमे-
कादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्सरस्वत्यै चरुः
सरस्वते द्वादशकपालं यदाग्नेयो भवत्याग्निर्वै
यज्ञमुखं यज्ञमुखमेवद्धि पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो
भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्र तनुते
सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते द्वादशकपालोऽ-
मावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान्तावेव
साक्षादा रभत ऋध्नोत्याभ्यां द्वादशकपालः
सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै मिथुनौ
गावौ दक्षिणा समृद्धयै (४) ॥

(वर्षसा वै ते दर्शपूर्णमासावप तनुते सरस्वत्यै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे हि काम्या नैमित्तिकाः श्रुताः ।

प्रपाठके पञ्चमे तु सोमेष्ट्योः शेष उच्यते ॥

(वर्षपूर्णमासीष्टयङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

तत्र पथमनुक्ताके दर्शपूर्णमासेष्टयङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधातव्या ।

कल्पः—“ पूर्णा पश्चाद्यसे देवा अदधुरिति सारस्वतौ होमौ हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति ” इति । पाठस्तु—

पूर्णा पश्चादिति । पूर्णा पौर्णमास्यभिमानिदेवता पश्चाद्यज्ञभूतेः पश्चिमायां दिशुज्जिगम्योत्कर्षेण जयं प्राप्तवती । अपि च पूर्वस्यां दिशि तयोर्दिशेर्भ्यदेशेऽप्युज्जिगाय । तस्यां पौर्णमास्यामभिष्टायेह यज्ञे सम्यग्वसन्तः सर्वे देवा उत्तमे नाके भोगबहुले स्वर्गे मादयन्तामस्मान्हर्यन्तु । हेऽमावास्ये यद्यस्मात्कारणात्ते महित्वा महिम्ना सम्यङ्निवसन्तो देवा भागधेयमदधुर्हविर्भागं प्राप्तवन्तस्तस्मात्कारणाद्धे विश्वेवारे सर्वानिष्टनिवारिकेऽमावास्यभिमानिदेवते सा त्वं नोऽस्मदीयं यज्ञं पिपृहि पूर्णं कुरु । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते नोऽस्मभ्यं रयिं धनं सुवीरं शोभमपुत्रं च भेहि संपादय । अथ तत्रैव विकल्पितावन्यौ मन्त्रावाह—

निवेशमीति । सा तादृशी देवता नोऽस्मान्प्रत्यागन्मगच्छतु । कीदृशी तदुच्यते, निवेशमीः समीचीनेषु गृहेषु नितराग्रस्मान्प्रवेशयस्ती । वसुमां सौमनी धमागां प्रापयित्री । स्वप्यन्ते मणिमुक्तादिभिर्बहुभिः प्रकर्षैर्निष्प्यन्त इति स्वपाणि बहुतीत्यर्थः । तानि वसुनि धनानि विधा सर्वाण्यप्यावेशयस्ती, अस्मद्वृहेषु प्रवेशयस्ती । सहस्रपेषं रराणाः सहस्रलक्षादिधनपुष्टिं प्रयच्छन्ती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता । वर्त्तसा संविदाना बलेन संयोजयन्ती । हेऽग्नीषोमौ युवां प्रथमौ देवानां मध्ये मुक्तापावतो वर्येणातो (ण) भवदीयसामर्थ्येनेह कर्मणि वस्वादीञ्जिन्वतं मणियवम् । माध्यं पश्चात्पुरस्ताच्च पौर्णमासीदेवतया रक्षिते मध्यदेशे क्रियमाणमिदं पौर्णमासं पौर्णमासीसंबन्धि हविर्जुषेथाम् । कीदृशौ युवां, ब्रह्मणा वृद्धौ स्तुतिरूपेण संतुष्टौ सुकृतेन सातौ सम्यगनुष्ठितेनानेन कर्मणा फलस्य दातारौ हविःसेवनानन्तरमस्मभ्यं सहवीरां पुत्रसहितां रयिं नियच्छतं नितरां प्रयच्छतम् । अथ होमं विधातुं प्रस्तौति—

आदित्याश्चेति । आदित्या देवा अङ्गिरस ऋषयश्चाऽऽधानादूर्ध्वं यदा दर्शपूर्णमासौ प्राप्तुमैच्छंस्तदा तेषामुभयेषां मध्ये येऽङ्गिरस ऋषयस्ते सारस्वत-होमावज्ञात्वा प्रथममेवान्वारम्भणीयेष्टयर्थं हविर्निर्वापं कृतवन्तः । अथ तदानीमादित्या देवा एतावन्वारम्भणीयेष्टयङ्गभूतौ सारस्वतहोमौ कर्तव्यावेति निश्चित्य तावजुर्हवुः । ततोऽन्वारम्भणीयेष्टेः साङ्गत्वादाङ्गिरोभ्यः पूर्वमाविन एव सन्तौ दर्शपूर्णमासावुपक्रान्तवन्तः । इदानीं विधत्ते—

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभतान्वारम्भणीयेष्टिविविः)

दर्शपूर्णमासाविति । दर्शपूर्णमासावारब्धुमिच्छन्पुरुष आरम्भणीयेष्टेरुपक्रमे पूर्णा पश्चादिति मन्त्राभ्यां जुहुयात् । तेन होमेन विलम्बमन्तरेणैव दर्शपूर्णमासा-
वारब्धुं योग्यो भवति । उक्तयोर्होमयोर्देवताविशेषं विधातुं प्रस्तौति—

ब्रह्मवादिन इति । अत्रेदं चिन्त्यते—किं पौर्णमासी प्रथममालब्धव्या आहोस्विदमावास्येति । तदर्थमन्यदप्येतच्चिन्तनीयम्—कालस्य स्वरूपं कीदृशमनु-
लोमं कीदृशं च प्रतिलोममिति । न चेयमप्रस्तुता चिन्ता । यो यजमान एतयो-
र्दर्शपूर्णमाससंबन्धिकालयोरनुलोमं प्रतिलोमं च स्वरूपं वेद स एव दर्शपूर्णमा-
सारम्भे मुख्योऽधिकारी नान्य इति ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्र कश्चिद्बु-
द्धिमाननुलोमप्रतिलोमभागमेवं ब्रूते । अभावास्याया ऊर्ध्वं शुक्लप्रतिपदमारभ्या-
नुलोमं कालस्वरूपं दिने दिने चन्द्रस्य वर्धमानत्वात् । पौर्णमास्याः प्रतीचीनमु-
रितनं कृष्णप्रतिपदमारम्भं कालस्य यत्स्वरूपं तत्प्रतिलोमं दिने दिने चन्द्रस्या-
पक्षीयमाणत्वात् । एवं सति यदि पौर्णमासीं पूर्वगामिनीं कृत्वा यागारम्भं कुर्या-
त्तदा प्रतिलोमस्वरूपेणैव तौ दर्शपूर्णमासावारब्धवान्भवति । तथा सति पौर्ण-
मास्यामारब्धायां सत्यां समनन्तरमेव चन्द्रोऽपक्षीयते । तं चापक्षीयमाणमनु यज-
मानोऽप्यपक्षीयेत । अतः प्रातिलोम्यदोषपरिहारकृते देवताविशेषौ विधत्ते—

सारस्वतीविति । आरम्भणीयेष्टेः पुरस्ताद्यौ होमौ तौ सारस्वतौ । सरस्वती
ष सरस्वांश्च ययोर्होमयोस्तौ सारस्वतौ । एतदीयहोमेन प्रातिलोम्यदोषस्य परि-
हृतत्वादनुलोम्येनैव तौ दर्शपूर्णमासयागावारब्धवान्भवति । तथा वर्धमानच-
न्द्रमनु यजमानो वर्धते ।

प्राच्याङ्गरूपौ होमौ विधायाङ्गिरूपामन्वारम्भणीयोष्टिं त्रिविष्कां विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । पूर्वत्रामावास्यायाः प्रथमारम्भे सत्यानुलोम्येन
दोषाभावेऽपि तत्प्राथम्यमुपेक्ष्य प्रातिलोम्यदोषपरिहारप्रयत्नो विहितस्तदन्य-
थानुपपत्त्या पौर्णमास्येव प्रथममालब्धव्येति गम्यते । तादृशपौर्णमास्यारम्भात्पु-
रस्तादिदं हविस्त्रयं निर्वपेत् । तत्राऽऽग्नावैष्णवं प्रशंसति—

यदाग्नेय इति । अग्निमन्तरेण यज्ञस्यानिष्पत्तेराग्निरेव यज्ञस्य मुख्यमत
आग्नेयेन हविषा यज्ञमुखमेवोद्दिश्य प्रथमतः समृद्धिं संपादयति । यज्ञस्य सर्वा-

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पू॒र्णा प॒श्चादु॒त पू॒र्णा पु॒रस्ता॒दुन्म॑ध्यतः पौ॒र्ण-
मा॒सी जि॒गाय । तस्यां दे॒वा अ॒र्धे सं॒वस॑न्त
उत्त॒मे ना॒क इ॒ह मा॑दयन्ताम् । यत्ते दे॒वा
अ॒र्धुर्भा॒गधे॒यम॑मा॒वास्ये सं॒वस॑न्तो म॒हित्वा ।
सा नो॑ य॒ज्ञं पि॑पृ॒हि वि॒श्ववा॑रे र॒यिं नो॑ धेहि
सु॒भगे सु॒वीर॑म् । नि॒वेश॑नी सं॒गम॑नी वसू॒नां
वि॒श्वा रू॒पाणि॒ वसू॑न्यावे॒शय॑न्ती । सह॒स्रपो॒-
षः सु॒भगा ररा॑णा सा न आ ग॒न्वर्च॑सा (१)
सं॒विदा॒ना । अ॒ग्नीषो॑मौ प्रथ॒मौ वी॒र्ये॑ण वसू॒-
न्नु॒द्राणा॑दित्यानि॒ह जि॑न्वतम् । मा॒ध्यः हि पौ॒र्ण-
मा॒सं जु॒षेथां॒ ब्रह्म॑णा वृ॒द्धौ सु॑कृ॒तेन॑ सा॒ताव॑था-
स्मभ्यः॑ सह॒वीराः॑ र॒यिं नि य॑च्छतम् । आ॒दि॒-
त्याश्चा॒ङ्गिर॑सश्चा॒ग्नीना॑ऽद॒धत॑ ते द॒र्शपूर्ण॑मा॒सौ
प्रे॒प्सन्ते॑षा॒माङ्गि॑रसा निरु॒प्तः ह॒विरा॑सीद॒थाऽऽ-
दि॒त्या ए॒तौ हो॑मा॒वप॑श्यन्ताव॒जुहु॑वुस्ततो वै ते
द॒र्शपूर्ण॑मा॒सौ (२) पूर्वं आऽल॑भन्त द॒र्शपूर्ण॑-
मा॒सावा॒लभ॑मान ए॒तौ हो॑मौ पु॒रस्ता॑ज्जुहुया-
त्सा॒क्षादे॒व द॒र्शपूर्ण॑मा॒सावा ल॑भते ब्रह्म॒वादि॑नो
वद॑न्ति स त्वै द॒र्शपूर्ण॑मा॒सावा ल॑भेत य ए॒न-
यो॒रनु॒लोमं च॑ प्र॒तिलो॑मं च वि॒द्यादि॒त्यमा॒वा-
स्या॑यां ऊ॒र्ध्वं तद॑नु॒लोमं पौ॒र्णमा॒स्यै प्र॒तीची॑नं

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

तत्प्रातिलोमं यत्पौर्णमासीं पूर्वमालभेत प्रति-
लोममेनावा लभेतामुमपक्षीयमाणमन्वप(३)
क्षीयेत सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादमा-
वास्या वै सरस्वत्यनुलोममेवेनावा लभतेऽ-
मुमाप्यायमानमन्वा प्यायत आगनावैष्णवंमे-
कादशकपालं पुरस्ताज्जिर्वपेत्सरस्वत्यै चरुः
सरस्वते द्वादशकपालं यदाग्नेयो भवत्याग्निर्वै
यज्ञमुखं यज्ञमुखमेवद्धि पुरस्ताद्धत्ते यद्वैष्णवो
भवति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्र तनुते
सरस्वत्यै चरुर्भवति सरस्वते द्वादशकपालोऽ-
मावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः सरस्वान्तावेव
साक्षादा रभत ऋध्नोत्याभ्यां द्वादशकपालः
सरस्वते भवति मिथुनत्वाय प्रजात्यै मिथुनौ
गावौ दक्षिणा समृद्धयै (४) ॥

(वचसा वै ते दर्शपूर्णमासावप तनुते सरस्वत्यै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके चतुर्थे हि काम्या नैमित्तिकाः श्रुताः ।

प्रपाठके पञ्चमे तु सोमेष्टयोः शेष उच्यते ॥

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

तत्र प्रथमानुवाके दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधातव्या ।

कल्पः—“ पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा अदधुरिति सारस्वतौ होमौ हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति ” इति । पाठस्तु—

पूर्णा पश्चादिति । पूर्णा पौर्णमास्यभिमानिदेवता पश्चाद्यज्ञभूमेः पश्चिमायां दिशुज्जिगायोत्कर्षेण जयं प्राप्नवती । अपि च पूर्वस्यां दिशि तयोर्दिशोर्मध्यदेशेऽप्युज्जिगाय । तस्यां पौर्णमास्यामविष्टायेह यज्ञे सम्यग्वसन्तः सर्वे देवा उत्तमे नाके भोगबहुले स्वर्गे मादयन्तामस्मान्दर्शयन्तु । हेऽपावास्ये यद्यस्मात्कारणात्ते महित्वा महिम्ना सम्यङ्निवसन्तो देवा भांगधेयमदधुर्हविर्भागं प्राप्तवन्तस्तस्मात्कारणाद्धे विश्ववारे सर्वानिष्टनिवारिकेऽपावास्याभिमानिदेवते सा त्वं नोऽस्मदीयं यज्ञं पिष्टहि पूर्णं कुरु । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते नोऽस्मभ्यं रायिं धने सुवीरं शोभनेपुत्रे च धीहि संपादय । अथ तत्रैव विकल्पितावन्यौ मन्त्रावाह—

निवेशनीति । सा तादृशी देवता नोऽस्मान्प्रत्यागन्नागच्छतु । कीदृशी तदुच्यते, निवेशनी समीचनेषु गृहेषु नितरामस्मान्प्रवेशयन्ती । वसूनां सैर्गमनी धनानां प्रापयित्री । रूप्यन्ते माणिमुक्तादिभिर्बहुभिः प्रकारैर्निरूप्यन्त इति रूपाणि बहूनीत्यर्थः । तानि वसूनि धनानि विश्वा सर्वाण्यप्यावेशयन्ती, अस्मद्गृहेषु प्रवेशयन्ती । सहस्रपोष रराणा सहस्रलक्षादिधनपुष्टिं प्रयच्छन्ती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता । वर्चसा संविदाना बलेन संयोजयन्ती । हेऽग्नीषोमौ युवां प्रथमौ देवानां मध्ये मुख्यावतो वर्येणातो(ण) भवदीयसामर्थ्येनेह कर्मणि वस्वादीञ्जिन्वतं प्रीणयतम् । माध्यं पश्चात्पुरस्ताच्च पौर्णमासीदेवतया रक्षिते मध्यदेशे क्रियमाणमिदं पौर्णमासं पौर्णमासीसंबन्धि हविर्जुषेथाम् । कीदृशौ युवां, ब्रह्मणा वृद्धौ स्तुतिरूपेण संतुष्टौ सुकृतेन सातौ सम्यगनुष्ठितेनानेन कर्मणा फलस्य दातारौ हविःसेवनानन्तरमस्मभ्यं सहवीरां पुत्रसाहितां रायिं नियच्छतं नितरां प्रयच्छतम् । अथ होमं विधातुं प्रस्तौति—

आदित्याश्चेति । आदित्या देवा अङ्गिरस ऋषयश्चाऽऽधानादूर्ध्वं यदा दर्शपूर्णमासौ प्राप्तुमैच्छंस्तदा तेषामुभयेषां मध्ये येऽङ्गिरस ऋषयस्ते सारस्वत-होमावज्ञात्वा प्रथममेवान्वारम्भणीयेष्ट्यङ्गं हविर्निर्वापं कृतवन्तः । अथ तदानी-मादित्या देवा एतावन्वारम्भणीयेष्ट्यङ्गभूतौ सारस्वतहोमौ कर्तव्याविति निश्चित्य तावजुहवुः । ततोऽन्वारम्भणीयेष्टेः साङ्गत्वादाङ्गिरोम्यः पूर्वभाविन एव सन्तौ दर्शपूर्णमासावुपक्रान्तवन्तः । इदानीं विधत्ते—

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

दर्शपूर्णमासाविति । दर्शपूर्णमासावारब्धुमिच्छन्पुरुष आरम्भणीयेष्टेरुपक्रमे पूर्णा पश्चादिति मन्त्राभ्यां जुहुयात् । तेन होमेन विलम्बमन्तरेणैव दर्शपूर्णमासा-
वारब्धुं योग्यो भवति । उक्तयोर्होमयोर्देवताविशेषं विधातुं प्रस्तौति—

ब्रह्मवादिन इति । अत्रेदं चिन्त्यते—किं पौर्णमासी प्रथममालब्धव्या
आहोस्विदमावास्येति । तदर्थमन्यदप्येतच्चिन्तनीयम्—कालस्य स्वरूपं कीदृशमनु-
लोमं कीदृशं च प्रतिलोममिति । न चेयमप्रस्तुता चिन्ता । यो यजमान एतयो-
र्दर्शपूर्णमाससंबन्धिकालयोरनुलोमं प्रतिलोमं च स्वरूपं वेद स एव दर्शपूर्णमा-
सारम्भे मुख्योऽधिकारी नान्य इति ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः । तत्र कश्चिद्बु-
द्धिमाननुलोमप्रतिलोमभागमेवं ब्रूते । अमावास्याया ऊर्ध्वं शुक्लप्रतिपदमारभ्या-
नुलोमं कालस्वरूपं दिने दिने चन्द्रस्य वर्धमानत्वात् । पौर्णमास्याः प्रतीचीनमु-
रितनं कृष्णप्रतिपदमारभ्य कालस्य यत्स्वरूपं तत्प्रतिलोमं दिने दिने चन्द्रस्या-
पक्षीयमाणत्वात् । एवं सति यदि पौर्णमासीं पूर्वगामिनीं कृत्वा यागारम्भं कुर्या-
त्तदा प्रतिलोमस्वरूपेणैव तौ दर्शपूर्णमासावारब्धवान्भवति । तथा सति पौर्ण-
मास्यामारब्धायां सत्यां समनन्तरमेव चन्द्रोऽपक्षीयते । तं चापक्षीयमाणमनु यज-
मानोऽप्यपक्षीयेत् । अतः प्रातिलोम्यदोषपरिहारकृते देवताविशेषौ विधत्ते—

सारस्वताविति । आरम्भणीयेष्टेः पुरस्ताद्यौ होमौ तौ सारस्वतौ । सरस्वती
श्च सरस्वांश्च ययोर्होमयोस्तौ सारस्वतौ । एतदीयहोमेन प्रातिलोम्यदोषस्य परि-
हृतत्वादनुलोम्येनैव तौ दर्शपूर्णमासयागावारब्धवान्भवति । तथा वर्धमानच-
न्द्रमनु यजमानो वर्धते ।

प्राच्याङ्गरूपौ होमौ विधायाङ्गिरूपामन्वारम्भणीयोष्टिं त्रिहविष्कां विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । पूर्वत्रामावास्यायाः प्रथमारम्भे सत्यानुलोम्येन
दोषाभावेऽपि तत्प्राथम्यमुपेक्ष्य प्रातिलोम्यदोषपरिहारप्रयत्नो विहितस्तदन्य-
थानुपपत्त्या पौर्णमास्येव प्रथममालब्धव्येति गम्यते । तादृशपौर्णमास्यारम्भात्पु-
रस्तादिदं हविस्त्रयं निर्वपेत् । तत्राऽऽग्नावैष्णवं प्रशंसति—

यदाग्नेय इति । अग्निमन्तरेण यज्ञस्यानिष्पत्तेराग्निरेव यज्ञस्य मुखमत
आग्नेयेन हविषा यज्ञमुखमेवोद्दिश्य प्रथमतः समृद्धिं संपादयति । यज्ञस्य सर्वा-

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

ङ्गव्यापित्वा द्विष्णुत्वमती वैष्णवेन हविषा यज्ञमेवोपक्रम्य प्रकर्षेण विस्तृतवान्भवति । उत्तरं हविर्द्वयं प्रशंसति—

सरस्वत्या इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादमायास्थायाः सरस्वतीत्वम् । तथा पुंलिङ्गशब्दनिर्देशात्पूर्णमासः सरस्वान् । तथा सत्यनेन देवताद्वयेन तदात्मकौ दर्शपूर्णमासौ यागावेव व्यवधानमन्तरेणोपक्रान्तवान्भवति । किंचाऽऽभ्यां देवताभ्यां यजमानः समृद्धिं प्राप्नोति ।

तृतीये हविषि सारस्वतीं परित्यज्य सरस्वत्स्तीकारं प्रशंसति—

द्वादशकपाल इति । द्वितीयहविषः स्त्रीदेवताकत्वादितरस्य पुंदेवताकत्वं यजमानस्य मिथुनत्वाय संपद्यते । तच्च प्रजोत्पत्त्यर्थं भवति । तत्र दक्षिणां विधत्ते—मिथुनौ गावाविति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

पूर्णेत्यारम्भणीयेष्टौ द्वौ सारस्वतहोमयोः ।

मन्त्रौ विकल्पितावन्याविति चत्वार ईरिताः ॥

अत्र भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे चिन्तितम्—

“ अन्वाधानाङ्गवारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ।

फलवत्त्वादादिमोऽन्त्यः पुंयोगान्न पृथक्फलम् ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमप्रवृत्त्यर्थत्वेनाऽऽरम्भरूपत्वात् । आरम्भप्रयुक्तेयमिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् । तथा सति यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्तुः संस्कारपक्षे तु पृथक्फलं कल्प्येत । तस्मात्प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतेयमिष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिर्नन्वाधानपदार्थः । अतो नाग्न्यन्वाधानाङ्गं किंत्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुषयोगात्तत्संस्कारोऽयम् । न च फलकल्पनाप्रसङ्गः । कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात् । नन्वेवमिति तत्प्रयोगमारप्स्यमानस्य संस्कारायाऽऽवृत्तिः स्यान्नैवम् । प्रयोगमारप्स्यमान इत्यश्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति श्रूयते । तयोश्चैक एवाऽऽरम्भः । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

प्रतिप्रयोग आ(मा)रम्भयजिरास्ति न वाऽस्त्यसौ ।

अङ्गत्वेन न तत्तत्तुर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥

(दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूतान्वारम्भणीयेष्टिविधिः)

“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः ” इति विहितेयमारम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्ण (* मासयोर्यावज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्तनीया । कुतः । प्रयाजादिवदङ्गत्वादिति चेत् । नैतद्युक्तम् । कुतः । सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यावज्जीवं मया दर्शपूर्ण)मासौ कर्तव्यावित्यध्यवसाय आरम्भः । स चैक एव । तेन चाऽऽरम्भेण प्रयुक्त्यमिष्टिः । तस्मान्नाऽऽवर्तनीया । यथाऽऽधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात्सकृदेव कर्तव्यं तद्वत् । आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥

ययमारम्भणीया साऽपीष्टित्वाददर्शपूर्णमासप्रकृतिः । अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवाऽऽरप्स्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया न वेति संशयः । चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया । ननु सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते । न । वैषम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना सोममारभ्यानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वन्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संपद्यते । ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारप्स्यमानस्व(नः स्व)संस्कारार्थमन्यामारम्भणीयां कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धबीजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समाधेयेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कर्तव्यम् । कुतः । अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमशक्यत्वात् । तथा हि—प्रकृतौ समिधो यजतीत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमतिदिश्यते । प्रकरणेन चाङ्गाङ्गिभावो बोध्यते । ततः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिकायां विष्णुतौ निर्वापानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते । इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानि । एवं सत्यारम्भणीयामिदं वक्तव्यं किमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्येतद्वाक्यं समिदादिवदङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातु, किंवा यथा सौर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया अतिदेशमनुमापयतु, उतोभयं करोत्विति । नाऽऽद्योऽङ्गविधावुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्यभावात् । न द्वितीयोऽविहितत्वेनातिदे-

(सौमिकब्रह्मत्वविधिः)

ष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्त्यभावात् । न तृतीयो वाक्यभेदापत्तेः । नन्वेन न्यायेन सौर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः प्रसज्येतैकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात् । मैवम् । वाक्यद्वयसद्भावात् । प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकमनुमितं वाक्यमङ्गातिदेशकम् । तस्यैवापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेद्भाट्यम् । अत एवाऽऽरम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तद्वद्वारम्भणीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठीयतामिति चेन्न । दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसामिदादिवाक्यवद्वारम्भणीयान्तररूपाङ्गाविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । नहि प्रकृतावविद्यमानङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति । तस्मात्संप्रतिपन्नस्यैवाऽऽरम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्याङ्गस्वरूपविधानाय सामिदादिवाक्यस्थानीयत्वमतिदेशाय सौर्यवाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्येत । तस्माद्वारम्भणीयायामारप्स्यमानपुरुषसंस्कारायाऽऽरम्भणीया न कर्तव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन्तं वसिष्ठः
प्रत्यक्षमपश्यत्सोऽब्रवीद्वाह्मणं ते वक्ष्यामि यथा
त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनिष्यन्तेऽथ मेतरेभ्य
ऋषिभ्यो मा प्र वोच इति तस्मा एतान्त्स्तो-
मभागानब्रवीत्ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रा-
जायन्त तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः प्रैव जायते
रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेति (१)
आह देवा वै क्षयो देवेभ्य एव यज्ञं प्राऽऽह
प्रेतिरसि धर्माय त्वा धर्मं जिन्वेत्याह मनुष्या

वै धर्मो मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राहाऽऽन्वि-
 रसि दिवे त्वा दिवं जिन्वेत्याहैभ्य एव लोके-
 भ्यो यज्ञं प्राऽऽहं विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा
 वृष्टिं जिन्वेत्याह वृष्टिमेवाव (२) रुन्धे
 प्रवाऽस्यनुवाऽसीत्याह मिथुनत्वायोशिगसि व-
 सुभ्यस्त्वा वसूँअन्वेत्याहाष्टौ वसंव एकादश
 रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या एतावन्तो वै देवास्तेभ्य
 एव यज्ञं प्राऽऽहौजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितृअ-
 न्वेत्याह देवानेव पितृननु सं तनोति तन्तुरसि
 प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व (३) इत्याह पितृ-
 नेव प्रजा अनु सं तनोति पृतनाषाडसि पशु-
 भ्यस्त्वा पशूँअन्वेत्याह प्रजा एव पशूननु सं
 तनोति रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेत्याहौ-
 षधीष्वेव पशून्प्रतिं षापयत्यभिजिदसि युक्त-
 ग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्याहाभिजित्या अधि-
 पतिरसि प्राणाय त्वा प्राणम् (४) जिन्वे-
 त्याह प्रजास्वेव प्राणान्दधाति त्रिवृदमि प्रवृद-
 सीत्याह मिथुनत्वाय सङ्गेहोऽसि नीरोहोऽ-
 सीत्याह प्रजात्य वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्य-
 ष्टिरसीत्याह प्रतिष्ठित्यै (५) ।

(जिन्वेत्यव प्रजा जिन्व प्राणं त्रिशच्चं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(सौमिकब्रह्मत्वविधिः)

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इष्टिरन्वारम्भणीया समन्त्रा प्रथमे श्रुता ।

अथ द्वितीयानुवाके सौमिकब्रह्मत्वविधिरुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे यो वा कश्चित्स्तो-
मभागान्विद्यात् ” इति । तदेतद्विधातुं प्रस्तौति—ऋषयो वा इति ।
वासिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽप्यृषयः कदाचिदिन्द्रमुखान्मन्त्रविशेषानवगन्तुमागतास्त-
दानीमिन्द्रोऽनधिकारिभ्यो मन्त्रा न वक्तव्या इत्यभिप्रेत्यान्तर्हितोऽभूत् । अन्त-
र्धानं प्राप्यावास्थितं तमिन्द्रमृषयश्चक्षुषा नापश्यन् । तदानीं योगसामर्थ्ययुतो
वासिष्ठो दिव्येन चक्षुषा तमिन्द्रमपश्यत् । स इन्द्रस्तं वसिष्ठं प्रत्येवमब्रवीत् ।
सौमिकब्रह्मत्वोपयोगिमन्त्रजातं यस्मिन्प्रतिपाद्यते तादृशं ब्राह्मणमहं तुभ्यं वक्ष्यामि ।
त्वमेव पुरोहितो मन्त्रोपदेष्टा यासां प्रजानां तास्त्वत्पुरोहितास्तथाविधाः प्रजा यथो-
त्पत्स्यन्ते तथाविधमेतद्वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणस्य सामर्थ्यात् । तादृशं ब्राह्मणं श्रुत्वाऽ-
थानन्तरं त्वं मामितरेभ्यो मन्त्रानधिकारिभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोच इत्युक्त्वा तस्मै
वासिष्ठायैतान् राशिरसीत्यादिकान्स्तोमभागनामकान्मन्त्रानब्रवीत् । स्तोमा बाहिष्प-
वमानादीनि स्तोत्राणि तान्स्तोमान्भजन्त इति स्तोमभागाः । एतान् हि मन्त्रानु-
च्चार्य ब्रह्मा स्तोत्राण्यभ्यनुजानाति । तस्मादेते स्तोमभागा इत्युच्यन्ते । तत इन्द्र-
प्रसादात्सर्वाः प्रजा वसिष्ठपुरोहिता उत्पन्नाः । वसिष्ठं गुरुत्वेन पुरस्कृत्य वर्तन्त
इत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

तस्माद्वासिष्ठ इति । यस्माद्वसिष्ठस्य ब्रह्मत्वोपयुक्तं सर्वमिन्द्र उक्तवांस्तस्मा-
त्स्तोमयागं चिकीर्षुणा पुरुषेण यो वसिष्ठगोत्रोत्पन्नस्तदीषविद्यासंप्रदायेन स्तोम-
भागाभिज्ञो वा भवति स एव ब्रह्मा कार्यः । तथा सत्ययं यजमानस्तथाविधाः
प्रजा जनयति । ते च स्तोमभागमन्त्राश्चतुर्थकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठकादौ समा-
न्नाताः । ते चैकत्रिंशत्संख्याकाः । तेष्वेकैको मन्त्र एकैकं स्तोत्रमभ्यनुज्ञातुं
ब्रह्मणा प्रयोक्तव्यः । अत एव सूत्रकार आह—“ राशिरासि क्षयाय त्वा क्षयं
जिन्वो स्तुतेति प्रसौति सर्वस्तोत्राणामेष कल्प उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति
द्वादशामिष्टोमे पञ्चदशोक्थ्ये षोडश षोडशिनि सप्तदश वाजपेय एकोनत्रिंश-
तमविरात्रे त्रयस्त्रिंशतमसौर्यामे ” इति । तत्रैकत्रिंशं स्तोमभागं त्रिरावृत्य(वृत्य)
त्रयस्त्रिंशत्संख्याऽस्तौर्यामे पूरणीया ।

१६०६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— १३तृतीयकाण्डे—
(सौमिकब्रह्मत्वविधिः)

तत्र प्रथमं स्तोमभागमनूय व्याचष्टे—

रश्मिरसीति । पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्ममित्यादिना मन्त्राणामादित्यधर्मादितृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादिपरतया मन्त्रा व्याख्येयाः । हे आदित्य त्वं रश्मिरसि रश्मिमुक्तोऽसि । देवा यस्मिन्संगे क्षियन्ति निवसन्ति सोऽयं संघः क्षयस्तस्मै क्षयाय देवसंघाय तत्पीत्यर्थः हे आदित्य त्वां स्मरामि । अतः क्षयं देवसंघं जिन्व पीणय । अस्मिन्मन्त्रे क्षयशब्दस्य देवा एवार्थः । अतो देवेभ्य एवैनं यज्ञं होता प्रोक्तवान्भवति ।

द्वितीयस्तोमभागे धर्मानुष्ठातृत्वान्मनुष्या धर्मशब्देन विवक्षिता इत्येतदृश्यति—

प्रेतिरसीति । हे धर्माभिमानिदेव त्वं प्रेतिरसि प्रकृष्टेतिर्गतिः पाण्डुप्रकाररूपा यस्यासौ प्रेतिः । अतो धर्मानुष्ठातृपुरुषार्थं त्वां स्मरामि । तं धर्मानुष्ठातृपुरुषं पीणय । अनेन मन्त्रेण धर्मोपलक्षितमनुष्यार्थमिमं मन्त्रमुक्तवान्भवति ।

तृतीयचतुर्थमष्टमस्तोमभागानां तात्पर्यं दर्शयति—

अन्वितिरसीति । हे द्युलोकाभिमानिदेव त्वमन्वितिरसि । देवानामनुकूलेतिर्गतिर्यस्यास्तावन्वितिः । तादृशं त्वां द्युलोकार्थं स्मरामि । तं च द्युलोकं पीणय । यद्यप्यन्तरिक्षभूलोकप्रतिपादकौ चतुर्थपञ्चमौ स्तोमभागावत्र नानुदितौ तथाऽपि तृतीयस्य तदुपलक्षकत्वमभिप्रेत्यैभ्य एव लोकेभ्य इति समुदायतात्पर्यं दर्शितम् ।

षष्ठस्तोमभागं वृष्टिप्राप्तिहेतुत्वेन प्रगंसति—

विष्टम्भोऽसीति । हे वृष्ट्यभिमानिदेव त्वं विष्टम्भोऽसि विप्रेशेणोदकस्य धास्कोऽसि । सप्तमाष्टमस्तोमभागयोः प्रतीकद्वयमनूद्याहो रात्रेश्च प्रतिपादकत्वेन मिथुनत्वसंप्रतिं दर्शयति—

प्रवाऽस्यनुवाऽसीति । हेऽहराभिमानिदेव त्वं प्रवाऽसि । जगत्प्रवासकत्वरूपेण प्रकर्षेण वाति गच्छति पवर्तत इति प्रवा । हे रात्र्याभिमानिदेव त्वमनुवाऽसि । निद्रादिव्यवहारस्यानुकूलत्वेन वाति गच्छति वर्तत इत्यनुवा । तयोर्द्वेभ्य मिथुनत्वप्राप्तिसाधनत्वम् ।

नवमदशमैकादशस्तोमभागानां संग्रहेण तात्पर्यं दर्शयति—

उशिगसीति । हे वसुगणपालक स्वमुशिगासि । उशिकामयमानः । रुद्रा-

(सौमिकब्रह्मत्वविधिः)

दित्यप्रतिपादकयोरपि स्तोमभागयोर्वसुविषयस्तोमभागेनैवोपलक्षितत्वात्संगृह्य ता-
त्पर्याभिधानम् ।

देवप्रतिपादकेभ्यस्त्रिभ्यः स्तोमभागेभ्य ऊर्ध्वं पितृप्रतिपादकस्य द्वादशस्य
स्तोमभागस्याभिधानाद्देवानां पितॄणां च नैरन्तर्यं संपादितं भवतीत्येतद्दर्शयति—

ओजोऽसीति । हे पितृपालक देव त्वमोजोऽसि बलरूपोऽसि ।

पितृप्रतिपादकस्तोमभागादूर्ध्वं प्रजाप्रतिपादकस्य त्रयोदशस्य स्तोमभागस्या-
भिधानात्पितॄणां च प्रजानां च नैरन्तर्यं सिध्यतीत्येतद्दर्शयति—

तन्तुरसीति । हे प्रजामिमानीदेव त्वं तन्तुरासि पुत्रपौत्रादिविस्तारहेतुरासि ।

पशुप्रतिपादकेन चतुर्दशेन स्तोमभागेन प्रजानां च पशूनां च नैरन्तर्यं सि-
ध्यतीत्येतद्दर्शयति—

पृतनाषाडसीति । हे पशुपालक देव त्वं पृतनाषाडासि । पृतनां परकीय-
सेनामस्मत्पशूनामपहम्त्रीं सहते विनाशयतीति पृतनाषाट् ।

ओषधिप्रतिपादकेन पञ्चदशेन स्तोमभागेन पशुस्तोमभागानन्तरभाविनां पशू-
नामोषधीषु प्रतिष्ठापनं भवतीत्येतद्दर्शयति—

रेवदस्योषधीभ्य इति । हे ओषधियालक देव त्वं रेवदासि धनधानसि ।
पञ्चमकाण्डे राशिरित्येवाऽऽदित्यमसृजतेत्यारभ्य रेवदित्योषधीरित्यभ्युपगम्य पञ्च-
दशेषु (शसु) मन्त्रेष्वसृजतेति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्तदभिमानिदेवपरत्वेन
मन्त्राणामादिवाक्यान्यस्माभिव्याख्यातानि । अथ षोडशस्तोमभागस्याऽऽदिवाक्यं
वज्रपरत्वेन तत्रैव व्याख्यातमतोऽत्रापि वज्रसाध्याभिजयार्थत्वं दर्शयति—

अभिजिदसीति । हे वज्र त्वमभिजिद्युक्तग्रावाऽसि । अभितो जयती-
त्यभिजित् । युक्ताः संयुक्ता ग्रावाणो यस्यासौ युक्तग्रावा । यथा पाषाणा
दृढा एवमस्यापि दृढत्वात्पाषाणगुणेन दाढर्येन संयोग एव ग्रावसंयोग इत्युच्यते ।

सप्तदशेन स्तोमभागेन प्राणानां स्थापनं दर्शयति—

अधिपतिरसीति । हे प्राणाभिमानीदेव त्वमधिपतिरसि प्राणानामाधिक्येन
पालयिताऽसि । अपानचक्षुःश्रोत्रप्रतिपादकानामष्टादशैकोनविंशविंशानां त्रयाणां
स्तोमभागानां प्राणप्रतिपादकस्तोमभागेनैवोपलक्षितत्वमभिप्रेत्य संग्रहेण तात्पर्यं
दर्शयितुं प्राणानिति बहुवचनं निर्दिष्टम् ।

एकविंशद्वाविंशत्रयोविंशचतुर्विंशानां स्तोमभागानां चतुर्णां मिथुनत्वसंपा-
दकत्वं दर्शयति—

(विष्णवतिक्रमोक्तिः)

त्रिवृदसीति । हे मिथुनीभाव त्वं त्रिगुणोऽसि प्रवर्तकश्चासि । पुमान्योषि-
त्संयोगश्चेत्येवं त्रैगुण्यम् । संयोगानन्तरभावी मन्थनव्यापारः प्रवृत्तिः । एताभ्यां
त्रैगुण्यप्रवृत्तिप्रतिपादकाभ्यां मन्थनसमाप्तिविश्लेषरूपा मिथुनीभावावयवद्वयप्रति-
पादकावुत्तरावपि स्तोमभागावुपलक्ष्येते । संवृन्मन्थनव्यापारसमाप्तिः । विवृदपत्यो-
र्विश्लेषः । अनेन स्तोमभागचतुष्टयेन मिथुनत्वं साकल्येन संपादितम् ।

पञ्चविंशषड्विंशसप्तविंशाष्टाविंशानां स्तोमभागानां चतुर्णां प्रजोत्पादनपरत्वं
दर्शयति—

संरोहोऽसीति । हे प्रजननव्यापार त्वं संरोहोऽसि नरोहश्चासि । शुक्र-
शोणिसंश्लेषेण गर्भाभिव्यक्तिः संरोहः । निःशेषाणामवयवानामभिव्यक्तिर्नी-
रोहः । एताभ्यामुभाभ्यां स्तोमभागाभ्यां प्ररोहप्रतिपादकावन्यावपि स्तोमभागावु-
पलक्ष्येते । प्रथमस्यापत्यस्योत्पत्तिः प्ररोहः । पश्चान्द्राविनामपत्यानामुत्पत्तिरनु-
रोहः । एतेन स्तोमभागचतुष्टयेन प्रजोत्पत्तिः संपद्यते ॥

एकोनत्रिंशत्रिंशैकत्रिंशस्तोमभागैस्त्रिभिरुत्पन्नानां प्रजानां प्रतिष्ठां दर्शयति—
वसुकोऽसीति । हे उत्पन्नप्रजाभिमानिदेव त्वं वसुको वासयिताऽसि । वेषा-
यानुकूला श्रीर्यस्य सः । व्याप्तिसमर्थश्चासि वसेर्निवासस्याष्टिव्याप्तिर्यस्यासौ
वस्यष्टिः । अनेन स्तोमभागत्रयेण प्रजानां प्रतिष्ठा संपद्यते ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

— — —

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्निना॑ दे॒वेन॑ पृ॒तना॑ ज॒यामि॑ गा॒यत्रेण॑
छ॒न्दसा॑ त्रि॒वृता॑ स्तोमै॒न रथं॑त॒रेण॑ सा॒म्रा वष-
ट्का॒रेण॑ वज्रै॒ण पू॒र्वजा॑न्भ्रातृ॒व्यान॑ध॒रान्पा॑दया-
म्य॒वैनान्वा॑धे प्रत्ये॒नान्नु॑देऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमि-
त्त्रे॒के योऽस्मान्दे॑ष्टि यं च॒ वयं॑ द्वि॒ष्मो वि॒ष्णोः

(विष्णवतिक्रमोक्तिः)

क्रमेणात्येनान्क्रामामीन्द्रेण देवेन पृतना
जयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन
बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण (१) सह-
जान्विश्वेभिर्देवेभिः पृतना जयामि जागतेन
छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना
वषट्कारेण वज्रेणापरजानिन्द्रेण सयुजो वयः
सासह्याम पृतन्यतः । मन्तो वृत्राण्यप्रति । यत्ते
अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं यत्ते अग्ने
वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं यत्ते अग्ने हरस्ते-
नाहं हरस्वी भूयासम् (२) ।

(बृहता साम्ना वषट्कारेण वज्रेण षट्चत्वारिंशोच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यदब्रह्मत्वं स्तोत्रभागैर्द्वितीये तदुदीरितम् ।

अथ तृतीयानुवाके विष्णवतिक्रमा उच्यन्ते । कल्पः—“ अग्निना देवेन
पृतना जयामीति विष्णवतिक्रमान् ” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्निना देवेनेति । देवश्छन्दः स्तोमः साम वज्रश्चेत्येतानि परकीयां पृतनामभि-
भवितुं साधनानि । पृतना जित्वा भ्रातृव्यान्धरान्पादयामि । त्रिविधा हि भ्रातृव्याः
पूर्वजाः सहजा अपरजाश्चेति । पितृपितामहादिष्वप्यनुवर्तमानाः पूर्वजाः ।
सपत्नमातृजाः सहजाः । इदानीमेव स्वकार्यघातिनोऽपरजाः । तेषु त्रिविधेषु
मध्ये ये पूर्वजास्ताञ्जशत्रून्मत्तो नीचा यथा भवन्ति तथा संपादयामि । संपाद्य
चैतानवबाधे येनावपता यथा भवन्ति तेन तथा शङ्खलादिना बाधं

(विष्णवतिक्रमोक्तिः)

करोमि । कृत्वा चैनान्प्रतिनुदे प्रत्येकं विनाशयामि । किंचास्मिन्क्षये मदीये निवासगृहे । अथवा किमनेन संकोचेनास्मिन्भूमिलोके सर्वस्मिन्यो भ्रातृव्योऽस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि । यं च भ्रातृव्यमुदासीनमपि वयं द्विष्मः । एतान्सर्वान्विद्वेषिणो विष्णुरूपस्य यजमानस्य मम क्रमेण पादाविन्यासेनातिक्रामामि लङ्घयामि । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

इन्द्रेण देवेनेति । अत्र भ्रातृव्यानधरान्पादयामीत्यादिकमनुषज्य पूर्ववद्व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विश्वेभिर्देवेभिरिति । अत्रापि भ्रातृव्यानधरानित्यादिकमनुषज्य व्याख्येयम् । त्रिवृदादिस्तोमानां रथंतरादिसाक्षां च स्वरूपं समिधमातिष्ठेत्यनुवाके दर्शितम् ।

कल्पः—“ इन्द्रेण सयुजो वयमित्याहवनीयमुपातिष्ठते ” इति । पाठस्तु—

इन्द्रेणेति । पृतनामस्मद्विरोधिनीं सेनामात्मन इच्छन्तीति पृतन्यतस्ताञ्जशत्रून्वयं सासह्यामातिशयेन सोढुं शक्ताः स्मः । कीदृशा वयम् । इन्द्रेण सयुजः परमैश्वर्ययोगादाहवनीय इन्द्रस्तेन सह युज्यन्ते युक्ता भवन्तीति सयुजः । वृत्राणि शत्रून्प्रत्यस्मान्प्रति प्रतिकूलत्वं यथा नास्ति तथा घ्नन्तो बधं कुर्वन्तः । हेऽग्ने ते त्वदीयं यत्तेजः कान्तिरूपं तेनाहमपि कान्तिमान्भूयासम् । वर्चो बलम् । हरो राशिरूपं तेजः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

यजमानोऽग्निनेन्द्रेण विश्वेभिर्विष्णवतिक्रमान् ।

क्रामत्युत्तरयोर्भ्रातृव्यानित्याद्यनुषज्यते ॥

इन्द्रे पूर्वाग्न्युपस्थानं मन्त्राश्चत्वार ईरिताः ।

एते मन्त्रा उरुः हि राजेत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अतिमोक्षमन्त्राः)

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ये दे॒वा य॒ज्ञ॒ह॒नो य॒ज्ञ॒मु॒षः पृ॒थि॒व्याम॒ध्या॒
स॒ते । अ॒ग्नि॒र्मा ते॒भ्यो रक्ष॑तु गच्छे॑म सु॒कृतो॑
व॒यम् । आऽग॑न्म मि॒त्रावरु॑णा वरे॒ण्या रा॒त्रीणां
भा॒गो यु॒वयो॒र्यो अ॒स्ति । नाकं॑ गृ॒ह्णा॒नाः
सु॒कृत॑स्य लो॒के तृती॑ये पृ॒ष्ठे अ॒धि रो॒चने॑
दि॒वः । ये दे॒वा य॒ज्ञ॒ह॒नो य॒ज्ञ॒मु॒षोऽन्तरि॑-
क्षेऽध्या॑सते । वा॒यु॒र्मा ते॒भ्यो रक्ष॑तु गच्छे॑म
सु॒कृतो॑ व॒यम् । या॒स्ते रा॒त्रीः स॒वितः॑ (१)
दे॒व॒या नी॒रन्तरा॑ द्यावापृ॒थि॒वी वि॒यन्ति॑ । गृ॒हैश्च॑
सै॒र्वः प्र॒जया॑ न्व॒ग्रे सु॒वो रु॒हाणा॑स्तरता
रजा॑सि । ये दे॒वा य॒ज्ञ॒ह॒नो य॒ज्ञ॒मु॒षो दि॒व्य॒-
ध्या॑सते । सूर्यो॑ मा ते॒भ्यो रक्ष॑तु गच्छे॑म सु॒कृतो॑
व॒यम् । येने॒न्द्राय॑ स॒मभ॑रः प॒यास्यु॑त्तमेन
ह॒विषा॑ जातवेदः । तेना॒ग्निं त्वमु॑त व॒र्धये॑म
स॒जा॒ताना॑श्चै॒ष्ठ्य आ धे॑ह्येनम् । य॒ज्ञ॒ह॒नो
वै दे॒वा य॒ज्ञ॒मु॒षः (२) म॒न्ति त ए॒षु लो॒के॒-
ष्वा॒सत आ॒द॒दा॒ना वि॒मथ्ना॑ना यो द॒दाति॑ यो
य॒जते॑ तस्य । ये दे॒वा य॒ज्ञ॒ह॒नः पृ॒थि॒व्याम॒ध्या॒
स॒ते ये अ॒न्तरि॑क्षे ये दि॒वीत्या॒हेमा॒नेव लो॒का॒-
स्ती॒त्वा स॒गृहः॑ स॒प॒शुः सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॒त्यप॑
वै सो॒मेने॒जा॒नाद्दे॒वता॑श्च य॒ज्ञश्च॑ क्रा॒मन्त्या॒ग्नेयं॑
प॒ञ्च॒क॒पा॒लमु॒दव॑सा॒नीयं॑ निर्व॒पेद॒ग्निः सर्वा॑

(अतिमोक्षमन्त्रः)

देवताः (३) पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं
चाव रुन्धे गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं
छन्दसा व्यर्धयति यत्पञ्चकपालं करोत्यष्टाक-
पालः कार्योऽष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्गाय-
त्रच्छन्दाः स्वेनैवेन छन्दसा समर्धयति पङ्क्त्यौ
याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव
यज्ञान्नैति (४) ॥

(सवितर्देवा यज्ञमुषः सर्वा देवतास्त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

विष्णवतिक्रमणे मन्त्रास्तृतीये समुदीरिताः ।

अथ चतुर्थेऽतिमोक्षमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनोऽतिमोक्षाञ्जपति ” इति ।

अतिमोक्षशब्देन ये देवा यज्ञहन इत्यादयो मन्त्रा विवक्षिताः । सूत्रकारेणा-
न्यत्र ये देवा यज्ञहन इत्यतिमोक्षा इत्युक्तत्वात् । पाठस्तु—

ये देवा इति । अत्र यज्ञमुष इति पदं पृथक्कृत्य मन्त्रभेदः कर्तव्यः । तत्र
प्रथममन्त्रे पृथिव्यामध्यासत इत्याद्यन्तभागोऽनुषञ्जनीयः । द्वितीयमन्त्रे तु ये देवा
इत्ययं पूर्वभागोऽनुषञ्जनीयः । देवानां मध्ये म्लेच्छजातयः केचिद्देवा यज्ञभा-
गार्हाः सन्तो द्रष्टुमसहमानाः केचिद्यज्ञं विनाशयन्ति । अपरे तु यज्ञसाधनान्य-
पहत्यान्यत्र गच्छन्ति । तत्र यज्ञविधातिनो ये देवाः पृथिव्यां यं कंचिद्देशमधि-
ष्टायावतिष्ठन्ते तेभ्यो यज्ञविधातिभ्योऽग्निमी रक्षतुं । वयं सुकृतैः सुष्ठु यज्ञं निष्पा-
दितवन्तो गच्छेम यज्ञफलं प्राप्नुयाम । एवं यज्ञमुषां मन्त्रोऽपि व्याख्येयः ।
तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अतिमोक्षमन्त्राः)

आऽगन्मेति । हे वरेण्या मित्रावरुणा श्रेष्ठौ मित्रावरुणौ यज्ञसंबन्धिनीनां रात्रीणां मध्ये वर्तमानायामस्यां रात्रौ युवयोः संबन्धी वशानुबन्ध्यारूपो यो भागोऽस्ति तेन वयं नाकं स्वर्गसुखं गृह्णाना आगन्म सर्वतः प्राप्ताः स्वः । कुत्रैतत्स्वर्गसुखग्रहणमिति तदुच्यते—सुकृतस्यास्य यज्ञस्य संबन्धिनि तृतीये लोके । कीदृशे । अधिरोचनेऽधिकं भासमाने । भासमानोऽपि लोकः कुत्रेति तदुच्यते—दिवः पृष्ठे स्वर्गस्योपरि । पृथिव्यन्तरिक्षापेक्षया तृतीयत्वंम् । पाताललोकोऽपि तादृशो भवतीति व्यवच्छेदाय दिवः पृष्ठ इत्युक्तम् । रौरवादिनरकव्यावृत्तये सुकृतस्येत्युक्तम् । नरको हि दुष्कृतस्य न सुकृतस्य ।

अथ पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह—

ये देवा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । षष्ठमन्त्रमाह—

यास्ते रात्रिरिति । हे सवितर्द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ते तव संबन्धिन्यो या रात्रिर्यज्ञानुष्ठानयोग्या रात्रयो वियन्ति विशेषेण गच्छन्ति प्रवर्तन्ते । यद्यप्येकैव रात्रिः सुत्याकर्माह्वा तथाऽपि दीक्षोपसत्सहिता बहवो रात्रयो भवन्ति । तासां च सवितृपेरितत्वात्तत्संबन्धः । कीदृश्यो रात्रयः । देवयानीर्देवान्यान्तीति देवयान्यो दैविककर्मयुक्ता इत्यर्थः । तासु रात्रिषु कर्मानुतिष्ठन्तः सर्वैर्गृहैश्च प्रजयाऽनु गृहवार्तिभिर्भृत्यैः पुत्रादिना च सार्धं सुवो रुहाणाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तो यजमाना यूयं रजांसि रञ्जनीयानि सुखानि तरत प्राप्नुत ।

पूर्ववदनुषङ्गभेदभिन्नौ सप्तमाष्टममन्त्रावाह—

ये देवा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ नवमं मन्त्रमाह—

येनेन्द्रायेति । हे जातवेदो येनोत्तमेन हविषोत्तमहविःस्वरूपेण पयांसि क्षीररसस्वादून्सोमरसानिन्द्राय समभरः संभृतवानसि तेन हविषा हेऽग्ने त्वामिमं यजमानं वर्धय । उतापि चैनं यजमानं सजातानां श्रैष्ठ्ये स्वाम्य आधेहि । अथैतान्प्रशंसति—

यज्ञहनो वा इति । कण्टरूपधारिणः केचन देवा यज्ञभांगरहिता यज्ञशालादाहाद्युपद्रवेण यज्ञघातिनो भवन्ति । अर्परं च ग्रहचर्मसोमरसापहारेण यज्ञपुषो भवन्ति । एवमुभयविधा ये सन्ति ते त्रिष्वप्येतेषु लोकेष्वतिष्ठन्ते । किं कुर्वन्तः। यो यजमानो दक्षिणां ददाति तदीयं दक्षिणाद्रव्यं गवादिकमपहरन्ती-

(अतिमोक्षमन्त्राः)

(न्त इ)त्यर्थः । यो यजमानो यजते तदीयं ग्रहचमसादिकं विमथनाना भङ्ग-
परित्यागादितो विलोडयन्तः । तस्योपद्रवस्य सर्वस्यैतैर्मन्त्रैः परिहारं दर्शयति—

ये देवा इति । अत्र यज्ञमुष इत्यत्र पृथङ्मन्त्रत्वं दर्शयितुं तत्पदं परित्य-
ज्यानुषङ्गेण सह यज्ञहन इत्येतावदेवोदाहृतम् । एतैर्मन्त्रैरुपद्रवसहितानिमाँल्लो-
कानुत्तीर्य सगृहः कलत्रपुत्रादिसहितः सपशुर्गवाश्वादिपशुसहितः स्वर्गं प्राप्नोति ।
त एते मन्त्रा उरुः हि राजेत्येतस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अथोदवसानीयं विधत्ते—

अप वै सोमेनेति । यः सोमेनेष्टवानभवत्, एतस्माद्देवताश्च यज्ञश्चापक्रा-
मन्ति । अनेन यजमानेन प्रयोजनाभावं मन्वाना एनं परित्यजन्ति । अतस्तदप-
क्रमणं वारयितुमाग्निदेवतया युक्तं पञ्चकपालं तादृशपुरोडाशेन साध्यमुदवसानी-
यारूपं कर्म कुर्यात् । अयमग्निः सर्वदेवतात्मको यज्ञश्च पाङ्क्तः पञ्चसंख्योपेतः ।
“ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्” “धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या
तेन पङ्क्तिराप्यते ” इत्यादिश्रुतिद्वयात् । अत आग्नेत्वेन सर्वा देवता अवरुन्धे
पञ्चकपालेन यज्ञमप्यवरुन्धे ।

अथ पञ्चकपालं दूषयित्वाऽष्टाकपालं विधत्ते—

गायत्रो वा इति । अग्नेर्गायत्र्याश्च प्रजापतिमुखजन्यत्वेन गायत्रोऽग्निः ।
पञ्चकपाले सति तमग्निं स्वकीयेन च्छन्दसा वियोजयति । अष्टाकपाले तु सति
गायत्र्या अष्टाक्षरत्वादग्निं स्वकीयेन च्छन्दसा समृद्धं करोति ।

अत्राग्ने तमद्याधमित्येते अक्षरपङ्क्त्यौ विधत्ते—

पङ्क्त्यौ याज्येति । अत्र तु गायत्रत्वसिद्धयेऽष्टाकपालः स्वीकृतस्तथाऽपि
पाङ्क्तमन्त्रपाठेन धानादिद्वारा पाङ्क्तयज्ञादप्ययं यजमानो नापगच्छति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ये देवा इत्यतीमोक्षान्मन्त्रानेताञ्जपेन्नव ।

यज्ञहन्यज्ञमुच्चेति भेदान्मन्त्राभिदेष्टव्ये ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरियसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आदित्यग्रहमन्त्रोक्तिः)

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो॑ मा दे॒वो दे॒वेभ्यः॑ पातु वा॒युस्तरि॑-
 क्षाय॑ज॒मानोऽग्नि॑मा॒ पातु चक्षु॑षः । सक्ष॒ शूष॒
 सवि॑त॒र्षि॒श्वच॑र्षण ए॒तेभिः॑ सोम॒ नाम॑भिर्विधेम
 ते तेभिः॑ सो॒प नाम॑भिर्विधेम ते । अ॒हं पर॑-
 स्ता॒दह॑मवस्ता॒दहं॑ ज्योति॑षा वि तमो॑ ववार ।
 यद॒न्तरि॑क्षं तदु॑ मे पि॒ताऽभू॑दहं॒ सूर्य॑मु॒भयतो॑
 ददर्श॑हं भूयासमु॒त्तमः॑ स॒माना॑नामू (१) आ
 स॒मुद्रा॑दाऽन्त॒रिक्षा॑त्प्रजाप॒तिरु॑दधिं च्यावया-
 तीन्द्रः॒ प्र स्नो॑तु म॒रुतो॑ वर्षयन्तू॒शम्भ॑य पृथि॒र्वी
 भिन्दी॑दं दि॒व्यं नभः॑ । उ॒द्गो दि॒व्यस्य॑ नो
 दे॒हीशा॑नो वि सृ॒जा दृति॑म् । प॒शवो॑ वा ए॒ते
 यदा॑दि॒त्य एष॑ रु॒द्रो यद॑ग्निर॒ोषधीः॑ प्रा॒स्याग्ना॑-
 वादि॒त्यं जु॑होति रु॒द्रादे॒व प॒शून्तद॑धात्यथो
 ओष॑धीष्वे॒ष प॒शन् (२) प्रति॑ ष्ठापयति
 क॒विर्य॑ज्ञस्य वि त॒नोति॑ पन्थां॒ नाक॑स्य पृ॒ष्ठे
 अधि॑ रोच॒ने दि॒वः । येन॑ ह॒व्यं वह॑सि यासि
 दू॒त इ॒तः प्र॑चे॒ता अ॒मुतः॑ सनी॒यान् । यास्ते॑
 वि॒श्वाः स॒मिधः॑ सन्त्य॒ग्ने याः पृथि॒व्या ब॒र्हिषि॑
 सूर्ये॑ याः । तास्ते॑ गच्छन्त्वाहु॒तिं घृ॒तस्य॑ दे॒वा-
 य॒ते य॑ज॒मानाय॑ शर्म । आ॒शासा॑नः सु॒वीर्य॑श्च
 रा॒यस्पोष॑स्व॒श्विय॑म् । बृ॒हस्प॑ति॒ना रा॒या
 स्व॒गाकृ॑तो म॒ह्यं य॑ज॒मानाय॑ तिष्ठ (३) ॥

१६१६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [३तृतीयकाण्डे—
(आदित्यग्रहमन्त्रोक्तिः)

(समानानामोषधीष्वेव पशून्मह्यं यजमानाधिकं च) ।

(इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अतीमोक्षजपे मन्त्राश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाक आदित्यग्रहमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ सूर्यो मा देव इति दूर्मेहस्तेनापिधायोत्तिष्ठति ” इति । पाठस्तु—

सूर्यो मा देव इति । अयमादित्यग्रहः सूर्यवाय्वात्मकोऽतः सूर्यरूपोऽयं
देवो यज्ञविधातिभ्यो मां पातु । तथा वायुरूपोऽयं विष्णुकारिदेवयुक्तादन्तरिक्षा-
न्मां पातु । तथा यजमानो यागहेतुरयमभिश्चक्षुषो विरोधिदेवदृष्टेः सकाशान्मां
पातु । हे सोम सक्षादीनि चत्वारि यानि तव नामानि एतैर्नामभिस्ते तव विधेम
परिचर्यां करवाम । यानि च पूर्वोक्तानि सूर्यवाय्वग्निनामानि तेभिस्तैश्च नामभि-
स्तव परिचर्यां करवाम । हे सक्ष पात्रसङ्ग, [हे] शूष लवन्, हे सवितः प्रेरक
हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्यानुग्राहक । एतैः संबोधनरूपैर्नामभिर्विधेमत्यन्वयः ।

कल्पः—“ अहं परस्तादित्यादित्यं यजमानोऽन्वारभत आहोमात् ” इति ।

पाठस्तु—

अहं परस्तादिति । अहं यजमानः परस्तात्परभागे ग्रहमन्वारभ इति
शेषः । अहमवस्तादवरभागेऽपि ग्रहमन्वारभे । अहमस्याऽऽदित्यग्रहस्य ज्योतिषा
विशेषेण तमो ववार वारितवानस्मि । उपरिभागाधोभागयोर्मध्यवर्ति यदन्तरिक्षं
तदु तदपि मे पिता पितृवत्पालकमभूत् । अहं सूर्यमादित्यग्रहमुभयत ऊर्ध्वाधो-
भागयोर्दक्षिणोत्तरभागयोर्वा ददर्श दृष्टवानस्मि । अतोऽहं समानानां यजमानानां
मध्य उत्तमो भूयासम् ।

कल्पः—“ आसमुद्रादिति दूर्मेराच्यावयति ” इति । पाठस्तु—

आ समुद्रादिति । प्रजापतिरिमं ग्रहं चतुर्दिक्ष्वा समुद्रात्समुद्रपर्यन्तं दूर्मे-
राच्यावयतीति । तथैवोर्ध्वभागेऽप्याऽन्तरिक्षादन्तरिक्षपर्यन्तमुदार्धं समुद्रसमानमा-

(आदित्यग्रहमन्त्रोक्तिः)

दित्यग्रहं व्यावयति । इन्द्रो गवामूध इव ग्रहं प्रस्रौतु प्रस्रुतं करोतु । मरुतो वर्षयन्तु मेघा इव संततधाराः कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ उन्नम्भय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् ” इति । पाठस्तु—

उन्नम्भय पृथिवीमिति । हे आदित्य पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लिन्नां कुरु । इदं दिव्यं नमो भिन्धि द्युलोकस्थाकाशवर्तिमेघमिव ग्रहं भिन्धि भिन्नं कुरु । दिव्यस्य दिवि भवस्योद्गम उदकस्य समृद्धिं नोऽस्मभ्यं देहि । ईशानः समर्थस्त्वं दृतिं विसृज जलविधारकं दृप्तिसमानं मेघं विमुञ्च । अथ विधत्ते—

पशवो वा इति । आदित्यग्रह इति यदेते पशवो वै तस्य पशुप्राप्तिहेतुत्वात् । अग्निरिति यदेष क्रूरो देवस्तस्मात्क्रौर्यपरिहारायाग्नावोषधीः प्रक्षिप्य पश्चादादित्यग्रहं जुहोति । तथा सति रुद्ररूपाग्निसकाशादादित्यग्रहरूपान्पशून्तर्हितानेव करोति । किंचौषधीष्वेवाऽऽदित्यग्रहरूपान्पशून्प्रतिष्ठितान्करोति ।

कल्पः—“ कविर्यज्ञस्य वि तनोति पन्थांमिति ग्रहं हत्वा ” इति । पाठस्तु—

कविर्यज्ञस्येति । यज्ञस्य कविर्विद्वानयमादित्यग्रहो नाकस्य पन्थां वितनोति स्वर्गस्य मार्गं वितनोति विस्तृतं करोति । कुत्रेति । तदुच्यते—अधिरोचन आधिक्येन भासमाने दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपरि । हेऽग्ने येन पथा हव्यं वहसि देवानां दूतस्त्वमितो निर्गत्य येन पथा यासि तादृशं पन्थानं वितनोतीति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशो दूतः । प्रकर्षणं चेत्ते कर्मानुष्ठातारं जानातीति प्रचेताः । अमुतोऽमुष्मिन्स्वर्गे सनीयानतिशयेन फलस्य दाता ।

कल्पः—“ यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भानाहवनीये प्रास्य ” इति । पाठस्तु—

यास्ते विश्वा इति । हेऽग्ने त्वदीयाः समिधः सम्यग्दीप्यमाना ज्वाला याः सन्ति ता एव विशेषाकारेणोच्यन्ते—पृथिव्यां भूलोके बर्हिषि यज्ञदेशे या दीप्तयः सन्ति सूर्ये च या दीप्तयः सन्ति ते त्वदीयास्ता दीप्तयो वृतस्थाऽऽहृतीर्गच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । देवानात्मन इच्छतीति देवायंस्तस्मै देवायते यजमानाय शर्म सुखं प्रयच्छन्तु । आदित्यग्रहविषयास्त एते मन्त्राः कदा चन स्तररीरसीत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

अथ कल्पे—“ यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरुभ्यः ” इत्युपक्रम्यान्ते पठितम्—“ आशासानः सुवीर्यमिति चोपस्थाप्य ” इति । पाठस्तु—

आशासाम इति । हे यूप त्वं यजमानाय मह्यं रायस्पोषमाशासानस्तिष्ठ ।
कीदृशं पोषम् । सुवीर्यं शोभनेन भोगसामर्थ्येनोपेतं स्वधियं शोभनैरश्वैरुपेतम् ।
कीदृशो यूपः । बृहस्पतिना देवेन रायाद्यनेकधननिमित्तं स्वगाकृतो यजमानस्य
स्वगतो यथा भवति तथा कृतः । सोऽयं मन्त्रः पशुप्रकरणगतात्समुद्रं गच्छेत्य-
नुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सूर्यो तृतीयसवन आदित्यग्रहहस्तकः ।

उत्तिष्ठेदहमित्यस्मात्स्वाम्यन्वारभते ग्रहम् ॥

आ समुच्च्यावयेद्दर्भैरुन्नं वृष्ट्यर्थिहोमकः ।

कविर्हरेद्ग्रहं यास्ते वह्नौ प्रास्यति दर्भकान् ॥

आशा यूपोपस्थितिः स्यात्सप्त मन्त्रा इहेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सं त्वा न॒ह्यामि प॒य॒मा घृ॒तेन॒ सं त्वा
न॒ह्याम्यप॒ ओष॑धीभिः । सं त्वा न॒ह्यामि प्र॒ज-
याऽह॒मद्य॒ सा दी॑क्षिता संनवो वाज॑म॒स्ये ।
प्रेतु ब्रह्म॑ण॒स्पत्नी॒ वेदिं॒ वर्णे॑न सीदतु । अथा-
हम॑नुका॒मिनी॒ स्वे लो॒के वि॒शा इ॒ह । सुप्र॒ज-
संस्त्वा व॒ष॑ सु॒पत्नी॒रुप॑ सेदिम । अग्ने॑ सपत्न-
इ॒ध्मन्म॑दे॒ब्धासो॒ अदा॑भ्यम् । इ॒मं वि॒ ष्या॑मि
व॒रुण॑स्य पाश॑म् (१) यमव॑धीत सविता
सु॒केतः॑ । धा॒तुश्च॒ योनौ॑ सु॒कृत॑स्य लो॒के
स्यो॒नं मे॒ सह॒ पत्या॑ करोमि । प्रे॒ह्य-

(पत्नीविषया मन्त्राः)

दे॒ह्यु॒तस्य॑ वा॒मीर॒न्वा॒ग्निस्तेऽग्रं॑ न॒य॒त्वादि॑ति॒र्ष॒भ्यं
द॒दता॑ रु॒द्राव॑सृष्टाऽसि यु॒वा ना॒म मा॒ मा
हि॒ःसि॒र्वसु॑भ्यो रु॒द्रेभ्य॑ आ॒दित्ये॑भ्यो वि॒श्वेभ्यो॑
वो दे॒वेभ्यः॑ प॒न्नेज॑नीर्गृह्णामि य॒ज्ञाय॑ वः प॒न्ने-
ज॑नीः सा॒दयामि॑ वि॒श्वस्य॑ ते वि॒श्वाव॑तो
वृ॒ष्णि॒याव॑तः (२) तवा॒ग्ने वा॒मीर॑नु॒ संदृ॑शि
वि॒श्वा रेता॑ऽसि धिषी॒याग॑न्दे॒वान्य॒ज्ञो नि
दे॒षीर्दे॒वेभ्यो॑ य॒ज्ञम॑शिष॒न्नास्मि॑न्सु॒न्वति॑ यज॑मान
आ॒शिषः॑ स्वाहा॑कृताः स॒मुद्रे॑ष्टा ग॒न्धर्व॑मा ति-
ष्ठ॒तानु॑ । वा॒तस्य॑ प॒त्नन्नि॒ड ई॒डिताः॑ (३) ।

(पाशं वृष्णि॒याव॑तस्त्रि॒शच्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यग्रहमन्त्रा ये ते पञ्चम उदीरिताः ।

अथ षष्ठेऽनुवाके पत्नीविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अत्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नीः संनस्याति सं त्वा नस्यामीति विकारः ”
इति । पाठस्तु—

सं त्वा नस्यामीति । हे पत्नि त्वां पयसा घृतेन च निमित्तभूतेन संन-
स्यामि तदुभयसिद्धयर्थं सम्यग्योक्त्रेण बध्नामि । तथौषधीभिः सहिता अप उद्दिश्य
तदुभयसिद्धयर्थं त्वां संनस्यामि । प्रजया निमित्तभूतयाऽहमध्वर्युरद्यास्मिन्कर्मणि
त्वां संनस्यामि । अस्मे अस्मासु वाजमन्नं सनवः सनितुं दातुं सा पत्नी
दीक्षिता भवतु ।

कल्पः—“ प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ” इति । पाठस्तु—
प्रेतु ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यजमानस्य पत्नी प्रेतु पत्नीशा-
लाया निर्गत्य प्रकर्षेण गच्छतु गत्वा प्रामोतु ।

कल्पः—“ अथाहमनुकामिनीति पत्नी शालामुखीयमुपोषविश्यं ” इति । पाठस्तु—
अथाहमन्विति । अथाहमिह स्वे लोके स्थाने विशा उपविशामि ।
कीदृशी । अनुकामिनी यजमानस्याऽऽनुकूल्यं कामयमाना ।

कल्पः—“ सुप्रजसस्त्वा वयमिति जपति ” इति । पाठस्तु—
सुप्रजसस्त्वोति । हेऽग्ने सुप्रजसः शोभनापत्याः सुपत्नीर्धर्मपत्न्यो वयमद-
ब्धासः केनाप्यतिरस्कृताः सत्यस्त्वामुपसेदिम तव समीप उपविष्टाः स्मः ।
कीदृशं त्वां, सपत्नदम्भनं वैरिनाशकम् । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्कार्यम् ।

कल्पः—“ विचचृत इमं वि ष्यामीति पत्नी योक्त्रम् ” इति । पाठस्तु—
इमं वि ष्यामीति । सुकेतः शोभनज्ञानयुक्तः सविता प्रेरकोऽन्तर्यामी यं
योक्त्ररूपं वरुणस्य पाशं पूर्वमबध्नीत तमिमं विष्यामि विमुञ्चामि । ततः सुकृ-
तस्य फलभूत उत्तमे लोके धातुश्च परमेश्वरस्य योनौ स्थाने पत्या सह मे स्योनं
सुखं करोमि ।

कल्पः—“ प्रेह्युदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति ” इति । पाठस्तु—
प्रेह्युदेहीति । हे पत्नि प्रेहि शालामुखीयस्थानान्निर्गत्य पन्नेजनीरप आनेतुं
प्रकर्षेण गच्छोदेहि विलम्बमकृत्वोत्थाय गच्छ । ऋतस्य वामीर्यज्ञस्य प्रेरकोऽय-
मग्निस्ते गमनमनुमन्यमानोऽग्रं नयतु पुरतः प्रेरयतु । अदितिर्भूमिश्च मध्यं दद-
ताम् । उभयोः पार्श्वयोर्मध्येऽवस्थितं मार्गं प्रयच्छतु । त्वं च रुद्रावसृष्टाऽसि
कूरेणोपद्रवकारिणा देवेन विमुक्ताऽसि । अतो युवा नामासि युवतिर्वा बाधकेभ्यः
पृथग्भूता वाऽसि । इत्यमाकारयन्नं मां नेष्टारं मा हिंसीर्मा बाधस्व ।

कल्पः—“ पन्नेजनीर्गृह्णाति प्रत्यङ्क्लि(ङित)ष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य
इति ” इति । पाठस्तु—

वसुभ्यो रुद्रेभ्य इति । हे आपो वो युष्मान्पन्नेजनीर्गृह्णामि । किमर्थं,
वस्वादिदेषप्रीत्यर्थम् । किञ्च, यज्ञार्थमपि पन्नेजनीर्वो गृह्णामि ।

सादयामीति । कल्पः—“ पत्नी पन्नेजनीः सादयति प्रत्यङ्क्लि(ङित)ष्ठन्ती
वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति ” इति ।

(पत्नीविषया मन्त्राः)

अत्र सादयामीत्येतावानाम्नातो मन्त्रः । तस्य च शेषत्वेन वसुभ्य इत्यादिकं गृह्णामीतिपदव्यतिरिक्तं सर्वमनुषज्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

कल्पः—“ विश्वस्य ते विश्वाव्रत इति हिंकारमनुदुगात्रा पत्नीं संख्यापयति ” इति ।

हिंकारमुच्चार्यानन्तरमुद्गाता यथा पत्नीं पश्यति तथाऽध्वर्युरिमं मन्त्रमुच्चारयन्प्रदर्शयेदित्यर्थः । पाठस्तु—

विश्वस्य त इति । हेऽग्ने विश्वस्य ते संदृशि विश्वात्मकस्य तव कटाक्षवीक्षणे सति तथा विश्वमस्यास्तीति विश्ववान् । वृष्णिण्यं बलमस्यास्तीति वृष्णिषावान्, तादृशस्य तव वीक्षणे सति वामीर्वननीयस्यानुष्ठानस्य पवर्तकोऽहं विश्वा रेतोसि बहुपुत्रकारणानि सर्वाण्यपि वीर्याणि धिषीयानुक्रमेण पत्न्यां स्थापयेयम् ।

कल्पः—“ अगन्देवानिति च पत्न्यैव उपपवर्तयति ” इति । पाठस्तु—

अगन्देवानिति । अयं यज्ञो देवानगन्प्राप्नोत् । देवीद्योतिमान्ना आपो देवेभ्योऽस्मदीयं यज्ञं नितरामशिषन्विस्पष्टमुक्तवत्यः । अस्मिन्यजमाने सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति स्वाहाकृताः स्वाहाकारेण संपादिताः समुद्रसमाने स्वर्गेऽवस्थिता आशिषः फलविशेषा ये संपद्यन्ते ते सर्वेऽप्यनुक्रमेण गन्धर्वं पत्न्या मम गन्धर्ववत्पियं यजमानमनिष्ठत प्राप्नुवन्तु । वातस्य यज्ञपवर्तकस्य वायोः । “ वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते ” इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्य वायोः पत्न्यपतने प्रेरणे सतीडः फलसाधनभूताः स्तोत्रविशेषा ईडिता ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः । तस्मात्तत्फलं सर्वं यजमानः प्राप्नोत्विति तात्पर्यार्थः । अत्र सं त्वा नक्षामीत्ययं योक्त्रबन्धनमन्त्रो दीक्षाप्रकरण इन्द्रस्य योनिरसीत्येतस्मान्मन्त्रात्पूर्वं द्रष्टव्यः । तत्रैवाथाहं सुप्रजस इत्येतौ द्रष्टव्यौ । इमं वि ष्यामीति मन्त्रोऽवभृथानुवाके देवीराप एष व इत्येतस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । प्रेत्यदेहीति मन्त्रो हृदे त्वेत्यनुवाके देवीरापो अपां नपादित्येतस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । वसुभ्य इति ग्रहणसादनमन्त्रौ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नाय इत्येतस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्यौ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

सं त्वा पत्न्यां योक्त्रबन्धः प्रेतु शालामुखे नयेत् ।

अथाहमुपविश्यैषा सुप्रजेति जपेदथ ॥

(दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुचा वृक्षविशेषाणां विधानम्)

इमं काले योक्त्रमोकः प्रेक्षि पत्नीमुदानयेत्

वसु पन्नेजनीः पत्नी गृह्णित्वा तेन सादयेत् ॥

विश्वस्य पत्नीमुद्रावा संख्यापयति सा त्वगन् ।

अप्रः प्रवर्तयन् (तू) रावत्र मन्त्रा दश स्मृताः ॥

इति भीमत्सायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयर्त्तेतिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै
रसः पराऽपतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खादिराऽ-
भक्ष्यरुषं खादिरः सुवो भवन्ति छन्दसामेव
रसेनाव द्यति सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति
तृतीयस्यामितो दिवि सोमं आसीत्तं गायत्र्याऽ-
हरत्तस्यं पर्णमच्छिद्यत् तत्पर्णीऽभवत्तत्पर्णस्य
पर्णत्वं यस्य पर्णमयी जुहूः (१) भव-
ति सौम्या अस्याऽऽहुतयो भवन्ति जुषन्तेऽस्य
देवा आहुतीर्देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपा-
शृणोत्सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी जुहूर्भ-
वति न पापः श्लोकः शृणोति ब्रह्म वै पर्णो
विण्मरुतोऽन्नं विण्मारुतोऽश्वत्थो यस्य पर्ण-
मयी जुहूर्भवत्याश्वत्थयुषभद्रकृष्णैवान्नमव रुन्धेऽ-
थो ब्रह्म (२) एव विश्वध्यूहति राष्ट्रं वै

(दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुचां वृक्षविशेषाणां विधानम्)

पर्णो विडंश्चत्थो यत्पर्णमयी जुहूर्भवत्याश्वत्थु-
पभद्राष्टमेव विश्वध्यूहति प्रजापतिर्वा अजुहो-
त्सा यत्राऽऽहुतेः प्रत्यतिष्ठत्ततो विकङ्कत
उदतिष्ठत्ततः प्रजा असृजत यस्य वैकङ्कती
ध्रुवा भवति प्रत्येवास्याऽऽहुतयस्तिष्ठन्त्यथो
प्रैव जायत एतद्वै सुचां रूपं यस्यैव रूपः
सुचो भवन्ति सर्वाण्येवैनं रूपानि पशूनामुष-
तिष्ठन्ते नास्यापरूपमात्मजायते (३) ॥

(जुहूरथो ब्रह्म सुचां सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके संप्रोक्ता योक्त्रबन्धादिमन्त्रकाः ।

अथ सप्तमोऽनुवाके दर्शपूर्णमासाङ्गभूतानां सुचां वृक्षविशेषा विधीयन्ते ।

तत्र सुववृक्षं विधत्ते —

वषट्कारो वा इति । वषट्काराभिमानी देवः केनापि विरोधेन गायत्रियाः
शिरश्चिच्छेद । तदा तस्या गायत्र्य शिखिप्रदेशाज्जलं भूमौ पतित्वा स्वादिरौ वृक्षो
ऽभवत् । अतः सुवः स्वादिरः कर्तव्यः । तथा सति सुवेण यद्यद्वदति तत्सर्वं
छन्दोरसेनावत्तं भवति । ततोऽस्य यजमानस्याऽऽहुतयः सरसा भवन्ति ।

अथ जुह्वा वृक्षविशेषं विधत्ते—

तृतीयस्यामिति । इतो भूलोकदारभ्य गण्यमानो यो शुक्लोल्लसतुतीवो
भवति तत्र सोमः पूर्वमासीत् । तं च गायत्री समाहरत् । आहस्वमकारः कथं-
श्चेत्यनुवाके प्रसञ्चितः । तस्याऽऽह्वियमाणस्य सोमस्यैकं पर्णं भूमौ पतित्वा वृक्षा-
शवृक्षोऽभवत् । पर्णजम्यत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । तादृशेन पर्ण-
वृक्षेण जुहूं निष्प्रादयेत् । तथा सति जुह्वा हूयमाना आहुतयः सर्वाः सोमस्यैव-
न्धिन्यो भवन्ति । देवाश्च ता आहुतीः प्रीतिपुरःसराः सेवन्ते ।

तं पर्णवृक्षं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

देवा वा इति । यदा देवा ब्रह्मतत्त्वविषये परस्परं संवादं रहसि कृतवन्तस्तदानीं पर्णवृक्षाभिमानी देवसाद्वृक्षच्छायायामुपविष्टानां देवानां वचनमशृणोत् । तस्मात्सुश्रवा इति तस्य नाम संपन्नाम् । यस्यादयं वृक्षः सुश्रवास्तस्माज्जुह्वास्तन्मन्त्रत्वे सति यजमानः शोभनं स्तुतिरूपमेव वाक्यं सर्वदा शृणोति न तु कदाचिदपि पापं श्लोकं निन्दावचनं शृणोति ।

अथ जुह्वाः पर्णमयीत्वं दृष्टान्तार्थमनुवदन्नुपभृतोऽश्वत्थवृक्षं विधत्ते—

ब्रह्म वै पर्ण इति । देवैरुच्यमानस्य ब्रह्मणः श्रवणापर्णवृक्षोऽपि ब्रह्मैव । वैश्यजात्यभिमानित्वेन मरुतां सृष्टत्वान्मरुतोऽपि विड्रूपाः । कृष्यादिपरैर्वैश्वैः संपादितत्वादन्नमपि मरुद्रूपम् । “ मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थः ” इति श्रवणादश्वत्थस्य मारुतत्वम् । एवं स्थितं सति यो यजमानो जुहूं पर्णमयीं करोति स एवोपभृतमार्श्वत्थस्य कुर्यात् । उभयस्मिन्कृते सति जुहूरूपेण ब्रह्मणैवाश्वत्थस्वामिनां मरुतां विड्रूपान्नमवरुद्धं भवति । किंच, ब्राह्मणजातिमेव वैश्यजातावधिकत्वेन स्थापयति । तदुभयमपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

राष्ट्रं वै पर्ण इति । पर्णवृक्षस्याभिब्राह्मणजातिनिवासस्थानत्वाद्राष्ट्रत्वं पर्णरूपत्वम् । मरुदेवताद्वाराऽश्वत्थस्य विड्रूपत्वम् । अतः पूर्वोक्तरीत्या जुहूपभृतोर्वृक्षद्वयनिष्पादितयोः सत्योर्ब्रह्मरूपं राष्ट्रमश्वत्थरूपायां विशयधिकत्वेन स्थापितं भवति ।

अथ ध्रुवाया विकङ्कतवृक्षं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा इति । प्रजापतिना पूर्वहुताऽऽहुतिर्यत्र स्थिता तस्माद्देशाद्विकङ्कतवृक्ष उदपद्यत । तस्माद्विकङ्कताद्यज्ञसाधनभूतात्मजा असृजत । तस्माद्ध्रुवां वैकङ्कतीं कुर्यात् । तथा सत्यस्य यजमानस्याऽऽहुतयः प्रतिष्ठिता भवन्ति । किंचायं प्रजा उत्पादयति । सुग्वृक्षविविधमुपसंहरति—

एतद्वै सुचामिति । स्वादिरत्वं पर्णमयीत्वमार्श्वत्थत्वं वैकङ्कतत्वं चेति यदेतदेव क्रमेण सुचां [सुच] जुहूपभृद्ध्रुवाणां मुख्यं स्वरूपम् । तथा सति यस्य यजमानस्य सुच एवरूपा भवन्ति, एनं यजमानं गवाश्वादिरूपाणि सर्वाण्यपि प्राप्नुवन्ति । किंचास्य यजमानस्याऽऽत्मन्स्वोदरे किंचिदप्यपत्यमपरूपं विरुद्धस्वरूपोपेतं न जायते, किंतु सर्वमप्यपत्यं सुस्वरूपमेव जायते ॥

(दधिग्रहमन्त्रोक्तिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योति-
ष्मते ज्योतिष्मन्तं गृह्णामि दक्षाय दक्षवृधे
रातं देवेभ्योऽग्निजिह्वेभ्यस्त्वर्तायभ्य इन्द्रज्येष्ठे-
भ्यो वरुणराजभ्यो वातापिभ्यः पर्जन्यात्म-
भ्यो दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वाऽ-
पेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो जह्यप यो
नोऽरातीयति तं जहि प्राणाय त्वाऽपानाय
त्वा व्यानाय त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौ-
षधीभ्यो विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो यतः प्रजा
अक्स्वद्रा अजायन्त तस्मै त्वा प्रजापतये
विभूदाव्ने ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं जुहामि
(१) ॥

(ओषधीभ्यश्चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इष्ट्यङ्गानां स्रुचां वृक्षाः सप्तमे समुदीरिताः ।

अथाष्टमे दधिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योतिष्मन्तं
गृह्णामीति दधि गृहीत्वा ” इति । पाठस्तु—

(दधिग्रहमन्त्रोक्तिः)

उपयामगृहीत इति । हे दधिग्रह, उपयोमेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि । ज्योतिष्मते प्रजापतये ज्योतिष्मन्तं त्वा गृह्णामि । दक्षान्कर्मकुशलान्वधयतीति दक्षवृध, तस्मै दक्षवृधे दक्षाय दक्षनाम्ने रातं पूर्वं प्रजापतिना दत्तम् । किञ्च देवेभ्यो रातं दत्तम् । कीदृशेभ्योऽग्निजिह्वेभ्यः । अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वाः । ऋतं सत्यमात्मन इच्छन्तीत्युतायवः । इन्द्रो ज्येष्ठो येभ्यस्त इन्द्रज्येष्ठाः । वरुणो राजा येषां ते वरुणराजानः । वातं वायुमाप्नुवन्तीति वातापिनो वाय्वाहारा इत्यर्थः । पर्जन्य एवाऽऽत्मा येषां ते पर्जन्यात्मानो वृष्ट्यादिसहिष्णव इत्यर्थः । ईदृशेभ्यो देवेभ्यो रातं त्वां गृह्णामि । तथा दिवे द्युलोकप्राप्त्यर्थं त्वां गृह्णामि । एवमन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्युभयं योज्यम् ।

कल्पः—“ अपेन्द्र द्विषतो मन इति हरति ” इति । पाठस्तु—

अपेन्द्र द्विषत इति । त्रिविधो हि शत्रुर्द्विषञ्जिज्यासन्नरातीयंश्चेति । यजमानस्य विद्यमानं द्रव्यादिकं यो विनाशयति स द्विषन्नित्युच्यते । यस्तु द्रव्यमपहर्तुं शक्तोऽप्यस्य वयोहानिं मरणमेवेच्छति स जिज्यासन्नित्युच्यते । रातिर्दानमरातिरदानं तदात्मन इच्छति देयत्वेन प्राप्तं किमपि न ददातीत्यर्थः । तादृशोऽरातीयन्नित्युच्यते । हे इन्द्र त्वं द्विषतः शत्रोर्मनोऽपजहि । तथा जिज्यासतः शत्रोर्मनोऽपजहि । तथा यो नोऽस्माकमरातिमिच्छति तमपजहि ।

कल्पः—“ प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेति जुहोति ” इति । पाठस्तु—

प्राणाय त्वेति । हे दधिग्रह प्राणाय प्राणप्रीत्यै त्वां जुहोमि । एवमपानाय त्वेत्यादिषु योज्यम् । प्राण ऊर्ध्ववृत्तिः । अपानोऽवाग्वृत्तिः । व्यानो मध्यवृत्तिः । शास्त्रीयमार्गवती पुरुषः संस्तद्विपरीतोऽसन् । आप ओषधयश्च प्रसिद्धाः । ओषधीभ्य इत्यत्रानाम्नातमपि त्वेतिपदमनुषञ्जनीयम् । विश्वानि भूतानि सर्वप्राणिनस्तेषां सर्वेषां प्रीत्यै त्वां जुहोमि । किञ्च, यतः प्रजापतेः सकाशात्प्रजाः सर्वा अविस्वदाः स्वेदरहिता उत्पन्नाः स प्रजापतिर्विभुत्वमैश्वर्यं ददातीति विभूदावा । सर्वप्रकाशकत्वेन ज्योतिष्मन्तं त्वां जुहोमि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उपया दधि गृह्णात्यपेन्द्रेति हरति ग्रहम् ।

प्राणायेति जुहोत्येवं त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ॥

एते च मन्त्रा यमग्रे पृत्सु मर्त्यमित्येतस्मान्मन्त्रादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ॥

(दधिग्रहमन्त्रव्याख्यानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यां वा अ॒ध्व॒र्युश्च॒ यज॑मानश्च॒ दे॒वता॑मन्त-
रि॒तस्त॑स्या॒ आ . वृ॒श्च्ये॑ते प्रा॒जाप॑त्यं दधिग्र॒हं
गृ॒ह्णी॑यात्प्र॒जाप॑तिः॒ सर्वा॑ दे॒वता॑ दे॒वता॑भ्य॒ ए॒व
नि ह॑नु॒वाते॒ ज्येष्ठो॒ वा ए॒ष ग्र॑हाणां॒ यस्यै॑षं
गृ॒ह्यते॒ ज्यैष्ठ्य॑मे॒व ग॑च्छाति॒ सर्वा॑मां॒ वा ए॒तद्दे॒-
वता॑नां॒ रूपं॒ यदेष॒ ग्रहो॒ यस्यै॑ष गृ॒ह्यते॒ सर्वा॑-
ण्ये॒वैनं॑ रूप॒ाणि॒ प॒शूना॑मु॒प तिष्ठ॑न्त उ॒षया॑म-
गृ॒हीतः॑ (१) अ॒सि प्र॒जाप॑तये॒ त्वा ज्योति॑-
ष्मते॒ ज्योति॑ष्मतं गृ॒ह्णा॒मीत्या॑ह॒ ज्योति॑रे॒वैनं॑
स॒मा॒ना॒नां॒ करो॑त्यग्नि॒जिह्वे॑भ्यस्त्व॒तायु॑भ्य॒ इत्या॑-
है॒ताव॑ती॒र्वै दे॒वता॑स्ताभ्य॒ ए॒वैनं॑ सर्वा॑भ्यो
गृ॒ह्णा॒त्यपे॑न्द्र॒ द्विष॑तो॒ मन॒ इत्या॑ह॒ भ्रातृ॑व्याप-
नु॒त्त्यै प्रा॑णाय॒ त्वाऽषा॑नाय॒ त्वेत्या॑ह॒ प्रा॒णाने॑व
यज॑माने दधाति॒ तस्मै॑ त्वा प्र॒जाप॑तये॒ विभू॑-
दा॒वने॒ ज्योति॑ष्मते॒ ज्योति॑ष्मन्तं जुहोमि (२)
इत्या॑ह॒ प्र॒जाप॑तिः॒ सर्वा॑ दे॒वताः॒ सर्वा॑भ्य॒ ए॒वैनं॑
दे॒वता॑भ्यो जुहो॒त्याज्य॑ग्र॒हं गृ॑ह्णीयात्तेज॒स्का-
म॒स्य ते॒जो वा॒ आज्यं॑ तेज॒स्व्यै॑व भ॑वति सोम-
ग्र॒हं गृ॑ह्णीयाद्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सर्काम॑स्य॒ ब्रह्म॑वर्च॒सं वै
सोमो॑ ब्रह्मवर्च॒स्यै॑व भ॑वति दधिग्र॒हं गृ॑ह्णीया-

(दधिग्रहमन्त्रव्याख्यानम्)

पशुकामस्योग्वै दध्यूकृषव ऊर्जैवास्मा ऊर्ज

पशूनव रुन्धे (३)

(उपयामगृहीतो जुहोमि त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

- - - -

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

दधिग्रहस्य ये मन्त्रा अष्टमे ते प्रकीर्तिताः ।

अथ नवमेऽनुवाके ते मन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

तत्राऽऽदौ दधिग्रहं विधत्ते - -

यां वा अध्वर्युरिति । सोमयागे देवताबाहुल्यादध्वर्युयजमानौ प्रमादेन यस्या देवताया अन्तरायं कुर्वति तस्या देवताया उभौ विच्छिनौ भवतस्तस्या देवताया अपराधिनावित्यर्थः । अतोऽपराधपरिहाराय प्रजापतिदेवताकं दधिग्रहं गृह्णीयात् । प्रजापतिश्च स्रष्टृवात्सर्वदेवतारूपः । अतस्तस्मै ग्रहं दत्त्वा सर्वदेवताभ्योऽन्जवन्तावित्येवं निह्वमपलापं कुरुतः । तेनापलापेन देवता द्वेषं मुञ्चति ।

अस्य ग्रहस्य सर्वग्रहेभ्यः प्राथम्यं विधत्ते—

ज्येष्ठो वा इति । ग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः प्रथमभावी । तस्मात्प्रथमं गृह्णीयादित्यर्थः । यस्य यजमानस्यैष ग्रहः प्रथमं गृह्यते स यजमानो ज्येष्ठचमेव गच्छति सर्वेषां यजमानानां मध्ये मुख्यत्वं प्राप्नोत्येव ।

तस्य ग्रहस्य प्रजापतिदेवताकत्वं प्रशंसति—

सर्वासां वा इति । एष प्रजापतिदेवताको ग्रह इति यदेतत्सर्वासामेव देवतानां स्वरूपम् । प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात् । अतो यस्य यजमानस्यैष गृह्यत एनं यजमानं पशूनां सर्वाणि रूपाणि गवाश्वादीनि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र ग्रहणमन्त्रस्य पूर्वभागे ज्योतिर्विशेषणं प्रशंसति—

उपयामगृहीत इति । एनं यजमानं समानानां मध्ये ज्योतिरेव तेजोयुक्तमेव करोति ।

उत्तरभागे प्रजापत्यवयवभूतानां देवतानां प्रतिपादकान्यग्निजिह्वेभ्य इत्यादीनि नवसंख्याकानि चतुर्थ्यन्तपदानि, तेषां तात्पर्यं संगृह्य दर्शयति—

अग्निजिह्वेभ्य इति । हरणमन्त्रगतस्यापगृहीत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति—

(दधिग्रहमन्त्रव्याख्यानम्)

अपेन्द्र द्विषत इति । होममन्त्रपूर्वभागे प्राणादिपदतात्पर्यं दर्शयति—

प्राणाय त्वेति । प्रजापतेपदतात्पर्यं दर्शयति—

तस्मै त्वेति । एनं दधिग्रहम् ।

अत्र काम्बान्गुणविशेषांस्त्रीन्विधत्ते—

आज्यग्रहं गृह्णीयादिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

नित्ये(त्य) नैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ।

देवान्तरायाज्यैष्ठ्याय स्यादस्योभयरूपता ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो नहि ।

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यां वै कांचिदध्ययुर्धजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्चेते यत्प्राजा त्यं दधिग्रहं गृह्णाति शमयत्येवैनाम् ” इति । सोऽयं दधिग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुतः । आकारद्वयसद्भावात् । देवतान्तरायेण तद्देवताक्षोभमुपन्यस्य ग्रहेण समाधानाभिधानादन्तरायो निमित्तं ग्रहो नैमित्तिक इति प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमाभ्यासम्—“ ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम् ” इति । ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वं, तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वम् । तस्माद्धेतुद्वयबलादुभयात्मक इति चेन्मैवम् । देवतान्तरायस्यानिमित्तत्वात् । निमित्तत्वे यदिशब्द उपबध्येत, सप्तमी वा श्रूयेत, यच्छब्दो वाऽन्तरायकर्त्रैरध्वर्युधजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत । “ यदि रथंतरसासा सोमः स्मादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्भिन्ने जुहोति यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते ” इत्यादिषु संप्रतिपन्नानिमित्तेषु तद्दर्शनात् । तस्मात्केवलनित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम् । देवताक्षोभतत्समाधानोपन्यासो विधेयदधिग्रहस्तुतयेऽर्थवादः ॥

इति श्रीमत्सौर्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(गवामयनेऽतिग्राह्यप्राणग्रहाभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्वे ऋ॒तुम॒पि वृ॒जन्ति॒ विश्वे॒ द्विर्य॑दे॒ते त्रिर्भ॑-
 व॒न्त्यूमाः॑ । स्वा॒दोः स्वा॒दीयः॑ स्वा॒दुना॑ सृ॒जा
 सम॑तं ऊ॒ षु म॒धु म॒धुना॑ऽभि यो॒धि । उ॒पया॒-
 म॒गृही॑तोऽसि प्र॒जाप॑तये त्वा जुष्टं॑ गृह्णाम्ये॒ष ते
 योनिः॑ प्र॒जाप॑तये त्वा । प्रा॒णग्र॒हान्गृह्णा॑त्ये॒ता-
 व॒द्वा अ॒स्ति याव॑दे॒ते ग्र॒हाः स्तोमा॑श्छन्दा॒ऽसि
 पृ॒ष्ठानि॒ दि॒शो याव॑दे॒वास्ति॒ तत् (१) अ॒व
 रु॒न्धे ज्ये॒ष्ठा वा ए॒तान्ब्रा॑ह्म॒णाः पु॒रा वि॒दाम॑-
 क्र॒न्तस्मा॑त्तेषा॒ऽ सर्वा॑ दि॒शोऽभि॑जिता अभूव
 न्यस्यै॑ते गृह्यन्ते ज्यैष्ठ्यमे॒व गच्छ॑त्यभि दि॒शो
 जय॑ति प॒ञ्च गृह्य॑न्ते प॒ञ्च दि॒शः सर्वा॑स्वे॒व
 दि॒क्षु ध॑नुवन्ति न॒व न॒व गृह्य॑न्ते न॒व वै पु॑रुषे
 प्रा॒णाः प्रा॒णाने॒व यज॑मानेषु दधति प्राय॒णीये॑
 चोद॑यनीये च गृह्यन्ते प्रा॒णा वै प्रा॑णग्र॒हाः
 (२) प्रा॒णैरे॒व प्र॑यन्ति प्रा॒णैरु॑द्यन्ति द॒शमेऽ॒-
 ह॒न्गृह्य॑न्ते प्रा॒णा वै प्रा॑णग्र॒हाः प्रा॒णेभ्यः॑ खलु
 वा ए॒तत्प्र॑जा यन्ति यद्वा॑मदे॒व्यं योने॑श्च्यव॒ते
 द॒शमेऽह॑न्वामदे॒व्यं योने॑श्च्यव॒ते यद्द॑शमेऽह॒न्गृ॒-
 ह्यन्ते॑ प्रा॒णेभ्य॑ ए॒व तत्प्र॑जा न यन्ति (३) ॥

(तत्प्राणग्रहाः सप्तत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(गवामयनेऽतिग्राह्यप्राणग्रहाभिधानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु नवमे दधिग्रहविधिः श्रुतः ।

अथ दशमोऽनुवाके गवामयनेऽतिग्राह्याः प्राणग्रहाश्चोच्यन्ते ।

कल्पः—“ अतिग्राह्यायतने चत्वार्यतिग्राह्यपात्राणि प्रतिदिशं निहितानि भवन्ति मध्ये पञ्चमम् ” इत्युपक्रम्य पञ्चसु पात्रेषु तत्तन्मन्त्रैर्ग्रहणासादने अभिधा-
येदमुक्तम्—“ तानन्यस्मिन्पात्रे आनीय सर्वान्मध्यमे गृह्णाति त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्व इति ” इति । पाठस्तु—

त्वे क्रतुमपीति । हेऽतिग्राह्य त्वे त्वयि क्रतुमपि वृञ्जन्ति सर्वमपि क्रतुमृ-
त्विजः समापयन्ति । ग्रहान्तरेभ्योऽस्य को विशेष इति । तदुच्यते—यद्यस्मा-
त्कारणाद्द्विस्त्रिद्विवारं त्रिवारं वेत्येवं पञ्चसु पात्रेषु गृहीता एते रसा विश्वे सर्वेऽ-
प्यूमा रक्षका भवन्ति तस्मात्त्वयि क्रतोः समापनं युक्तम् । अतस्त्वमपि स्वादोरपि
रसातिशयेन स्वादु यथा भवति तथा स्वादुना संसृज स्वादुत्वेन संसर्गं कुरु ।
अत ऊ षु अतोऽपि सृष्टु यथा भवति तथा मधु मधुनाऽभियोवि मधुनो भागं
मधुना भागान्तरेणाभियोवि । य एवं मधुरस उपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि
प्रजापतये जुष्टं प्रियमितरपात्रेभ्य आनीतं त्वां मध्यमपात्रे गृह्णामि । सोऽयं
ग्रहणमन्त्रः । एष स्वरप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । अतः प्रजापत्यर्थं त्वामत्र
सादयामि । अनेन मन्त्रेण गवामयनस्य संवत्सरसत्रस्योपान्त्येऽह्नि महाव्रता-
ख्येऽतिग्राह्यं गृह्णीयात् ।

अथ चतुर्थकाण्डसमाम्नतैरयं पुरो भुव इत्यादिभिर्मन्त्रैः पृश्निग्रहवत्तोमो-
न्मानरूपाग्रहान्विधत्ते—

प्राणग्रहान्गृह्णातीति । यथा यत्पृश्नयो गृह्यन्त इत्यत्र वायुरसि प्राणो
नामेत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानविशेषा एव ग्रहा इत्युक्तमेवमत्राप्ययं पुरो भुव
इत्यादिभिः प्राणमन्त्रैः सोमोन्मानविशेषाः प्राणग्रहा इत्युच्यन्ते । तान्गृह्णीया-
त्सोमोन्मानं कुर्यादित्यर्थः । एते ग्रहा इति यावत् । एतावदेवात्रापेक्षितमस्ति ।
स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशादयः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । पृष्ठानि माध्यंदिनपवमाना-
नन्तरभावीनि स्तोत्राणि । दिशः प्राच्याद्याः । इत्येतादृशं यावदेवापेक्षितमस्ति
तत्सर्वमेतैर्ग्रहैरवरुन्धे । प्रकारान्तरेण प्राणग्रहान्प्रशंसति—

ज्येष्ठा वा एतानिति । यस्मादेतान्ग्रहान्गृह्यन्तो ब्राह्मणा ज्येष्ठा दिशां जेता-
श्चाभूवंस्तस्माद्यस्यैते गृह्यन्ते स इतरेभ्यो ज्यैष्ठ्यं प्राशस्त्यमेव प्राप्नोति नाना-

दिक्षवस्थिताश्च पुरुषास्तस्य भवन्ति । प्राणग्रहपर्यायाणां संख्यां विधत्ते—

पञ्च गृह्यन्त इति । अयं पुरो भुव इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रथमः पर्यायः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मेत्यादिभिर्द्वितीयः । अयं पश्चाद्विश्वव्या-इत्यादिभिस्तृतीयः । इदमुत्तरात्सुवरित्यादिभिश्चतुर्थः । इयमुपरि मतिरित्यादिभिः पञ्चमः । प्राच्यादय ऊर्ध्वान्ताः पञ्च दिशः । तासु दिक्षु सर्वास्वनेन पञ्चविधग्रहणेन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । एकैकस्मिन्पर्याये सोमांशुसंख्यां विधत्ते—

नवनव गृह्यन्त इति । शिरोवस्थितेषु सप्तसु च्छिद्रेष्वधोवस्थितयोश्च द्वयोश्छिद्रयोः संचरन्तः प्राणा नवसंख्याकाः । नवांशुग्रहणेन तान्यजमानेषु स्थापयति(न्ति) । अस्य ग्रहणस्य कालं विधत्ते—

प्रायणीय इति । संवत्सरसत्रस्य प्रथममहः प्रायणीयं, चरममहरुदयनीयं, तयोरुभयोर्गृह्णीयात् । तथा सति तेषां ग्रहाणां प्राणरूपत्वात्प्राणैरेव संवत्सरमुपक्रम्य प्राणैरेव समापितवन्तो भवन्ति । कालान्तरं विधत्ते—

दशमेऽहनि । संवत्सरसत्रस्य द्वादशाहविकृतित्वात्तदीयान्यहान्यत्र प्रयोक्तव्यानि । तेषु यदशममहस्तस्मिन्प्राणग्रहान्गृह्णीयात् । वामदेव्याख्यस्य साम्नः कया नश्चित्र आ भुवादित्येषा योनिः । दशमेऽहनि तु तां योनिं परित्यज्यान्त्यस्यामृचि तत्साम गीयते । तथा सति वामदेव्यं स्वयोनेशच्यवत इति यत्, एतेनापराधेन प्रजाः प्राणेभ्यो यन्त्यपगच्छन्ति । तत्र प्राणग्रहाणां प्राणरूपत्वादशमेऽहनि तेषां ग्रहणेन प्रजाः प्राणेभ्यो नापगच्छन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ त्वे गवामयने पात्रेऽतिग्राह्यग्रहणं भवेत् ।

अयं पुरो भुवः प्राणग्रहाणां पञ्च मन्त्रकाः ॥

सोमांशवो नव नव ग्राह्याः पर्यायपञ्चके ।

कया नश्चित्र एतस्या योनेर्भ्रष्टं तु साम तत् ।

अग्निं नर इति ह्यत्र गीयते दशमेऽहनि ” ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(वास्तुकहेतुपयोगिसंज्ञाभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके षष्ठमप्रपाठक सकाहस्रोऽनुवाकः) ।

प्र देवं देव्या श्रिया भरता जातवेदसम् ।
हव्या नो वक्षदानुप्रक् । अयम् ण्य प्र देवयु-
होता यज्ञाय मीयते । रथो न योरभीवृतो
घृणीवाश्चेतति त्मना । अयमस्मिन्नरुण्यत्यमृता-
दिव जन्मनः । सहसाश्वित्सहीयान्देवो जीवा-
तवे कृतः । इडायास्त्रा पदे वयं नाभां पृथि-
व्या अधि । जातवेदो नि धीमह्यमे हव्याय
वोढवे (१) । अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवै-
रूणावन्तं प्रथमः भिद योनिम् । कुलायिनं
घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ।
सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्तसादया
यज्ञं सुकृतस्य योनौ । देवाविदेवान्हविषा
यजास्यमे बृहद्यजमाने वयो धाः । नि होता
होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाः असदत्सुद-
क्षः । अदब्धन्नतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः
शुचिजिह्वो अग्निः । त्वं दूतस्त्वम् (२) उ
नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता । अग्ने
तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्वोधि
गोषाः । अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्या-
णाम् । सदाऽवभृताममीमहे । मही श्योः पृथि-
वी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । मिमृता नो
भरीमाभिः । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरम-

न्यत । मू॒ध॒र्नो वि॒श्वस्य॑ वा॒घ॒तः । त॒मुं (३)
 त्वा द॒ध्यङ्गृ॒षिः पु॒त्र ई॒धे अ॒थर्व॑णः । वृ॒त्रह॑णं
 पु॒रं॒द॒रम् । त॒मुं त्वा पा॒थ्यो वृ॒षा स॒मी॒धे द॒स्यु-
 ह॒न्त॒मम् । ध॒नं॒ज॒यः र॒णैर॑णे । उ॒त ब्रु॑वन्तु ज-
 न्त॒व उ॒द॒भिर्वृ॑त्रहाऽज॒नि । ध॒नं॒ज॒यो र॒णैर॑णे ।
 आ यः ह॒स्ते न खा॒दि॒नः शि॒शुं जा॒तं न वि-
 भ्र॑ति । वि॒शाम॒भिः स्व॑ध्व॒रम् । प्र दे॒वं दे॒ववी॑-
 तये॒ भर॑ता वसु॒वित्त॑मम् । आ स्वे यो॒नौ नि
 षी॑दतु । आ (४) जा॒तं जा॒तवे॑दसि प्रि॒यः
 शि॒शी॒ताति॑थिम् । स्यो॒न आ गृ॒हप॑तिम् ।
 अ॒भिनाऽ॒भिः स॒मि॒ध्यते क॒विर्गृ॑हप॒तिर्यु॒वा ।
 ह॒व्यवा॑ङ्गु॒ह्यास्यः॑ । त्वः ह्य॒ग्ने अ॒भिना॒ विप्रो॑
 वि॒प्रेण॑ सन्त॒सता । सखा॒ सख्या॑ स॒मि॒ध्यसे ।
 तं म॑र्जयन्त सु॒क्रतुं॑ पु॒रोया॑वा॒नमा॒जिषु॑ । स्वेषु
 क्ष॒र्येषु॑ वा॒जिन॑म् । य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वा-
 स्तानि॑ ध॒र्माणि॑ प्रथ॒मान्या॑सन् । ते ह॒ नाकं॑
 म॒हि॒मानः॑ सचन्ते॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑
 दे॒वाः ॥ (५) ।

(वोढवे दूतस्त्वं तमुं सीदत्वा यत्र चत्वरि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां तृतीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्) ।

पूर्णर्धयोऽग्निना देवेन ये देवाः सूर्यः सं त्वा वषट्कारः स खदिर उपया-
मर्गहीतोऽसि यां वै त्वे कर्तुं प देवमेकादश ॥ ११ ॥

पूर्णा सहजास्तवाग्ने वामीः पाणैरेव षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अतिग्राह्यमाणनामग्रहा दशम ईरिताः ।

अथैकादशे पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र ब्राह्मणग्रन्थे तृतीय-
काण्डे षष्ठप्रपाठकेऽञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यत्र पाशुकहौत्रमन्त्राः प्राये-
णोक्ताः । अवशिष्टास्तु मन्त्रा इहाभिधीयन्ते । तत्राप्यभिर्मन्त्रैरुत्तरवेदिं प्रत्यभिं
प्रणयेत् । तेषु प्रथममन्त्रमाह—

प्र देवं देव्येति । हे ऋत्विग्यजमाना जातवेदसमुत्पन्नस्य जगतो वेदितारं
देवं देव्या प्रकाशरूपया विवेकयुक्तया धिया प्रकर्षेण भरत पोषयत । सोऽपि
जातवेदा आनुषगनुषक्त आदरयुक्तो नोऽस्माकं हव्या वक्षद्धवींषि वहतु ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

अयमु ष्य प्रेति । अयमेव स्यः सोऽग्निर्यज्ञार्थमुत्तरवेदिं प्रति प्रकर्षेण नीयते ।
कीदृशोऽग्निः । देवानात्मन इच्छतीति देवयुः । होता होमस्य निष्पादकः । रथो
न योः, रथ इव यवयिता पृथक्कर्ता । यथा रथः स्वस्मिन्नारूढं पुरुषं भूमिष्ठेभ्यः
पृथक्कृत्य ग्रामे नयति तथाऽयमग्निः स्वस्मिन्हुतं हविरितरेभ्यो हविर्भ्यः पृथ-
क्कृत्य देवेषु नयति । अभीवृतो यजमानैराभिमुख्येन स्वीकृतः । घृणी-
वान् रश्मियुक्तः । तादृशोऽग्निस्त्वना चेतति स्वयमेव यजमानभक्तिं जानाति ।

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

अयमग्निरिति । अयं प्रणीयमानोऽग्निर्जन्मनो जन्ममात्रेणोरुष्यति प्रबुद्धो
भवितुमिच्छति । अमृतादिव । यथा पीतेनामृतेन मरणरहितः प्रवर्तते तद्वत् ।

(पाशुकहोत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

किंचायं देवो जीवातवे जीवनीषधाय सहस्रश्रित्सहीयान्कृतो बलवतोऽप्यति-
प्रबलः कृतः । यदाऽयमाग्निः प्रबलो भवति तदा स्वयमपि विनाशरहितो जीवति ।
यजमानमपि यज्ञनिष्पादेन जीवयतीत्यर्थः । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

इडायास्त्वेति । हे जातवेदोऽग्ने हव्याय वोढवे हवींषि वोढुं त्वा वयं[नि]
धमिहि नितरां स्थापयामः । कुत्रेति तदुच्यते—पृथिव्या अध्युपरि नाभा
नाभिसदृश आहवनीयायतने । तच्छाऽऽद्यतनमिडापदसदृशं, यथा गोरूपाया
इडायाः पदं घृतयुक्तं तथेदं घृताहुतियुक्तं, तादृशे स्थाने स्थापयामः ।

पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने विश्वेभिरिति । विश्वेभिर्देवैः स्वनीक सर्वेऽपि देवा अस्य सेनारूपा-
स्तादृश हेऽग्ने प्रथमो देवानां मध्ये मुख्यस्त्वं योनिं सीद स्थानं प्राप्नुहि ।
कीदृशं योनिम् । ऊर्णावन्तं, यथा कम्बलास्तरणोपेतो देशो मृदुस्तथाऽयं सेव्य-
स्तादृशं, कुलाभिनं, यथा पक्षिणां नीडः सम्यङ्निर्मित एवमयमपि तादृशं,
घृतवन्तं घृताहुत्याधारभूतम् । यद्वाऽऽहवनीयाख्यं कुलायोपेतं घृताहुतियुक्तं यज्ञं
सवित्रेऽनुष्ठात्रे यजमानाय साधु नय सम्यक्समाप्तिं गमय । षष्ठमन्त्रमाह—

सीद होतरिति । हे होतर्होमनिष्पादक चिकित्वानभिज्ञस्त्वं स्वकीयस्थान-
उत्तरवेदिरूपे सीदोपविश । यज्ञं चेमं सुकृतस्य योनौ पुण्यकर्मणो योग्यस्थाने
सादय स्थापय । देवान्वेति कामयत इति देवावीर्देवमिय इत्यर्थः । तादृशस्त्वं
देवान्हविषा यजासि पूजयसि । हेऽग्ने यजमाने बृहद्वयो धा दीर्घमायुः
स्थापय । सप्तममन्त्रमाह—

नि होतेति । होतृषदने होमनिष्पादकस्य योग्यस्थान उत्तरवेदिरूपेऽयमाग्नि-
नितरामसदत्सम्यगुपाविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता । विद्वानः
स्थानाभिज्ञः । त्वेषो दीप्तिमान् । दीदिवान्देवेभ्यो हविषो दाता । सुदक्षोऽत्यन्त-
कुशलः । अदब्धव्रतप्रमतिरहिंसिते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य स तथाविधः । वसि-
ष्ठोऽतिशयेन वासयिता । सहस्रसंख्याकानि इवींषि भरति पोषयतीति सहस्रंभरः ।
शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासौ शुचिजिह्वः । अष्टममन्त्रमाह—

त्वं दूतस्त्वमिति । हेऽग्ने त्वं देवानां दूतोऽसि । अग्निर्देवानां दूत आसी-
दिति श्रुत्यन्तरात् । त्वमु नः परस्पास्त्वमेवास्माकमतिशयेन पाछकः । त्वं वस्य-

(पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

स्त्वमेवास्मिन्कर्मणि निवासयोग्यः । हे वृषभ देवश्रेष्ठ, आ प्रणेतु त्वमेवाऽऽमृत्य
यागस्य प्रवर्तकः, तो (नस्तौ) कस्यास्पदस्यस्य तनूनां तने शरीराणां विस्ता-
रेऽप्रयुच्छन्मादमकुर्वन्दीद्यत्तमोनिवारणेन दीपयन् । अथवा देवेभ्यो हविर्दशनो
गोपाः पालकः सन्बोधि बुध्यस्वाप्रमत्तो भवेत्यर्थः । एतेऽष्टौ मन्त्रा उत्तरेवेदि
प्रत्यग्निप्रणयनकाले होत्रा पठनीयाः ।

अथाग्निमन्थने पञ्च मन्त्राः पठनीयाः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

अभि त्वेति । हे सवितर्देव मेरक् परमेश्वर वार्याण्यं निवारण्यिणानां विघ्ना-
नामीशानं विनिवारणे समर्थं त्वामभि प्राप्नुमिदि शेषः । सदाश्वन्सर्वदा हे रक्षक
भागं भजनीयमग्निमीमहे त्वत्प्रसादात्प्राप्नुमः । अथ द्वितीयो मन्त्रः—

महो द्यौरिति । महती द्यौः पृथिवी चेत्येके उभे नोऽस्मदीयमिदं यज्ञं
मिमिक्षतः माज्यहोमादिभिर्द्रवद्रव्यैः संकुमिच्छां कुरुताम् । भरीमभिर्भरणैर्नोऽस्मा-
न्निपृतां पूरयताम् । अथ तृतीयः—

त्वाग्नि इति । हेऽग्नेऽथर्वारुक् ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्ररूपोपरि त्वां निर-
मन्थत निःशेषेण मथितवान् । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्रह्मजमाम्नातम्—“ पुष्क-
रपर्णे ह्येतमुपश्रितमविन्दत् ” इति । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्नि उत्तमाङ्गवत्प्र-
शस्तात् । विश्वस्य वाघतः सर्वस्य जगतो वाहकात् । इदं हि पुष्करपर्णमाग्नि-
मन्थनयज्ञनिष्पादनादिद्वारा सर्वे जगन्निर्वहति । अथ कतुर्थः—

तमु त्वेति । हेऽग्नेऽथर्वणः पुत्रो दध्यङ्नामक ऋषिस्तमु त्वेधे तमु त्वां
प्रज्वलितवान् । कीदृशं त्वां, वृत्रहणं वैरिविनाशनं पुरंदरं रुद्ररूपेणासुरसंघन्धिनां
त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । अथ पञ्चमः—

तमु त्वा पाथ्य इति । हेऽग्रे पाथ्यनामकः कश्चिद्विस्तृतु त्वा समीधे
तमेवं त्वां सम्यक्ज्वलितवान् । कीदृशः पाथ्यः । वृषा श्रेष्ठः । कीदृशं त्वां,
दस्युहन्तमं तस्कराणामतिशयेन हन्तारम् । रणे रणे धनंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु
धनस्य जेतारम् । अथ वह्नौ जात ऋद्धयं होता पठेत् । तत्रेयं प्रथमा—

उत ब्रुवन्त्विति । उत जन्तवः सर्वेऽपि प्राणिनः परस्परमेवं ब्रुवन्तु ।
किमिति, अग्निरुदजनीति । कीदृशोऽग्निः । वृत्रह्य शत्रुघाती, रणेरणे धनं-
जयश्च । अथ द्वितीया--

(पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

आ य* हस्त इति । स्वादिनं हविषां भक्षकम् । यमग्निं हस्ते न पाषाणविव कस्मिंश्चित्गात्र आविभ्रति आ निधामादृत्विजो धारयन्ति । कमिव । जातं शिशुं न सद्यः समुत्पन्नं शिशुमिव । कीदृशमग्निं, विशां स्वध्वरं प्रजानां सम्यग्-हिंसकम् । तमग्निं पुरतः पश्याम इति शेषः ।

अस्याग्नेः पूर्वाग्निना सह मेलने प्र देवमित्याद्याः षडृचो होता पठेत् । तत्र प्रथमामाह—

प्र देवं देवेति । देववीतये देवानां हविःस्वादिनाय देवं दीप्तिमन्तमग्निं भरत हे ऋत्विजः प्रकर्षेण पोषयत । कीदृशं देवं, वसुवित्तममतिशयेन हविर्लक्षणधनाभिज्ञम् । स च देव आगत्य स्वे योनौ पूर्वाग्निरूपे स्वकीये स्थाने निषीदतु नितरामुप समीपे प्रविष्टो भवतु । द्वितीयामाह—

आ जातमिति । हे ऋत्विज इदानीं जातं प्रियमतिथिरूपमेनमग्निं पूर्वमेव स्थिते जातवेदसि शिशीत शयानं कुरुत । कीदृशे जातवेदसि । स्योने सुखरूपे । कीदृशं जातम्, आ गृहपतिं सर्वतो गृहस्य पालकम् । तृतीयामाह—

अग्निनाऽग्निरिति । पूर्वसिद्धेनाग्निना सहैदानीमानतोऽग्निः समिध्यते सम्यक्प्रज्वालयते । कीदृशोऽग्निः । कविर्विद्वान् । गृहपतिर्गृहस्य पालयिता । युवा नित्यतरुणः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । जुहूरेवाऽऽस्यं मुखं यस्यासौ जुह्वास्यः । चतुर्थीमाह—

त्व* ह्यग्ने अग्निनेति । हे नूतनाग्ने त्वं पूर्वेणाग्निना सह सम्यक्प्रज्वालयसे । कीदृशस्त्वम् । विप्रो ब्राह्मणजात्यभिमानी सन्विनाशराहित्येन सर्वदाऽवस्थितः । सखा सखिवादितरास्मिन्नग्नौ प्रीतियुक्तः । कीदृशेनाग्निना । विप्रेण सता सख्या च । पञ्चमीमाह—

तं मर्जयन्तेति । हे ऋत्विजस्तमिमं मथितमग्निं मर्जयन्त शोधयत । कीदृशं, सुक्रतुं सुष्ठु क्रतुनिष्पादकम् । आजिषु संग्रामेषु पुरोयावानं पुरतो गन्तारम् । स्वेषु क्षयेषु यजमानसंबन्धिषु स्वकीयगृहेषु वाजिनमन्त्रसंपादकम् । षष्ठीमाह—

यज्ञेन यज्ञमिति । देवा देवत्वं प्रेप्सवो यजमाना यज्ञेन यज्ञसाधनेन नूतनेनाग्निना सह यज्ञं यज्ञसाधनं पुरातनमग्निमजयन्त पूजितवन्तः । तानि मिलितानि अग्निद्वयसाध्यानि[धर्माणि] कर्माणि सुकृतानि प्रथमान्यासन्मुरूपान्यभवन् । ते [ह] हिमानस्ते खलु महान्तो यजमाना नाकं सचन्ते स्वर्गं समवयन्ति । यत्र स्वर्गे पूर्वं यजमानाः साध्याः साध्यफलोपेता देवाः सन्ति ये(दे)-वा भूत्वा वर्तन्ते, तं नाकं सेव(सच)न्त इति पूर्वत्रान्वयः ।

(पाशुकहौत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ पाशुकहौत्रस्य शेष औत्तरवेदिके ।

अग्निप्रणयने सष्टौ प्र देवमिति मन्त्रकाः ॥

अथाग्निमन्थने पञ्च जाते वह्नावुत द्वयम् ।

प्र देऽग्न्योर्मेलने षट् स्युर्मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥३॥

मूलक्रमेण तृतीयाष्टके—प्र० ५ । अ० ५५ ।

भाष्यक्रमेण तृतीयकाण्डे—प्र० ५ । अ० ५५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्कः—का० ३ । प्र० १९ । अ० २७६ ।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ३ । प्र० १९ । अ० २७१ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यस-
हितकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-
यास्तृतीयः काण्डः ॥ ३ ॥

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां
चतुर्थे काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
तृतीयकाण्डे सोमस्य शेषः प्रायेण वर्णितः ।
चतुर्थे त्वमिचित्यङ्गमन्त्राणां पाठ ईर्यते ॥
अवान्तरविशेषास्तु विनियोगे^१ प्रदर्शिताः ।
चतुर्थकाण्डमग्न्याख्यं सप्तभिः पाठकैर्युतम् ॥
उखासंभरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थ्याः स्युः क्रमादमी ॥
अभ्यादानं मृदाक्रान्तिः खननं हरणं तथा ।
उखानिर्माणसंस्कारौ सामिधेन्यस्तथाऽऽप्रियः ॥
अग्न्युत्पादो धारणं च याज्या इत्यनुवाकगाः ॥ इति^२ ।
(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाऽष्टकः) ।
(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

यु॒ञ्जानः प्र॒थमं मन॑स्तत्त्वाय॒ सवि॒ता धिर्यः ।
अ॒ग्निं ज्योति॑र्नि॒चार्य पृथि॒व्या अध्याऽ-
भ॑रत् । यु॒क्ष्त्वाय॒ मन॑सा दे॒वान्त॑सुव॒र्यतो॑ धि॒या
दि॒षम् । बृ॒हज्ज्योतिः॑ करि॒ष्यतः स॑वि॒ता प्र
सु॑वाति तान् । यु॒क्तेन॒ मन॑सा व॒यं दे॒वस्य॑
सवि॒तुः स॒वे । सु॒वर्गे॒याय॒ शक्त्यै॑ । यु॒ञ्जते॒ मन॑

१ स. च. °शेषस्तु । २ स. च. °गेषु दर्शितः । च° । ३ स. च. °दर्थ्यास्तु क्र° ।

४ घ. ड. °ति । अत्रा° ।

(अभ्यादानाभिधानम्)

उत यु॒ञ्जते॒ धियो॒ वि॒प्रा वि॒प्रस्य॑ बृ॒हतो॑ वि॒प-
 श्रितः॑ । वि॒ हो॒त्रा दधे॑ वयुना॒विदेकं॑ इत् (१)
 म॒ही दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ परि॒ष्टुतिः॑ । यु॒जे वां ब्र॒ह्म
 पु॒र्व्यं नमो॑भि॒र्वि श्लो॒का यन्ति॑ प॒थ्येव॑
 सू॒राः । शृ॒ण्वन्ति॑ वि॒श्वे अ॒मृत॑स्य पु॒त्रा
 आ ये धा॒मानि॑ दि॒व्यानि॑ त॒स्थः । यस्य॑
 प्र॒याण॑म॒न्वन्य॑ इ॒द्ययु॑र्दे॒वा दे॒वस्य॑ म॒हि-
 मान॑म॒र्चतः॑ । यः पा॒र्थि॒वानि॑ वि॒ममे॑ स
 एत॑शो रजां॑सि दे॒वः स॒विता॑ म॒हित्व॑ना ।
 दे॒वं स॒वितः॑ प्र सु॒व य॒ज्ञं प्रसु॑व (२) य॒ज्ञप॑तिं
 भगा॑य दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः । के॒तपूः॑ के॒तं नः॑ पुना-
 तु वा॒चस्प॑ति॒र्वाच॑म॒द्य स्व॑दाति नः । इ॒मं नो॑
 दे॒व स॒वित॑र्य॒ज्ञं प्र सु॑व दे॒वायु॑र्व॒ः स॒खि॒विद॑
 स॒त्राजि॑तं ध॒नजि॑त॒ः सु॒वर्जि॑तम् । ऋ॒चा स्तो-
 म॒ः स॒मर्ध॑य गा॒यत्रे॑ण रथं॒तरम्॑ । बृ॒हद्गा॑य॒त्रव॑-
 र्त॒नि । दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ऽश्वि॒नोर्बा॑हु-
 भ्यां॑ पू॒ष्णो ह॑स्ता॒भ्यां गा॑य॒त्रेण॑ छ॒न्दसा॑ऽऽ
 ददे॑ऽङ्गि॒रस्व॑दा॒भिर॑सि ना॒रिः (३) अ॒सि पृ॒-
 थि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्यम॑ङ्गि॒रस्व॑दा भ॒र
 त्रै॒ष्टुभे॑न त्वा छ॒न्दसा॑ऽऽ ददे॑ऽङ्गि॒रस्व॑दा॒भिर॑सि
 ना॒रि॒रसि॑ त्वया॒ वय॑ः स॒धस्थ॑ आऽग्निः॒ः श॑के॒म
 ख॑नितुं पु॒रीष्यं॑ जा॒गते॑न त्वा छ॒न्दसा॑ऽऽ ददे॑ऽ-
 ङ्गि॒रस्व॑द्व॒स्त आ॒धाय॑ स॒विता॑ वि॒भ्रदा॑भिः॒ः हि-

(अभ्यादानाभिधानम्)

स्वयमीम् । तथा ज्योतिरजस्रमिदग्निं स्वात्वी
न आ भराऽऽनुष्ठुभेन त्वा छन्दसाऽऽ ददेऽङ्गि-
रस्वत् (४) ॥

(इद्यज्ञं प्र सुव नारिरानुष्ठुभेन त्वा छन्दसा वीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

तत्राभ्यादानप्रतिपादके प्रथमानुवाके प्रथमं तावद्धोममन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ जुह्वामष्टगृहीतं गृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति यजुरष्टमाभि-
र्ऋग्भिरेकामाहुतिं जुहोति ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

युञ्जान इति । सविता प्रेरकः परमेश्वरः प्रथममग्निचयनविषये मनो युञ्जानः
समादधानो धिय इष्टाकोदिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय तनित्वा विस्तार्याग्निं ज्यो-
तिर्निचाय्य चोषमानमग्निं सफलानां कर्मणां प्रकाशनसाधनभूतं निश्चित्य पृ-
थिव्या अध्यामरद्भूमेरुपर्यानीतवान् । अनन्तरं तमग्निमुत्खालक्षणपृथिव्यां स्थाप-
यितुमुत्खानिर्माणाय विमं होमं करोमीति भावः । अथ द्वितीयामाह—

युक्त्वाय मनमेति । सविता तानिन्द्रियविशेषान्प्रकर्षेण सुवाति प्रेरयति ।
किं कृत्वा, देवान्कर्त्तुं परत्वेन चपलानिन्द्रियविशेषान्मनसा युक्त्वाय विषयेभ्यो
नियम्य । कीदृशानिन्द्रियविशेषान्, सुवर्यतः स्वर्गं गच्छतः स्वर्गमाप्त्यर्थमु-
द्यतानित्यर्थः । बृहज्ज्योतिः प्रौढं चीयमानमग्निं धिया दिवं करिष्यतस्तत्सदिष्ट-
कादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् । अथ तृतीयामाह—

युक्तेन मनसेति । यस्मात्पूर्वोक्तरीत्या सवितेन्द्रियाणि प्रेरयति तस्माद्वयं
सवितुर्देवस्य प्रेरणे सति युक्तेन विषयेभ्यो नियमितेन मनसा सुवर्गेयाय स्वर्गलोके
गीयमानस्याग्नेः संपादनाय शक्त्यै शक्ता भूयास्मेति शेषः । अथ चतुर्थीमाह—

युञ्जते मन इति । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विप्रा

१ घ. ङ. ‘कावि’ । २ ख. च. ‘रदाहृतवान्भूमे’ । ३ ख. च. ‘न । तदनन्तरम्’ ।
४ ख. च. ‘क्षणं पृ’ । ५ ख. च. ‘रोतीति’ ।

(अभ्यादानाभिधानम्)

क्रत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति ।
उतापि च धिय इष्टकादिविषयज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति । कीदृशस्य
विप्रस्य । बृहतः प्रभूताग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य विपश्चितो विदुषः प्रयोगाभि-
ज्ञस्य । कीदृशा विप्राः । होत्रा होमशीलाः । कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । एक
इदेक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् । कीदृशः सविता । वयुनावित्,
क्रत्विग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेत-
व्यम् । यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्वेषु वेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्म-
हती । अथ पञ्चमीमाह—

युजे वां ब्रह्मेति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे दंपती वां युवयोरर्थे पूर्वं
पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनारूढं कर्म नमोभिर्नमस्कारपूर्वकैरि-
ष्टकोपधानादिभिर्युजे संपादयामि । तस्मिन्संपादिते सति श्लोका यजमानस्य
कीर्तयो वियन्ति भूमौ विविधं प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः—पथ्या सुरा इव
गर्वाणिमार्गेऽन्तरिक्षे सूर्यरश्मयो यथा प्रसरन्ति तद्वत् । किंच, अमृतस्य प्रजापतेः
पुत्रा ये देवा दिव्यानि धामान्यातस्थुः प्राप्तवन्तस्तेऽपि विश्वे सर्वे शृण्वन्ति ।
यजमानस्य कीर्तिमिति शेषः । अथ षष्ठीमाह—

यस्य प्रयाणमिति । यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमन्ये^१ सर्वे देवा अनुय-
युरिदवश्यमनुगच्छन्त्येव । किं कुर्वन्तः । अस्य देवस्य महिमानमर्चतोऽर्चयन्तः ।
किंच, यः सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीगतान्परमाणून्विशेषेण
गणयित्वा निश्चितवान्स सविता देवो महित्वना महत्त्वेनैतशो व्याप्तवानेति सर्वत्र
गच्छतीत्येतशः । अथ सप्तमीमाह—

देव सवितरिति । हे सवितर्देव यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय, यज्ञपतिं यज-
मानं च प्रसुव । किमर्थम् । भगाय सौभाग्याय । दिव्यो दिवि स्वर्गे भवः
काश्चिद्वन्धर्वः केतपूः केतं परकीयचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
केतपूः । स च नोऽस्माकं केतं चित्तवर्तिज्ञानं पुनातु भ्रान्तिपरिहारेण शोधयतु ।
वाचस्पतिरद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदीयां वाचं स्वदाति स्वदयतु ।

इत्थमृचः सप्तोक्त्वाऽष्टमं यजुराह—

इमं नो देवेति । हे सवितर्देव नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं प्रसुव । कीदृशं, देवै-

१ ख. च. 'षयाणि ज्ञा' । २ ख. घ. ङ. च. दं वषु । ३ क. घ. ङ. 'रिद्वहं ।
४ क. घ. ङ. पथ्याः । ५ ख. च. 'न्ये दे' ।

(अभ्यादानाभिधानम्)

यौति मिथी भवतीति देवायुस्तं देवायुवं, सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति सखिवित्तम् । सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशी करोतीति सत्राजित्तम् । तानि हि चीयमानमीभिर्मपेक्षन्ते । धनं जयति फलरूपेण संपादयतीति धनजित्तम् । सुवः स्वर्गं जयति फलरूपेण संपादयतीति सुवर्जित्तम् ।

अभिचयनार्थानां चतुर्थकाण्डगतानां मन्त्राणां पञ्चमकाण्डे क्रमेणैव ब्राह्मणमाम्नातम् । तत्राऽऽदौ युञ्जान इत्यादिभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

“ सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति । साविता येषु मन्त्रेषु प्रतीयते तानि सावित्राणि, तैर्होमे सति यजमानं साविता कर्मणि प्रसूति । द्रव्यं विधत्ते—

“ चतुर्गृहीतेन जुहोति चतुष्पादः पशवः पशूनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति । चतुःसंख्यां पुनः प्रशंसति—

“ चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ छन्दांसि देवेभ्योऽपाक्रामन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुर्गृहीतं जुहोति छन्दांस्येव तत्प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

नानाविधच्छन्दोयुक्तपुरोनुवाक्याद्यभिधानिनो देवा हविर्भागभ्यो देवेभ्योऽपरक्ताः सन्तोऽन्यत्रागच्छन् । किं ब्रुवन्तो गता इति, तदुच्यते—हे देवा भागरहितानि वयं छन्दांसि वो युष्मदीयानि हवींषि न वक्ष्यामो हविर्वहनं न करिष्याम इति ब्रुवन्तः । तदानीं देवा विचार्य होमकाले यच्चतुर्ग्रहणं तच्छन्दसां प्रीतिकरं भवत्विति तेषां भागमकल्पयन् । तत्र प्रथमग्रहणं पुरोनुवाक्याख्याया गायत्रीदेवतायास्तुष्टिकरं, द्वितीयग्रहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरं, तृतीयग्रहणं देवताख्याया जगतीदेवतायास्तुष्टिकरं, चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरम् । अतश्चतुर्गृहीतेन होमे सति च्छन्दोदेवताः प्रीणयति । ताश्च प्रीताः सत्यो हव्यं वहन्ति । सूत्रकारेण तु शाखान्तरमाश्रित्याष्टगृहीतेत्वमुक्तम् ।

अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित्सर्वाणि

(अभ्यादानाभिधानम्)

मन्त्राण्यु (?) च्चार्यंति । तत्र हेयोपादेयाबुभौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति—

“ यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादाहुतीभिरेवैनमप गृह्णाति पापीयान्भवति यं कामयेत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहु-
त्यैवैनमभि क्रमयति वसीयान्भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिः ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० १] इति ।

पापीयानतिशयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । एकैकं मन्त्रमुच्चार्य होमे सति संश्लेषाभावात्परस्परमपरक्ताभिराहुतीभिरेनं यजमानमपगृह्णाति धनादपेतं करोति । ततो दरिद्रो भवति । वसीयान्वसुमत्तरः । सर्वाण्युच्चार्य होमे तु मन्त्राणां पर-
स्परसंश्लेषादेकैवाऽऽहुत्या यजमानमाभिक्रमयति अभिव्याप्तं करोति । ततो धनिको भवति । अपि च येयमभिक्रमणहेतुरेकाऽऽहुतिरेषा यज्ञस्यैवाग्निचयनरूपे-
स्यैवाभिक्रान्तिः स्वाधीनो यज्ञो भवति । मन्त्रगतामष्टसंख्यां प्रशंसति—

“ एति वा एष यज्ञमुखादृद्ध्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि
भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृद्ध्या अग्नेर्देवतायै नैति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

यो यजमानोऽग्निरूपाया देवताया एत्यगच्छति एष यजमानो यज्ञोपक्रमा-
दारभ्य यज्ञफलरूपाया ऋद्ध्या एत्यगच्छति । अग्निर्वै यज्ञमुखमिति श्रुत्यन्त-
रादग्नेरपगम एव यज्ञमुखादपगमः । कस्तर्ह्यग्नेः सकाशादपगमस्य परिहार इति,
तदुच्यते—प्रारम्भे सावित्राणां मन्त्राणामष्टत्वे सत्यष्टाक्षरा गायत्री संयद्येत ।
अग्निश्च गायत्रः । उभयोर्मुखजन्यत्वात् । ततो गायत्रीसंपत्तिरेवाग्निसंपत्तिरिति
यज्ञमुखादग्निरूपादपेतः सन्समृद्धेरपि नापैति ।

अष्टमन्त्रोपेतामेकामाहुतिं प्रशंसति—

“ अष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृतेष्वयं यज्ञमुखे वि यातयति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

त्रिवृत्सोमे सृचो नवसंख्याका अतोऽत्राष्टमन्त्रविशिष्टाहुतिगतया नवसंख्यया
त्रिवृत्सोममेव यज्ञमुखे वियातयति विशेषेण प्रसारितवान्भवति ।

अत्रेदमपरं चिन्तनीयम्—किमृग्युपान्धमन्त्रानुच्चार्येण नो देव सवितरिति यजुः

(अभ्यादानाभिधानम्)

सप्तमं कृत्वा पश्चाद्वै रावितरित्युचमान्तिमां कुर्यात् । किं वेतामृचं सप्तमीं कृत्वा तद्यजुरन्तिमं कुर्यादिति । तत्र हेयोपादेयपक्षो क्रमेण दर्शयति—

“ यदि कामयेत छन्दाशं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्युचमन्तमां कुर्याच्छन्दा-
स्येव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमिति यजुरन्तिमं
कुर्याद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

यज्ञयशसं यज्ञफलमर्पयेयं संयोजयेयम् । छन्दाश्चास्या ऋचस्त्वन्तिममेव
यज्ञफलं छन्दसु गच्छेत् । यजुषस्तु छन्दारहितत्वेन यज्ञफलं छन्दागामि न
भवति, किंतु यजमानगाम्येव भवति । तस्माद्यजुरेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः—“ ऋचा स्तोमश्च समर्पयेत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ” इति । जुहो-
तीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

ऋचा स्तोममिति । हेऽग्रे स्तोत्रहेतुसामाधारभूतयचा स्तोमं स्तोत्रमृगा-
वृत्तिरूपं संवातं वा समर्पय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना सह रथतरं साम
समर्पय गायत्रसामैव वर्तनी मार्गो यस्य बृहत्साम्नरतद्गायत्रवर्तनि, गायत्रसा-
मसाहितं बृहत्साम समर्पय । अरिमन्त्रे समर्पयेति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ ऋचा स्तोमश्च समर्पयेत्याह समृद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

कल्पः—“ देवस्य त्वा सवितुः पसव इति चतुर्भिर्ऋग्भिमादत्ते वेणवीं
कल्माषीं सुषिरामसुषिरां वोभयतः क्षण्णमन्यतरतः क्षण्णं वा प्रादेशमात्रीपरत्तिमात्रीं
व्याममात्रीमपरिमितां वा ” इति । पाठस्तु—

देवस्य त्वेति । अत्रोखां निर्मातुं मृत्स्वननीया । स्वननहेतुः काष्ठविशेषोऽग्निः ।
हेऽग्ने सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विनोः संबन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां
पूष्णः संबन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां सहायभूतेन गायत्रेण
छन्दसा युक्तः संस्त्वामाददे स्वी करोमि । तत्र दृष्टान्तः—अङ्गिरस्वदङ्गिरस
ऋषयः पूर्वं यथा स्वीकृतवन्तस्तद्वत् । त्वं चाग्निरसि स्वननहेतुः काष्ठविशेषोऽसि ।
तथा नारिरसि न विद्यतेऽरिर्यस्यास्तव सेवं नारिः स्वननकाले पाषाणा-
दिना तव नास्ति कुण्ठीभाव इत्यर्थः । अङ्गिरस्वच्छब्देन प्रथमयजुषः समाप्त-
त्वादग्निरसीत्यादिकं द्वितीयं यजुः । शत्रुरहिते हेऽग्ने पृथिव्याः सवस्थादुत्स-

(अभ्यादानाभिधानम्)

ङ्गात्पुरीष्यमग्निमाभर । पुरीषशब्देन पांसुरूपा शुष्का मृदुच्यते, तदर्हतीति पुरी-
ष्योऽग्निः । मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निरवस्थाप्यते । अतो मृदग्न्योरभेदोप-
चारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरणमिति विवक्षितत्वात्पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते । अयं
चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ।

अत एव पञ्चमकाण्डान्ते चोद्यपरिहारौ भविष्यतः—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृदा चाङ्गिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यत इति
यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्रयो वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यते ” [सं० का०
५ प्र० ७ अ० ९] इति ।

अतः पांसुरूपमग्निमाहर्तुं त्रैष्टुभेन च्छन्दसा सहकारिणा युक्तस्त्वामाददे ।
अङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । मृदाहरणेऽभ्यादाने च दृष्टान्तत्वाय द्विरङ्गिर-
स्वादित्युक्तम् । अथ तृतीयं यजुरुच्यते । हेऽग्ने त्वं बभ्रिर्भरणकुशला मृत्सं-
पादनकुशलाऽसि । नारिरसीति पूर्ववत् । त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या
उत्सङ्गा आ समन्तादाग्निं पुरीष्यं खनितुं शक्ये शक्ता भवेम, अतो जागतेन
च्छन्दसा सहकारिणा युक्तस्त्वामाददे । अङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । अथ
चतुर्थं यजुरुच्यते । सविता प्रेरकः परमेश्वरः पुरा हिरण्ययीं सुवर्णनिर्भिता-
मग्निं हस्ते स्थापयित्वा बिभ्रत्पोषितवान् । अतस्तया हिरेण्ययाभ्या युक्ता
त्वजस्त्रमित्सर्वदैव ज्योतिः प्रकाशमानमग्निं स्वात्वी, अग्नित्वेनोपचारितां मृदं
खनित्वा नोऽस्मदर्थमाभराऽऽनय । आनुष्टुभेन च्छन्दसा सहकारिणा युक्तोऽहं
त्वामाददे । अङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तः पूर्ववत् । एतैर्मन्त्रैरभ्यादानं विधत्ते—

“ चतुर्भिरग्निमा दत्ते चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० १] इति ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुबिति च्छन्दसां चतुष्टयम् । मन्त्रेषु तेषां सहकारि-
त्वेनाभिधानाच्छन्दोभिरेवाभ्येरादानं कृतवान्भवति ।

मन्त्रे प्रसवशब्दस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० १] इति । वंशनिर्भिताया अभ्रेरन्तः सुषिरत्वं विधत्ते—

(अभ्यादानाभिधानम्)

“ अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत्स एतामूतिमनु समचरद्यद्वेणोः सुषिरः सुषिराऽग्निर्भवति सयोनित्वाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

पुरा कदाचित्केनापि निमित्तेनापरक्तोऽग्निर्देवेभ्यो निरगच्छन्निर्गत्य देवानां दर्शनं धारयितुं वेणुं प्राविशत् । वेणोर्मध्ये सुषिरं स्थानं यदस्त्येषैव मूषिकस्य भूबिलवदूतिस्तामितामूर्तिं वेणुमध्यगतच्छिद्ररूपामनुक्रमेण सम्यगचरत् । अतोऽग्नेः सुषिरवेणुप्रियत्वादाग्निः सुषिरा कार्या । तच्च सुषिरत्वं सयोनित्वाय संपद्यते । योनिरग्नेः स्थानं तत्सहितत्वं सयोनित्वम् ।

अथाग्नेः कृष्णबिन्दुलाञ्छितत्वं विधत्ते—

“ स यत्रयत्रावसत्तत्कृष्णमभवत्कल्माषी भवति रूपसमृद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

वेणुमध्ये संचरन्नाग्निर्यस्मिन्यस्मिन्स्थाने वासमकरोत्तत्स्थानं दाहेन कृष्णमभवत् । अतोऽग्निनिवासद्योतनायाग्निः कल्माषी कृष्णबिन्दुलाञ्छित्वा कर्तव्या । तथा सत्यग्निरूपस्य चित्रत्वात्समृद्धिर्दृश्यते । यजमानस्य च रूपसमृद्धिर्भवति । अग्ने-
रुभयोरन्तयोस्तीक्ष्णत्वं विधत्ते—

“ उभयतःक्षूण्णवतीतश्चामुतश्चार्कस्यावरुद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

क्षूण्ण तेजन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षूण्णशब्दस्तीक्ष्णत्वमाचष्टे । उभयोरग्रमूल-
योस्तीक्ष्णाभिरुभयतःक्षूण्णस्तादृशी कार्या । तदेतदुभयतस्तीक्ष्णत्वमितश्चामुतश्च
लोकद्वयेऽप्यर्कस्यावरुद्धयै पूजायाः संपत्त्यै भवति ।

अग्नेर्देव्यपरिमाणं विधत्ते—

“ व्याममात्री भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसंमिता ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

चतुर्भिररत्निभिस्तुल्यो व्यामः । एतावती कार्या । उत्थिते पुरुषे वीर्यमे-
तावदेव । अत इयं वीर्यसंमिता भवति । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १] इति ।

नियतपरिमाणरहितत्वमपरिमितत्वम् । तच्चापरिमितस्य बहुलस्यान्नादेः संपत्त्यै भवति । तादृश्या अभ्रैर्वेणुकार्यत्वं विधत्ते—

“ यो वनस्पतीनां फलग्रहिः स एषां वीर्यावान्फलग्रहिर्वेणुर्वैणवी भवति वीर्यस्यावरुद्ध्यै ” [सं० क० ५ प० १ अ० १] इति ।

फलानि बहूनि गृह्णातीति फलग्रहिः । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिरस्ति, एषां फलग्रहीणामपि मध्ये स वेणुरातिशयेन फलग्रहिः । व्रीह्याद्यग्रवद्देणूनां समाप्तिसंवत्सरे गोधूमसदृशैर्बहुभिर्बीजैरुपेतत्वात् । त्वचि सारोपेतत्वेन वीर्यवांश्च । तस्मादियमभ्रैर्वैणवी कार्या । तच्च वैणवत्वं वीर्यसंपत्त्यै भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

युञ्जाष्टकेनकहोम ऋचा स्तोत्रं पुनर्हृतिः ।

देवत्याभिं चतुष्केणाऽऽदत्ते मन्त्रास्त्रयोदश ॥

अत्र मीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादो विनित्तम्—

चतुर्भिरभ्रिभित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पाः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥

अग्नौ श्रूयते—“ चतुर्भिरभ्रिमादत्ते ” इति । अत्र पूर्वोक्तविभागमन्त्रवत्प्रतिमन्त्रं पृथक्करणत्वं नास्ति । चतुःसंख्यया समूहे करणत्वप्रतीतिः । तस्मान्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात् । न च पूर्वस्यैकैकमन्त्रस्थान्ते संनिपातेन(नै)[व समुच्चयः] स्यादिति शङ्कनीयम् । वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टकं प्रथमपाठके द्वितीयाऽनुवाकः) ।

इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि वि-
दथेषु कव्या । तया देवाः सुतमा बभूवुर्ऋत-

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

स्य मामन्तमरमारपन्ती । प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रुष-
वरिष्ठामनु मंवत्सम् । दिवि ते जन्म परममन्त-
रिक्षे नाभिः पृथिव्यामाधि योनिः । युञ्जाथा-
वासंभं युवमस्मिन्यामै वृषण्वसू । अग्निं भर-
न्तमस्मयुम् । योगेयोगे तवस्तरं वाजैवाजे
हवामहे । सखाय इन्द्रमुतये । प्रतूर्तं (१)
एह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यान्मयोभू-
रहि । उर्वन्तारिक्षमान्विहि स्वास्तिगव्यूतिग्भ-
यानि कृण्वन् । पूष्णा सयुजा सह । पृथि-
व्याः सधस्थोदग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेद्यग्निं
पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्व-
द्भारिष्यामोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भरामः । अन्व-
ग्निरुषमासग्रमस्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः
अनु सूर्यस्य (२) पुरुत्रा च रश्मीननु द्या-
वापृथिवी आ ततान । आगत्य वाज्यध्वनः
सर्वा मृधो वि ध्वनुते । अग्निः सधस्थे महति
चक्षुषा नि चिकीषते । आक्रम्य वाजिः पृथि-
वीमग्निमिच्छ रुचा त्वस्र । भूम्या वृत्वाय नो
ब्रहि यतः खनाम तं वयम् । द्यौस्ते पृष्ठं पृथि-
वी सधस्थमात्मान्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः ।
विरुषाय चक्षुषा त्वमभि तिष्ठ (३) पृत-
न्यतः । उत्क्राम महते सौमगायास्मादास्था-

नाद्द्रविणोदा वाजिन । वयं स्याम सुमतौ
 पृथिव्या अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः ।
 उदक्रमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वाऽकः स लोकः
 सुकृतं पृथिव्याः । ततः खनेम सुप्रतीकम-
 ग्निः सुवो रुहाणा अधि नाकं उत्तमे । अपो
 देवीरुपं सृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ।
 तासां स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ।
 जिघर्षि (४) अग्निं मनसा घृतेन प्रति-
 क्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयंसा
 बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नं रभसं विदानम् । आ
 त्वा जिघर्षि वचसा घृतेनारक्षमा मनसा तज्जु-
 षस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णा अग्निर्नाभिमृशे
 तनुवा जहृषाणः । परि वाजपतिः कविरग्निर्ह-
 व्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे । परि
 त्वाऽग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।
 धुषद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं भद्रगुरावतः । त्वमग्ने
 द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।
 त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
 शुचिः (५) ॥

(प्रतूर्वन्तसूर्यस्य तिष्ठ जिघर्षि भेत्तारं विश्वतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थः
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाकेऽभ्यादानमुक्तम् । अथ द्वितीये मृदाक्रान्तिरुच्यते ।

कल्पः—“ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानी रशनामादाय ” इति ।

पाठस्तु—

इमामगृभ्णन्निति । कवयो विद्वांसः ऋत्विजस्तानर्हन्तीति कव्या यज्ञाः । कव्या विदथेषु कव्येषु यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु ऋतस्याऽऽयुषि आयुरागमनमश्वस्याऽऽगमने निमित्तभूते सति । ऋतशब्दो यज्ञवाची सन्नत्र तत्साधनमश्वमुपलक्षयति । पूर्वे महर्षय इमां रशनामगृभ्णन्स्वीकृतवन्तः । अयमर्थः—रशनया बद्धमश्वमानीय मृत्स्वननस्थाने तमश्वमाक्रमय्य तथा मृदा निष्पन्नायामुखायामग्निमुत्पाद्येष्टकाचिते देशे ज्योतिष्टोमादयः ऋत्विग्विरनुष्ठेयाः । एतत्सर्वं मनसि निधाय पूर्वे महर्षयोऽश्वागमनं निमित्तीकृत्य रशनां स्वीकृतवन्त इति । षोऽन्तर्कर्मणीत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात्सामञ्जशब्दोऽवसानवाची । ऋतस्य सामन्यज्ञस्य परिसमाप्तये सरं सरणमृत्विग्यजमानानां प्रवृत्तिमारपन्ती कथयन्ती प्रापयन्तीत्यर्थः । या रशना पूर्वोक्तरीत्या यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं प्रवृत्तिकारिणी भवति तथा रशनया पुरा देवाः सुतमावभूवुः सोमभागं प्राप्नुयुः । तादृशीमिमां रशनां गृहीतवन्तः । तैमिमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ व्यृद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियत इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धयै ” [सं० का० ५५० १ अ० २] इति ।

यदङ्गमयजुष्केण मन्त्ररहितेन व्यापारेण निष्पाद्यते यज्ञस्य संबन्धि तदेतदङ्गं समृद्धिहीनमेव । तस्मादिमामिति मन्त्रमुच्चार्य रशनामाददीत । अश्वोऽभिधीयते बद्ध्वा धार्यते यथा रशनया सेयमश्वाभिधानी । यजुषीमामगृभ्णन्नित्युगैवैषा तशाऽपि यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुष्ट्वोपचारः । तस्मिन्मन्त्रे पठिते सति रशनादानं सयजुष्कत्वात्समृद्धं भवति ।

कल्पः—“ प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रवेत्यश्वमभिदधाति ” इति । पाठस्तु—

प्रतूर्तं वाजिन्निति । संवन्त्यते सम्यग्भज्यन्ते मृद्ग्रहणार्थं सेव्यत इति स्वननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पादायाद्यभावेनातिमशस्तत्वाद्दुरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् अश्ववरिष्ठां संवतमनुलक्ष्य प्रतूर्तमादवान्नेशीघ्रमागच्छ । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोक

(मृदाकान्त्यमिधानम्)

परमशुक्लं जन्म रोहितादिदेवाश्वरूपेण पुल्लोके जन्म प्रसिद्धम् । “रोहितेन त्वाऽ-
ग्निर्देवतां गमयत्वित्याहते वै देवाभाः” इति सन्ध्याऽऽम्नातम् । तथा तव नाभि-
रन्तरिक्षे वर्तते । नियुन्नामका हि बायोरभास्तदीयं रथं बहन्तोऽन्तरिक्षे संव-
रन्ति, तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिशब्देन कृत्स्नशरीरमुरलक्ष्यते । तथा
पृथिव्यामाध योनिर्भूमेरुपरि तव निवासस्थानं, तत्तु प्रत्यक्षमेव दृश्यते । एवंम-
हिमा त्वं शीघ्रमागच्छेति पूर्वत्रान्वयः । एतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ प्रतूर्तं वाजिन्ना द्रवेत्यश्वमभि दधाति रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

वाजिन्नाद्रवेत्येवं शीघ्रमागमनमश्वस्य स्वरूपभूतमेव महिमानमेतन्मन्त्रवाक्यं
प्रकाशयति । अथवाऽस्य मन्त्रस्यैतद्रूपं वाक्यजातं द्युजन्मादिरूपं महिमानमेव
व्याचष्टे । वस्तुतो द्युजन्माभावेऽपि प्रशंसार्थमेवेमुच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः—“तूष्णीं गर्दभरशनामादाय युञ्जाथाः रासभं युवमिति गर्दभम्” इति ।

मन्त्रमन्तरेणैव गर्दभस्य रशनामादाय युञ्जाथामिति मन्त्रेण गर्दभमभिदध्यात् ।

पाठस्तु—

युञ्जाथाः रासभमिति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे दंपती युवं रासभम-
स्मिन्यामे युञ्जाथाम् । यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति
युवामुभौ गर्दभं रशनया बध्नीतम् । कीदृशौ युवाम् । वृषण्वसू यागनिष्पादनद्वारा
फलाभिवर्षणनिमित्तभूतं वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू । कीदृशं रासभम् । अग्निं
भरन्तमग्निहेतुं मृदं वोढुं समर्थम् । अस्मयुमस्मानात्मन इच्छन्तमस्मद्धितैषिणमिति
यावत् । एतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“युञ्जाथाः रासभं युवमिति गर्दभमसत्येव गर्दभं प्रतिष्ठापयति तस्मादश्वाद्ग-
र्दभोऽसत्तरः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

गर्दभमित्यत्राभिदधातीति शेषोऽनुवर्तते । अस्मिन्याम इति मन्त्रेऽभिहितं मृद्व-
हनमसदित्युच्यते । भारवहनस्य निकृष्टव्यापारत्वात् । अत एतन्मन्त्रपाठेनासत्येव
निकृष्ट एव व्यापारे गर्दभं स्थापितवान्भवति । यस्मादत्र निकृष्टकार्ये स्थापित-
स्तस्माल्लोकेऽपि गर्दभोऽश्वान्निकृष्टतरः । रजकादय एव हि तमाद्रियन्ते न तु
राजामात्यादयः ।

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

कल्पः—“ योगेयोगे तवस्तरमिति तिसृभिरश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तः स्युः ” इति । तत्र प्रथमापह—योगेयोग इति ।

युज्यतेऽनुधीयत इति योगः कर्म । योगेयोगे तत्तत्कर्माणि तवस्तरं बलवत्तर-
मश्वमिन्द्रमिन्द्रियप्रदभूतये रक्षणार्थं वाजेवाजे तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं सखायः
परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयं हवामह आह्वयामः ।

अथ द्वितीयामाह—

प्रतूर्वन्नेहीति । हेऽश्व त्वमेहि आगच्छ । किं कुर्वन् । प्रतूर्वन्, विरोधिनः
शत्रून् हि सन्नशस्तीरवक्रामन्प्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्तीर्निवारयन् । किंच
रुद्रस्य कर्तुरदेवस्य यद्वाणपत्यं पशुसमूहपतित्वं तस्माद्वाणपत्यादागत्य मयोभूर-
स्माकं सुखं भावयन्ने(नि)हि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमनु वीक्ष्येहि
विश्रम्भेण गच्छ । किं कुर्वन् । गव्यूतौ गोसमूहे स्वरित श्रेयो यथा भवति
तथा वर्तमानः स्वरितगव्यूतिस्तादृशस्त्वमभयानि कृण्वन्व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं
कुर्वन् । अथ तृतीयामाह—

पूष्णा सयुजेति । सह युज्यते सहायभूतो वर्तत इति सयुक् । तादृशेन
पूष्णा पोषकेण देवेन सह हेऽश्व पृथिव्याः सधस्थात्पुरीष्यमभिपच्छेहि प्राप्तुं
गच्छ । खनितुं योग्या कृत्स्नाऽपि मृत्तिका सह तिष्ठति भिल्लित्वा वर्ततेऽत्रेति
सधस्थः प्रदेशविशेषः । तस्मात्प्रदेशादाप्तुमित्यन्वयः । अङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तः
पूर्ववत् । अत्र प्रथमायामुचि प्रथमभागे वीप्सायास्तात्पर्यं दर्शयति—

“ योगेयोगे तवस्तरमित्याह योगेयोग एवैनं युक्ते ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० २] इति ।

रथवहनं योद्धवहनं वा यद्यदश्वस्य योग्यं कर्म तत्र सर्वत्रैनमश्वं योजयत्येव
लौकिकः । तस्मादत्रापि योगेयोग इति वीप्सोच्यते ।

द्वितीयभागे वाजशब्दार्थं दर्शयति—

“ वाजेवाजे हवामह इत्याहानं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० २] इति ।

तृतीयभाग इन्द्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

१६५६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

“ सखाय इन्द्रगूतय इत्याहन्द्ध्यमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० २] इति ।

अनेन मन्त्रेण साध्यमध्वपुरःसरं गमनं विधत्ते—

“ अग्निर्देवेभ्यो निलायत तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं भरत्य-
नुवित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

केनाप्यपराधेन देवेभ्यो निर्गतमग्निं प्रजापतिरन्विष्य लब्धवान् । अश्वश्च
प्रजापतिजन्यत्वात्प्राजापत्यः । तस्मादश्वेन सहाग्निहेतुं मृदं संभरितुं गच्छेत् ।
तच्च गमनमग्नेरनुवेदनाय भवति ।

तत्राश्वस्य गर्दभात्पुरतो गमनं विधत्ते—

“ पापवस्यसं वा एतत्क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
पापीयान्स्याद्गर्दमोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयांसं
पापीयान्पश्चादन्वेति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

श्रेयसोत्तमेन च साधनेन पापीयसा निकृष्टेनापि साधनेन समानं तुल्यमेकं
कार्यं कुर्वन्तीति यत्तदेतत्पापवस्यसमेव क्रियते । पापमेव वसुं धनं यस्य कर्मण-
स्तत्पापवसु, अतिशयेन पापवसु तत्पापवस्यसमत्यन्तं निकृष्टमित्यर्थः । गर्दमोऽ-
श्वात्पापीयानिति प्रसिद्धम् । अत उभयोः सनानं गमनं मा भूदित्यश्वं पूर्वं पुरतो
नयेयुः । तथा सति पापवस्यसं निवारितं भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि
विद्याधनादिभिः श्रेयान्पुरुषः पुरतो गच्छति, निकृष्टः शिष्यो दरिद्रो वा
पश्चादनुगच्छति ।

द्वितीयमन्त्रगतस्याशस्तीरवक्रामन्नित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ बहुवै भवतो भ्रातृव्यो भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्र्यश्वः
प्रतूर्वनेत्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमव क्रामति ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

भवतो भूतिमैश्वर्यं प्राप्नुवतः पुरुषस्य भ्रातृव्यो विघ्नकारी बहुर्भवत्येव । श्रेयांसि
बहुविघ्नानीति न्यायात् । अतोऽत्र योऽग्निं चिनुत एष भवतीव खलु श्रेयः
प्राप्नोत्येव खलु । अतोऽनेन भ्रातृव्यपरिहारोऽन्वेषणीयः । अश्वश्च वज्रयुक्तेन्द्र-
समानः । अतोऽश्वं संबोध्याशस्तीरवक्रामन्नित्युक्त्याऽश्वरूपेण वज्रेणैव विघ्नका-
रिणं पाप्मानं भ्रातृव्यं निराकरोति ।

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

तन्मन्त्रगतस्यैव गाणपत्यादित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव पशुन्निर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

पशूनां रौद्रत्वं वरादवगम्यते । “सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति ” इत्यत्र रुद्रस्य वर आम्नातः । तस्मादत्र रुद्रस्य गाणपत्यान्मयो-भूरेहीत्युक्त्या पशुस्वामिनो रुद्रादेव तान्पशून्निःशेषेण याचित्वा तैः पशुभिः स्वार्थं कर्म करोति । तृतीयमन्त्रे सयुजेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनाः संनेता समष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

पोषको देव एवोपद्रवपरिहारेण मार्गाणां सम्यङ्नेता भवति । अतस्तेन सह समष्ट्यै संगत्यै पूष्णा सयुजेत्युच्यते ।

तस्मिन्नेव मन्त्रे पुरीष्यमिति विशेषणस्याङ्गिरस्वादिति दृष्टान्तस्य च तात्पर्यं दर्शयति—

“ पुरीषायतनो वा एष यदग्निरङ्गिरसो वा एतमग्ने देवतानां समभरन्पृथिव्याः सदस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहत्याह सायतनमेवैनं देवताभिः संभरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

पुरीषस्य पृथ्वीः पूर्वोक्तरीत्या परम्परयाऽग्न्यायतनत्वम् । अतः पुरीष्यशब्देनाग्निं सायतनमेव संवादयति । अङ्गिरसश्च पुरा तमेतमाग्निं देवतानां पुरतः संपादितवन्तः । अतोऽङ्गिरस्वादित्युक्त्या देवताभिः सहितमेनं संपादितवान्भवति ।

अग्निं पुरीष्यमिति । कल्पः—“ अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इति येन द्वेष्येण संगच्छते तमभिमन्त्रयतेऽपश्यन्निर्दिशति ” इति ।

मृत्स्वमेनं प्रति गच्छन्तः पुरुषा मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्येण संगच्छेरन्, तदानीमिमं मन्त्रं पठेत् । इमो गच्छाम इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । यदि द्वेष्यं न पश्यति तदाऽपि तं मनसा निर्दिश्य पठेत् ।

अमेव पठिष्व द्वेष्यस्यान्नं विनाश्यत इत्येतद्दर्शयति—

“ अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृक्षे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

आग्निं पुरीष्यामिति । कल्पः—“ आग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मीकवपाया सूर्यस्थोदेतोस्तामुद्धृत्योपतिष्ठते ” इति ।

वल्मीकरय योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सूर्यं वपा, तथाविधासु वपासु मध्ये या वपा सूर्योदयस्याभिमुखा तस्या अग्रं किञ्चिदुद्धृत्य तां वपामनेन मन्त्रेणोप-
तिष्ठते । भरिष्यामः संपादयिष्यामः । शेषं पूर्ववत् ।

अनेन मन्त्रेण वपोपस्थानं विधत्ते—

“प्रजापतये प्रतिपोच्याग्निः संभृत्य इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मीकवपामुपतिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रतिपोच्याग्निः सं भरति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

प्रजापतेः सकाशादनुज्ञां लब्ध्वाऽयमाग्निः संपादनीय इत्येवमभिज्ञा आहुस्त-
च्चोपपन्नम् । प्रजापतिना पूर्वमग्नेर्लब्धत्वात् । तं प्रजापतिरन्वविन्ददिति पूर्वो-
क्तम् । कथं तर्हि प्रजापतये वक्तव्यमिति चेत्तदुच्यते—प्रजापतिना सृष्टत्वादियं
पृथिव्येव प्रजापतिः । तस्याश्च वल्मीकवपैव श्रोत्रम् । अत एवाऽऽधानेन ब्राह्मणे
सामानातम्—“ श्रोत्रं ह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः ” । इति । तस्मात्तां वपाम-
नेन मन्त्रेणोपतिष्ठते । तेनोपस्थानेन व्यवधानमन्तरेणैव प्रजापतये कथयित्वाऽग्निं
सं भरति ।

आग्निं पुरीष्यामिति । कल्पः—“ अत्वरमाणाः प्रत्यायन्त्याग्निं पुरीष्यमङ्गि-
रस्वद्भराम इति येन द्वेष्टेण संगच्छते तमभिः सन्वयतेऽपश्यन्निर्दिशति ” इति ।

यद्वद्वसनकाले तद्वदागमनकालेऽपि । तत्र भरिष्याम इति पाठः । अत्र तु
भराम इति विशेषः । यद्यप्यागमनस्य नायं कालस्तथाऽपि प्रसङ्गाद्बुद्धि-
स्थमन्त्रोऽयमाप्नातस्तं चोपरिष्ठादुत्कर्षेत् ।

गमनकालीनमन्त्रवदस्यापि तात्पर्यं दर्शयति—

“ आग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृद्धे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

कल्पः—“ अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदिति वल्मीकवपायाः प्रकामति ” इति ।
पाठस्तु—

अन्वग्निरुषसामिति । अयमग्निरुषसामुपःकालीनामग्रमुपक्रममख्यत्,

(मृदाकाल्पमिथानम्)

अनुक्रमेण मृदाकाल्पमिथानम् । अयं ज्ञातवेद्यः प्रथमो मुख्यः सत्त्वद्वान्यप्यत्रोक्तम् । किंच सूर्यस्य पुरुषा पुरुष्वहूर्नरशीतनुक्रमेणाख्यत् । किंच द्यावापृथिवी उभे अप्यनुक्रमेणाऽऽतत्तान् सर्वतो व्याप्तवान् ।

अत्रेव मन्त्रेषोऽपि कालादीनां क्रमेणाऽऽविर्भावः सिध्यतीत्येव दर्शयति—

“अनुगिरुषसामग्र्यख्यदित्याहानुरुपात्यै” [सं० का० १ प० १ अ० २] इति ।

कथम्—आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमिति द्वभ्यां मृत्स्वं नमश्चमाक्रम्य” इति । तत्र प्रथमयाः पाठस्तु—

आगत्येति । अयं वाज्यध्वनो मार्गोदागत्य प्राप्य सर्वा मृदो मार्गश्रमादी-
न्सर्वान्बाधकान्विधुनते विविधं कम्पयति । विनागयतीत्यर्थः । यत्र पांसवः सहा-
वतिष्ठन्ते तत्स्थानं सधस्थं, महति विस्तीर्णे सधस्थेऽयमश्वश्चक्षुषा दृष्ट्वाऽग्निमग्नि-
हेतुं मृदं निविकीषते नितरां चेतुं संवादयितुमिच्छति । अथ द्वितीयामाह—

अग्निरस्येति । हे वाजिन्पृथिवीमाक्रम्य पादस्पर्शेन परीक्ष्य त्वं रुचा स्वकीयेन
तेजसा मानसज्ञानेनेत्यर्थः । अग्निमिच्छामिहेतुं मृदं निश्चिनु । भूम्या वृत्त्याय
पृथिव्या सह वरणं कृत्वा पृथिवीं पृष्ट्वेत्यर्थः । नोऽस्माकं ब्रूहि अयं प्रदेशोऽग्नि-
हेतुमृद्योगश्च इति कथम् । यस्मात्प्रदेशात्तादृशी मृदुभ्यते तं प्रदेशं वयं खनाम ।

अत्रैतयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पृथगुपयोगं दर्शयति—

“आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया
विन्दस्मृचरया” [सं० का० ५ प० १ अ० २] इति ।

पूर्वस्यामृत्तिः निविकीषव इत्यभिधानादिच्छामात्रं तया संपद्यते । उत्तर-
स्यामृत्तिः नो ब्रूहीत्युक्तत्वात्तया तं प्रदेशं लभते । विद्यते—

“द्वाम्यामा क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र-
जायन्ते” [सं० का० ५ प० १ अ० २] इति ।

मन्त्रयोर्द्वित्वं ब्रूहिद्वभ्यां प्रतिष्ठित्यै संपद्यते । तत्र पूर्वी मन्त्र इच्छाया
अनुरूपः । उत्तरमन्त्रो लाभस्यानुरूपः । तच्च पूर्वमुदाहरणम् । यस्मादनुरू-

१६६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे-
(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

पाभ्यां मन्त्राभ्यामाक्रमयति तस्माद्यजमानस्याग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्यानुरूपा एव
गवाद्याः पशवः प्रजायन्ते ।

कल्पः—“ द्यौस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्ष्टि ” इति । पाठस्तु—

द्यौस्ते पृष्ठामिति । हेऽश्व द्युलोकस्तव पृष्ठं, पृथिवी सधस्थं तवाग्निना
सहावंस्थानप्रदेशः । अन्तरिक्षलोकस्तव मध्यशरीरवर्ती जीवात्मा । समुद्रस्तव
जन्मकारणम् । ‘ अप्सुयोनिर्वा अश्वः ’ इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा
विख्याय, उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून्राक्ष-
सादींस्तस्यां मृदि गूढरूपेणावस्थितानामितिष्ठ पादेनाऽऽक्रम्य विनाशय ।

मन्त्रोक्तं द्युलोकादिसंबन्धमुपपादयति—

“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्याहैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः
समैरयद्रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिन्मजापतिरेतमश्वमेतेषु लोकेष्वन्विष्य समानीतवान् । तस्माद्विद्य-
मानमेव द्युलोकादिसंबन्धरूपं महिमानं मन्त्रो व्याचष्टे । अतो नास्माभिर्वक्तव्यं
किञ्चिदस्ति ।

मृदाक्रमणवेलायामधपादस्याधस्ताद्वेष्ट्यविषयध्यानं विधत्ते—

‘ वज्री वा एष यदश्वो दद्भिरन्यतोदद्भ्यो भूयाल्लोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्वि-
ष्यात्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रेणैवैनं स्तृणुते ’ [सं० का० ५ प्र० १ अ० २] इति ।

वज्रसर्पानं दन्तपाङ्क्तिद्वयमस्यास्तीत्यश्वो वज्री, तस्मादन्यतोदद्भ्य एकादन्तप-
ङ्क्तियुक्तेभ्यो गवादिभ्योऽयमश्वो दद्भिर्भूयान्दन्तैरधिकः । उभयादद्भ्यो दन्त-
पङ्क्तिद्वययुक्तेभ्यश्च गर्दभादिभ्योऽयमश्वो लोमभिः केसरैः पुच्छैर्गतैश्च भूयान् ।
अतस्तादृशस्याश्वस्याधस्पदं पादस्याधस्ताद्वेष्ट्य ध्याते सति, अश्वस्वरूपेण
वज्रेणैवैनं द्वेष्यं हिनस्ति ।

कल्पः—‘ उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यां मृत्खनादुदश्चमश्वमुत्क्रमय्य ’ इति ।

मृद्यास्मिन्प्रदेशे खन्यते स प्रदेशो मृत्खनः । तस्मादश्वमुदङ्मुखत्वेन निर्गम-
येत् । तत्र प्रथमामृचमाह—

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

उत्क्रामेति । हे वाजिन्द्रविणोदा धनप्रदस्त्वं यजमानस्य महते सौभगाय सौभाग्याभिवृद्धयर्थमस्मादास्थानात्स्वननप्रदेशादुत्क्रामोदतो भव । वयं पृथिव्याः सुमतावनुग्रहाचित्ते स्याम तिष्ठेम । कीदृशा वयम् । अस्या उपस्थे पृथिव्या उपरि अग्निमग्निहेतुं मृदं खनिष्यन्तः खनितुमुद्युक्ताः । अथ द्वितीयामाह—

उदक्रमीदिति । ऋविणोदा यामद्वारेण धनप्रदो वाजी तथैवान्नप्रद इयतीत्यर्वा गमनकुशल इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः स्थानादस्मादुदक्रमीत् । स उत्क्रान्तोऽश्वः सुकृतमाक्रमणेन विरुद्धान्राक्षसादीनपहेत्य सुष्ठु कृतं पृथिव्याः संबन्धिनं लोकं स्वननप्रदेशमकः कृतवान् । ततः प्रदेशादग्निमग्नियोग्यां भूमिं मृदं खनेम । कीदृशमग्निं, सुप्रतीकं सुमुखम् । ये खनितारो वयं ते कीदृशाः, सुवराधिरुहाणाः स्वर्गेऽधिरोहणकामाः । कीदृशे स्वर्गे, उत्तमे सुखयुक्ते नाके कं सुखमकं दुःखं तद्रहिते । तदिदं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

मन्त्रयोरादावुत्क्रमणाभिधानादनुष्ठेयार्थं प्रत्यनुरूपत्वम् ।

कल्पः—“ अपो देवीरूप सृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृज्य ” इति । पाठस्तु—

अपो देवीरिति । देवीर्देवनशीला अप उपसृज । अस्मिन्स्वननप्रदेशेऽहमुपसृजामि । कीदृशीरपः । मधुमतीर्मधुराः । किमर्थम् । अयक्ष्माय प्रजाभ्यः प्रजानामारोग्याय । तासां प्रक्षिप्तानामपां स्थानादस्मात्प्रदेशात्सुपिप्पलाः शोभनफला ओषधय उज्जिहतामुत्पद्यन्ताम् । अनेन मन्त्रेणोदकसेचनं विधत्ते—

“ अप उप सृजति यत्र वा आप उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रतितिष्ठन्तीः शवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति वशून्यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप सृजति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ त० १ अ० ३] इति ।

अपामोषधीनां पशूनां यज्ञस्य यजमानस्य प्रजानां चोत्तरोत्तरप्रतिष्ठा पूर्वपूर्वाधीनेति प्रसिद्धम् । तस्मात्सर्वप्रतिष्ठार्थमप उपसृजेत् ।

कल्पः—“ पदे हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा त्वा जिघर्मीति मनस्वतीभ्यामेकामाहुतिं हिरण्ये हुत्वा ” इति । तत्र पथमामृचमाह—

जिघर्म्यग्निमिति । अहमग्निं मनसा ध्यायन्घृतेन जिघर्षि क्षारयामि दीपयामि वा । कीदृशमग्निम् । विश्वा भुवनानि प्रतिक्ष्यन्तं सर्वेषु लोकेषु प्रत्येकं निवसन्तम् । तिरश्चा पृथुं तिर्यक्प्रमाणेन विस्तृतं, वयसा बृहन्तं वयउपलक्षितेन

१ ख. च. °पहृत्य । २ क. घ. ङ. °हमप उप । ३ क. घ. ङ. °त्येकमेव नि° ।
४ ख. च. °र्थकक्रमणे° ।

कालेन प्रौढम् । पृथुभित्तयेन बहुदेशव्याप्तिः, वयसेत्यनेन च बहुकालव्याप्ति-
रुक्ता । किंच, यदन्नं व्याचिष्टमतिशयेन विक्रिभमश्चनं गमनं पूजनं वा यस्य
तद्व्यधिष्ठं भक्ष्यभोज्यादिरूपेण बहुविधं स्वादुत्पन्नं पूज्यं चेत्यर्थः । तादृशमन्नं
रभसं शीघ्रमेव विदानं लभमानम् । अथ द्वितीयमाह--

आ त्वा जिघर्मीति । हेऽग्ने त्वामाजिघर्मी वचसा मन्त्रेणाग्नेन घृतेन
सर्वतः क्षारयामि । अरक्षसा मनसा कौर्मरहितेन चित्तेन तद्वृतं जुषस्व । अय-
मग्निर्मर्यश्चर्मर्यैराश्रयणीयः, स्पृहयद्वर्णो यजमानैः स्पृहणीयरूपः, नाभिमुशेऽभि-
मर्शनं कर्तुं न शक्यः । तनुवा जर्हषाणो घृत्पानपुष्टेन शरीरेणात्यन्तं हृष्टः ।
ईदृशमग्निं त्वामाजिघर्मीति योजना । आभ्यां मन्त्राभ्यां हिरण्ये होमं विधत्ते-

“ यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्योऽध्वर्युः स्याद्रक्षसंसि यज्ञं हन्युर्हिर-
ण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्योऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षसंसि-
घ्नन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

अग्निरहितभूपदेशे होमेनाध्वर्युरन्वो भवति । होमाधिकरणस्वाग्नेरदर्शनात् ।
एतदेव च्छिद्रमुलभ्य रक्षांसि यज्ञं विनाशयेयुः । अत एतदोषपरिहारार्थं भूमे
हिरण्यं निधाय तस्मिञ्जुहुयात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निसदृशत्वात् यज्ञं प्रदे-
शोऽग्निमानेव भवतीति नोक्तदोषद्वयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःशब्दस्योपयोगं दर्शयति--

“ जिघर्म्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

मनसा यज्ञाभिगमनं नाम यज्ञं करिष्य इत्येवंरूपः संकल्पः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति--

“ प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं स्येष्टं प्रत्यङ्क्षेति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ३] इति ।

एषोऽग्निः सर्वं यजमानमुद्दिश्य प्रत्यङ्क्षुभिर्मुखः क्षेति निवसति ।

तृतीयपादे पृथुं बृहन्तमित्यनयोस्वात्पर्यं दर्शयति--

“ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहात्सो स्येष्टं जातो महन्भवति ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

('मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

एषोऽभिर्जातमात्रेणाल्पः पश्चादाहुतिभिर्वर्धमानो देशव्याप्त्या कालव्याप्त्या च महान्भवति ।

चतुर्थपादे व्यचिष्टमिति पदेन सूचितं पूजार्थत्वलक्षणं स्वादुत्वं दर्शयति—

“ व्यचिष्टमन्नं रभसं विदाममित्याहानमेवासमै स्वदयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति । वेदनं प्रशंसति—

“ सर्वमसमैस्वदते य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे वचसेतिपदस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ आत्वा जिघर्षि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

यस्मात्प्रथममन्त्रे मनसैत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचसेत्युक्तं तस्माच्छ्लोकेऽपि पुरुषो यस्कार्यं मनसा चिन्तयति तत्पश्चाद्वाचा वदति ।

द्वितीयपादे रक्षोनिषेधवाचिशब्दस्य तात्पर्यमाह—

“ अरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

तृतीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य स्पृहणीयत्वेन चाग्नौ पूज्यत्वं संवा-
द्यत इति दर्शयति—

“ मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहावचितिमेवास्मिन्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति । वेदनं प्रशंसति—

“ अपचितिपान्भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

मन्त्रयोरुभयोर्मनःशब्दोपेतत्वं प्रशंसति—

“ मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

अग्नौ हूयमानाऽऽहुतिर्मनसैव प्राप्तुमर्हति । अग्नौ हुतेत्येवं मनसा संकल्प-
यितुं शक्यत्वात् । तस्मादाहुत्योः प्राप्तये मनःशब्दयुक्ताभ्यामृग्भ्यां जुहुयात् ।
मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रसिद्धित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

कल्पः—“ अपादाय हिरण्यं परिवाजपतिः कविरिति तिसृभिरभ्रिया मृत्स्वनं परिलिखति वासां वर्षीयसीम् ” इति । तत्र प्रथमामाह—

परि वाजपतिरिति । अयमग्निर्हव्यानि परितोऽक्रमीत्स्वीकृतवान् । कीदृ-
शोऽग्निः, वाजपतिरन्नस्य पालयिता । किं कुर्वन्, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमा-
नाय रत्नानि दधद्रमणीयानि धनानि संपादयन् । अथ द्वितीयामाह—

परि त्वाऽग्न इति । सहसि बले भवः सहस्यः । “ सहसस्पुत्रो अद्भुतः ”
इति श्रुत्यन्तरात् । तादृशबलवन्हेऽग्ने वयं त्वां परिधीमहि परितः स्वी कुर्मः ।
कीदृशं त्वां, पुरमसकृदपेक्षितफलानां पूरयितारं, विप्रं ब्राह्मणजात्यभिमानिनं
देवं, धृषद्वर्णं धृषन्वैरिणां धर्षयिता वर्णः स्वरूपविशेषो यस्यासौ धृषद्वर्णस्तं,
दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतो भेत्तारं भञ्जनीयं पापं भङ्गुरं तदस्यास्तीति भङ्गु-
रावान्विघातको राक्षसादिस्तस्य विनाशयितारम् । अथ तृतीयामाह—

त्वमग्ने द्युभिरिति । हेऽग्ने त्वं द्युभिः स्वर्गेर्निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशा-
लासु जायसे । किंच, त्वमाशुशुक्षाणिरार्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयिता जायसे ।
त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्योऽशनिरूपेण जायसे । त्वमश्मनस्परि पाषाणस्योपरि पाषा-
णान्तरसंघट्टनेन जायसे । त्वं वनेभ्यो दावाग्निरूपेण जायसे । ओषधीभ्य ओषधि-
कार्येभ्यो भेषजेभ्यस्त्वं जायसे । यद्वा वंशद्वयसंघर्षणादिभ्यो जायसे । नृणां नृपते
सर्वेषामपि मनुष्याणां पालक त्वं गृहेगृहे शुचिः शुद्धिहेतुः सञ्जायसे । ‘पुनर्दाहेन
मृन्मयम् ’ इत्यादिस्मृतेः । एतैर्मन्त्रैः साध्यं परिलेखनं विधत्ते—

“ यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्त्येतर्हि खलु वा
एतद्यज्ञमुखं यर्ह्येनदाहुतिरश्रुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ३] इति ।

यज्ञस्य मुखं प्रारम्भो यज्ञमुखं, यदा यदा यज्ञः प्रारभ्यते तदा तदा रक्षां-
स्यागत्य यज्ञं हन्तुमिच्छन्ति । एवं च सत्यत्राप्यश्वपदाङ्घ्रिन्तमेतत्स्थानमाहुतिर्यदा
प्राप्नोति तदानीमेतदेवाश्वपदस्थानं यज्ञप्रारम्भरूपं भवति । अतोऽत्र प्राप्तानां
रक्षसामपहत्यै परिलेखनं कुर्यात् । तत्र मन्त्रत्रयं विनियुज्जे—

“ तिसृभिः परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षांस्यप
हन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेणामेस्त्रिगुणत्वम् । सर्वस्मादप्येतस्मादग्ने रक्ष-
सामपघातो मन्त्रत्रित्वेन संपद्यते ।

(मृदाक्रान्त्यभिधानम्)

परिवाजपतिरित्येतां विशेषाकारेण विधत्ते—

“ गायत्रिया परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

पादत्रयोपेतत्वादियं गायत्री । तस्याश्वाग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात्ते-
जस्त्वम् । एनमग्निप्रदेशम् । त्वमग्ने द्युभिरित्येतां विधत्ते—

“ त्रिष्टुभा परिलिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियेणैवैनं परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति । परि त्वाऽग्न इत्येतां विधत्ते—

“ अनुष्टुभा परि लिखत्यनुष्टुप्सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

वाग्म्युपयमनुष्टुप्सर्वाणि छन्दांसि परितो भवति व्याप्नोतीति परिभूः । अतः
सेयं पर्याप्त्यै संपद्यते ।

अस्या अनुष्टुभः पाठप्राप्तं मन्त्रद्वयमध्यवर्तित्वं प्रशंसति—

“ मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्स्मान्मध्यतो वाचा वदामः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

अनुष्टुभा परिलिखतीति शेषः । यस्माद्वाग्म्याऽनुष्टुप्मध्यतः पठिता तस्माद्वय-
मपि मुखमध्यवर्तीजिह्वासाध्यया वाचा संभाषणं कुर्मः ।

गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठप्राप्तमाद्यन्तरूपत्वं प्रशंसति—

“ गायत्रिया प्रथमया परि लिखत्यथानुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री
यज्ञोऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप्तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि गृह्णाति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ३] इति ।

पूर्वं प्रशस्ताऽपि मध्यवर्तिन्यनुष्टुप्पुनरपि पार्श्वस्थाभ्यां सह प्रशस्यते । यज्ञ-
निष्पादकवाग्म्यपत्वादनुष्टुभो यज्ञत्वम् । तस्मादुभयतो गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठेन
मध्यवर्तिनं यज्ञमेव तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतः परिगृहीतवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इमां रज्जुं सपादय्य प्रतु तुरगबन्धनम् ।

युञ्जा गर्दभमावध्य योगे यान्ति त्रिभिर्मृदम् ॥

इमोन्तादभिमित्यादेर्गमने द्वेष्ट्यमन्त्रणम् ।

व्यामोन्तेन वषा जप्या रामोन्ताद्वेष्ट्यमन्त्रणम् ॥

१ क. घ. ङ. 'सा चेन्द्रि' । २ ख. 'मृदा । इ' ।

अन्वामि गच्छेदागत्य द्वाभ्यामाक्रमयेद्भवम् ।

द्यौस्तेऽथपृष्ठं संमार्ष्टि सुत्का द्वाभ्यां तदेत्क्रमः ॥

अपः पदेऽपो निनयेज्जिघद्वाभ्यां जुहोति हि ।

परित्रिभिः परिच्छिस्वेदेकविंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरी-
ण्यमङ्गिरस्वत्स्वनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने
सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीधानम् । शिवं
प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं
पुरीण्यमङ्गिरस्वत्स्वनामि । अपां पृष्ठमसि
सप्रथा उर्वग्निं भरिष्यदपरावपिष्ठम् । वर्ध-
मानं मह आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा
प्रथस्व । शर्म च स्थः (१) वर्धं च स्थो
अच्छिद्रे बहुले उभे । व्यचस्वती सं वसाथां
भर्तमग्निं पुरीण्यम् । सं वसाथाः सुवर्विदा
समीची उरसा तमना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती
ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् । पुरीण्योऽसि विश्व-
भराः । अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने । त्वा-
मग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो

(स्वननाभिधानम्)

विश्वस्य वा॒घतः । तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्कृषिः पु॒त्र
ई॒धे (२) अथ॑व॒णः । वृ॒त्रह॑र्णं पु॒रंद॒रम् । तमु॑ त्वा
पा॒थ्यो वृ॒षा स॒मीधे द॒स्युह॑न्त॒मम् । ध॒नंज॒यः
रणे॑रणे । सी॒द हो॒तः स्व उ॑ लो॒के चि॑कित्वा-
न्त॒साद॒या य॒ज्ञः सु॒कृत॑स्य यो॒नौ । दे॒वा॒र्वा॒र्दे॒वा-
न्ह॒विषा य॒जास्य॑ग्ने बृ॒हध॑ज॒माने व॒यो धाः । नि
हो॒ता हो॒तृष॑द॒ने वि॒दान॑स्त्वेषो दी॒दिवाः अस॑दत्सु
दक्षः । अ॒दब्ध॑व्रतप्र॒मति॑र्वसिष्ठः स॒हस्र॑भ॒रः
शुचि॑जिह्वो अ॒ग्निः । सः सी॑दस्व म॒हाः अ॒सि
शोच॑स्व (३) दे॒ववी॑त॒मः । वि धू॒मम॑ग्ने अ॒रुषं
मि॒येध॑य सृ॒ज प्र॑शस्त दर्श॒तम् । ज॒निष्वा हि
जे॒न्यो अ॒ग्ने अ॒ह्नाः हि॒तो हि॒तेष्व॑रुषो व॒नेषु ।
द॒मे द॒मे स॒प्त र॒त्ना द॒धानोऽभि॑हो॒ता नि ष॑सादा
य॒जीया॑न् (४) ॥

(स्थ ई॒धे शोच॑स्व स॒प्तवि॑शतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये मृदाक्रमणमुक्तम् । अथ तृतीये स्वननमभिधीयते ।

कल्पः—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति द्वाभ्यां स्वनति ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

ज्योतिष्मन्तमिति । हेऽग्ने पृथिव्याः सधस्थ उपरिप्रदेशे पुरीष्यं पांसुयोग्य-
मग्निं त्वामङ्गिरस इवाहं स्वनामि । कीदृशं त्वां, ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तं, सुप्र-

तर्किं सुमुखम्, अजस्मेण मानुना दीद्यानं निरन्तरं वर्तमानेन राशमेना प्रकाश-
मानं प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं स्वननं विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्वनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति
ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ४] इति ।

प्रथममन्त्रे सवितुः प्रसवं इत्युच्चारणं प्रेरणाय संपद्यते । किंचैतेन मन्त्रेण
धूममेवोत्पादयति न तु ज्वालां, तस्माद्वितीयमन्त्रादौ ज्योतिष्मन्तमित्येतेन शब्देन
ज्योतिर्जनयत्येव ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयार्धे शिवशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“ सोऽग्निजातः प्रजाः शुचाऽर्पयत्तं देवा अर्धर्चेनाशमयञ्छिवं प्रजाभ्योऽ-
हिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० ४] इति ।

ज्वालासहित उत्पन्नमात्रेणैव प्रजाः सर्वाः संतापेनायोजयत्तं तादृशमग्निं
शिवमित्याद्यर्धर्चेन देवाः शान्तमकुर्वन् । तस्मादस्यार्धर्चस्य पाठेन प्रजोपकारार्थे-
नैवं शान्तं करोति । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां स्वनति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।
कल्पः—“ अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमाहृत्यैतयैव विवेष्ट्य ” इति ।

मृदं प्रक्षेप्तुं पुटिकां कृत्वेत्यर्थः । पाठस्तु—

अपां पृष्ठामिति । हे पुष्करपर्ण त्वमपां पृष्ठमसि पृष्ठवदुपरिभागे वर्तमान-
मसि । कीदृशं त्वम् । सप्रथाः सविस्तारमत एवोर्वग्निं भरिष्यदग्निसाधनमृदं
बहुलं यथा भवति तथा भरितुं समर्थम् । अपरावपिष्ठं परावपो विनाशः, अति-
शयेन तद्रहितम् । वर्धमानमप्संबन्धाद्दिने दिने वृद्धियुक्तं, महो निर्लेपत्वाद्युक्त्या
पूजनयिं, पुष्करमग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं, तादृशं त्वं मात्रया परिमाणेन
दिवो वरिणाऽऽकाशादप्याधिक्येनाऽऽसमन्तार्प्रथस्व विस्तृतं भव ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

(खननतभिधानम्)

“ अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदा हरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

अपामुपरिवर्तमानत्वस्य विद्यमानस्यैवार्थस्याभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैव पुष्करपर्णमाहरति ।

कल्पः—“ शर्म च स्थो वर्म च स्थ इति द्वाभ्यामुत्तरेण मृत्खनं कृष्णाजिनं प्राचीनमीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणात्युपरिष्ठात्पुष्करपर्णमुत्तानम् ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

शर्म च स्थ इति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे उभे युवां शर्म च स्थः सुखकारिणी अपि भवथः । तथा वर्म च स्थः कवचवद्वक्षके अपि भवथः । कीदृशे, अच्छिद्रे छिद्ररहित बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती आच्छादनप्रकारवती पुटिकासदृशे इत्यर्थः । तथाविधे युवां संवसाथां सम्यङ्मृदमाच्छादयतम् । ततः पुरिष्यमग्निं भर्तुं धारयतम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सं वसाथामिति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे युवा त्वना स्वयमेव पर-निरपेक्षे सती उरसोरःतद्वेशन भवदीयस्वरूपेण संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशे युवां, सुवर्विदा स्वर्गविदे स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः । समीची मृदधनायानुकूले अजस्रमिनिन्तरमेव ज्योतिष्मन्तमग्निमन्तः स्वोदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती । अनेन मन्त्रद्वयेन साध्यं पुष्करपर्णस्य प्रसारणमुत्तरत्र विधातुमादौ पुष्करपर्णे मृदः संभरणं विधत्ते—

“ पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वाग्भ्यः पुष्करपर्णं स योनिमेवाग्निं सं भरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

पुष्करपर्णस्याग्निस्थानत्वमारुणकेतुकचयने समाम्नातम्—“ जानुदधनीमुत्तरवेदीं खात्वा । अपां पूरयित्वा गुल्फदघ्नम् । पुष्करपर्णेः पुष्करदण्डैः पुष्करैश्च सस्तीर्य । तस्मिन्विहायसे । अग्निं प्रणीयोपसमाधाय ” इति । अतः पुष्करपर्णस्याग्नियोनित्वात्सयोनिमेवाग्निं संभृतवान्भवति ।

पुष्करपर्णवत्तेनैव मन्त्रद्वयेन कृष्णाजिनस्याऽऽस्तरणं विधातुमादौ कृष्णाजिने मृदः स्थापनं विधत्ते—

“ कृष्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सं भरति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽवगम्यते—“यज्ञो देवभ्यो निला-
यत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरध्ववहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं
मयुक्ते ” इति । तदत्रापि कृष्णाजिनरूपेण यज्ञेनैवाग्निरूपं यज्ञं संभरति ।

चर्मन्तरपरित्यागेन कृष्णाजिनस्वीकारे कारणं दर्शयति—

“ यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणां संभरेद्ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽर्पयेत्कृष्णाजिनेन सं
भरत्सारण्यानेव पशूञ्छुचाऽर्पयति तस्मात्समावत्पशूनां प्रजायमानानामारण्याः
पशवः कनीयाःसः शुचा सृताः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

ग्राम्यपशूनां गवादीनां चर्मण्यग्निसंभरणे गवादयः संतापेन संयोजिता
भवन्ति । कृष्णाजिनेन संभरणे त्वारण्या एवं पशवः संतापेन योज्यन्ते । यस्मा-
देवं तस्माल्लोकेऽपि चतुष्पात्त्वाद्याकारसाम्येन प्रजायमानानां पशूनां मध्ये
ग्राम्याः श्रेष्ठा आरण्या एव कनिष्ठाः । यस्मात्ते शुचर्ताः शुचं प्राप्तास्तस्मात्तेषां
कनिष्ठत्वं युक्तम् । नहि ग्राम्यगवादय इव शालाप्रवेशनभक्ष्यप्रदानादिभिरा-
रण्या पोष्यन्ते^१ । सेयं तेषां शोकपाप्मिः ।

तस्य कृष्णाजिनस्य लोम्नामुपरि संभरणं विधत्ते—

“लोमतः सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यम्” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

यस्मादस्य कृष्णाजिनस्यात इदं लोमेयुक्तं स्थानं मेध्यं तस्मात्तत्र संभरेत् ।
इदानीमुक्तसंभरणासिद्धये पूर्वोक्तमन्त्रद्वयसाध्यमुभयास्तरणं विधत्ते—

“ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णी च संस्तृणातयिं वै कृष्णाजिनमसौ पुष्करपर्ण-
माभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरधरोत्तरभावेन लोकद्वयरूपत्वम् ।

कल्पः—“ पुरीष्योऽसि विश्वभरा इति मृत्खनमभिमन्त्र्य ” इति । पाठस्तु—

पुरीष्योऽसीति । हे खननप्रदेश त्वं पुरीष्योऽसि पुरीषस्य बहुलस्य पांसोर्यो-
ग्योऽसि । अत एव विश्वभरा असि । विश्वं कृत्स्नमुखारूपं विभर्तीति विश्वभराः ।
हेऽग्नेऽथर्वाख्य ऋषिः प्रथम इतरेभ्यः पूर्वभावी संस्त्वां निरमन्थान्निःशेषेण
मथितवान् ।

(खननाभिधानम्)

अत्रार्थवर्णः प्रथमनिर्मथनं नाम प्रथमदर्शनमित्याभिप्रायं दर्शयति—

“अग्निर्देवेभ्यो निलायत तमथर्वाऽन्वपश्यदथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न इत्याह य एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं सं भरति” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।
अन्वपश्यदन्विष्य दृष्टवान् ।

कल्पः—“ त्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाग्निने पुष्करपर्णे च संभरति चतसृ-
भिस्तिसृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य त्रिष्टुग्भी र जन्यस्य ” इति ।

यद्यप्यत्र त्वामग्ने इत्यादिकास्तिस्र एव गायत्र्यः सामान्नातास्तथाऽपि चतु-
ष्ट्वपक्षे पुरीष्योऽसि विश्वमरा इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह संख्या पूरणमिषा ।
पुरीष्योऽसीत्ययं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

त्वामग्ने इति । हेऽग्नेऽथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरम-
न्थत निःशेषेण मथितवान् । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमाम्नातम्—“पुष्करपर्णे
ह्येनमुपाश्रितुमविन्दत्” इति । कीदृशात्पुष्करात् । मूधर्न उत्तमाङ्गवत्प्रशस्ताद्विश्वस्य
बाधतः सर्वस्य जगतो वाहकात् । इदं हि पुष्करपर्णमग्निमन्थनयज्ञनिष्पादनादि-
द्वारा सर्वं जगन्निर्वहति । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

तमु त्वा दध्यङ्किति । हेऽग्नेऽथर्वणः पुत्रो दध्यङ्कनामक ऋषिस्तमु त्वेवे तमेव
त्वां प्रज्वलितवान् । कीदृशं त्वाम् । वृत्रहणं धैरिनाशनं पुरंदरं रुद्ररूपेणासुर-
संबन्धनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

तमु त्वा पाथ्य इति । हेऽग्ने पाथ्यनामकः कश्चिदृषिस्तमु त्वा समीधे
तमेव त्वां प्रज्वलितवान् । कीदृशः पाथ्यः । वृषा श्रेष्ठः । कीदृशं त्वाम् । दस्यु-
हन्तमं तस्कराणामतिशयेन हन्तारं, रणेरणे धनंजयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य
जेतारम् ।

इत्थमिमा गायत्र्य उक्ताः । अथ त्रिष्टुग्भां चतसृणां मध्ये प्रथमामाह—

सीद होतरिति । हे होतर्होमनिष्पादक चिकित्वानभिज्ञस्त्वं स्वकीय एव
स्थान उत्तरवेदिरूपे सीदोपविश । यज्ञं चेमं सुरुतस्य योनौ पुण्यकर्मणो योग्य-
स्थाने सादय स्थापय । देवान्वेति कामयत इति देवावीर्देवप्रिय इत्यर्थः । तादृ-
शस्त्वं देवान्हविषा यजासि पूजयसि । हेऽग्ने यजमाने बृहदयो दीर्घमायुधाः
स्थापय । अथ द्वितीयामाह—

नि होतेति । होतृषदने होमनिष्पादकस्य योग्यस्थान उत्तरवेदिरूपेऽग्निर्नि-

(खननाभिधानम्)

तरामसदत्सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता, विदानः स्थानाभिज्ञः, त्वेषो दीप्तिमान्, दीदिवान्देवेभ्यो हविषो दाता, सुदक्षोऽत्यन्तकुशलः । अदब्धव्रतप्रमतिरदब्धेऽविनाशिते व्रते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य स तथाविधः । वसिष्ठोऽतिशयेन वासयिता । सहस्रसंख्याकानि हवींषि भरति पोषयतीति सहस्रंभरः । शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासौ शुचिजिह्वः ।

अथ तृतीयामाह—

संसीदस्वेति । हेऽग्ने त्वमस्मिन्पुष्करपर्णे संसीदस्व सम्यगुपविश । त्वमनेकक्रतुत्वान्महानसि, देवान्वेति गच्छतीति देववीरतिशयेन देववीर्देववीतमः । तादृशस्तुं शोचस्व दीप्यस्व । हे भियेष्य मेधार्हं प्रशस्तोत्कृष्टाग्नेऽरुषमरोषणमनुर्धं दर्शतं द्रष्टुं शक्यं शान्तं धूमं विशेषेण सृज । अथ चतुर्थीमाह—

जनिष्वा हीति । हेऽग्ने त्वमह्नामग्ने प्रभातकाले जनिष्वोत्पद्यस्व । कीदृशस्त्वम् । जेन्यो जयशीलः । हितेषु हितो हविर्भुजो ये देवास्तुभ्यं हितमाचरन्ति, ये च मनुष्या ऋत्विग्यजमानास्तुभ्यं हितमाचरन्ति, तेषु सर्वेषु हितेषु त्वमपि हितो भवसि । वनेष्वरुषो नानाविधफलवृक्षोपेतेषु वनेषु कोपरहितो दावाभिरूपेण वनानि न दहती(सी)त्यर्थः । अयमोमर्दमेदमे यजमानानां गृहे गृहे निषसादोपविष्टः । कीदृशोऽग्निः । सप्त रत्ना दधानो रत्नसमानाञ्ज्वाला-विशेषान्सप्तसंख्याकान्वारयमाणः । अत एव सप्तजिह्व इति सर्वत्र प्रसिद्धः ।

आथर्वाणिकाश्चाऽऽमनन्ति—

“ काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी

लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥ इति ।

स चामिर्होता देवानामाह्वाता यजियानतिशयेन यष्टा ।

उक्तासु गायत्रीषु त्वामग्ने इत्येतस्यां पुष्करादधीत्यस्यांशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे होममुपश्रितमवि दत् ” [सं० का० ५ प० १ अ० ४ इति ।

अथर्वा यदाऽग्निमन्विष्टवांस्तदानीं कस्मिंश्चित्पुष्करपर्णेऽवस्थितमेनमग्निं लब्ध-
यन् । तस्मात्पुष्करादधीत्युक्तिर्युक्ता ।

(स्वनमाभिधानम्)

अनन्तरमन्त्रे परित्यज्यान्मृषिं दधीच एव स्वीकारे कारणं दर्शयति—

“तमु त्वा दध्यङ्क्त्रिभिरित्याह दध्यङ्क्वा आथर्वणस्तेजस्यासीत्तेज एवास्मि-
न्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

अन्यत्र मन्त्रान्तरे दधीचो महिमा प्रश्रितः—“ दध्यङ्क्व यन्मध्वाथर्वणो
वामश्वस्य शीष्णा ” इत्यादौ । तस्माद्दधीचस्तेजस्वित्वम् ।

उपरितनमन्त्रेण पाथ्यशब्देन दध्यङ्क्वेव विवक्षितो नान्य इत्येतद्दर्शयति—

“ तमु त्वा पाथ्यो वृषत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणाति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ४] इति ।

यः पूर्वमन्त्रोक्तो दध्यङ्क्व एवात्र सन्मार्गवर्तित्वात्पाथ्य इत्युच्यते । अतः
पूर्वमन्त्रोदितमेवार्थमुत्तरेण मन्त्रेण प्रतिपादयति ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमभिसंभरणं विधत्ते—

“ चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दाशंसि छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ४] इति ।

त्वामग्न इत्याद्यास्तिस्रस्ततः पूर्वा पुरीष्योऽसीत्येका, तदेवं चतस्रः । गाय-
त्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुगिति च्छन्दसां चतुष्टवम् । अतः संख्यासाम्याच्छन्दोभिरे-
वाग्निः संभृतो भवति । तद् होतरित्यादीनां त्रिष्टुभां चतुष्टवम् । अत्रापि चत-
सृभिः संभरतीति विधिर्योजनीयः ।

गायत्रीणां त्रिष्टुभां चाविकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

“ गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि
राजन्यः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

मुखजत्वसाम्येन ब्राह्मणो गायत्रो बाहुजत्वसाम्येन राजन्यस्रैष्टुभः ।

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते—

“यं कामयेत वसीयान्तस्यादित्युभयीभिस्त्वस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च
समीची दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

तत्र गायत्रीभिस्तेजःप्राप्तिसिष्टुग्भिरिन्द्रियप्राप्तिः ।

समुचितमन्त्रगतामष्टत्वसंख्यां प्रशंसति—

१ क. घ. ङ. च. 'ष्टुविति । २ घ. ङ. 'तुष्टयेऽन्ययं च' । ३ ख. 'ष्टुभिः ।
४ ख. च. 'ष्टसं' ।

“अष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्धावानेवाग्निस्तः सं भरति”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

चतस्रास्त्रिष्टुभः प्रत्येकं क्रमेण प्रशंसति—

“सीद होतरित्याह देवता एवास्मै सः सादयति नि होतति मनुष्यान्तः सः सीदस्वेति वयांसि जनिष्ट्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै सः सन्नान् जनयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ४] इति ।

सीद होतरित्येतस्यां प्रथमायां त्रिष्टुभि देवाभीरिति पदेन देवानां संसादनं सूचितम् । यद्वा देवान्हविषा यजासीत्यनेन तत्सूचितम् । निहोतेत्यस्यां द्वितीयायां त्रिष्टुभि होतृषदन इति पदेन होत्रादीनां मनुष्याणां संसादनं सूचितम् । सः सीदस्वेत्यस्यां तृतीयायां त्रिष्टुभि धूमं विसृजेत्येवमन्तरिक्षगामिना(णा) धूमेनान्तरिक्षचारिणां पक्षिणां सूचितत्वात्तेषां संसादनमुक्तम् । जनिष्वेत्यस्यां चतुर्थ्यां त्रिष्टुभि जनिष्वेत्युत्पादनस्य सूचितत्वात्पूर्वोक्तान्संसन्नान्देवान्मनुष्यांस्तदुपलक्षितानि वयांसि च प्रकर्षेण जनयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

देव द्वाभ्यां खनेच्चापां पद्मपत्रं समाहरेत् ।

शर्म द्वाभ्यां चर्मपत्रे स्तृणात्यथ पुरीष्यतः ॥

चतुष्टयं संभरति विप्रस्य क्षत्रियस्य तु ।

सीदेत्यादिचतुष्केण मन्त्रा द्वादश वार्णिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं

यद्विलिष्टम् । देवानां यश्चरति प्राणथेन तस्मै

(मृदाहरणाभिधानम्)

अ॒ दे॒वि॒ व॒ष॒ड॒स्तु॒ तु॒भ्य॑म् । सु॒जा॒तो॒ ज्यो॒ति॒षा॒
म॒ह॒ श॒र्म॒ व॒रू॒थ॒माऽम॑दः सु॒वः॑ । वा॒मो॑ अ॒ग्ने
वि॒श्व॒रू॒प॑ सं॒ व्य॑यस्व वि॒भाव॑मो । उ॒दु॒ तिष्ठ॑
स्व॒ध्व॒रा॒वा॒ नो॒ दे॒व्या॒ कृ॒पा॒ । दृ॒शे च॑ भा॒सा
बृ॒ह॒ता सु॒शु॒क्क॒नि॒राऽग्ने॑ या॒हि सु॒श॒स्ति॒भिः (१)
ऊ॒र्ध्व॒ ऊ॒ पु॒ ण॑ ऊ॒तये॑ तिष्ठा॒ दे॒वो न॑ स॒वि॒ता ।
ऊ॒र्ध्वो॑ वा॒ज॒स्य॒ स॒नि॒ता य॒द॒जि॒भिर्वा॒घ॒द्भिर्वि॒ह्व॒-
या॒महे॑ । स॒ जा॒तो ग॒र्भो॑ अ॒सि रो॒द॒स्यो॒र॒ग्ने
चा॒रु॒र्वि॒भृ॒त औष॑धीषु । चि॒त्रः शि॒शुः परि॑
त॒माऽस्य॑क्तः प्र॒ मा॒तृ॒भ्यो आ॒धि क॒नि॒क्र॒द॒द्राः ।
स्थि॒रो भ॑व॒ वी॒ड्वं॒ङ्ग आ॒शु॒र्भव॑ वा॒ज्य॑र्व॒न् ।
पृ॒थु॒र्भव॑ स॒ष॒द॒स्त्व॒म॒ग्नेः पु॒री॒ष॒वा॒हनः॑ । शि॒वो
भव॑ (२) प्र॒जा॒भ्यो मा॒नु॒षी॒भ्य॒स्त्व॒म॒ङ्गि॒रः ।
मा॒ द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी अ॒भि शू॒शु॒चो माऽन्त॑रि॒क्षं मा॑
व॒न॒स्प॒तीन् । प्रे॒तु वा॒जी क॒नि॒क्र॒द॒न्नान॑द॒द्रासं॑भः
प॒त्वा । भ॒र॒न्ना॒मि पु॒री॒ष्य॑ मा॒ पा॒था॒यु॒षः पु॒रा ।
रा॒स॒भो वां॑ क॒नि॒क्र॒द॒त्सु॒य॑क्तो वृष॒णा रथे॑ । स
वा॒मा॒मि पु॒री॒ष्य॒मा॒शु॒र्दु॒तो व॒हा॒दि॒तः । वृ॒षाऽमि॑
वृष॒णं भ॒र॒न्न॒पां ग॒र्भं स॒मु॒द्रि॒य॑म् । अ॒ग्न आ॑
या॒हि (३) वी॒तये॑ क्र॒त॑ स॒त्यम् । ओषे॑-
ध॒यः प्र॒ति गृ॒ह्णी॒तामि॒मे॒त॑ शि॒व॒मा॒य॒न्त॑म॒भ्य॒न्न
यु॒ष्मान् । व्य॒स्य॒न्वि॒श्वा अ॒म॒ती॒र॒ती॒र्नि॒षी॒द॒न्नो
अ॒प॒ दु॒र्म॒ति॑ ह॒न॒तु । ओषे॑ध॒यः प्र॒ति मो॑द॒ध्व-

(मृदाहरणाभिधानम्)

मेनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः । अयं वो गर्भं

ऋत्विर्यः प्रत्नः सधस्थमाऽसदत् (४) ॥

(सुशस्तिभिः शिवो भव याहि षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके मृत्खननमुक्तम् । अथ चतुर्थे मृदाहरणमुच्यते ।

कल्पः—“सं ते वायुरिति मृत्खनेऽप आनीय ” इति । पाठस्तु—

सं ते वायुरिति । हे पृथिवि उत्तानाया ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितावास्तव हृदयं हृदयसदृशं यत्खननस्थानं विलिष्टं विशेषणाल्पीकृतं तत्खननस्थानं वायुः संदधातु तृणादिपूरणसहितेनानेन जलप्रक्षेपणेन वायुर्यथापूर्वं सम्बद्धकरोतु । कीदृशो वायुः । मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामियत्तापरिच्छेदकारिणि शेतेऽवतिष्ठत इति मातरिश्वा । यो वायुर्देवानां प्राणधेन प्राणभावेन चरति ऋष्यहरति । हे देवि पृथिवि तुभ्यं तस्मै वायवे च वषट्स्तु । इदं तृणसहितं जलं हुतमस्तु । अनेन मन्त्रेण साध्यमञ्जलिजलप्रक्षेपं विधत्ते—

“ क्रूरमिव वा अस्या एतत्करोति यत्खनत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

भूपदेशं खनतीति यत्तदेतत्पृथिव्याः क्रूरमेव करोति । हस्तादिच्छेदवद्व्यथाहेतुत्वात् । तत्क्रौर्यपरिहाराय मृत्खननप्रदेशेऽपोऽवनयेत् । आपश्च शीतलत्वेन शान्ताः । एतादृशीभिरेवास्यः पृथिव्याः खननजन्यं शोकं शमयति ।

मन्त्रे देवतान्तरपरित्यागेन वायुकथने प्रयोजनमाह—

“ सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणः सं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

वायोर्देवप्राणत्वात्तेनैवास्यः पृथिव्याः प्राणसंधानं संपद्यते ।

पुनरपि वायोरन्यत्प्रयोजनमाह—

(मृदाहरणाभिधानम्)

“ सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरेते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्मात्प्रयोजनान्तरमपि विवक्षितमिति वायुशब्दः प्रयुक्तस्तस्मादेव कारणा-
द्वृष्टिर्दिवः सकाशाद्वायुप्रच्युता सती प्रवर्तते ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे वषट्शब्दान्तर्गतेन षट्शब्देन स्मारितामृतसंख्यामुपजीव्य
प्रशंसति—

“ तस्मै च देवि वषडस्तु तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधाति
तस्मात्सर्वानृतून्वर्षति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

अत्राऽऽम्नातपाठानुसारेण षकारमभ्युपेत्य षड्वा ऋतव इति व्याख्यातम् ।
अथ शाखान्तरपाठानुसारेण षकारं परित्यज्य व्याचष्टे—

“ यद्वषट्कुर्षाद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्यादक्षांसि यज्ञं
हन्युर्वडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञं
रक्षांसि घ्नन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

अत्रेदं चिन्तनीयम् । किमस्मिन्मन्त्रे वषट्शब्दः प्रयोक्तव्यो न वेति । नाऽऽद्यः ।
अत्रैव वषट्कारस्य प्रयोगे सति गतसारत्वेन वक्ष्यमाणे वायव्यपश्चादौ वषट्-
कारासंभवप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । वज्ररूपस्य वषट्कारस्याभावे रक्षोभिर्यज्ञ-
विघातप्रसङ्गात् । एतद्वेषद्वयपरिहाराय षकारं परित्यज्य वडित्येवं ब्रूयात् ।
तथा सति वषट्कारस्य संपूर्णस्यानुक्तत्वान्न गतसारत्वमेकदेशस्योक्तत्वान्न यज्ञ-
घातोऽपि । तद्वं ब्राह्मणेनैव पाठविकल्पस्य व्याख्यातत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगविष-
यतया पाठद्वयं व्यवस्थापनीयम् ।

कल्पः—“ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तान्सुजातो ज्योतिषा सहेति क्षौमेण
मौञ्जनेनार्कमयेण वा दाम्नोपनत्यति ” इति । पाठस्तु—

सुजातो ज्योतिषेति । हेऽग्ने सुजातः सुष्ठुत्पन्नस्त्वं ज्योतिषा त्वदीयेन
ज्योतिषा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा सुवः स्वर्गसदृशं वरूथं कृष्णा-
जिननिर्मितं गृहमासदः प्राप्नुहि । हे विभावसो विभैव दीप्तिरेव वसु धनं
यस्यासौ विभावसुस्तादृश हेऽग्ने विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं वासः कृष्णाजिनरूपं
वस्त्रं संव्ययस्व सम्यक्परिधत्स्व । तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

१६७८ श्रीमत्सायणानार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(मृदाहरणाभिधानम्)

“ सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभोप नस्यत्यनुष्टुप्सर्वाणि छन्दाः सि छन्दाः-
सि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियैवैनं तनुवा परि दधाति ” [सं० का०
५ प० १ अ० ५] इति ।

श्रुत्यन्तरे वाग्वा अनुष्टुबित्युक्तत्वाद्वाग्द्वारा सर्वं छन्दोरूपत्वम् । शास्त्रान्तर-
आधानप्रकरणे या ते अग्ने ऋषे पवमाना प्रिया तनूरित्यारभ्य या गावत्रे या
त्रेष्टुभे या जागत इति छन्दःसु प्रियशरीरावस्थानकथनेन छन्दसामग्निप्रिय-
शरीरत्वम् । अतः प्रियैवानयाऽनुष्टुप्प्रिया तनुवा परिधानं कृतवान्भवति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ वेदुको वासो भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प० १ अ०
५] इति ।

वेदुको लाभशाली वासः प्रति भवति । एतद्वेदिता वस्त्रं प्राप्नोतत्यर्थः ।

कल्पः—“ उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति सावित्रीभ्यामुत्ति-
ष्ठति ” इति । तयोः पथनामाह—

उदु तिष्ठेति । हे स्वध्वर सुष्ठु यागनिर्वाहकाम उदु तिष्ठोत्तिष्ठैवोत्थाय च
मोऽस्मान्देव्या कृपा देवनस्वभावया क्रीडापरया कृपयाऽव पालय । हेऽग्ने बृहता
भासा प्रौढेन तेजसा सुशुक्लनिः सुष्ठु शुचां रश्मीनां वनिता यः सोऽयं सुशु-
क्लनिः । तादृशः सन्सुशस्तिभिः शोभनकीर्त्तिभिः सह दृशे सर्वैः प्राणिभिर्द-
ष्टुमायाहि । अथ द्वितीयामाह—

ऊर्ध्व ऊ ष्विति । हेऽग्ने नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्वं ऊ षु तिष्ठोर्ध्वं एव सन्नव-
स्थितो भव । क इव । देवो न सविता, यथा सविता देव ऊर्ध्वं एव सन्नस्मान् रक्षति
तद्वत् । यस्त्वमूर्ध्वः स त्वं वाजस्य सनिताऽन्नस्य दाता भव । यद्यस्मात्कारणा-
दग्निभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघन्दिर्हव्यवाहकैर्कृत्विग्भिर्विह्वयामहे वयं त्वां विविध-
माह्वयामस्तस्मादूर्ध्वं एव तिष्ठेति सर्वत्रान्वयः । एतन्मन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“ वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु तिष्ठ स्वध्वरोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति
सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वी वरुणमेनिमुत्सृजति ” [सं० का०
५ प० १ अ० ५] इति ।

(मृदाहरणाभिधानम्)

योऽयमग्निरत्र कृष्णाजिनेनोपेनद्धः सोऽयं वारुण उपद्रवकारिणो वरुण स्याधीनः । अतस्तत्परिहाराय सवितृलिङ्गकाभ्यामेताभ्यामृग्भ्यां वद्धमग्निं गृही-
त्वोत्तिष्ठेत् । द्वितीयमन्त्रे देवो न सवितेत्युक्तत्वादेते सावित्र्यौ, एताभ्यामुत्थाने
सवित्रैवानुज्ञातोऽस्याग्नेर्वरुणमग्निं वरुणकृतां बाधां परिहरति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ दाम्प्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

कल्पः—“ स जातो गर्भो असीकि हरति ” इति । पाठस्तु—

स जातो गर्भ इति। हेऽग्ने स त्वं द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि ।
कीदृशस्त्वं, चारुः पूजनीयः । ओषधिविभूतो भुज्यमानास्त्रोषधीषु जाठरा-
भिरूपः सन्विशेषेण पोषितः चित्रो नानावर्णाभिज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानी-
मुत्पन्नत्वाच्छिशुः । तमांसि पर्यक्तः परिहर्तुमभिव्यक्तः । तादृशस्त्वं मातृभ्य
ओषध्वर्थमधिकनिकन्दद्विकं कन्दम्पगाः प्रकर्षेण गच्छ । यथा लोके शिशुर्मान-
तरमुद्दिश्य कन्दनादरेण स्वसदने गच्छति तद्वदित्यर्थः ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽभिहितं द्यावापृथिवीगर्भत्वं विशदयति—

“ स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याहेमे वै रोदसी तयोरेष गर्भो यदग्निस्त-
स्मादेवगाह ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

इमे द्यावापृथिव्यविव रोदःशब्दाभिधेये । तयोमध्ये समुत्पन्नत्वात्तद्गर्भत्वम् ।
यस्मादेवं तस्मान्मन्त्रो युक्तमेवाऽह ।

द्वितीयपादे विभूतश्चारुरिति पदयोर्निमित्तनैमित्तिकभावेनान्वयं दर्शयति—

“अग्ने चारुर्विभूत ओषधीष्वित्याह यदा सेतं विभरन्त्यथ चारुतरो भवति”
[सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

यास्मिन्काले जठरे प्रविष्टा ओषधय एतमुदरार्थं विशेषेण पोषयन्ति कदा-
नीमयमग्निश्चारुतरः पटुतरो भवति ।

चतुर्थपादे म मातृभ्य इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ म मातृभ्यो अधि कनिकन्दद्वा इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं
प्र व्याधयति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

ओषधीनामुक्तरीत्या जठराग्निजनकत्वान्मातृत्वम् । अतो मातृत्वमेवैवमग्निं

(मृदाहरणाभिधानम्)

प्रकर्षेण गमयति । अत एवोत्तरत्रौषधयः प्रतिगृह्णीतेति मन्त्रेणौषधीषु स्थापनं विधास्यति ।

कल्पः—“ स्थिरो भव वीड्वङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठ आदधाति ” इति ।

पाठस्तु—

स्थिरो भवेति । अग्नेर्हनुभूतं पुरीषं यो गर्दभो वहति *तादृश हे गर्दभ, इयति गच्छतीत्यर्वा । हेऽर्वन्गमनकुशल त्वं स्थिरश्चलनरहितो भव । वीड्वङ्गो दृढकाय आशुर्वेगवान्वाज्यन्नहेतुश्च भव १ तथा पृथुर्विस्तीर्णपृष्ठः सुषदोऽग्नेः सुखासनश्च भव । तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ स्थिरो भव वीड्वङ्ग इति गर्दभ आ सादयति सं नह्यत्येवैनमेतया स्थेन्ने ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

गर्दभस्योपरि स्थैर्यार्थमेतयच्चैनमाग्निं सम्यग्वद्धवान्भवति । अभिरूपा मृद्यथा भूमौ न पतति तथा स्थापनीया । गर्दभं स्थापनं प्रशंसति—

“ गर्दमेन सं भरति तस्माद्गर्दमः पशूनां भारमारितमः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्मादत्र बलीवर्दादिकमनादृत्य गर्दमेनैव मृदं वाहयन्ति तस्माल्लोकेऽपि गवादीनां पशूनां मध्ये गर्दभ एव भारमारितमः । वोढव्यो द्रव्यविशेषो भारस्तं भरति धारयतीति भारमारी, अतिशयेन भारमारी भारमारितमः । प्रौढं भारं वहतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—

“ गर्दमेन सं भरति तस्माद्गर्दमोऽप्यनालेऽत्यन्यान्पशून्नेद्यत्यन्नं ह्येनेनार्कं संभरन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्मादेनेन गर्दमेनार्कमन्नं संभरन्ति, यागद्वाराऽन्नेहेतुत्वादियं मृदेवान्नम् । तच्चार्चनीयत्वादर्कशब्दाभिव्यक्तम् । यस्मादन्नं वहति तस्माल्लोके गर्दभो भक्ष्यस्याल्पत्वेऽप्यन्यान्पशूनातिक्रम्य भेदस्वी भवति । अनाशब्दो वर्णाविकारेणान्नवाची, तस्य लेशोऽल्पत्वम् । जीर्णतुषतृणादिभक्षणेनैव गर्दभो जीवति, न तु बलीवर्दा-

* मन्त्रे पुरीषवाहन इति संबुद्ध्यर्थे प्रयमेत्यभिप्रायेणैदं व्याख्यानम् ।

१ ख. च. 'र्दादीनना' । २ क. घ. ङ. च. 'स्मादने' । ३ ख. 'रति । या' ।

४ ख. च. 'तस्याच' । ५ ख. च. 'यत्वम्' । ६ ख. च. 'द्वान्नं' ।

(मृदाहरणाभिधानम्)

भादीनामिव तत्तत्काले घृततैलादिपानं वा चणककुलित्वादिखाद्यभक्षणं वा तस्यास्ति, तथाऽपि मेदस्वित्वम् । एतदन्नसंभरणालुभ्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—

“ गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभो द्विरेताः सन्कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽग्नि-
स्य योनिं निर्दहति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यस्मादुपरि धार्यमाणो मूत्रपोऽग्निरस्य गर्दभस्य प्रजोत्पादनसामर्थ्यं निर्दम्बं
करोति तस्माल्लोके गर्दभो द्विरेता अपि सन्पशूनां मध्ये कनिष्ठमपत्यमुत्पादयति ।
अभादिवद्बहुमूल्यानर्हत्वात्कनिष्ठत्वम् । गर्दभस्य स्वकीयं रेत एकमश्वतरस्य
रेतो द्वितीयमिति द्विरेतस्त्वम् । एतच्च सप्तमकाण्डे स्पष्टमात्रातम्—“ तासां
परिगृहीतानामश्वतरोत्यपवत तस्यानुहाय रेत आऽदत्त तद्गर्दभे न्यमार्त्तं तस्माद्गर्दभो
द्विरेताः ” इति । यद्यपि कनिष्ठोत्पादनं निन्दाहेतुस्तथाऽप्यग्निभरणस्य लिङ्ग-
त्वेन प्रशंसैव संपद्यते ।

कल्पः—“ शिवो भव प्रजाभ्य इत्याहितमभिमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—
शिवो भवेति । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं संपादितत्वादङ्गसौष्ठवाद्वाऽयम-
ग्निरङ्गिराः । हेऽङ्गिरोऽग्ने त्वं मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः शिवः शान्तो भव । किंच,
त्वं द्यावापृथिवी अभिलक्ष्य मा शुशुचः शोकं संतापं मा कार्षीः । तथाऽन्त-
रिक्षमभि मा शुशुचः । तथा वनस्पतीनाभि मा शुशुचः ।

प्रजानामर्थे शिवो भवेत्युक्तायाः शान्तेः प्रसङ्गं दर्शयति—

“ प्रजासु वा एष एतस्मात्कूठः स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिवो भव
प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
५] इति ।

यदाऽयमग्निर्गर्दभमारोहत्येतर्हि एतस्मिन्काल एषोऽग्निः प्रजास्वेवाऽऽकूठो
भवति । गर्दभस्य प्रजान्तःपातित्वान्मनुष्यवच्चेतनत्वेन प्रजापतेरुत्पन्नत्वासदन्तः-
पातित्वम् । ततः प्रजास्वाकूठोऽग्निस्ताः प्रजाः संतापेन प्रदग्धुं समर्थः स्यात् ।
तस्माच्छिवो भवेति प्रार्थनेन प्रजार्थमेवैनमग्निं शान्तं करोति ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयपादे मानुषीभ्य इति विशेषणं मनुत्पादितमृगगवादि-
कृत्स्नप्रजाविषयमित्येतद्दर्शयति—

“ मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिर इत्याह मानव्यो हि ५जाः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

यथा प्रथमार्धे चेतनविषया शान्तिः प्रार्थिता तथोत्तरार्धेऽप्यचेतनविषया शान्तिः प्रार्थितेत्येतददर्शयति—

“ मा द्यावापृथिवी अभि शूशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

कल्पः—“ प्रैतु वाजी कनिक्रददिति तिसृभिरत्वरमेणा अश्वप्रथमाः प्रत्या-
यन्ति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

प्रैतु वाजीति । अयं वाजी तुरगः कनिक्रदद्धर्षेण हेषाशब्दं कुर्वन्प्रैतु प्रथमं गच्छतु । अथ रासभो गर्दभो नानदद्धर्षेण शब्दं कुर्वन्पत्वा गमनशीलः पुरी-
ष्यमग्निं दाहकं भरन्नपि स्वकीयादायुषः पुरा मा पाद्यपमृत्युना मृतो मा भूत् ।

अथ द्वितीयामाह—

रासभो वामिति । हे वृषणा सेचनसमर्थवश्वगर्दभौ वां युवयोर्मध्ये रासभो गर्दभोऽयं कनिक्रदद्धर्षेण भृशं क्रन्दन्त्ये सुयुक्तो रथसदृशे मृद्गारे सुष्ठु प्रयुक्तः ।
वां युवयोर्मध्ये स तादृशो गर्दभो दूतो राजप्रेषितदूतवदाशुः शीघ्रगामी सन्नितोऽ-
स्मात्स्थानात्पुरीष्यमग्निं ब्रह्माद्वहतु । अथ तृतीयामाह—

वृषाऽग्निमिति । वृषा वर्षणं सेचने समर्थो गर्दभो वृषणं फलाभिवर्षणस-
मर्थमग्निं भरन्वहन्गच्छत्विति शेषः । कीदृशमग्निम् , अपां गर्भं मेघस्थानां ज-
लानां मध्ये विद्युद्रूपं, समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नम् । तादृश हेऽग्ने वीतये
प्रजनाद्यर्थमृतं सत्यं च प्रत्यायाहि । ऋतसत्यशब्दाभ्यां मन्त्रब्राह्मणानुसारेण
द्यावापृथिव्यौ विवक्ष्येते । अवश्यंभाविनः कृष्यादिफलस्य हेतुत्वात्पृथिव्या
ऋतत्वम् । अवश्यंभाविनः कर्मफलस्य हेतुत्वात्स्वर्गस्य सत्यत्वम् ।

अत्र प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे वाजिशब्देनाश्वो विवक्षित इत्येतददर्शयति—

“ प्रैतु वाजी कनिक्रददित्याह वाजी शेषः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
५ इति] । हिशब्देन लोकप्रसिद्धिर्दर्शिता ।

द्वितीयपादे गर्दभशब्दपरित्यागेन रासभशब्दप्रयोग ऋषिव्यवहारानुसारित्येत-
दर्शयति—

“ नानद्द्रासभः पत्वेत्याह रासभ इति ह्येतमृषयोऽवदन् ” [सं० का० ५
प० १ अ० ५] इति । तृतीयपादार्थे प्रत्यक्षप्रसिद्धिं दर्शयति—

“ भरन्निग्निं पुरीष्यमित्याहान्निः स्येष्टं भरति ” [सं० का० ५ प० १ अ०
५] इति ।

चतुर्थपादेऽग्निवहनप्रयुक्तापमृत्युपरिहारायाऽऽयुःप्रार्थनं दर्शयति—

“ भा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयुरेवास्मिन्दधाति तस्माद्गर्दभः सर्वमायुरेति तस्मा-
द्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमीते बिभ्यति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

यस्मादनेन मन्त्रेणाऽऽयुः स्थापितं तस्मात्तृणादिदुराहारं भक्षयन्नपि गर्दभोऽ-
श्वादिवच्छूलादिना न म्रियते, किंतु सर्वमायुरेति । यस्माच्च गर्दभस्य सर्वायुः-
प्राप्तिः स्वाभाविकी तस्माल्लोके तिर्यग्निषयवैद्यशास्त्रे प्रसिद्धादायुषः पुरा कदा-
चिदकस्माद्गर्दभे मृते सत्युत्पातोऽयमिति प्रजा बिभ्यति ।

तृतीयमन्त्रस्य प्रथमपादे गर्दभस्यापन्योत्पादकत्वेन वृषत्वमग्रेष्व फलाभिवर्ष-
कत्वेन वृषत्वं प्रसिद्धमित्येतदर्शयति—

“ वृषाऽग्निं वृषणं-भरन्नित्याह वृषा स्येष्टं वृषाऽग्निः ” [सं० का० ५
प० १ अ० ५] इति ।

द्वितीयपादे वैद्युतरूपेण जलगर्भत्वमग्रेः प्रसिद्धमिति दर्शयति—

“ अपां गर्भः समुद्रियमित्याहापाः स्येष्टं गर्भो यदग्निः ” [सं० का० ५
प० १ अ० ५] इति ।

तृतीयपादे वीतय इतिशब्देन प्रजननाद्यर्थः साक्षाद्विवक्षितः, द्यावापृथिव्यो-
र्वियोगस्तन्मिश्रितप्रजननार्थ इत्येतदभिप्रायं दर्शयति—

“ अग्न आ याहि वीतय इति वा इमौ लोकौ व्यैतामग्न आ याहि वीतय
इति यद्वाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

पुरा द्यावापृथिव्याख्यौ लोकावेकीभावमापन्नौ सन्तौ यदा वियुक्तौ भवत-
स्तदानीमावयोर्मध्ये प्रजननाद्यर्थं हेऽग्रे समायाहीत्यनेनाभिप्रायेणामिश्रितप्रजनना-
दिव्यापारस्यावकाशं दातुं वियुक्तावभूताम् । तस्मादयं मन्त्रः प्रजननाद्यर्थमग्न्या-
गमनं वदंस्तदवकाशपदान्योर्द्यावापृथिव्योर्वियोगाय संपद्यते ।

अस्य मन्त्रस्य चरमभागे गन्तव्यत्वेन निर्दिष्टयोर्ऋतसत्ययोस्तात्पर्यं दर्शयति—

१६८४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४ चतुर्थकाण्डे—
(मृदाहरणाभिधानम्)

“ प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठाः स एतर्हध्वर्युं च यजमानं च
ध्यायत्युतः सत्यमित्याहेयं वा ऋतमसौ सत्यमनयोरेवैनं प्रति षापयति नाऽऽर्ति-
माहृत्यध्वर्युर्न यजमानः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

एषोऽग्निः खननप्रदेशात्स्वकीयादायतनात्प्रच्युतोऽन्यत्रापि न कश्चित्प्रतिष्ठां
गतः । सोऽग्निरेतस्मिन्काले कुपितोऽध्वर्युयजमानौ हन्तुं ध्यायति । अतोऽस्य
प्रतिष्ठार्थं द्यावापृथिवीविवक्षया मन्त्र ऋतसत्यशब्दौ प्रयुक्ते । तेनानयोर्लोकयो-
रग्नेः स्थापनादध्वर्युयजमानौ न विनश्यतः ।

कल्पः—“ उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृहीताग्निमेतमिति
द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषुपावहरति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

ओषधय इति । हे ओषधयोऽत्रास्मिन्परिश्रिते देशे युष्मानभिमुखीकृत्याऽऽय-
न्तमागच्छन्तं शिवं शान्तमेतमग्निं प्रतिगृहीत स्वी कुरुत । अयं चाग्निर्युष्मासु
निषीदन्नोऽस्माकं दुर्मतिमपहनत्प्रमादालस्यादियुक्तां बुद्धिमपहन्तु । किं कुर्वन्,
विधा अरातीरमतीर्व्यस्यञ्जशत्रुसमाना रोगर्जन्या बाधाः सर्वाः परिहरन् ।

अथ द्वितीयामाह—

ओषधयः प्रतीति । पुष्पावतीः प्रशस्तपुष्पोपेताः सुपिप्पलाः शोभनफ-
लोपेता हे ओषधय एनमग्निं प्रति मोदन्तं हृष्टा भवत । अयमग्निर्वो युष्माकमु-
त्विष्य ऋतुकालीनो गर्भो भूत्वा प्रत्नं पुरातनं सधस्थं गर्भयोग्यं स्थानमासदत्मा-
तवान् ।

अथ प्रथममन्त्रस्य प्रथमपाद ओषधिप्रतिग्रहप्रार्थनायां कारणं दर्शयति—

“वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यदग्निरुपनद्ध ओषधयः प्रति गृहीताग्नि-
मेतमित्याह शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ५] इति ।

कृष्णाजिने बद्धो योऽग्निः स एष बन्धकेन वरुणपाशेन युक्तत्वाद्वरुणः
सन्धयमानमभिलक्ष्य बाधितुमागच्छति । अतस्तच्छान्त्यर्थमोषधिप्रतिग्रहः ।

तृतीयपादेऽरातिशब्देन राक्षसाः सूचिता इति दर्शयति—

“ व्यस्यन्विधा अमतीररातीरित्याह रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० ५] इति ।

(मृदाहरणाभिधानम्)

चतुर्थपादे दुर्बुद्धिपरिहारोऽनुष्ठानप्रतिष्ठार्थं इति दर्शयति—

“ निषीदन्नो अप दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपाद ओषधिप्रतिमोदप्रार्थनया जाठराग्निसमृद्धिरित्येतद्-
दर्शयति—

“ ओषधयः प्रति मोदध्वमेनामित्याहौषधयो वा अग्नेर्भागवेयं ताभिरेवैनं
समर्धयति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

ओषधयोऽन्नरूपेण जाठराग्नेर्भागः पुरोडाशरूपेणाग्निदेवताया भागः । अत
ओषधिस्थापनेनाग्निद्वयस्य समृद्धिः ।

द्वितीयपादे सुपिप्पलशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“ पुष्पावतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति ” [सं० का०
५ प० १ अ० ५] इति ।

यस्मादत्र सुपिप्पला इत्युक्तं तस्मात्त्रैकेऽप्योषधयः स्वकाले संपूर्णं फलं
गृह्णन्ति ।

द्वितीयार्धे सधस्थमाऽसददित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अयं वो गर्भं ऋत्विग्यः पत्नः सधस्थमाऽसददित्याह याभ्य एवैनं प्रच्याव-
यति तास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।

मृत्खर्नेनभूमौ पूर्वमुत्पन्नाभ्यो याभ्य ओषधीभ्यः प्रच्याव्यायमभिरानीतस्त-
मग्निमुपावहरणप्रदेशे तास्वेवौषधिजातिषु स्थापितवान्भवति ।

ओषधयः प्रतिगृह्णीतेत्यादिकं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“ द्वाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० ५] इति ।
अत्र विनिर्बोगसंग्रहः—

सं मृत्खनेऽपो निनयेत्सुजां संभृतबन्ध[न]म् ।

उदुद्वाभ्यां समुत्थाय सजातस्त्वाहरेन्मृदम् ॥

स्थिरो गर्दभ आधाय शिव आहितमन्त्रणम् ।

पैतुत्रिभिः शनैर्याति ह्योषद्वाभ्यामिमां मृदम् ॥

उपाहरेदोषधीषु मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व
द्विषो रक्षसो अर्मावाः । सुशर्मणो बृहतः
शर्मणि स्याममेरहः सुहवस्य प्रणीतौ । आपो
हि षा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रमस्तस्य
भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । तस्मा
अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो
जनयथा च नः । मित्रः (१) सः सृज्य
पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह । मुजातं जात-
वेदसमग्निं वैश्वानरं विभुम् । अयक्ष्माय त्वा
सः सृजामि प्रजाभ्यः । विश्वे त्वा देवा वैश्वा-
नराः सः सृजन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वतु ।
रुद्राः संभृत्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे ।
तेषां भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचते । सः-
मृष्टां वसुभी रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृदम् ।
हस्ताभ्यां मृद्धीं कृत्वा सिनीवाली करोतु (२)
ताम् । सिनीवाली सुकपर्दा सुकरीरा
स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मह ओसां दधातु

(उखानिर्माणाभिधानम्)

हस्तयोः । उखां कुरोतु शक्त्या बाहुभ्याम-
 दितिधिया । माना पुत्रं यथोपस्थे साऽग्निं
 बिभर्तु गर्भं आ । मखस्य शिरोऽसि यज्ञस्य
 पदे स्थः । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्द-
 साऽङ्गिरस्वत्पृथिव्यसि रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टु-
 भेन छन्दसाऽङ्गिः स्वदन्तरिक्षमसि (३)
 आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गि-
 रस्वद्यौराभि विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्व-
 न्तवानुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वादिशोऽसि ध्रुवाऽ-
 सि धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं
 सुर्वार्यं सजातान्यजमानायादित्यै रास्ताऽस्यदि-
 तिस्ते विलं गृह्णातु पाङ्केन छन्दसाऽङ्गिर-
 स्वत् । कृत्वाय सा महीभुखां मृन्मयीं योनि-
 ममये । तां पुत्रेभ्यः सं प्रायच्छदादितिः श्रप-
 यानिति (४) ॥

(मित्रः करोत्वन्तरिक्षमसि प्र चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टकं
 प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके मृदाहरणमुक्तम् । अथ पञ्चम उखानिर्माणमुच्यते—

कल्पः—“ वि पाजसेति विस्रस्य ” इति । पाठस्तु—

वि पाजसेति । हेऽग्ने पृथुता विस्रूतेन पाजसा बलेन शोशुचानो दीप्य-
 मामस्त्वं द्विषः शत्रून् रक्षसो राक्षसानमीवा रोगांश्च विशेषेण बाधस्व । अहं तु श-

र्मणः शोभनसुखस्य बृहतः प्रौढस्य सुवहस्य सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यस्याग्नेः प्रणीतो परिचर्यायां सत्यां यच्छर्म सुखं तस्मिन्सुखे स्यां सर्वदाऽवतिष्ठेय । तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“वारुणो वा अभिरुपनुद्धो वि पाजसेति वि स्रः सयति सवितुप्रसूत एवास्य विषूचीं वरुणमेनिं वि सृजति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

यद्यप्यमन्त्रकेण लौकिकविस्रंसनेन लौकिकबन्धो निवर्तते तथाऽपि सवितु-
प्रेरणमन्तरेण वरुणपाशस्य निवृत्त्यभावात्सवितुप्रेरणाय मन्त्रपाठः । अस्य मन्त्रस्य
बन्धविमोचनायैव सवित्रा परमेश्वरेण निर्मितत्वात्तत्पाठे सति सवितुप्रेरितो भवति ।
वरुणस्य संबन्धिनी पाशबन्धकृता बाधा वरुणमेनिः । सा च विषूची सर्वतः
प्रसूता बहुधा रज्जुभिर्वावेष्टेयाऽऽहतत्वात् । अस्याग्नेस्तादृशीं वरुणमेनिं मन्त्रेण
विमोचितवान्भवति ।

कल्पः—“ आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिरप उपसृज्य ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

आपो हि ष्ठेति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्धार्थो वा । हे आपो यूय-
मेव मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-
कत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवद्दीपिरसानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन,
अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः । अथ द्वितीयामाह—

यो वः शिवतम इति । वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो
रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मांस्तस्य भाजयत [तं] रसं प्रापयत । तत्र
दृष्टान्तः—उशतीरिव मातर इति । कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा
वत्सान्स्वकीयस्तन्यरसं प्रापयन्ति तद्वत् । अथ तृतीयामाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं
पीता भवथ, तस्मै रसाय वो युष्मानरं गमामालं भृशं प्राप्नुमः । किंच हे आपो
यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुथ । एतैर्मन्त्रैः साध्यं जलमेलनं विधत्ते—

“ अप उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचः शमयति ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ६] इति । अस्याग्नेः शुचं शोकं दाहमित्यर्थः ।

(उत्खानिर्माणाभिधानम्)

आपो हि षेत्याद्युचस्तत्र विनियुक्ते—

“ तिसृभिरुप सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेषामिस्तस्य शुचं शमयति ”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

आहवनीयादिरूपेणामेस्त्रैगुण्यम् । तस्य सर्वस्याग्नेर्मन्त्रत्रयेण दाहशान्तिः ।

कल्पः—“ मित्रः सःसृज्य पृथिवीमिति द्वाभ्यां संसर्जनीयैः संसृजत्य-
र्मकपालैः पिष्टैर्वेण्वङ्गारिर्वीहिबुधैः पलाशकषायेण शर्कराभिः पिष्टाभिः कृष्णा-
जिनलोमभिरजलोमभिः ” इति । तत्र प्रथमामाह—

मित्रः सःसृज्येति । मित्रनामकः सर्वेषामाप्तो देवः पृथिवीं भूमिं विस्तृ-
तामिमां मृदं, चक्षुःशब्दस्यां मृद्युपसृष्टा अपश्च ज्योतिषा ज्योतिःशब्दोपलक्षितेन
दाढ्यहेतुना वक्ष्यमाणामर्मकपालादिना संसृज्याग्निं सृजातमकरोदिति शेषः । अग्नि-
शब्दोपलक्षितामुखां निर्मितवानित्यर्थः । कीदृशमग्निं, जातवेदसमुत्पन्नप्राण्यभिर्ज्ञं
वैश्वानरं सर्वपुरुषोपकारकत्वेन तत्संबन्धिनं विभुं सर्वेषु यजमानगृहेषु व्याप्तम् ।
अथ द्वितीयामाह—

अयक्ष्माय त्वेति । हेऽग्ने त्वां प्रजाभ्यः प्रजानामयक्ष्माय रोगाभावाय
संसृजामि अर्मकपालादिभिः संयोजयामि । वैश्वानराः सर्वपुरुषोपकारिणो विश्वे
सर्वेषां देवा आनुष्ठुमेन च्छन्दसा सहकारिणा युक्तास्त्वां संसृजन्तु । किंवत् ।
अङ्गिरस्वत् । यथाऽङ्गिरसः पूर्वं संयोजितवन्तस्तद्वत् ।

मध्ये देवतान्तरपरित्यागेन मित्रस्यैव स्वीकारे कारणं दर्शयति—

“ मित्रः सःसृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनं
सःसृजति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

देवानां मध्ये मित्रः शिवः शान्तः । अतोऽग्नेः शान्त्यै मित्रस्य स्वीकारः ।

अथ दाढ्यहेतुभिः कपालैः संसर्गं विधत्ते—

“ यद्वाभ्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेद्वाभ्याणि पात्राणि शुचाऽर्प्य-
र्मकपालैः सःसृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचाऽर्पयति ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

पाकसाधनानां भाण्डानां कपालैः संसर्गं सति सर्वाण्यपि भाण्डानि शुचाऽर्प-
येत्, गृहदाहादिकृतेन भक्षेन योजितानि भवेयुः । अतस्तन्मा भूदित्यर्मकपालैः
संयोजयेत् । चिरकालकूप्यग्रामभूमाववस्थितानि पुरातनान्यर्मकपालानि, तेषां

प्राणिभिरनुपजीवनीयत्वात्तान्येव भङ्गेन योजितानि भवन्ति, न तु गृहोपकरणानि भाण्डानि । अथ भूमिष्ठैः क्षुद्रपाषाणैश्चूर्णीकृतैः संसर्गं विधत्ते—

“ शर्कराभिः संसृजति धृत्या अथो शंत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

धृत्यै निर्माणकाले भङ्गराहित्येन दाढ्याय । अथो शंत्वाय पाककालेऽपि भङ्गराहित्येन सुखावस्थानाय । द्रव्यान्तरसंसर्गं विधत्ते—

“ अजलोमैः संसृजत्येषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययैवैनं तनुवा संसृजत्यथो तेजसा ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

अजत्वजातेरग्नौ प्रजापतिमुखजत्वसाम्यादजेयमग्नेः प्रिया तनूः । न केवलं प्रियत्वं किंत्वग्निसंबन्धात्तेजोरूपत्वमपि । अतः प्रियया तन्वा तेजसा चाग्निं समर्धयति । पुनरपि द्रव्यान्तरसंसर्गं विधत्ते—

“ कृष्णाजिनस्य लोमभिः संसृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञं संसृजति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

अन्यत्र “ यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा ” इत्युक्तत्वाद्यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् । अतः कृष्णाजिनरूपेण यज्ञेनाग्निरूपं यज्ञं संसृजति ।

कल्पः—“ रुद्राः संभृत्य पृथिवीमिति मृदं संक्षिप्य ” इति । पाठस्तु—

रुद्राः संभृत्येति । रुद्रनामका देवाः पृथिवीमुखानिष्पादिकां मृदं संभृत्य सम्यग्भरणं कृत्वोखाकरणाय मृदु यथा भवति तथा हस्ताभ्यां संघट्टनं कृत्वेत्यर्थः । तथा कृत्वा बृहज्ज्योतिः समीधिरे प्रौढमग्निं दीपितवन्तः । तेषां रुद्राणामयमग्निर्मानुर्भासमानोऽजस्र इग्निरन्तर एव शुक्रो दीप्तियुक्तो देवेषु रोचते शोभते ।

कल्पः—“ संसृष्टां वसुभिरिति तिसृभिः कर्त्रे पयच्छति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति । तत्र प्रथमामाह—

संसृष्टां वसुभिरिति । पूर्वमन्त्रे रुद्रशब्देन वसवोऽप्युपलक्षिताः । अतो धीरैर्बुद्धिमान्निर्वसुभी रुद्रैश्च या मुदर्मकपालादीभिः संयोजिता सती कर्मण्योऽस्वा कर्मयोग्या संपन्ना जाता तां मृदं सिनीवाली देवी पुनरेपि हस्ताभ्यां मृदीं कृत्वा करोतु, उखां निष्पादयतु । अथ द्वितीयामाह—

(उखानिर्माणाभिधानम्)

सिनीवालीति । या सिनीवाली सुकपर्दा, कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केश-
बन्धविशेषः । शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । कुरीरशब्देन स्त्रीभिः
शृङ्गनारार्थं शिरसि धार्यमाणं जालकमुच्यते । शोभनं कुरीरं यस्याः सा
सुकुरीरा । उपशेते सम्यक्शयनं करोति यैरवयवविशेषैस्ते सर्व उपशास्तेषां
समूह औपशः । शोभन औपशो यस्याः सा स्त्रौपशा । हे महे प्रौढेऽदिते^१
भूमिदेवि सा सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोरुखामादवातु । अथ तृतीयामाह—

उखां करोत्विति । इयमादितिर्धिषा बुद्धिकौशलेन बाहुभ्यां हस्तकौशलेन
शक्त्या शरीरबलेन चेमामुखां करोतु । यथा लोके माता स्वकीयं पुत्रमुपस्थ
उत्सङ्गे विभर्ति तथा साऽदितिर्गर्भे स्वोत्सङ्गे तमग्निमा कर्मसमाप्तेर्विभर्तु ।

उक्तस्य मन्त्रचतुष्टयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ रुद्राः संभृत्य पृथिवीमित्याहैता व । एतं देवता अग्रे समभरन्ताभिरेवैनं
सं भरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

रुद्रा वसवः सिनीवात्यदितिश्चेत्येतच्छब्दपरामृष्टा देवताः ।

मखस्येति । कल्पः—“ मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा ” इति ।

हे मृत्पिण्ड त्वं मखस्य यज्ञस्य शिरः स्थानमसि ।

तत्र मखशब्दार्थं दर्शयति—

“ मखस्य शिरोऽसीत्याह यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

यज्ञस्येति । कल्पः—“ यज्ञस्य पदे स्थ इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं चाभिमृ-
शति ” इति ।

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे युवामुभे यज्ञस्य पादरूपे स्थः ।

कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्यज्ञपाप्महेतुत्वाद्यज्ञपदत्वं प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

“ यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य स्येते पदे अथो प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ वसवंस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसेति चतुर्भिर्यजुर्भिर्महिष्युखां
करोति बहुभार्यस्याध्वर्युरेकभार्यस्य क्रियमाणामेतैरेव यजमानोऽनुमन्त्रयते ”
इति । पाठस्तु—

(उत्तानिर्माणाभिधानम्)

वसवस्त्वा कृण्वन्त्विति । हे उखे वस्वाख्या देवाः सहकारिणा गाम्येण
छन्दसा सहाङ्गिरस इव त्वां कृण्वन्तु निष्पादयन्तु । त्वं च पृथिवीरूपाऽसि ।
एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि योज्यम् । वैश्वानराः सर्वमनुष्योपकारिणः । हे उखे त्वं
ध्रुवाऽसि दृढाऽसि । अतो मय्यध्वर्यावन्यास्मिन्वोखाकर्तारि प्रजादिकं धारय
स्थापय । यजमानार्थमपि प्रजादिकं संपादय । सोऽयं ऋवाऽसीत्यादिरन्त्युभागः
पूर्वेष्वपि त्रिष्वनुषज्यते ।

संसृष्टामित्याद्युग्भिः कर्त्रे पदानं वसवस्त्वेत्यादिभिर्यजुर्भिर्यजमानानुमन्त्रणं च
क्रमेण विधत्ते—

“ प्रान्याभिर्ध्वञ्चत्यन्वन्यैर्मन्त्रयते मिथुनत्वाय ” [सं० का० ५ पृ० १
अ० ६] इति ।

अन्याभिर्वसवस्त्वेत्यादियजुर्भ्यो विलक्षणाभिर्कङ्किभरन्यैः संसृष्टामित्यादिभ्य
कङ्कभ्यो विलक्षणैर्वसवस्त्वेत्यादिभिर्यजुर्भिर्कचां स्तिलिङ्गत्वाद्यजुषामतथात्वा-
न्मिथुनत्वम् । निर्मातव्याया उखायाः कक्षयात्रयं विधत्ते—

“ व्युद्धिं करोति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै ” [सं० का० ५
पृ० १ अ० ६] इति ।

उद्धिरुर्ध्वमवस्थितोऽवयवविशेषः । यथा भाण्डस्योपर्यन्यद्भाण्डं तस्याप्यु-
परि पुनरप्यन्यद्भाण्डमिति कक्षयात्रयं तथेयमेकैवोखा कक्षयात्रययुक्ता कार्या ।

वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्यजमानस्यानुमन्त्रणं पूर्वं विहितमिदानीं तैरेव मन्त्रैः
कर्तुः कर्मनिष्पादनं विधत्ते—

“ छन्दोभिः करोति वीर्यं वै छन्दाऽसि वीर्येणैवैनां करोति ” [सं० का० ५
पृ० १ अ० ६] इति ।

छन्दोभिश्छन्दोलिङ्गैर्वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अदित्यै रास्नाऽसीति रास्नां करोति ” इति ।

रशनासदृशी भाण्डस्य गलगता रेखा रास्ना । हे रेखे त्वमदित्यै भूमिरूपाया
उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानीया रशनाऽसि ।

कल्पः—“ अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति बिलं कृत्वा ” इति । पाठस्तु—

अदितिस्ते बिलमिति । हे उखेऽदितिर्भूमिः सहकारिणा पाङ्क्तेन
छन्दसा सहाङ्गिरस इव ते तव बिलमन्तश्छिद्रं गृह्णातु करोतु । एवं
मन्त्रं विनियुक्ते—

(उत्तानिर्माणाभिधानम्)

“ यजुषा बिलं करोति व्यावृत्तये ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

लौकिकस्य हि भाण्डस्य मन्त्रमन्तरेणैव बिलं क्रियते । अत्र तु समन्त्रकमिति व्यावृत्तिः । उत्तायाः प्रादेशपरिमाणं विधत्ते—

“ इयतीं करोति प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमिताम् ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

यज्ञपुरुषस्य मुखं मूर्धचु(चि)बुकधोर्मध्यवर्ति प्रादेशमात्रं, तच्च प्रजापति-
सृष्टत्वात्प्रजापतिस्वरूपं, तेन मुखेन परिमिता भवति । तत्परिमाणं हस्तेनाभि-
नीय पदर्शनार्थमियतीत्युच्यते । अथ विधत्ते—

“ द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

यथा योषितः स्तनावेवमस्या उत्ताया द्वौ स्तनाकारौ मृदा निष्पाद्यौ ।

तथा सति द्वित्वसाम्याद्द्यावापृथिव्योः सारांशदोहनं संपद्यते ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

“ चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६]
इति । पुनरप्यन्यं पक्षं विधत्ते—

“ अष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

अष्टौ छन्दांसि मन्त्रान्तरे समाम्नातानि—“ गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या
सह । बृहत्युष्णिहा ककुत् ” इति ।

अष्टत्वसंख्यासाम्याच्छन्दसां सारदोहनं संपद्यते । तदेतत्सर्वं सूत्रकारेण
संगृहीतम्—“ अश्रीणां रास्नायाश्च संधौ द्वौ चतुरः षडष्टौ वा स्तनान्करोति ”
इति । अधिकारिविशेषेणाश्रिषु संख्याविशेषं विधत्ते—

“ नवाश्रिमभिचरतः कुर्यान्निवृत्तमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प हरति
स्तृत्यै ” [सं० का० ५ प० १ अ० ६] इति ।

निवृत्तस्तोमस्य नवभिर्कर्मिभिरुपेतत्वादाश्रिसंख्यां निवृत्तसंपद्यते । स च निवृ-
त्तस्तोमो वैरिविनाशकत्वाद्ब्रह्मसमानः । अतो नवसंख्या भ्रातृव्याय वज्रमहरणं
संपद्यते । अभिचाराभावे त्वश्रिसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—“ कुर्वीश्वतसोऽश्रीः
पतिदिशमुन्नमत्यष्टाश्रीर्वी ” इति ।

कल्पः—“ कृत्वाय सा महीमुखामित्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य ” इति ।

पाठस्तु—

कृत्वाय सेति । सेयमादितिर्मृन्मयीं मृत्कार्यामग्नये योनिमग्नेः कारणभूतां महीं महतीमुखां कृत्वाय निष्पाद्य ततस्तामुखां पुत्रेभ्यः स्वपुत्रसदृशेभ्यः श्रपणकारिभ्यः संप्रायच्छत्सम्यग्दत्तवती । किं ब्रुवतीति तदुच्यते—श्रपयानिति श्रपयन्तु भवन्त इति ब्रुवती । तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ कृत्वाय सा महीमुखामिति नि दधाति देवतास्वेवैनं पतिं स्थापयति ”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ६] इति ।

अदितिपुत्राणां देवतारूपत्वाद्देवतासु प्रतिष्ठापनं संपद्यते ।

अत्र विवियोगसंग्रहः—

वि पा विस्त्रंसयेदापस्त्रिभिर्मृदि जलं क्षिपेत् ।

मित्रोद्वाभ्यां शर्करादियोगो रुद्रेति संक्षिपेत् ॥

संसृत्रिभिर्मृत्तिकां तामुखाकर्त्रे प्रयच्छति ।

मख पिण्डकृतिर्यज्ञ चर्मपर्णाभिमर्शनम् ॥

कुर्याद्वसचतुर्भिस्तां ध्रुवासीत्यनुषज्यते ।

अदि रा नामदि बिलं कुर्यात्कृत्वाय तामुखाम् ॥

सिकतासु स्थापयति मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गि-

रस्वदुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिर-

स्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाऽ-

ङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानु-

(उ०संस्काराभिधानम्)

ष्टु॒मे॒न छ॒न्द॒साऽङ्गि॒र॒स्व॒दि॒न्द्र॒स्त्वा धूप॒य॒त्वाङ्गि॒र॒-
 स्व॒द्वि॒ष्णु॒स्त्वा धूप॒य॒त्वाङ्गि॒र॒स्व॒द्व॒रु॒ण॒स्त्वा धूप॒-
 य॒त्वाङ्गि॒र॒स्व॒दा॒दि॒ति॒स्त्वा दे॒वी वि॒श्व॒दे॒व्या॒व॒ती
 पृ॒थि॒व्याः स॒ध॒स्थेऽङ्गि॒र॒स्व॒त्स॒र्व॒न॒त्वं॒व॒ट दे॒वानां
 त्वा प॒त्नीः (१) दे॒वीवि॒श्व॒दे॒व्या॒व॒तीः
 पृ॒थि॒व्याः स॒ध॒स्थेऽङ्गि॒र॒स्व॒द॒ध॒तू॒खे धि॒ष॒णा॒स्त्वा
 दे॒वीवि॒श्व॒दे॒व्या॒व॒तीः पृ॒थि॒व्याः स॒ध॒स्थेऽङ्गि॒र॒स्व॒-
 द॒भी॒न्ध॒ता॒मु॒खे मा॒स्त्वा दे॒वीवि॒श्व॒दे॒व्या॒व॒तीः
 पृ॒थि॒व्याः स॒ध॒स्थेऽङ्गि॒र॒स्व॒च्छ॒प॒य॒न्तू॒खे व॒रु॒त्र॒यो
 ज॒न॒य॒स्त्वा दे॒वीवि॒श्व॒दे॒व्या॒व॒तीः पृ॒थि॒व्याः स॒ध॒-
 स्थेऽङ्गि॒र॒स्व॒त्प॒च॒न्तू॒खे । मि॒त्रे॒ता॒मु॒खां प॒चै॒षा
 मा भो॒दि । ए॒तां ते प॒रि द॒दाम्य॒भि॒त्यै ।
 अ॒भ॒मि॒माम् (२) मा॒हि॒ना दि॒वं मि॒त्रो ब॒भू॒व
 स॒प्र॒थाः । उ॒त श्र॒व॒सा पृ॒थि॒वी॒म् । मि॒त्रस्य
 च॒र्ष॒णी॒धू॒तः श्र॒वो दे॒वस्य॑ सा॒न॒सि॒म् । द्यु॒म्नं
 चि॒त्रश्र॒व॒स्त॒मम् । दे॒व॒स्त्वा स॒वि॒तोद्व॑प॒तु सु॒पा॒णिः
 स्व॒ङ्गु॒रिः । सु॒बा॒हु॒रु॒त श॒क्त्या॑ । अ॒र्प॒य॒मा॒ना
 पृ॒थि॒व्या॒शा दि॒श आ पृ॒ण । उ॒त्तिष्ठ॑ बृ॒ह॒ती
 भ॒वो॒र्ध्वा तिष्ठ॑ ध॒रु॒वा त्व॒म् । व॒स॒व॒स्त्वाऽऽ॒-
 च्छृ॒न्द॒न्तु गाय॒त्रेण॑ छ॒न्द॒साऽङ्गि॒र॒स्व॒दु॒द्रा॒स्त्वाऽऽ॒-
 च्छृ॒न्द॒न्तु त्रै॒ष्टु॒मे॒न छ॒न्द॒साऽङ्गि॒र॒स्व॒दा॒दि॒त्या॒-
 स्त्वाऽऽ॒च्छृ॒न्द॒न्तु जा॒ग॒ते॒न छ॒न्द॒साऽङ्गि॒र॒स्व॒-
 द्वि॒श्वे॒ त्वा दे॒वा वै॒श्व॒ान॒रा आ च्छृ॒न्द॒न्त्वानु॑ष्टु॒-
 भे॒न छ॒न्द॒साऽङ्गि॒र॒स्व॒त् (३) ॥

१६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(उखासंस्काराभिधानम्)

(पत्नीरिमा रुद्रास्त्वाऽऽच्छन्दस्वेकाग्रविंशतिर्ध्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाक उखानिर्माणमुक्तम् । अथ षष्ठे तत्संस्कारोऽभिधीयते ।

कल्पः—“ वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसेति सप्तभिरशकेनोखां धूप-
यन्ति ” इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे ऽत्वे त्वामष्टौ वसवः सहकारिणा गायत्रेण छन्दसा
सहाङ्गिरस इव धूपयन्तु अश्वशकजग्येन धूमेन संस्कुर्वन्तु । एवमुत्तरेष्वपि षट्सु
योजनीयम् । एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ सप्तभिर्धूपयन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्ष-
न्नेव यज्ञस्य प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त शीर्षन्प्राणाः ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० ७] इति ।

शिरोवर्तिषु सप्तसु च्छिद्रेषु संचरन्तः प्राणाः सप्तसंख्याकाः । उखा च
यज्ञशिरःस्थानीया । तस्मात्सप्तभिर्धूपने सति यज्ञस्य शिरस्येव प्राणानवस्था-
पयति । यस्मादेवं तस्मात्प्रतिपुरुषं शिरसि च्छिद्रभेदेन सप्त प्राणा वर्तन्ते ।

धूपसाधनं विधत्ते—

“ अश्वशकेन धूपयन्ति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ७] इति ।

अश्वस्य शकोऽश्वशक्तम् । अश्वस्य प्राजापत्यत्वमसकृदुक्तम् । अग्निरपि
प्राजापत्यः । “ प्राजापतिराग्निमचिनुत ” इति श्रवणात् । अत उभयोः समा-
नयोनित्वम् ।

कल्पः—“ अदितिस्त्वे देवीत्यग्नेण गार्हपत्यमवर्तं स्वात्वा ” इति । पाठस्तु—
अदितिस्त्वेति । विश्वेकां देवानां योग्या उपचारा विश्वदेव्यास्तेऽस्यां
सन्तीति विश्वदेव्यावती । तादृशीयमादितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे भूम्या उपरि
हेऽवट त्वामङ्गिरस इव खनतु । अस्मिन्मन्त्रे खननकर्तृत्वमादितेरुपपादयति—

“ अदितिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिरदित्यैवादित्यां खनत्यस्यां अक्रूरंकाराय
न हि स्वः स्वः हिनास्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

(उखासंस्काराभिधानम्)

इयं भूमिरेवात्रादिति शब्देन विवक्षिता । अवटस्वननं हि भूम्यामेव । ततोऽ-
दितेः स्वननकर्तृत्वे सति भूमेर्हि सा न भवति । न हि लोके कश्चिदैपि स्वयं
स्वात्मानं हिनस्ति । तस्मात्स्वननलक्षणकुरकार्यकरणाभावायेदमदितिकर्तृत्वं
संपाद्यते ।

कल्पः—“ लोहितपचनीयैः संभारैरवस्तीर्य देवानां त्वां पत्नीरिति तस्मि-
न्नुखामवदधाति ” इति । पाठस्तु—

देवानां त्वेति । विश्वदेव्यावतीः कृत्स्नदेवार्होपचारयुक्ता या देवानां पत्न्या
देव्यस्ताः पृथिव्याः सधस्थ उपर्यङ्गिरस इव हे उखे त्वां दधतु स्थापयन्तु ।

देवपत्नीनामुखाकर्तृत्वं पुरातनमित्येतद्दर्शयति—

“ देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानां वा एतां पत्नयोऽग्रेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां
दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

पुरा देवपत्नीभिरुखायाः कृतत्वादिदानीमपि ताभिरेव स्थापितो भवति ।

कल्पः—“ लोहितपचनैः संभारैः प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवीरिति चतुर्भि-
रुखायामग्निमभ्यादधाति ” इति । पाठस्तु—

धिषणास्त्वेति । विद्याभिमानिन्यो देवता धिषणाः । हे उखे त्वां ता
देवता अभीन्धतामभितो ज्वालयन्तु । छन्दोभिमानिन्यो देवता आस्तास्त्वां
श्रपयन्तु तव पश्यमानतां संपादयन्तु । वरूत्रयो जनय इति पदभेदेन मन्त्रभेदः ।
होतृप्रशास्त्रादिषु तप्तसु होत्रकेष्वभिमानिन्यो देवता वरूत्रयः । सेनेन्द्रस्येत्याद्य-
नुवाकेनोक्ता देवपत्न्यो जनयः । तत्र वरूत्रयस्त्वां पचन्तु तव पक्कतां संपादयन्तु ।
तथा जनयस्त्वां पचन्तु पक्कत्वपरीक्षां कुर्वन्तु । वरूत्रय इति मन्त्रे त्वा देवी-
रित्याद्युत्तरभागोऽनुषज्यते ।

एषु मन्त्रेषु धिषणादिशब्दानामस्मदुक्तार्थपरतां दर्शयति—

“ धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणा विद्याभिरेवैनामभीन्धे आस्त्वेत्याह
छन्दाश्सि वै आश्छन्दोभिरेवैनां श्रपयति वरूत्रयस्त्वेत्याह होत्रा वै वरूत्रयो
होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीर्जनयस्थाभिरेवैनां पचति ”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति । स्पष्टोर्थः ।

१ क. घ. ङ. 'ननमपि भूम्या एव । २ क. घ. ङ. 'पि स्वा' । ३ क. घ. ङ. संपद्यते ।
४ ख. च. एतेषु ।

१६९८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(उक्तासंस्काराभिधानम्)

अदितिस्त्वा देवीत्यादीनामुक्तानां मन्त्राणां संख्यां प्रशंसति—

“ षड्भिः पचति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति ” [सं० का० ५ प्र०

१ अ० ७] इति ।

अवटखननादीनामपि पाकाङ्गत्वेन षड्भिः पचतीत्युच्यते ।

वरुत्रयो जनय इत्यनयोः स्वाभिमेतं मन्त्रभेदं दर्शयितुं पचन्तित्वेवमन्तस्य
भागस्यानुषङ्गरूपामावृत्तिं दर्शयति—

“ द्विः पचन्तित्याह तस्माद्द्विः सैवत्सरस्य सस्यं पच्यते ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ७] इति ।

वरुत्रयः पचन्तु जनयः पचन्तित्वेवं द्विः प्रयोगः ।

कल्पः—“ मित्रैतामुखां पचेति पच्यमानां तिसृभिर्मैत्रीभिरुपचरति ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

मित्रैतामुखामिति । हे मित्र सर्वपाणिहितकारिन्देव त्वमेतामुखां पच
पक्वां कुरु । एषा चोखा मा भेदि भिन्ना मा भवतु । एतामुखामभित्यै भेदा-
भावाय ते तुभ्यं परिददामि परित्राणाय ददामि । अथ द्वितीयामाह—

अभीमामिति । मित्र इमामुखामभिवभूवामितः प्राप्तवान् । कीदृशो मित्रः,
सप्रथाः सविस्तारः प्रचुरकीर्तिरित्यर्थः । कीदृशीमिमां, महिना दिवं महिम्ना
द्युलोकसदृशीम् । उतापि च श्रवसा पृथिवीं श्रवणेन पृथिवीसदृशीम् ।

अथ तृतीयामाह—

मित्रस्येति । चर्वणीधृतो मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य श्रवः श्रोतुं
योग्यं यशो महदस्तीति शेषः । सानसिं फलदानशीलं द्युम्नं द्रविणप्रदं चित्रश्र-
वस्तमं चित्रं श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवाः, अतिशयेन तादृशस्तमेतादृश-
मुखारूपं स मित्रः पचन्तिति शेषः ।

देवान्तरपरित्यागेन भिक्षुदेवताकमन्त्रस्वीकारे कारणं दर्शयति—

“ वारुण्युक्त्वाऽभीष्टा भैत्रियोपैति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
७] इति ।

(उखासंस्काराभिधानम्)

अभीक्षा पञ्चलिता येयमुखा सेयमुद्यत्वादारुणी, तस्या मेय्यकां शान्ति-
भवति ।

कल्पः—“ पक्कां देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्युदास्य ” इति । पाठस्तु—

देवस्त्वेति । हे उखे सविता देवस्त्वां स्वकीयया शक्त्योद्वपतु, अवटादूर्ध्व-
मानयतु । कीदृशः सविता, सुपाणिः शोभनौ पाणि यस्यासौ सुपाणिः ।
शोभना अङ्गुलयो यस्यासौ स्वङ्गुलिः । छान्दसो रेफः । उतापि च शोभनौ
बाहू यस्यासौ सुबाहुः । पाणिबन्धस्योभयोऽवस्थितौ भागौ पाणिशब्देन बाहु-
शब्देन चोच्येते । अस्मिन्मन्त्रे सवितृशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“ देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह सवितृप्रसूत श्वेनां ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति ”

[सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

सवित्रा प्रेरितः सन्नेनां ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिश्च सहो[द्वपत्यु]द्वपतं
कृतवान्भवति ।

कल्पः—“ अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणेत्युत्तरतः सिकनासु
प्रतिष्ठाप्य ” इति । पाठस्तु—

अपद्यमानेति । हे उखे पृथिवि पृथिव्यां भूमौ त्वमपद्यमाना भङ्गमपाप्नु-
वती, आशा दिश आपृण प्राच्याद्या दिश आग्नेयादिविदिशश्च सर्वतः पूरय,
उत्तिष्ठावटादहिरागत्योत्थिता भव, उत्थाय च बृहती प्रौढा भव । तादृशी
त्वमूर्ध्वा सती ध्रुवा स्थिरा भव । ऊर्वोर्ध्वमुखी स्थिरा तिष्ठ ।

अस्मिन्मन्त्रे यद्विशामापूरणमुक्तं सेयमग्नेः प्रभया व्याप्तिरित्येतत्तात्पर्यं
दर्शयति—

“ अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणेत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु
वि भाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

यस्मादुखायाः सर्वदिक्पूर्तिः प्राथ्यते तस्मादुखया मिश्रितोऽग्निः स्वतेजसः
सर्वा दिशः प्रकाशयति ।

उत्तरार्धेन स्थिरभतिष्ठा प्राथ्यत इति दर्शयति—

“ उत्तिष्ठ बृहती भवोर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वमित्कह प्रतिष्ठित्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

१. ख. च. सेयं दुःस्पर्शाद्वा । २. क. घ. ङ. त्वः—उ । ३. ख. व. इ. च.
अस्य मन्त्रस्य यं ।

कल्पः—“ वसवस्त्वाऽऽच्छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसेति चतुर्मिरजाक्षीरेणो-
खामा च्छृणोति ” इति । पाठस्तु—

वसवस्त्वेति । हे उखे वसुनामका देवा अङ्गिरस इव त्वां सिञ्चन्तु ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यं सेचनं विधत्ते—

“ असुर्यं पात्रमनाच्छृणमा च्छृणोति देवत्राऽकः ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० ७] इति ।

यज्ञसाधनं पात्रमग्निदग्धं सद्द्रवद्रव्येण यदा न सिक्तं भवति तदानमितुर-
योग्यं भवेत्, तत्परिहारायाऽऽसिञ्चेत् । सिक्तं पात्रं देवत्रा देवेष्वकः करोति ।
देवयोग्यं भवतीत्यर्थः । सेचनसाधनं विधत्ते—

“ अजक्षीरेजाऽऽच्छृणोति परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरं परमेणैवैनां पयसाऽऽ-
च्छृणोति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

लोकेऽजाक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वाद्देदेऽपि “ आग्नेयी वा एषा ।
यदजा ” इत्युक्तत्वात्परमत्वम् ।

लोके दग्धस्य पात्रस्य मन्त्रमन्तरेणैव सेचनं कुर्वन्ति । अतस्तद्द्रव्यावृत्त्यर्थ-
मिह मन्त्रेण सेचनं विधत्ते—

“ यजुषा व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

सामान्येन मन्त्रं विधाय विशेषेण छन्दोलिङ्गकान्मन्त्रान्विधत्ते—

“ छन्दोभिरा च्छृणोति छन्दोभिर्वा एषा क्रियते छन्दोभिरेव छन्दांस्या
च्छृणोति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ७] इति ।

पूर्वं वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसेति छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैरेषा क्रियते ।
अत इयं छन्दोरूपा । तस्मादुखारूपाणि च्छन्दांसि मन्त्ररूपैश्छन्दोभिरेवाऽऽ-
मिक्तानि भवन्ति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वसवः सप्तभिर्धूपोऽदितिस्त्वेत्यवटं खनेत् ।

देवोखां तत्र संस्थाप्य धिषणेति चतुष्टयात् ।

अग्निं क्षिपेन्मन्त्रभेदो वर्त्तजनपदद्वयात् ।

मित्रत्रयेणोपचारो देव उद्दासेयदुखाम् ॥

(पञ्चपञ्चदशभूताग्निकसामिधेन्यभिधानम्)

अपेति स्तिकास्वेतां निधाय वसवेत्यतः ।

चतुष्टयादजाक्षीरं सिञ्चेद्द्वाविंशतिर्मताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ममास्त्वाऽम ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सरा
 ऋषयो यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि
 रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्याः ।
 सं चेध्यस्वाम्ने प्र च बोधयेन्मुञ्च तिष्ठ महते
 सौमगाय । मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्मा-
 णस्ते यशसः सन्तु माऽन्ये । त्वामग्ने वृणते
 ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने (१ :) । संवरणे
 भवा नः । सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे
 गये जागृह्यप्रयुच्छन् । इहैवाम्ने अधि धारया
 रयिं मा त्वा नि क्न्पूर्वचितो निकारिणः ।
 क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते
 अनिष्टृतः । क्षत्रेणाम्ने स्वायुः स रभस्व मित्रे-
 णाम्ने मित्रधेये यतस्व । सजातानीं मध्यमस्था
 एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह । अति (२)
 निहो अति सिधोऽत्यच्चित्तिमत्यरातिमग्ने ।
 विश्वा अग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यं सह-
 वीरा रयिं दाः । अनाधुष्यो जातवेदा अनि-

(पञ्चपञ्चङ्गभूताग्निकसामिधेन्यभिधानम्)

ष्टतो विराडमे क्षत्रभृद्दीदिहीह । विश्वा आशाः
 प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः शिवाभिरद्य परि पाहि
 नो वृधे । बृहस्पते सवितर्बोधयैनं सः शितं
 चित्संतरां सः शिशाधि । वर्धयैनं महते
 सौभगाय (३) विश्व एनमनुं मदन्तु देवाः ।
 अमुत्र भूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिश-
 स्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहितामश्विना मृत्युमस्माद्दे-
 वानामग्ने भिषजा शचीभिः । उद्वयं तमम-
 स्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा
 सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् (४) ॥

(इमे शिवो अग्नेऽति सौभगाय चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाक उखासंस्कार उक्तः । अथ सप्तमेऽनुवाके पञ्चपञ्चङ्गभूता
 आग्निक्यः सामिधेन्य उच्यन्ते ।

कल्पः—“ एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनीरन्वाहैकादश
 प्राकृतीः समास्त्वाऽग्न इति दशाऽऽग्निकीः ” इति । तत्राऽऽद्यामाह—

समास्त्वाऽग्न इति । समाशब्दः संवत्सरवाची । संवत्सरशब्देन तु तदव-
 यवा मासा अर्धमासाश्चोपलक्ष्यन्ते । हेऽग्ने संवत्सर ऋतवो मासा अर्धमासाश्चे-
 त्येते कालविशेषाः । तथर्षयो मन्त्रद्रष्टारः । तथा यानि सत्यानि सत्यवचनानि
 सन्ति ते सर्वेऽपि त्वां वर्धयन्तु । त्रैवर्धितस्त्वं दिव्येन द्युलोकार्हेण रोचनेन
 तेजसा संदीदिहि सम्यग्दीप्यस्व । किंच त्वदीयया दप्त्या पृथिव्याः संबन्धिनीः
 प्रदिशः सर्वा दिशो विदिशश्चाऽऽभाहि सर्वतो भासय । अथ द्वितीयामाह—

(पञ्चपञ्चभूताग्निकसामिधेन्यभिधानम्)

सं चेध्यस्वाम इति । हेऽग्ने त्वं समिध्यस्व च स्वयमपि दीप्तो भव ।
एनं प्रबोधय च यजमानं कर्मानुष्ठानाय प्रबुद्धं कुरु । महते सौभगायोत्तिष्ठ
च यजमानस्यात्यन्तसौभाग्यार्थमुद्युक्तोऽपि भव । हेऽग्ने ते तवोपसत्ता परिचार-
कश्च मा रिषन्मा हिंस्यताम् । किंच ते त्वदीया ब्राह्मणो ब्राह्मणा ऋत्विग्यज-
माना यशसः सन्तु यशस्विनो भवन्तु । अन्ये त्वत्परिचर्याविमुखा यशस्विनो
मा भूवन् । अथ तृतीयामाह—

त्वामग्न इति । हेऽग्ने इमे ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानास्त्वां वृणते संभजन्त
आराधयन्ति । हेऽग्ने नोऽस्माकं संवरणेऽपराधानामाच्छादने निमित्तभूते सति
शिवः शान्तो भव, अपराधं मा प्रकटयेत्यर्थः । किंच नोऽस्माकं सपत्नहा
वैरिघाती, अभिमातिजित्पापजयकारी च भूत्वा इवे गये स्वकीये गृहेऽप्युच्छ-
न्प्रमदमकुवञ्जागृहि सावधानो भव । अस्मद्धितं विचारयेत्यर्थः । अथ चतुर्थी-
माह—

इहैवाग्न इति । हेऽग्ने इहैव गृह एव रात्रिं धनमभिधारयाऽऽविश्येन संपा-
दय । पूर्वचितो येऽस्मत्तोऽपि पूर्वमग्नेश्चेतारस्तेऽस्मान्पति निकारिणो निराकर्तारो
भूत्वा त्वामस्माभिश्चीयमानमग्निं मा निकन्मैव निराकुर्वन्तु । हेऽग्ने तुभ्यं तव क्षत्रं
बलं सुयममस्तु संस्थितं भवतु । ते तवोपसत्ता परिचारकोऽनिष्टृतः केनापि नित-
रामहिंसितः सन्वर्धताम् । अथ पञ्चमीमाह—

क्षत्रेणाम इति । हेऽग्ने क्षत्रेण त्वदीयेन बलेन स्वायुरत्पदीयं शोभनमायुः
संरभस्व संरक्षाऽऽयुःसंरक्षणेऽप्रमत्तो भव । हेऽग्ने मित्रवेये मित्राणामस्माकं धारणे
मित्रेणानुग्रहयुक्तेन चित्तेन यतस्व प्रयत्नं कुरु । अग्निना सह प्रजापतेर्मुखतो
जातत्वाद्ब्राह्मणा अग्नेः सजातास्तेषां मध्यमस्था एधि मध्यमे प्रदेशेऽवस्थितो
भव । सर्वदा ब्राह्मणान्पूजयेत्यर्थः । हूयतेऽवेति हवा यज्ञा विविधाश्च ते हवाश्च
विहवाः विहवानर्हतीति विहव्यः । हेऽग्ने त्वमिह भूना राज्ञां विहव्यो विवि-
धयज्ञप्रवर्तकः सन्दीदिहि, अतिशयेन दीप्यस्व । अथ षष्ठीमाह—

अति निहो अतीति । निकृष्टाणि भ्रूकरादिजन्मानि जिहीते प्राप्नोति

(पञ्चपञ्चभूताग्निसामिधेन्यभिधानम्)

येदुरितैस्तानि दुरितानि हकारान्तेन निहशब्देनोच्यन्ते । शरीरशोषणादिहेतवो रोगविशेषाः सिद्धशब्देनोच्यन्ते । हेऽग्ने निहो दुरितान्यतिसहस्वातिशयेन विनाशय । सिद्धो रोगांश्चातिसहस्व । अचार्तिं कर्मानुष्ठानविषयमज्ञानं चातिसहस्व । अरार्तिं कर्मविघ्नकारिणं शत्रुं चातिसहस्व । हिशब्दोऽपिशब्दार्थः । किं बहुना, हेऽग्ने विश्वान्यपि दुरितान्यनिष्टकारणानि सहस्व विनाशय । अथानन्तरमस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पुत्रैः सहितां रथिं धनं दा देहि । अथ सप्तमीमाह—

अनाधृष्य इति । हेऽग्ने त्वस्मिन् कर्मणि दीदिहि दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् । अनाधृष्य इतः परं केनाप्यधर्षणीयः । जातवेदा उत्पन्नसमस्तजगदभिज्ञः । अनिष्टत इतः पूर्वमपि केनाप्यहिंसितः । विराड्विविधं राजमानः । क्षत्रं बलं विभर्तीति क्षत्रभृत् । किंच यथोक्तविशेषणविशिष्टत्वं शिवाभिः शान्ताभिरनुग्रह-दृष्टिभिरद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्माभ्वृधेऽभिवृद्धये परिपाहि सर्वतः पालय । किं कुर्वत् । विश्वा आशा निषिद्धाचरणविषयाः सर्वास्तृष्णा मानुषीर्भियो मनुष्येषु प्रसक्ता व्याध्यादिभीतिश्च प्रमुञ्चन्मकर्षेण निवारयन् । अथाष्टमीमाह—

बृहस्पत इति । अत्र बृहस्पतिसवितृशब्दावग्निरौ । सामिधेनीनामाग्नेय-त्वात् । बृहस्पतिसवितृभ्यां तुल्य हेऽग्न एनं यजमानं बोधय कर्माणि बुद्धिमन्तं कुरु । संशितंचित्पूर्वमेव निशितबुद्धिमप्येनं संतरां संशिशधि पुनरप्यतिशयेन सम्यगनुशासनवन्तं कुरु । एनं यजमानं महते सौभगाय वर्धय । विश्वे सर्वेऽपि देवा एनं यजमानमनुमदन्तु समीचीनोऽयमिति हृष्यन्तु । अथ नवमीमाह—

अमुत्रभूयादिति । भूयो भावः । अमुत्र स्वर्गे भूयोऽमुत्रभूयः । स्वर्गे चिरावस्थानमित्यर्थः । पञ्चमी निमित्तार्था । अधशब्दो धकारयुक्त इदानीमि-त्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । हे बृहस्पतितुल्याग्नेऽमुत्रभूयात्स्वर्गे चिरावस्थानं निमित्ती-कृत्याधेदानीं यमस्यामिशस्तेर्यमसंबन्धिहिंसानिमित्तात्पापादस्मानमुञ्चो मोचितवानसीति यत्तेनास्माकं परलोकाविषये चिन्ता नास्तीति शेषः । हेऽग्ने देवानां भिषजावश्विनौ देवौ शचीभिः स्वकीयशक्तिभिरस्माद्यजमानान्मृत्युं प्रत्यौहताम्, अमृत्युमिह लोके निराकुरुताम् । अथ दशमीमाह—

उद्वयं तमस इति । वयं तमस उत्तरं ज्योतिस्तमसो विनाशकत्वेनोत्कृष्ट-मग्निसंबद्धं ज्योतिरुत्पारि पश्यन्त उत्कर्षेण सर्वतोऽवलोकयन्तो देवत्रा देवेषु मध्ये सूर्यं देवं सूर्यरूपेण वर्तमानमग्निसंबद्धमेवोत्तमं ज्योतिरगन्म प्राप्तास्म ।

१ स्व. च. 'स्व । अ' । २ क. घ. ङ. 'विधो रा' । ३ क. घ. ङ. 'श्वेऽपि स' ।

४ स्व. च. प्राप्ताः स्मः । अ' ।

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

समास्त्वा सामिधेन्यः स्युर्दशैता आग्निके पशौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ऊर्ध्वा अस्य समिधौ भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा
शोचीऽग्नयेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ।
तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ
आऽनक्ति मध्वा घृतेन । मध्वा यज्ञं नक्षसे
प्रीणानो नराशऽसौ अग्ने । सुकृद्भवः सविता
विश्ववारः । अच्छायमेति शवसा घृतेनैडानो
वहनिर्नमसा । अग्निः स्रुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ।
स यक्षदस्य महिमानमग्नेः सः (१) ई
मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ।
द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः ।
उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः । ते अस्य यो-
षणे दिव्ये । योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञम-
वतामध्वरं नः । देव्या होतारावूर्ध्वमध्वरं नोऽ-
ग्नेर्जिह्वामभि गृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ।
तिस्रो देवीर्बर्हिरेदः सदन्तिवडा सरस्वती (२)
भारती । मही गृणाना । तन्नस्तुरीपमद्भुतं

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

पु॒रु॒क्ष त्व॑ष्टा सु॒वीर॑म् । रा॒यस्पोषं॑ वि ष्य॑तु
 नाभि॑म॒स्मे । वन॑स्पतेऽ॒ध्वं सृ॒जा ररा॑ण॒स्मना॑
 दे॒वेषु॑ । अ॒ग्निर्ह॒व्यः श॑मिता सु॒दया॑ति । अ॒ग्ने
 स्वाहा॑ कृणुहि जा॒तवे॒द इन्द्रा॑य ह॒व्यम् । विश्वे॑
 दे॒वा ह॒वि॒रिदं॑ जुष॒न्ताम् । हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः स॒मव॑-
 त॒ताग्ने॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः प॒तिरे॒क आ॑स॒ति । स
 दा॑धार पृथि॒वीं द्याम् (३) उ॒तेमां॑ कस्मै॑
 दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम । यः प्रा॑ण॒तो नि॑मिष॒-
 तो म॑हि॒त्वैक॑ इ॒द्राजा॑ जग॒तो ब॒भूव॑ । य ई॒शे
 अ॒स्य द्वि॒षद॒श्वतु॑ष्पदः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑
 वि॒धेम । य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॑ विश्वं
 उ॒पा॒म॑ते प्रा॒शिषं॑ यस्य॑ दे॒वाः । यस्य॑ छा॒याऽ-
 मृतं॑ यस्य॑ मृ॒त्युः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम ।
 यस्ये॒मे हि॒मव॑न्तो मा॒हि॒त्वा यस्य॑ स॒मु॒द्रः र॒मया॑
 म॒ह (४) आ॒हुः । यस्ये॒माः प्रा॒दि॒शां यस्य॑
 बा॒हू कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम । यं क॑न्द॒सी
 अ॒व॑मा तस्त॒भाने॑ अ॒भ्येक्षे॑तां म॒नसा॑ रेज॒माने॑ ।
 यत्र॑ धि॒ सूर॑ उ॒दितौ॑ व्येति॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑
 ह॒विषा॑ वि॒धेम । येन॑ द्यौरु॒ग्रा पृथि॒वी च॑ दृ॒ढे
 येन॑ सु॒वः स्त॒भितं॑ येन॑ ना॒कः । यो अ॒न्त॒रि॒क्षे
 र॒ज॒सो वि॒मानः॑ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम ।
 आपो॑ ह॒ यन्म॑ह॒र्वावि॑श्वम् (५) आ॒य॒न्वक्षं॑
 द॒धाना॑ ज॒नय॑न्ति॒रि॒क्षिम् । ततो॑ दे॒वाना॑ नि॒र-

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

वर्ततासरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ।
 यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्भ्रं दधाना जन
 यन्तीरग्निम् । यो देवेष्वधि देव एक आर्मा-
 त्कस्मै देवाय हविषा विधेम (६) ॥

(अग्नेः स सरस्वती द्याः पृथु विश्वं चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां चतुर्थाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाकेऽग्निचयनाङ्गभूते पशौ सामिधेन्योऽभिहिताः । अथाष्टमे प्रया-
 जयाज्या आप्रीनाम(मि)का उच्यन्ते ।

कल्पः—“ ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामपियो भवन्ति ”
 इति । तत्र प्रथमामाह—

ऊर्ध्वा अस्येति । प्रयाजानां सर्वेषामग्निविशेषा एव देवतः । तत्र प्रथमप्रयाज-
 देवतामग्निविशेषरूपाभयं समिच्छब्द आचष्टे । सम्यग्नि धे प्रकाशन इति व्यु-
 त्पत्तेः । बहुवचनं पूजार्थम् । अस्याग्नेः स्वरूपाविशेषभूताः समिधः समिन्नाभिका
 देवता ऊर्ध्वा भवन्ति, अस्मच्छ्रेयार्थमुद्युक्ता भवन्तु । तेदुद्योगाच्छोचीषि ज्वाला-
 स्वरूपाण्यूर्ध्वा भवन्तूत्तमानि भवन्तु । कीदृशानि गोचीषि, शक्रा भास्वराणि
 द्युमत्तमाऽतिशयेन दीप्तिमन्ति । कीदृशस्याग्नेः, सप्तरीकस्य सुमुखस्य मूनाः
 पुत्रवद्धितकारिणः । अथ द्वितीयामाह—

तनूनपादसुर इति । तनूनं पातयति न विनाशयतीति तनूनपात्, शरी-
 रपालक इत्यर्थः । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषो मध्वा मधुरेण घृतेन पथ आ-
 नक्ति स्वर्गसाधनत्वेनै तन्मार्गभूतानि हवीषि घृतेनाऽऽक्तानि करोतु । कीदृशस्तनू-
 नपात् । असू-पाणान्नाति ददातीत्यसुरः । अत एव शरीरपालक इति युक्तम् ।
 विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । देवो द्योतनात्मको मनुष्यैः पूजनीयो वा । न केवलं
 मनुष्येष्वेव देवोऽपि तु देवेष्वप्यधिको देवः । अथ तृतीयामाह—

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

मध्वा यज्ञमिति । नरैः शंसनीयो नराशंसः । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः । हेऽग्ने त्वं नराशंसो भूत्वा मध्वा मधुरेण घृतेन प्रीणानस्तृप्यान्मिमं यज्ञं नक्षसे प्राप्नोषि निर्वर्तयसीत्यर्थः । कीदृशो नराशंसः । सुष्ठु करोति वैकल्यं परिहरतीति सुष्ठु । देवो द्योतनात्मकः सविता कर्मण्यस्माकं प्रेरकः । विश्वानि दुरितानि वारयतीति विश्ववारः । अथ चतुर्थीमाह—

अच्छायमेतीति । ईडान इत्यग्निविशेषस्य नामधेयम् । स्तुतिप्रियत्वादीडान इत्युच्यते । एतन्नामकोऽयं वह्निः शवसा बलेन युक्तः सन्नच्छं यज्ञं प्राप्तुमेति गच्छति । तमग्निमध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु पर्वर्तमानेषु सुचो घृतेन जुहूनिष्ठेनाऽऽग्नेन नमसा नमस्कारेण च परिचरेमेति शेषः । अथ पञ्चमीमाह—

स यक्षदस्येति । बर्हिर्नामकः कश्चिदग्निविशेषः प्राकृते बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति मन्त्रे प्रसिद्धत्वादिह प्रसिद्धवाचकेन तच्छब्देन परामृश्यते । स तादृशो बर्हिर्नामकोऽग्निविशेषोऽस्य सामान्यरूपस्याग्नेर्माहिमानं यक्षद्यजतु पूजयतु । स*ई । स एव बर्हिर्नामकोऽग्निर्मन्द्रासु हर्षजनिकासु स्तुतिरूपासु ऋक्षु प्रयसः प्रयासवान्, अधिकपरिचर्यायुक्त इत्यर्थः । किंचायं बर्हिर्नामकोऽग्निर्वसुः प्राणिनां वासयिता चेतिष्ठोऽतिशयेनाभिज्ञो वसुधातमश्च यजमानार्थं द्रव्यस्यातिशयेन धारयिता ।

अथ षष्ठीमाह—

द्वारो देवीरन्वस्येति । द्वार्शब्देन स्त्रीमूर्तिधरः कश्चिदग्निविशेष उच्यते । पूजार्थं बहुवचनम् । या देव्यो द्वार्शब्दाभिधेयाः प्रथममग्नेर्व्रतमाचरन्ति ता द्वारो देवीरनु विश्वे सर्वे यजमाना अस्याग्नेः संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि ददन्ते हविः प्रयच्छन्ति । कीदृशीद्वारः । उरुव्यचसो विस्तीर्णगतीधाम्ना तेजसा पत्यमानाः प्राप्यमाणास्तेजास्विनीरित्यर्थः । अथ सप्तमीमाह—

ते अस्येति । उषासेत्युषःकालरूपा काचिदग्नेर्मूर्तिः, नक्तेति च रात्रिरूपा काचिदग्नेर्मूर्तिः । उषासा च नक्ता चोषासानक्ता । एतन्नामिके ये अस्याग्नेर्मूर्तिं ते नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं योनावस्मिन्स्थानेऽध्वरं हिंसारहितं यथा भवति तथाऽवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते, योषणे परस्परमिश्रिते । तत्र दृष्टान्तः—दिव्ये ने, यथा द्युलोकस्थे मूर्तिं भासमाने भवत एवमेते मूर्ति । अथाष्टमीमाह—

* मन्त्रेऽनुस्वारलोपश्छान्दसः ।

१ ख. च न, दिव्ये इव, य ।

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्यगभिधानम्)

दैव्या होताराविति । होतृशब्दाभिधेयौ द्वावग्निविशेषौ । होतृत्वं च द्विविधं दैव्यं मानुषं च । तत्रैतौ होतारौ दैव्यौ । हे दैव्या होतारावग्नेर्जिह्वां ज्वालाभिलक्ष्य प्रवृत्तमूर्ध्वमत्युच्छ्रितं नोऽध्वरमस्मदीयमिमं यज्ञं गृणीतं प्रख्यापयतम् । किंच नोऽस्मदर्थं स्विष्टिं कृणुतं वैगुण्यं परिहृत्यैतामिष्टिं शोभनां कुरुतम् । अथ नवमीमाह—

तिस्रो देवीरिति । इडा सरस्वती भारतीत्यादिशब्दाच्यास्तिस्रो देव्योऽग्नि-मूर्तयो याः सन्ति ता इदं बर्हिरिमं यज्ञमासदन्तु प्राप्नुवन्तु । तासां प्रत्येकं विशेषणमाह—मही महती गृणाना यज्ञं प्रख्यापयन्ती । अथ दशमीमाह—

तन्नस्तुरीपमिति । त्वष्टेति कश्चिदग्निविशेषः । सोऽयमस्मे अस्मासु तदैश्वर्यं, विष्यतु विशेषेणावसितं करोतु संपूर्णं करोत्वित्यर्थः । कीदृशमैश्वर्यं, नोऽस्मदर्थं तुरीपं तूर्णमेव प्राप्यमाणम् । अद्भुतं गवाश्वादिबाहुल्येनाऽऽश्चर्यरूपं, पुरुक्षु पुरुभिर्बहुभिर्मनुष्यैः श्रूयते शब्दश्चेत प्रशस्यत इति पुरुक्षु [तादृशम्] । शोभना वीराः पुत्रा यस्मिंस्तत्सुवीरं, रायो धनस्य पोषः पुष्टिर्यस्मिंस्तद्रायस्पोषं, नाभिं रथचक्रगतानामराणां नाभिरेव सर्वेषां बन्धुनामाश्रयभूतं [तादृशम्] ।

अथैकादशीमाह—

वनस्पतेऽवेति । वनस्पतिनामकः कश्चिदग्निविशेषः । हे वनस्पते त्वं रराणो दानशीलः सन्नममाणो वा देवेष्वस्माभिर्दृष्टव्येषु त्वनाऽवसृजास्मदत्तं हविः स्वयमेव स्थापय । अस्माभिः प्रार्थितोऽयमाग्निः शमिता दुरितोपशमस्य कर्ता संहव्यं सूदयाति, अस्मदीयं हविर्देवेषु सूदयतु । अथ द्वादशीमाह—

अग्ने स्वाहोति । स्वाहाकाराभिमाना कश्चिदग्निविशेषः । तादृश हे जात-वेदोऽग्न इन्द्रार्थमिदं हव्यं स्वाहा कृणुहि स्वाहुतं कुरु । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवास्तदा तदा मया दीयमानमिदं हविर्जुषन्ताम् । यद्यप्येकादशैव प्रयाजास्तथाऽपि द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वान्मन्त्राणां द्वादश-संख्या न विरुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता—“नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनून्पादितरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

कल्पः—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति सुच्यमाधारयति ” इति । पाठस्तु—

१०१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(आप्रीनामकप्रयान्याज्याभिधानम्)

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हि-
रण्यगर्भः । स च भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा
स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जात उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य
जगतः पतिरासीत् । स एव पृथिवीं द्यां विस्तीर्णी दिवं दाधार धृतवान् ।
उतापि चेमां भूमिं दाधार । तादृशाय कस्मै प्रजापतये देवायाऽऽधाररूपेण
हविषा विधेम परिचरेम ।

कल्पः—“ यः प्राणतो य आत्मदा इति प्रजापत्यस्य ” इति ।

यः पशुः प्रजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र वपायां द्वे ऋचौ
पुरोडाशे द्वे ऋचौ हविषि द्वे ऋचाविति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

तत्र प्रथमामाह—

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिरेक इदेक एव प्राणतः श्वासयुक्तस्य
निमिषतश्चक्षुर्निमेषयुक्तस्य च सर्वस्य जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव ।
अत एव यः प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्यादेश्चतुर्ष्वपदो गवादेश्चेशो नियमनाय
समर्थो भवति । तादृशाय कस्मै देवाय हविषा विधेम । अथ द्वितीयामाह—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः शरीरेषु जीवरूपेणाऽऽत्मप्रदो
बलदाः सामर्थ्यप्रदश्च, यस्य प्रजापतेः प्रशिषमाज्ञां विश्वे सर्वे मनुष्या उपासते
नाविवर्तन्ते । किंच यस्य प्रशिषं देवा अप्युपासते । अमृतममरणं मोक्षरूपं
यस्य च्छाया, यस्य प्रजापतेश्छायावत्स्वाधीनं, मृत्युः प्राणिनां मरणमपि यस्य
च्छायेव स्वाधीनस्तादृशाय कस्मै देवाय हविषा विधेम । अथ तृतीयामाह—

यस्येमे हिमवन्त इति । इमे हिमवन्तो हिमवत्प्रमुखाः पर्वता यस्य
महित्वा महिम्ना वर्तन्ते । रसया भूम्या सहावस्थितं समुद्रं यस्य स्वाधीनमाहुः ।
इमा दृश्यमानाः प्रदिग्ः प्राच्यादिदिशो यस्यधीना आहुः । यस्य प्रजापते-
र्बाहू धर्माधर्माविति शेषः । तादृशाय कस्मा इत्यादि । अथ चतुर्थीमाह—

यं क्रन्दसी इति । प्रजापतेः क्रन्दनाद्रोदनादुत्पन्ने द्यावापृथिव्यौ क्रन्दसी ।
अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“ यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम् ” इति । ते च
द्यावापृथिव्याववसा रक्षणन निमित्तेन यं प्रजापतिं मनसाऽभ्यैक्षेतामभित ईक्षणं
कृतवत्यौ, अयमावां रक्षत्वित्याशासनं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृशौ द्यावापृ-

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

थिव्यौ, तस्तमाने देवानां मनुष्याणां चावस्थानाय स्तम्भिते, रेजमाने दीप्यमाने सूरः सूर्यो यत्राधि यस्मिन्प्रजापतावधिश्चित्योदितौ व्येति उदयविषये विविधं गच्छति, तादृशाय कस्मै देवाय हविषा विधेम । अथ पञ्चमीमाह—

येन द्यौरुग्रेति । उग्रा पुण्यरहितैः प्राणिभिर्दुष्प्रापा द्यौः पृथिवी चेत्येते उभे येन प्रजापतिना दृढे कृते । सुवः स्वर्गसुखं येन प्रजापतिना स्तमितं पुण्यकृतसु व्यवस्थापितम् । नाको दुःस्वरहितो मोक्षो येन प्रजापतिना ज्ञानिषु स्तमितः । यश्च प्रजापतिरन्तरिक्षे लोके रजसो राजसस्य यक्षगन्धर्वादेर्विमानो विपाता निर्माता, तादृशाय कस्मा इत्यादि । अथ षष्ठीमाह—

आपो ह यदिति । यद्यस्य प्रजापतेरनुग्रहान्महतीर्महत्य आपो विश्वमायन्विधाकारं प्राप्ताः । अत एव स्मर्यते—

“ अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमवासृजत् ।

तदण्डमभवद्धैमम् ” इति ।

कीदृश्य आपः, दक्षमग्निचयने कुशलं यजमानं दधाना धारयन्त्य उत्पादयन्त्यः । तथा चेतव्यमग्निं जनयन्तीरुत्पादयन्त्यः । ततस्तस्मात्प्रजापतेर्देवानां सर्वेषामसुर्जीविनहेतुः प्राण एको निरवर्तत निष्पन्नः । तादृशाय कस्मा इत्यादि । सेयमृक्षष्ठी हविषो याज्या । तत्रैवाभ्यां विकलितां याज्यामाह—

यश्चिदाप इति । आप इति द्वितीयाद्यहुवचनम् । यश्चिद्य एव प्रजापतिः पूर्वोक्तरीत्या विधाकारेण परिणता महतरिपो महिना स्वमहिम्ना पर्यपश्यद्देवां तथाविधसामर्थ्याय कटाक्षेण वीक्षितवान् । कीदृशीरपः । दक्षं दधाना अग्निं जनयन्तीः । पूर्ववद्भ्याख्येयम् । यः प्रजापतिर्देवेषु सर्वेष्वधिको देव आसीत्तादृशाय कस्मा इत्यादि ।

एतस्मिन्नुर्ध्वा अस्येत्यादावष्टमानुवाके प्रयाजयाज्या आप्रीनामिका आचारमन्त्रो याज्यानुवाक्याश्चोक्ताः । पूर्वस्मिन्स्तु सप्तमेऽनुवाके सामिधेन्योऽभिहिताः । तासामेतासामुभयविधानामृचां पशुप्रयोगान्तः पातित्वेन पशुविधिमन्तरेण व्याख्यातुमशक्यत्वात्पशुविधिरादौ वक्तव्यः । तेभ्योऽपि पशुभ्यः पुरुषशीर्षस्य पूर्वं संपादनीयत्वादादौ तत्संपादनं विधत्ते—

“ एकविंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छैत्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेध्यैरेवास्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽ हरति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

एकविंशतिसंख्याकानि माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तः पुरुषशीर्षं प्राप्तुं गच्छेत् । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्—“ सप्तैकविंशतिं वा माषानादाय पुरुषशिरोऽच्छैति वैश्यस्य राजन्यस्य चेषुहतस्याशनिहवस्य वा माषानुपन्युष्यायं योऽसि यस्य त इदं शिर इति पुरुषशिरः प्रच्छिद्यैतेन त्वमत्र शीर्षण्यानेधीति सप्तधा वितृण्णां वल्मीकवपां शिरसः स्थाने प्रति निदधाति” इति । माषास्तावदपूतत्वाद्यज्ञानर्हाः । पुरुषशीर्षं चास्पृश्यत्वाद्यज्ञानहर्मम् । ततो यथा रजका मलरूपेणोषेण वस्त्रमलमपनीय शोधयन्ति, एवमत्राप्यमेध्यैर्माषैः शिरोनिष्ठममेध्यभागं निःसार्य तच्छिरो यज्ञयोग्यं कृत्वा समानयति । माषसंख्यां प्रशंसति—

“ एकविंशतिर्भवन्त्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

एकविंशतिसंख्यापूरकत्वं पुरुषस्यान्यत्राऽऽम्नातम्—“ दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या आत्मैकविंशः ” इति । अतोऽत्र माषसंख्या पुरुषप्राप्त्यै संपद्यते । शिरश्छेदादूर्ध्वं शिरोर्राहते कबन्धे वल्मीकवपास्थापनं विधत्ते—

“ व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षं सप्तधा वितृण्णां वल्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्धयति मेध्यत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

यच्छिन्नं शिरस्तदेतत्प्राणैर्वियुक्तत्वादमेध्यम् । अतस्तदपनीयान्तःस्थितसप्तच्छिद्रोपेतां वल्मीकस्य कञ्चिद्वपाकारां मृत्संहतिं शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति । जीवतः पुरुषस्य शिरोगतच्छिद्रेषु सप्तसु संचरन्तः प्राणा अपि सप्तैव । अतः सप्तच्छिद्रोपेताया वायास्तत्र स्थापनेनैतच्छिरोऽपि प्राणैः समृद्धं भवत्येव । तच्च प्राणोपेतत्वं मेध्यत्वाय संपद्यते ।

तत्र सूत्रकारेण योऽस्य कोष्ठं जगत इति तिस्र ऋचः पठित्वाऽन्ते यदुक्तं “ तिसृभिर्यमगाथाभिः परिगायति ” इति, तदेतद्विधत्ते—

(आग्नीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

“ यावन्तो वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय यमगाथाभिः परि गायति यमादेवैनद्वृद्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

हिरण्यकक्ष्यान्सुधुरानित्यादिमन्त्रेणाऽऽज्ञाता अन्यत्रापि कालान्तकादिशब्दे-
राज्ञाता मृत्युबन्धवो यावन्तः सन्ति तेषां सर्वेषामाधिपत्यं यमः प्राप्तवान् ।
यमो गीयते यास्वृक्षु ता यमगाथाः । तासां पाठेन यमसकाशादेनत्पुरुषशिरो
वृद्धे वर्जितं करोति । ताश्च यमगाथा योऽस्य कौष्ठयेत्याद्या आरण्यकाण्डे
पितृमेधप्रपाठके समान्नाताः । अत्रापेक्षितानां यमगाथानां संख्यां विधत्ते—

“ तिसृभिः परि गायति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनलोकेभ्यो वृद्धे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

एनच्छिरो लोकेभ्यः पृथक्कृत्य स्वाधीनं करोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्निषेवं दर्शयति—

“ तस्माद्रायते न देयं गाथा हि तद्वृद्धे ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० ८] इति ।

यस्तु ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहोन्पारित्यज्य गानेनैव जीविकां संपा-
दयति तादृशाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं देयं किमपि न दद्यात् । हि यस्माद्राथा
गानविद्यैव तद्दव्यममेध्यं कृत्वा वृद्धे देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति, तस्मात्तादृशाय
न देयम् ।

यदुक्तं सूत्रकरेण—“ अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते मुष्करान्प्राजापत्य-
मजं तूपरमुपाकृत्याभंक्रषभन्निगवस्तान् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

“ अग्निभ्यः पशूना तृगते कामा वा अग्नयः कामानेवाव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

काम्यन्त इति कामाः उपधादयः, तद्धेतवोऽग्नयः, तस्मात्कामान्प्राप्नोत्येव ।

एतेषु पशुषु कंचिदिदं विधत्ते—

“ यत्पशूनाऽऽलभेतानवरुद्धा अस्य पशवः स्युर्यत्पर्यभिक्तानुत्सृजेद्यज्ञवे-
शसं कूर्पाद्यत्स* स्थापयेद्यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत्पशूना लभते तेनैव पशू-
नव रुन्धे यत्पर्यभिक्तानुत्सृजति शीर्षाभियातयामत्वाय प्राजापत्येन स* स्थाप-

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

यति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रति षापयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमाग्नेयाः पशव एव नाऽऽलभ्याः, किंवा तान्पशुना-
पाकृत्य पर्याग्निकरणादूर्ध्वमुत्सृजेत्, आहोस्वित्समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठेदिति । नाऽऽद्यः ।
पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । मध्ये परित्यागेन यज्ञभ्रंशप्रसङ्गात् ।
न तृतीयः । अत्रैवाश्वेवृषमवृष्णिर्वस्तशिरसां गतसारत्वेन भविष्यन्त्यां चित्या-
मनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहारायेत्थं कर्तव्यम्—आलम्भेनोत्सर्गेण च
प्रथमतृतीयदोषौ न भविष्यतः । प्रजापत्येन तूपरेण समापनाद्यज्ञभ्रंशरूपो मध्य-
मदोषोऽपि न भविष्यति । यज्ञोत्पादकत्वात्प्रजापतिर्यज्ञ एव । ततो यज्ञरूपे प्रजा-
पतावेव क्रियमाणं यज्ञं प्रतिष्ठापयति समापयति ।

इत्थमुपोद्वातत्वेन पशवो विहिताः । अथानुवाकद्वयोक्ता मन्त्रा व्याख्या-
तव्याः । यद्यपि सामिवेन्यः पूर्वानुवाकोक्ताः पूर्वमेवानुष्ठेयाश्च तथाऽप्यभ्यर्हितं
पूर्वमिति वैयाकरणोक्तन्यायेन प्रयाजयाज्यानां प्रीतिहेतूनामभ्यर्हितत्वाद्वा सूची-
कटाहन्यायेनाल्पवक्तव्यत्वाद्वा ता एवाऽऽप्रीः प्रथमं विधत्ते—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरपश्यन्ता-
भिर्वै स मुखत आत्मानमाऽप्रीणीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापति-
र्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आप्रीणाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

प्रजासृष्टौ सामर्थ्यस्योपक्षिणत्वाद्विक्रोऽहमिति स प्रजापतिरमन्यत । ततः
सामर्थ्यपूरिका एता आप्रीर्मनसा विचार्य निश्चितवान् । ततस्ताभिरेवाऽऽ-
प्रीभिः स प्रजापतिर्यज्ञमारम्भ एव स्वात्मानं प्रीतमकरोत् । तस्मात्प्रयाजानु-
ष्ठानार्थं एता आप्रीनामिका ऋचो भवेयुः । आत्मानमाप्रीणात्येताभिरित्यू-
र्ध्वा अरयेत्याद्या ऋच आप्रियः । प्रजापतिजन्यत्वाद्यज्ञः प्रजापतिरेव । अतः
प्रजापतिवदेतमेव यज्ञमेताभिर्ऋग्भिर्मुखत एव प्रीतं करोति ।

तासामाप्रीणां बहुप्रकारच्छन्दस्त्वं पाठपाठं प्रशंसति—

“ अपरिमितछन्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

१ ख. च. 'श्वर्षम' । २ ख. च. 'वस्तानां ग' । ३ ख. च. भाविन्यां । ४ घ. छ.
'व्यत्थां पि' । ५ ख. च. 'ण पशुना स' । ६ क. घ. छ. 'ज्ञं स' । ७ क. घ. छ.
'प्रीतम' । ८ ख. च. 'त्वात्सूची' । ९ ख. च. तथा प्रया' । १० ख. च. 'यमेता ।

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

बहुप्रकारच्छन्दस्त्वं चैवं द्रष्टव्यम्—सर्वाश्चेतास्त्रिपदाः । आसामाद्या अन्त्याश्च
पादा एकादशाक्षराः । मध्यमः पञ्चाक्षरः षडक्षरः सप्ताक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः ।
ता एताः पिपीलिकामध्यास्त्रिपदा उष्णिहः । दैव्या होताराबूर्ध्वं तिस्रो देवी-
रिति च गायत्र्याविति ।

एषां छन्दसां मध्यमपादेषु यदेतत्तारतम्यं तदिदं प्रशंसति—

“ ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

पञ्चाक्षरत्वमारभ्याष्टाक्षरत्वपर्यन्तेषुत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्योनत्वं पूर्वपूर्वापेक्षया
तूत्तरोत्तरस्यातिरिक्तत्वम् । एवं कोटिद्वयात्मकत्वान्मिथुनत्वं, तच्च प्रजननाय
संपद्यते ।

आद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य यदल्पत्वं तदिदं प्रशंसति—

“ लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशून्नेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

लोमसदृशं सूक्ष्मं मध्यमस्य च्छन्दसस्तदिदं लोमशं, यथा हस्तपादतदङ्गुल्याद्य-
पेक्षया लोमः सूक्ष्मत्वम्, एवमाद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य सूक्ष्मत्वमित्यर्थः ।
प्रजापतेः सृष्टा एते पशवस्ते सर्वे लोमशाः । अतोऽस्य च्छन्दसो लोमशत्वमा-
म्येन पशुप्राप्तिर्भवति ।

एतास्वापीषु च्छन्दसां नानाविधत्वं प्रशंसति—

“ सर्वाणि वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता
अग्नेश्चित्यस्य भवन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

ऊर्ध्वा अस्येत्याद्या या आप्रियस्ताः सर्वाणि रूपाणि न्यूनानिरिक्तभावेन
विविधरूपयुक्ता भासन्ते । यश्च वक्ष्यमाणप्रकारेण चेतव्योऽग्निस्तास्मिन्नप्यग्नौ
सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते । पक्षित्वनिष्पत्तये पक्षपुच्छादीनि बहूनि रूपाणि
कामनाभेदेन श्येनकङ्कादिरूपाणि च । यस्मादापीणां चित्याग्नेश्चास्ति सादृश्यं
तस्मादेता अग्नेश्चित्यस्याऽऽप्रियो भवितुं योग्याः ।

तदेवमष्टमानुवाकोक्ता आप्रीव्याख्याय बहुवक्तव्यतया पूर्वमुपेक्षिताः सप्त-

मानुवाकोक्ताः सामिधेन्यः प्राप्तोवत्तरतया व्याख्यायन्ते । तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राकृतीभिः सामिधेनीभिः समुच्चयमभ्युपेत्य संख्याविशिष्टाः सामिधेनीविधत्ते—

“ एकविंशतिरसामिधेनीरन्वाह रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छत्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा सेकविंशः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

सूत्रकारेण—“ एकादश प्राकृतीः समास्त्वान्न इति दशाऽऽग्निकीः ” इति सूक्तम् । सप्तमकाण्डे—“य एवं विदास्त एकविंशतिरात्रमासते रोचन्त एव ” इत्येकविंशतिसंख्याया दीप्तिहेतुत्वभावणादत्रत्यया संख्यया बुद्धिस्थ एकविंशस्तोमो दीप्तिरूपः । तथा प्रकृतौ काम्बसामिधेनीप्रस्ताव एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्प्रतिष्ठारूपश्च । अतस्तया संख्यया रुचं प्रतिष्ठां च प्राप्नोति ।

तत्रैव विकल्पितं पक्षान्तरं विधत्ते—

“चतुर्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

तत्र शास्त्रान्तरोक्ता उपेयसूक्ति बाणयुरित्याद्यास्तिस्रो धाव्याः प्रक्षिप्य चतुर्विंशतिसंख्या पूरणीया । विधेर्वा नराणां हितो वैश्वानरः । दाहपाकादिकारित्वाद्धितत्वम् । तादृशोऽग्निः संवत्सररूपः । ‘संवत्सरं मुख्यं भूत्वा’ इत्यग्नेः संवत्सरसंबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्चतुर्विंशतिसंख्याया अर्धमाससंवत्सरदारेण मुख्यमेव वैश्वानरं प्राप्नोति ।

प्रकृतौ यदुक्तं ‘त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्’ इति, तदेतदपवादितुं विधत्ते—

“ पराचीरन्वाह पराङ्गेव हि सुवर्गो लोकः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

पराचीरनावृताः । स्वर्गलोकेऽपि पराङ्गेव न कदाचिदावर्तते । तदेतत्तर्ब सूत्रकारेण संगृहीतम्—“ एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनीरन्वाह ” इति ।

तत्राऽऽग्निकीषु प्रथमाया ऋचः प्रथमपादे संवत्सरवाचिनः समाशब्दस्य ऋतुशब्दस्य [च] तात्पर्यं दर्शयति—

“समास्त्वाऽन्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह समाभिरेवाग्निं वर्धयत्यृतुभिः संवत्सरम्” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

(आप्रीनामकप्रयाजयाज्याभिधानम्)

कृतवः प्रवर्तमानाः संवत्सरं पूरयन्ति । संवत्सरश्चोत्वाभिधारणेनार्धं वर्धयति ।

एवमृतूनां संवत्सरस्य चाभिवृद्धिसाधनत्वं प्रतिपाद्य चतुर्थपादे ‘ आ भाहि ’ इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ विधा आ भाहि पदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

नबभ्या ऋचस्तृतीयपादे प्रत्यौहतामितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ प्रत्यौहतामभिना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मादप नुदति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

दशम्या ऋचः प्रथमपादे तमःशब्दार्थं दर्शयति—

“ उद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हान्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति । चतुर्थपादे ज्योतिःशब्दार्थं दर्शयति—

“ अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

सायुज्यं सहभावम् ।

उद्वयं तमसस्परीत्यस्या ऋचः पाठपाप्तं चरमभावित्वं प्रशंसति—

“ न संवत्सर स्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ८] इति ।

यस्य यजमानस्यैताः समास्त्वाऽग्न इत्याद्याः सामिधेन्यः क्रियन्ते तस्य स्वर्गाधिगत्यर्थमुख्याभिधारणहेतुः संवत्सरो वा, एतदग्निसाधनसमूहरूपा श्रीर्वा न तिष्ठति न पर्याप्नोति, ज्योतिर्विरहात्ताभ्यां स्वर्गो नाधिगम्यत इत्यर्थः । अथ स्वर्गाधिगतिक्षमां ज्योतिष्मतीमृचमुत्तमां ब्रूयात् । पश्यन्तो ज्योतिरित्येवं ज्योतिःशब्दस्य विद्यमानत्वादुद्वयं तमसस्परीत्येषा ज्योतिष्मती । अस्मै यजमानार्थं ज्योतिष उपरि धारणादूर्ध्वदेशवर्ती स्वर्गलोकोऽनुख्यातो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

ऊर्वाः प्रयाजयाज्याः स्युर्द्वादशाऽऽप्रीतिनामिकाः ।

हिर सुवाधारहोमो यः प्राणेति द्वयं द्वयम् ॥

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

याज्यानुवाक्ये हि वपापुरोडाशहविःषु ताः ।

यश्चिद्विकल्पितो मन्त्र इति विंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आकू॒तिम॒ग्निं प्र॒युज॑ꣳ स्वाहा॒ मनो॑ मे॒धा-
 म॒ग्निं प्र॒युज॑ꣳ स्वाहा॒ चित्तं॑ वि॒ज्ञात॒मग्निं॑ प्र॒यु-
 ज॑ꣳ स्वाहा॒ वाचो॑ वि॒धाति॒मग्निं॑ प्र॒युज॑ꣳ स्वाहा॒
 प्र॒जाप॑तये॒ मन॒वे स्वाहा॑ऽभ्यै॒ वैश्वान॑राय॒ स्वाहा॑
 वि॒श्वे दे॒वस्य॑ ने॒तुर्म॑र्तो वृ॒णीत॑ स॒ख्यं वि॒श्वे
 रा॒य इ॒षु ध्य॑सि यु॒ष्मं वृ॒णीत॑ पु॒ण्यसे॒ स्वाहा॑ मा
 सु भि॒त्था मा सु रि॑षो दृ॒हस्व॑ वि॒डय॑स्व सु ।
 अ॒म्ब धृ॑ष्णु वी॒रय॑स्व (१) अ॒ग्निश्चेदं॑ क॒रि-
 ण्य॑थः । दृ॒हस्व॑ दे॒वि पृ॒थिवि॑ स्व॒स्तय॑ आ॒सुरी
 मा॒या स्व॒धया॑ कृ॒ताऽसि॑ । जुष्टं॑ दे॒वाना॑मिद-
 म॒स्तु ह॒व्यम॑रि॒ष्टा त्वमु॑दि॒हि य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।
 मि॒त्रैता॑मु॒खां तपै॑षा मा भे॒दि । ए॒तां ते परि॑
 द॒दाम्य॑भि॒त्त्यै । द्र॒व॒न्नः सर्पि॑रा॒सुतिः॑ प्र॒त्नो हो॒ता
 वरे॑ण्यः । स॒हस॑स्पु॒त्रो अ॒द्भुतः॑ । पर॑स्या॒ अधि॑
 सं॒वतो॑ऽव॒राꣳ अ॒भ्या (२) तर॑ । यत्रा॒हम॑स्मि
 ताꣳ अ॒व । पर॑म॒स्याः परा॑वतो॒ रोहि॑द॒श्व
 इ॒हाऽऽ ग॑हि । पु॒री॒ण्यः पु॒रुप्रि॑योऽ॒मे त्वं तरा॑

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

मृधः । सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यमे
वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाऽ-
भि शूशुचोऽन्तरस्याः शुक्रज्योतिर्वि भाहि ।
अन्तरमे रुचा त्वमुखायै सद्ने स्वे । तस्या-
स्त्वः हरसा तपआतवेदः शिवो भव । शिवो
भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः
कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहाऽमदः (३)॥

(वीरयस्वाऽऽतपन्विशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाक आप्रियो याज्यानुवाक्याः प्रोक्ताः । अथ नवमोऽनुवाकेऽग्न्यु-
त्पादनमभिधत्ते ।

कल्पः—“ यत्पाग्दीक्षाहुतीभ्यस्तत्कृत्वाऽऽकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति पश्चाऽऽ-
ध्वरिकीर्तुत्वाऽऽकूतिमग्निमिति षडाग्निकीर्तिष्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिं सप्त-
मीम् ” इति । पाठस्तु—

आकूतिमग्निमिति । आकूतिः संकल्पोऽस्मदीयानुष्ठानविषयस्तां प्रयुजं
पेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं यन्मनः स्मृतस्य धार-
णसामर्थ्यरूपा या मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं पेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ।
अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं यच्चित्तं यदपि तेन चित्तेन ज्ञातुं (त)-
मनुष्ठानं तदुभयं प्रति पेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । वाचो मन्त्रपाठरूपाया
विधृतिर्विधारणं तां प्रति पेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । मनवे मनुष्याणां
जनकाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । विश्वेषां नराणामनुग्रहीतृत्वेन वैश्वानरा-
यामये स्वाहुतमिदमस्तु । विश्वे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य देवस्य सख्य-
मनुग्रहं मर्तो मरणवान्यजमानः सहसा वृणीत याचेत । तच्च सख्यमीदृशेन

१७२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

स्तोत्रेण लभ्यते । विश्वे विश्वात्मकस्य रायो धनस्येषुष्यसीशिषे त्वं नियन्ताऽ-
सीति स्तुत्या पुष्यसे यज्ञपोषणाय द्युम्नं धनं वृणीत याचेत । इदं हविस्तव
हुतमस्तु ।

आकूतिमित्यादिभिर्वैश्वानराय स्वाहेत्यन्तैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

“ षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति ” [सं० का० ५
प्र० १ अ० ९] इति । होमेन दीक्षाख्यं संस्कारं कुर्यादित्यर्थः ।

विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिं सप्तमीमिति विधिमभिप्रेत्य विधेयगतां
सप्तसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दोऽसि छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ९] इति ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्यादिमन्त्रोक्तेषु छन्दःस्वष्टस्वन्त्ययोरुष्णिक्कुमारेकी-
कारेण छन्दसां सप्तत्वम् ।

विश्वे देवस्येतिमन्त्रे यदनुष्टुप्छन्दो यच्चास्य मन्त्रस्योत्तमत्वं चरमरूपत्वं तदु-
भयं प्रशंसति—

“ विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्समात्प्राणानां
वागुत्तमा ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

यस्मादिहानुष्टुब्वायूनां सर्वमन्त्रेष्वन्त्या च तस्माल्लोकेऽपि प्राणानां चक्षुरादीन्द्रि-
याणां मध्ये वागुत्कृष्टा । वाचा हि विद्वत्सभायां राजसभायां च पूज्यो भवति ।

अशेषजगद्व्यवहारसमर्थत्वेन मन्त्रौ प्रस्तौति—

“ एकस्माक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि
प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
९] इति ।

यस्मादस्यामृचि प्रथमं पदं प्रथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनं तस्मान्मनुष्या
वाचः स्वरूपमनाप्तमसंपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मूर्धपर्यन्तं वसतो
वक्षत्रे तत्तत्स्थानेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णाभिव्यक्तिलक्षणं वाचश्चतुर्थं
पदम् । पूर्वाणि तु त्रीणि पदानि कण्ठादध एव गूढत्वान्नाभिव्यञ्जयितुं
शक्यन्ते । तथा चाऽऽत्रायते—“ गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं
वाचो मनुष्या वदन्ति ” इति । तुरीयं वैखर्याख्यवाचो रूपम् । एते-

१ स्व. च. स्तुत्वा । २ घ. क. “विश्वेश्वा” । ३ स्व. च. “मन्त्रेषु व्याप्ता च । ४ स्व. च. मन्त्रं ।

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

नासंपूर्णे वाग्व्यवहारसामर्थ्यं दर्शितम् । किंचेयमृगुत्तरेषु पादेष्वक्षरसंपूर्णां ।
तेन सृष्टिपूर्णप्रजापतिसाम्यात्तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं तेन सृ-
ष्टिशून्यजगद्धीजसाम्यात्प्रजोत्पत्तये भवति । हि यस्मान्नितरामूनात्प्रेलीनविकारा-
दुत्पादानात्प्रजा असृजत ।

कल्पः—“यत्प्राक्पुष्टिकर्मणस्तत्कृत्वा शणकुलायेन मुञ्जकुलायेन वोत्वां पञ्चाष-
मा सु भित्था इति द्वाभ्यामाहवनीये प्रवृणक्ति” इति । तत्र प्रथमामाह—

मा सु भित्थेति । हे उखे त्वं मा भित्था भिन्ना मा भव । तदिदमभि-
न्तत्वं सुष्ठु कर्तव्यम् । तथा मा रिषः स्फुटितेनापि हिंसिता मा भव । तदेतद-
स्फुटनं सुष्ठु कर्तव्यम् । सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः । लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं,
तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । दृंहस्व भेदाभावाय दृढा भव । सुवीढयस्व स्फुट-
नाभावाय स्वाङ्गानि सुष्ठु दृढी कुरु । हे धृष्णु धर्षणयुक्ते हेऽम्ब मातुसहाशि
वीरयस्व वीरवदाचर । अभिश्च त्वं च मिलित्वेकमस्मदीयं कर्म करिष्यथः । अथ
द्वितीयामाह—

दृंहस्व देवीति । हे प्राथिवि देवि, मृत्कार्यत्वात्पृथिवीरूपत्वं, मन्त्रैर्निष्पाद्य-
त्वादिवतात्वं, तथाविधे हे उखे स्वस्तये यजमानार्थं दृंहस्व दृढा भव । आसुरी
माया शम्बराद्यसुरनिर्मितमायेव स्वधया कृताऽसि, कव्यप्रदानवाचिना स्वभाशब्दे-
नान्नमात्रमुपलक्ष्यते, अन्नं निमित्तभूतेन तद्धेतुयागसिद्धयर्थं त्वं निष्पादिताऽसि ।
आसुरी माया यद्ददचित्तरचनारूपं चित्रं वस्तु सहसा भूत्वा प्रतिभाति तद्वत्त्व-
मपि द्विस्तनत्वादिरचनायुक्ता निष्पन्नाऽसीत्यर्थः । त्वन्मुखान्निष्पत्स्यमानमिदं
इव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । त्वमप्यरिष्टा केनाप्यहिंसिता सत्यस्मिन्यज्ञ उदि-
सुद्धता भव । अस्यामुख्यायां परितोऽङ्गारानोप्य तापनं विधत्ते—

“यदार्चिषि प्रवृज्ज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु म वृ-
णक्ति भविष्यदेवाव रुन्धे भविष्याच्च भूयो भूतात् ” [सं० का० ५ प० १
अ० ९] इति ।

यदि ज्वालायामुख्यां प्रतपेत्तदानीं यदस्य गृहे भूतं पूर्वं विद्यमानं धनमस्ति
तदेव स्वाधीनं भवति, न तु भविष्यत् । यदि, अङ्गारेषु प्रतपेत्तदानीं गृहे भवि-

१ क. स. घ. ङ. °त्प्रकृतेरवि° । २ क. घ. ङ. °न वो° । ३ स. चोत्वां । ४ स.
च. स्फुटनेना° । ५ स. च. °रानारोप्य ।

१७२२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

ष्यदविद्यमानं धनं प्राप्नोति । हि यस्माज्जना भविष्यद्धनं भूताद्भूयोऽर्थं न मन्यन्ते । न खलु कश्चिदपि भूतार्थं प्रति यतते भविष्यदर्थं तु सर्वोऽपि प्रयतते । अङ्गारेषु काष्ठैः समिन्धनेन ज्वाला भाविनी । अतोऽङ्गाराणां भाविधनहेतुत्वं युक्तम् । तस्मिन्प्रतापने मा सु भित्था इत्यादिमन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“ द्वाभ्यां म वृणक्ति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ मित्रैतामुखां तपेति प्रदक्षिणमङ्गारैः परीन्धे ” इति । पाठस्तु—
मित्रैतामुखामिति । हे मित्रैतामुखां तप तर्षां कुरु । एषोखा मा भेदि मा भिद्यताम् । अभित्यै मङ्गामावार्थमेतामुखां ते तव हस्ते परितो ददामि ।

देवतान्तरपरित्यागेन मित्रायैवोखायाः परिदाने कारणं दर्शयति—

“ ब्रह्मणा वा एषा यजुषा संभृता यदुखा सा यद्विद्येताऽऽर्तिमार्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रैतामुखां तपेत्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवेनां प्रतिष्ठ पयति नाऽऽर्तिमार्छति यजमानो नास्य यज्ञो हन्येत ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

येयमुखा सैषा परब्रह्मस्वरूपा वसवस्त्वा ऋण्वन्वित्यादिना यजुषा संपादिता । परब्रह्मण उत्पन्नत्वाद्यजुषो ब्रह्मत्वम् । तथाविधेन यजुषोत्पन्नाया उखायाः कदाचिदपि भेदो न युक्तः । कुलालेन निर्मितादयजुष्काद्वटादिलक्षणत्वात् । एवं सति यदि कदाचित्प्रमादाद्भिद्येत तदानीं यजमानो म्रियेत यज्ञोऽपि विनश्येत् । मित्रायोखायाः परिदाने तु मित्रस्य परब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मण्येवोखा प्रतिष्ठापिता भवति । ततो यजमानस्य यज्ञस्य च नास्ति हानिः ।

अथ भेदे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

“ यदि भिद्येत तैरेव कपालैः सः सृजेत्सैव ततः प्रायश्चित्तिः ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

पक्काया उखाया भेदे तदीयैरेव कपालैर्मृदन्तरं मिश्रयित्वा पुनरप्युखां निष्पादयेत् । सैव पुनर्निष्पादितोखा ततो भेदरूपादपराधात्प्रायश्चित्तिर्विमोचनहेतुः ।

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

पूर्वं सामान्याकारेणोखायाः प्रतपनमाहवनीये विहितम् । अथ गतश्रियो विशेषं विधत्ते—

“ यो गतश्रीः स्यान्मथित्वा तस्याव दध्याद्भूतो वा एष स स्वां देवतामुपैति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

योऽग्निचयने प्रवृत्तो गतश्रीः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यो वा भवेत्तस्य मथितमग्निमुखायामवदध्यात् । न त्वाहवनीय उखायाः प्रवृञ्जनं कार्यम् । एष त्रयाणां गतश्रियां मध्येऽन्यतमो भूतो भूतिमानैश्वर्योपैतः । अतः प्रभुत्वात्स स्वकीयामेव मथिताग्निरूपां देवतामुपैतुमर्हति न त्वाहवनीयदेवतान्तराम् ।

यस्तु गतश्रीः सन्पुनर्भूतिं कामयेत तस्य मथिताग्निमपोद्य पूर्ववत्प्रवृञ्जनमपि विधत्ते—

“ यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्येष वै स्वयंभूर्नाम भवत्येव ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

आहवनीये प्रतपायामुखायां योऽग्निः संभवेत्स एव तस्य भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो न तु मथितः । हि यस्मादत उखायामेष संभवति तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवात्पन्नात्वादेव स्वयंभूरित्युच्यते । एवं सति यजमानो भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव । यजमानद्वेषिणोऽध्वर्याः प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यस्तस्याऽऽहत्याव दध्यात्साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

यमुद्दिश्य शत्रुमस्मै जनयेयमिति कामयेताध्वर्युस्तस्यान्यतो गृहान्तरादिप्रदेशादग्निमानीयोखायां प्रक्षिपेत् । तथा सति विलम्बमन्तरेणैव भ्रातृव्यं जनयति । अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते—

“ अम्बरीषादन्नकामस्याव दध्यादम्बरीषे वा अन्नं श्रियते सयोन्येवान्नमवरुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यल्लोकिकं लोहादिपात्रं तदम्बरीषं तस्मिन्प्रतपे घृतप्रक्षेपेण प्रौढा ज्वालोत्पद्यते । ततोऽग्निमाहृत्योखायामवदध्यात् । लोके हि तस्मिन्नाम्बरीषे शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनान्नैतस्याग्नेः समानयोनित्वाद्यजमानोऽन्नं प्राप्नोत्येव ।

१८२४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

तदेवं प्रवृञ्जनमसेक्कनागतान्विधीन्परितमाप्य प्रकृतप्रवृञ्जनोपयुक्तं द्रव्यं विधत्ते—

“ मुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० ९] इति ।

शुष्कान्मुञ्जारूपास्तृणविशेषानुत्थायां प्रक्षिपेत् । महिष्यादिभिर्भक्ष्यत्वान्मुञ्जा
कर्मणाः । अन्नमेव यजमानाय संपादयतीति ।

कल्पः—“ द्ध्वन्नाः सर्पिरासुतिरिति तस्यां करुमुकमुत्तिरितं घृतेनाङ्कत्वाऽ-
वदधाति मुञ्जांश्च ” इति । पाठस्तु—

द्ध्वन्नाः सर्पिरिति । अत्रोत्पत्त्यमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । द्रुशब्देन
वृक्षा उच्यन्ते । “ द्रुषदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन सूयते ”
इति श्रुत्यन्तरात् । द्रुशब्दाभिधेया वृक्षा अन्नं यस्यासौ द्ध्वन्नाः । सर्पिरेवाऽऽ-
हारत्वेन सूयते प्रक्षिप्येतेऽस्मिन्निति सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवाना-
माह्वाता । वरेण्यो वरणीयः । सहसो बलस्य पुत्रैः । मथनहेतुना बलेनोत्पद्य-
मानत्वात् । अद्भुत आश्चर्यरूपः ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं क्रुमकावधानं विधत्ते—

“अग्निर्देवेभ्यो निलायत स क्रुमकं प्राविशत्करुमुकमव दधाति यदेवास्य तत्र
न्यक्तं तदेवाव सन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

क्रुमकमल्पं काष्ठशकलम् । न्यक्तं विलीनमग्निरूपम् । तत्र तस्मिन्नेव शक-
लेऽस्याग्नेर्यदेव रूपं न्यक्तं विलीनं तत्प्राप्नोति । चूर्णरूपं क्रुमकमिति सूत्रकारे-
णोक्तम् । अस्य क्रुमकस्य घृताक्तत्वं विधत्ते—

“ आज्येन सं यौत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्ध-
वत्यथो तेजसा ” (सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

संयौति तत्क्रुमकं संमिश्रयेत् । आज्यस्याग्निस्थानत्वम् “ आ व्यायतां घृत-
योनिरग्निः ” इत्यादिमन्त्रवर्णाद्घृतेन ज्वालोत्पत्तेर्भावगन्तव्यम् । ज्वालोत्पत्तिरे-
वात्राथो तेजसा समर्धयतीत्युच्यते ।

कल्पः—“ परस्या अभि संवत इति वैकङ्कतीं समिधमादधाति ” इति ।

पाठस्तु—

१ क. घ. ङ. “सङ्ग” । २ स. च. “हिषाविभक्ष्य” । ३ ख. च. “ते प्रेर्यन्ते” ।
४ ख. च. “त्रः । धन” ।

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

परस्या अधीति । तस्यग्वनुते देवान्भजते यस्यां क्रियायां सा क्रिया संवत् । परस्याः संवतोऽभ्युत्कृष्टाया इष्टेरधिष्ठानं त्वमवरान्निकृष्टानप्यस्मानभ्या-
वराऽऽभिमुख्येनाऽऽगत्य दुःखात्तारय । यत्र येषु बन्धुष्वमहास्मि तानपि बन्धु-
नव रक्ष । अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“ वैकङ्कतीमा दधाति मा एवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ ब० १ अ० ९] इति ।

आग्नेयी दीप्तिर्विकङ्कतवृक्ष एवावतिष्ठते । अत एवाऽऽधानब्राह्मणे स्तूयते—
“ अग्नेः तुष्टस्य यतः । विकङ्कतं मा आर्छन्तु ” इति । अतो वैकङ्कतसमि-
धा दीप्तिः प्राप्यते ।

कल्पः—“ परमस्याः परावत इति शमीमयीम् ” इति । पाठस्तु—

परमस्या इति । परावच्छब्दो दूरदेशवाची । हेऽग्ने परमस्याः परावतोऽ-
त्यन्तदूरदेशादिहास्मिकर्मणि त्वमागहि आगच्छ । कीदृशस्त्वं, रोहिदधो लो-
हितवर्णोऽधो यस्यासौ रोहिदधः । अत एवान्यत्राप्याम्नायते—“ रोहितेन
त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु ” इति । पुरीषमुत्वाहेतुभूतं पांसुमर्हतीति पुरीष्यः । पुरूषां
यजमानानां प्रियः पुरुप्रियः । तादृशस्त्वं मृधः शत्रूस्तरातिलङ्घय ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“ शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

शमीवृक्षस्याग्निदाहशमनहेतुत्वात्तदीयया समिधा शान्तिर्भवति । अत
एवाऽऽधानब्राह्मणे पठ्यते—“ प्रजापतिराग्निमसृजत । सोऽविभेत्स मा
धवयतीति । त२ शम्याऽशमयत् । तच्छम्यै शमित्वम् ” इति ।

कल्पः—“ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुख्यमुपतिष्ठते ”
इति । तत्र प्रथमामाह—

सीद त्वं मातुरिति । हेऽग्ने त्वं मातृसमानाया अस्या उत्वाया उपस्थ
उत्सङ्गे सीदोपविश । कीदृशस्त्वं, विधानि वयुनानि सर्वाञ्ज्ञानोपायान्विद्वाने-
नामुत्खामर्चिषा त्वदीयदीप्त्या मा शूशुचोऽत्यन्तं मा दीपय । तपसा संतापेनाभि
मा शूशुचः । अर्चिः कारणं तपः कार्यं, कारणेनेषत्तापो भवति, कार्येण तु
भूयान् । तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुच्चायामन्तः शुक्रज्योतिर्निर्मलप्रकाशः
सन्विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । अथ द्वितीयामाह—

(अग्न्युत्पादनाभिधानम्)

अन्तरंगे रुचेति । हेऽग्ने उखायै तस्या उखाया अन्तर्मध्ये म्वे सद्ने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युज्यस्वेति शेषः । हे जातवेदस्त्वं तस्या उखायाः शिवो भव सुखपदो भव । किं कुर्वन् । हरसा तेजसा तपञ्ज्वलन् । अथ तृतीयामाह—

शिवो भूत्वेति । हेऽग्ने मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वाऽथो अनन्तरं त्वं शिवः सन्सीद सर्वान्प्रति शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वेहास्यामुखायां स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासद् आगत्योपविश ।

एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जातमुप तिष्ठते त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेष्वविदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० ९] इति ।

आविदं ख्यातिग । किंच प्राणापानव्यानानां त्रित्वात्तानपि त्रिसंख्यया स्वात्मानि स्थापयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आकूतिं सप्तभिर्दीक्षाहुतिर्मा स्विति च दद्यात् ।

पूर्वाग्नौ प्रवृणक्त्योखां मित्राङ्गारैः समिध्यते ॥

द्वन्नः क्रमुकमाधत्ते परं वैकङ्कतीं परम् ।

गमीमयीं सीद जातं तिसृभिश्चोपतिष्ठते ॥

नवमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वार्ष्णिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपदि चिन्तितम्—

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकम् ।

समुच्चितं वा बाधः स्यात्कार्यैक्यात्पाठवाक्यतः ॥

अग्नौ होमाङ्गता कल्पेतरतिदिष्टेन तुल्यता ।

विमाऽऽवृत्तिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते—“ षड्भिर्दीक्षयति ” इति । प्रकृतावपि—
“ स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय ” इत्यादिना दीक्षाहुतयः षड् विहिताः ।

(अग्निधारणाभिधानम्)

तत्र मन्त्रा भिन्नाः—“ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ” इत्यादयः प्राकृता मन्त्राः,
“ आकूतिमग्निं प्रयुजः स्वाहा ” इत्यादयो वैकृताः । तत्र वैकृत-
माहुतिमन्त्रषट्कं प्राकृतस्य बाधकं किंवा प्राकृतेन समुच्चितमिति संशये
बाधकमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । कार्यैक्यात् । दक्षिणीयाङ्गभूताहुत्युपकारल-
क्षणं यत्कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि । न च विकृतौ तन्न
प्रतीयत इति शङ्कनीयम् । स्वाहान्तपाठरूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकार-
कत्वप्रतीतिः । आहुतीनां च षड्भिर्दीक्षयतीति वाक्येन दक्षिणीयाङ्गत्वप्रतीतिः ।
तस्माच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वः पक्षः । अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं
यद्यपि श्रुतिसिद्धं तथाऽपि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्पनीयम् । तथा चातिदेशक-
ल्पैर्मन्त्रैस्तुल्यबलत्वान्न बाध्यबाधकता । एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति
चेत् । अस्त्येव । द्वादश जुहोतीति संख्याविधानेन तुत्तिसिद्धेः ।
न च वैकृतानामेव षण्णामावृत्त्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम् । आवृत्तेरश्रुत-
त्वात् । न च सा कलायितुं शक्यतेऽन्यथाऽपि संख्योपपत्तेः । तस्मात्समुच्चय
इति राजान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अयं चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यदग्ने॑ यानि॒ कानि॒ चाऽऽ ते॒ दारु॑णि द॒धम-
सि॑ । तदस्तु॒ तुभ्य॑मिद॒घृतं॑ तज्जुषस्व॒ यविष्ठ॑च ।
यद॒र्यप॑जिह्विका॒ यद॒ग्नौ अ॑तिसर्पति । सर्वं
तदस्तु॒ ते घृतं॑ तज्जुषस्व॒ यविष्ठ॑च । रात्रि॑रा-
त्रिम॑प्रयावं॒ भर॑न्तोऽश्वा॑येव तिष्ठते॒ घास॑मस्मै ।
रा॒यस्पोषे॑ण॒ समि॑षा म॒दन्तोऽग्ने॑ मा ते॒ प्रति-
वेषा॑ रिषाम । नाभां (१) पृथि॒व्याः समि॑-

धानमग्निं रायस्पोषाय बृहते हवामहे । इरं-
मदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु
सासहिम् । याः सेना अभीत्वंरीराव्याधिनी-
रुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करास्ताः स्ते
अमेऽपि दधाम्यास्ये । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लु-
ङ्गजम्भ्यैस्तस्कराः उत । हनूभ्याः स्तेनान्भग-
वस्ताः स्त्वं खाद सुखादितान् । ये जनेषु मलि-
म्लवः स्तेनास्तस्करा वने । ये (२) कक्षेष्व-
षायवस्ताः स्ते दधामि जम्भयोः । यो अस्म-
भ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्द्याद्यो
अस्मान्दिप्साञ्च सर्वं तं मस्मसा कुरु । स-
शितं मे ब्रह्म सशितं वीर्यं बलम् । सशितं
क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः । उद्देशा
षाह अतिरमुदूर्च उदु बलम् । क्षिणोमि ब्रह्म-
णाऽमित्रानुन्नयामि (३) स्वाः अहम् । दृशानो
रुक्म उर्व्या व्यद्यौ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।
अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजयत्सु-
रेताः । विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः
प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकं मरु-
त्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ।
नक्तोषासा समनसा निरूपे धापयेंते शिशुमे-
कः समीची । । द्यावा क्षामा रुक्मः (४)
अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ।

(अग्निधारणाभिधानम्)

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः
स्तोमं आत्मा सामं ते तनूवामिदेव्यं बृहद्रथं-
तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि
विष्णिवाः शफा यजूंषि नाम । सुपर्णोऽसि
गरुत्मान्दिवं गच्छ सुवः पत (५) ॥

(नामा वने ये नयामि क्षामा रुक्मोऽष्टाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाकेऽन्युत्पादनमुक्तम् । अथ दशमेऽग्निधारणमुच्यते ।

कल्पः—“ यदग्ने यानि कानि चेति पञ्चभिरोदुम्बरमपरशुवृक्णमुख्य इध्म-
मभ्यादधाति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

यदग्ने यानि कानिति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं यानि कानि च दारूणि, दारु-
शब्देन कुठारच्छेदराहितमविदारितं काष्ठमुच्यते । तादृशानि यानि कान्यप्यरण्ये
पतितानि काष्ठान्यानीय दध्मसि धारयाम इति यत्तत्सर्वं तुभ्यं त्वदर्थं घृतमिद्वृ-
त्तेमेव घृतवत्प्रियमस्तु । हे यत्रिष्ठच युवतम तदारुजां जुषस्व । अथ द्वितीया-
माह—

यदच्युपजिह्विकेति । जिह्वाः प्रधानज्वालाः । तत्समीपवर्तिनी क्षुद्रज्वालो-
पजिह्विका । अस्माभिररण्यादानीतेषु दारुषु मध्ये यद्दारु महारण्ये दावाग्निरूप-
जिह्विका स्वल्पज्वालाऽस्ति भक्षयतीषद्दहतीत्यर्थः । वस्त्रशब्दः पिपीलिकासदृशं
क्षुद्रजीवमाचष्टे । स च यत्काष्ठमतिसर्पति अतिशयेन सर्पति प्राप्नोति । काष्ठाव-
यवेषु तत्र तत्र सारं भक्षयतीत्यर्थः । तत्सर्वमित्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयामाह—

रात्रिं रात्रिमिति । हेऽग्ने ते तव प्रतिवेशाः प्रत्यासन्ना वयं मा रिषाम
हिंसां न प्राप्नुमः । किं कुर्वन्तः । रायस्पोषेण धनपुष्ट्या धनपोषेणेषाऽग्नेन च
सम्यङ्मदन्तः । तथा रात्रिं रात्रिमप्रयावं प्रतिदिनं पृथग्भावमकृत्वा । एकमपि

१७२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अग्निधारणाभिधानम्)

दिनमवर्जयित्वेत्यर्थः । अस्मा अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः संपादयन्तः ।
तत्र दृष्टान्तः—तिष्ठतेऽथायेव वाजिशालायां बद्ध्वा स्थापिताय प्रौढायाभा-
यैकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति तद्वत् । अथ चतुर्थीमाह—

नाभा पृथिव्या इति । बृहते प्रौढाय रायस्पोषायामिमं वयं हवामह
आह्वयामः । कीदृशमग्निं, पृथिव्या नाभा समिधानमुखाया मध्ये सम्यग्दीप्यमा-
नम् । इरया समिद्रूपेणान्नेन माद्यतीतीरं मदस्तम् । बृहन्ति प्रौढान्युक्तानि प्रशं-
सनानि यस्यासौ बृहदुक्तस्तम् । यजत्रं यागहेतुं, जेतारं राक्षसादिविषये जय-
शीलं, पृतनास्वमिं संग्रामेष्वग्रे गच्छन्तं, सासहिमस्मदपराधानामतिशयेन
सोढारम् । अथ पञ्चमीमाह—

याः सेना इति । याः काश्चित्परकीयाः सेना अभीत्वरीरस्मदाभिमुख्येन
गमनशीला आव्याधिनीः सर्वतोऽस्मान्पीडयन्त्य उगगा उत्कृष्टगणोभेता बहु-
स्तोमा इत्यर्थः । एवंविधा याः सेनाः सन्ति, उतापि च ये स्तेना गुप्तचोरा
ये च तस्कराः प्रकटचोरास्तान्सर्वीस्तवाऽऽस्ये मुखेऽर्पदधामि प्रक्षिपामि ।

एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ न ह स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्कणं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने
यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वदयति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० १०] इति ।

पुरेत-मन्त्रप्रयोगात्पूर्वं कदाचिदप्यग्निरपरशुवृक्कणं परशुच्छेदरहितं काष्ठं न ह
स्म वै दहति सर्वथा न दहति । अविदारितं काष्ठमग्नौ प्रक्षिप्तमपि न भस्मी
भवति, किंतु ज्वालयामा क्वचित्कृष्णं भवतीत्यर्थः । एवं सति प्रयोगः प्रयुज्यमान
ऋषिरेव यदग्ने यानीति मन्त्र एवास्मा अग्नये तत्काष्ठमविदारितमस्वदयत्स्वादू-
कृतवान् । एतदर्थमेव यदारु तद्घृतमस्त्विति मन्त्रे पठ्यते । तस्माद्यदम् इत्यादि-
मन्त्रैः समिधमादध्यात्तेनास्मा अग्नये परशुच्छेदरहितं काष्ठं स्वदयत्येव ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

यत्काष्ठमपरशुवृक्कणमभ्याधेयं तस्य जातिविशेषं विधत्ते—

(अग्निधारणाभिधानम्)

“ औदुम्बरीमा दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

यदग्न इत्यादिमन्त्रसंघरूपं सूक्तं प्रशंसति—

“ प्रजापतिरग्निमसृजत तं सृष्टं रक्षांस्यजिघास्तन्तस एतद्राक्षोघ्नम-
पश्यत्तेन वै स रक्षांस्यपाहत यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन जाताव्रक्षांस्यप
हन्ति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

रक्षोघ्नोऽयमग्निस्तत्सूक्तं राक्षोघ्नं यदग्ने यानि कानि चेत्यारभ्यापित्रानुन्नयामि
स्वांसु अहमित्येतदन्तम् । अनेन सूक्तेन रक्षांसि प्रजापतिर्हतवान् । तस्मादत्रा-
प्येनम सूक्तेन तथैव भवितव्यम् । तेन सूक्तेनोत्पन्नादग्नेः सकाशाद्रक्षांसि
विनाशयति ।

कल्पः—“ दंष्ट्राभ्यां मलिम्लूनित्याश्वत्थीं समिधमादधाति ” इति । पाठस्तु—

दंष्ट्राभ्यामिति । गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः । प्रकटा अपि
द्विविधाः, अरण्येषु मार्गमध्येऽपहत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः । ततोऽ-
प्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवाऽऽगत्य बेन्दिकराः । त एतेऽत्र मलिम्लव इत्यु-
च्यन्ते । मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनाः । तथाविधा भूत्वा म्लोचयन्ति
चौर्यं कुर्वन्तीति मलिम्लवस्तान् । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमु-
कादिकं भक्षयते ते दंष्ट्रे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः ।
अन्तर्लीने तु हनू । तत्र मलिम्लून्दंष्ट्राभ्यां पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि
पीडयित्वा हनूभ्यां स्तेनान्पीडयित्वा हे भगवः पूजनीयाग्ने तान्सर्वान्सुखादि-
तान्पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा त्वं स्वाद भक्षय । एतन्मन्त्रसाध्यं
समिदाधानं विधत्ते—

“ आश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो वै वनस्पतीनां सपत्नसाहो विजित्यै ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

सपत्नान्सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाहः । अश्वरूपधारिणोऽग्नेरस्मिन्वृक्षेऽवस्थि-
तत्वादश्वत्थस्य सपत्नसाहत्वम् । तत्रावस्थानमाधानब्राह्मणे भूयते—“ अग्निर्दे-
वेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थ-
स्याश्वत्थत्वम् ” इति । अतस्तदीया समिद्विजयाय संपद्यते ।

कल्पः—“ ये जनेषु मलिम्लव इति वैकङ्कन्तीम् ” इति । आदधातीति शेषः । पाठस्तु—

ये जनेष्विति । ग्रामवर्तिषु जनेषु वनेषु गच्छत्सु च ये त्रिविधाः पूर्वोक्ता-
श्चोराः सन्ति, ये चान्ये व्याघ्रादयः कक्षेषु स्थित्वाऽघायवो भवन्ति, अघं
पापं हिंसनमिच्छन्तीत्यघायवः, तान्सर्वास्तव जम्भयोर्दधामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“ वैकङ्कन्तीमा दधाति मा एवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० १ अ०
१०] इति ।

कल्पः—“ यो अस्मभ्यमरातीयादिति शमीमयीम् ” इति । पाठस्तु—

यो अस्मभ्यमिति । पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः । इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ।
त च त्रिविधा अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं
यो न ददाति सोऽयमरातिः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वाग्दौर्जन्य-
मात्रं यः करोति स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तत्र योऽस्मभ्यमस्माकमराती-
यादरातित्वमिच्छति, यो यजमानानस्मान्द्वेषते कार्यनाशेन बाधते, योऽप्यन्योऽ-
स्मान्निन्दान्निन्दति, यश्चापरोऽस्मान्दिप्सादम्भितुं हिंसितुमिच्छति, तं सर्वं जनं
मस्मसा कुरु । चूर्णजन्यशब्दस्यानुकरणं मस्मसेति, चूर्णी कुर्वित्यर्थः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते—

“ शमीमयीमा दधाति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ सः शितं मे ब्रह्मोदेषां बाहू अतिरमित्युत्तमे यजमानं वाचयं-
स्तूष्णीमौदुम्बर्यौ समिधावादधाति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

सः शितं मे ब्रह्मेति । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक्कीक्षणीकृतं
शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः । तथा वीर्यमिन्द्रियशक्तिः । बलं शरीरेजशक्तिः ।
तदुभयं संशितं सम्यक्स्वकार्यक्षमं, तथा यस्य क्षत्रस्य राज्ञोऽहं पुरोहितोऽस्मि
मे मदीयं तत्क्षत्रं जिष्णु जयशीलं यथा भवति तथा संशितम् । अस्त्विति
शेषः । अथ द्वितीयामाह—

उदेषां बाहू इति । एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्य एकैकस्य
बाहू उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि । लौकिकोक्तिरियम् । लोके हि योऽन्य-

(अग्निधारण अभिधानम्)

स्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः—स्वकीयहस्तमुपरितनं कृतवानिति ।
वर्चः कान्तिः । तामप्युदतिरम् । बलं शरीरं तदप्युदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसाम-
र्थ्येनामित्राञ्जत्रून्क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान्स्वकीयान्पुरुषानहमुन्नयाम्युत्कर्षं
प्रापयामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं यजमानवाचनं विधत्ते—

“ स२ शितं मे ब्रह्मोद्देशं बाहू अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी वाचयति ब्रह्म-
णैव क्षत्र२ स२शयति क्षत्रेण ब्रह्म तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
तस्माद्राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्य२ राजन्यम् ” [सं० का० ५ प्र०
१ अ० १०] इति ।

उत्तमे राक्षोघ्नसूक्तस्यान्तिमे ऋचौ यजमानं वाचयेत् । औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ
तूष्णीमादध्यादिति शेषः । प्रथममन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संशितत्वं यदुक्तं तत्र पर-
स्पोपकारो विज्ञायते । ब्राह्मणेनैव पुरोहितेन राजा धर्मे तीक्ष्णकृतो भवति ।
राजा नियामकेन ब्रह्मणोऽपि संशितः स्वाचारे नियमितो भवति । यस्मा-
देवं तस्माद्राजन्येन स्वामिना युक्तो ब्राह्मणः स्वामिरहितं ब्राह्मणमत्येति ।
राजाऽपि धर्मबोधकेन पुरोहितेन ब्राह्मणेन युक्तस्तद्रहितमधार्मिकं राजन्यं राजा-
नमत्येति ।

कल्पः—“ एकविंशतिनिर्बाधो रुक्मः सूत्रोतस्तं दृशानो रुक्म इति समा-
सीनो यजमानोऽन्तर्निर्बाधं प्रतिमुच्य बहिर्निर्बाधान्कुरुते ” इति । पाठस्तु—

दृशानो रुक्म इति । दृशानो दर्शनीयरूपो रुक्मः सुवर्णनिर्मितः फलका-
कार आभरणविशेष उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौद्विद्योतते स्म । किं कुर्वन् ।
दुर्मर्षमातिरस्कार्यमायुजर्विनं श्रिये श्रयितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्व-
योभिरन्त्रैर्हविभिरमृताऽभवत् । यद्यस्मादेनमग्निं द्यौर्द्युलोकवासिदेवगणः सुरेताः
सन्नजनयत्तस्मादमृतत्वं युक्तम् । अत्र रुक्मस्याग्निधारणाङ्गत्वादग्नित्वमु-
पचरितम् । अनेन मन्त्रेण साध्यं रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते—

“ मृत्युर्वा एष यदग्निरमृत२ हिरण्य२ रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्यो-
रन्तर्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

अग्नेर्दाहेन विनाशकत्वान्मृत्युत्वं, हिरण्यस्याग्निसंपर्केऽपि अस्मीभावाददर्शनाद-

(आग्निधारणाभिधानम्)

मृतत्वम् । एवं सति धारयिष्यमाणस्याग्नेः स्वकीयस्योरसश्चान्तरं मध्यवर्तिं यथा भवति तथा रुक्मं दीर्घसूत्रेण मोतं गलं प्रतिमुञ्चेत् । तेन प्रतिमुक्तेन दाहका-
दग्निरूपान्मृत्योरमृतं रुक्मं व्यवधानरूपं कृतवान्भवति ।

तस्य रुक्मस्य बिन्दुसदृशानाकारविशेषान्विधत्ते—

“ एकविंशतिनिर्बाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश मासाः पञ्चत-
वस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेभ्य एव
भ्रातृव्यमन्तरेति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

सुवर्णफलके निम्नोन्नतभावमापद्य स्पर्शकारिणं पुरुषं निःशेषेण बाधन्त इति
निर्बाधाः स्फोटसदृशा अवयवविशेषाः । ते चैकविंशतिसंख्याका यस्मिन् रुक्मे
सोऽयमेकविंशतिनिर्बाधः । तादृशं रुक्मं कुर्यात् । लोक्यन्ते भुज्यन्ते यैर्देशकाला-
दिसाधनविशेषैस्ते लोकाः । मासादयश्च देवानां भोगसाधनानीति त एव
लोका इत्युच्यन्ते । अतो निर्बाधगत्यैकविंशतिसंख्यया मासादिकेभ्य आदि-
त्यान्तेभ्य एकविंशतिलोकेभ्यो भ्रातृव्यमन्तरेतं करोति ।

विहितान्निर्बाधान्प्रशंसति—

“ निर्बाधैर्वै देवा असुरान्निर्बाधेऽकुर्वन्त तन्निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधी
भवति भ्रातृव्यानेव निर्बाधे कुरुते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

चर्मखड्गधारिणो देवाश्चर्मणो बहिर्भागे खचितैः कांस्यादिमयैः प्रौढस्फो-
टाकारैर्निर्बाधैः स्वग्रहणार्थमागतानसुरानास्फाल्य भूमिपतनादिरूपे निर्बाधे
स्थितानकुर्वन्त । यस्मान्निश्चितबाधा एते तस्मान्निर्बाधाः । अतोऽत्र रुक्मस्य
निर्बाधित्वेन भ्रातृव्यान्सर्वान्निश्चितबाधे पतितान्कुरुते ।

कल्पः—“ विश्वा रूपाणीति शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चेत् ” इति । पाठस्तु—

विश्वा रूपाणि प्रतीति । कविर्विद्वान्वरण्यः श्रेष्ठः सविता विश्वा रूपाणि
समस्तानि जगद्रूपाणि प्रतिमुञ्चेत् स्वस्मिन्स्वी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । द्विपदे
चतुष्पदे मनुष्याणां पशूनां च भद्रं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्राप्तावी-
त्संपादितवान् । नाकं स्वर्गं विशेषेणारूप्यत्प्रकाशितवान् । उषसः प्रयाणमनूषः-
कालेऽतीते सति विराजति विशेषेण प्रकाशते ।

(अग्निवारणाभिधानम्)

अनेन मन्त्रेण साध्यं शिष्यपाशप्रतिमोकं विधत्ते—

“ सावित्रीया प्रति मुञ्चते प्रसूतै ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति । सविता वरेण्य इति मन्त्रलिङ्गादियं सावित्री सम्यक्प्रेरणाय संपद्यते ।

कल्पः—“ नक्तोषासेति कृष्णाजिनमुत्तरम् ” इति । प्रतिमुञ्चत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

नक्तोषासेति । नक्तं चोषाश्च नक्तोषासा रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा परस्परमेकमतियुक्ते, विरूपे रात्रिः कृष्णा दिवसस्तु शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे, समीची समीच्यावनुकूले सत्यौ, एकं शिशुमग्निं धापयेते यजमानकर्तृकमग्निवारणं संपादयतः । द्यावा द्युलोके क्षामा क्षितौ भूलोकेऽन्तस्तदुभयमध्यवर्तिन्यन्तरिक्षे रुक्मो विभाति । अयमग्निर्विशेषेण प्रकाशते । दीव्यन्ति विहरन्तीति देवाः प्राणाः ते च द्रविणोदा यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति । तादृशा यजमानस्य प्राणा अभिमेतं धारयन्धृतवन्तः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं कृष्णाजिनप्रतिमोकं विधत्ते—

“ नक्तोषासेत्युत्तरयाऽहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यच्छते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

पूर्वा सावित्रीमृचमपेक्षयेयमुत्तरा तथा कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चत इति शेषः । तथा सति तन्मन्त्रप्रतिपादिताभ्यामहोरात्राभ्यामेवैनमूर्ध्वं धृतवान्भवति ।

तस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे देवशब्देन प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति—

“ देवा अभिं धारयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा अहोरात्राभ्यामेवैनमुद्यत्य प्राणैर्दाधार ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

उद्यमनमात्रमहोरात्रयोः कृत्यं, धारणं तु प्राणानामित्यर्थः ।

रुक्मशिष्यपाशकृष्णाजिनानां यः प्रतिमोकस्तस्य काल उपवेशनं विधत्ते—

“ आसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः प्र जायन्ते ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

तस्मादासीनप्रतिमोकालोकेऽपि प्रजा आसीना एवोत्पद्यन्ते न तूत्थिताः ।

कृष्णाजिनस्य शिष्याद्वहिर्देशवर्तित्वं विधत्ते—

१७३६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अग्निधारणाभिधानम्)

“ कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा
चोभयतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

शिक्यस्यैकतो रुक्ममन्यतः कृष्णाजिनमिति तेजोरूपेण रुक्मेण वेदरूपेण
कृष्णाजिनेन चोभयतः शिक्यं परिगृहीतं भवति । कृष्णाजिनस्य ब्रह्मरूपत्वं
दीक्षाप्रकरणे समाम्नातम्—“ ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यत्कृष्णाजिनम् ” इति ।
शिक्यस्योद्यमनहेतुरज्जुसंख्यां विधत्ते—

“ षडुद्यामः शिक्यं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० १०] इति । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ यद्द्वादशोद्यामः संवत्सरेणैव ” [सं० का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

द्वादश मासाः संवत्सर इत्युक्तत्वात्संवत्सरेणैवैनमुद्यच्छते ।

शिक्यस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—

“ मौञ्जं भवत्यूर्गै मुञ्जा ऊर्जैर्वैनः समर्धयति ” [सं० का० ५ प्र० १
अ० १०] इति ।

कल्पः—“ सुपर्णोऽसि गुरुत्मानित्दुख्यमवेक्षते ” इति । पाठस्तु—

सुपर्णोऽसि गुरुत्मानिति । हृदये त्वं सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि । पक्ष्याकारेण
चेष्यमाणत्वात् । अत एवाऽऽम्नायते—“ वयसां वा एष प्रतिमथा चीयते
यदग्निः ” इति । तत्र दृष्टान्तः—यथा गुरुत्मान्पक्षिराजस्तद्वत् । पक्ष्याकारस्या-
वयवाः संप(पा)द्यन्ते त्रिवृत्ते शिरो बहिष्पवमानस्तोत्रे योऽयं त्रिवृत्स्तोमः
स एव स्तोमस्तव शिरस्थानीयः । प्रजापतिमुखजन्यत्वेनोक्तत्वात् । यद्वायवाख्यं
साम तत्त्वदीयं चक्षुः । यः पञ्चदशादिस्तोमस्तव स जीवात्मा । यद्वायदेव्यं
साम तच्छिरोव्यतिरिक्ततनुस्थानीयम् । ये बृहदथंतराख्ये सामनी ते तव पक्ष-
स्थानीये । यद्यज्ञायज्ञियाख्यं साम तत्तव चुच्छुस्थानीयम् । यानि गायत्र्यादीनि
च्छन्दांसि तानि हृदयाद्यङ्गस्थानयानि । ये सौमिकवेद्यां होत्रियादिधिष्णि-
यास्ते तव शफस्थानीयाः । यानि यजुषि तानि तव नामस्थानीयानि । एतं
मन्त्रं विनियुक्ते—

“ सुपर्णोऽसि गुरुत्मानित्यवेक्षते रूपमेवास्येतन्महिमानं व्याचष्टे ” [सं०
का० ५ प्र० १ अ० १०] इति ।

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अवेक्षते, उख्यामिति शेषः । मन्त्रस्वरूपेणैवार्थप्रतीतेर्नात्र पृथग्व्याख्यात-
व्यमस्ति । कल्पः—“ सुपर्णोऽसि गुरुत्मानित्यादायोत्थाय ” इति । पाठस्तु—

सुपर्णोऽसि गुरुत्मानिति । हेऽग्ने त्वं गरुड इव पक्षिरूपोऽसि । अतः
आकाशं प्रति गच्छ । ततोऽपि स्वर्गलोकं प्राप्नुहि । मन्त्रस्य स्वर्गप्राप्तिपरत्वं
दर्शयति—

“ दिवं गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का०
५ प्र० १ अ० १०] इति । एनं यजमानमात्मानम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यदग्ने पञ्चभिः काष्ठं बद्धावौदुम्बरं क्षिपेत् ।
दृष्ट्वाऽऽश्वत्थीमादधाती ये ज वैकङ्कतीं तथा ॥
यो अस्मभ्यं शमीकाष्ठं संशितद्वयवाचनम् ।
दृशा रुक्मं निजे कण्ठे बद्ध्वा विश्वेतिमन्त्रतः ॥
साग्न्युखाशिक्यपाशं तु स्वाम्यत्र प्रतिमुञ्चते ।
नक्तोऽजिनं चोपरिष्ठात्सुपर्णोऽग्निमवेक्षते ।
सुपर्णः साग्निरुत्तिष्ठन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमाऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स इद्वेषु गच्छति । सोम यास्ते मयोभुव
ऊतयः सन्ति दातृषे । तामिर्नोऽविता भव ।
अग्निर्मूर्धा भुवः । त्वं नः सोम या ते धा-
मानि । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् । अचिन्तो यच्चच्छमा

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दै॒व्ये जने॑ दी॒नैर्दक्षः॑ प्र॒भूती॑ पु॒रुष॒त्वतां॑ (१)

दे॒वेषु॑ च स॒वित॒र्मानु॑षेषु च त्वं नो अत्र सुव-

ता॒दना॑गसः । चो॒दयि॒त्री सु॒नूतानां॑ चे॒तन्ती॑

सु॒मती॒नाम् । यज्ञं॑ द॒धे सर॑स्वती । पा॒वीर॒वी

क॒न्या चि॒त्रायुः॑ सर॑स्वती वी॒रप॑त्नी धियं॑ धात् ।

मा॒भिर॒च्छिद्र॑ शरणं॑ स॒जोषा॑ दुरा॒धर्षं॑ गृ॒णते

शर्म॑ य॑सत् । पू॒षा गा अ॒न्वेतु॑ नः पू॒षा रक्ष॑-

त्व॒र्वतः॑ । पू॒षा वाजं॑ स॒नोतु॑ नः । शु॒क्रं ते

अ॒न्यद्य॑ज॒तं ते अ॒न्यत् (२) वि॒षुरूपे॑ अ॒हनी॑

द्यौरि॑वासि । वि॒श्वा हि मा॒या अ॒वसि॑ स्व॒धावां॑

भ॒द्रा ते पू॒षन्नि॒ह रा॒तिर॑स्तु । तेऽव॑र्धन्त स्व॒त-

व॒सो म॒हित्व॒नाऽऽ नाकं॑ त॒स्थुरु॒रु च॑किरे॒ सदः॑ ।

वि॒ष्णुर्य॒द्धाऽऽव॒द्वृष॑णं म॒दच्यु॑तं व॒यो न सी॑द॒न्नधि॑

ब॒र्हिषि॑ प्रि॒ये । प्र चि॒त्रम॒र्कं गृ॒णते॑ तुरा॒य मा॒रु-

ता॒य स्व॒तव॑सं भ॒रध्व॑म् । ये स॒हाऽसि॑ स॒हसा॑

स॒हन्ते॑ (३) र॒जते॑ अ॒ग्ने पृ॒थि॒वी म॒खेभ्यः॑ ।

वि॒श्वे दे॒वा वि॒श्वे दे॒वाः द्या॒वा नः॑ पृ॒थि॒वी इ॒मं

सि॒धम॒द्य दि॒विस्पृ॑शाम् । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ यच्छताम् ।

प्र पू॒र्वजे॑ पि॒तरा॑ न॒यसी॑मि॒तीभिः॑ कृ॒णु॒ध्वं

स॒दने॑ ऋ॒तस्य॑ । आ नो॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी दै॒व्येन॑

जने॑न या॒तं म॒हिवां॑ वरू॒थम् । अ॒ग्निं स्तो॒मैर्न

बो॒धय॑ सा॒मि॒धानो॑ अ॒मर्त्य॑म् । ह॒व्या दे॒वेषु॑ नो

दू॒धतू॑ । म ह॒व्यवा॑डम॒र्त्य उ॒शिग्भू॑तध्व॒मोहितः॑ ।

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्निर्धिया समृण्वति । शं नो भवन्तु वाजे-

वाजे (४) ॥

(पुरुषत्वतां यजतं ते अन्यत्सहन्ते चनेहिताऽष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

युञ्जान इमामगृणन्देस्य सं ते वि पाजसा वसवस्त्वा सप्तस्वोर्ध्वा अ-
स्याऽऽकूतिं यदग्ने यान्यग्ने यं यजमेकादश ॥ ११ ॥

युञ्जानो वम च स्थ आदित्यास्त्वा भारती स्वा अहः

षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके वहनिधारणमुक्तम् । अथैकादशे चातुर्मास्यगते वैश्वदेवाख्ये
प्रथमपर्वणि विहितानां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

तत्र प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य चोदकप्राप्तामपवादितुमन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने यं यज्ञमिति । हेऽग्नेऽध्वरं हिंसारहितं यं यज्ञं विश्वतः परिभूरसि
सर्वतः प्राप्तवानसि, स इत्स एव यज्ञो देवेषु गच्छति ।

अथ द्वितीयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सोम यास्त इति । हे सोम दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयोभुवः
सुखं भावयितुस्ते तव या ऊतयो रक्षणप्रकाराः सन्ति ताभिरुतिभिर्नोऽस्माक-
मविता रक्षको भव ।

अथाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यास्मिन्हावेषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

आग्निमूर्धेति । अग्निमूर्धेति पुरोनुवाक्या । भुवो यज्ञस्येति याज्या । एत-
च्चोभयमैष्टिके हौत्रकाण्डे सामानातं, तच्चास्माभिरुदाहृत्य चक्षुषी वा एते यज्ञ-
स्येत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

(चातुर्मास्यगतत्रैश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अथ सौम्यं चरुमित्यास्मिन्हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—
त्वं नः सोमेति । त्वं नः सोम विश्वत इति पुरोनुवाक्या । या ते धामा-
मीति याज्या । एतच्चोभयं स प्रत्नवन्नि काव्येत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ सावित्रं द्वादशकपालमित्येतस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

तत्सवितुर्वरेण्यमिति । यः सविताऽस्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुर्दे-
वस्य वरणयिं भर्गस्तेजो भ्यायेम । तत्रैव याज्यामाह—

अचिच्ची यदिति । पुरुषस्य भावः पुरुषत्वं पुरुषत्वमेव पुरुषत्वता । सा
च प्रभूत्यतिबहुला देहेन्द्रियादिसंघातेषु पुरुषोऽहमस्मीतितादात्म्याभिधानभ्रान्ति-
रत्यन्तं दृढेत्यर्थः । तथा सत्यचिच्ची कर्तव्याकर्तव्ययोरज्ञानेन दीनैर्दक्षैर्विषयल-
म्पटतया दीनत्वं प्राप्तैः स्वस्वव्यापारकुशलैरिन्द्रियैर्देव्यै जने देवतासंबन्धिनि
शरीरे यच्चक्रम यत्पापं वयं कृतवन्तः, हे सवितस्त्वं देवेषु मनुष्येषु चात्रास्मि-
न्कर्मणि नोऽस्माननागसः पापरहिता यथा भवामस्तथा सुवतात्प्रेरय ।

अथ सारस्वतं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

चोदयित्रीति । सूनृतानां प्रियवाक्यानां(णां) चोदयित्री प्रेरयित्री सुमतीनां शो-
भनबुद्धीनामस्माकं कृत्यं चेतन्ती जानन्ती सरस्वती यज्ञमिमं दधे धारितवती ।
तत्रैव याज्यामाह—

पावीरवी कन्येति । सरस्वती धियं धादस्मदीये कूर्मणि सावधानां बुद्धिं
धारयतु । कीदृशी, पावीरवी शतृन्वीरांश्च वयति जनयतीति पावीरवी । कन्या
कमनीया । चित्रायुर्वीचित्रं जीवनं यस्याः सा । वीरपत्नी वीराणां पालयित्री ।
आभिश्छन्दोभिर्युक्ता सरस्वती सजोषा यजमानेन समानप्रीतिः सती गृणते
स्तुषते यजमानाय शर्म यंसत्सुखं प्रयच्छतु । कीदृशं शर्म, आच्छिद्रमविच्छिन्नं
शरणं रक्षकं दुराधर्षमन्यैर्धर्षयितुमशक्यम् ।

अथ पौष्णं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पूषा गा अन्वेत्विति । अयं पूषा नोऽस्माकं गा अन्वेतु रक्षणाय पृष्ठतो
गच्छतु । किंचाय पूषाऽर्वतोऽश्वान् रक्षतु । पूषा नोऽस्मभ्यं वाजमन्त्रं सनोतु संपा-
दयतु । तत्रैव याज्यामाह—

शुक्रं ते अन्यादिति । हे पूषस्ते तव शुक्रं शुद्धस्वरूपमन्यदनेकप्रकारम्,
हृदयकाले रक्तवर्णं रूपमन्यत्, मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपमन्यत्, इत्येवमने-

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवाख्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कप्रकारत्वम् । तथा ते तव यजतं पूजनमप्यन्यत् । प्रातःकाले मित्रस्य चर्षणीधृत-
इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे । मध्याह्ने त्वा सत्येनेत्यादिभिः । तथा त्वया निष्पा-
दिते अहनी अपि, विषुरूपे नानारूपे । अहःशब्दश्छात्रिन्यायेन रात्रिमप्युपल-
क्षयति । अहः प्रकाशोपेतं रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वम् । एवं हि चित्रकार्य-
कृदपि त्वं द्यौरिवासि । आकाशं यथैकरूपं तद्वत्त्वमपि पक्षपातराहित्यादेकरू-
पोऽसि । मीयन्ते पदार्था याभिश्चित्तवृत्तिभिस्ताश्चित्तवृत्तयो मायाः । कव्यदान-
वाचिना च स्वधाशब्देन कृत्स्नमप्यन्नमुपलक्ष्यते । हे स्वधावोऽन्नवन्विधा हि
मायाः सर्वा अपि अन्यदीयचित्तवृत्तीरवासि रक्षसि । ह पूषन्निह कर्मणि ते तव
रातिर्भद्राऽस्तु फलप्रदानं समीचीनं भवतु ।

अथ मारुतं सप्तकषालमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

तेऽवर्धन्तेति । तवो बलं, स्वं स्वाधीनं तवो येषां ते स्वतवसः । तादृ-
शास्ते मरुतो महीत्वना महत्त्वेन स्वकीयेनावर्धन्त । ते मरुतो नाकं स्वर्गमातस्थुः
प्राप्तवन्तः । ऋरु सदश्चक्रिरे स्वर्गे यजमानाय स्थानं कृतवन्तः । वृषणं कामानां
वर्षकं, मदच्युतं हर्षक्षारकमत्यन्तं हर्षकारणमित्यर्थः । तादृशं यद्वर्हिर्मरुत्सं-
वन्धि कर्म विष्णुर्ह विष्णुरेवाऽऽवत्पालितवांस्तस्मिन्प्रिये बर्हिषि मरुतोऽधिष्ठाय
वयो न वय इव सीदन् । यथा पक्षिणः सायंकाले वृक्षे सीदन्ति तद्वदेव तिष्ठ-
न्तीति । तत्रैव याज्यामाह—

प्र चित्रमर्कमिति । हे ऋत्विग्यजमानाश्चित्रमर्कं विविधमर्चनं मारुताय
मरुत्समूहाय प्रभरध्वं प्रकर्षेण संपादयत । कीदृशाय मारुताय, गृणते हविर्दा-
नाय मृणते, तुराय शीघ्रगामिने(णे), स्वतवसे स्वाधीनबलार्थं । हे ऋत्विग्यज-
माना ये भवन्तः सहसा मरुतां बलेन सहांसि वैरिबलानि सहन्तेऽभिभवन्ति ते
यूयं भरध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । हेऽग्ने त्वमेव तत्पश्येत्यध्याहारः । किं द्रष्टव्यं
तदाश्चर्यमिति तदुच्यते—इयं पृथिवी मखेभ्यो मारुतयज्ञेभ्यो रेजते कम्पते । कथं
नामैतदीया यज्ञा निर्विघ्नेन समाप्यन्त इति प्रयत्नं करोति एतदिदमिति ।

अथ वैश्वदेवीमामिक्षामित्येतस्मिन्हाविषि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा ऋतावुध इति पुरोनुवाक्या । विश्वे देवाः
शृणुतेति याज्या । एतच्चोभयं नवोनवो भवतीत्येस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

१ ख. च. 'वं विचि' । २ ख. च. 'र्ययुक्तोऽपि' । ३ क. घ. ङ. 'र्षकार' । ४ ख.
च. 'य । ये । ५ ख. च. 'वन्त ऋत्विग्यजमानाः स' । ६ ख. च. 'वन्तीति' । ७ ख.
च. 'ति त' ।

(चातुर्मास्यगतवैश्वदेवस्यपर्वविहितहविषां याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

द्यावा नः पृथिवीति । द्यावापृथिवी द्युदेवता पृथिवीदेवता चेत्युभे अद्या-
स्मिन्दिने नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवेषु समर्पयेताम् । कीदृशं यज्ञं, सिद्धं फलस्य सा-
धकं, दिविस्पृशम्, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति न्यायेन स्वर्ग-
स्पर्शयुक्तम् । तत्रैव याज्यामाह—

प्र पूर्वजे पितरेति । प्रपूर्वजे प्रथमोत्पन्ने द्यावापृथिव्यौ पितरा मातापितृस-
माने । “ द्यौः पिता । पृथिवी माता ” इति श्रुत्यन्तरात् । हे ऋत्विग्यज-
माना ऋतस्य सद्ने यज्ञस्य स्थाने नव्यसीभिरतिशयेन नूतनाभिर्गीर्भिर्भिर्नवस्वर्षा-
भिर्वाग्भिः कृणुध्वं द्यावापृथिव्योः स्तुतिं कुरुध्वम् । हे द्यावापृथिव्यौ दैव्येन
जनेन देवसंबन्धिना पुरुषसमूहेन सह नोऽस्मान्प्रत्यायातम् । वां युवयोः संबन्धि
वरूथं यज्ञगृहं महि पूज्यम् । अथ तत्रैव त्रिविष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निं स्तोमेनेति । हे यजमान त्वं समिधानोऽग्निं दीपयन्नमर्त्यं मरण-
रक्षितमाग्निं त्रिविष्टकद्रूपं स्तोमेन स्तोत्रेण तोषयित्वाऽनेन प्रकारेण बोधय । केन
प्रकारेणेति तदुच्यते—नोऽस्मदीयानि हव्या हवींषि देवेषु दधत्स्थापयेति । तत्रैव
याज्यामाह—

स हव्यवाडिति । त्रिविष्टकद्रूपोऽग्निर्धिया करुणायुक्तेन चेतसा समृण्वति
सम्यगिहं प्राप्नोतु । कीदृशोऽग्निः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । अमर्त्यो मरणर-
हितः । उशिगनुग्रहपूर्वमस्मान्काषयमानः । दूतो देवानामाज्ञाकारी । चनोहितः,
घनसां मनुष्याणां यजमानानां हितोऽभीष्टकारी ।

अथ वाजिनो यजतीति विहिते कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

शं नो भवन्त्विति । शं नो भवन्तु वाजिन इति पुरोनुवाक्या । वाजे-
षाजिष्वत वाजिन इति याज्या । एतच्चोभये देवस्याहः सवितुः प्रसव इत्यनु-
वाके व्यख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ याज्या वैश्वदेवे चातुर्मास्यादिपर्वाणि ।

अग्नौ सो अनुवाक्ये ते अग्नीषोमाज्यभागयोः ॥

अग्निर्भुवस्तथाऽऽग्नेये त्वं नो या ते च सौमिके ।

तत्सेति युगं सावित्रे चोद सारस्वते तथा ॥

(आसन्न्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

पूषा पौष्णे मारुते ते विश्वे द्व वैश्वदेविके ।

द्यावा द्यावापृथिव्ये स्यादग्निं स्वष्टकृतो यजेः ।

शं वाजे वाजिने मन्त्रा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनं तमो हार्दं निवारयन् ॥

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थोऽष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

विष्णाः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द
आ रोह पृथिवीमनु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं
द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा त्रेष्टुभं
छन्द आ रोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व निर्भक्तः
स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽधरातीयतो हन्ता
जागंतं छन्द आ रोह दिव्यं नु वि क्रमस्व
निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोः (१) क्रमोऽसि
शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आ रोह दिशोऽ-
नु वि क्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मः । अक्रन्दद-
ग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रोहिद्वीरुधः सम-

अ॒न॒ । स॒द्यो ज॒ज्ञानो वि॒हीमि॒द्धो अ॒रु॒यदा रो-
द॒सी भा॒नुना॑ भा॒त्यन्तः॑ । अ॒ग्नेऽभ्याव॑र्ति॒क्षाभि न॒
आ व॑र्त॒स्वाऽऽयु॑षा व॒र्चसा॑ स॒न्या मे॒धया॑ प्र॒जया॑
धने॑न । अ॒ग्ने (२) अ॒ङ्गिरः॑ श॒तं ते स॑न्त्वावृ॒तः
स॒हस्रं॑ त उपावृ॒तः । ता॒सां पो॒नस्य॑ पोषे॒ण
पुन॑र्नो न॒ष्टमा॑ कृ॒धि पुन॑र्नो र॒यिमा॑ कृ॒धि ।
पुन॑रु॒जा नि व॑र्त॒स्व पुन॑र॒ग्न इ॒षाऽऽयु॑षा ।
पुन॑र्नः पा॒हि वि॒श्वतः॑ । स॒ह र॒य्या नि व॑र्त-
स्वा॒ग्ने पि॒न्वस्व॑ धा॒रया॑ । वि॒श्वप्ति॑त्या वि॒श्वत-
स्पा॒रि । उ॒दु॒त्तमं॑ व॒रुण॑ पा॒शम॑स्मदवा॒धम॑म्
(३) वि म॑ध्य॒मः श्र॑थाय । अथा॑ व॒यमा॑-
दि॒त्ये व्र॑ते तवाना॑ग॒सो अ॑दि॒तये॑ स्याम । आ
त्वाऽहा॑र्षम॒न्तर॑भू॒ध्रुव॑स्ति॒ष्ठावि॑चा॒चलिः॑ । वि॒श-
स्त्वा सर्वा॑ वा॒ञ्छन्त्व॑स्मिन् रा॒ष्ट्रमा॑धि श्रय ।
अ॒ग्ने बृ॒हन्नु॑षसा॒मुध्वा॑ अ॒स्थान्निज॑ग्नि॒वान्त॑म॒सो
ज्योति॑षाऽगा॒त् । अ॒ग्निभा॑नुना रु॒शता॑ स्व॒ङ्ग
आ जा॒तो वि॒श्वा स॒न्धान्य॑प्राः । सी॒द त्वं मा॒तु-
र॒स्याः (४) उ॒प॒स्ये वि॒श्वान्य॑ग्ने व॒युना॑नि
वि॒द्वान् । मे॒नाम॑र्चि॒षा मा त॑प॒साऽभि॑ शू॒शु-
चोऽन्त॑र॒स्याः शु॒क्रज्योति॑र्वि भ॒हि । अ॒न्तर॑ग्ने
रु॒चा त्वमु॑खायै॒ सदे॑ने स्वे । तस्या॒स्त्वः हर॑सा
तप॑जा॒तवे॑दः शि॒षो भ॑व । शि॒षो भू॒त्वा म॒ह्य-
म॒ग्नेऽथो॑ सी॒द शि॒वस्त्व॑म् । शि॒वाः कृ॒त्वा

(आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

दि॒शः सर्वाः स्वां योनि॑मिहाऽसदः । ह॒सः
शुचि॑षद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदि॑षदतिथिदुरोण-
सत् । नृषद्व॑रसद्व॒तसद्व्योम॑सद्व॒जा गो॒जा ऋ-
त॒जा अ॒द्रिजा ऋतं ब॒हत् (५) ॥

(दि॒वम॒नु वि क्र॑मस्व निर्भ॑क्तः स यं द्वि॒ष्मो वि॒ष्णोर्ध॒नेनाग्नेऽध॒मम॒स्याः
शुचि॑षत्षोड॑श च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके सुख्यो योऽग्निः सोऽयं प्रपञ्चितः ।

प्रपाठके द्वितीये तु स्योद्देवयजनग्रहः ॥ २ ॥

चयनार्थस्तत्र चानुवाका एकादशेरिताः ।

आसन्ध्यां स्थापनं वात्सप्रसूक्तेन सुपस्थितिः ॥ ३ ॥

+उखाग्नेर्नयनं गार्हपत्याग्निचयनं भुवः ।

कर्षणं चौषधावापो लोष्टक्षेपादिकं तथा ॥ ४ ॥

रुक्मादेरुपधानं स्वयमातृण्णादिकस्य च ।

निधानं पशुशीर्षाणां याज्या अर्था उदीरिताः ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमानुवाक आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनं प्रतिपाद्यते ।

कल्पः—“ उपरि नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽसीति चतुरो विष्णुकर्मा-
ज्प्राचः क्रामति ” इति । पाठस्तु—

+ उखाग्नेश्चयनमिति ख. पुस्तके टिप्पण्यां पाठः ।

१ ४६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(आसन्न्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

विष्णोः क्रमोऽसीति । यज्ञप्रयोगं कृत्स्नं व्याप्नोतीति विष्णुर्यजमानः । यद्वा विष्णुना परमेश्वरेणाभेदोपचारं कृत्वा विष्णुरित्युच्यते । हे प्रथमपाद-
विन्यास त्वं विष्णोरभिमातिहा पापघाती क्रमोऽसि । पाप्मा वा अभिमातिरिति
श्रुत्यन्तरम् । तादृशस्त्वं गायत्रं छन्द आरोहानुग्राहकत्वेन स्वी कुरु । ततः
पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । यमभिमातिं
वयं द्विष्मः सोऽयं निर्भक्तोऽस्मात्प्रदेशान्निःसारितः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ।
अभिमातिहा मिथ्यापवादघाती । अरातिरवश्यदातव्यस्य दानाभावस्तमा-
त्मन इच्छतीत्यरातीयंस्तस्य हन्ता विनाशकः । प्रहारेण हन्तृत्वं शत्रुत्वं तदि-
च्छतीति शत्रूयंस्तस्य हन्ता विनाशकः । अत्र सर्वत्र यजमानः स्वात्मानं
विष्णुत्वेन भावेयत् । चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान्पृथिव्यादिलोकस्वरूपत्वेन भावेयत् ।
गायत्रादिछन्दोभिमानिदेवतास्तेषां प्रक्रमाणामनुग्राहिकाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यान्विष्णुक्रमान्विधत्ते—

“विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजय्यमभ्यंजयन्वादिष्णुक्रमान्क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाल्लोकाननपजय्यमभि जयति विष्णोः
क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तारिक्षं जागती द्यौरानुष्टु-
भीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमाल्लोकान्यथापूर्वमभि जयति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० १] इति ।

देवाः पूर्वं स्वेषु विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमानिदेवैः सहिता अनपजय्य-
मभ्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथेमाल्लोकानभ्यजयन् । अतो यजमानो विष्णुक-
्रमैस्तथा जयति । गायत्रादिछन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकस्वामित्वेन तैः सह
लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु गायत्रं छन्द आरोहेत्यादि पठितमित्यभिप्रायः ।

कल्पः—“अक्रन्ददग्निरित्येतामनुद्रुत्य ” इति । पाठस्तु—

अक्रन्ददग्निरिति । अयमग्निरक्रन्ददस्मदनिष्टनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव,
स्तनयन्निव द्यौः । यथा द्युलोकस्थो मेघः सस्यशार्पभीतिनिवारणाय स्तनयति
तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्माद्विरुद्धं रोरिहलोलिहानः, वीरुधः समञ्ज-
स्पुष्पफलसमृद्धलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि यस्माज्जज्ञान

(आसन्यामुत्वाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

उत्पद्यमानः सद्य ई तदानीमेवेद्धो दीप्तः सन्विधिं जगदख्यत्प्रख्यापयति ।
रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते ।

एतस्य मन्त्रस्यानुवचनं विधत्ते—

“ प्रजापतिरग्निमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मैतमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै
सोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्ध यदेतामन्वाहोमेरेवैतया प्रियं धामाव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

स सृष्टोऽग्निरस्मात्प्रजापतेः पराङ्मावृत्तिरहित ऐदगच्छत् । अक्रन्ददित्येतयर्चां
तमग्निमनुगम्य स प्रजापतिस्तयैवर्चाऽग्नेः प्रियं स्थानं प्राप्तवान् । अत एवास्या
अनुवचनमग्नेः प्रियस्य स्थानस्य संपादनाय भवति ।

कल्पः—“ अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति । आभिमुख्येनाऽऽवर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती,
तादृश हेऽग्न आयुरादिभिः सह नोऽस्मानभिलक्ष्याऽऽवर्तस्व । आयुरपमृत्युरहितं
वर्चः कान्तिर्बलं वा, सनिर्धनदानं, मेधा श्रुतार्थधारणशक्तिः । प्रजा पुत्रादिः ।
धनं सुवर्णम् । धनशब्देन संपादयितव्यमुच्यते । सनिशब्देन संपादितस्य
बन्धुभ्यः प्रदानशक्तिरुच्यते । अथ द्वितीयामाह—

अग्ने अङ्गिर इति । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने ते तवाऽऽवृतः शतं सन्तु ।
आवृतिशक्तयः शतसंख्याका भवन्तु । तथा ते तवोपावृत उपावृतिशक्तयः
सहस्रसंख्याका भवन्तु । स्वस्यैवाऽऽवर्तनमावृत् । समपिवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्य-
विशेषाणां चाऽऽवर्तनमुपावृत् । अस्मासु स्नेहातिशयात्त्वमपि पुनः पुनरावर्तस्व,
त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्तामित्यर्थः । तासामावृ-
तिशक्तीनां शतसहस्रसंख्याकानां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पो-
षोऽप्युत्तलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽ-
प्याकृभ्यावृतं कुरु । पुनर्भूयोऽपि रयिं पूर्वमसंपादितं धनमाकृधि सर्वतः संपादितं
कुरु । अथ तृतीयामाह—

पुनरूर्जेति । हेऽग्ने त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्तस्वावाऽऽगच्छ ।

(आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

इषाऽग्नेनाऽऽयुषा सह पुनरागच्छ । नोऽस्मान्पुनः पुनः कृतादिश्वतः सर्वस्माद-
पराधात्पाहि । अथ चतुर्थीमाह—

सह रय्येति । हेऽग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व । प्सा भक्षण इति धातुः ।
विधैः सर्वैः प्सायते भक्षयते पीयत इति विश्वप्स्नी । तादृश्या वृष्टिधारया
विश्वतस्परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ।

एतैर्मन्त्रैरावर्तनं विधत्ते—

“ ईश्वरो वा एष पराङ्मुपदधो यो विष्णुक्रमान्क्रमते चतसृभिरा वर्तते
चत्वारि छन्दाश्सि छन्दाश्सि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्य तनुव-
मभि पर्यावर्तते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

यो यजमानो विष्णुक्रमानाचरत्येष पराङ्मावृत्तिरहितः प्रदध ईश्वरः पकर्षेण
गन्तुं समर्थः पुनरावृत्तिं न लभत इत्यर्थः । अत आवृत्तिलाभाय चतसृभिर्ऋग्भि-
रावृत्तिं कुर्यात् । गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्बिति चतुर्णां छन्दसामभ्युदादानादावुपात्त-
त्वादिमिशरीरत्वम् । आवृत्तौ प्रादक्षिण्यं विधत्ते—

“ दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो
वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृतमनु पर्यावर्तते ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० १] इति ।

दक्षिणा प्रादक्षिण्येन, दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्राद-
क्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुसृत्याऽऽवृत्तिः
कृता भवति । यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुतेरभिप्रेतं भवति तस्माल्लोकेऽपि सर्वेषु
व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किञ्च, आदित्यो मेरुं
प्रदक्षिणी करोति तदप्यत्रानुसृतं भवति ।

कल्पः—“ उदुत्तममिति शिक्वपाशमुन्मुच्य ” इति । पाठस्तु—

उदुत्तमं वरुणेति । हे वरुणोत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमु-
(मस्मदस्मत्त उ)त्कृष्य श्रथाय विनाशय । अधममधमाङ्गे स्थापितं पादप्रदेशे
स्थापितं पाशमवकृष्य विनाशय । मध्यमप्रदेशे स्थापितं पाशं विच्छेदय ।
अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य सूर्यसदृश वरुण वयमनागतः पापर-
हिताः सन्तस्तव धृते त्वदीये कर्मणि अदितयेऽखण्डितत्वाय स्थाम योग्या भवेम ।

(आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

अनेन मन्त्रेण शिष्यपाशोन्मोक्तमभिप्रेत्य मन्त्रगतस्य वरुणपाशस्य प्रसङ्गं दर्शयति—

“ शुनःशेषमार्जितं वरुणोऽगृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुण पाशमस्मादित्याहाऽऽत्मानमेवैतया वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

शुनःशेषो नाम ऋषिः स चाजिगर्तस्य पुत्रस्तं कदाचिद्वरुणोऽगृह्णाद्गृहीतवान् । वरुणगृहीतत्वं च जलोदरव्याधिनाऽभिव्यज्यते । स च शुनःशेषस्तत्परिहारायोदुत्तममित्येतां वारुणीमुचमपश्यत् । ततस्तैवैवर्चां स शुनःशेषः स्वात्मानं वरुणपाशान्मोचितवान् । अतोऽत्रापि यो यजमान उखां प्रतिमुञ्चते सोऽयं वरुणगृहीतः संस्तत्परिहारायोदुत्तममित्यनया शिष्यपाशमुन्मुच्य तन्मन्त्रप्रसादेन वरुणपाशान्मुक्तो भवति ।

कल्पः—“ आ त्वाऽहार्षमित्याहृत्य ” इति । पाठस्तु—

आ त्वाऽहार्षमिति । हेऽग्ने त्वामाहार्षमाहृतवानास्मि । त्वं चोखाया अन्तरमूरवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनराहितो ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरस्तिष्ठ । सर्वा विशः प्रजास्त्वां वाञ्छन्तु । अस्मिन्यजमाने राष्ट्रमधिभ्रयाधिकं स्थापय ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वह्नेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयत इति दर्शयति—

“ आ त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽ ह्येनः हरति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति । द्वितीयपादेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह—

“ ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं चतुर्थपादे राज्यस्थैर्यं च क्रमेण दर्शयति—

“ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तित्याह विशैवैनः समर्धत्यस्मिन्नाष्ट्रमधि भयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

विशा प्रजया । एनं यजमानम् । अस्मिन्यजमाने । अकः करोति ।

चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते—

“ यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्वाष्ट्रमेव भवति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

१८५० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

यं यजमानमुद्दिश्य राज्यमास्त्विति कामयेताभ्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले
ध्यायेत् ।

कल्पः—“ उपतिष्ठतेऽग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात् ” इति । पाठस्तु—

अग्रे बृहन्निति । अयमग्निर्बृहन्नुषसामग्र उषसां मुख ऊर्ध्वोऽस्थात्, अग्नि-
होत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति । ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा तमसो निर्जग्मि-
बान्निर्गतः सन्नागात् । कीदृशोऽग्निः । रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना
स्वक्कः शोभनशरीरः । किंच जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा सन्धानि सर्वाणि
स्थानानि आपाः स्वकीयेन तेजसा सर्वत्र पूरितवान् ।

अस्य मन्त्रस्य पथमार्धे भागत्रयं क्रमेण व्याचष्टे—

“ अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्याहाग्रमेवैनं समानानां करोति निर्जग्मि-
बान्तमस इत्याह तम एवास्मादप हन्ति ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन्द-
धाति ” [सं० का० ५ प० २ अ० १] इति ।

कल्पः—“ सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तस्यां चतसृभिरुत्थं साद-
यति ” इति ।

औदुम्बर्या(रा)सुन्ध्याः प्रकृतत्वात्सैव तस्यामिति परामृश्यते ।

तत्र पथमामाह—

सीद त्वमिति । हेऽग्रे त्वं मातृसमानाया अस्या आसन्ध्या उखाया उपस्थ
उरसङ्गे सीदोपविश । कीदृशस्त्वं, विश्वानि वयुनानि सर्वाञ्ज्ञानोपायान्वि-
द्वाण् । एनामुखामर्चिषा त्वदीयदीप्त्या मा शूशुचोऽत्यन्तं मा दीय । तपसा
संतापेनापि माऽभिशूशुचः । आर्चिः कारणं, तपः कार्यम् । कारणेनैष(नेषत्)
तापो भवति । कार्येण तु भूयान्, तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुखायामन्तः
शुक्रज्योतिर्निर्मलप्रकाशः सन्विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । अथ द्वितीयामाह—

अन्तरग्ने रुचेति । हेऽग्रे उखायै तस्या उखाया अन्तर्मध्ये स्वे सदमे
स्वकीये स्थानं रुचा दीप्त्या युज्यस्व । हे जातवेदस्त्वं तस्या उखायाः शिवो
भव तुत्त्वमदो भव । किं कुर्वन्हरसा तेजसा तपज्ज्वलन् । अथ तृतीयामाह—

शिवो भूत्वेति । हेऽग्रे मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वाऽथो अनन्तरं त्वं
शिवः सीद सर्वान्पति शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शान्ताः कृत्वेहास्या-

१ ख. च. 'न्या उप । २ ख. च. 'नामासन्दीम' । ३ ख. च. आसन्ध्याः । ४ च,
'स्यामासन्ध्यां स्वा ।

(आसन्ध्यामुखाग्निस्थापनप्रतिपादनम्)

मुखायां स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासद् आगत्योपविश । अथ चतुर्थीमाह—

ह॒सः शुचिषदिति । हन्ति स्वयमाहवनीयादिदेशेषु गच्छतीति वा वैरिणं
हिनस्तीति वा हंसोऽयमग्निः । शुचौ यजेने सीदतीति शुचिषत् । यजमानं
वात्सयतीति वसुः । अन्तरिक्षे धूमज्वालारूपेण सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता
देवानामाह्वाता । वेद्यां यज्ञसंबन्धिन्यां सीदतीति वेदिषत् । अतिथिर्दुरोणसद-
तिथिसमानः । सन्दुरोणेषु यजमानगृहेषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु
मनुष्येषु जठराग्निरूपेण सीदतीति नृषत् । वरे श्रेष्ठे श्रोत्रियगृहे सीदतीति वर-
सत् । ऋते यज्ञे तन्निष्पादकत्वेन सीदतीति ऋतसत् । व्योमन्याकाशे सूर्यरूपेण
सीदतीति व्योमसत् । अग्नौ वृष्टिधारारूपासु वैद्युतरूपेण जायते प्रादुर्भवतीत्यब्जाः ।
गोकार्ये घृते ज्वालारूपेण जायते व्यज्यत इति गोजाः । ऋतार्थं यज्ञार्थमेव
जातत्वादृतजाः । अद्रौ पर्वते दावानलरूपेण जायत इत्यद्रिजाः । ईदृशोऽग्निर्वृ-
हदतं प्रौढमग्निचयनोपेतं यज्ञं निष्पादयत्विति शेषः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमग्निस्थापनं विधत्ते—

“ चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दास्ति छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० १] इति ।

सादयतीत्यनुवर्तते । सीद एवं मातुरित्यादिभिधतसुभिरोदुम्बर्यामुख्याग्नि
स्थापयेत् । छन्दोभिरेव स्थापितवान्भवति ।

ह॒स इत्यादिकायामुत्तमायामृषि च्छन्दोविशेषं पशंसति—

“ अतिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मवैन२ समा-
नानां करोति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

“ अतिच्छन्दस्यन्यच्छन्दसामन्तर्भावात्सर्वेषामन्येषां छन्दसामियमातिच्छन्दा
कवशरीरम् । अ(य)१ ईदृशोत्तमया सादनेनैनं यजमानं समानानामन्येषां
पुरुषाणां शरीरस्थानीयमेव करोति, तस्मादनयोत्तमया सादयति ।

अत्रोत्तमायां ये बहवः सच्छन्दाः शुचिषदित्यादयस्तान्प्रशंसति—

“ सीदती भवति सत्त्वमेवैनं गमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

अचो बहुभिः सच्छन्दैरुपेतत्वेनैनं यजमानं सत्त्वं चिरकात्तार्थस्थत्वं गम-
यति प्रापयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

१ क. घ. ड. °जमाने । २ क. घ. ड. °विषयं प्र° । ३ ख. च. °छन्दोयुक्तमिति
छन्दोऽग्नौ शरी° । ४ ख. च. °ति । हंस इत्यादिकायां ऋ° । ५ ख. च. °सत्त्वात्सैषु
गृह्यते । एषं । ६ ख. च. °वस्थामिदं प्रा° ।

(आसन्दीस्थापिताग्नेरुपस्थानम्)

विष्णोश्चतुर्भिराक्रामेदक्रन्देत्यनुवक्तव्यम् ।

अग्ने चतुर्भिरावृत्त उदु पाशं विमुञ्चति ॥

आ त्वोरुष्यमाहरेदग्नेऽभ्युपस्थाय चतुष्टयात् ।

सीदेत्यादेस्तथाऽऽसन्द्यां सादयेत्षोडशोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं
 परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्र-
 भिन्धान एनं जरते स्वाधीः । विद्मः ते अग्ने
 ब्रेधा त्रयाणि विद्मः ते सद्य विभृतं पुरुत्रा ।
 विद्मः ते नाम परमं गुहा यद्विद्मः तमुत्सं
 यत आजगन्थ । समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्त-
 नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन । तृतीयं त्वा
 (१) रजसि तस्थिवाऽसमृतस्य योनौ महिषा
 अहिन्वन । अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः
 क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो
 वि हीमिद्धो अरुयदा रोदसी भानुना भात्य-
 न्तः । उशिकपावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्व-
 ग्निरमृतो नि धायि । इयति धूममरुषं भरि-
 भ्रदुच्छुकेण शोचिषा द्यामिनक्षत् । विश्वस्य

(आसन्दीस्थापिताग्नेरुपस्थानम्)

केतुर्भुवनस्य गर्भ आ (२) रोदसी अपृणा-
ज्जायमानः । वीहुं चिदद्रिमभिनत्परायअना
यदग्निमयजन्त पञ्च । श्रीणामुदारो धरुणो
रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसोः
सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्यग्र उषमा-
मिधानः । यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव
घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्यो अच्छाभि
द्युम्नं देवभक्तं यविष्ठ । आ (३) तं भज
सौश्रवसेष्वग्र उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।
प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिन-
ददुज्जानित्वैः । त्वामग्ने यजमाना अनु दून्वि-
श्वा वसूनि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रवि-
णमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वक्त्रुः ।
दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौददुर्मर्षमायुः श्रिय
रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं
द्यौरजनयत्सुरेताः (४) ॥

(तृतीये त्वा गर्भ आ याविष्ठाऽऽ यच्चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके वह्नेरासन्धां स्थापनमुक्तम् । द्वितीये तस्याग्नेरुपस्थानमुच्यते ।
कल्पः—“ दिवस्परीत्येकादशदिर्द्वादशमित्त्रयोदशभिर्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठते
पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्क्रामत्युत्तरेद्युरुपतिष्ठत एवं सदा कुर्याद्यदहः सोमं क्रीणीयात्तद-
हरुभयं समस्येत्प्र च क्रामेदुप च तिष्ठति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

(आसन्दीस्थापिताग्नेरुपस्थानम्)

दिवस्परि प्रथममिति । अग्निः प्रथमं दिवस्परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्पर्यस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्योपरि जातवेदा द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेणोत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्यासौ नृमणाः । एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिभिर्दीपयन्स्वाधीः स्वायत्तचित्तो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः । अथ द्वितीयामाह—

विद्या ते अग्न इति । हेऽग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रित्वसंख्याकानि रूपाणि, वयं विद्म ज्ञातुमिच्छाम । किंच ते तव पुरुत्रा पुरुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीधीयशाभिन्नरूपेषु सद्य विभूतमवस्थानं संपादितं तदपि विद्म ज्ञातुमिच्छाम । किंच ते तव परममुत्कृष्टं गुहा गुह्यं गोप्यं देवेभ्य मन्विद्धेत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यं नाम यदस्ति तदपि विद्म । देवेष्वादीनां नामत्वं मन्त्रान्तरे संबुद्धिबलादवगम्यते—अग्ने देवेभ्य मन्विद्ध मन्द्रजिह्वेति । किंच यत् उत्साद्वृष्टिरूपात्प्रसवणादाजगन्ध वैद्यतरूपेण त्वमागतोऽसि तेमुत्सं विद्म ।

अथ तृतीयामाह—

समुद्रे त्वेति । हेऽग्ने त्वामीधे यजमानोऽहं दीपयामि । कीदृशो यजमानः, नृमणा नृषु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेषु ऋत्विक्षु मनोऽनुसंधाबकारणं चित्तं यस्यासौ नृमणाः, नृचक्षा नृषु पुरुषेषु वेदपारं गतेषु मध्ये चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः । कीदृशं त्वाम् । समुद्रे तस्मिन्वांसं वडवानलरूपेण स्थितम् । तथाऽप्सु वृष्टिरूपास्वन्तवैद्यतरूपेण तस्मिन्वांसम् । तथा दिवो द्युलोकस्योर्ध्वस्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रज्जनात्मके तेजोमण्डले सूर्यरूपेण तस्मिन्वांसम् । महिषा महान्तो यजमाना ऋतस्य योनौ यज्ञस्य संबन्धिनि वेदिस्थानेऽहिन्वंस्त्वां प्रीणयन्ति । अथ चतुर्थीमाह—

अक्रन्ददग्निरिति । अयमग्निरक्रन्ददस्मदनिष्टनिवारणार्थं गर्जतु । किमिष, स्तनयन्निव द्यौः । यथा द्युलोकस्थो मेघो गर्जन्सस्यशोषभीतिं निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्माद्विरुद्धं रेरिहल्लेलिहानो वीरुधः समञ्जन्पुष्पलतावदस्मदनुकूलानि सम्यगभिषिञ्चन् । हि यस्माज्ज्ञान उत्पद्यमानः सद्य ई

(आसन्दीस्थापिताग्नेरुपस्थानम्)

तदानीमेवेद्धो दक्षिो विविधं जगदख्यत्प्रख्यापयति । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तः-
भानुमा रश्मिना स्वयमाभाति समन्वात्प्रकाशते । अथ पञ्चमीमाह—

उशिकपावक इति । उशिगनुग्रहपूर्वमस्मान्कामयमानः । पावकः शोधकः ।
अरतिर्यागरहितेषु प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना मेधा सेवकाभिप्रायधारणश-
क्तिर्यस्यासौ सुमेधाः । अमृतो मरणरहितः । तादृशोऽग्निर्मर्त्येषु मनुष्येषु निधायि
निहितः । अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितं धूमं भरिभ्रदतिशयेन धारयन्नुदिय-
र्यूर्ध्वं प्रसारयति । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामिनक्षत्रक्षति
व्याप्नोति । अथ षष्ठीमाह—

विश्वस्य केतुरिति । विश्वस्य केतुर्जगतो ज्ञाता भुवनस्य गर्भो गर्भवद्-
स्तरवस्थितो जायमानो जातमात्र एव सन्रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणात्मवतः
स्वतेजसा पूरयति । यद्यदा पञ्च यजमानसाहिते ऋत्विग्भूषाः पञ्चसंख्याका जना
अग्निमयजन्त तदानीं परायन्नाहुतिरूपेणाऽऽदित्यस्य समीपं गच्छन्वीडुंचिद्दृढ-
मेवार्द्रिं पर्वतसमानं मेघमभिनदिद्भूरितवान् । अथ सप्तमीमाह—

श्रीणामुदार इति । श्रीणां गन्नाश्वादीनां संपदामुदार उत्कर्षेण प्रापयिता ।
रयीणां धनानां धरुणो धारयिता । मनीषाणामपेक्षितानां स्वर्गादिफलानां प्रार्पणः
प्रापयिता । सोमगोपा यजमानेनानुष्ठेयस्य सोमयागस्य रक्षिता । वसोर्निवास-
हेतोः सहस्रो मथनवेगरूपस्य बलस्य सूनः पुत्रः । अप्सु वृष्टिरूपासु राजा
बैद्युतरूपेण दीप्यमानः । उषसामग्ने प्रातःकाल इधानोऽग्निहोत्रिभिर्दीप्यमानो
विभाति विशेषेण भासते । अथाष्टमीमाह—

यस्ते अद्येति । हे भद्रशोचे कल्याणदीप्तेऽग्ने देव ते तवाद्यास्मिन्दिवसे घृत-
वन्तमपूपमुपस्तरणाभिधारणोपेतं पुरोडाशं यो यजमानः कृणवत्करोति । हे
यविष्ठ युवतम देवभक्तं देवेषु भक्तियुक्तं तं पुरोडाशकारिणं यजमानमभियुन्नम-
च्छाभिमतं धनं प्राप्तुं प्रकर्षेण नय मेरय । कीदृशं द्युम्नं, पतरां प्रकृष्टतरं
वस्योऽतिशयेन निवासकारणम् । अथ नवमीमाह—

आ तं भजेति । शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवस्तस्य संबन्धीनि तत्कारणानि
कर्माणि सौश्रवसानि तेषु कर्मसु, उक्थ उक्थे निष्केवल्यप्रउगादिरूपे तत्त-
च्छस्त्रे शस्यमाने सति तं देवभक्तं यजमानमाभज सर्वतः संपेरय निर-

(आसन्दीस्थापिताग्नेरुपस्थानम्)

भारं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । आभजेति द्विरुक्तेर्वाक्यद्वयमिदं कर्तव्यं, सौश्र-
वसेषु कर्मसु प्रेरयेत्येकं वाक्यम् । तत्तच्छब्दे प्रेरयेत्येकं वाक्यम् । अथ यज-
मानः सूर्ये प्रियो भवाति भवतु । अग्रा वह्नावपि प्रियो भवतु । तथा जाते-
नोत्पन्नेन पुत्रेणोद्भिन्नददुद्भेदमभिवृद्धिं प्राप्नोतु । तथा जनित्वैर्जनिष्यमाणैः
पौत्रादिभिश्चोद्भिन्नदत् । अथ दशमीमाह—

त्वामग्ने यजेति । हेऽग्ने यजमानाः सर्वेऽनुद्युन्पतिदिनं त्वामनु त्वामेवानुग-
च्छन्तो वार्याणि वरणीयानि विश्वा वसूनि सर्वाणि धनानि दधिरे धृतवन्तः ।
त्वया सहावस्थितास्ते यजमाना द्रविणमिच्छमानाः पुनरप्यधिकं द्रव्यं काङ्क्षन्त
उशिजो धनसाध्यानि कर्माणि कामयमाना गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं व्रजं गोनि-
धासस्थानं विवर्धुर्विशेषेण वृतवन्तः । अथैकादशीमाह—

दृशानो रुक्म इति । दृशानो दर्शनीयो रुक्मः सुवर्णसदृश उव्यां महत्या
दीप्त्या व्यद्यौद्विद्योतने स्म । किं कुर्वन्, दुर्मर्षमितरैरतिरस्कार्यमायुर्जीविनं श्रिये
श्रयितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्वयोभिरनैर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद्य-
स्मादेनमग्निं द्यौर्द्युलोकवासिदेवगणः सुरेताः सन्नजनयत्तस्मादमृतत्वं युक्तम् ।

तदेतदेकादशमन्त्रात्मकं सूक्तं विनियुक्ते—

“ वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धाम्ने-
रवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

वत्सप्रीनामकेन महर्षिणाऽधीतं दिवस्परीत्यादिकं सूक्तं वात्सपं, तेनाग्निमुप-
तिष्ठेत । भालन्दनस्य पुत्रो वत्सप्रीनामको महर्षिरेतेन सूक्तेनाग्नेः प्रियं धाम
स्थानं प्राप्तवान् । ततो यजमानोऽपि तथा प्राप्नोति ।

तस्य सूक्तस्येकादशमन्त्रसमूहात्मकत्वं विधत्ते—

“ एकादशं भवत्येकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० १] इति ।

एकधैव युगपदेव । समूहस्य युगपत्प्रवृत्तत्वात् ।

तदिदं सूक्तं विष्णुक्रमांश्च लोकद्वयहेतुत्वेन प्रशंसति—

“ स्तोमेन वै देवा अस्मिँल्लोक आधुर्नुवच्छन्दोभिरमुष्पिन्तस्तोमस्येव खलु वा
एतद्रूपं यद्वात्सपं यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठत इममेव तेन लोकपामि जयति यद्विष्णु-
क्रमान्क्रमतेऽमुमेव तैर्लोकपामि जयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

(आसन्दीस्थापिताग्रेरुपस्थानम्)

गीत्याश्रयाणामावृत्तानामृचां समूहः स्तोमः स्तुतिहेतुर्मन्त्रसमूह एतल्लोकसमृद्धिप्राप्तिसाधनं, समूहाकारमन्तरेण विशिष्टानि छन्दांसि स्वर्गसमृद्धिकारणानि । तथा सति वात्सप्रसूक्तं समूहरूपत्वादेतल्लोकसमृद्धिकरम् । छन्दः-शब्दोपेता विष्णुक्रममन्त्रास्तु बहुत्वात्स्वर्गसमृद्धिहेतवः ।

उभयानुष्ठानस्य कालविशेषं विधत्ते—

“ पूर्वद्युः प कामत्युत्तरेद्युरूप तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां प्रजानां मनः-क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः क्षेम्यस्येशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

अलब्धस्य लाभो योगो लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । काश्चित्प्रजा योगः श्रेयानिति मन्यन्त आर्जनशीला बहुव्ययाः । काश्चित्क्षेम एव श्रेयानिति मन्यन्त इतः परमर्जयितुमशक्त्या व्ययभीरवः । तदिदं प्रजानां मनोवैलक्षण्यं अमे(म)णोपस्थानकालहेतुकम् । यस्मात्प्रयाणशीलस्य पुरुषस्यार्जयितुमवकाशो नास्ति तस्माद्यायावरः प्रयाणशीलः पुरुषः क्षेम्यस्येशे विद्यमानद्रव्य-रक्षणस्यैव प्रभुर्भवति । यस्मादेवं लोके दृष्टं तस्मादत्र देवयजनदेशं प्रति यायावरो यजमानः साधनान्तरसंपादनं च्छां परित्यज्य विद्यमानान्येवाग्न्यादिसाधनान्युपस्थानादिव्यापारैः परिरक्षितुमध्यवस्यति ।

सोमविकृतित्वं द्योतयितुं तदङ्गानुष्ठानकालविशेषं चावगमयितुं दीक्षाङ्गं किञ्चिद्विधत्ते—

“ मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १] इति ।

स्वाहा यज्ञं मनसेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हस्तयोरङ्गुल्याकुञ्चनं मुष्टीकरणम् । मौनं वाग्यमः । तदुभयं यज्ञस्यै पलायनपरिहाराय भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

दिवस्परित्यनुवाके वात्सप्रेणोपतिष्ठते ॥

१ ख. च. 'न्येवोख्याग्न्या' । २ ख. च. 'परीक्षि' । ३ ख. च. 'स्य पालनदाहर्चाय भ' । ४ ख. च. 'व इत्यं' । ५ ख. च. 'केन वा' ।

(चयनार्थदेवयजनपरिग्रहामिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतौत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अ॒न्न॒प॒तेऽन्न॑स्य नो दे॒ह्यन॑मी॒वस्य॑ शु॒ष्मिणः॑ ।

प्र प्र॒दा॒तारं॑ ता॒रिष॑ ऊ॒र्जं नो॑ धो॒हि द्वि॒पदे॑ च॒तु॒
 ष॒पदे॑ । उ॒हु॒ त्वा वि॒श्वे दे॒वा अ॒ग्ने भर॑न्तु
 चि॒त्तिभिः॑ । स नो॑ भव॒ शिव॑तमः सु॒प्रती॑को
 वि॒भाव॑सुः । प्रे॒द॒ग्ने ज्योति॑ष्मान्याहि शि॒वेभि॑-
 र॒चिभि॑स्त्वम् । बृ॒ह॒द्भिर्भानु॑भिर्भा॒सन्मा हि॑-
 सी॒स्तमु॒वा प्र॒जाः । स॒मिधा॑ऽग्निं दु॒वस्य॑त घृ॒तै-
 र्बो॒धय॑ताति॒थिम् । आ (१) अ॒स्मिन्ह॒व्या
 जु॒होत॑न । प्र॒प्रा॒यमा॒ग्निर्भर॑तस्य॒ शृण्वे॒ वि
 यत्सू॒र्यो न रो॑चते बृ॒हद्भाः॑ । अ॒भि यः पू॒रुं
 पृ॒त॒नासु॑ त॒स्थौ दी॒दाय॑ दै॒व्यो अ॒ति॒थिः शि॒वो
 नः । आपो॑ दे॒वीः प्र॒ति गृ॑ह्णीत॒ भस्मै॒तत्स्यो॒मे
 कृ॒णु॒ध्वः सु॒रभा॑वु॒ लोके॑ । तस्मै॑ नम॒न्तां ज॒नयः॑
 सु॒प॒त्नीमि॒तिव॑ पु॒त्रं वि॒भृता॑ स्वे॒नम् [अ॒प्स्वमे॒
 स॒धि॒ष्ठव॑ (२) सौ॒ष॒धीर॑नु॒ रु॒ध्यसे॑ । गर्भे॑
 स॒ज्जा॒यसे॑ पु॒नः । गर्भो॑ अ॒स्योष॑धीनां॒ गर्भो॑
 वन॑स्प॒तीनाम् । गर्भो॑ वि॒श्वस्य॑ भु॒तस्या॒ग्ने गर्भो॑
 अ॒पा॒मसि॑ । प्र॒स॒द्य भ॒स्म॒ना योनि॑म॒प॒श्च पृ॒थि-

(चयनार्थदेवयजनपरिग्रहाभिधानम्)

वमिग्ने । स॒सृज्य मा॒तृभिस्त्वं ज्योति॑ष्मा॒न्पु-
नरा॑ऽसदः । पुन॑रासद्य स॒दनम॒पश्च पृथि॑वी-
मग्ने । शेषे मा॒तुर्यथो॒पस्थेऽन्तर॑स्याः शि॒वत॑मः ।
पुन॑रु॒र्जा (३) नि वर्त॑स्व पुन॑रग्न इ॒षाऽऽ-
युषा । पुन॑र्नः पाहि विश्व॑तः । सह र॒य्या
नि वर्त॑स्वाग्ने पि॒श्वस्व धार॑या । विश्व॑ष्णि॒क्षया
विश्व॑त॒स्परि॑ । पुन॑स्त्वाऽऽदि॒त्या रु॒द्रा वस॑वः
समि॑न्धतां पुन॑र्ब्रह्मा॒णो वसु॑नीथ य॒ज्ञैः । घृते॑न
त्वं त॒नुवो॑ वर्धयस्व स॒त्याः सन्तु॑ य॒जमान॑स्य
का॒माः । बोधा॑ नो अ॒स्य वच॑सो यवि॒ष्ठ
म॒हिष्ठ॑स्य प्र॒भृत॑स्य स्व॒घावः॑ । पी॒र्यति॑ त्वो
अनु॑ त्वो गृणाति व॒न्दारु॑स्ते त॒नुवं वन्दे॑ अग्ने ।
स बो॑धि सूरि॒र्मघ॑वा क॒सुदा॑वा वसु॑पतिः । यु॒यो-
ध्य॑स्प॒द्द्वेक्ष॑सि (४) ॥

(आ तवोर्जाऽनु षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके वद्वेरुख्यस्योपस्थानमुक्तं, तृतीये चयनार्थस्य देवयजनस्य परि-
ग्रहोऽभिधीयते ।

कल्पः—“ व्रतकालेऽन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यौदुम्बरीं समिधं ऋतेऽक्त्वाऽभ्या-
दधाति ” इति । व्रतार्थे क्षीरद्रव्ये । पाठस्तु—

अन्नपतेऽन्नस्येति । हेऽन्नपतेऽन्नस्य रोगरहितस्य पुंस्त्रिणो वरहेतोः

१०६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(चयनार्थदेवयजनपरिग्रहाभिधानम्)

रन्नस्य पार्ति नोऽस्मभ्यं दोहि । प्रकर्षेण हविषो दातारं यजमानं प्रतारिषः प्रकर्षेण दुरितात्तारय । नोऽस्माकं द्विपदे चतुष्पदे मनुष्याय पशवे चोर्जे बलं धोहि संपादय । अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽन्नपतिशब्दार्थं दर्शयति—

“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहाग्निर्वा अन्नपतिः स एवास्मा अन्नं प्र यच्छति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

द्वितीयपादेऽनमीवशब्दार्थं दर्शयति—

“अनमीवस्य शुष्मिण इत्याहायक्ष्मस्येति वावैतदाह ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

उत्तरार्धे तारिषो धेहीति पदयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

“प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जे नो धोहि द्विपदे चतुष्पद इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“उदु त्वा विश्वे देवा इत्युरुधमुद्यम्य ” इति । पाठस्तु—

उदु त्वा विश्व इति । हेऽग्ने विश्वे सर्वेऽपि देवाः प्राणरूपाश्चित्तिभिरुद्यमनकुशलाभिधीवृत्तिभिरुदूर्ध्वमेव त्वां भरन्तु । स त्वं नोऽस्माकं शिवतमः शान्ततमः सुप्रतीकः सुमुखो विभावसुः प्रमया वासयिता च भव ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे देवशब्दार्थं दर्शयति—

“उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति शेषः प्राणाः ।

द्वितीयपादे बुद्ध्यादिशब्दान्परित्यज्य चित्तिशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्धयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

चित्तिशब्देन चित्ताभिप्रेतकार्यं समुच्यते । तथा सति यस्मै कार्यायेदमुद्यमनं तेनैव कार्येणैवमग्निं समृद्धं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति चतसृभिर्द्विषे शकटे प्रउग उरुधमासादयति” इति । ईषाग्रयोर्मेलनस्थानं प्रउगम् । तदेतत्सूत्रोक्तमासादनं विधत्ते—

१. उ. उ. च. चित्तं । २. स. च. सूच्यते । ३. घ. उ. “उगो शकटमा” ।

(चयनार्थदेवयजनपरिग्रहाभिधानम्)

“ चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं समानानां करोति सद्वती भवति सत्त्वमेवैनं गमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

सीद त्वमित्यादयश्चतस्र ऋचस्तद्ब्राह्मणं चेत्येतत्सर्वं प्रथमानुवाके व्याख्यातम् ।
कल्पः—“ प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहीति प्रयाति ” इति । पाठस्तु—

प्रेदमे ज्योतिष्मानिति । हेऽमे शिवेभिरार्चीभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रेधाहि देवयजनप्रदेशं प्रयासेव । बृहद्भिर्मानुभिः पौठै रश्मिभिर्मांसञ्जगदवभासयंस्तनुवा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजा मा हिंसीः ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे ज्योतिष्मच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ प्रेदमे ज्योतिष्मान्याहीत्याह ज्योतिरेवास्मिन्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

चतुर्थपादे हिंसां निषेद्धं प्रसार्कं दर्शयति—

“ तनुवा वा एष हिनस्ति यः हिनस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

अभिर्पुं पुरुं हिनस्ति न तं शस्त्रेण प्रहृत्य हन्ति, किंतु ज्वालाभयेन स्वशरीरेणैव तं दग्ध्वा हन्ति । अतस्तनुवा मा हिंसीरिति प्रार्थ्यते ।

प्रयाणकाले शकटस्य ध्वनौ सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

“ रक्षांसि वा एतद्यज्ञं सचन्ते यदन उत्सर्जत्यक्रन्ददित्यन्वाह रक्षसामप-
हृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

यदगः शकटमुत्सर्जति गमने ध्वनिं करोत्येतद्यज्ञसाधनं शकटं रक्षांसि सचन्ते
समवयन्ति । अतस्तत्परिहारायाक्रन्दश्चिरित्येतामृचमनुब्रूयात् । सा च पूर्वानुवाके
सामन्तात् व्याख्याता च । विधत्ते—

“ अनसा वहन्त्यपचितिमेवास्मिन्दधाति तस्मादनस्वी च रथी चातिथीना-
मपचिततमौ ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

एतन्नामिमनसा शकटेन देवयजनप्रदेशं वहन्ति प्रापयेत् । तथा सत्यस्मिन्नग्नौ
पूजां संपादितवान्भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि गमनकाले शकटारूढरथा-
रूढायतिथीनां मध्येऽतिपूजितौ । परिवृढौ हि तथा गच्छति न दरिद्रः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“अपचितिमान्भवति य एवं वेद” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामवसिते समिधमादधाति” इति । पाठस्तु—

समिधाऽग्निमिति । हे कृत्विग्यजमाना एतमाग्निं समिधा दुवस्यत परिचरत । घृतानुषिक्तयाऽनया परिचरतेत्यर्थः । घृतैरेतेस्यैष्टैरतिथिमिवैनं बोधयतो-
द्विषयत । ततश्चास्मिन्नग्नौ हव्यानि हवींष्याजुहोतन साकल्येन जुहुत ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामवसिते समिधमा दधाति यथाऽतिथय आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं क्रियते तादृगेव तत्” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति । अवसिते प्रयाणे समाप्ते सति । सर्पिष्वद्घृतयुक्तमन्नम् ।

कल्पः—“उत्तरया त्रिष्टुभा राजन्यस्य” इति । समिधमादधातीत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

प्रपायमग्निरिति । अयमग्निर्भरतस्य हविर्भूतवतो यजमानस्याऽऽह्वानं प्रप-
शृण्वेतिप्रकर्षेण शृणोतु । यद्योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इवाधिकं [भा] भास-
मानः सन्बृहद्वोचतेत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः घृतनासु संग्रामेषु पूरुं जयपूर्ति-
मभितस्थौ सर्वतः करोति, सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिथिर्दीदौय भवतु, अतिथिरिवे-
हास्मास्वा(ह समा)गच्छतु । कीदृशोऽग्निः, दैव्यो देवेभ्यो हितः, शिवः
परममङ्गलरूपः ।

समिधाऽग्निं प्रपायमग्निरित्यनयोः समिदाधानमन्त्रयोर्विषयव्यवस्थां विधत्ते—

“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

समिधाऽग्निमिति गायत्री, प्रपायमिति त्रिष्टुप् ।

कल्पः—“आपो देवीः प्रतिगृहीत भस्मैतदिति तिसृभिरप्सु भस्म प्रवेशयति” इति । तत्र प्रथमामाह—

आपो देवीरिति । हे आपो देवीर्देव्यो भस्मोख्यामेरुपरि संवितं भस्म

१ क. घ. ड. “तत्स्पृष्टे” । २ ख. च. “त्रिभरणव” । ३ ख. च. इव भा° । ४ ख. च. “हृदिरीच” । ५ ख. च. “दायाति” । ६ क. घ. ड. “रिव चास्मा” ।

(त्वयनार्थदेवयजनपरिग्रहाभिधानम्)

पतिगृहीत । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रकोरेणोक्तम्—“ यद्युत्वां भस्माभिनिषीदेदुख्यमा-
दापोदकान्तं गत्वा ” इति । एतत्पतिगृहीतं भस्म स्योने सुखकरे सुरभाव
सुगन्धयुक्त एव लोके स्थाने कृणुध्वं स्थापयत । शोभनः पतिर्वरुणो यासां
ताः सुपत्न्यः । आपो वरुणस्य पत्नय आसन्नित्यन्यत्र श्रूयते । जनयोऽग्नेर्ज-
नम्य आपः । बाहववैद्युतरूपमग्निं प्रत्यपां जनायितृत्वम् । ईदृश्य आपस्तस्मा
अग्नये नमन्तां प्रेक्षी भवन्तु, तमग्निं पालयितुं वश्याः सावधाना भवन्त्वित्यर्थः ।
हे आपो माता पुत्रं पोषयति यदुत्तददेनमग्निं सुष्ठु बिभृत पोषयत दीपयत ।

अथ द्वितीयामाह—

अप्स्वग्न इति । हेऽग्ने तव सधिः सहो बलं भस्मरूपमप्सु वर्तते । स
त्वमोषधीरनुरुध्यसे व्रीहियवाद्योषधीरनुसरसि । जाठराग्निरूपेण तत्स्वीकारात् ।
अरण्योर्गर्भे स्थितः सन्पुनः पुनः सम्यग्जायसे । अथ तृतीयामाह—

गर्भो अस्योषधीनामिति । भेषजरूप ओषधिविशेष उत्पद्यमानत्वा-
त्त्वमोषधीनां गर्भोऽसि । तथाऽरणीभ्यामुत्पद्यमानत्वाद्वनस्पतीनां गर्भोऽसि ।
हेऽग्ने विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जठरे वर्तमानतया गर्भोऽसि । तथा
बाहववैद्युतरूपेणापां गर्भोऽसि । एतैर्मन्त्रैः साध्यं प्रवेशनं विधत्ते—

“ अप्सु भस्म प्र वेशयत्यप्सुयोनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति ”

[सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

आपो देवीरित्यादिकान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ तिसृभिः प्र वेशयति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति ”

[सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिवृत्त्वम् ।

कल्पः—“ भस्मनोपादाय प्रपीडय प्रसद्य भस्मनेति द्वाभ्यामुखायां प्रत्यव-
धाय ” इति । तत्र प्रथमामाह—

प्रसद्य भस्मनेति । हेऽग्ने भस्मना सह योनिं कारणभूतां पृथिवीं प्रसद्य,
किं पृथिवीमेव, नेत्याह—अपश्च योनिभूताः प्रतिपद्य, किंच मातृभिराग्निः

(चयनार्थहेवयजमपरिग्रहाभिधानम्)

वृथिष्या च संसृज्यैकीभूय त्वं ज्योतिष्मान्भृशं ज्योतिः संपन्नः पुनः पश्चादा-
सदः स्वीयमेव स्थानमुखामासीद । अथ द्वितीयामाह—

पुनरासद्योति । हेऽग्ने पुनरपि सदनं स्वस्थानमपः पृथिवीं चाऽऽसद्य प्रति-
पद्य पुनरस्यामेवोखायामन्तर्मध्ये शिवतमः शान्ततमः शेषे शयनं करोषि । यथा
मातुरुपस्थ उत्सङ्गे सुतः सुखं शेते तद्वत् । एतौ मन्त्रौ विनियुक्ते—

“ परा वा एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति ज्योतिष्मतीभ्यामव
दधाति ज्योतिरेवास्मिन्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

यो यजमान उखाग्निसंबद्धं भस्माप्सु प्रवेशयति^१ स एषोऽग्निं परावपति
माशयति । अतो विनाशपरिहाराय जलगतं भस्म निष्पीड्य ज्योतिष्मच्छब्दो-
पेताभ्यामृग्भ्यामुखायामवदध्यात् । त्वं ज्योतिष्मान्पुनरासद इत्येवं ज्योतिष्म-
च्छब्दोपेतत्वम् । मन्त्रौद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“ पुनरूर्जासह रय्येति पुनरुदैति ” इति । निष्पीडितभस्मोपे-
तायामुखायामग्निं स्थापयेदित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह—

पुनरूर्जा नीति । हेऽग्ने त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्तस्वाऽऽगच्छ ।
इषाऽन्नेनाऽऽयुषा सह पुनरागच्छ । नोऽस्मान्पुनर्विश्वतः सर्वस्मादपराधात्पाहि ।

अथ द्वितीयामाह—

सह रय्या नीति । हेऽग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व । प्सा भक्षण इति
धातुः । विश्वैः सर्वैः प्सायते भक्षयते पीयत इति विश्वप्स्नी, तादृश्या वृष्टिधारया
विश्वतस्परि सर्वेषां तृणसस्यलतापादपां दीनामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ।

मन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“ परा वा एष प्रजां पशून्वपति योऽप्सु भस्म प्रवेशयति पुनरूर्जा सह
रय्येति पुनरुदैति प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ०
२] इति ।

भस्मनोऽप्सु प्रवेशनेन विनाशितायाः प्रजायाः पशूनां च स्वात्मानि स्थाप-
नाय पुनरुदैति पूर्वमुखाया अपनीतमग्निं पुनरपि निष्पीडितभस्मसाहिताया-

१ क. घ. ङ. त्वं भृशं ज्योतिष्मान्संपं । २ ख. च. °ति ए° । ३ ख. च. °न्त्रद्वयं प्र° ।
४ ख. च. °पयतीत्य° । ५ ख. च. °न्पुनः पुनः कृताद्विश्व° । ६ क. घ. ङ. °णधान्यल° ।
७ क. घ. ङ. °पाना° ।

(चयनार्थदेवयजनपरिग्रहाभिधानम्)

मुखायां मन्त्रद्वयेन स्थापयेत् । तत्र मन्त्रद्वयबलात्प्रजायाः पशूनां च स्वात्मनि स्थापनं भवति ।

कल्पः—“ पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धनामिति पुनरुख्यमुपसमिन्धे ” इति पाठस्तु—

पुनस्त्वाऽऽदित्या इति । हेऽग्ने त्वामादित्या रुद्रा वसवश्च पुनः समिन्धतामुपशान्तं पुनः संदीपयन्तु । हे वसुनीथ वसूनां धनानां नथि प्रापयितव्यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजो यज्ञैर्निमित्तभूतैस्त्वां पुनः समिन्धताम् । त्वं धृतेन तुष्टः संस्तुवोऽस्मदीयशरीराणि वर्धयस्व । तत्त्वतस्त्वयि तुष्टे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । अस्मिन्मन्त्रे रुद्राद्युक्तेस्तत्पर्यं दर्शयति—

“ पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अग्ने समिन्धत ताभिरेवैनं समिन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

कल्पः—“ बोधा स बोधीति बोधवतीभ्यामुपतिष्ठते ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

बोधा नो अस्येति । हे स्वधावः स्वधोपलक्षितान्चवन्यविष्ट युवतम नोऽस्मदीयस्यास्य वचसः स्तुतिरूपस्य बोध तात्पर्यं बुध्यस्व । कीदृशस्य वचसः, महिष्ठस्यातिशयेनाभिवृद्धिहेतोः प्रभूतस्य प्रकृष्टेनाऽऽदरेण संपादितस्य । पीयति त्वः । ओप्यायी वद्धावित्यस्माद्धातोरुत्पन्नः पीयतिशब्दः । त्वशब्द एकशब्दार्थं वर्तते । भवदीयस्तुतिकारिणोर्द्वयोर्यजमानयोर्मध्ये त्व एकः स्तोता यजमानः पीयति वृद्धिमधिकं वक्ति उचितोक्तिमुल्लङ्घ्य निन्दारूपेणानिप्रशंसारूपेण वा यत्किंचिद्वक्ति । त्वोऽनुगृणाति, एकः स्तोताऽनुकूलमुचितमेव वक्ति । अतोऽस्मदभिप्रायं बुध्यस्वेति प्रार्थ्यते । वन्दारुराभिवन्दनपरोऽहं हेऽग्ने त्वदीयां तनुवं वन्दे । अथ द्वितीयामाह—

स बोधि सूरिरिति । हेऽग्ने स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । कीदृशस्त्वं, सूरिर्विद्वान्मघवाऽन्नवान्वसुदावा वसुपदो वसुपतिर्धनपतिः । तादृशस्त्वं द्वेषांसि शत्रुभिः कृतान्द्वेषानमस्मद्युयोध्यैस्मैत्तः पृथक्कुरु । तदेतन्मन्त्रद्वयं विनियुङ्क्ते—

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

“ बोधा स बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा पजाः प बुध्यन्ते ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

बोधेति मन्त्रेण स बोधीति मन्त्रेण चैतमग्निं बोधयत्येव । यस्मादत्र शाम्भ-
मग्निं पुनरुद्धोधयति तस्मात्त्रोकेऽपि पजाः स्वापं प्राप्य पुनः प्रबुध्यन्ते ।

उपस्थानदेशं विधत्ते—

“ यथास्थानमुप तिष्ठते तस्माद्यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते ” [सं
का० ५ प्र० २ अ० २] इति ।

आहवनीयस्य दक्षिणभागो यजमानस्योपस्थानदेशः । अतोऽत्रापि दक्षिण-
देश एव स्थित्वोपतिष्ठेत । यस्मादेवं तस्मात्त्रोकेऽपि पशवः प्रातःकाले शालाया
निर्गत्यारण्ये गत्वा सायं पुनरागत्य स्वं स्वं स्थानमेव सेवन्ते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अन्नाऽऽदधाति समिधमुद्यच्छेदुहचाऽनलम् ।

प्रेतप्रयात्यथ समिधा गम्यन्ते समिधं क्षिपेत् ॥

राजन्यश्चेत्प्रेति मन्त्र आपो भस्माप्सु वेशयेत् ।

त्रिभिः प्रसेति तु द्वाभ्यामुखायां स्थापयेदमुम् ॥

पुनर्द्वाभ्यामुदैत्याग्निं पुनस्त्वेति समिन्धयेत् ।

बोधद्वाभ्यामुपस्थानं मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अपेत॒ वीत॒ वि च॒ सर्प॒तातो॒ येऽत्र॒ स्थ
पुरा॒णा ये च॒ नूत॒नाः । अदा॒दिदं॒ यमो॒ऽव-
सानं॑ पृथि॒व्या अक्र॑द्धि॒मं पि॒तरों लो॒कम॑स्मै ।
अग्ने॒र्भस्मा॑स्यग्नेः पुरि॒षमा॑सि संज्ञा॒नमा॑सि काम-
ध॒र॑णं मयि॑ ते काम॒धरणं॑ भूयात् । सं या वः

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

प्रियास्तनुवः सं प्रिया हृदयानि वः । आत्मा
 वो अस्तु (१) संप्रियः संप्रियास्तनुवो मम ।
 अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे
 जठरे वावशानः । सहास्रियं वाजमत्यं न
 समिधं ससवान्सन्तस्तूयसे जातवेदः । अग्ने
 दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवा ऊचिषे
 धिष्ण्या ये । याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य
 याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः । अग्ने यत्ते दिवि
 वर्चः पृथिव्यां यदोषधीषु (२) अप्सु वा
 यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वीततन्थ त्वेषः स भानु-
 र्णवो नृचक्षाः । पुरीण्यासो अमर्यः प्रावणेभिः
 सजोषसः । जुषन्ता हव्यमाहुतमनमीवा इषो
 महीः । इडामग्ने पुरुदंसं सानि गोः शश्व-
 त्तमं हवमानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो
 विजावाऽग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे । अयं ते
 योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं
 जानन्न (३) अम आ रोहाथा नो वर्धया
 रयिम् । चिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
 सीद परिचिदसि तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
 सीद लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद शिवा
 त्वम् । इन्द्रामी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनाव-
 सिषिदम् । ता अस्य सूर्योदसः सोमं

श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवाना विशस्त्रिष्व

रोचने दिवः (४) ।

(अस्त्वोषधीषु जानन्नष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके वह्नेरुख्यस्य चयनदेशं प्रति नयनमुक्तम् । अथ चतुर्थे गार्हपत्यचयनमुच्यते ।

कल्पः—“ अपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेत वीतेति गार्हपत्यचितेरायतनं *व्याम-
मात्रं चतुरस्रं परिमण्डलं वोद्धत्य ” इति । पाठस्तु—

अपेत वीतेति । यमस्य सर्वभूम्यधितित्वात्तद्धृत्याः पृथिव्यां सर्वत्र वर्तन्ते ।
हे यमभूत्या अत्र देवयजनस्थाने पुरातना ये यूयं स्थ नूतनाश्च ये यूयं स्थ ते
सर्वेऽप्यपेतास्मात्स्थानादपगच्छत । वीतात्यन्तं विदूरं गच्छत । विसर्पत चा-
तोऽस्मात्स्थानादपेत्य सानिध्यं परित्यज्य विविधं गच्छत । पृथिव्या इदमवसानं
स्थानमस्मभ्यं यमोऽदात् । पितरश्चास्मै यजमानायेमं लोकमक्रन्नेतच्चयनस्थानं
कृतवन्तः । तमेवं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ यावती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयज-
नमस्या अनिर्याच्याग्निं चिनुते यमार्थेन* स चिनुतेऽपेतेत्यध्यवसाययति यममेव
देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽत्मनेऽग्निं चिनुते ” [सं०का०५प्र०२अ०३] इति ।

सर्वस्याः पृथिव्या आधिपत्ये यमेन प्राप्ते साति यो यजमानो यमं प्रत्यस्याः
पृथिव्याः संबन्धि देवयजनमयाचित्वा तत्राग्निं चिनुते, तच्चयनं यमार्थमेव
भवति न तु स्वयं तत्फलमागमयति । अतो यमं याचितुमपेतैति मन्त्रेणाध्यव-
साययति देवयजनं नि चिनुयात् । अतो याचितत्वात्स्वार्थमेव तच्चयनं
भवति । तमिमं मन्त्रं प्रशंसति—

“ इष्वग्रेण वा अस्या अनामृतमिच्छन्तो नाग्निन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नपे-
तेति यदेतेनाध्यवसाययत्यनामृत एवाग्निं चिनुते ” [सं०का०५प्र०२अ०३] इति ।

* सवेपुस्तनेषु व्यायाममात्रायां पाठो दृश्यते । स प्रामादिकः ।

(गार्हपत्यचयनविधानम्)

मृतैः प्राणिभिराक्रान्तमामृतं तथा न भवतीत्यनामृतं, तादृशमस्याः पृथिव्याः संबन्धि स्थानमिच्छन्तोऽपेक्षमाणा देवा बाणाग्नेण परिमितमीषदपि नाविन्दुलभन्त, सर्वमपि भूमिस्थानं प्रेतैराक्रान्तमेवेत्यर्थः । यद्यत्स्थानमन्विष्यते तत्र तत्र विवारणायां बहवः प्रेता अतीता भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते स्मरन्ति—

‘ अत्र भीष्मशतं दग्धं द्रोणानां च शतत्रयम् ’ इति ।

एवं सति देवास्तत्परिहारोपायं विचार्यैतद्यजुर्यजुर्वेदस्यमपेन वीतेत्येतं मन्त्रम-
पश्यन् । तस्मादनेन मन्त्रेण प्रेतानां निःसारितत्वात्तैरनाक्रान्त एव स्थानेऽग्निं
चिनुते । गार्हपत्यचितिस्थानस्योद्धननं विधत्ते—

“ उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप हन्ति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ३] इति ।

अस्याः पृथिव्या उपरि निष्ठीवनादिना यत्स्थानममेध्यं जातं तदुद्धननेन
विनिवार्यते । उद्धते प्रदेशे जलेनावोक्षणं विधत्ते—

“ अपोऽवोक्षति शान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

उद्धननेन निष्पन्ना भूमिर्जलेन शान्ता भवति ।

कल्पः—“ अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति ” इति । पाठस्तु—

अग्नेर्भस्मेति । हे सिकतास्वरूप त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि । सिकताधारो
ह्यग्निरतितीक्ष्णो भवति । तथा त्वमग्नेरवस्थानाय पुरीषमसि पांसुरूपमसि ।

इतन्मन्त्रसाध्यं सिकतावापं विधत्ते—

“ सिकता नि वपत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

आधानप्रकरणे—“ वैश्वानरस्य रूपम् । पृथिव्यां परिस्रसा ” इत्याज्जात-
त्वात्सिकताशरीरं वैश्वानरस्याग्नेः स्वरूपम् ।

कल्पः—“ संज्ञानमित्यूषान् ” इति । निवपतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

संज्ञानमसीति । हे ऊरुस्वरूप त्वं संज्ञानं पशुसंबन्धि सम्यग्ज्ञानमसि ।
पशवो ह्यग्नेन सम्यग्ज्ञात्वा तमूषप्रदेशं लिहन्ति । तथा कामधरणमसि यज्ञि-
यांशत्वेन ब्राह्मणे वक्ष्यमाणत्वाद्यज्ञद्वारा कामानां धारकमसि । अतस्ते यत्काम-
धरणनामर्थं तन्मयि भूयात् । एतन्मन्त्रसाध्यमूषानिवपनं विधत्ते—

(गार्हपत्यत्रयनाभिधानम्)

“ ऊषान्नि वपति पुष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामेव प्रजनेनेऽग्निं चिनुतेऽथो संज्ञान एव संज्ञानं हेतत्पशूनां यदूषाः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

पुष्टिहेतुत्वं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं चोषाणां यज्ञद्वारा द्रष्टव्यम् । तस्मादूषानिवापे सति पुष्टिहेतौ प्रजननहेतौ च देशेऽग्निश्चितो भवति । किंच संज्ञानहेतावेव देशेऽग्निश्चितो भवति । ऊषाणां पशुज्ञानहेतुत्वं लोके प्रसिद्धम् । पशवो सूषरे-प्रदेशं ज्ञात्वा तत्रत्यं लवणोदकमेव पातुं गच्छन्ति । पीत्वा च पुष्टिं प्राप्नुवन्ति । अतः संज्ञानत्वं पुष्टिहेतुत्वं च ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तान्निवपन्यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति ’ इति । तदेतद्विधत्ते—

“ द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते वियती अब्रूतामस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात् ऊषा अभवन्यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामदधात्तददश्चन्द्रमसि कृष्णमूषान्निवपन्नदो ध्यायेद्द्यावापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

पुरा सृष्टिकाले प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ जतुकाष्ठवत्संश्लिष्टे तिष्ठतः । ते यदा प्रजापत्यनुज्ञया वियुज्येते तदानीं परस्परानुरागेणैवं भागं कृतवत्यौ नावावयोर्ध्वजयोग्यं सारं तत्सहैवास्त्विति । ततोऽमुष्या दिवो यद्यज्ञयोग्यं सारमासीत्तदस्यां पृथिव्यां सा द्यौः स्थापितवती । तच्च सारं भूमाविदानीं दृश्यमानास्ते प्रसिद्धा ऊषा आसन् । यच्चास्याः पृथिव्या यज्ञयोग्यं सारमासीत्तत्सारममुष्यां दिवि सा पृथिवी स्थापितवती । तत्स्थापितं चन्द्रमसि दृश्यमानं कृष्णरूपमभूत् । अत उभयोः सारयोरेकीभावाद्योषान्निवपन्नदश्चन्द्रमसि कृष्णरूपं ध्यायेत् । तेन ध्यानेन द्यावापृथिव्योः संबन्धिनि यज्ञयोग्ये सारेऽग्निं चितवान्भवति ।

कल्पः—“ सं या वः प्रियास्तनुव इत्यूषान्तिकताश्च संसृज्य ” इति ।

पाठस्तु—

सं या व इति । हे सिकतोषा वो युष्माकं यः प्रियास्तनुवः स्युस्ताः परस्परं संसृज्यन्ताम् । वो युष्माकं प्रिया मित्राणि हृदयान्यपि संसृज्यन्ताम् ।

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

तथा वो युष्माकमात्माऽपि संभियोऽस्तु । अपि च ममापि तनुवः संप्रियाः सन्तु ।

कल्पः—“ अयं सो अग्निरिति चतस्रो मध्ये प्राचीरिष्टका गार्हपत्यचि-
त्तावुपदधाति ” इति ।

अयं सो अग्निरित्येतस्मिन्सूक्ते प्रथमामाह—

अयं सो अग्निरिति । यस्मिन्गार्हपत्यचितिरूपेऽग्नौ वावशानः कामय-
मान इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधे स्वोदरे धारयति स तादृशोऽयमग्निरि-
क्षानीमिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः । हे जातवेदोऽत्यं सभिं न सत्वरगमनकुशल-
मभमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन संमितं वाजमन्त्रं ससवान्दत्तवान्स-
न्यजमानैः स्तूयसे । अथ द्वितीयामाह—

अग्ने दिवो अर्णामिति । हे इष्टकारूपाग्ने दिवः सकाशादर्णमुदकमच्छाऽऽ-
भिमुख्येन जिगासि प्राप्नोषि । यागद्वारेण पुष्टिं संपादयसीत्यर्थः । ये देवा धि-
ष्णिषा धिष्णिषाधारास्तन्दिवानच्छाऽऽभिमुख्येनोचिषे हविः स्वी कुरुतेति ब्रूषे ।
त्वय्यत्रोपहिते त्वया समाहूता इव देवा आगत्य हविः स्वी करिष्यन्तीत्यर्थः ।
सूर्यस्य रोचने दीप्तिरूपे मण्डले सन्ति या आपः परस्तादूर्ध्वप्रदश उपतिष्ठन्ते,
याश्चावस्तादधोभागे वर्तन्ते ताः सर्वास्त्वय्युपहित इहाऽऽगमिष्यन्तीति शेषः ।

अथ तृतीयामाह—

अग्न इति । हे यजत्र यागनिष्पादकाग्ने ते तव यद्वर्चो दिवि सूर्यरूपेण
वर्तते, पृथिव्यां वह्निज्वालारूपेण वर्तते । तथा यत्तेज ओषधीषु तत्फलपरि-
पाककालाकारेण वर्तते, अप्सु वडवानलरूपेण वर्तते, येन त्वदीयेन वर्चसा
विद्युद्रूपेणोरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ सर्वतो विस्तारितवानसि । प्रकाशितवा-
नित्यर्थः । त्वेषो दीप्तिमान्स त्वदीयवर्चसमूहा भानुर्भासकोऽर्णवः समुद्ररूपवि-
स्तीर्णो नृचक्षा मनुष्यान्प्रख्यापयिता । तथाविधतेजोरूपामिष्टकामुपदधामीति
शेषः । अथ चतुर्थीमाह—

पुरीष्यास इति । अग्नय इष्टकारूपा आहुतं हव्यं जुषन्ताम् । कीदृशा
अग्नयः । पुरीषे पांसुरूपे भवाः पुरीष्यासः । प्रावणेभिः प्रकर्षेण संभजनशी-
लर्मनोभिः सजोषसः परस्परं समानप्रीतयः । अनमीवा रोगरहिताः । इषोऽभी-
ष्टप्राप्तिहेतवः । महीः प्रौढाः । तथाविधाग्निरूपामिष्टकामुपदधामीति शेषः ।

१ ख. च. °पे च स्थाने स° । २ ख. च. °ध्वदिशि उ° । ३ ख. च. ड. °ति ।
एतेऽम् । ४ क. घ. ङ. °ण भ° ।

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

कल्पः—“ इडामग्नेऽयं ते योनिर्ऋत्विय इति द्वे पुरस्तात्समीची ” इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह—

इडामग्ने पुरुदंसमिति । हेऽग्ने हवमानाय होतुं प्रवृत्ताय यजमानाय गोः सनिं गवादिपशूनां दातारं साध संपादय । कीदृशं सनिम् । इडां सर्वैरीड्यं प्रशंसनीयम् । पुरुदंसं बहुधा दर्शनीयम् । शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्तमानम् । किंच त्वत्पसादान्नोऽस्माकं सूनुः स्यात्पुत्रोऽस्तु । कीदृशः, तनयः, औरस इत्यर्थः । पुत्रसामान्यस्य सूनुशब्देनोक्तत्वादत्तपुत्रादिव्यावृत्तये विशेषविबक्षया तनयशब्दः प्रयुज्यते । विजावा विविधानां जनयिता । हेऽग्ने ते तव सा सुमतिस्तथाविधाऽनुग्रहबुद्धिरस्मे भूत्वस्मासु भवतु । अथ द्वितीयामाह—

अयं ते योनिरिति । हेऽग्नेऽयमिष्टकारूपः पदार्थस्ते तव योनिरुत्पत्तिहेतुः, ऋत्विय ऋतुकालीनस्त्रीपुरुषसंगमतुल्य इति । यतो योनेरिष्टकारूपाज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथा दीप्तिमानसि, तं तथाविधं योनिमिष्टकारूपं जानन्नवगच्छन्सन्नारोह प्राप्नुहि । अथानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्धय ।

कल्पः—“ एवं पश्चाच्चिदसि परिचिदसीति समीची तिरश्ची वा द्वे ” इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । प्रथममन्त्रपाठस्तु—

चिदसि तयेति । भोगांश्चिनोति संपादयतीति चित् । हे इष्टके त्वं चिदसि । यया देवतया त्वमभिमन्यसे तया देवतयाऽनुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा भूत्वा सीदावतिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः—अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरोभिरुपाहितेष्टका यथा ध्रुवा भवति तद्वत् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

परिचिदसि तयेति । परितो भोगांश्चिनोति संपादयतीति परिचित् । शेषं पूर्ववत् । तथा देवतयेत्यादिवाक्यं पूर्वेष्वप्युपधानमन्त्रेषु प्रयोक्तव्यम् । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्—“ तथा देवतयाऽन्ततो दधाति ” इति ।

उक्तेषूपधानमन्त्रेष्वयं सो अग्निरित्यारभ्याथा नो वर्धया रयिमित्येतदन्तं षड्ब्रह्मेकं सूक्तं, तदिदं प्रशंसति—

“ अयं सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावारुन्धोग्नेरैवेतेन प्रियं धामाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

तस्मिन्सूक्ते चतसृभिराद्याभिर्ऋग्भिः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते—

“ छन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् चतस्रः प्राचीरुप दधाति चत्वारि
छन्दांसि छन्दोभिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकेति ” [सं० का० ५ प्र०
२ अ० ३] इति ।

छन्दोयुक्ताभिश्चतसृभिर्ऋग्भिरुपधायेत्यध्याहारः । देववद्यजमानोऽपि छन्दो-
युक्ताभिर्ऋग्भिश्चतस्र इष्टकाः प्रागग्रा उपदध्यात् ।

अथ सूक्तगताभ्यां पञ्चमषष्ठमन्त्राभ्यामुपरितनयजुभ्यां च साध्यमिष्टको-
पधानं विधत्ते—

“ तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवलीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची उपाद-
धत द्वे पश्चात्समीची ताभिर्वै ते दिशोऽदृंहन्त्यद्वे पुरस्तात्समीची उपदधाति द्वे
पश्चात्समीची दिशां विधृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

यदा चतस्र इष्टका उपधाय ते द्वाः स्वर्गं लोकं गच्छन्ति तदा तेषां संब-
न्धिन्यो दिशः पालकाभावात्समवलीयन्त सम्यग्विशीर्गा अभवन्, दिग्वर्तिन्यः
पजा विह्वला अभवन्नित्यर्थः । तन्मा भूदिति देवाः पुरस्तादिशि ऋग्भ्यां द्वे
इष्टके पश्चाच्च यजुभ्यां द्वे इष्टके उपादधत । ताभिश्चतसृभिरिष्टकाभिस्ते देवा
दिशोऽदृंहन्ट्ठीकृतवन्तः । तथा यजमानोऽप्युपदध्यात् ।

अथ पूर्वमुपहिताश्चतस्र इदानीमुपहिताश्चतस्रश्च मिलित्वा पुनः प्रशंसति—

“ अथो पशवो वै छन्दांसि पशूनेवास्यै समीचो दधात्यष्टावुप दधात्य-
ष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टावुप दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ३] इति ।

दिशां विधारणायोपधानं पूर्वमुक्तम् । अपि च छन्दसां पशुप्राप्तिहेतुत्वेन
पशुरूपत्वाच्छन्दोयुक्ताभिर्ऋग्भिरुपधानेन समीचः पशून्संपादयति । उपरित-
नाभ्यां द्वाभ्यां सहाष्टत्वेन गायत्रीराम्यम् । मुखजत्वेन गायत्रीसंबद्धोऽग्निर्यावा-
नस्ति तं सर्वं चिनुते । किंच गायत्र्याः स्वर्गलोकाभिज्ञत्वात्तत्साम्यं स्वर्गाभिज्ञा-
नाय संपद्यते ।

कल्पः—“ अवशिष्टं त्रयोदशभिर्लोकंपृणाभिः पच्छादयति लोकं पृण ता अस्य सूददोहस इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधाति ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

लोकं पृण छिद्रमिति । हे इष्टके लोकं गार्हपत्यचयनार्थे प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं स्थानं पृण पूरय । तथा छिद्रं पृण द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि छिद्रं तथा न दृश्यते तथा पूरय, अत्यन्तं श्लिष्टा भवेत्यर्थः । अथो अपि च त्वं शिवा शान्ता सती सीद तिष्ठ । इन्द्राग्नी बृहस्पति-
भेत्येते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वामसीषदन्सादितवन्तः । अथ द्वितीयामाह—

ता अस्य सूदेति । दिवो रोचने स्वर्गं य प्रकाशकेऽस्य जन्मन्यजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते सति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृथ्व्यो^१ गोस-
दृशाः सूददोहसोऽन्नस्य दोहायिन्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । कदा, त्रिष्व सप्तानां प्रातःसवनादीनि तेषु, निरन्तरं सोमपाकहेतव एता इष्टका इत्यर्थः । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ त्रयोदश लोकंपृणा उप दधात्येकविंशतिः सं द्यन्ते प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

लोकमिष्टकानाक्रान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति लोकंपृणाः, एतन्नामिका इष्ट-
कास्त्रयोदशसंख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वोक्ताभिरिष्टभिरिष्टकाभिः सहै-
कविंशतिः सं द्यन्ते । तथा सत्येकविंशः स्तोमो यथा स्तोमान्तराणां त्रिवृदा-
दीनां प्रतिष्ठा तथा नित्यं धार्यो गार्हपत्योऽप्याहवनयाद्यग्नीनां प्रतिष्ठा । तदु-
भयप्रतिष्ठामनु यजमानः प्रतितिष्ठतीति । वेदनं प्रशंसति—

“ प्रत्याग्निं चिकयानस्तिष्ठति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ३] इति ।

चिकयानश्चयनं कृतवान्भूत्वा प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ।

एवं निरूपिता येयमेका चितिः, ईदृशीनां चितीनामुपर्यधोभावेन वर्तमानानां पञ्चसंख्यां विधत्ते—

१ ख. घ. ङ. च. 'भ्यां द्वाभ्यां म' । २ ख. च. 'योऽल्पगो' । ३ ख. च. 'दा
आ त्रि' ।

(गार्हपत्यचयनाभिधानम्)

“ पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञ-
मेष पशूनव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

प्रथमं चिन्वानः प्रथमवारमग्निचयनं कुर्वन् यजमानः पञ्चचितीकं पञ्चसंख्या-
काश्वितयोऽनन्तरोक्ता यस्याग्नेस्तादृशं चिन्वीत । धानादिपयस्यान्तैः पञ्चभिर्ह-
विभिर्युक्तत्वात्पाङ्क्तो यज्ञः । सपुच्छैश्चतुर्भिः पादैः पाङ्क्ताः पशवः । एवं चयनं
कृत्वा यज्ञं पशूंश्च प्राप्नोति ।

द्वितीयवारमग्निचयनं कुर्वतः संख्यां विधत्ते—

“ त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति
तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

तृतीयवारमग्निचयनं कुर्वतः संख्यां विधत्ते—

“ एकाचितीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तैश्च
सुवर्गे लोकमेति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

एकधैकप्रकारः, सुखैकस्वाभाव्यात्स्वर्गप्रसक्तस्य तद्धेतुकर्मसमाप्तेः पूर्वं पुनरावृ-
त्त्यभावाच्च । एकवृत्तैकगुण्या चित्या त्रिगुणत्वपञ्चगुणत्ववर्जितया ।

पांसुपक्षेपं विधत्ते—

“ पुरीषेणाभ्यूहति तस्मान्मांसेनास्थि छन्नम् ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ३] इति ।

यस्मादास्थिसमाः कठिना इष्टका मांससमेन मृदुना पांसुनाऽभ्यूहत्याच्छादयति
तस्माल्लोकेऽपि मांसेनास्थि छन्नम् । वेदनं प्रशंसति—

“ न दुश्चर्मा भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ३] इति ।

चितिगतां पुरीषगतां च संख्यां मिलित्वा प्रशंसति—

“ पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते दशाक्षरा
विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठाति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ३] इति ।

एकां चितिं कृत्वा पुरीषेणाऽऽच्छादयेत् । तस्मा उपरि द्वितीयां चितिं कृत्वा
रामप्याच्छादयेत् । एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन च दशसंख्यासंपत्तेर्विराट्-
हृन्दोद्वारेणान्ने प्रतितिष्ठति । अत्र विनियोगसंज्ञाः—

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

अपोद्धन्ति चितिस्थानमग्नेस्तु सिकतां(ता) वपेत् ।

संज्ञानमूषान्निवपेत्संया(याः) संसृजते द्वयम् ॥

अयं चतसृभिः प्राचीरिष्टका आदधाति हि ।

इडां द्वाभ्यां पुरस्ताद्द्वे चिदूद्वाभ्यां पश्चिमे द्वयम् ।

लोकं लोकं पृष्ठा द्वाभ्यां मन्त्रा अत्र चतुर्दश ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

समि॒तः॑ सं क॒ल्पे॒थाः॑ संप्रि॒यौ रोचि॑ष्णू
सु॒मन॑स्यमा॒नौ । इष॒मूर्ज॑म॒भि सं॒वसा॑नौ सं वां
मना॑ःसि सं व्र॒ता समु॑ चि॒त्तान्याऽक॑रम् ।
अग्ने॑ पुरी॒ष्याधि॑पा भ॒वा त्वं नः॑ । इ॒मूर्जं॑ यज॒-
माना॑य धोहि । पुरी॒ष्यस्त्वभ॑ग्ने रयि॒मान्पु॑ष्टिमाः
अ॒सि । शि॒वाः कृ॒त्वा दि॒शः स॒वाः स्वां॑ योनि॒-
मिहाऽस॑दः । भव॑ते नः सम॒नसौ॑ समो॒क्तसौ॑
(१) अ॒रेप॑सौ । मा य॒ज्ञः॑ । हे॒सिष्टं॑ मा
य॒ज्ञप॑तिं जातवेदसौ शि॒वौ भ॑वतमद्य नः ।
माते॑व पु॒त्रं पृ॑थि॒वी पुरी॑ष्यम॒ग्निः॑ स्वे योना॑व-
भा॒रुखा । तां दि॒श्वेदे॒वैर्ऋ॑तुभिः संवि॒दानः
प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा वि मु॒ञ्चतु॑ । यद॒स्य पा॒रे
रज॑सः शु॒क्रं ज्योति॑रजायत । तन्नः॑ पर्ष॒दति॑
द्वि॒षोऽग्ने॑ बैश्वान॒रः स्वाहा॑ । नमः॑ सु ते नि॒र्ऋते॑

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

विश्वरूपे (२) अयस्मयं वि चृता बन्धमे-
तम् । यमेन त्वं यस्यां संविदानोत्तमं नाक-
मधि रोहयेमम् । यशो देवी निर्ऋतिराबबन्ध-
दाम् ग्रीवास्वविचर्त्यम् । इदं ते ताद्वि ष्या-
म्यायुषो न मध्यादथा जीवः पितुर्मद्धि
प्रमुक्तः । यस्यास्ते अस्याः क्रूर आसञ्जुहो-
म्येषां बन्धानामवसर्जनाय । भूमिरिति त्वा
जना विदुर्निर्ऋतिः (३) इति त्वाऽहं परि
वेद विश्वतः । असुन्वन्तमयजमानमिच्छ
स्तेनस्येत्यां तस्करस्यान्वेषि । अन्यमस्मदिच्छ
सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ।
देवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दस्ये
वचोभिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरः
शिरः प्रति सूरि वि चष्टे । निवेशनः संगमनो
वसूनां विश्वा रूपाऽभि चष्टे (४) शचीभिः ।
देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे
पथीनाम् । सं वरत्रा दधातन निराहावान्क-
णोतन । सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाऽ-
हाऽदस्तमक्षितम् । निष्कृताहावमवटः सुवर-
त्रः सुषेचनम् । उद्रिणः सिञ्चे अक्षितम्
सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक्
धीरा देवेषु सुम्नया । युनक्त सीरा वि युग

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

तनोत कृते योनौ वपतेह (५) बीजम् ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्या
 पक्वमाऽयत् । लाङ्गलं पवीरव* सुशेव* सुम-
 तित्सरु । उदित्कृषति गामर्वि प्रफर्व्य च
 पीवरीम् । प्रस्थावद्रथवाहनम् । शुनं नः
 फाला वि तुदन्तु भूमि* शुनं कीनाशा अभि
 यन्तु वाहान् । शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः
 शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् । कामं काम-
 दुधे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायामये
 पूष्ण ओषधीभ्यः प्रजाभ्यः । घृतेन सीता
 मधुना समक्ता विश्वेदैवैरनुमता मरुद्भिः ।
 ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानाऽस्मान्सीति पय-
 साऽभ्याववृत्स्व (३) ॥

(समोकसौ विश्वरूपे विदुर्निकृतिरभि चष्ट इह मित्राय द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके गार्हपत्यचयनमुक्तम् । अथ पञ्चमेऽनुवाके आहवनीयचयनार्थं
 भुवः कर्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ समितमिति तस्यां चतसृभिरुख्यं संनिवपति ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

समित* संमिति । येयं गार्हपत्याचितिः पूर्वानुवाकेऽभिहिता तस्यामुख्याग्नि-
 संनिवपनवेलायां द्वावग्नी संपद्येते । पूर्वसिद्धोऽग्निरेको द्वितीयसिद्धोऽग्निरपरः ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

तावुभौ संबोध्येदमुच्यते—हेऽग्नी युवामुभौ समितं संगतौ भवतम् । संगत्य च संकल्पेथां सम्यग्यज्ञस्य कल्पनं निष्पादनं कुरुतम् । कीदृशावग्नी, संप्रियो सम्यक्परस्परं प्रीतियुक्तौ, रोचिष्णू दीप्यमानौ, सुमनस्यमानौ परस्परं सौमनस्यं प्राप्तौ, इषमन्नमूर्जं रसं च (चाभि) संवसानौ [सर्वतः] सम्यक्संपादयन्तौ । वां युवयोर्मनांसि मनोजन्धान्संकल्पान्समाकरं सर्वतः संगतानि करोमि । तथा मतानि कर्माणि समाकरम् । तथा चित्तानि कर्मविषयज्ञानानि समाकरम् ।

अथ द्वितीयामाह—

अग्नेः पुरीष्येति । हे पुरीष्य पातुयुक्ताग्ने मिलितोभयाभिस्वरूप त्वं नोऽस्मान्कमधिपा भवाधिकं पालयिता भव । तादृशस्त्वं यजमानायान्नं रसं च संपादय ।

अथ तृतीयामाह—

पुरीष्यस्त्वामिति । हेऽग्ने द्रव्यात्मक त्वं पुरीष्यः पुरीषार्हो रयिमन्धनवान्पुष्टिमानप्यासि । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वेह चितौ स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि । अथ चतुर्थीमाह—

भवतं न इति । योऽग्निः पुरातनो यश्चोरूपस्तौ युवां नोऽस्मान्प्रति समनसौ समानमनस्कौ विप्रतिपत्तिरहितौ समोकसौ समाननिवासस्थानावरेपसौ पापचित्तरहितौ यज्ञस्य यज्ञपतेश्च हिंसां मा कुरुतम् । अद्यास्मिन्कर्मणि हे जातवेदसौ नोऽस्मान्प्रति शिवौ शान्तौ भवतम् । एतान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

“ वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्यश्चोखायाः समितामिति चतसृभिः सं नि विपति चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिय-यैवैनौ तनुवा सः शास्ति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निं चिकीर्षतः पुरुषस्य यश्च पूर्वसिद्ध आहितोऽग्निर्यश्चोखायां वर्तमान इदानींतनोऽग्निरेतावुभौ परस्परं विद्विषाते । अहमेवाऽऽहुत्याधारो भूयासं न त्वमित्येवंरूपो विद्वेषः । अतो विद्वेषपरिहाराय संनिवपति तावुभौ संयोजयेत् । अभ्यादानादिषु गायत्र्यादिच्छन्दसां साधनत्वाच्छन्दांस्यग्नेः प्रिया तनूः । तथा सत्यत्र मन्त्रगतया चतुःसंख्यया चतुर्णां गायत्र्यादिच्छन्दसां बुद्धिस्थत्वात्प्रिय-यैव तनुवा संगतौ यथा भवतस्तथा संशासनं कृतवान्भवति ।

प्रथममन्त्रगतस्य समितामितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

“समितमित्याह तस्माद्ब्राह्मणा क्षत्रं समेति” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

यस्मादयं मन्त्रः संगतौ भवतमिति ब्रूते तस्मात्लोकेऽपि पुरोहितरूपेण ब्राह्मणेन क्षत्रियरूपो राजा संगच्छते । अत एवान्यत्र श्रुत्योदाहृतं—“तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यवान्, तस्माद्वाजन्यो ब्राह्मणवान् ” इति ।

तमेवाग्न्योः संगमं पुनः प्रशंसति—

“ यत्संन्युष्य विहरति तस्माद्ब्राह्मणा क्षत्रं वेति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

यस्मादग्निद्वयं संयोज्य तस्मिन्संयुक्तेऽग्नौ विहरणमुत्तरकालीनं विविधमनुष्ठानं करोति तस्मात्लोकेऽपि ब्राह्मणक्षत्रिययोः संयुक्तयोः सतोः पश्चाद्ब्राह्मणेन नियमितः क्षत्रियो विविधं शास्त्रीयं राज्यपरिपालनं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ मातेव पुत्रमिति शिक्यादुखां निरू(रु)ह्य ” इति । पाठस्तु—

मात्रेव पुत्रमिति । यथा लोके माता पुत्रं विभर्ति तथा पृथिवीरूपेयमुखा स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने पुरीष्यमेतमग्निमभारिभर्ति । तामुखां प्रजापतिर्विमुञ्चतु शिक्यपाशान्मुक्तां करोतु । कीदृशः प्रजापतिः । विभैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतः । विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ।

अस्मिन्मन्त्रे ऋतुभिरिति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ ऋतुभिर्वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहर्तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि मुञ्चति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

एतं यजमानमृतुभिः पुरा संस्कुर्वन्ति । “ षड्भिर्दीक्षयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति ” इत्युक्तत्वात् । अतस्तादृशयजमानसंबन्धी स उख्योऽग्निरत्राप्यृतुभिरेव विमोचनीयो भवति । अतो विमोचनसाधनेऽस्मिन्मन्त्रे ऋतुप्रयोगादीक्षाविमोकयोरेकसाधनत्वं संपद्यते । यद्यपि दीक्षा यजमानस्य विमोकश्चोख्यस्य तथाऽप्यभेदोपचारेणैकविषयत्वोपन्यासः ।

कल्पः—“ यदस्य पारे रजस्त इति वैश्वानर्यो शिक्यमादत्ते ” इति ।

पाठस्तु—

यदस्य पार इति । रजसो रजःसदृशस्य धूमस्य पारेऽवसानेऽस्याग्नेः

(आहवनीयत्रयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

शुक्रं निर्मलं यज्ज्योतिरजायत तस्माज्ज्योतिर्द्विषोऽति द्वेष्टुनतिक्रम्य नेऽस्मान्पर्व-
त्पीणयतु । हे वैश्वानरोख्यामे त्वदीयं शिक्यं स्वाहा सुष्ठुवाहुतम् । तमेतं मन्त्रं
विनियुक्ते—

“वैश्वानर्या शिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनत्” [सं० का० ५ प० २ अ० ४] इति ।

वैश्वानरशब्दो यस्यामुच्यस्ति तेयं वैश्वानरी । ‘ अहं वैश्वानरो भूत्वा
प्राणिनां देहमाश्रितः ’ इति स्मृतेर्जाठिराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुत्वकारि-
त्वात्तदीयमन्त्रेणोपात्तं शिक्यं स्वादुकृतं भवति ।

कल्पः—“ नैर्ऋतीरिष्टकाः कृष्णास्तिक्ष्णस्तुषपकास्ताः शिक्यं रुक्मसूत्रमा-
सन्दीं चाऽऽदाय दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गत्वा नमः सु ते निर्ऋत इति स्वकृत
वरिणे पदरे वा शिक्यं निधाय ” इति । पाठस्तु—

नमः सु त इति । हे निर्ऋते दक्षिणपश्चिममध्यमस्थितावान्तरादिगमिमानिनि
देवते विश्वरूपे बहुविधरूपयुक्ते ते तुभ्यं नमोऽस्तु । अयस्मयं लोहनिर्मितं शङ्ख-
लावद्दृढमेतं बन्धं स्वर्गप्राप्तिप्रतिबन्धकमिमं पाप्मानं विचृत विनाशय । ततस्त्वं
यमेनाग्निना यम्या पृथिव्या च संविदानैकगत्यं गता सतीमं यजमानमुत्तमं नाकं
सर्वसुखोपेतं दुःस्वमात्ररहितं स्वर्गमधिरोहय प्रापय ।

अत्रोदाहृते सूत्रे या इष्टका अभिहितास्ता विधत्ते—

“ नैर्ऋतीः कृष्णास्तिक्ष्णस्तुषपका भवन्ति निर्ऋत्यै वा एतद्भागधेयं यत्तुषा
निर्ऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते ” [सं० का० ५ प० २
अ० ४] इति ।

निर्ऋतिर्देवता यासांमिष्टकानां ता नैर्ऋत्यः । तुषा इति यत्तदेतन्निर्ऋते राक्ष-
सदेवताया भागधेयम् । अत एवैष्टिकप्रकरणे रक्षसां भागोऽसीति तुषोपवाप-
मन्त्र आजातः । रूपं च निर्ऋतिदेवतायाः कृष्णम् । अतस्तदानुकूल्यायेष्टका-
स्तुषपकाः कृष्णवर्णाश्च कुर्युः । तथा सत्यनुरूपेणैव भागेन निर्ऋतिं निरव-
दयते निःसारितवान्भवति ।

दक्षिणपश्चिमावान्तरदिशमङ्गुल्या निर्दिश्य विधत्ते—

“ इमां दिशं यन्त्येषा वै निर्ऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निरवदयते ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ४] इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

कल्पः—“ यत्ते देवी निर्ऋतिरावबन्धेति शिष्यजालेनेनाः प्रच्छाद्य ” इति ।

एना वक्ष्यमाणमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः । अर्थक्रमेणाबं मन्त्रो वक्ष्यमाणेभ्य-
स्त्रिभ्य उत्तरभावी, पाठक्रमेण तु पूर्वभावी । तत्पाठस्तु—

यत्ते देवीति । हे यजमान ते तव ग्रीवासु ग्रीवायाः संबन्धिषु प्रदेशवि-
शेषेषु निर्ऋतिर्देवी यदाम स्वकीयं पाशमविचर्त्य विनाशयितुमशक्यमावबन्ध
इदं बबन्ध, तदिदं ते दाम त्वदीयग्रीवास्थं पाशं विष्यामि विमुञ्चामि । तच्च
विमोचनं त्वदीयस्याऽऽयुषो मध्यादारभ्य न भवति, किंतु कृत्स्नेऽप्यायुषि ।
अथ पाशविमोकानन्तरं त्वं जीवश्चिरंजीवी सन्प्रमुक्तः सर्वैः प्रतिबन्धैर्विरहितः
वितुमन्नमदि भक्षय ।

कल्पः—“ तस्येष्टकाभिः पाशमभ्युपदधाति यस्यास्ते अस्याः क्रूर आस-
ज्जुहोमीत्येताभिस्तिसृभिः पराचीरसंस्पृष्टा दक्षिणापवर्गं तया (यथा) देवतं
करोति ” इति । तस्य शिष्यस्य पाशमभिलक्ष्य कृष्णाभिरिष्टकाभिरुपधानं
संवादयेदित्यर्थः । तिसृषु पथमामाह—

यस्यास्त इति । हे निर्ऋते यस्यास्ते तवास्याः क्रूर आसज्जुग्ररूप आस्ये
जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपदधामि । किमर्थम्, एषां बन्धानामवसर्जनाय यज-
मानस्य परलोकप्राप्तिप्रतिबन्धकानामेषां पाप्मनां विनाशाय । यस्यास्ते तव मुखे
प्रदररूप इरिणरूपे वाऽहमिष्टकामुपदधामि त्वा तादृशीं त्वां जना जन्तुमात्र-
रूपाः शास्त्रसंस्काररहिता भूमिरिति विदुर्न तु निर्ऋतिर्देवीति । अहं तु शास्त्रा-
भिज्ञतया त्वां विश्वतः सर्वतः सर्वथा निर्ऋतिर्देवीत्येव परिवेद सम्यग्जानामि ।
तत्र । वनिर्ऋतिरित्येतद्देवतानामधेयम् । अवयवार्थश्चैवं व्युत्पादनीयः—सर्वदे-
वसाधारणाद्देवयजनान्निष्कृत्यैव स्वकृते प्रदरादावृतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिः ।
तदिदं प्रकारद्वयमभिप्रेत्य विश्वत इत्युक्तम् । अथ द्वितीयामाह—

असुन्वन्तमिति । हे निर्ऋते यः सोमयागं न करोति यश्च हविर्यज्ञं न
करोति तादृशमसुन्वन्तमयजमानं च ग्रहीतुमिच्छ । किंच यः स्तेनः प्रच्छ-
न्नचोरो यश्च तस्करः प्रकटचोरस्तयोरित्यां गतिमन्वेषि अनुगच्छ । गत्वा तावपि
गृहाणेत्यर्थः । सर्वथाऽपि सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यष्टृभ्योऽस्मदन्यमिच्छ

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

नास्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा तवेत्या गतिश्चर्या । हे निर्ऋते देवि तुभ्यं नमोऽस्तु । अथ तृतीयामाह—

देवीमहामिति । देवीं निर्ऋतिं वन्दमानोऽहं वचोभिः स्तुभिरूपैवांक्यैर्दंस्य उपक्षीणां स्वाधीनां करोमि । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके पिता पुत्रं दुःशीलं बालं हे तात हे वत्सेत्यादिभिरुपलालनवचनैः स्वाधीनं करोति तद्वत् । या सूरि विदुषी निर्ऋतिर्जायमानस्य विश्वस्य सर्वस्य स्तेनतस्क्रोदः शिरःशिरः प्रति हस्तेनैकैकं शिरः प्रतिगृह्य वेदं त्वदीयमाराधनं जानामीति विचष्टे विशेषेण कथयति तादृशीं निर्ऋतिं देवीं वन्दमान इति पूर्वत्रान्वयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यामिष्टकोपधानं विधत्ते—

“ स्वकृत इरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै निर्ऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽ-
यतने निर्ऋतिं निरवदयते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वकृतं स्वयमेव निष्पन्नं न तु देशान्तरादानीय चयनस्थान इव प्रक्षिप्तं, तादृश इरिण ऊतरे वा प्रदरे भूछिद्रे वा कृष्णास्तिस्र इष्टका उपदध्यात् । एतदुभयमेव निर्ऋत्या आयतनं स्थानमतिस्पष्टमिति यद्यत्रेष्टकोपधानं क्रियते तदा स्वीय एव स्थाने तां निर्ऋतिं निरवदयते देवयजनान्निष्कृष्येमामव स्थापयति ।

शिक्योपरि जालमूलभागं परित्यज्य पाशरूपमग्नभागमभिलक्ष्यावास्थितो यो देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य विधत्ते—

“ शिक्यमभ्युप दधाति नैर्ऋतो वै पाशः साक्षादेवैनं निर्ऋतिपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

शिक्यमभिलक्ष्य तत्पाशभागमभिलक्ष्यावास्थितो यो देशस्तत्रोपदध्यादित्यर्थः । साक्षाद्विलम्बमन्तरेण । एनं यजमानम् ।

इष्टकानां संख्यां विधत्ते—

“ तिरा उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यवानेव पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमव यजते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

शरीरस्योर्ध्वाधोमध्यभागैः पुरुषस्त्रेधाविहितस्तादृशात्पुरुषादादाय त्रिसंख्या निर्ऋतिमवयजते विनाशयति ।

१८८४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण “ पराचीरसंस्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ पराचीरुप दधाति पराचीमेवास्मानिर्ऋतिं प्र णुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

दक्षिणामुखः पुरुष एकामुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां ततोऽपि दक्षिण-
तस्तृतीयामुपदध्यात्तदिदं पराकत्वम् । एवं सत्यस्माद्देवयजनाद्यजमानाद्वा परा-
ङ्मुखीं कृत्वा निर्ऋतिं निःसारयति ।

उपधानादूर्ध्वं देवयजनं प्रत्यागमनं विधत्ते—

“ अप्रतीक्षमा यन्ति निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

अप्रतीक्षं पृष्ठतो दृष्टिमकृत्वेत्यर्थः । तच्च निर्ऋत्या अन्तर्धानाय दर्शनाभा-
याय भवति ।

कल्पः—“ निवेशनः संगमनो वसूनामित्याहवनीयं गार्हपत्यं वोपतिष्ठन्ते ”
इति । पाठस्तु—

निवेशन इति । अयमाग्निर्निवेशनो यजमानानां स्वस्वगृहे निवेशयिता वसूनां
संगमनः प्रजापशुरूपाणां द्रव्याणां प्रापकः सञ्जशचीभिः स्वकीयाभिः शक्तिभि-
र्विधा रूपा सर्वाणि रूपाण्यभि चष्टेऽभितः ख्यापयति । तत्र दृष्टान्तः—सर्वितो देव
इव । यथा सूर्यः सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयति तद्वत् । कीदृशोऽग्निः,
सत्यधर्मा सत्योऽवश्यं भाविफलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा ।
इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । अत एव पथीनां समरे १ तस्थौ परिपन्थिनां शत्रूणां
समागमे पुरतः २ स्वयमागत्य न तिष्ठति । किंतु स्वकीयनामग्रहणमात्रेण ते पला-
यन्त इत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण साध्यमुपस्थानं विधत्ते—

“मार्जयित्वोप तिष्ठन्ते मेध्यत्वाय” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

शं नो देवीरिति मन्त्रेण मार्जनं कृत्वा पश्चान्निवेशन इति मन्त्रेणोपतिष्ठन्ते ।
अनेनोपस्थानेन यजमानो मेध्यो भवति । उपस्थेयं विधत्ते—

“ गार्हपत्यमुप तिष्ठन्ते निर्ऋतिलोक एव चरित्वा पूता देवलोकमुपावर्तन्ते ”

[सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

दक्षिणपश्चिमावान्तरदिग्रूपे निर्ऋतिस्थाने एनं(व) चयनार्थं चरित्वा ततो मार्जनेन पूताः सन्तो गार्हपत्यसमीपरूपं देवलोकमागच्छन्ति ।

मन्त्रगतामेकत्वसंख्यां प्रशंसति—

“ एकयोप तिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति । एकधा युगपादित्यर्थः ।

मन्त्रगतस्य वसुशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ निवेशनः संगमनो वसूनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजयैवैनं पशुभिः समर्धयन्ति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ४] इति ।

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते—

“ पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः संमितो यज्ञपरुषैवैनं वि मिमीते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

पुरुषः प्रमाणं यस्य इण्डस्य सोऽयं पुरुषमात्रस्तेन इण्डेन भूमेः प्रमाणं कुर्यात् । यज्ञाभिमानिदेवेन समानप्रमाणो लौकिकः पुरुषः । पुरुषमात्रेण विमी(मि)ते सति यज्ञस्य परुषा पर्वणा प्रमाणेनैवैनमग्निं विमी(मि)तवान्भवति ।

पुरुषो हि द्विविधोऽवाग्बाहुरूर्ध्वबाहुश्चेति, अतो विशेषं विधत्ते—

“ यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावान्भवत्येतावद्धे पुरुषे वीर्यं वीर्येणैवैनं वि मिमीते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

पुरुषोऽप्यूर्ध्वं प्रसारितस्य बाहोरुपरि स्थितं वस्तु स्पृष्टुं न शक्नोति । अतः पुरुषवीर्यस्य तावन्मात्रत्वाद्वीर्येणैव मानसिद्धयर्थमूर्ध्वपुरुषप्रमाणं कुर्यात् ।

वामदक्षिणपार्श्वयोः पक्षस्थानं विधत्ते—

“ पक्षी भवति न सपक्षः पतितुमर्हति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

पक्षमङ्गे सत्यपक्षिण उत्पतितुमशक्यत्वात्पक्ष्याकारस्याग्रेरुत्पततः पक्षयुक्तत्वं कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चतुर आत्मनि पुरुषान्विमिमीते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरेऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयत्येवमुत्तरत उत्तरम् ” इति । तयोः परिमाणाधिक्यं विधत्ते—

“ अरत्निना पक्षौ द्राघीयास्तौ भवतस्तस्मात्पक्षप्रवयागसि वयागसि ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

तत्र प्रथमामाह—

सीरा युञ्जन्तीति । कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीरं लाङ्गलं युञ्जन्ति सञ्जी कुर्वन्तु । तथा युगा युगानि त्रिषु षट्सु वा कक्ष्याविशेषेष्वपेक्षितानि पृथग्वितन्वत एकैकं विस्तारयन्तु । कीदृशाः कवयः, धीरा धैर्ययुक्ता अनलसा इत्यर्थः । देवेषु देवताविशेषविषयेषु सुम्नया सुम्नं सुखमिच्छन्तीति सुम्नया ।

अथ द्वितीयामाह—

युनक्त सीरेति । हे कर्षकाः सीरा युनक्त लाङ्गलं योजयत । युगा वितनोत युगानि विस्तारयत । कृते कर्षणेन योग्य इह योनावस्मिन्स्थाने बीजं वपत । किंच, तद्धीजं गिराऽऽशीर्वादिरूपेण मङ्गलवाक्येन युक्तमिति शेषः । श्रुष्टिस्तत्र निष्पन्नः स्तम्बो नोऽस्मदर्थं सभरा असत्फलभारयुक्तोऽस्तु । पक्वं फलं नो नेदीय इदन्तिकतममेवाल्पकालनिष्पाद्यमेवासत् । सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनं सन्न आयदस्मत्समीपमागच्छतु ।

कल्पः—“ लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यां कृषति ” इति । पाठस्तु—

लाङ्गलं पवीरवमिति । इदं लाङ्गलमुदितकृषत्युद्धृतानि प्रौढलोष्टानि यथा भवन्ति तथैव कृषतु । कीदृशं लाङ्गलं, पवीरवं वज्रवदन्तितीक्ष्णम् । सुशेवं कर्षकैः सुष्ठु सेवितुं शक्यम् । आतितीक्ष्णत्वेन सहसा भूमिभेदात्कर्षकाणां नास्ति प्रयास इत्यर्थः । सुमतित्सरु कर्षकैः शोभनमिदमिति मन्यमानः सुमति(तिः) त्सरुर्भूमौ निम्नोन्नतत्वेन विच्छिद्यगमनविशेषो यस्य तत्सुमति-त्सरु । अनेन कर्षणेन फलाधिक्ये सति गवादिकं यजमानः प्राप्नोतीति शेषः । तत्र गौरविरित्युभयं प्रसिद्धम् । प्रफर्व्या प्रथमवयस्का कन्या, पीवरी पुष्टा गौः, प्रस्थावत्प्रयाणसमर्थं रथवाहनं रथं वोढुं योग्यमश्वादिकम् । यदा हि कृषिः समृद्धा भवति तदानीमेतत्सर्वं यजमानस्य सुलभम्* । अथ द्वितीयामाह—

शुनं नः फाला इति । नोऽस्माकं शुनं सुखं यथा भवति तथा फाला लाङ्गलमुखानि भूमिं वितुदन्तु विशेषेण कृषन्तु । कीदृशाः कर्षका वाहान्बलविर्दाञ्जुनं यथा भवति तथाऽभियन्तु, अभितः प्रेरयन्तो गच्छन्तु । पर्जन्यो

* एतदनन्तरं क. पुस्तके “ ईदृशलाङ्गलेन कर्षणे सति कृषिसमृद्धिद्वारा प्रफर्व्या प्रथमवयस्कां पीवरीं पुष्टां गामविं प्रस्थावत्प्रयाणसमर्थं रथवाहनमश्वादिकं यजमानः प्राप्नोतीति शेष इति पाठान्तरम् ” इति वर्तते ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

मेघः शुनं यथा भवति तथा मधुना मधुररसेन युक्तैः पयोभिरुदकैर्वृष्टिमतिसृज-
त्विति शेषः । शुनासीरा वाय्वादित्यौ युवां शुनं सुखमस्मासु धत्तम् ।

सीरा युञ्जन्तीति मन्त्रद्वयेन साध्यं लाङ्गलयोगं लाङ्गलं पवीरवमिति मन्त्र-
द्वयेन साध्यं कर्षणं च क्रमेण विधत्ते—

“ यजुषा युनाक्ति यजुषा कृषति व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

यजुषा मन्त्रेण । लौकिकं तु कर्षणममन्त्रकमिति व्यावृत्तिः ।

बलीवर्दसंख्यां विधत्ते—

“ षड्गवेन कृषति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं कृषति ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ५] इति ।

कक्ष्यात्रयरूपेणावस्थितेषु त्रिषु युगेषु बध्यमानाः षट्संख्याका गावो बली-
वर्दा यस्य लाङ्गलस्य तत्षड्गवम् । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ यद्द्वादशगवेन संवत्सरेणैव ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

कक्ष्याषट्क गतेषु बध्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तद्द्वादश-
गवं, तेन यदि कृषेत्तदानीं द्वादशमासात्मकेन संवत्सरेणैव कर्षणं कृतं भवति ।

चयनस्थानस्य साकल्येन कर्षणप्राप्तौ तद्वारयितुं विधत्ते—

“ इयं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत्सैतद्विगुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा
इमां नात्यदहद्यत्कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यस्या अनतिदाहाय ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ५] इति ।

साकल्येन कृष्टे स्थाने चीयमानोऽग्निर्भूमिमत्यन्तं दहति । तस्मादतिदाहादबि-
भेदिति सा भूमिस्तमतिदाहं परिहर्तुमुपायं विचार्य कस्मिंचित्प्रदेशे कृष्टं कस्मि-
श्चिदकृष्टमित्येवमेतद्विगुणमभयविधस्थानमुपायत्वेनाश्रयत् । लोकेऽपि प्रहारेण
च्छिन्नेऽवयवेऽग्निसामीप्येन यावान्संतापो न तावानितरस्मिन्नवयवे दृश्यते ।
तस्मात्कृष्टाकृष्टभेदेन द्वैगुण्ये सत्यग्निश्चितो भूमिं नात्यन्तं दहति । तस्मान्मेरन-
तिदाहाय किंचित्कृष्टं किंचिदकृष्टमित्येवं द्विगुणं कुर्यात् ।

तदेतद्वैगुण्यं प्रकान्तरेण प्रशंसति—

“ द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहुयत्कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्नेरुद्यत्यै ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

(आहवनीयच्यनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

गार्हपत्यादुत्तरवेदिं प्रत्यग्निप्रणयनकाले सिकताभिरेकं पात्रमापूर्य तस्योपरि पात्रान्तरेऽग्निं प्रक्षिप्य द्विगुणेन पात्रेणाग्नेरुद्यमनं दृष्टं तद्वदत्रापि कृष्टाकृष्टभेदेन द्विगुणं स्थानमग्नेरुद्यमनयोग्यमित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादुद्यमनाय द्विगुणं कर्तव्यम् ।

अथ कर्षणसमाप्तेरूर्ध्वं यदा बलीवर्दानुत्सृजति तदानीमुत्सर्जनाय दिग्विशेषं विधत्ते—

“ एतावन्तो वै पशवो द्विषादश्च चतुष्पादश्च तान्यत्प्राच उत्सृजेद्द्रवायापि दक्ष्याद्यदक्षिणा पितृभ्यो नि ध्रुवेद्यत्प्रतीचो रक्षांसि हन्युरुदीच उत्सृजत्येषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्तामेवैनाननुत्सृजत्यथो खल्विमां दिशमुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननुत्सृजति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

बलीवर्दपरेष्वाः कर्षका द्विषादो बलीवर्दाश्चतुष्पादस्तानुदङ्मुखत्वेन निःसारयेत् । रुद्रः स्वादिकसामिप्यात्प्राच्यां दिश्यागत्य निर्गच्छतो बलीवर्दान्ग्रहीष्यामीत्यवतिष्ठते । अतस्तत्र निर्गमने रुद्राय दत्ता भवन्ति । दक्षिणस्यां दिशि पितरः स्वत एव तिष्ठन्ति, तत्र निर्गमने तेभ्यो निधुवेन्नितरामर्पयति । प्रतीच्यां वरुणपेरितानि रक्षांस्यवतिष्ठन्ते, तानि च पशून्हन्युः । उदीची तु बाधकरहितत्वाद्देवानां मनुष्याणां च शान्ता । अतस्तामेवानु एनान्बलीवर्दानुत्सृजेत् । अथो खल्वपि च येयमुदीची तामिमां दिशं प्रति यदोत्सृजति तदानीं प्राणरूपमादित्यमनुत्सर्जनं कृतं भवति । आदित्यस्य प्राणरूपत्वं प्राणस्वामित्वादवगन्तव्यम् । अत एवारण्यकाण्डे समान्नायते—“ योऽसौ तप-
ज्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ” इति । आथर्वणिकाश्चाऽऽम-
नन्ति—“ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येव ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ”
इति । तस्य चाऽऽदित्यस्योत्तरदिग्वर्तित्वं पुरुषविशेषापेक्षया द्रष्टव्यम् । मेरोः परितस्तत्तल्लोकेषु तत्तत्प्राणिनो वर्तन्ते । तथा सति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादि-
त्योऽस्मदपेक्षया योदीची तस्यामप्यागच्छति । तदानीं कस्मिंश्चिन्मेरुपार्श्वेऽव-
स्थितैरादित्यो विलोक्यते । सोऽयं तेषां प्रत्युदयः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य तस्योत्तर-
दिगुदयमङ्गीकृत्य सा दिक्प्रशस्यते ।

(आहवनीयचयनार्थं भूकर्षणाभिधानम्)

कर्षणादूर्ध्वमुत्सर्जनप्रकार उक्तः । अथ कर्षणकाले कश्चिद्विशेष उच्यते ।

कल्पः—“ पुच्छाच्छिरोऽधि कृषति कामं कामदुघे धुक्ष्वेति प्रदक्षिणमाव-
स्यंस्तिस्तिस्तिः सीताः संहिताः कृषति मध्ये संभिन्ना भवन्ति दक्षिणात्पक्षा-
दुत्तरस्मादक्षिणायै श्रोणेरुत्तरमंसमुत्तरायै दक्षिणम् ” इति । पाठस्तु—

कामं कामेति । काम्यन्त इति कामा भोगास्तान्दोग्धि संपादयतीति काम-
दुघा लाङ्गलपद्धतिः । हे कामदुघे मित्रादीनां काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व संपादय ।

कर्षणकाले प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तिं विधत्ते—

“ दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तन्ते तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो
वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्पराञ्चः पशवो वि-
तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

दक्षिणा प्रादक्षिण्येन दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रामणं प्रादक्षि-
ण्यं, पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यसद्भावात्तदेवानुसृत्य पर्यावृत्तिः कृता भवति ।
यस्मादक्षिणभागे वीर्यं श्रुत्यभिप्रेतं तस्माल्लोके सर्वव्यापारे दक्षिणहस्तस्यैव
वीर्यातिशय उपलभ्यते । किंचाऽऽदित्यो मेरुं प्रदक्षिणी कुरुते तदप्यत्रानुसृतं
भवति । यस्मादत्राऽऽवृत्तिः कृता तस्माल्लोकेऽपि प्रातःकाले पशवः पराञ्चोऽ-
रण्ये गत्वा विविधं संचरन्ति, पुनः सायंकाले गृहं प्रत्यभिमुत्वा आवर्तन्ते ।
कर्षणे प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ तिस्रस्तिस्तिः सीताः कृषति त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वि यातयति ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

लाङ्गलपद्धतिः सीता । पुच्छादारभ्य शिरःपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् ।
तथा दक्षिणात्पक्षादारभ्योत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणस्याः
श्रोणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथोत्तरस्याः श्रोणेरारभ्य
दक्षिणांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । एवं द्वादश सीताः संपद्यन्ते । एवमावृ-
त्तया त्रिसंख्यया त्रिवृत्स्तोममेव यज्ञप्रारम्भे प्रसारयति ।

कल्पः—“ घृतेन सीतेति सीतान्तरालान्यभिमुशति ” इति । पाठस्तु—

घृतेन सीतेति । इयं सीता मधुना मधुरेण घृतेन समक्ता सम्यगार्दीकृता ।
अत एव विश्वैर्देवैर्मरुद्भिः समीचीनेयमित्यङ्गीकृता । सा पुनरूर्जस्वती पयसा

(आहवनीयचयनार्थं भृकर्षणाभिधानम्)

पिन्बमाना जलेनाऽऽप्यायिता वर्तसे(ते) । हे सीते जलेनाप्यायिता त्वमस्मान्प्र-
त्यभ्यववृत्स्वाभित आवृत्ता भव । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सं गार्हपत्य उरुयाग्निं चतुर्भिर्निव(र्व)पेदमुम् ।
माता शिक्यादुक्षां मुञ्चेद्यदं(दा) शिक्यपरिग्रहः ॥
नमो नैर्ऋतदेशे तच्छिक्यं त्यक्त्वा यदित्यतः ।
शिक्यजालेन याः कृष्णा इष्टकाः स्थापयेदमुः ॥
यस्यास्त्रिभिस्तिस्र एताः कृष्णा उपदधाति हि ।
निवेशमिमुपतिष्ठेत् सं व संप्रेष्यतीतरान् ॥
निष्कृताहाऽवटे सिञ्चेत्सरिद्वाभ्यां हलार्पणम् ।
लाङ्गद्वाभ्यां कृषेत्काममावर्तेत् प्रदक्षिणम् ॥
घृतेऽन्तराले संस्पर्श इति मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

अत्र परिमंसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

ऐन्द्रया निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्ये भजेदिति ।
प्रकाशयो मुख्य इन्द्रो वा गौणो मुख्यस्तु पूर्ववत् ॥
एकस्य गौणताघोर्व्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ।
गौणताऽर्थाऽऽन्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥

अग्निचयने निवेशनः संगमन इत्यादिका काचिद्वैन्द्री समाम्नाता । तस्या
उत्तरार्ध इन्द्रो न तस्याविति विद्यमानत्वात् । तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवमाम्नायते—
“ निवेशनः संगमनो वसूनामित्येन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति । एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्ये विनिषुज्यमानो मन्त्रोऽयं प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्य-
श्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षस्तत्रैवेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् । गौणास्तिवन्द्रो गार्ह-
पत्यस्तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वपादेन
शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेण प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं वारयितुं
गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणिय इति प्राप्ते ब्रूमः—
इन्द्रगार्हपत्ययोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधाय-
कत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्यास्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र

(आहवनीयचयनार्थोषधिवापाभिधानम्)

एव स्वघटकेन्द्रशब्देन वह्निं लक्षयति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थं मन्त्रमै-
न्येति तृतीयाश्रुतिर्वहन्युपस्थाने विनियुक्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतौत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

या जा॒ता ओष॑धयो दे॒वेभ्य॑स्त्रियु॒गं पु॒रा ।
म॒न्दामि॑ ब॒भ्रूणा॑म॒हः श॒तं धा॑मानि स॒प्त च॑ ।
श॒तं वो॑ अ॒म्ब धा॑मानि स॒हस्र॑मु॒त वो॒ रुहः॑ ।
अथा॑ श॒तक्र॑त्वो यू॒यमिमं॑ मे॒ अग॑दं कृत ।
पु॒ष्पाव॑र्ताः प्र॒सूव॑तीः फ॒लिनी॑रफ॒ला उ॒त ।
अ॒श्वा इ॒व स॒जित्त्व॑रीर्वी॒रुधः॑ पा॒रयि॑ष्णवः ।
ओष॑धीरि॒ति मा॒तर॒स्तद्वो॑ दे॒वीरु॑पं ब्रु॒वे । रपा॑ः ।
सि वि॒ध्नती॑रि॒ति रपः॑ (१) चा॒तय॑मानाः ।
अ॒श्वत्थे॑ वो॒ निष॑दनं प॒र्णे वो॑ व॒सतिः॑ कृ॒ता ।
गो॒भाज॑ इ॒त्कि॒लास॑थ॒ यत्स॒नव॑थ॒ पूरु॑षम् । यद॒हं
वा॒जय॑न्नि॒मा ओष॑धीर्हस्त॑ आ॒दधे॑ । आ॒त्मा
यक्ष्म॑स्य नश्यति पु॒रा जी॒वगृ॑भो॒ यथा॑ । यदो॒ष॑
धयः॒ संग॑च्छन्ते रा॒जानः॑ स॒मि॒ता॒विव॑ । वि॒प्रः
स उ॒च्यते॑ मि॒षग्र॑क्षोहाऽमी॒वचा॑तनः । निष्कृ॑-
ति॒र्नाम॑ वो मा॒ताऽथा॑ यू॒यः स्थ॑ संकृ॒तीः ।
स॒राः प॑त॒न्निणीः॑ (२) स्थ॒म यदा॑मयति निष्कृ॑-

(आहवनीयचयनार्थोषधिविवापामिधानम्)

त । अ॒न्या वो॑ अ॒न्याम॑व॒त्वन्थाऽन्य॑स्था उपा॒-
वत । ताः सर्वा॑ ओष॒धयः॑ संवि॒दाना इ॒दं मे
प्रा॒प्तता॑ वच॑ः । उ॒च्छु॒ष्मा ओष॑धीना॒ गावो॑
गो॒ष्ठादि॑वेरते । धनं॑ स॒नि॒ष्यन्ती॑नामा॒त्मानं॑ तव
पू॒रुष॑ । अति॒ विश्वाः॑ परि॒ष्ठाः स्तेन॑ इव व॒ज्रम॑-
क्रमुः । ओष॑धयः प्रा॒चुच्य॑व॒र्यत्किं॑ च॒ तनु॑वा-
रपः । याः (३) त आ॒त॒स्थुरा॒त्मानं॑ या
आ॒बि॒वि॒शुः प॒रुःप॒रुः । तास्ते॒ यक्ष॑म॒ वि॒वाध॑-
न्नामु॒ग्रो म॑ध्यम॒शीरि॑व । मा॒कं य॑क्ष॒म॒ प्र॒ यत॑
श्ये॒नेन॑ कि॒किदी॒विना॑ । मा॒कं वा॒तस्य॑ धा॒ज्या
मा॒कं न॑श्य नि॒हाक॑या । अ॒श्व॒वाव॑ती॒ मी॒म॒वती॑-
मूर्ज॑यन्तीमु॒दोज॑सम् । आ वि॒त्ति॒म॒ गवा॑ ओष॒
धीर॑स्मा अ॒रि॒ष्टता॑तये । याः फ॒लिनी॑या
अ॒फ॒ला अ॒पुष्पा॑ याश्च पु॒ष्पिणीः॑ । बृ॒हस्प॑ति-
प्रसू॒तास्ता॑ नो म॒श्रन्व॑ह॒मः । याः (४)
ओष॑धयः सोम॑राज्ञीः प्रवि॒ष्टाः पृ॒थि॒वाभ॑नु ।
तासां॑ त्वम॑स्य॒त्तामा॑ प्र णो॒ जी॒वाते॑वे सुत ।
अ॒व॒प॒त॒न्तो॒ब॒द॒न्ति॒व ओष॑धयः प॒णिः । यं जी॒वि
म॒श्र॒वा॒म॒सै न॑ स रि॒ष्या॒ति पू॒रुषः॑ । याश्च॒दमु॑-
प॒शूण्व॑न्ति याश्च॒ दूरं॑ प॒रा॒गताः॑ । ई॒दृ॒शं संग॑त्य
ताः सर्वा॑ ए॒वै सं॑ द॒त्तं मे॑व॒ज्रम् । मा वो॑
रि॒षि॒त्स॒नि॒व॒ य॒क्षै न॑ ग॒हं त्वना॑मि वः । द्वि॒त॒-
त्य॒नु॒ष्प॒द॒स्य॑ सर्व॑र॒क्ष॒नातु॑र॒सूः । ओष॑धयः

(आहवनीयचयनार्थोषधिवापाभिधानम्)

सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञां । यस्मै करोति

ब्राह्मणस्तः राजन्पारयामसि (५) ॥

(रपः पतत्रिणीया अश्हसो याः खनामि वोऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाकेऽग्निक्षेत्रकर्षणमुक्तम् । अथ षष्ठ ओषधिवापो विधीयते ।

कल्पः—“ या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधीर्वपति ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

या जाता इति । युगशब्दः कालवाची । त्रियुगं वर्षाः शरदसन्त इति कालत्रयमुद्दिश्य पुरा सृष्ट्यादौ देवेभ्यः रकाशाद्या ओषधय उत्पन्ना बभ्रुणां प्राणिभरणसमर्थानां परिपाकेन (ण) पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं धामानि शतसंख्याकाज्जातिभेदान्तरं च विशेषाकारेण ग्राम्यानारण्यांश्च सप्त धान्यभेदानवेक्ष्य मन्दामि हृष्यामि । अथ द्वितीयामाह—

शतं वा अम्बेति । हेऽम्ब मातृस्थानीया ओषधयो वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा शतं सन्ति । उतापि च वो युष्माकं रुहः प्ररोहा अङ्कुराश्च रुहसं सन्ति । शतं सहस्रमित्याग्यामपरिमितत्वमुल्लक्ष्यते । अथैवं बहुभेदोपेतत्वे सति शतसंख्याकाः क्रतवो याभिर्युष्माभिर्निष्पाद्यन्ते तादृश्यः शतक्रतवो यूयं मे मदयिमिमं यजमानमगदं कृत क्षुत्पिपासादिरोगराहितं कुरुत । अथ तृतीयामाह—

पुष्पावतीरिति । अत्रौषधयो नानाविधैर्विशेषणैः प्रशस्यन्ते । पुष्पावतीः काश्चिदोषधयः पुष्पमात्रपर्यवसायिन्यो न तु फलन्ति । प्रसूवतीरन्या ओषधयः पुष्पपूर्वकफलोत्पत्तिस्थायिन्यः । फलिनीरपराः काश्चिदोषधयः पुष्पं विना केवलेन फलेन युक्ताः । उतापि चाफला अन्याः काश्चिदोषधयः फलेन तद्धे-

(आहवनीयचयनार्थोषधिविधानम्)

तुपुष्णेण च विरहिताः । तदेतत्सर्वं लोकसिद्धयनुसारेणोदाहरणीयम् । वीरुधः काश्चिदोषधयो लतारूपाः, पारयिष्णवः फलपाकान्तत्वं परित्यज्य पारं बहुसं- बत्सरावसानं प्राप्तुं शीलं यासां तास्तथाविधाः । तद्यथा—नागवल्लीप्रभृतय एताः सर्वा ओषधयोऽश्वा इव सजित्वरीः । यथाऽश्वा युद्धे बहवः सह शीघ्रं गत्वा जयशीला भवन्ति, एवमोषधयोऽपि बह्व्यः सहोत्पन्नाः फलपर्यन्तलक्षणजय- शीला भवन्ति । अथ चतुर्थीमाह—

ओषधीरिति । हे मातरो मातृसमाना देवीर्देव्यः । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थे वर्तते । यस्मादोषधीर्यमोषधयस्तत्तस्माद्वो युष्मानुपब्रुवे प्रार्थये । ओषो दाहः फलपाको धीयते स्थाप्यते यासु ता ओषधयः । अतो युष्मान्प्रति प्रार्थनमु- चितमित्यर्थः । कथं प्रार्थनमिति तदुच्यते—रपांसि विघ्नतीः पापानि विनाशय- न्त्यो रपश्चातयमानाः पापफलं दुःखमपि विनाशयन्त्य इत प्राप्तुत । अथ पञ्चमीमाह—

अश्वत्थे व इति । हे ओषधिदेवता वो युष्माकमश्वत्थे निषदनं पर्णे पला- शवृक्षे वो युष्माकं वसतिः कृता निवासकारणं गृहं कृतम् । देवताधिष्ठितत्वादेव लोकेऽथवृक्षः प्रदक्षिणनमस्कारादिभिः पूज्यते । पलाशवृक्षश्चेध्मादिरूपेण कर्मसाधनं संपन्नः । ईदृशोऽपि यूयं गोभाज इन्द्रवदीयस्थावररूपेण भूमिभाज एव भूत्वाऽसथ किल स्थिता इत्येतलोके प्रसिद्धम् । तत्किमर्थमिति तदुच्यते— यद्यस्मात्कारणात्पुरुषं मनुष्यं सनवथान्नदानेन पोषयथ तस्मादेवं स्थावररूपाव- स्थानमित्यर्थः । अथ षष्ठीमाह—

यदहं वाजयन्ति । यद्यदाऽहं वाजयन्नामिच्छामि ओषधीर्हस्त आ- दधामि तदानीमेव यदस्य क्षुधादिरोगस्याऽऽत्मा स्वरूपं पुरा नश्यति भोजना- त्प्रागेव नष्टसदृशो भवति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके जीवगृभो धीवरैर्जीवस्य शशादेर्ग्रहणात्पुरा भीतः शशः कर्णाभ्यां नेत्रे पिधाय भूमिसंश्लिष्टो मृत इव तिष्ठति तद्वत् । अथ सप्तमीमाह—

यदोषधय इति । यद्यदोषधयः सर्वाः संगच्छन्ते फलदानाय क्षेत्रसंगता भवन्ति, तत्र दृष्टान्तः—राजानः समिताविव, यथा युद्धे प्रतिपक्षिणः सेनां जेतुं परस्परमनुकूला राजानः संगच्छन्ते तद्वत् । तदानीं संगतास्वोषधीषु विप्रो

(आहवनयिष्यनार्थोषधिवापाभिधानम्)

मैधावी रमवीयंभावनाभिज्ञो यः पुरुषः स भिषगुच्यते क्षुधादिरोगचिकित्सक इत्यभिधीयते । कथं भिषक्त्वमिति तदुच्यते—रक्षोऽपि पक्षाभिरेताभिः पुरोडाशं राक्षोघ्नं कृत्वा रक्षसां हन्ता तदुपद्रवरूपं रोगं विनाशयति । अमीवचातन ओषधिजन्यपथ्यादिभिरमीवान् रोगांश्चातयति विनाशयतीत्यमीवचातनः ।

अथाष्टमीमाह—

निष्कृतिर्नामिति । हे ओषधयो वो युष्माकं निष्कृतिर्नाम क्षुधादिविनाश-
समेष माता मातृवद्गुणनिमित्तं क्षुधादिकं निवारयितुमेवं हि भवतीनामृत्पत्तिः ।
अथैवं सति युयं संकृतीः स्थ सम्भवस्वकार्ये क्षमा भवत । सराः क्षुदादीनाम-
निवारयिष्यः पत्रत्रिणाः पत्रत्रं पत्रं तस्मात्प्रत्यागमनं तेनाऽऽगमनेनोपेताः स्थन
भवत । यत्क्षुधादिकमामयति रोगवद्वाधते तन्निष्कृतं विनाशयत । अथ नव-
मीमाह—

अम्या व इति । हे ओषधयो वो युष्माकं मध्येऽन्या काचिदोषधिव्य-
किरन्यामितरगमो विव्यक्तिष्ववतु रक्षतु । तथा रक्षिता साऽन्याऽप्यन्यस्या रक्षि-
काया उपावत समीपमागम्य तामप्यवतु । संभूयकारित्वात्परस्पररक्षकत्वमुचितम् ।
तथाभिधाः अर्वा हे ओषधयो निविदानाः परस्परमेकमत्यं गता इदं मे मदीयं
वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत । अथ दशमीमाह—

उरुच्छ्रमा इति । ओषधीनां शुष्मास्तदुपभोगजन्या बलविशेषा उदीरत
उरुच्छ्रान्ति । तत्र दृष्टान्तः—गावो गोष्ठादेव, यथा गावो निवासस्थानाद्गूहादर-
व्यदेशं प्रत्युद्रच्छ्रान्ति तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनां, पुरुष तवाऽऽत्मानं धनं
सनिव्यन्तीनां ह यजमान त्वदीयं शरीरं धनमिव दातुमिच्छन्तीनां, यथा धनं
दास्यन्ति एवमोषधयोऽपि त्वदीयशरीराकारेण परिणताः शरीरं दास्यन्तीत्यर्थः ।

अथैकादशीमाह—

अति विश्वा इति । परिष्ठाः शरीरस्योपरि स्थिता उदरमध्ये प्रविष्टा विश्वाः
सर्वा ओषधयोऽन्यजीर्णादिदोषमतिलङ्घ्याक्रमुः क्रान्ता देहे व्याप्ता इत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः—स्तेन इव व्रजं, यथा रावौ गुप्तचोरो गोष्ठं प्रविश्य गामपहर्तुं
सावधानो गोशालायां (लां) सर्वतो व्याप्नोति तद्वत् । तनुवां शरीराणां

(आहवनीयचयनार्थोषधिवापाभिधानम्)

संबन्धि यत्किञ्च रपो ज्वरशिरोव्याधिगुरुमातिसारादिरूपं पःपफलं यत्किञ्च-
इस्ति तत्तत्तर्वमोषधयः प्राचुच्यबुर्विनाशितवत्यः । अथ द्वादशीमाह—

यास्त इति । हे यजमान ते तवाऽऽत्मानं शरीरं या ओषधयः
अ तस्थुराक्रम्य तिष्ठन्ति, या ओषधयः परुःपरुराविविशू रसस्त्रुपेण तत्तत्पर्व
प्रविष्टवत्यस्ताः सर्वास्ते तव यक्ष्मं रोगं विबाधन्तां विशेषेण नाशयन्तु । तत्र
दृष्टान्तः—पथ्यमशीरिव, पथ्यमेन स्वकीयपरकीयपक्षपातरहितेन शास्त्रीयमार्गेण
शेते वर्तत इति पथ्यमशीः । तादृशो राजा दुष्टान्प्रत्युग्रो भूत्वा यथा विनाश-
यति तद्वत् । अथ त्रयोदशीमाह—

साकं यक्ष्मेति । श्लेष्मावरुद्धकण्ठजन्यध्वनेरनुकरणार्थोऽयं किकिशब्द-
स्तेन किकिना ध्वनिविशेषेण दीव्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः किकिदीविः ।
स च श्लेष्मजन्यः श्येनवत्तीव्रतरत्वात्पित्तजन्यो रोगः श्येनः । हे यक्ष्म राजय-
क्षादिरोग त्वं पित्तजन्येन श्लेष्मजन्येन च रोगेण साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टो
भव । तथा वातस्य ध्राज्या वातरोगस्य गत्या व्याप्त्या साकं नश्य नष्टो भव ।
यथा यथा पीडया निहताऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोमि सा निहाका तथा
सह नष्टो भव । अथ चतुर्दशीमाह—

अश्वावतीमिति । काचिदोषधिजातिरश्वावती, अथा अस्यां सन्तीत्यश्वा-
वती, ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वा लभ्यन्त इत्यर्थः । अन्या काचिदो-
षधिजातिः सोमवती सोमयागोऽस्यापस्तीति सोमवती, धान्यसमृद्धौ सत्यां सोम-
बागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । अपरोर्जयन्ती, ऊर्जं बलं प्राणचेष्टां वा करोती-
त्यर्थः । अन्या जातिरुदोजाः, उत्कृष्टमोजोऽष्टमधातुरूपं यस्याः सोदोजाः,
अन्नद्वारेण शरीरधातुन्पोषयतीत्यर्थः । ताः सर्वा ओषधीरहमावित्ति लब्धवा-
नस्मि । किमर्थम् । अस्मा अरिष्टतातये अरिष्टस्य तातिररिष्टतातिः । अस्म
यजमानस्य हिंसाराहित्यायेत्यर्थः ।

तदेवमोषधिवापार्था ऋचश्चतुर्दशाऽऽम्नाताः । अथात्रैव विकल्पिताः षड्विंश
आम्नायन्ते । तत्र प्रथमामाह—

याः फलिनीरिति । या ओषधयः फलयुक्ता याः फलरहिता याश्च
पुष्परहिता याश्च पुष्पयुक्तास्ताः सर्वा बृहस्पतिप्रसूताः सत्यो नोऽस्मानंहसः
वापान्मोचयन्तु । अथ द्वितीयामाह—

१०९८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(आहवनीयचयनार्थौषधिवापाभिधानम्)

या ओषधय इति । सोमो राजा यासां ताः सोमराज्यस्तादृश्यो या ओषधयः पृथिवीमनु पविष्टास्तासां मध्य इदानीमुप्यमाने हे ओषधे त्वमुत्तमाशति । अतो नोऽस्माञ्जीवातवे जीवनौषधाय प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय । अथ तृतीयामाह—

अवपतन्तीरिति । द्युलोकात्पतन्तो बृह्बिन्दव ओषधिरूपेणोत्पद्यन्ते । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे समाम्नायते—“ यावन्तः स्तोका अवापद्यन्त । तावतीरोषधयोऽजायन्त ” इति । अत्रापि दिवः परि स्वर्गस्योपरितनप्रदेशादवपतन्तीरधस्ताद्भूमौ पतन्त्य ओषधयोऽवदन्नेतद्वचनमुक्तवत्यः । कीदृशं वचनमिति बहुच्यते—यं जीवमश्रवामहे व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्याति नैव विनश्यति । अथ चतुर्थीमाह—

वाञ्छेममिति । याश्चौषधिदेवता इदं मदीयं प्रार्थनमुपशृण्वन्ति, याश्चान्या ओषधिदेवता दूरं यथा भवति तथा परागताः सत्य ईषच्छृण्वन्ति ताः सर्वा ओषधिदेवता इह कर्मणि संगता भूत्वाऽस्मै यजमानाय भेषजं संदत्त क्षुदादिरोगचिकित्सां सम्यक्कुरुत । अथ पञ्चमीमाह—

मा वो रिषदिति । हे ओषधयो वो युष्माकं स्वनिता चिकित्सायै युष्मदीयं मूलं ग्रहीतुं स्वननस्य कर्ता मा रिषन्मा विनश्यतु । अहं च यस्मै रुग्णाय चिकित्सार्थं स्वनामि युष्मन्मूलं ग्रहीतुं स्वननं करोमि, सोऽपि मा विनश्यतु । किं बहुनाऽस्माकं संबन्धि यद्विषच्चतुष्पदा प्राणिजातं युष्मदुपजीवति तत्सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु । अथ षष्ठीमाह—

ओषधय इति । ओषधय ओषधिदेवताः स्वकीयेन स्वामिना सोमेन राजा सह संवादं कुर्वन्ति । कथं संवाद इति तदच्यते—यस्मै रुग्णाय चिकित्सायामस्मदीयमूलादिना ब्राह्मणः करोति, हे राजंस्तमातुरं वयं पारयामासि व्याधिरुत्तारयामः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमोषधिवापं विधत्ते—

“ ओषधीर्वपति ब्रह्मणाऽन्नमव रुन्धेऽर्केऽर्कश्चीयते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

ब्रह्मणोषधिवापहेतुभूतमन्त्रसामर्थ्येनान्नं व्याप्नोति । किंचैवं सत्यर्केऽर्चनीये स्थानेऽर्कोऽर्चनीयोऽग्निश्चितो भवति । मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

(आहवनीयचयनार्थोषधिवापाभिधानम्)

“ चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्मान्नस्यावरुद्ध्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

तिलमाषत्रीह्रियवाः प्रियङ्गवणवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः । वेणुश्यामाकनीवारजार्तिला गवीधुका मर्कटका गर्मुताश्चेति सप्ताऽऽरण्या ओषधयः । नानाविधस्यान्नस्य बीजवापेन नानाविधमन्नमामोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या अकृष्टे ” इति । तत्र ग्राम्याणां देशविशेषं विधत्ते—

“ कृष्टे वपति कृष्टे ओषधयः प्रतितिष्ठन्ति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति । कृष्टे देशे वपति ग्राम्या इति शेषः । मूलानां सर्वतः प्रसरणे दृढावस्थानं प्रतिष्ठा ।

एकैकस्यां सीतायां मूलमारभ्याग्रपर्यन्तमनुगतं वपनं विधत्ते—

“ अनुसीतं वपति प्रजात्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति । प्रभूतत्वेनोत्पत्तिः प्रजातिः । सर्वास्वपि सीतासु बीजावापं विधत्ते—

“ द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यामौषधिं नाधिगच्छेत्तस्याः स्थाने यवान्मधुमिश्रान्वपेदुष्ठा मेऽसिति वा मनसा ध्यायेदधिगतायां यः प्रथम इध्म आगच्छेत्तस्मिन्नेनामुपसंनसेद्ये वनस्पतीनां फलग्रहयतानिध्म उपसंनस्य प्रोक्षेत् ” इति, तदिदं वनस्पतिप्रोक्षणं विधत्ते—

“ यदग्निचिदनवरुद्धस्याभीयादवरुद्धेन व्युध्येत ये वनस्पतीनां फलग्रहयस्तानिध्मेऽपि प्रोक्षेदनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ५] इति ।

यद्ययमग्निचित्पुरुषोऽनवरुद्धस्य सीतास्वमुत्तस्य द्रव्यस्यान्नमभीयात्तदानीमवरुद्धेन सीतासूप्तेन धान्येनापि वियुक्तो भवेत् । अतोऽत्रानुत्तस्याप्युत्तवासिद्धये वनस्पतीनां मध्ये ये पुष्पमन्तरेण फलं गृह्णन्त्युदुम्बरादयस्तानप्यादायेध्मेन सह संनस्य प्रोक्षणं कुर्यात् । ततः सर्वमपि भक्ष्यजातमस्यावरुद्धमेव भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आहवनीयचयनार्थलोष्टक्षेपायभिधानम्)

वि॒श॒त्वो॒षधी॑षु जहा॑मि से॒दिम॑नि॒राम॑मी॒षाम् ।
 अ॒ग्ने तव॑ श्रवो॒ वयो॑ महि॑ भ्राजन्त्यर्च॒र्यो
 वि॒भाव॑सो । बृ॒ह॒द्भानो॑ शर्व॑सा वा॒जमु॑क्थं
 दधा॑सि दा॒शुषे॑ कवे । इ॒र॒ज्य॒न्नमे॑ प्रथयस्व
 ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रा॒यो अ॒मर्त्य॑ । स द॑र्श॒तस्य॑ वपु॒षो
 वि रा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सि॒रयि॑म् । ऊ॒र्जो
 नपा॑ज्जात॒वेदः॑ सु॒श॒स्तिभि॑र्मन्द॒स्व (२) धी॒
 तिभि॑र्हितः । त्वे इ॒षः सं द॑धु॒र्भरि॑रेतसश्चि॒त्रो॒
 तयो॑ वा॒मजा॑ताः । पा॒वक॑वर्चाः शु॒क्रव॑र्चा अ॒नू॒
 नव॑र्चा उ॒दिय॑षि भा॒नुना॑ । पु॒त्रः पि॒तरा॑ विच॒
 र॒न्नपा॑वस्यु॒भे पृ॒णक्षि॑ रोद॒सी । ऋ॒तावा॑नं म॒हिषं
 वि॒श्वच॑र्षणिम॒ग्नि॒सु॒म्नाय॑ दधिरे पु॒रो जनाः॑ ।
 श्रु॒त्कर्ण॑ः स॒प्रथ॑स्तमं त्वा गि॒रा दै॒व्यं मा॒नुषा॑
 यु॒गा । नि॒ष्क॒र्तार॑म॒ध्वर॑स्य प्र॒चेत॑सं क्षय॒न्त॒
 राध॑से म॒हे । रा॒तिं भृ॒गूणा॑मु॒शिजं॑ क॒विक्र॑तुं
 पृ॒णक्षि॑ सान॒सिम् (३) र॒यिम् । चि॒तः स्थ
 परि॑चित ऊ॒र्ध्वचि॑तः श्रय॒ध्वं तया॑ दे॒वत॑याऽ॒
 ङ्गि॒र॒स्वद्ध॒रुवाः॑ सीदत । आ॒प्या॒यस्व॑ समेतु ते
 वि॒श्वतः॑ सोम॒वृष्णि॑यम् । भवा॑ वा॒जस्य॑ सं॒ग॒थे ।
 सं ते॒ पया॑सि॒समु॑ यन्तु वा॒जाः सं वृ॑ष्णि॒
 या॒न्यभि॑मातिषाहः । आ॒प्या॒य॒मानो॑ अ॒मृता॑य
 सोम॑ वि॒षि श्रवा॑स्यु॒त्त॒मानि॑ धि॒ष्ण (४) ॥

(आ मन्दस्व सानसिमेकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाक ओषविवापोऽभिहितः । अथ सप्तमे लोष्टक्षेपादिकमभिधीयते
कल्पः—“ मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या इति चतसृभिर्दिग्भ्यः
लोष्टं न्तसमस्यति येऽन्तर्विधाद्वाहिर्विधमापन्ना भवन्ति ” इति ।

कर्षणे ये लोष्टाः परिमितक्षेत्राद्वाहिः पतन्ति तान्पुनरन्तः पातयेदित्यर्थः ।

तत्र प्रथमामाह—

मा नो हिंसीदिति । यः प्रजापतिः पृथिव्या जनितोत्पादको यो व
प्रजापतिः सत्यधर्माऽवितथधारणशक्तिः सन्दिवं जजानोत्पादयामास । पुनरपि य
प्रजापतिश्चन्द्रा आह्लादकारिणीर्वृहतीर्बहुला अपो जजानोत्पादयामास, तादृशाः
प्रजापतिर्नोऽस्मान्मा हिंसीत् । तादृगाय कस्मै प्रजापतये हविषा विधेः
परिचरेम । अथ तृतीयामाह—

अभ्यावर्तस्वेति । हे पृथिवि यज्ञेनानुष्ठातव्येन पयसा च तत्फलभूतेन
सहाभ्यावर्तस्वास्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । इति इच्छावानभिस्ते वपां त्वदीयव
पासदृशमिमं प्रदेशमवसर्पतु प्राप्नोतु । अथ तृतीयामाह—

अग्ने यत्त इति । हेऽग्ने ते त्वदीयं यदङ्गं शुक्रं दीप्तिमत्
यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाह्लादकरं, यदप्यन्यदङ्गं पूर्णं शुद्धं, यदप्यन्यदङ्गं यज्ञि
यज्ञार्हं, तत्सर्वं लोष्टरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे मरामासि संपादयामः ।

अथ चतुर्थीमाह—

इषमूर्जमिति । ऋतस्य यज्ञस्य धाम्नः स्थानभूतादमृतस्य येनेः कारण
भूतादितो देशादिषमन्नरूपमूर्जं रसरूपं लोष्टमाददे स्वी करोमि । स लोष्टं
नोऽस्मदीयेषु गोष्वाविशत्वागत्य प्रविशतु । तथोषधीष्वाविशतु । सीदन्त्यत्रेति
सीदिर्भूपि[स्ता]मनिरोमन्नराहितामभीवां रोययुक्तां जहामि परित्यजामि
एतैर्नन्वैः साध्यं लोष्ठानां क्षेत्रमध्ये स्थापनं विद्यते—

(आहवनयिचयनार्थलोष्टक्षेपाद्याभिधानम्)

“दिग्भ्यो लोष्टान्तसमस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिगां वीर्येऽग्निं चिनुते ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना विमितादग्निक्षेत्रादहिर्दिक्षु पतितास्ताभ्यो दिग्भ्य-
स्तालोष्टानानयि क्षेत्रे संयोजयेत् । तथा सति दिगां सामर्थ्यमग्निक्षेत्रेऽवरुध्य
वस्मिन्सामर्थ्येऽग्निं चितवान्भवति ।

चतुर्थमन्त्रे कंचिदिशेषं विधत्ते—

“ यं दिव्याद्यत्र स स्यात्तस्यै दिशो लोष्टमा हरेदिषमूर्जमहमित आ दद
इतीषमेवोर्जं तस्यै दिशोऽव सन्धे क्षोभुको भवति यस्तस्यां दिशि भवति ”
[सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

अयमग्निचियं पुरुषं दिव्यात्स पुरुषो यस्यां दिश्यवतिष्ठेत् तस्या दिशो
लोष्टमिषमूर्जमिति मन्त्रेणाऽऽहरेत् । तथा सति तदीयमन्नं रसं च स्वी करोति ।
स्वीकृते सति तस्यां दिशि यो द्वेष्टो भवति वर्तते स द्वेष्टः क्षोभुकः क्षुधां
प्राप्तेऽन्तरहितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरवेदिमुपवपति यावानाग्निव्याघागणान्तं कृत्वा ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

“ उत्तरवेदिमुप वायुत्तरवेद्याः सग्निश्चीयतेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशू-
मेवाव रुन्धेऽथो यज्ञपरुषोऽनन्तरित्यै ” [सं० का० ५ प० २ अ० ५] इति ।

प्राकृतेन प्रकारेणोत्तरवेदिं कुर्यात् । तस्यामुत्तरवेद्यां पश्चादग्निश्चीयते । अपि
चोत्तरवेद्याः समीपगतेषु यूपेषु पशुबन्धात्पशव एवोत्तरवेदिः पशूनां प्राप्तये
भवति । अपि च प्रकृतावुत्तरवेदिरूपं यज्ञस्य परुः पर्व तस्यान्तरायो मा भूर्दि-
त्युत्तरवेदिः कर्तव्या ।

कल्पः—“ अग्ने तव श्रवो वय इति षड्भिः सिकता न्युप्य ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अग्ने तवेति । वीयते प्राणिभिरश्नत इति वयोऽन्म । हेऽग्ने तव श्रव
स्वतीयत्वेन श्रूयमाणं वयोऽन्नं महि महदस्ति । विभा दीप्तिरेव वसु धनं
यस्यासौ विभावसुः । हे विभावसोऽर्चयस्तव दीप्तयो भ्राजन्ति दीप्यन्ते ।

बृहन्तो भानवो यस्यासौ बृहद्भानुः । कविर्विद्वान्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः । तादृश
हेऽग्ने दाशुवे हविर्दत्तवते यजमानायेकथं शस्त्राद्युपेतयज्ञयोग्यं वाजमन्त्रं शवसा
त्वहीयेन बलेन दधासि । अथ द्वितीयामाह—इरण्यमिति ।

हेऽमर्यं मरणरहिताग्ने जन्तुभिः पुरोडाशादिहविःपदैः प्राणिभिरिरण्यन्दी-
प्यमानः सन्नस्मे अस्मात्तु रायो धनानि पथ्यस्व विस्तारय । स दर्शतस्व
वपुषो दर्शनीयस्य चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे ।
ज्ञानसि बहुविधदानार्हं रयिं धनं पृणक्षि अस्मदर्थं पूरय । अथ तृतीयामाह—

ऊर्जो नपादिति । ऊर्जोऽन्नस्य नपादविनाशयिता, तादृश भो जातवेदो
धीतिभिर्हितो दीप्तिभिर्युक्तः सन्सुशस्तिभिर्मन्दस्व शोभनस्तुतिभिर्दृश्यस्व । भूरिरे-
तत्तः प्रभूतसारा इषोऽन्नरूपा आहुतीस्त्वे त्वयि संदधुर्यजमाना संपादितवन्तः ।
कीदृशा यजमानाः, चित्रोतयो विचित्रास्त्वया कृता ऊतयो रक्षा यथा ते चित्रो-
तयो वामजाता +वननीये संभजनीये देशे कुले चोत्पन्नाः । अथ चतुर्थीमाह—

पावकवर्चा इति । पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः । शुक्रवर्चा निर्मलदीप्तिः ।
अनूनवर्चाः संपूर्णदीप्तिः । इदंशस्त्वं भानुना भासोदियर्षि उत्कर्षं गच्छसि ।
अग्ने रोदसी द्यावापृथिव्यौ विचरन्नुपावसि समीपमागत्य रक्षसि, पृणक्षि च
तयोः संपूर्तिमपि करोषि । परिचरणे दृष्टान्तः—पुत्रः पितरा, यथा लोके शास्त्री-
वर्गार्गेणानुशिष्टः पुत्रः पितरौ परिचरति तद्वत् । अथ पञ्चमीमाह—

ऋतावानमिति । मानुषा जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः पुरः
पूर्वस्मिन्काले युगा गिरा योग्यया स्तुतिरूपया वचा सुम्नाय सुखार्थमग्निर्मत्र
दधिरे स्थापितवन्तः । कीदृशमग्निम् । ऋतावानं सत्यवन्तं, महिषं महान्तं,
विध(धे) चर्षणयो मनुष्याः परिचारकत्वेन यस्य सन्ति सोऽयं विधचर्षाणिः
[तं], भुत्कर्णं शृण्वत्कर्णं, यदिज्ञाप्यते तत्सद्य एव कर्णेन श्रुत्वा संपादयती-
त्यर्थः । सप्रथस्तममातिशयेन प्रथासहितं कीर्तिमन्तम् । तादृशं त्वामग्निं दैव्यं
देवेभ्यो हितं दधिर इत्यन्वयः । अथ षष्ठीमाह—

निष्कर्तारमिति । हेऽग्ने त्वं यजमानं रयिं पृणक्षि संपृक्तं कुणोषि प्राप-
वसीत्यर्थः । कीदृशं यजमानम् । अध्वरस्य निष्कर्तारं यज्ञस्य निष्पादकम् ।

+ स पुस्तके ' वमनीये ' इति पाठो ' वितुं युक्त इति टिप्पणी ।

(आहवनीयचयनार्थलोष्टक्षेपाद्यभिधानम्)

प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं श्रद्धालुमित्यर्थः । महे राधसे महते हविर्लक्षणायान्नाय
क्षयन्तं इविदांतुमिह निवसन्तमित्यर्थः । रातिं दातारं, भृगूणां महर्षीणां तपस्विनां
मध्य उशिजं कर्मनीयमत्यन्तं तपोयुक्तमित्यर्थः । कविकृतं कवीनां विदुषामिव
ऋतुः कर्मानुष्ठानं यस्यासौ कविकृतुस्तं, सर्वमपि कर्तव्यं सम्यग्ज्ञात्ववानुतिष्ठती-
(न्तमि)त्यर्थः । सानसिशब्दो यजमानविशेषणं धनविशेषणं वा । यजमानपक्षे
दानशीलमित्यर्थः । धनपक्षे संभजनीयमित्यर्थः । एतान्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ अग्ने तव श्रवो वय इति सिकता नि वत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य सूक्तं
सूक्तेनैव वैश्वानरमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

एतत्पट्टचात्मकं वैश्वानरस्य सवपनुष्येपियस्याग्नेः संबन्धि सूक्तम् । अत
एतेन सिकतानिवापे सति वैश्वानररूपमग्निं प्राप्नोति । सूक्तगतमन्त्रसंख्यां विधत्ते—

“ षड्भिर्नि वपति षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव
वैश्वानरमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वेत्यादौ संवत्सरधारणसंबन्धादग्नेः संवत्सररूपत्वम् । ऋतु-
संवत्सराव्यवधानेन वैश्वानरं साक्षादेव सर्वथैव प्राप्नोति ।

सूक्तगतास्वृक्ष परस्परविलक्षणं यच्छन्दस्तत्प्रशंसति—

“ समुद्रं वै नामैतच्छन्दः सुद्रमनु प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता मि
वपति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

यथा समुद्रो बहुल एवमत्रत्यच्छन्दोऽपि बहुविधत्वात्समुद्रमित्युच्यते । तथा
हि—प्रथमा विष्टारपङ्क्तिर्मध्यमयोः पादयोरेकादशाक्षरत्वात् । द्वितीया पदपङ्क्ति-
रयुक्तादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । यथा द्वितीया तथा तृतीया । यथा प्रथमा तथा
चतुर्थी । उपरिष्ठाज्ज्योतिः पञ्चमी । चतुर्थ्येपादस्याष्टाक्षरत्वात् । तथा षष्ठी । *

* अत्र स्व पुस्तके ‘ एष च संदर्भो न पिङ्गलसूत्रतद्वृत्त्योः संवादी । तत्र हि तृतीया-
ध्याये ‘ विस्तारपङ्क्तिरन्तः । ४२ ’ । ‘ पञ्चमाङ्क्तिः पञ्च । ४६ ’ । ‘ उपरिष्ठाज्ज्योतिरन्तेन ।
५४ ’ । इति सूत्रत्रयेण, ‘ यदा जागतौ (१२ अ०) पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयो
श्च गायत्रौ (८ अ०) तदा विस्तारपङ्क्तिर्नाम । पञ्चका इत्यनुवर्तते, यदा पञ्चाक्षरा पञ्च
पादा भवन्ति, तदा पदपङ्क्तिर्नाम च्छन्दः । यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च
त्रैहृमः (११ अ०) तदोपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टम्भवति । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं, तेन,
अन्तेन जागतेन शेषेण गायत्रैश्चतुर्भिरुपरिष्ठाज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । इति तद्वृत्त्या
नान्यथैव लक्षणानि प्रदर्शितानि । एवं द्वितीयातृतीययोः प्रथमाचतुर्थ्योः पञ्चमीषष्ठ्योश्च
परस्परं विलक्षणाक्षरसंख्याकृतया तुल्यताभिधानमपि न सम्यगिव प्रतिभातीत्यवधेयम् ।
इति टिप्पणी ।

१८०६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(आहवनीयचयनार्थलोष्टक्षेपाद्यभिधानम्)

एवं बहुविधत्वाच्छन्दसः समुद्रत्वम् । लोके हि समुद्रमनुसृत्य प्रजा उत्पद्यन्ते । समुद्रो बहुलस्तथा प्रजा अपि बहुविधाः । तथा सति समुद्रतद्वशेन च्छन्दस्तात्त्विकतानिवापः प्रजानामुत्पत्त्यै संपद्यते ।

कल्पः—“ चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिराहवनीयचिते-
रायतनं परिभ्रमति ” इति । पाठस्तु—

चितः स्थेति । चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्त इति चितः शर्कराः । हे शर्करा यूयं चितः स्थ भूमौ प्रक्षिप्ताः स्थ, परिचितः परितः प्रक्षिप्ताः स्थ, ऊर्ध्वचित उपरि प्रक्षिप्ताः स्थ । तादृश्यो यूयं श्रयध्वमिमां चितिं सेवध्वम् । युष्माकं मध्ये वस्थाः शर्कराया या देवता तथा सार्धं यूयं ध्रुवाः स्थिराः सत्यः सीदते इति उक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—अङ्गिरस्वत्, यथाऽङ्गिरसां चयने ध्रुवाः सीदन्ति तद्वत् । अनेन मन्त्रेण साध्यं शर्करास्थापनं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं पाहरत्त त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
स्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन्तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो
वै शर्कराः पशुरग्निर्गच्छर्कराभिरग्निं परिमिनोति वज्रेणैवास्मै पशून्परि गृह्णाति
तस्माद्वज्रेण पशवः परिगृहीतास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप हरते ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

इन्द्रेण प्रहितो वज्रोऽत्यन्तकठिनं वृत्रशरीरं प्राप्य त्रिधा भग्नोऽभवत् । तेषु त्रिषु भागेषु रफ्य एको भागो रथोऽपरो भागो यूपोऽन्यः । तदा वज्रस्यान्तः शीर्णा अवयवा भूमौ पतिताः । ता भूमिगताः शर्करा अत्यन्तं दृढाः क्षुद्रपाषाणा अभवन् । शरैः क्रियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति नाम संप-
न्नम् । अतो वज्र एव शर्कराः । अग्निस्तु पशुसाधनत्वात्पशुस्वरूपः । अतोऽ-
ग्निप्रदेशे शर्कराभिः परिभ्रमेत् । तथा सति वज्रेणैव सोधनेन यजमानार्थं पशू-
न्परिगृह्णाति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि वज्रसमानेन करेण पाशादिना वा पशवः परिगृहीता भवन्ति । यस्मादत्राग्नेर्दाढर्थाय शर्करापेक्षा न तु शर्करा-
णामग्न्यपेक्षा तस्माल्लोकेऽपि स्थेयान्स्थिरतरोऽतिप्रबलः पुरुषः कश्चिदपि,
अस्थेस्तोऽत्यन्तमस्थिरान्दुर्बलान्पुरुषान्नोपहरते नैवोपाश्रयति ।

(आहवनीयचयनार्थलोष्टक्षेपाद्यभिधानम्)

शर्करासु काम्यां संख्यां विधत्ते—

“ त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य परि मिनुयात्सप्त वै त्रीषण्वाः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै पशून्व रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

त्रीणि सप्तकानि यासां शर्कराणां तासिसप्ताः, ताभिरेकविंशतिसंख्याकाभिरित्यर्थः । परिमिनुयात्परिमित्य स्थापयेत् । सप्तसंख्यया परिच्छिन्नाः शिरोवस्थिताश्चि (तच्छि) द्रगताः प्राणाः स्मर्यन्ते । तैश्च प्राणैस्तद्यु (युं) काः प्राणाः पशवः । तथा सति सप्तसंख्यया प्राणैरेव युक्तान्पशून्प्राप्नोति ।

अथान्यां काम्यां संख्यां विधत्ते—

“ त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

त्रीणि नवकानि यासां तासिणवाः सप्तविंशतिसंख्याका इत्यर्थः । त्रिणवसंख्योपेतस्त्रिवृत्स्तोमः स्मर्यते । तमेव त्रिवृत्स्तोमं वज्रत्वेन संपाद्य भ्रातृव्यस्य हिंसायै प्रहरति । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्थावरुद्भ्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिश्रयणं दृढी करोति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्य विषूचीनः रेतः परा सिञ्चत्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहत्परिगृहीत एवास्मै सपीचीनः रेतः सिञ्चति पशुमानेव भवति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

पूर्वन्युप्तायाः सिकताया व्यूहनं विधातुमिति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमानोऽध्वर्युः परितः शर्करास्थापनमकृत्वैव सिकताप्रसारणं कुर्यात् । तथा भूति परिश्रयणामावादपरिगृहीत एव स्थाने यजमानस्य रेतो विविधं यथा गच्छति तथा विनाशयति । ततोऽयमपशुरेव भवति । सोऽयं व्यतिरेकः । एतस्माद्विपरीतोऽन्वयः । त मात्पशुलाभाय शर्करापरिश्रयणपूर्वमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ।

कल्पः—“ आ ध्यायस्व समेतु त इति सिकता व्यूहत्युत्तरया त्रिष्टुभा राजन्स्य ” इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

(आहवनयिचयनार्थलोष्टक्षेपाद्यभिधानम्)

आ प्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धयस्व । ते तव वृष्णिं
रेतो विश्वतः सर्वस्माद्बृष्णिनादाहारात्समेतु संप्राप्नोतु । वाजस्यान्नस्य संगथे
संगमने त्वं निमित्तं भव । अथोत्तरां त्रिष्टुभमाह—

सं ते पयांससिति । हे सोम ते तव पयांसि पातव्यानि क्षीरादीनि समु-
(सं)पन्तु संप्राप्नुवन्तु । तथा वाजा अन्नान्यपि संयन्तु । वृष्णिनानि रेटांस्यपि
संयन्तु । कीदृशस्य तव । अभिमातिषाहः, अभिमातिं पाप्मानं सहेते तिरस्करो-
तीत्यभिमातिषाद् तस्य । क्षीरादिसंयत्तौ सत्यां त्वमाप्यायमानो वर्धयमानोऽमृताय
यजमानस्यामृतत्वाय देवताभावाय दिवि द्युलोके श्रवांसि श्रोतुं प्रियाण्युत्तमानि
विचित्राण्यङ्गानि धिष्व धारय संपादयेत्यर्थः ।

तदेतद्गृह्यं सामान्याकारेण विनियुङ्क्ते—

“ सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्वधाति ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ६] इति ।

सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते सेयमृवसौमी । विश्वतः सोमेत्याद्यायामृ-
च्यसौ प्रतीयते । अमृताय सोमेत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा सौम्या पूर्वं
न्युप्ताः सिकता विविधं प्रसारयेत् । तथा सति सोमस्य रेतोधारकत्वात्तन्मन्त्र-
निष्पाद्यव्यूहनेन यजमानो रेतो धारयति ।

मन्त्रद्वयस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थां विधेत्ते—

“ गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्री हि ब्राह्मणसिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि
राजन्यः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

आ प्यायस्वेति गायत्री । सं त इति त्रिष्टुप् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

माचतुर्भिः क्षिपेल्लोष्ठानमेषदकेन वालुकाः ।

चित आहवनीयस्य परिक्षिपति शर्कराः ॥

आ प्या विप्रस्य सिकता व्यूहेत्सं ते पयांस्यथ ।

क्षत्रियस्य भवेद्व्यूह ६. मन्त्रास्त्रयोदश ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(आहवनीयचयनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अभ्य॑स्थाद्वि॒श्वाः पृ॒त॒ना अ॒रा॒ती॒स्त॒दामि॒-
रा॒ह तदु॒ सोम॑ आ॒ह । बृ॒ह॒स्पतिः॑ स॒वि॒ता
तन्म॑ आ॒ह पु॒षा॒माऽधा॒त्स॒कृत॑स्य॒ लो॒के । यद॒-
क्र॑न्दः प्रथ॒मं जा॒य॒मान॑ उ॒द्यन्त॑स॒मुद्रा॑दु॒त वा
पु॒री॒षात् । इ॒येन॑स्य॒ प॒क्षा ह॑रि॒णस्य॑ बा॒हू उप॑-
स्तु॒तं जनि॑म॒ तत्तै॑ अ॒र्वन् । अ॒पां पृ॒ष्ठमा॑सि॒ यो-
नि॑र॒मेः स॒मु॒द्रम॑भितः॒ पि॒न्व॒मानम् । वर्ध॑मानं
म॒हः (१) आ च॒ पु॒ष्करं॑ दि॒वो मा॒त्र॒या
व॑रि॒णा प्र॑थ॒स्व । ब्र॒ह्म ज॒ज्ञानं॑ प्रथ॒मं पु॒रस्ता॑द्वि
सी॒मतः॑ सु॒रुचो॑ वे॒न आ॑वः । स बु॒ध्न्या उप॑मा
अ॒स्य वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॑र्म॒स॒तश्च॒ वि॒वः ।
हि॒र॒ण्य॒गर्भः॑ स॒म॒वर्त॑ता॒ग्रे भू॒तस्य॑ जा॒तः पा॒तिरे॑क
आसीत् । स दा॑धार पृथि॒वीं द्या॒मु॒तेमां॑ कस्मै
दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम । द्र॒प्सश्च॑स्क॒न्द पृथि॒वी-
मनु॑ (२) द्यामि॒मं च॒ योनि॑मनु॒ यश्च॒ पूर्वं॑ ।
तृ॒तीयं॑ योनि॒मनु॑ स॒ंचर॑न्तं द्र॒प्सं जु॒होम्यनु॑
सप्त॑ हो॒त्राः । नमो॑ अस्तु स॒र्पेभ्यो॑ ये के च
पृथि॒वीमनु॑ । ये अ॒न्तरि॑क्षे ये दि॒वि तेभ्यः॑
स॒र्पेभ्यो॑ नमः । येऽदो॑ रो॒चने॑ दि॒वो ये वा
सूर्य॑स्य र॒श्मिषु॑ । येषा॑म॒प्सु स॒दः कृतं॑ तेभ्यः
स॒र्पेभ्यो॑ नमः । या इ॒षवो॑ या॒तु॒धाना॑नां॒ ये वा
व॒नस्प॑तिश्चिर॒नु । ये वाऽव॑टेषु शे॒र॒ते तेभ्यः॑
स॒र्पेभ्यो॑ नमः (३) ॥

१८१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(आहवनीयचयनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

(महोऽनु यातुधानानामेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे लोष्टसमसनादिकमुक्तम् । अथाष्टमे रुक्माद्युपधानं वक्तव्यम् । तथाऽऽ-
दौ तावदथाक्रमणमुच्यते ।

कर्त्तव्यः—“ प्राञ्चमभ्यमभ्यस्थादिधा इति दक्षिणेन पदा दर्भस्तम्बमाक्रमय ”
इति । पाठस्तु—

अभ्यस्थादिश्वा इति । अयमथो विधाः सर्वाः पुतनाः पतिपक्षसेना
भरातीर्दातव्यस्यादातृरूपा अभ्यस्थात्पादेनाभिक्रम्य तिष्ठतु । तदभिक्रमणमग्नि-
राहानुमोदताम् । सोमोऽपि तदाह तदनुमोदताम् । बृहस्पतिर्मे मेदर्थं तदाह तद-
नुमन्यताम् । तथा सविताऽपि तदनुमन्यताम् । पूषा सुकृतस्य लोके कलभूते
स्वर्गे माऽधान्मां स्थापयतु ।

कल्पः—“ पदक्षिणमावर्तयित्वा(त्यं) यदक्रन्द इति पुनरेवाऽऽक्रमयति ”
इति । पाठस्तु—

यदक्रन्दः प्रथममिति । हेऽर्वन्त्यद्यस्मात्कारणाज्जायमान उत्पद्यमान एव
प्रथममादावक्रन्दः क्रन्दितवानसि, अहो अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं
शब्दमकरोस्तत्तस्मात्कारणाज्जनिमोपस्तुतं ते तव जन्म समीचीनमिति सर्वैरपि
स्तुतमासीत् । जायमानत्वमेव विशदी क्रियते—समुद्रादुद्यन्समुद्रोपलक्षितादुदका-
श्वमुत्पद्यमानः, “अप्सु योनिर्वा अश्वः” इति श्रुतेः । उत वा पुरीषात्पुरुषात्पुं-
स्त्वशक्तिसंपन्नान्महतोऽधादुत्पाद्यमानः । जन्मन उपस्तुतत्वे दृष्टान्तोऽयमुच्यते-
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू । उपस्तुतशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । यथा श्येनाख्यस्य
पक्षिणः पक्षौ शीघ्रोत्तनहेतुत्वात्सर्वैरुपस्तुतौ, यथा वा हरिणस्य मृगस्य बाहू
पातौ शीघ्रगमनहेतुत्वादुपस्तुतौ तद्वदित्यर्थः ।

उक्तमन्त्रसाध्यमथाक्रमणं विधत्ते—

“ शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत्सोऽग्निं पाविशत्सोऽग्नेः कृष्णो रूपं

(आहवनीयचवनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

उत्थोदायत सोऽधं प्राविशत्सोऽधस्यावान्तरशफोऽभवद्यदधमाक्रमयति य एव मेधोऽधं प्राविशत्तमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

पुरा कदाचिच्छंयुनामानं बृहस्पतिपुत्रं केनापि निमित्तेन मेधो यज्ञपुरुषो न प्राप्तवान् । स पुनः शंयुनाऽन्विष्यमाणोऽन्तर्धानादग्निं प्राविशत् । तत्राप्यन्वे-
षणाय शंयावागते सति स यज्ञः कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं रूपं साकल्येन
कृत्वाऽग्नेः सकाशाद्बुदायतोदगच्छत् । उद्धृत्य च सोऽधं प्राविशत् । पविश्य
चाश्वसंबन्धिनः पौष्टशकस्य मध्ये योऽयमवान्तरशकस्तद्रूपोऽभवत् । अतोऽ-
धमाक्रमयेत् । तथा सति यो यज्ञोऽधं प्राविशत्तमेव प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेणाऽऽक्रमणे प्रशंसति—

“ प्रजापतिनाऽग्निश्चेतव्य इत्याहुः प्राजापत्योऽधो यदधमाक्रमयति प्रजापति-
मेवाग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

अथमग्निः प्रजापतिना चेतुं योग्य इत्यभिज्ञा आहुः । अथस्य प्राजापत्य-
त्वात्तदाक्रमणे सति प्रजापतिनैव चितो भवति ।

कल्पः—“अपां पृष्ठमसीत्यथस्य पदे पुष्करपर्णमुत्तानमुपैधाय” इति । पाठस्तु—

अपां पृष्ठमसीति । हे पुष्करपर्ण त्वमपां पृष्ठमसि पृष्ठवदुपरिभागवत्यसि ।
तथाऽग्नेर्योनिरसि । “ त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ” इति मन्त्रवर्णात् ।
तथा समुद्रमभितः पिन्वमानं समुद्रसमानस्य तटाकजलस्य प्रीतिकरं, वर्धमानमप्सू-
त्पद्य दिने दिने वृद्धियुक्तं, महो निर्लेपत्वद्युक्त्या पूजनीयं, पुष्करमग्निनिष्पाद-
नद्वारा पुष्टिकरम् । तद्वत् त्वं मात्रया परिमाणेन दिवो वरिणाऽऽकाशादप्याधि-
क्येनाऽऽसमन्तात्प्रथस्व विस्तृतं भव ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं पञ्चपत्रोपधानं विधत्ते—

“पुष्करपर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं स योनिमेवाग्निं चिनुते ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति । तत्र मन्त्रं विनियुक्ते—

“ अपां पृष्ठमसीत्युप दधात्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदुप
दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ६] इति ।

रूपेणैव विद्यमानार्थवाचित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैतत्पुष्करपर्णमुपहितवान्भवति ।

कल्पः—“ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णं उपरिष्ठान्निर्वाधं रुक्ममुपधाय” इति ।

पाठस्तु—

ब्रह्म जज्ञानमिति । प्रथमं जज्ञानमादावुत्पन्नमिदं रुक्मस्वरूपं ब्रह्म परिवृढमत्यन्तं महदित्यर्थः । तस्य रुक्मस्य दृष्टान्तत्वेन सूर्यः प्रपञ्च्यते—पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो वेनः कर्पनीयः सूर्यः समितः सर्वस्यां सीम्नि सुरुचः शोभनरश्मीन्विशेषेणाऽऽवरावृणोत् । अस्य रुक्मस्योपमानभूता बिष्ठा विशेषेणावस्थिता बुभ्रिया बुध्ने मूले पृथिवीरूपे भवाः पदार्थाः । तानपि स वेनो विवर्तितवान्प्रकाशितवानित्यर्थः । सतश्च विद्यमानस्य घटपटादेर्योनि कारणं मृदादिरूपमसतश्चाविद्यमानस्य नरविषाणादेः कारणं मनुष्यमूर्धादिकमपि विवृतवान् । तथाविधेन सूर्येण सदृशोऽयं रुक्मः प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः । तस्मिन् मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

ब्रह्म ब्राह्मणजातिमुखमुपक्रमो यासां प्रजानां ता ब्रह्ममुखाः ।

अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मपदाभिधेयस्य प्रथमोत्पत्तिवर्णने तात्पर्यं दर्शयति—

“ ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

यस्मात्क्षत्रियादेर्जन्मप्राथम्यमनुपन्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्यैव प्रथमजन्मोपन्यस्यते तस्मात्लोकेऽपि ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मण एव मुख्यः । एतदेदनं प्रशंसति—

“ मुख्यो भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

रुक्मोपधानं प्रशंसति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिश्रितव्य इति यत्पृथिव्यां चिन्वीत पृथिवी* शुचाऽर्पयेन्नौषधयो न वनस्पतयः प्र जायेरन्यदन्तरिक्षे चिन्वीतान्तरिक्ष* शुचाऽर्पयेन्न वया*सि प्र जायेरन्यद्विवि चिन्वीत दिव* शुचाऽर्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृत एवामिं चिनुते प्रजात्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

शुचाऽर्पयेत्संतापेन योजयेत् । तस्मिन्संतापे सति लोकत्रये दोषास्तद्दृष्ट्यावृत्तये बहूनेराधारत्वेन रुक्ममुपदध्यात् । हिरण्यस्याभिसंपर्केऽपि विनाशाभावात्तस्मिन्-

(आहवनीयचयनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

मृते हिरण्येऽग्निं चितवान्भवति । अयमेव रुक्मोपधानविधिरिति यदि स्वी क्रियेत तदानीमेतदनुवादेन पूर्वं मन्त्रमात्रविधिः । यदि तु स एव विशिष्टविधिस्तदानी-
मर्थवादसंबन्धाय स एवानूद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

कल्पः—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति तस्मिन्हिरण्यं पुरुषं प्राचीनमुत्तानं दक्षिणेनाऽऽतृणं प्राङ्मुखं उपधाय ” इति । पाठस्तु—

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हि-
रण्यगर्भः । स च भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पूर्वं स्वयं
शरीरधारी बभूव । स च जात उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
वनिरासीत् । अत एव पृथिवीं द्यां विस्तीर्णा दिवं दाधार धृतवान् । उतापि
चेमां भूमिं दाधार । तादृगाय कस्मै प्रजापतिदेवाय हविषा विधेय परिचरेम ।

एतन्मन्त्रसाध्यं हिरण्यपुरुषोपधानं विधत्ते—

“ हिरण्यं पुरुषमुप दधाति यजमानलोकस्य विधृत्यै ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ७] इति । यजमानलोकस्य, लोकः स्थानं तस्य धारणमनेनो-
पधानेन भवति । देशविशेषं विधत्ते—

“ यदिष्टकाया आतृणमनूपदध्यात्पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दध्या-
दक्षिणतः प्राञ्चमुप दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनां च यजमानस्य च
प्राणमपि दधात्यथो खल्विष्टकाया आतृणमनूप दधाति प्राणानामुत्सृष्ट्यै ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

इष्टका रुक्मरूपा तस्या आतृणं गलचन्धनसूत्रार्थं छिद्रं, यदि तच्छिद्रम-
नूपदध्यात्, अस्य छिद्रस्य पिधानेन पशूनां यजमानस्य च प्राणः पिहितो
भवेत्, प्राणसंचारच्छिद्रस्य पिहितत्वेन श्वासो न निर्गच्छेदित्यर्थः । तस्मात्स-
द्वेषपरिहाराय पश्चिमदिग्भागे तच्छिद्रमुपेक्ष्य रुक्मरूपाया इष्टकाया दक्षि-
णस्यां दिशि प्राक्शरसं पुरुषमवस्थापयेत् । एवं च सत्याहवनीयस्य
दक्षिणदेशरूपो यो यजमानस्य लोकः स विधृतो भवति । तच्छिद्रस्याना-
वृतत्वाद्यजमानस्य पशूनां च प्राणोऽप्यनावृतो भवति । अथो खल्विति पक्षा-
न्तरोपन्यासः । रुक्मरूपाया इष्टकायाश्छिद्रमनूपलक्ष्यैव पुरुषमुपदध्यात् ।
सति हि छिद्रे प्राणानामुत्सर्गः संचारो भवति ।

१ स. च. 'धानं विदधातीति । २ क. घ. ङ. 'खमुप' । ३ क. घ. ङ.
'गे दक्षिणोदग्वा त' । ४ क. घ. ङ. 'द्रसामीप्यम्' । ५ ख. घ. ङ. च. 'मनुप' । ६
क. घ. ङ. 'रोऽपि भ' ।

कल्पः—“ द्रप्सश्चस्कन्देति पुरुषमभिमृश्य ” इति । पाठस्तु—

द्रप्सश्चस्कन्देति । द्रव्यान्तरसंघटनेन स्फुटितो हिरण्यपुरुषस्यावयव-
लेशो द्रप्सः । स च पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स च द्रप्सो
हुतः सन्स्थानत्रयेऽनुसंचरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य
स्मर्यते—

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति (ते) ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ इति ।

द्यौऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । द्यामिमं च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिमं
स्थानमनुसंचरति । यश्च पूर्वो यो हि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तः स्थान-
विशेषस्तमप्यनुसंचरति । तृतीयं योनिं द्युलोकरूपमादित्यस्थानमनुसंचरति,
यमिमं त्रिषु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र
होम इति तदुच्यते—सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रप्सः पतितस्तद्व्याति-
रिक्ता होमयोग्या याः सप्त दिशः सन्ति तासामनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं
द्रप्सो हुत आदित्यादिस्थानत्रयेषु संचरन्नुपकरोति तथा भावयामित्यर्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुञ्जे—

“ द्रप्सश्चस्कन्देत्यमि मृशति होत्रास्वेवैनं प्रति ष्ठापयति ” [सं० का० ५
ब० २ अ० ७] इति ।

होत्रास्तु होतृमैत्रावरुणादिषु सप्तसु, अथवा द्रप्सस्कन्दनदिग्व्यातिरिक्तास्तु
होमयोग्यास्तु सप्तसु दिक्षु ।

कल्पः—“ नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिरभिमन्त्र्य ” इति । तत्र प्रथमामाह—

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति । ये केचित्सर्पाः पृथिवीमनुगतास्तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमोऽस्तु । अन्तरिक्षे यक्षगन्धर्वादिलोके वर्तमाना ये सर्पा ये च दिवि द्युलोके
वर्तमाना राहुप्रभृतयस्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । अथ द्वितीयामाह—

येऽदो रोचन इति । दिवोऽन्तरिक्षस्य रोचने भासकेऽदोऽमुष्मिन्सूर्यस्य
वण्डले ये सर्पा वसन्ति, ये चान्ये सूर्यस्य रश्मिष्वस्माभिरदृश्यमाना वर्तन्ते, येषा-
मभ्येषां सर्पा णामप्सु जलमध्ये सदः स्थानं कृतं, तेभ्यः सर्पेभ्यः कृत्स्नेभ्यो
नमोऽस्तु । अथ तृतीयामाह—

या इषव इति । याः सर्पजातयो यातुधानानां रक्षसाभिषवो बाणरूपा

(आहवनीयचयनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

वतन्ते, ये चान्ये वनस्पतीश्चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्यावास्थिताः, ये चान्येऽवटेषु बिलेषु शेरते, तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । एते मन्त्राः स्पष्टार्थत्वेन ब्राह्मण उपेक्षिताः । यथा पुष्करपर्णरुक्महिरण्यपुरुषोत्ताना(णा)ममृन्मयेष्टकानामुपधानं विहितं तथैव सुवोरमृन्मयेष्टकयोरुपधानं विधत्ते—

“ सुचावुप दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

तयोः सुचोर्विशेषणं दर्शयति—

“ आज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम् ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

श्रीपर्णारूयो वृक्षविशेषः कार्ष्मर्यस्तेन निर्मिता काचित्सुक्कार्ष्मर्यमयी, सा चाऽऽज्येन पूर्णा । उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना पूर्णा । एतद्वर्णविशिष्टयोः सुचोरुपधानस्य विधानान्न वाक्यभेदः शङ्कनीयः ।

ते च विशिष्टे सुचौ लोकद्वयरूपेण प्रशंसति—

“ इयं वै कार्ष्मर्यमयसावौदुम्बरीमे एवोप धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

इष्टकान्तरोपधानवत्समन्त्रत्वस्य शङ्कां लौकिकवाक्यं वा निवारयितुं विधत्ते—

“ तूष्णीमुप दधाति न होमे यजुषाऽऽस्तुमर्हति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

यस्मादाज्ञातो मन्त्रो नास्ति तस्माद्यजुषा मन्त्रेणैते उपधातुं नाहंति ।

तयोर्दिग्विशेषं विधत्ते—

“ दक्षिणां कार्ष्मर्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावुत्तरा ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

यस्माद्द्व्यलोकरूपौदुम्बरी सगुत्तरस्यां दिश्युपदिता तस्मात्लोकेऽप्यसौ द्यौरस्याः द्युधिव्या उत्तरोर्ध्वभाविनी । स च दिग्विशेषः सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः—

“ आज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणेन पुरुषम् ” इति, “ दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमुत्तरेण पुरुषम् ” इति च ।

प्रकारान्तरेण सुग्विशेषं प्रशंसति—

“ आज्यस्य पूर्णां कार्ष्मर्यमयीं वज्जे वा आज्यं वज्जः कार्ष्मर्यो वज्जेणैव

(आहवनीयचयनार्थरुक्माद्युपधानाभिधानम्)

पञ्चस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यप हन्ति दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं पशवो वै दध्युर्गुदुम्बरः
पशुष्वेवोर्जं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

आज्यस्य वज्रत्वं तानूनपत्रब्राह्मणे सामान्नातं—“ धृतं खलु वै देवा वज्रं
कृत्वा सोममघ्नन् ” इति । कार्मर्यस्य रक्षोपघातहेतुत्वाद्वज्रत्वम् । तदप्याति—
ध्याब्राह्मणे सामान्नातं—“ ते कार्मर्यमयान्परिधीनकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाःस्यपान्नतः ”
इति । सुचोर्द्व्याज्यपूर्णत्वं प्रशंसति—

“ पूर्णे उप दधाति पूर्णे एवैनममुष्मिहोके उप तिष्ठेते ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ७] इति । सगुपधानं प्रशंसति—

“ विराज्यभिश्चेतव्य इत्याहुः स्रग्वै विराड्यत्सचावुप दधाति विराज्येवामि
चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

विविधे राजमाने प्रदेशे चेतव्योऽग्निरित्यभिज्ञा आहुः । स्रक्चाऽऽज्यादिपूर्ण-
त्वाद्विशेषेण राजते, तस्मात्तत्र चयनाय सचावुपदध्यात् ।

पाशुकोत्तरवेदिवद्रुक्मस्योपरि व्याधारणं विधत्ते—

“ यज्ञमुखेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति यज्ञमुखः
रुक्मो यद्रुक्मं व्याधारयति यज्ञमुखादेव रक्षाःस्यप हन्ति ” [सं० का० ५
प्र० २ अ० ७] इति ।

यज्ञसंबन्धिन एकैकस्याङ्गस्यानुष्ठानं यज्ञमुखम् । अतो रुक्मोपधानस्यापि
यज्ञमुखत्वात्तत्र प्राप्तानां रक्षसामुपघाताय व्याधारयेत् ।

कृणुष्व पाज इति पञ्चभिरिति ये मन्त्राः सूत्रकारेणोदाहृतास्तानत्र विनियुक्ते—

“ पञ्चभिर्व्याधारयति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्रक्षाःस्यप हन्ति ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

धानादिहविर्भिः पञ्चगिर्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ।

सूत्रकारेण ‘ दक्षिणमश्नमुत्तराः श्रोणि दक्षिणाः श्रोणिमुत्तरमश्नं मध्य-
मिति ’ इति पाशुकोत्तरवेदिव्याधारेण देयं वक्ररीतिरुक्ता तामत्र विधत्ते—

“ अक्षण्या व्याधारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
ष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ७] इति ।

(स्वयमातृणादीष्टकोपधानाभिधानम्)

अक्षण्या वक्ररीत्या । अत एवाऽऽचारस्य विविधत्वाद्ब्याधारणमित्युच्यते ।
तस्मादाचारणे वक्रक्रमस्तस्मात्पशवो गमनकाले स्वकीयाङ्गानि वक्ररीत्या प्रह-
रन्ति प्रवर्तयन्ति, पुरोवर्तिनं दक्षिणं पादं पुरतः प्रक्षिप्य पाश्चात्त्यं वामपादं
पुरतः प्रवर्तयन्ति । तस्मात्प्रतिष्ठायै तदिदं वक्रत्वं संपद्यते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अभ्यर्थं क्रमयेद्दर्भं यदावृत्तिः प्रदक्षिणम् ।

अ॥ दध्यात्पद्मपत्रं ब्रह्म रुक्मोपधानकम् ॥

हिर स्वर्णमयं दध्याद्द्रुप्तस्तस्याभिमर्शनम् ।

नमस्त्रिभिर्मन्त्रयेत मन्त्रा अत्र नवेरिताः ॥

अत्र श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृ-
॥ मा त्वा समुद्र उद्धधीन्मा सुपर्णो व्यथ-
ना पृथिवीं दृ०ह । प्रजापतिस्त्वा सादयतु
पृथिव्याः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथोऽसि
पृथिव्यसि भूऽसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
दृ०ह पृथिवीं मा हि०सीदिश्वस्मै प्राणायानाय
व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायि (१) चरित्राया-
भिस्त्वाऽभि पातु मह्या स्वस्त्या छदिषा शंत-
मेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । का-
ण्डात्कण्डात्प्ररोहन्ती पर्ववःपर्वः परि । पूर्वा

नो॑ दूर्वे॒ प्र त॑नु स॒हस्रे॑ण श॒तेन॑ च । या श॒तेन॑
प्रत॑नोषि॒ सहस्रे॑ण वि॒रोह॑सि । तस्या॑स्ते दे॒वी-
ष्टके॑ वि॒धेम॑ ह॒विषा॑ व॒यम् । अषा॑ढाऽसि स॒ह-
मा॒ना स॒हस्वा॑रा॒तीः स॒हस्वा॑रा॒तीय॑तः स॒हस्व॑
पृ॒तना॑ स॒हस्व॑ पृ॒तन्य॑तः । स॒हस्रा॑व॒र्या(२) अ॒सि
सा मा॑ जि॒न्व । मधु॑ वा॒ता ऋ॑ताय॒ते मधु॑ क्षरन्ति
सि॒न्धवः॑ । मा॒ध्वीर्नः॑ स॒न्त्वोष॑धीः । मधु॑
नक्त॑मु॒तोष॑ति मधु॑म॒त्पाथि॑व॒ रजः॑ । मधु॑
द्यौर॑स्तु नः पि॒ता । मधु॑मा॒न्नो व॒नस्प॑तिर्मधु॑मा॒
अस्तु॑ सूर्यः । मा॒ध्वीर्गा॒वो भ॑वन्तु नः । म॒ही
द्यौः पृ॒थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम् ।
पि॒पृ॒तां नो॑ भरीमिभिः । तद्वि॒ष्णोः॑ प॒रम॑म्(३)
प॒दं सदा॑ पश्यन्ति सूर॒यः । दि॒वीव॑ चक्षु॒रात॑-
तम् । ध्रु॒वाऽसि॑ पृथि॒वि स॒हस्व॑ पृ॒तन्य॑तः ।
स्यू॒ता दे॒वेभि॑र॒मृते॑नाऽगाः । यास्ते॑ अ॒ग्ने सूर्य॑
रुच॑ उ॒द्यतो॑ दि॒वमा॑त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑ । ताभिः॑
सर्वा॑भी रु॒चे ज॑नाय नस्कृ॒धि । या वो॑ दे॒वाः
सूर्ये॑ रु॒चो गो॑ष्वश्वेषु या रुचः । इन्द्रा॑ग्नी ताभिः
सर्वा॑भी रुचं॑ नो ध॒त्त बृ॑हस्प॒ते । वि॒राट् (४)
ज्योति॑र॒धारय॑त्स॒म्राट् ज्योति॑र॒धारय॑त्स्व॒राट् ज्यो-
ति॑र॒धारय॑त् । अ॒ग्ने यु॒क्ष्वा हि॑ ये त॒वाश्व॑ासो
दे॒व सा॒धवः॑ । अ॒रं व॑हन्त्याश॒वः । यु॒क्ष्वा हि॑
दे॒वह॑त॒मा अ॒श्वा अ॒ग्ने र॑थीरिव । नि होता॑

(स्वयमातृणादीष्टकोपधानाभिधानम्)

पू॒व्यः स॒दः । द्र॒प्सश्च॑स्क॒न्द पृथि॒वीम॒नु या॒मिमं
च॒ योनि॒मनु॒ यश्च॒ पूर्वं॑ । तृ॒तीयं॒ योनि॒मनुं
संच॑रन्तं द्र॒प्सं जु॒होम्य॑नु॒ म॒म (५)
हो॒त्राः । अ॒भूदि॒दं वि॒श्वस्य॒ भुव॑नस्य॒ वाजि॑-
न॒मभै॑र्वै॒श्वान॒रस्य॑ च । अ॒भिज्यो॑ति॒षा ज्यो॑-
ति॒ष्मान् रु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान् । ऋ॒चे
त्वा॒ रु॒चे त्वा॒ समि॑त्स्र॒वन्ति स॒रितो॒ न
धे॒नाः । अ॒न्तर्हृ॒दा म॑न॒सा पु॒यमा॑नाः । घृ॒तस्य॒
धा॒रा अ॒भि चा॑क॒शीमि॒ । हि॒र॒ण्य॒यो वे॒तसो॒
म॒ध्य आ॑साम् । तस्मि॑न्त॒सुप॑र्णो म॒धुकृ॑त्कु॒लायी॒
भ॒जन्ना॑स्ते म॒धु दे॒वता॑भ्यः । तस्या॑ऽऽस॒ते
ह॒रयः॒ स॒म ती॑रै॒ स्वधां॑ दु॒हाना॑ अ॒मृत॑स्य
धा॒राम् ॥ ६ ॥

(प्रतिष्ठायै सहस्रवीर्या परमं विराट्सम तीरै चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके पुष्करपाणिमृन्मयेष्टकोपधानमुक्तम् । अथ नवमे स्वयमातृणा-
दीष्टकोपधानमुच्यते ।

कल्पः—“ ध्रुवाऽसि धरुणाऽस्तुतेति स्वयमातृणामभिमृश्याश्वेनोपघ्राप्य च
प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्रेरुप-
दधाति ” इति । तत्राभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु—

ध्रुवाऽसि धरुणेति । हे स्वयमातृणो त्वं ध्रुवा स्थिराऽसि । कीदृशी,
धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री, अत एवास्तूना केनाप्यर्हिसिता । विश्व-

१८२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(स्वयमातृण्णादीष्टकोपधानाभिधानम्)

कर्मणा जगत्कर्त्रा सुरुता सुष्ठु निर्मिता । समुद्रस्त्वां मोद्वधीत्स्वोदरमध्ये निम-
ज्जनलक्षणं वधं मा कार्षीत् । सुपर्णः पक्षिराजोऽपि सर्पोद्धरणवेलायां त्वामादाय
मोद्वधीद्दूरे परित्यागलक्षणं वधं मा कार्षीत् । एवं सत्यव्यथमाना भयराहिता
त्वं पृथिवीमिमां दृंह दृढी कुरु । उपधानमन्त्रपाठस्तु—

प्रजापतिस्त्वेति । हे स्वयमातृण्णे प्रजापतिस्त्वामस्मिन्पदेशे पृथिव्या उपरि
ज्ञादयतु । कीदृशीं त्वां, व्यचस्वतीं विस्तारयुक्तां प्रथस्वतीं पृथुलाम् । किंच
प्रथोऽसि अस्याश्वितेः प्रथनं विस्ताररूपमसि । त्वया हि चित्तिविस्तारो भवति ।
पृथिव्यामुत्पन्नत्वात्पृथिव्यसि, भूरसि सुखानां भावयिष्यसि, भूमिरसि मृन्मयपृ-
थिव्यभिमानिभूमिदेवताऽसि, अदितिरसि अखण्डनीयाऽसि । विश्वधाया विश्वस्य
पोषयिष्यसि । तथा विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य धर्त्री धारायिष्यसि ।
तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु । पृथिवीं दृंह दृढी कुरु । पृथिवीं मा
हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदानारूपवायु-
वृत्तिलाभाय, प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थितिलाभाय, चरित्राय शास्त्रीयाचरणलाभाय ।
प्राणिनामेतस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थमयमग्निस्त्वामभितः पातु । केन रक्षणमिति
तदुच्यते—महा स्वस्त्या महत्या योगक्षेमसंपत्त्या शान्तमेन च्छर्दिषाऽत्य-
न्तसुखकारिणा दीप्तिविशेषेण । तव स्वामिभूता या देवता तयाऽनुगृहीता त्वं
ध्रुवा स्थिरा सती सीदेहोपवेश । अङ्गिरस्वत्, अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा
त्वं ध्रुवा स्थिरा तद्वत् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ स्वयमातृण्णामुप दधातीयं वै स्वयमातृण्णेमामेवोप धत्ते ” [सं० का०
५ प्र० २ अ० ८] इति ।

शर्करारूप्यानां(णां) भुद्रपाषाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्वत
एव च्छिद्रयुक्ता सेयं शर्करा स्वयमातृण्णा, तामत्रोपदध्यात् । सा च स्वयमा-
तृण्णा पृथिवीजन्यत्वात्पृथिव्येव । अतः पृथिवीमेवोपधत्ते ।

वस्याः स्वयमातृण्णाया अश्वोपघ्रापणं विधत्ते—

“ अश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजा-
पतिनैवार्धं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

(स्वयमातृण्णादीष्टकोषधानाभिधानम्)

अन्तरस्या इष्टकायाः स्वतः सिद्धं छिद्रं प्रशंसति—

“ प्रथमेष्टकोषधीयमाना पशूनां च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वय-
मातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

पुष्करपर्णादिषूपधेयत्वसाम्येनेष्टकात्वमुपचरितम् । स्वयमातृण्णा तु यद्यपि
पुरुषैरनिर्मिता तथाऽपि तस्या इष्टकात्वं मुख्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यास्विष्टकास्वस्याः
प्राथम्यमुच्यते । प्रथमेष्टकोषधीयमाना सती पशूनां यजमानस्य च आसं निरुध्या
(न्ध्या)त् । अतः आसस्य निर्गमनाय स्वतःसिद्धच्छिद्रयुक्ता कार्या । अथो
अपि च सच्छिद्रत्वे सत्यावरणाभावात्स्वर्गलोकोऽपि प्रकाशितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्निरुपदधाति ” इति ।
तदेतद्विधत्ते—

“ अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहुरेष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्मै प्रथमामि-
ष्टकां यजुष्कृतां प्र यच्छेत्तां ब्राह्मणश्चाप दध्यानामग्नावेव तदग्निं चिनुते ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

अग्निमेवाऽऽधारं कृत्वा तस्मिन्नावेवायमाग्निश्चेतव्य इत्याभिज्ञा आहुः । तस्य
कं उपाय इति तदुच्यते—योऽयं ब्राह्मणः स एवाऽऽधारभूतो वैश्वानरनामकोऽ-
ग्निः । अग्नेर्ब्राह्मणाभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्याग्नित्वम् । अतोऽग्निरूपस्य ब्राह्म-
णस्य हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयमातृण्णां दधात् । ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च
मिलित्वा तामुपदध्यातां, तावतांऽग्नवेवाग्निश्चितो भवति ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण “ अविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददात्येकं द्वौ त्रिन्वा ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

“ ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति त्रिन्विरान्दद्यात्रयो वै
प्राणाः प्राणानां स्पृत्यै द्वावेव देयो द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको हि प्राणः ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

यः स्वयमविद्वान्सन्निष्टकामुपदधाति स्वयमातृण्णां स एष आर्तिमाप्तुं समर्थो
भवति । अतस्तत्परिहारायाध्वर्यवे वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वाद्वौरुच्यते ।
त्रिन्द्वावेक इति पक्षा विकल्पिताः । प्राणोऽपानो व्यान इति त्रित्वं, व्यानमन्त-
र्भाव्य प्राणापानाविति द्वित्वम्, अपानमन्तर्भाव्य प्राण इत्येकत्वम् ।

(स्वयमातृण्णादृष्टिकोपधानाभिधानम्)

कल्पः—“काण्डात्काण्डात्परोहन्तीतिद्वाभ्यां दूर्वेष्टकाम् ” इति । उपदध्यादित्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह—

काण्डादिति । काण्डशब्दः स्तम्बवाची । परुःशब्दः पर्ववाची । यावन्तः काण्डाः स्तम्बाः सन्ति तत्रैकैकस्मात्स्तम्बात्प्रकर्षेण दूर्वोत्पद्यते । एकस्मिन्नपि स्तम्बे यावन्ति परुषि पर्वाणि सन्ति तेष्वेकैकस्य पर्वणः परितः प्रकर्षेण दूर्वोत्पद्यते । हे दूर्वे त्वं तत्तत्काण्डोत्थत्वात्तत्तत्पर्वणि प्रकर्षेणोत्पद्यमाना वर्तसे । एषा, एवमनेन प्रकारेण नोऽस्मदर्थं शतसंख्याकेन सहस्रसंख्याकेन च त्वदीयभेदेन त्वत्स्वरूपं प्रतनु प्रकर्षेण विस्तृतं कुरु । अथ द्वितीयामाह—

या शतेनेति । हे दूर्वे या त्वं शतसंख्याकेन स्वरूपेण प्रतनोषि अत्यन्तं विस्तारयसि । तथा सहस्रसंख्याकेनाऽऽकारेण विरोहसि विविधमुत्पद्यसे । हे इष्टके देवि तस्यास्ते वयं हविषा विधेम परिचरेम ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ पशुर्वा एष यदग्निर्न खलु वै पशव आयवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुप दधाति पशूनां धृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

पशुप्राप्तिहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । ईषदर्थवाच्याङ् । यवसशब्दो घासवाची । अल्पघासे प्रदेशे पशवो नैव रमन्ते । अतः पशूनां धारणाय घासरूपां दूर्वेष्टकामुपदध्यात् । तस्याश्च स्वरूपं सूत्रकारेणोक्तं—“ सलोष्टं हरितं दूर्वास्तम्बमप्रच्छिन्नाग्रम् ” इति । मन्त्रद्वयं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

प्रथममन्त्रस्य मथमगदार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

“ काण्डात्काण्डात्परोहन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन सेवा प्रतितिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

द्वितीयेऽर्धे सहस्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“ एषा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

सहस्रसंख्याकमाण्युत्पादकत्वात्प्रजापतेः साहस्रत्वम् ।

कल्पः—“ अषाढाऽसीति द्वाभ्यामषाढामुपरिष्ठालक्षमाणम् ” इति । उपदध्यादिति शेषः । तत्र प्रथमामाह—

(स्वयमातृणादीष्टकोपधानाभिधानम्)

अषाढाऽसीति । उखानिर्माणकाल एव येषमिष्टका निर्मिता सेषमषाढा । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्—“ य उखां करोति सोऽषाढामेतस्या एव मृदस्तूष्णीं चतुरसां व्यालिखितामिष्टकाम् ” इति । हे इष्टके त्वमषाढा केनाप्यपरिभूता सहमाना विरोधिनः परिभवन्त्यासि । येऽस्मभ्यं दातव्यं न प्रयच्छन्ति तथाविधानरातीञ्शत्रून्सहस्व परिभव । ये तु पूर्वमरातयो न भवन्तीतः परमरातित्वमिच्छन्ति तानप्यरातीञ्शत्रून्सहस्व परिभव । अथ द्वितीयामाह—

सहस्व पृतना इति । हे इष्टके पृतना वैरिसेनाः सहस्व परिभव । ये तु पूर्व सेनारहिता अपि वैरिण इतः परं सेनामिच्छन्ति तानपि पृतन्यतो वैरिणः सहस्व परिभव । सहस्रसंख्याकं वीर्यं सामर्थ्यं यस्याः सा सहस्रवीर्यासि । सा तादृशी त्वं मा मां जिन्व प्रीणय ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामषाढायाः स्थापनप्रकारविशेषं विधत्ते—

“ देवलक्ष्मं वै व्यालिखिता तामुत्तरलक्ष्माणं देवा उपादधतावरलक्ष्माणमसुरा यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप दध्याद्वसीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्यवरलक्ष्माणं तस्योप दध्यादसुरयोनिमेवैनमनु पराभावयति पापीयान्भवति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

यस्यामाद्रायाभिष्टकायां त्रिपुण्ड्रवद्वेखात्रयं क्रियते सेयं व्यालिखिता । तत्त्र्यालिखितत्वं देवानां चिह्नम् । ततो देवास्तामषाढामूर्ध्वदेशवार्तीचिह्नयुक्तामुपादधत । असुरास्त्वधोदेशवार्तीचिह्नयुक्तामुपादधत । तस्माद्देववद्धनसमृद्धयर्थमूर्ध्वभाविचिह्नयुक्तामेवोपदध्यात् । सोऽयमन्वयः । असुरवदधोमुखचिह्नयुक्तत्वे सत्येनं यजमानमसुरजात्यनुसारिणं कृत्वा पराभूतं करोति ।

अथ देवचिह्नं विधत्ते—

“ व्यालिखिता भवतीमे वै लोकारूपालिखितैभ्य एव लोकेभ्यो भ्रातव्यमन्तरेति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

तिसृभिरङ्गुलिभिरालिखिता व्यालिखिता, त्र्याविधां कुर्यात् । तथा सति त्वत्सामान्यालोकत्रयरूपा भवति । तेन लोकत्रयान्नातृव्यो निःसारितो भवति ।

कल्पः—“ मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यज्य ” इति । तत्र प्रथमामाह—

(स्वयमातृण्णादीष्टकोपधानाभिधानम्)

मधु वाता इति । अतं यज्ञमात्मन इच्छतीत्युतायन्, तस्मै यजमानाय वाता वायवो मधु क्षरन्ति मधुरं रसं सावयन्ति । सिन्धवः समुद्राश्च मधुरं रसं सावयन्ति । ओषधीरोषधयोऽपि नोऽस्मदर्थं माध्वीर्मधुररसोपेताः सन्तु ।

अथ द्वितीयामाह—

मधु नक्तमुतेति । नक्तं रात्रौ मध्वस्माकमस्तु । उतापि चोषसि प्रभाते मध्वस्तु । तथा यत्पार्थिवं रजस्तत्सर्वं मधुमन्माधुर्यरसोपेतमस्तु । नोऽस्माकं पिता पितृस्थानीया द्यौर्मध्वस्तु मधुररसोपेताऽस्तु । अथ तृतीयामाह—

मधुमात्र इति । वनस्पतिरश्मत्थादिर्नोऽस्मदर्थं मधुमानस्तु माधुर्यरसोपेतोऽस्तु । सूर्योऽपि मधुमान्संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु । तथा गावो नोऽस्मदर्थं माध्वीर्मधुरक्षीरोपेता भवन्तु ।

कल्पः—“ मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायाः प्रत्यश्च जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुखं उपदधाति ” इति । पाठस्तु—

मही द्यौरिति । मही द्यौर्येयं मही द्यौः पृथिवी च द्यावापृथिवी ते उभे नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमक्षितां फलवृष्ट्या सेक्तुमिच्छताम् । भरीमभिर्भरणशक्तिभिर्नोऽस्मान्निपृतां पूरयेताम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पद्यत्कूर्ममुपदधाति यथा क्षेत्रविदञ्जसा नयत्येवमनैवं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

अङ्गिरसो महर्षयो यदा स्वर्गं लोकं गतास्तदा ताननु कूर्मोऽप्यन्वग(प्यग)-च्छत् । अतः स्वर्गमागांभिज्ञः कूर्मः क्षेत्रज्ञ इव सम्पद्येतुं शक्त इति तमत्रोपदध्यात् । प्रकारान्तरेण कूर्मोपधानं प्रशंसति—

“ मेधो वा एव पशूनां यत्कूर्मो यत्कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

योऽयं कूर्मः स एव पशूनां मेधो यज्ञवत्प्राप्तिहेतुः । अतः कूर्मोपधानेन वं कूर्मं पशवः स्वहेतुभूतयज्ञत्वेन पश्यन्तो यजमानगृहे प्राप्ता भवन्ति ।

उपदेयस्य कूर्मस्य जीवनापेक्षित्वगुणं विधत्ते—

“ श्मशानं वा पृथक्क्रियते यन्मृदानां पशूनां शीषाण्युपधीयन्ते यज्जीवन्तं

(स्वयमातृण्णादीष्टिकोपधानाभिधानम्)

कूर्ममुपदधाति तेनाश्मशानचिदास्तव्यो वा एष यत्कूर्मः ॥ [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

मृतानां पशूनामश्वेषमवृष्णिबस्तानां शिरांस्युपवेयानीत्युपरिष्ठादक्षयति । तदेतत्स्थानं श्मशानमेव कृतं भवति । जीवकूर्मोपधानेनायं यजमानोऽश्मशानचि-
द्भवति । किंच यः कूर्मोऽस्ति स एष वास्तव्यो निवासयोग्यः कूर्मपृष्ठे भूमेरव-
स्थितत्वात् । ततोऽपि कूर्मोपधानमित्यर्थः ।

उपधानात्पूर्वमभ्यञ्जनं विधत्ते—

“ मधु वाता ऋतायत इति दध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनम् ॥
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति । अभ्यञ्जनेन कूर्मं स्वादु करोति ।
अभ्यञ्जनसाधनद्रव्यद्वयं प्रशंसति—

“ ग्राम्यं वा एतदन्नं यदध्वारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेणाभ्यनक्त्युभयस्या-
वरुद्ध्यै ॥ [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

उभयस्य ग्राम्यस्याऽऽरण्यस्य च भोग्यजातस्य ।

कूर्मोपधानमन्त्रे द्यौः पृथिवी चेतिशब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ मही द्यौः पृथिवी च न इत्याहाऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि गृह्णाति ॥ [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

स्वयमातृण्णायाः पूर्वदेशं कूर्मस्य विधत्ते—

“ प्राञ्चमुप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ [सं० का० ५ प्र० २
अ० ८] इति । प्राञ्चं प्राग्देशवर्तिनम् । स्वर्गलोकोऽपि प्राग्देशवर्ती ।

तस्मिन् प्राग्देशे कूर्मस्य प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते ॥
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

स्वयमातृण्णायाः पुरस्तादुपवेयः कूर्मस्तं कूर्मं प्रत्यङ्मुखमुपदध्यात् । यस्मादेवं
तस्मादाह त्रियस्य पुरस्ताद्यूपे बद्धाः पशवः प्रत्यङ्मुखा यज्ञं सेवन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रादेशमात्रं चतुःस्रक्यौदुम्बरमुल्लखलमुत्तरेऽक्षे प्रयु-
नक्ति त्र्यौषधस्य पूरयित्वाऽवहत्य त्रापूयेदं विष्णुर्वि चक्रम इति मध्येऽग्नोरुप-
दधाति ॥ इति । तदिदं विधत्ते—

१ ख. च. °श्वर्षभ° । २ ख. च. तत एत° । ३ ख. च. °मानः इम° । ४ ख. च. °चिन्न
भव° । ५ ख. च. क. °धमं द्र° ।

“ यो वा अपनाभिर्मांश्चिनुते यजमानस्य नाभिं ननु प्र विशति स एनमी-
श्वरो हिंसितोरुलूखलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः सनाभिमेवाग्निं चिनुतेऽ-
हिंसायै ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

नाभिराहितत्वेन चीयमानोऽग्निर्यजमानस्य नाभिं प्रविश्य हिंसितुं प्रभवति ।
अतो नाभिस्थानीयमुलूखलमुपदध्यात् । तथा सति सनाभित्वेनास्य हिंसा न
भवति । उलूखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—

“ औदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र०
२ अ० ८] इति । देशविशेषं विधत्ते—

“ मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा
भुञ्जते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

हस्तेनाभिनीयोलूखलस्य प्रादेशपरिमाणं विधत्ते—

“ इयद्भवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ८] इति । उपधानात्पूर्वभाविनं सर्वोपधावघातं विधत्ते—

“ अव हन्त्यन्ममेवाकः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

अन्यत्राऽऽन्नातमिदं विष्णुरिति मन्त्रमुलूखलोपधाने विनियुक्ते—

“ वैष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति
ष्ठापयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ८] इति ।

कल्पः—“ तद्विष्णोः परमं पदमिति मुत्तलम् ” इति । पाठस्तु—

तद्विष्णोः परममिति । सूरयो विद्वांसो वेदान्तपारं गता विष्णोस्तत्प-
रमं पदं सदा पश्यन्ति । कीदृशं, दिव्याकाशे निरावरणे चक्षुर्वाऽऽनतं व्याप्तम् ।
तादृशस्य विष्णोरनुग्रहात् । वैष्णववनस्पतयो यज्ञोऽमुत्तलमुपदधातीत्यर्थः । एतन्म-
न्त्रसाध्यमुखोपधानविधित्वेनापि पूर्वोदाहृतं वैष्णव्यर्चेत्यादिब्राह्मणं योजनीयम् ।

कल्पः—“ ध्रुवाऽसि पृथिवीति मध्येऽग्निरुपदधाति ” इति । तत्र प्रकृतत्वा-
दुत्सामित्यनुवर्तते । पाठस्तु—

ध्रुवाऽसि पृथिवीति । हे पृथिवि पृथिवीत्यर्थतया तत्स्वरूपं हे उरवे त्वं
ध्रुवाऽसि पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून्सहस्रवाभिभव । देवेभिर्देवैरमृतेन
रयूताऽमृतसमानेन घृतेन पूरिता सत्यागा आगच्छः । एतन्मन्त्रसाध्यमुखोपधानं
विधत्ते—

(स्वयमातृणादीष्टक्रांतधानाभिधानम्)

“ एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव
लोकेभ्यो ज्योतिरिव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

उत्सारूपं यदुस्त्वास्ति तदिदमेषां पृथिव्यादीनां लोकानां संबन्धि ज्योतिर्भ-
वति । अतस्तत्संपादनायोखामुपदध्यात् । देशविशेषं विधत्ते—

“ मध्यत उप दधाति मध्यत एवास्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योति-
रुपास्महे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

मध्यत उदरमध्ये जठराग्निरूपं ज्योतिरुपास्महे प्रतिदिनमनुभवामः ।

उत्वेयाया उखायाः सिकतापूरणं विधत्ते—

“ सिकताभिः पूरयेत्तद्वा अग्नेर्वैधानरस्य रूपः रूपेणैव वैधानरमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति—

“ यं कामयेत क्षोभुकः स्यादित्यूनां तस्योप दध्यात्क्षोभुक एव भवति यं
कामयेतानुपदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्यद्वान्नमत्ति ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

सिकताभिः पुरिताया ईषन्त्यूनाया उखाया उपधाने सति क्षोभुकोऽन्नरहितः
भुवाशीलो भवति । सोऽयं व्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने त्वनुपदस्यदे-
वाक्षीयमाणमेवान्नमत्ति । सोऽयमन्वयः ।

कल्पः—“ प्रवाहुगिष्टकायां हिरण्यशकलावध्यु(न्धु)स यास्ते अग्ने सूर्य रुच
इति द्वाभ्यां वामभृतम् ” इति । तत्र प्रथमामाह—

यास्ते अग्न इति । हेऽग्ने सूर्य सूर्यमण्डल उद्यत उदयं गच्छतस्ते तव
रुचो दीप्तयो रश्मिभ्यो रश्मिस्वरूपेण दिवमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । रात्रौ
या अग्नेर्दीप्तयस्ता एव सूर्यादयकाले सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणे
समाम्पातम्—“ उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमभिरनुसमाराहति ” इति । ताभिः सर्वाभिर्दी-
प्तिभिर्नोऽस्मदीयाय जनाय यजमानाय प्रकाशं कुरु । अथ द्वितीयामाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो युष्माकं संबन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्तमाना
वा रुचो दीप्तयः सन्ति । तथा गोशब्देषु च वा दीप्तयः सन्ति । हे इन्द्राग्नी
हे बृहस्पते त्रयोऽपि यूयं [ताभिः सर्वाभिः] नोऽस्मदर्थं रुचं धनं प्रकाशं संपा-

(स्वयमातृण्णादीष्टकोपधानाभिधानम्)

दयत । एतन्मन्त्रसाध्यं वामभृदाख्याया इष्टकाया उपधानमौपानुवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् । कल्पः—“ विराड्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचः ” इति । पाठस्तु—

विराड्ज्योतिरिति । विशेषेण राजत इति विराट्, एवंविधा रेतःसिगाख्या प्रथमेष्टकाऽस्मदनुग्रहार्थं ज्योतिरधारयत् । सम्यग्ग्राजत इति सम्राट्, तादृशी द्वितीया रेतःसिगिष्टका । स्वर्गमेव राजत इति स्वराट्, तादृशी तृतीया रेतःसिगिष्टका ।

कल्पः—“ अग्ने युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवदूतमानिति द्वाभ्यामुखायाः हुषा ” इति । तत्र प्रथमामाह—

अग्ने युक्ष्वेति । हेऽग्ने देव तव संबन्धिनो येऽश्वातो ये केचिदश्वाः साधवो दान्ताः सन्त आशवः शीघ्रगामिनो(णो) भूत्वाऽरमलं वहन्ति सुष्ठु वहन्तीत्यर्थः । तानश्वान्युक्ष्व योजय । अथ द्वितीयामाह—

युक्ष्वा हीति । हेऽग्ने त्वं देवदूतमान्देवानामतिशयेनाऽऽह्वातुन्युक्ष्व योजय । हिशब्दः प्रसिद्धार्थवाची । प्रसिद्धेऽस्मिकर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः—रथारिश्वा-
निवेति । रथस्वामी यथाऽश्वान्योजति तद्वत् । किंच त्वं पूर्व्यः पुरातनो होता होमोत्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्यागस्थाने निषीद । वामभृन्मन्त्रयोरिव रेतःसि-
ङ्मन्त्राणां होममन्त्रयोश्च ब्राह्मणमौपानुवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः—“ पुरुषाशिरसि हिरण्यशैलकान्प्रत्यस्यति द्रप्सश्चस्कन्देत्यास्येऽभूदिदं विश्वस्य भुवनस्येति वर्चे त्वेति दक्षिणेऽक्षिगोलके रुचे त्वेति सव्ये द्युते त्वेति कर्णयोर्भासे त्वेति दक्षिणस्यां नासिकायां ज्योतिषे त्वेत्युत्तरस्याम् ” इति ।

उदाहृतेषु मन्त्रेषु प्रथमामृचमाह—

द्रप्सश्चस्कन्देति । द्रव्यान्तरसंघट्टनेन स्फुटितो हिरण्यशैल्को द्रप्सः । पृथिवीमनु चस्कन्द पृथिव्यां पतित इत्यर्थः । स च द्रप्सो हुतः सन्स्थानत्र-
येऽनुसंचरति द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते—

“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” ॥ इति ।

सोऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । द्यामिमं च योनिमनु अन्तरिक्षरूप-
मिदं स्थानमनु संचरति । यश्च पूर्वः, योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वो कस्था-
नविशेषस्तमप्यनु संचरति । तृतीयं योनिं द्युलोकरूपमादित्यस्थानमनु संचरति ।

(स्वयमातृणादीष्टकोपधानाभिधानम्)

तमिमं त्रिषु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र होम इति तदुच्यते—अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रप्सः पतितस्तद्व्यतिरिक्ता होमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति तासु अनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हुत आदित्यादिस्थानत्रयेषु संचरन्नुपकरोति तथा भावयामीत्यर्थः । अथ विकल्पितां द्वितीयामृचमाह—

अभूदिदमिति । इदं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वाजिनमन्नमभूत् । तथा वैश्वानरस्य च विश्वेषां नराणां स्वामिनोऽग्रेश्चान्नमभूत् । अयमग्निर्हिरण्येन ज्योतिषा स्वयं ज्योतिष्मानभूत् । तथा रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान्स्वयमपि कान्तिमानभूत् । अत्र बाह्यप्रभा ज्योतिः । शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ।

ऋचे त्वेति । ऋचे त्वा रुचे त्वेति यजुर्द्वयम् । हे हिरण्यशकल येयमुक्स्तोत्ररूपा तदर्थं त्वां दक्षिणाक्षिगोलके प्रत्यस्यामि । तथा हे हिरण्यशकल याऽसौ रुग्दीप्तिस्तदर्थं त्वां वामाक्षिगोलके प्रत्यस्यामि ।

एतैर्मन्त्रैर्यस्यावयवेषु हिरण्यशकलानि प्रत्यस्यन्ते तस्य पुरुषशीर्षस्योपधानं विधत्ते—

“ सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सर्बीर्यत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

अत्र हि पुरुषशीर्षाश्चर्षभवृष्णिबस्तानां शिरांस्युपधेयानि । तेषां मध्ये यः पुरुषः स एक एव पशूनां सहस्रं यजमानाय प्रयच्छति । अन्ये त्वश्चर्षभवृष्णिबस्ताश्चत्वारः पशवो मिलित्वा पशूनां सहस्रं प्रयच्छन्ति । तथा सत्यश्वादिभ्यः पुरुषस्यातिप्रशस्तत्वात्तदीयं शिरो मध्य उपदध्यात् । तच्चोपधानं वीर्यसाहित्याय संपद्यते । तस्य पुरुषशीर्षस्योखासमीपदेशं विधत्ते—

“ उखायामपि दधाति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति । उखायामुखासमीपे ।

तस्य पुरुषशीर्षस्याऽऽस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं विधत्ते—

“ व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणा अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्थयति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

(स्वयमातृणाडीहकोपधानाभिधानम्)

तदेतत्पुरुषस्य शिरः प्राणैर्वियुक्तत्वाद्यज्ञानहं, प्राणास्तु मरणहीनत्वादमृत-
मित्युच्यन्ते । लोके हि प्राणवियोगे सति शरीरस्यैव मरणं न तु प्राणानाम् ।
हिरण्यं चाग्निसंयोगे सति विनाशाभावादमृतम् । अतः प्राणसंचारस्थानेष्वस्या-
दिषु हिरण्यशकलान्प्रक्षिपेत् । तथा सत्युत्थापां प्रतिष्ठापितं शिरः प्राणैः
समृद्धं भवति ।

कल्पः—“ समित्सवन्तीति शृतातङ्कुचेन दध्ना मधुमिश्रेण पुरुषशिरः
पूरयति ” इति । पाठस्तु—

समित्सवन्तीति । घेनाः पानयोग्या दधिमध्ववयवाः समित्सवन्ति सम्यक्प्र-
वहन्त्येव । तत्र दृष्टान्तः—सरितो न सरित इव, यथा नद्यः प्रवहन्ति तद्वत् ।
ते चान्तः शरीरस्याभ्यन्तरे हृदा मनसा हृदयपुण्डरीकवर्तिनाऽन्तःकरेणन पूयमानाः
शोध्यमाना दधिमध्ववयवा शृतस्य भागाः संपद्यन्ते । ताश्च धाग अभिचाक-
शीमि अभितः प्रकाशयामि । अनुभवामीत्यर्थः । आसां शृतधारणां मध्ये हिर-
ण्यः सुवर्णमय इव तेजोरूपः पुरुषस्य मूर्धा वेतसो जलप्रवाहमध्यगतवेतस-
वृक्ष इवावभासते । एतन्मन्त्रसाध्यं पूरणं विधत्ते—

“ दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति मधव्योऽसानीति ” [सं० का० ५ प० २
अ० ९] इति ।

अहं मधव्योऽसानि मधुरैरसभागयोग्यो भवानीत्यनेनाभिप्रायेणैतत्पुरुषाशिरो
मधुयुक्तेन दध्ना पूरयेत् । तस्य दध्नो गुणाविशेषं विधत्ते—

“ शृतातङ्कुचेन मेध्यत्वाय ” [सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

द्विविधं दधि, तत्रैकं रजतप्रक्षेपादिना स्वयमेव घनी भवति, अन्यत्तु पैक-
क्षीरादातञ्चनेन निष्पद्यते । तत्र क्षीरातञ्चनाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यम् । तस्मा-
त्तादृशेनैव पूरयेत् । तदिदं दधिमधुद्वयं प्रशंसति—

“ ग्राभ्यं वा एतदन्नं यदध्यारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्या-
वरुध्यै ” [सं० का० ५ प० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ तस्मिन्सूपर्णो मधुकृत्कुलायीति पुरुषशिर आदाय ” इति । पाठस्तु—

१ क. घ. ङ. “रभो” । २ क. घ. ङ. पकं सदा” । ३ ख. “रायात” । ४ क. घ. ङ. तन्न
शृतक्षी” ।

(स्वयमातृणादीष्टकोपधानाभिधानम्)

तस्मिन्सुपर्ण इति । तस्मिन्वेतसस्थानीये पुरुषशिरसि मधुकृत्कश्चि-
न्मधुकर आस्ते । कीदृशः, सुपर्णः गोभनपक्षोपेतः । कुलायी कुलायो मधुकराणां
निवासस्थानं सोऽस्यास्तीति कुलायी । किं कुर्वन्, देवताभ्यो देवतार्थं मधु भज-
न्संपादयन् । तस्य पुरुषशिरसस्तीरे समीपे हरयो मधुहरणशीलाः सप्तच्छिद्रव-
र्तित्वेन सप्तसंख्याका मधुकरा आसन्ते । किं कुर्वन्तः, स्वधां स्वधाकारोपल-
क्षितभोग्यवस्तुरूपाममृतस्य मधुनो धारां दुहानाः शवयन्न्स्ते । पुरुषशिरसि
प्राणसमृद्धिसंपादनाय हिरण्यशकलपक्षेपः पूर्वमाभिहितः । प्राणेषु समृद्धेषु
सत्सु चेतनं जीवात्मानमासाद्य मधुकररूपत्वं संपाद्य तेन पुरुषशिरः पशस्यते ।
यथा लोके मधुकरः कस्मिंश्चिद्वृक्षे स्वनिवागाय कुलायं कृत्वा मधु संदापयति,
तत्र मध्वर्थं यदेपा(१)रं कुलायं कृतं तस्य च्छिद्ररूपासु नाडीषु क्षुद्रा
मधुकराः स्वस्वशक्त्यनुसारेण मधु संपादयन्तो वर्तन्ते तद्वत् । तदेतत्सर्वमत्र
रूपककल्पनया संपादितम् । इत्थं पशस्तमिदं पुरुषशिरोऽनेन मन्त्रेण स्वी-
कुर्यात् । यत्पूर्वं विहितं पुरुषशीर्षमुपदधातीति तदेतदुपधानं कर्तुमिदं पुरुषशी-
र्षादानं द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

ध्रुवेति स्वयमातृणां स्पृशेत्प्रेति दधाति ताम् ।

काण्डाद्दूर्वेष्टकां द्वाभ्यामषाढां मधुं वा त्रिभिः ॥

अनक्ति मधुमिश्रेण दध्ना कूर्मं महीत्यतः ।

कूर्मं दधाति तद्विष्णोर्मुसलं हि ध्रुवेत्युखाम् ॥

यास्ते वामभृतं द्वाभ्यां विराड्रेतःसिवास्त्रिभिः ।

अग्ने द्वाभ्यामुखाग्ने नो दध्नाः पुरु शीर्षके ॥

आस्ये स्वर्णं क्षिपेत्तत्र मन्त्राभ्यां ति वा भवेत् ।

ऋचे रुचेद्देवाक्षगोः सुवर्णशक्रे क्षिपेत् ॥

समिदध्ना च मधुना पूरयेन्नरजी कम् ।

तस्मिन्स्ताच्छिर आदत्ते पञ्चविंशान्शरीरिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे । अन्तितम्—

१ ख. 'दपूर्वं कु' । घ. क. 'दपूर्वं त' । २ घ. क. 'रूपं कल्प' । ३ ख. च. 'कल्प' ।

४ ख. घ. 'ध्रुवास्त्रिभिः' । ५ ख. घ. 'हीति च' । कू. ६ ख. घ. 'द्वयोर्लक्षणे' ।

(पशुशर्षोपधानाभिधानम्)

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्विजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्नैवमध्वर्योर्वचनादिदम् ॥

“ य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रिन्वरान्दद्यात् ” इत्यत्राध्वर्योर्गोत्रयदानं वाच-
निकम् । नह्यस्ति वचनस्यातिभारः ॥इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जत्सहस्रस्य
 प्रतिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्गधि हरसा माऽ-
 भि मृक्षः शतायुषं कृणुहि चीयमानः । इमं
 मा हिंसीद्विपादं पशूनां सहस्राक्ष मेध आ
 चीयमानः । मयुमारण्यमनु ते दिशामि तेन
 चिन्वानस्तनुवो नि षीद । वातस्य धाजिं वरु-
 णस्य नाभिमश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये ।
 शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुद्धमग्ने मा हिंसीः
 (१) परमे व्योमन् । इमं मा हिंसीरेक-
 शफं पशूनां कनिऋदं वाजिनं वाजिनेषु ।
 गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्त-
 नुवो नि षीद । अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्नि-
 मीडे पूर्वचित्तौ नमोभिः । स पर्वभिर्ऋतुशः
 कल्पमानो गा मा हिंसीरदिति विराजम् ।
 इमं समुद्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं भुवनस्य
 मध्ये । घृतं दुहानामदिति जन्तुष्वग्ने मा

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

(२) हि॒ःसीः पर॒मे व्यो॒मन् । ग॒व्यमा॑र॒ण्यम॑नु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद । वरु॑न् त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमवि॑ जज्ञा॒नाः रज॑सः परस्मात् । म॒हीः सा॒हस्री॑मसुरस्य मा॒याम॑मे मा हि॒ःसीः पर॒मे व्यो॒मन् । इ॒मामू॒र्णायुं॑ वरुणस्य मा॒यां त्वचं॑ पशूनां द्विपदां चतु॑ष्पदाम् । त्वष्टुः प्र॒जानां॑ प्रथमं जनित्रमग्ने मा हि॒ःसीः पर॒मे व्यो॒मन् । उ॒ष्ट्रमा॑रण्यमनु

(३) ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद । यो अ॒ग्निर॒ग्नेस्तप॑सोऽधि जातः शोचा॒त्पृथि॒व्या उ॒त वा॑ दि॒वस्प॑रि । येन॑ प्रजा विश्वक॑र्मा व्यान॒द्रतम॑ग्ने हेडः परि॑ते वृणक्तु । अ॒जा ह्य॑ग्नेरजनिष्ट॒ गर्भा॑त्सा वा अपश्यज्जनि॒तार॑मग्रे । तया॒ रोह॑मा॒यन्नुप॑ मे॒ध्यास॑स्तया॒ देवा॑ देवतामग्र॑ आयन् । श॒रभ॑मा॒रण्यम॑नु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद (४) ।

(अग्ने मा हि॒ःसीर॑मे मो॒ष्ट्रमा॑रण्यमनु श॒रभं॑ नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मन्त्रोऽनुवाके स्वयमातृणाद्युपधानमुक्तम् । दशमे पशुशीर्षोपधाने वक्तव्यम् ।
कल्पः— आदित्यं गर्भमित्युक्तायां पुरस्तात्तु(श्चि)बुक्ं प्राचीममुत्तानं प्राङ्मुखं
उपरः इति, पुरुषगिर इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

२३०

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

आदित्यं गर्भमिति । हेऽग्ने त्वं चीयमानः सन्नादित्यं गर्भवदितिदेवतायाः संबन्धि तत्कार्यरूपं गर्भसदृशमिदं पुरुषशीर्षं परिवृङ्गिष्व परितो वर्जितं कुरु । हरसा तेजसा त्वदीयज्वालारूपेण माऽभिवृक्षोऽभिमर्शनं स्पर्श मा कुरु । ज्वालया सर्वं दहनजप्येतत्पुरुषशीर्षं मा दहेत्यर्थः । अनेन दाहाभावेन तं गर्भं यजमानं वा शतायुषं कृणुहि कुरु । कौटुशं गर्भं, सहस्रस्य प्रतिमां पशुसहस्रेण तुल्यं सदृशम् । अत एव ब्राह्मणेऽभिहितम्—“ सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप दधाति सवीर्यत्वाय ” इति ।

कल्पः—“ पशुशीर्षायुपदधाति यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्येत्युक्तं वातस्य ध्राजिमिति पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्याजस्रभिन्दुमिति पश्चात्प्राचीनमृषभस्य वस्त्रार्त्रं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णेयो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं वस्तस्य तान्यव्यवायेनोत्सर्गैरुपतिष्ठन् इमं मा हिंसीर्द्धिपादमिति पुरुषस्येमं मा हिंसीरेकशफमित्यश्वस्येमः समुद्रमित्यृषभस्येमामूर्गायुमिति वृष्णेरजा सग्नेरिति वस्तस्य ” इति ।

तत्तन्मूर्धोपधानमन्त्रेभ्योऽनन्तरमेवाऽऽम्नातास्तत्तदुपस्थानमन्त्रा अनु ते दिशामित्युत्सर्गलिङ्गत्वादुत्सर्गा इत्युच्यन्ते । तैस्तैर्मन्त्रैस्तत्ताच्छिरस उपस्थानं कुर्यात् । तत्र पुरुषशीर्षस्योपस्थानमन्त्रमाह—

इमं मा हिंसीरिति । हे सहस्राक्ष सहस्रसंख्याकज्वालारूपचक्षुर्युक्त (* हे मेध यज्ञनिष्पादक,) आचीयमानः सर्वतः पशुमूर्धभिरुपचयं प्राप्नुवानः पशूनां ग्राम्याणामारण्यानां च मध्य इमं पुरुषमूर्धरूपं द्विपादं ग्राम्यपशुं मा हिंसीर्दाहरूपां हिंसां मा कार्षीः । यदि तव भक्ष्यपेक्षा तर्हि ते त्वं भक्षयायैममारण्यं मयुं कृष्णमृगमनुदिशामि पुरुषशीर्षम् त्वद्भक्ष्यत्वेनाऽऽसृजामि । तेन मधुभक्षणेन ज्वालारूपास्तनुवस्त्वदीयतनूश्चिन्वागः पोषयन्निह निशीद ।

अथाधशिरस उपधानमन्त्रमाह—

वातस्य ध्राजिमिति । हेऽग्नेऽश्वं मा हिंसीज्वालया मा दह । विविधरीगेभ्यो रक्षणमदाहः । सहस्रमश्वस्य रोगाः सन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यः पालनमित्यर्थः ।

* धनुश्चिह्नान्तरगतमन्यस्यस्थाने ‘ मेधे यज्ञे ’ इति भवितुं युक्तम् ।

१ क. घ. ङ. ‘ दक्षिणा व ’ । २ क. घ. ‘ भानुम् ’ । ३ ल. घ. ‘ शिर्षा ’ ।

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

तच्च परममुत्कृष्टं, रक्षितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवकथा यथा न जायते तथा रक्षणं रक्षणस्य परमत्वं, तादृशे परमे व्योमन्नेनमश्वं स्थापयेति शेषः । कीदृशमश्वं, वातस्य धाजि वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । वरुणस्य नाभिम्, अपामधिपतेर्वरुणस्य नाभिस्थानीयं, यथा स्वोदरमध्यवर्तिनी नाभिर्वस्त्रपावरणादिना पाल्यते तद्वदत्यन्तपियत्वाद्वरुणेन पालनीयमित्यर्थः । अत एव पियस्त्वमभिप्रेत्य “ प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् ” इत्याज्जायते । अश्वमेधकाण्डेऽपि “ वारुणो वा अश्वः ” इत्याज्जातम् । सरिरस्य मध्ये जज्ञानं, समुद्रजलस्य मध्ये वडवारूपेणोत्पन्नम् । अत एवाप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यन्यत्र श्रुतम् । नदीनां शिशुम् । यदा नदीनां पतिः समुद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता तदा नदीनां मातृत्वादयं तच्छिशुः । हरिमुपर्यारूढस्य पुरुषस्य हतारं नेतारम् । अद्रिबुद्धं मार्गमध्ये एवैश्वर्णीकृता येऽद्रयः क्षुद्रपाषाणास्तैर्बुद्धं, तादृशान्पाषाणान्दृष्ट्वा मार्गेऽस्मिन्नथो गत इति बोद्धुं शक्यते । अथाश्वशिरस उपस्थानमन्त्रमाह—

इमं मा हिंसीरिति । पशूनां चतुष्पदां मध्य एकशकमिममश्वं मा हिंसीः । कीदृशमश्वं, कनिकदं हेषाशब्दरूपेणात्यन्तक्रन्दनेनोपेतं, वाजिनेषु वाजिनं गीघ्रगतियुक्तेषु प्राणिष्वत्यन्तशीघ्रगतियुक्तम् । गौरः सिंहः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ ऋषभशिरस उपधानमन्त्रमाह—

अजस्रमिन्दुमिति । पूर्वेषां महर्षीणां चित्तिर्बुद्धिस्तत्र पूज्यत्वेन वर्तमानमिति शेषः । तैर्ध्येयमेतमग्निं नमोभिर्नमस्कारैर्युक्तोऽहमीडं स्तौमि । कीदृशमग्निम् । अजस्रमिन्दुं निरन्तरं परमैश्वर्योपेतम् । अरुःशब्दो मर्मवाची । अरुवं मर्मसंघातं भुरण्यं भरन्तं पालयन्तम् । यथा यजमानस्य मर्माणि वैरिणो नोद्घातयन्ति तथा कुर्वन्तमित्यर्थः । सोऽग्निरादित्यरूपेण स्थित्वा पर्वभिरमावास्यादिभिस्तिथिभिर्ऋतुशस्तस्मिन्स्तस्मिन्नुतौ कल्पमानः कर्माणि संपादयन्वर्तते । तादृशहेऽग्रे गामृषभमूर्धानमेतं मा हिंसीः । कीदृशं गाम्, अदितिमखण्डनीयं विराजं विशेषेण राजमानम् । अथर्षभशिरस उपस्थानमन्त्रमाह—

इमं समुद्रमिति । हेऽग्रे जनाय यजमानार्थमिमं गामृषभमूर्धानं मा हिंसीः, किंतु परमे व्योमन्नुत्तमे विविधरक्षणे स्थितं कुरु । कीदृशम्, इमं समुद्रं

१ ऋ. ड. “द्रवः कदा न । २ ख. “र्थः । तथा ब” । ३ ख. यथा । ४ ख. तथा ।

५ ऋ. ड. “त्र व” । ६ ऋ. ड. “र्मणा” । ७ ख. च. “न्तं पोषय” ।

सम्पगुन्नतं, शतधारं स्वजातीयधेनुद्वारा शतसंख्याकक्षीरोपेतम् । अत एवोत्सं
जलप्रवाहसदृशं, भुवनस्य मध्ये व्यच्यमानं विद्यमानं सेव्यमानं वा, घृतं दुहानां
स्वजातीयधेनुक्षीरादिद्वारा घृतदोहनयुक्तम्, अदितिमखण्डनीयेम् । गवयो गोस-
दृश आरण्यो मृगविशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ वृष्णिशिरस उपधानमन्त्रमाह—

वरुत्रिं त्वष्टुरिति । हेऽग्नेऽर्विं वृष्णिशिरो मा हिंसीः । कीदृशीमर्विं, त्वष्टु-
र्वरुत्रिं रूपाणां निर्माता यस्त्वष्टा तस्थानुग्रहादरणीयरूपयुक्तां, वरुणस्य नाभि-
मनिष्टनिवारकस्याग्नेर्नाभिस्थानीयां, परस्माद्रजसो जज्ञानामुत्कृष्टांजगद्रज्जना-
त्प्रजापत्युरस उत्पन्नाम् । सप्तमकाण्ड उरसो बाहुभ्यामित्यादिवाक्येऽभिः पशू-
नामिति श्रुतम् । महीं महतीं साहसीं सहस्रमूल्यामसुरस्य मायां सुवर्मानोरसु-
रस्य संबन्धित्वेन निर्मिताम् । अत एव द्वितीयकाण्डे सुवर्मानुरित्यादिवाक्येना-
भिहिता । वृष्णिशिरस उपस्थानमन्त्रमाह—

इमामूर्णायुमिति । हेऽग्न इमामूर्णायुमर्विं वृष्णिशिरोरूपां मा हिंसीः ।
कीदृशीं, वरुणस्य मायामनिष्टनिवारकस्याग्नेः संबन्धित्वेन निर्मितां, द्विपदां
मनुष्याणां चतुष्पदां गवादीनां च त्वचं त्वक्सदृशीम् । यथा त्वचा शरीरमावृतं
तथा द्विपादो मनुष्याः शीतनिवारणायाविजन्येन कम्बलेनाऽऽच्छादिता भवन्ति ।
चतुष्पादोऽप्यथा बलीवर्दाश्च भारवाहने मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेनाऽऽच्छादिता
भवन्ति । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः सकाशादुत्पद्यमानानां प्रजानां मध्ये प्रथमं
जनित्रं प्रधानत्वेनोत्पन्नाम् । प्राधान्यं च वीर्यवत्त्वात् । वीर्यवत्त्वं च बाहु-
जन्यानां सर्वेषामाज्ञातं—“ तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्धयसृज्यन्त ” इति । उष्टूः
प्रतिष्ठः । अथ वस्तशिरस उपधानमन्त्रमाह—

यो अभिरमेरिति । अत्र पञ्चम्यन्तोऽग्निशब्दोऽग्रणीत्वयोगेन प्रजापतिवाची ।
तस्य च सृष्टिसंकल्परूपं यत्तपस्तस्मात्तपसो योऽयमग्निर्व्यवहारहेतुर्जातः । तपो-
युक्तादग्निर्जात इत्येतद्धोतृब्राह्मणे समाम्नातम्—“ तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तेपा-
नादभिरजायत ” इति । प्रजापतेस्तपसोऽधि जातो योऽग्निः पृथिव्याः परि
भूमेरुपरि शोचाच्छोचति तपतीत्यर्थः । उत वा दिवस्परि अपि च स्वर्गस्योपरि

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

शोचति । किंच येन वस्तरूपेण विश्वकर्मा जगत्स्रष्टा प्रजापतिर्व्यानिद्रिविधाः प्रजाः पशून्व्याप्तवान् । वस्तस्य प्रजापशुसृष्टिसाधनत्वं काम्यपशुकाण्डे समा-
ज्जातम्—“ततोऽजस्तूपरः समभवत् स्वयै देवताया आलभन ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत ” इति । हेऽग्ने तपसो योऽधिजातस्तथाविध तव हेडः कोपो येन वस्तेन विश्वकर्मा ससर्ज तं वस्तं परिवृणक्तु परिवर्जितं करोतु मा बिनाशयत्वित्यर्थः । तस्यैव वस्तशिरस उपस्थानमत्रमाह—

अजा ह्यग्नेरिति । हि यस्मादियमजाऽग्नेर्गर्भादुदरादजनिष्ट । अत एवाऽऽ-
ज्जातम्—“ स आत्मनो वषामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत् ”
इति । सेवाग्नेः प्रजापतेश्चोत्पन्ना जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यदुत्पत्त्य-
नन्तरमेव दृष्टवती । यस्मादेवमजा प्रशस्ता तस्मात्तयाऽजया मेध्यासो याग-
योग्या यजमानारोहं स्वर्गमुपायन्सामिष्येनैव प्राप्ता विलम्बमन्तरेणैव प्राप्ता
इत्यर्थः । किंचेदानीं वर्तमाना देवा अग्ने पूर्वस्मिञ्जन्मनि तयैवाजया कर्माण्यनु-
ष्ठाय देवतामायन्देवत्वं प्राप्ताः । ईदृश(शोऽ)स्य वस्तशिरसो महिमेति तात्पर्यार्थः ।
शरभः सिंहधाती क्रूरमृगः । उक्तैर्मन्त्रैः साध्यं शीर्षोपधानं विधत्ते—

“ पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूनेवाव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पशुशीर्षाणां पुरुषशीर्षाभिमुख्यं विधत्ते—

“ यं कामयेतांपशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योप दध्याद्विषूच एवास्मात्प-
शून्दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति समीचीनानि तस्योप
दध्यात्समीच एवास्मै पशून्दधाति पशुमानेन भवति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ९] इति ।

विषूचीनानि बहुमुखानि पुरुषशिरः प्रति विमुखानीत्यर्थः । सोऽयं व्यति-
रेकः । समीचीनानि पुरुषशिरः प्रत्यभिमुखानीत्यर्थः । सोऽयमन्वयः ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रतीचीनमथस्योप दधाति पश्चात्प्राचीनमृषभस्यापशवो वा अन्वे
गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै समीचो दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २
अ० ९] इति ।

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

अथशिरः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुख उपदध्यात् । ऋषभशिरः प्रतीच्यां दिशि प्राङ्मुख उपदध्यात् । गोभ्योऽभ्येभ्यश्च येऽन्ये पशवस्ते जातितः पशुत्वेऽप्यप्रशस्तत्वादपशव एव । तस्मात्प्रशस्तयोर्गवाश्वशिरसोराभिमुख्योपधानेन यजमानार्थं सर्वान्पशून्भिमुखानेव करोति ।

अथोपस्थानमन्त्रेष्वारण्यानामनुदेशनस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतदग्नौ प्र दधाति यत्पशुशीर्षाण्युपदधात्यमुमारण्यमनु ते दिशामीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान्पशूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मात्समावत्पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पशवः कनीयाश्चः शुचा सृताः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

ये द्विपादो मनुष्यादयो येऽपि गवादयश्चतुष्पादा एतावन्त एव लोके विद्यमानाः पशवः । एवं सति पुरुषशीर्षस्य पशुशीर्षाणां चोपधानेन तान्सर्वानग्नौ प्रक्षिपति । अतस्तत्परिहारायाऽऽरण्यपशूनामनुदेशनम् । तेन चानुदेशनेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्योऽपक्रुष्याऽऽरण्यान्पशून्प्रति शुचं वह्नितापं प्रेरयति । हि यस्माच्छुचा वह्नितापेनाऽऽरण्याः पशव ऋताः प्राप्तास्तस्माद्ग्राम्यैः पशुभिरुत्पत्तिसाम्येऽपि ते कनीयांसो मूल्यानर्हाः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमो अस्तु सर्पेभ्य इति दक्षिणेऽसे सर्पाशिर उप दध्याद्विषूचीनं पशुशीर्षैरपि वा यजुरेव वदेन्नोपदध्यात् ” इति । तत्रोपधानं विधत्ते—“ सर्पशीर्षमुप दधाति यैव सर्पे त्विषिस्तामेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति । त्विषिर्दीप्तिः । मन्त्रपाठमात्रं विधत्ते—

“ यत्समीचीनं पशुशीर्षैरुपदध्याद्ग्राम्यान्पशून्दक्षकाः स्युर्यद्विषूचीनमारण्यान्यजुरेव वदेदव तां त्विषिः रुन्धे या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽरण्यान् ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

सर्पशीर्षस्य संमुखत्वे विमुखत्वे च भावसद्भावात्प्रकारान्तेरासंभवाच्च तदुपधानं परित्यज्य मन्त्रमेव पठेत् । तदा मन्त्रपाठेन सर्पत्वाविरपि प्राप्यते । संमुखविमुखत्वयोरभावादोषद्वयमपि नास्ति ।

तमिमं केवलमन्त्रपक्षमुपेक्ष्योपधानपक्षस्यैव प्राप्तिप्रतिप्रसवं विधत्ते—

“ अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विषिमेव रुन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन शान्तम् ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० ९] इति ।

(पशुशीर्षोपधानाभिधानम्)

सर्प या त्विषिस्तामुपधानेन लभते । मन्त्रपाठेन सर्पशिरसः शान्तत्वादंश-
नमपि न भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आद्युखायां शिरो धत्त इममित्युपतिष्ठते ।
वाताश्वस्य शिरः प्राच्यां दध्यादिमं जपेत्तथा ॥
अजर्षभशिरः पश्चादिममित्येनुमन्त्रणम् ।
वरू दक्षिणतो वृष्णिशिरस्तन्मन्त्रणं त्विमाम् ॥
य उदीच्यां वस्तशिरस्तन्मन्त्रणमजेत्यतः ।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम्—

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ।
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणवादोऽथवा स्तुतिः ॥
स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।
अशक्यत्वान्निषेधस्य षटाक्षर्याभिधायिना ॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।
लक्ष्यास्तत्र निमित्तं तु प्रशंसैव गवाश्वयोः ॥

इदमाम्नायते—“अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवः ” इति । अत्राजादिषु
श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति । पशुत्वमात्रनिषेधेन स्तुतेरप्रति-
भानात् । ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणोऽभिधीयत इति चेत् । मैवम् । अजादि-
शुविधिर्बैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं षटा-
क्षर्यं पदार्थमभिधाति । तस्मिन्षट्क्षर्यौ गवाश्ववत्प्रत्ययं नास्ति । सोऽयं प्राश-
स्त्याभावोऽजादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो षटा-
क्षर्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्ववत् यजमानार्थसिद्धिराग्नेये मुखजत्वमादि-
त्यवत्तेजसित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तरादर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । वत्प्रवृ-
त्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशं-
सैव निमित्तं फलं च । द्विपकारा हि प्रशंसा—वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्षं एकः
पकारः, स्तावकेन शब्देन संपादितो गुणोत्कर्षोऽपरः पकारः । गवाश्वयोरजा-

१८४० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

दिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम् । अजादयः स्वभावतः पशवो
ऽपि सन्तो गवाधौ प्रत्यपशवः संपन्नाः । ईदृशो गवाधयोर्महिमेति स्तुतिः
कलम् । तस्मात् “ अपशवो वा अन्ये ” इत्ययमर्थवादः । अयमेव न्याय
उदाहरणान्तरे योजनयिः । “ अयज्ञो वा एष योऽसामा ” इत्येकमुदाहरणम् ।
“ असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमम् ” इत्यपरमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-
दिर्घज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति । ईदृशः साम्नो महिमा । छन्दोमशब्देन
चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसं-
ख्यासाम्येन गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीछन्दोभिर्मिथ्यमानत्वात् । तेषां च विष्टुतिः
सामनासणे द्रष्टव्या । अतः सत्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसत्रं
भवति । ईदृशश्छन्दोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टकं द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।
तद्वा चेति प्र वीर्यम् । अथद्वृत्रमुत सनोति
वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहस्री सपर्यात् । इर-
यन्ता वमव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाज-
यन्ता । प्र चर्षाग्निभ्यः पृतना हवेषु प्र
पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च । प्र सिन्धुभ्यः प्र
गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी जिश्वा भुवनाऽ-
त्यन्या मरुतो यस्य हि (१) क्षये पाथा
दिदा विह्वलः । स सुगोपातमो जनः ।
यक्षीर्वा यक्षवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

मरुतः कृणुता हवम् । श्रियसे कं भानुभिः
सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखा-
दयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभिरिषो विद्रे-
प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अव ते हेड उदुत्त-
मम् । कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृधः
सखा । कया शचिष्ठया वृता (२) । को अद्य
युक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो
दुह्मणायन् । आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य
एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् । अग्ने नयाऽऽ
देवानां शं नो भवन्तु वाजेवाजे । अप्स्र्वग्ने
सधिष्ठव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भं सञ्जायसे
पुनः । वृषा सोम द्युमां असि वृषा देव वृष-
व्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे । इमं मे वरुण
तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने (३) ॥

(हि वृता म एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

विष्णोर्दिवस्पयन्नपतेऽपेत समितं या जाता मा नोऽभ्यस्थाद्भुवाऽसि
वरुणाऽऽदित्यं गर्भमिन्द्राग्नी रोचनैकादश ॥ ११ ॥

विष्णोरस्मिन्हव्येति त्वाऽहं धीतिभिर्होत्रा अष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके पशुशिरसामुपधानमुक्तम् । अथैकादशे याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासारूपं यद्द्वितीयं पर्व तस्मिन्हवींषि चत्वार्यान्नातानि—
“ ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं मारुतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेककपालम् ”
इति । तत्रैन्द्राग्नस्य पुरोऽनुवाक्यामाह—

इन्द्राग्नी रोचनेति । दिवो द्युलोकस्य रोचना भासकौ हे इन्द्राग्नी वाजेषु हविलक्षणेऽध्वनेषु परिभूषथः परितः प्राप्नुतो भागमिति शेषः । तत्तस्मात्कार-
णादां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यं प्रचेति प्रकर्षेणाज्ञायि लोके सर्वैर्ज्ञातामित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह—

अथद्वृत्रमुतेति । यो यजमान इन्द्राग्नी सपर्यात्परिचरति । कीदृशावि-
न्द्राग्नी, सहस्रा समानाह्वानौ । स यजमानो बृत्रं वैरिणं अथद्विनाशयति । उतापि
च वाजमन्त्रं मनोति सर्वेभ्यः प्रयच्छति । पुनरपि भूरेर्बहुलस्य वसव्यस्ये-
भ्यन्ता, ईश्वरत्वं प्राप्तवन्तौ, सहसा स्वर्कायेन बलेन राहस्तमाऽतिशयेन सोढारौ
परबलस्याभिभवितारावित्यर्थः । वाजयन्ता वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्तौ ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

प्र चर्षाणिभ्य इति । हे इन्द्राग्नी पृतना संग्रामेषु हवेषु हविःस्वीकारार्थेऽवा-
हानेषु च चर्षाणिभ्यो मनुष्येभ्यः परिरिचाथे प्ररिक्तावतिरिक्तौ भवथः । सर्वा-
मपि मनुष्यान्तिरिच्य वर्तथे इत्यर्थः । तथा पृथिव्या दिवश्च परिरिचाथे तदु-
भयमतिरिच्य वर्तथे । तथा सिन्धुभ्यः परिरिचाथे । तथा गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः
परिरिचाथे । किं बहुना, अत्यन्याऽत्यन्तमितराणि विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि
मत्वा स्वर्कायेन माहिम्ना युवां परिरिचाथे अतिरिच्य वर्तथे ।

अथ मारुत्या आमिक्षायाः पुरोऽनुवाक्यामाह—

मारुतो यस्य हीति । हे मरुतो दिवो द्युलोकादागता यूयं यस्य यजमा-
नस्य क्षये गृहे पाथ रक्षां कुरुथ । कीदृशा मरुतः, विमहसो विशिष्टं महस्तेजो
येषां ते विमहसः । स जनस्तादृशो यजमानः सुगोपातमोऽतिशयेन रक्षकौ
भवतु । तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह—

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

यज्ञैर्वा यज्ञेति । यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो हे मरुतो यज्ञैर्वा निमित्तभूते-
हे मदीयमाह्वानं शृणुत । अथवा विप्रस्य यजमानस्य मतीनां चित्तवृत्तीनामनु-
ब्रह्माय मदीयमाह्वानं शृणुत । तत्रैव याज्यामाह—

श्रियमे कं भानुभिरिति । हे(ते)मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं श्रियमे
प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै ररिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संपिमिश्रे मेघ-
वृष्ट्या भूमिं सम्यक्सकतुमिच्छन्ति । ते मरुतः कृकभिर्याज्यापुरोनुवाक्यारूपाभि-
र्कृग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः स्वादितवन्तः । ततस्ते मरुतो
वाग्मीमन्त उत्साहेजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्तः, इष्पिणः स्वगृहान्धर्ति गैत-
वन्तः, अभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो मयर्हि ॥, ॥
प्रियस्य भारुतस्य भाम्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं तद्विद्रे लब्धवन्तः ।

अथ बारुणीमामिक्षामित्येतस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अव ते हेड इति । अव ते हेड इति पुरोनुवाक्या । उदुत्तमामिति याज्या ।
इतश्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ कायमेककपालमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

कया नश्चित्र इति । कस्य प्रजापतः संबन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे स्त्रीलिङ्गः
केतिशब्दो वर्तते । ऊतिशब्दो रक्षणवाची । कयोत्या प्रजापतिसंबन्धिना रक्ष-
णेन चित्र आभूवद्विचित्रोऽयं यज्ञो नोऽस्मान्प्रत्यागतः । कीदृशो यज्ञः, सदा-
वृधः सर्वदा वर्धमानः, सखा सखिवत्प्रियतमः । स च यज्ञः कया प्रजापतिसं-
बन्धिन्या शचिष्ठयाऽतिशयितया शक्त्या वृता युक्त इत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

को अद्य युक् इति । कः प्रजापतिरद्यास्मिन्दिन क्रतस्य धुरि यज्ञस्याग्र-
भागे यज्ञप्रवृत्तिवेलायामित्यर्थः । गा वाग्विशेषानस्मदीयस्तुतिरूपान्युद्धे स्वचित्ते
योजयति । कीदृशान्वाग्विशेषान्, शिमीवर्तः कर्मयुक्तानेतत्कर्मयोग्यानित्यर्थः ।
भामिनः स्वार्थावभासकान् । दुर्हणायुन्दुःखहरणशीलान् । आसन्निषूनस्मदीय-
मास्यं मुखमिष्यन्ति गच्छन्तित्यासन्निषवस्तान् । हत्स्वसो हत्सु स्तुत्यानां हृद-
येषु सन्ति तिष्ठन्तीति हत्स्वसस्तान्हृदयंगमानतिप्रियानित्यर्थः । मयोभून्सुप्तस्य
भावयितृन् । यो यजमान एषां वाग्विशेषाणां भृत्या भरणक्रियामृणधद्वर्धयति
पुनः पुनः स्तौतीत्यर्थः । स यजमानो जीवाच्चिरं जीवति ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

१ ख. च. 'हप्रयुक्तघो' । २ ख. च. 'गमित' । ३ ख. ब. ड. च. 'ज्ञस्य भारे य' ।
४ ख. ब. ड. च. 'तः शर्म' । ५ क. घ. ड. 'कृतः संयाज्ययोः' ।

अग्ने नयेति । अग्ने नय सुपथेति पुरोनुवाक्या । आ देवानामपि पन्थामिति याज्या । तच्चोभयमुभा वामिन्द्राग्नी इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथाऽऽमिक्षामिष्पादिनो वाजिनहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

शं नो भवन्स्त्विति । शं नो भवन्तु वाजिनो हवेष्विति पुरोनुवाक्या । वाजेवाजेऽवत वाजिन इति याज्या । एतच्चोभयं देवस्याहं सवितुरित्यनुवाके व्याख्यातम् । अथावभृथे प्रथमाज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अप्स्वमे सधिष्टवेति । हेऽग्ने ते तव सधिः सहो बलमप्सु वर्तवे । स त्वमोषधीरनुरुध्यसे ब्रीहियवाद्योषधीरनुसरसि । जाठराग्निरूपेण तत्स्वीकारात् । अरण्योर्गर्भे स्थितः सन्धुनः पुनर्जायसे । अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

वृषा सोम द्युमामिति । हे सोम त्वं वृषा कामानां वर्षयिताऽसि । द्युमान्दीप्तिमांश्चासि । हे देव यस्मात्त्वं वृषा वर्षयिता तस्मात्त्वं वृषव्रतो वर्षणनिमित्तं व्रतं कर्म यस्य स वृषव्रतः । किञ्च यस्मात्त्वं वृषा वर्षयिता तस्माच्चर्माणि पुण्यानि दधिषे । हे सोम त्वं वृषा धारयिताऽसि ।

अथ वारुणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

इमं मे वरुणेति । इमं मे वरुण श्रुधीति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमान इति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इत्यनुवाके व्याख्यातम् । अथाग्निवारुणस्विष्टकृतः संयाज्ययोः प्रतीके दर्शयति—

त्वं नो अग्न इति । त्वं नो अग्ने वरुणस्येति पुरोनुवाक्या । स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोतीति याज्या । एतच्चोभयमायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वारुणाख्यप्रघासेषु याज्या अन्त्यानुवाक्याः ।

इन्द्राग्नी तिस्र ऐन्द्राग्ने मारुते तु मरुत्रयम् ॥

अबोदु वारुणे यामे कया को काययागके ।

अग्न आ देव(वा) संयाज्ये शं नो वाजे तु वाजिने ॥

अप्सुद्वयं चावभृथेऽनुवाक्ये आज्यभागयोः ।

(प्रथमचित्तिगतापस्याभिधानेष्टकाभिधानम्)

इमं तत्त्वा प्रधानस्य प्रोक्ते त्वं स त्वमित्यम् ॥

संयाज्ये इति मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अपां त्वे॒र्मन्त॑सा॒दयाम्य॑पां त्वो॒न्नन्त॑सा॒दया-
म्य॑पां त्वा॒ भस्म॑न्त॒सादया॑म्यपां त्वा॒ ज्योति॑षि
सा॒दया॑म्यपां त्वाऽय॑ने सा॒दया॑म्यर्ण॒वे स॑दने
सीद॑ समु॒द्रे स॑दने सीद॑ सा॒लिले॑ स॑दने सी॒दापां॑
क्षये॑ सी॒दापां॑ स॒र्धिषि॑ सी॒दापां॑ त्वा॒ स॑दने
सा॒दया॑म्यपां त्वा॒ स॒धस्थे॑ सा॒दया॑म्यपां त्वा॒
पु॒रीषे॑ सा॒दया॑म्यपां त्वा॒ यो॒नौ सा॑द॒याम्य॑पा
त्वा॒ पार्थ॑सि सा॒दयामि॑ गा॒यत्री छ॑न्दो॒स्त्रिष्टुप्-
छ॑न्दो॒ जग॑ती छ॒न्दोऽनु॑ष्टुप्छ॒न्दः प॑ङ्क्तिश्छ॒न्दः
(१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां चतुर्थाष्टके तृतीय-

प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वंदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये हि चितिक्षेत्रं निरूपितम् ।

वाच्यास्तृतीयके पञ्च चितयोऽत्र त्रयोदश ॥

अनुवाकास्त्रिभिर्द्वाभ्यां तथा द्वाभ्यां चतुष्टयात् ।

एकेन चितयो याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके प्रथमचितिगता अपस्याभिधाना इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अपस्या उपदधात्यपां त्वेमन्त्सादयामीति पञ्च पुरस्तात्प्रती-
चीरर्णवे सद्ने सीदेति पञ्च दक्षिणत उदीचीरपां त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च
पश्चात्प्राचीर्गायत्री छन्द इति पञ्चोत्तरतो दक्षिणा ” इति ।

तत्र प्रथमपञ्चकमन्त्रानाह—

अपां त्वेमन्निति । हे इष्टके त्वा त्वामपामेऽलसंबन्धिनि प्रवाहादिगमन-
प्रकारे सादयामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ओम्पन्वीचीतरङ्गादि-
रूप उन्दने भस्मन्भासके शुक्लरूपे ज्योतिषि प्रकाशनैर्मल्य इत्यर्थः । अदने
नदीकूपाद्याधारे । अथ द्वितीयेष्टकापञ्चकमन्त्रानाह—

अर्णवे सद्ने सीदेति । अर्णवशब्देन सादृश्यात्पौढतटाकाद्युपलक्ष्यते ।
तच्चापां सद्ने, तस्मिन्स्थाने हे इष्टके सीदोपविश । समुद्रः प्रसिद्धः । सलिल-
शब्देनानिर्धारितविशेषो जलमात्राधार उपलक्षितः । क्षीयन्ते शुष्यन्त्यापोऽत्रेति
शुष्कतटाकादिः क्षयः । जलेन सह मेघे धीयते स्थाप्यत इति सधीर्वर्षोपलादिः ।

अथ तृतीयपञ्चकमन्त्रानाह—

(प्रथमचितिगतापस्याभिधानेष्टकाभिधानम्)

अपां त्वा सदन इति । हे इष्टके त्वामपां सदने नद्यादौ सादयामि । अद्भिः सह विद्युः । दयो यत्र मेघे तिष्ठन्ति सोऽयं मेघः सधस्थः । पुरीषशब्देन नद्यादिगताः सिकता उच्यन्ते । योनिशब्देन जलकारणभूतोऽग्निरुच्यते । “ अग्ने-
राषः ” इति श्रुतेः । पीयते जलं जीमूतैरत्रेति पाथः समुद्रः । अथ चतुर्थप-
ञ्चकमन्त्रानाह—

गायत्री छन्द इति । हे इष्टके त्वं गायत्र्याख्यच्छन्दोरूपाऽसि । एवमि-
तरत्रापि । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा पशोर्विक्रियते यत्राचीनमैष्टका-
द्यजुः क्रियते रेतोऽपस्या अपस्या उप दधाति योनाविव रेतो दधाति ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

योऽयमग्निः स एष पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुरेव । इष्टकोपधानात्पूर्वं यदङ्गजात्र-
मनुष्ठीयते तेन पशोरेषा योनिरेवे विकृता भवति । यथा लोक ऋतुकाले विकृता
योनी रेतोधारणमपेक्षते तद्वादित्यर्थः । अब्लिङ्गमैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः ।
ताश्च रेतःस्थानीयाः । अनस्ता उपदध्यात् । तदुपधानेन योनाविव रेतो धारितं
भवति । सामान्येन विहितं विशेषाकारेण पुनर्विधत्ते—

“ पश्चाद दधाति पाङ्क्तः पशवः पशून्नेवास्मै प्र जनयति ” [सं० का०
५ प्र० २ अ० १०] इति ।

अत्र पुरस्तादित्यव्याहर्तव्यम् । पूर्वस्यां दिशि पश्चेष्टका उपदध्यात् । सपुच्छैः
पादैः पश्चाभिर्योगात्पशवः पाङ्क्ताः ।

अथ द्वितीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते—

“ पश्च दक्षिणतो वज्रो वा अपस्या वज्रोऽगौव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यव
हन्ति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

वज्रवद्वैरिनिवारणसमर्थत्वादपस्यानां वज्रत्वम् ।

अथ तृतीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते—

“ पश्च पश्चात्प्राचीरुप दधाति पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादेवास्मै
प्राचीनः रेतो दधाति ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

प्राचीः प्राङ्मुखः । लोके हि पश्चिमायां दिश्यवस्थितेन प्राङ्मुखेन पुरु-
षेण रेतः प्राचीनं संमुखमेव गर्भाशये स्थाप्यते । अतो यजमानार्थमपि तथा
कृतं भवति । पूर्वपश्चिमयोरिष्टकाः सह प्रशंसति—

“ पश्च पुरस्तात्प्रतीचीरुप दधाति पश्च पश्चात्प्राचीस्तस्मात्प्राचीनः रेवो
धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

प्रतीचीः प्रत्यगवर्गाः । प्राच्यां प्रथमामाधाय ततः पश्चिमायां द्वितीयां
ततोऽपि पश्चिमायां तृतीयेत्येषा रीतिः । प्राचीरित्यत्र तद्विपरीता रीतिः ।
लोकेऽपि पुरो योन्यभिमुखत्वेन रेतःस्थापनं, तद्विपर्ययेण प्रजननम् ।

चतुर्थपञ्चकस्य देशं विधत्ते—

“ पश्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः पशूनेव प्रजातान्त्स्वमायतन-
मभि पर्यूहते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

पूर्वोपधानेन प्रजातान्पशूनेनोपधानेन स्वस्थानं प्रापयति ।

देशविशेषान्विधाय समुदायाकारेण प्रशंसति—

“ इयं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत्सैता अपस्या अपश्यत्ता उपाधत्त ततो वा
इमां नात्यदह्यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहाय ” [सं० का० ५ प्र०
२ अ० १०] इति । अपां शान्तत्वादपस्याभिरतिदाहस्य परिहारः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ उवाच हेयमददित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्ते य उ चैना एवं
वेद ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

यस्य यजमानस्यैता अपस्या उपधीयन्ते, योऽपि विद्वानेता(ना) अपस्या
उक्तप्रकारेण जानाति, स यजमानः स च वेदिता ब्रह्मणा मुख्यया वृत्त्याऽन्नम-
ददिदन्नमस्येवमिदं वाक्यमियं पृथिव्युवाच ह । तस्मादपस्याः प्रशस्ता इति
ज्ञात्वर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अपामपस्या दिक्ष्वेता उपधेयास्तु विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यपुर्वेदीष-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः

प्रजायनो गायत्री वासन्ती गायत्रियै मायत्रं

(प्राणभृदिष्टकाभिधानम्)

गा॒य॒त्रादु॒पा॒ंशु॒रु॒पा॒ंशो॒स्त्रिवृ॒त्रिवृ॒तो रथे॒तर॑
रथे॒तरा॒द्वसि॑ष्ठ ऋ॒षिः प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया
प्रा॒णं गृ॒ह्णामि॑ प्र॒जाभ्यो॒ऽयं दक्षि॑णा वि॒श्व-
॒र्मा तस्य॑ मनो वैश्व॒कर्म॑णं ग्री॒ष्मो मान॑स-
स्त्रि॒ष्टुग्रे॒ष्मी त्रि॒ष्टुम॑ ऐ॒डमै॒डाद॑न्तर्या॒मोऽन्तर्या॑-
मात्प॑ञ्चद॒शः प॑ञ्चद॒शाद्बृ॒हद्बृ॒हतो भर॑द्वा॒ज
ऋ॒षिः प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया मनः (१)
गृ॒ह्णामि॑ प्र॒जाभ्यो॒ऽयं प॒श्वाद्वि॒श्वव्य॑चास्तस्य
चक्षु॑र्वैश्व॒व्यच॑सं वर्षा॑णि चाक्षु॒षाणि॑ जगती
वा॒र्षी जग॑त्या ऋक्ष॒ममृ॑क्ष॒माच्छु॒क्रः शु॒क्रात्स-
प्तद॑शः सप्तद॒शाद्वैरू॒पं वैरू॒पाद्वि॒श्वामि॑त्र ऋ॒षिः
प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया चक्षु॑र्गृह्णामि प्र॒जाभ्य॑
इ॒दमु॑त्तरात्सुवस्तस्य श्रोत्रं॑ सौ॒वः शर॑च्छौ-
ऽय॒नुष्टु॑ण्छा॒रय॑नुष्टु॒भः स्वा॒रः स्वा॒राभ्यु॑न्थी
मन्थि॑न एक॒विंश॑ एक॒विंशा॒द्वैरा॒जं वैरा॒जा-
ब्ज॒मद॑भिर्ऋ॒षिः प्र॒जाप॑तिगृहीतया (२)
त्वया श्रोत्रं॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्य॑ इ॒यमु॑परि म॒ति-
स्तस्यै॑ वाङ्माती हे॒मन्तो वा॑च्यायनः प॒ङ्क्ति-
हे॒मन्ती प॒ङ्क्त्यै॑ नि॒धन॑वन्नि॒धन॑वत आग्र॒यण॑
आग्र॒यणा॑न्नि॒णव॑त्रयस्त्रिंशौ त्रि॒णव॑त्रयस्त्रिंशा-
भ्यां॑ शा॒कर॑रैवते शा॒कर॑रैवताभ्यां वि॒श्वक॑-
र्म॒षिः प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया वाचं॑ गृह्णामि
प्र॒जाभ्यः॑ (३) ॥

(त्वया मनो जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाकेऽपस्या उक्ताः । अथ द्वितीये प्राणभृत उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतं प्राणभृतो दशदश प्रतिदिशम-
क्षणया दश मध्येऽन्तरा[मन्तरा]मुपधाय ” इति ।

तत्र पूर्वस्यां दिश्युपधेयानां दशेष्टकानां मन्त्रमाह—

अयं पुरो भुव इति । भवत्यरमाज्जगदिति भुवः । भुवःशब्दः प्रजापतिमा-
चष्टे । पुरः पूर्वस्यां दिशि अयं भुनो वर्तत इति शेषः । हे इष्टके तद्रूपाऽसीत्य-
भिप्रायः । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु योज्यम् । तस्य भुवःशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः
संबन्धी प्राणः । अत एवापत्यत्वमुपचर्य भौवायन इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य
श्वासवृत्तिरूपस्यापत्यत्वेनोपचरितः प्राणायनो वसन्त ऋतुः । तस्य च वसन्तस्य
संबन्धिनी वासन्ती गायत्री । तस्याश्छन्दोरूपाया गायत्र्याः संबन्धि गायत्रं
साम । तस्माच्च गायत्रसाम्न उत्पन्न इवोपांशग्रहः । तस्माच्चोपांशग्रहादुत्पन्न
इव त्रिवृत्स्तोमः । तस्माच्च त्रिवृत्स्तोमादुत्पन्नामिव रथन्तरं साम । तस्माद्रथन्तर-
साम्न उत्पन्न इव वसिष्ठाख्य ऋषिः । हे इष्टके यथोक्तप्रकारेण प्रजापति-
प्राणवसन्तादिरूपोपचारेण प्रजापतिगृहीतया त्वया प्रजाभ्यः सर्वासां प्रजानां
प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामित्यर्थः । यद्यप्ययमेकवाक्यत्वा-
देक एव मन्त्रस्तथाऽपि प्रतीष्टकमावृत्त्या दश मन्त्राः संपद्यन्ते ।

अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

अयं दक्षिणेति । विश्वानि कर्माणि जगद्व्यापाररूपाणि यस्यासौ विश्वकर्मा
प्रजापतिः । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि योऽयं विश्वकर्मा हे इष्टके तद्रूपा त्वमासि ।
प्राणवसन्तादिपरम्परेव मनोग्रीष्मादिपरम्परा व्याख्येया । ऐडमिति सामविशेषः ।

अथ पश्चिमायां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

अयं पश्चाद्विश्वेति । विश्वं सर्वं जगद्व्यचति व्याप्नोतीति विश्वव्यचाः
प्रजापतिः । शंषं पूर्ववद्योजनीयम् । वर्षाणि वर्षतुः । ऋक्षममिति सामविशेषः ।

(प्राणभृदिष्टकाभिधानम्)

अथोत्तरस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

इदमुत्तरादिति । सौति सर्वं जगत्पेरयतीति सुवःशब्दः प्रजापतिवाची ।
उत्तरस्यां दिशि यदिदं सुवः प्रजापतिगरीरं हे इष्टके त्वं तद्रूपाऽसीति योज्यम् ।
स्वारमिति सामविशेषः । जेषं पूर्ववद्योज्यम् ।

अथ मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

इयमुपरि मतिरिति । मन्यते कृत्स्नं जगज्जानातीति मतिः प्रजापतिः ।
ऊर्ध्वायां दिशि येयं मतिः प्रजापतितनुर्हे इष्टके तद्रूपा त्वमासि । मतिनाम्नः
प्रजापतेरुपपन्नरूपा येयं वाक्सा माती । वाचोऽपत्यं वाच्यायनः । निधनव-
दिति सामविशेषः । तत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रजापतिरिन्द्रियमृनुश्छन्दः सामविशेषो
ग्रहः स्तोमः पृष्ठस्तात्रं सामर्षिरिति नवानामितेषां पदार्थानां यद्यपि लोकप्रसिद्धो
जन्यजनकभावो नास्ति, तथाऽपि मन्त्रार्थत्वेन मनसा भावयितुमिदमुक्तमित्य-
विरोधः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ प्राणभूत उप दधाति रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्वदन्प्राणन्पश्यञ्शृण्व-
न्पशुर्जायते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

पूर्वं रेतोरूपा अपस्या उपहिताः । तत ऊर्ध्वं प्राणभूतामुपधानेन रेतसि
प्राणान्स्थापयति । यस्मादेवं गर्भाशये सित्ते रेतसि प्राणाः स्थाप्यन्ते तस्मादे-
तःकार्यः पशुर्वदनादिभिर्वागादिव्यापारैर्युक्तो जायते ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ अयं पुरो भुव इति पुरस्तादुप दधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा
विधकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दाधारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरिवै-
ताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरनः श्रोत्रमेवैताभिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठादा-
चमेवैताभिर्दाधार ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

तत्तदिष्टकोपधानेन चित्त्यस्याग्नेर्यजमानस्य वा प्राणादयो धृता भवन्ति ।

एकैकस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां संख्यां विधत्ते—

“ दशदशोप दधाति सवीर्यत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०]
इति । एकैकं मन्त्रं दशकृत्व आवर्त्य दशोष्टका उपदध्यात् । तथा सति चित्तेः
सवीर्यत्वदाढ्यं भवति । अत्रोपधाने वक्तृत्वं विधत्ते—

“ अक्षणयोप दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ”
[सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

प्रतीक्ष्यामुपक्रम्य प्राच्यामवसाने सत्यार्जवं भवति । नैर्ऋत्यामुपक्रम्येशान्यां समापनं वक्तव्यम् । एवमितरत्रापि । तदिदमक्षणेत्यनेनोच्यते । पशवोऽपि दक्षिणं पुरोवर्तिनं पादं प्रचाल्य पाश्चात्त्यं वामाङ्गवर्तिपादं प्रचालयन्ति । एवं पशुमां पादचालनेन वक्तव्यम् ।

तत्तद्विग्विशिष्टा इष्टकास्तत्तन्मन्त्रगतान्वसिष्ठादीनृषींश्च प्रशंसति—

“ याः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ आध्वर्नोद्या दक्षिणास्ताभिर्भरद्वाजो याः प्रतीची-
स्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्जमदग्निर्या ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा ” [सं०
का० ५ प्र० २ अ० १०] इति । स्पष्टम् । एतद्वेदनं प्रशंसति—

“य एवमेतासामृद्धिं वेदध्वर्नोत्येव य आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धुमान्भवति य
आसामेवं कल्सिं वेद कल्पतेऽस्मै य आसामेवमायतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति य
आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति ” [सं०का०५ प्र०२ अ० १०] इति ।

ऋद्धिः समृद्धिहेतुत्वं, बन्धूनां समूहो बन्धुता । दशानां समूहाकार इत्यर्थः ।
कल्सिर्वक्त्र[त्व]कल्पना । आयतनं प्रागादिदेशविशेषः । प्रतिष्ठा तत्र स्थापनम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अयं प्राणभृतो दध्यात्पश्चाशेत्पश्चमन्त्रकैः(तं तु पश्चभिः) ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेऽष्टादशाधिकरणे चिन्तितम्—

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥

“ प्राणभृत उपदधाति ” इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वः पक्षः ।
लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधाने विधिः । “ रेतस्येव प्राणान्दधाति ”
इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र
द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्ग-
माज्जायते—“ अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनः ” इति । एकस्यैव
मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि च्छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राण-
भृच्छब्देन लक्ष्यन्ते ।

(अपानभृदिष्टकाभिधानम्)

इति श्रीत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्राचीं दिशां वसन्त ऋतूनामभिर्देवता ब्रह्म
द्रविणं त्रिवृत्स्तोमः स उ पञ्चदशवर्तनिरुयवि-
र्वयः कृतमयानां पुरोवातो वातः सानग
ऋषिर्दक्षिणा दिशां ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता
क्षत्रं द्रविणं पञ्चदशः स्तोमः स उ सप्तदशव-
र्तनिर्दित्यवाङ्मयस्त्रेताऽयानां दक्षिणाद्वातो वातः
सनातन ऋषिः प्रतीची दिशां वर्षा ऋतूनां
विश्वे देवा देवता विद्र (१) द्रविणं सप्त-
दशः स्तोमः स उ वेकविंशवर्तनिस्रिवत्सो
वयो द्वापरोऽयानां पश्चाद्वातो वातोऽहभून
ऋषिरुदीची दिशां शरदृतूनां मित्रावरुणौ
देवता पुष्टं द्रविणमेकविंशः स्तोमः स उ
त्रिणववर्तनिस्तुर्यवाङ्मय आस्कन्दोऽयानामु-
त्तराद्वातो वातः प्रतन ऋषिरुध्वा दिशां हेम-
न्तशिशिरावृतूनां बृहस्पतिर्देवता वर्चो द्रविणं
त्रिणवः स्तोमः स उ त्रयस्त्रिंशवर्तनिः पष्ठ-
वाद्द्वयोऽभिभूरयानां विष्वग्वातो वातः सुपर्ण
ऋषिः पितरः पितामहाः परेऽवरे ते नः पान्तु ते
नोऽवन्त्वस्मिन्ब्रह्मन्नास्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्य
पुरोधायामस्मिन्कर्मन्स्य देवहृत्याम् (२) ॥

(विट्पृष्ठवाद्योऽष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके प्राणभृत इष्टका उक्ताः । अथ तृतीयेऽणानभृत उच्यन्ते ।

कल्पः—“बाह्यां बाह्यां प्राची दिशामिति पञ्चाशतमणानभृतो यथा प्राणभृतः”
इति । तत्र प्राच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

प्राची दिशामिति । हे इष्टके दिशां मध्ये या प्राची सा त्वमसि ।
ऋतूनां मध्ये यो वसन्तस्तद्रूपाऽसि । देवतानां मध्ये योऽग्निस्तद्रूपाऽसि । स्वकी-
यत्वेन संपादनीयानां द्रविणानां मध्ये विशिष्टब्राह्मण्यरूपं यद्धनं तद्रूपा त्वमसि ।
स्तोमानां मध्ये त्रिवृन्नामको यः स्तोमस्तद्रूपा त्वमसि । स उ सोऽपि त्रिवृत्स्तो-
मः पञ्चदशवर्तानिः पञ्चदशस्तोमस्य प्रवर्तकः । बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रिवृत्स्तो-
मप्रवृत्तौ सत्यां तत ऊर्ध्वभाविष्वाजः स्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमाः प्रवर्तन्ते, तत्प्रव-
र्तकैशक्तिरूपा त्वमसि । वयसां मध्ये सार्धसंवत्सररूपं यद्वयस्तद्रूपा त्वमसि ।
व्यविशब्दः सार्धसंवत्सरमुपलक्षयति । तथा हि—अविजातौ प्रायेण गर्भधारण-
मारभ्य षष्ठे मास्येव शिशुर्जायते । त्रिसंख्याका अविजन्मकाला यस्य वयसस्त-
द्वयस्यविशब्देनोच्यते । अयानां युगानां मध्ये यत्कृतयुगं तद्रूपा त्वमसि ।
वायूनां मध्ये पुरोवाताख्यो यो वायुस्तद्रूपा त्वमसि । ऋषीणां मध्ये यः सान-
गाख्य ऋषिस्तद्रूपा त्वमसि । अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानां मन्त्रमाह—

दक्षिणा दिशामिति । माध्यंदिनसवने पञ्चदशस्तोममनुष्ठाय तत ऊर्ध्वभा-
विषु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशः स्तोमोऽनुष्ठातव्यः । तथा च स एव पञ्चदशः स्तोमः
सप्तदशस्तोमं प्रवर्तयति, तत्र या प्रवर्तनशक्तिः सा त्वमसि । वयसां मध्ये
द्विसंवत्सरवयोरूपाऽसि । दित्यवाट्शब्देन संवत्सरद्वयमुपलक्ष्यते । तथा हि—दित्यं
पुरुषं बालं वहतीति दित्यवाडजादिभेदेषु यः कश्चिदवान्तरजातिरेडकः । स च
संवत्सरद्वयेन पुंबालं वहतीति दित्यवाट्शब्दः संवत्सरद्वयोपलक्षकः । दितिः
खण्डनं भाण्डभङ्गादिचापलं तदर्हतीति दित्यः पुंबाल इत्यर्थः । दक्षिणादित्य-

(अपानभृदिष्टकाभिधानम्)

व्ययं तु दक्षिणस्यां दिशीत्यमुमर्थं ब्रूते । यो वायुर्दक्षिणस्यां वाति स दक्षिणा-
द्वातः । तेन वातविशेषणेन विशेष्यो यो वायुस्तद्रूपा त्वमसि । शेषं पूर्ववत् ।

प्रतीच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

प्रतीची दिशामिति । त्रयो वत्सा वत्सरा यस्यासौ त्रिवत्सो वर्षत्रयं तत्प-
रिमितं यद्वयस्तद्रूपा त्वमसि । अयन्ति गच्छन्ति तत्तत्कालानुसारेण वर्तन्ते
प्राणिनोऽेत्येषां युगरूपाः कालविशेषाः, तेषां मध्ये यो द्वापरस्तद्रूपा त्वमसि ।
पश्चिमायां दिशि यो वायुर्वाति तस्य पश्चाद्वात इति संज्ञा । एतत्संज्ञको यो
वातविशेषस्तद्रूपा त्वमसि । अहभून् इति कस्यचिद्वेषेर्नामधेयम् ।

उदीच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

उदीची दिशामिति । पुष्टशब्दः परिचर्यया वर्णत्रयपोषकत्वाच्छुद्धजाति-
माचष्टे । अत एव बाजसनेयिनः समामनन्ति—“ स शौद्रं वर्णमसृजत्पूषणम् ”
इति । तुर्यं चतुर्थं चतुर्थसंवत्सरोपक्रमं वहतीति तुर्यवाट्, सार्धत्रिसंवत्सररूपं
यद्वयस्तद्रूपा त्वमसि । आ समन्तात्स्कन्दनं धर्मस्य शोषणं यस्मिन्कलौ सोऽय-
मास्कन्दः । प्रत्न इति कस्यचिद्वेषेर्नाम ।

मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह—

ऊर्ध्वा दिशामिति । वर्षो वर्चस्वान्, चतुर्ष्वपि वर्णेषु यो बलवांस्तद्रूपं
धनं त्वमसि । पष्ठे पृष्ठे भारं वहतीति पष्ठवाट्, स एव दकारान्तशब्देनोच्यते ।
चतुर्थे वर्षे संपूर्णे सति प्रायेण बलीवर्दो भारं वहति । अतो वर्षचतुष्टयरूपं
यद्वयस्तद्रूपा त्वमसि । कुरुक्षं धर्ममभिभवतीत्यभिभूः कलियुगावसानकालस्तद्रूपा
त्वमसि । नानादिक्षु सांकर्येण संचरन्वायुर्विष्वग्वातसंज्ञकः, तथाविधो यो वायु-
स्तद्रूपा त्वमसि । सुपर्ण इति कस्यचिद्वेषेर्नामधेयम् ।

सर्वेष्वेतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वनुषञ्जनीयं शेषमाह—

पितरः पितामहा इति । हे पितरो हे पितामहा हे परे प्रपितामहादयो
हृदये भ्रातृपुत्रादय इदृशा ये भवन्तः सन्ति ते भवन्तो नोऽस्मान्कर्मानुष्ठानाय
पान्तु पालयन्तु । किंच ते भवन्तो नोऽस्मान्पालनसिद्धयर्थमवन्तु । अस्मिन्ब्रह्म-
न्स्यां ब्राह्मणजातौ, अस्मिन्क्षत्रेऽस्यां क्षत्रियजातौ, अस्यामाशिष्येतस्यां का-
मनायाम्, अस्यां पुरोधायामेतस्यां राजपौरोहित्यवृत्तौ, अस्मिन्कर्मन्स्मिन्श्रयनरूपे
कर्माणि, अस्यां देवहूत्यामेतस्यां देवताह्वानरूपायां क्रियायां च निमिभूतायां
सत्यां हे इष्टके त्वामुपदधामीति शेषः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

(अपानभृदिष्टकाभिधानम्)

“ प्राणभृत उपधाय संयत उप दधाति प्राणानेवास्मिन्धित्वा संयद्भिः सं यच्छति तत्संयता संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति तस्मात्प्राणापानौ संचरतः ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

अन्तर्देशे प्राणभृदाख्याः पूर्वोक्ता इष्टका उपधाय बहिर्देशे संयदाख्या इमा अपानभृत इष्टका उपदध्यात् । तथा सत्यग्नौ प्राणान्स्थापयित्वा संयदाख्यामिरिष्टकाभिः संयच्छति दृढी करोति । अतः संयच्छत्येताभिरिति व्युत्पत्त्या संयन्नाम संपन्नम् । अपि च बहिःसंचाररूपे प्राणे पुनरन्तःसंचाररूपमपानं स्थापयति । तस्माल्लोकेऽपि प्राणापानौ संभूय संचरतः । प्राणभृद्भ्यो विपरीतप्रकारं विधत्ते—

“ विषूचीरूपं दधाति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

तस्मात्प्राणभृतामपानभृतां चान्योन्यविपर्ययक्रमस्तस्माल्लोकेऽपि प्राणापानाव्योन्यविपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणोऽन्तर्गतिरपानः ।

संयतामासामुपधानं प्रशंसति—

“यद्वा अग्नेरसंयतमसुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽग्निर्यत्संयत उपदधाति समेवैनं यच्छति सुवर्गमेवाकः” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्नेः संबन्धि यदङ्गं सम्यङ् न नियमितं तदङ्गं स्वर्गहितं न भवति, अग्निस्तु स्वर्गहितोऽस्माकमपेक्षितः, तस्मादग्निं स्वर्ग्यं कर्तुं संयत उपदध्यात् ।

प्रथममन्त्रे कस्यचिदंशस्य तात्पर्यमाह—

“ अविर्वयः कृतमयानामित्याह वयोभिरेवायानव रुन्धेऽयैर्वयाश्चि” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

सार्धसंवत्सरादिरूपैर्वयोविशेषैरयाभिधेयानि कृतादियुगानि प्राप्नोति । तैश्च युगैस्तान्वयोविशेषान्प्राप्नोति । नहि वयोविशेषमन्तरेण जन्महीनस्य कृतादियुगैः संबन्धोऽस्ति, नापि कृतादियुगरूपस्य कालस्याभावे कश्चिद्वयोविशेषः संभवति । महाप्रलये युगराहित्येन जन्मरहितानां वयोविशेषाद्यदर्शनात् । तस्मादन्योन्यसापेक्षयोर्वयोयुगयोरुभयोरप्यत्रोपादानम् ।

पञ्चवस्वपि मन्त्रेषु पुरोवातो दक्षिणाद्वात इत्यादीन्वायुविशेषान्प्रशंसति—

“ सर्वतो वायुमतर्भवन्ति तस्मादयं सर्वतः पवते ” [सं० का० ५ प्र० २ अ० १०] इति ।

(द्वितीयचितावाश्विन्याख्येष्टकाभिधानम्)

यस्मादेता ईष्टकौः सर्वा अपि वायुशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयास्तस्मादयं लोकेऽपि वायुः सर्वासु दिक्षु संचरति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्राचीत्यपानभृत्संयादीतिनामद्वयान्विताः ।

पञ्चाशत्पूर्ववदिक्षु मध्ये चोदपदधाति ताः ॥

इति भीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिध्रुवाऽसि ध्रुवां योनिमा
सीद साध्या । उरुयस्य केतुं प्रथमं पुरस्ताद्-
श्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा । स्वे दक्षे दक्ष-
पितेह सीद देवत्रा पृथिवी बृहती रराणा ।
स्वासस्था तनुवा सं विशस्व पितेवैधि सूनव
आ सुशेवाऽश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा ।
कुलायिनी वसुमती वयोधा रयि नो वर्ध
बहुल* सुवीरम् (१) । अपामंति दुर्मतिं
बार्धमाना रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती सुव-
र्धेहि यजमानाय पोषमश्विनाऽध्वर्यू सादयता-
मिह त्वा । अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां
त्वा विश्वे अभि गणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा
घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणाऽऽयजस्वा-
श्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा । दिवो मुर्धाऽसि
पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुव-

नानाम् (२) । ऊर्मिर्द्रुप्सो अपामासि विश्वकर्मा
 त ऋषिरश्विनाऽध्वर्यू सादयतामिह त्वा ।
 सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजू-
 रुद्रैः सजूरादित्यैः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैः सजू-
 र्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाऽध्वर्यू
 सादयतामिह त्वाः । प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
 व्यानं मे पाहि चक्षुर्म ऊर्व्या वि भाहि श्रोत्रं
 मे श्लोकयापस्पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि
 चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय (३) ॥

(सुवीरं भुवनानामूर्व्या सप्तदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्ड तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽपानभृदाख्या इष्टका उक्ताः । तावता प्रथमा चितिः समाप्ता ।
 अथ चतुर्थानुवाके द्वितीयस्यां चितावाश्विन्याख्या इष्टका अभिधीयन्ते ।
 कल्पः—“ श्वोभूते पोर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य द्वितीयां चितिं चिनोति ध्रुवक्षि-
 तिरिति पञ्चाऽऽश्विनीरुपदधाति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

ध्रुवक्षितिरिति । ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासभूमिर्यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवक्षितिः ।
 यस्यां भूमाविष्टका निवसन्ति तस्या भूमेश्चाश्वल्याभावात्स्थैर्यं द्रष्टव्यम् । ध्रुवा
 विनाशरहिता योनिरुत्पत्तिहेतुर्मृद्रूपा यस्या इष्टकायाः सा ध्रुवयोनिः । हे इष्टके
 तादृशी त्वं स्वरूपतोऽपि ध्रुवाऽसि । अर्मकपालादिभिः संयोज्य निर्मितत्वा-
 द्ध्रुवत्वम् । साध्याऽस्माभिः साधनीयोपधातव्या त्वं ध्रुवां योनिं स्थिरमग्नि-
 क्षेत्ररूपं स्थानमासीदाऽऽगत्योपविश । तदेव स्थानं विशिष्यते—उख्यस्योखायां
 स्थितस्याग्नेः केतुं ज्ञापकं प्रथमभिष्टकोपधानात्पूर्वमेव निष्पन्नम् । अतो
 हे इष्टक इहास्मिन्नग्निक्षेत्रे पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि देवानामध्वर्यू उभावधिनौ
 त्वा सादयतां स्थापयताम् । अथ द्वितीयामाह—

(द्वितीयचितावाश्विन्याख्येष्टकामिधानम्)

स्वे दक्षे दक्षपितेति । हे इष्टके स्वस्थाने निषीद । तत्र दृष्टान्तः—दक्षपितेति लुप्तोपमा । यथा दक्षपिता दक्षाणां व्यवहारकुलानां पुत्राणां गृहे पिता निषीदति तद्वत् । देवत्रा देवेषु मध्ये तनुवा स्वकीयेन शरीरेण संविशस्व सम्यगवस्थिता भव । कीदृशी, पृथिवी मृत्कार्यत्वेन भूमिस्वरूपा बृहती पौढा रराणा निरुपद्रवत्वाद्रममाणा स्वासस्था सुखकरेऽस्मिन्स्थाने स्थिता । हे इष्टक आसुशेवा सर्वतः सुखेन सेवितुं शक्यैधि भव । क इव, सूनवे पितेव । यथा पुत्रार्थं पिता सुखेन सेव्यो भवति तद्वत् । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह—

कुलायिनीति । हे इष्टके त्वं कुलायिनी निवासस्थानवती वसुमती धनवती धनप्रदेत्यर्थः । वयोधा दीर्घायुष्यस्य संपादिका सती नोऽस्मदर्थं बहुलं रयिं प्रभूतं धनं सुवीरं शोभनं पुत्रं च वर्ध संपादय । अमर्तिं प्रज्ञामान्द्यं दुर्मतिं पापबुद्धिं चापबाधमाना निःशेषेण विनाशयन्ती रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिमाभजन्ती सर्वतः प्रापयन्ती सुवः स्वर्गलोके यजमानाय यजमानार्थं पोषं पुष्टिं धेहि संपादय । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् । अथ चतुर्थीमाह—

अग्नेः पुरीषमसीति । हे इष्टके देवयानी देवान्प्राप्नुवती त्वमग्नेः पुरीषमासि चित्यस्याग्नेः पूरकं वस्त्वसि । तां तादृशीं त्वां विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अभिगृणन्तु सर्वतः कीर्तयन्तु । स्तोमपृष्ठा सर्वस्तोमैर्युक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्याः सा स्तोमपृष्ठा । पृष्ठैरुपतिष्ठत इति वक्ष्यति । घृतवती होष्यमाणघृतसंयुक्ता सतीहास्मिन्सधस्थे सीद तिष्ठ । अस्मे अस्मभ्यं प्रजावत्पुत्रपौत्रादियुक्तं ब्रविणा धनमायजस्व सर्वतो देहि । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् । अथ पञ्चमीमाह—

दिवो मूर्धाऽसीति । हे इष्टके त्वं सर्वात्मिकाऽसि । कथमिति तदुच्यते—दिवो मूर्धाऽसि द्युलोकस्य शिरःस्थानीय आदित्योऽसि । पृथिव्या नाभिर्भूमेर्नाभिस्थानीयो मेवादिरसि । दिशां विष्टम्भनी प्राच्यादीनां दिशां विविधसां-कर्षेण स्तम्भयन्ती व्यवस्थापयन्ती । तथा भुवनानां सर्वेषामधिपत्याधिक्येन पालयित्री । तथाऽपां य ऊर्मिर्द्रप्सश्च तदुभयरूपाऽसि । विवकर्मा प्रजापतिरेव ते तव ऋषिर्द्रष्टा । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

(द्वितीयचितावाश्विन्याख्येष्टकाभिधानम्)

“उत्सन्नयज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति पूयति वा अस्य तदाभिनीरुप दधात्यभिनी वे देवानां भिषजो ताभ्यामेवास्यै भेषजं करोति” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

योऽयं चीयमानोऽग्निः स एष उत्सन्नयज्ञ एव । अस्मिन्नभावनुष्ठेयानामादि-
बहुलत्वात्सर्वथाऽपि प्रमादादिना क्वचित् किञ्चिदङ्गमुत्सन्नं भवत्येव । एतस्याग्नेः
संबन्धि किं नामाङ्गमनुष्ठितं किं नानुष्ठितमिति को ज्ञातुं शक्नोति । अहशब्दो
निषेधार्थः । सर्वथा ज्ञातुं न शक्नोत्येव । तथा सत्यनुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य यद-
ङ्गमन्तर्यन्त्यन्तरितं कुर्वन्ति, अस्य यज्ञस्यैतदङ्गं पूयत्येव नश्यत्येव । तत्तस्माद-
न्तरायदोषपरिहारार्थमाभिनीरिष्टका उपदध्यात् । अधिदेवयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया
इष्टका आश्विन्यः । तदुपधानेन देवभिषग्भ्यामस्यै यज्ञायौषधं करोति । संख्यां
विधत्ते—

“ पञ्चोप दधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्यै भेषजं करोति ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

करूपः—“ सजूर्ऋतुभिरिति पञ्चतंव्या आभिनीरनूपधाय ” इति । पाठस्तु—

सजूर्ऋतुभिरिति । हे इष्टके त्वमृतुभिर्वसन्तादिभिः सजुः समानप्रीतिरासि,
वसन्तादीनां यादृशी प्रीतिस्तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सजुःशब्दो योग्यः ।
विविधं जगदधति पोषयन्तीति ब्रह्मादयो विधास्तैर्विधाभिः । वसवो रुद्रा आ-
दित्या विभे देवा देवाश्च प्रसिद्धास्तैरेतैः पञ्चविधैः पञ्चधा मन्त्रभेदः । पूर्वोत्तर-
भागौ सर्वत्रानुषज्येते । विधाभिरित्यन्तः पूर्वो भागः । सजूर्देवैर्वयोनाधैरित्याद्युत्तरो
भागः । एतस्मिन्भागे पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि समानदेवशब्दाभिधेयाः । ते च सर्वे देवा
वयोनाधा आयुष्प्रदा इत्यर्थः । तादृशैर्देवैः समानप्रीतिस्त्वं वैश्वानरायाम्रये सर्व-
पुरुषाणां हितकारिविहन्यर्थं त्वामुपदधामीति शेषः । मयोपहितां त्वां देवाना-
मश्वर्यं अभिनविह क्षेत्रे स्थापयताम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ ऋतव्या उप दधात्यृतूनां क्लृप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

वसन्तादीनामृतूनां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यायैतदुपधानम् । इष्टकासंख्यां विधत्ते-

“ पञ्चोप दधाति पञ्च वा ऋतवो यत्नन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

(द्वितीयचितावाग्निन्यास्येष्टकाभिधानम्)

हेमन्तशिशिरयोः समासेनतूनां पञ्चत्वम् । कल्पयति स्वस्वोचितव्यवहारक्षमा-
न्करोति । मन्त्राणामाद्यन्तानुषङ्गौ विधत्ते—

“ समानप्रभृतयो भवन्ति समानोदकास्तस्मात्समाना ऋतवः ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० १] इति ।

सजूर्मन्त्राभिः सजूर्विधाभिरित्ययमुपक्रमो भागः प्रभृतिः । समानप्रभृतयः
समानोपक्रमाः सर्वे मन्त्रा इत्यर्थः । सजूर्देवैर्वयोनाधैरित्याद्यवसानमुदकः ।
सोऽपि सर्वेषां मन्त्राणां समानः । यस्मान्मन्त्राः समानास्तस्माल्लोकेऽपि मासद्व-
यात्मकत्वेन सर्वेऽप्युतवः समानाः ।

मन्त्रेषु समानमंशमुक्त्वा भेदकमंशं दर्शयति—

“ एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्मादुतवो व्यावर्तन्ते ” [सं० का० ५ प्र० ३
अ० १] इति ।

वस्तुभिरित्येकं पदं, तेनेतरेभ्यो मन्त्रेभ्य आद्यमन्त्रो व्यावर्तते । एवं रुद्रादि-
त्यादिभिर्व्यावृत्तिर्योजनीया । यस्मादत्रोपक्रमावसानसाम्ये पदमात्रेण व्यावृत्ति-
स्तस्माल्लोके मासद्वयात्मकत्वसाम्येऽपि वसन्तग्रीष्मादिपदभेदेनै ऋतूनां परस्परं
व्यावृत्तिः ।

कल्पः—“प्राणं मे पाहीति पञ्च प्राणभृत ऋतव्या अनुपधाय” इति । पाठस्तु—

प्राणं मे पाहीति । हे इष्टके मे मदीयं प्राणं पाहि पालय । एवमुत्तर-
त्रापि । उभ्यां विशालया दृष्ट्या विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं
कुर्वित्यर्थः । श्लोकय शब्दसंघाते शक्तं कुरु बहुविधवेदशास्त्रश्रवणसमर्थं
कुर्वित्यर्थः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ प्राणभृत उप दधात्युतुष्वेव प्राणान्दधाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो
न जीर्यन्त्यथो म जनयत्येवैनान् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

ऋतव्योपधानादूर्ध्वं प्राणभृत उपधाने सत्युतुष्वेव प्राणान्स्थापयति । यस्मादेषु
स्थापिताः प्राणास्तस्मात्पुनः पुनरावृत्तावप्युतवः समाना एव दृश्यन्ते न तु जीर्णा
भवन्ति । अपि च प्राणस्थापनादेता(ना)नूतनपुनः पुनरुत्पादयत्येव ।

ऋतव्याभ्य उत्तरभाविनीः प्राणभृतः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

(द्वितीयचितावाश्विन्याख्येष्टकाभिधानम्)

“एष वै वायुर्यत्प्राणो यदृतव्या उपधाय प्राणभृत उपदधाति तस्मात्सर्वानृतु-
मनु वायुरा वरीवर्ति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

योऽयं प्राणः स एष वायुरेव । तथा सत्यृतव्यानामूर्ध्वं प्राणभृतामुपधानेन
सर्वानप्यृतुननुसृत्य वायुः पुनः पुनरावर्तते ।

कल्पः—“ अपस्मिन्वेति पश्चापस्या अनुपरिहारम् ” इति । पाठस्तु—

अपस्मिन्वेति । हे इष्टके त्वमपो जलानि पिन्व प्रणिष्य । ओषधीश्च जिन्व
प्रणिष्य । द्विषान्मनुष्यशरीरं पाहि पालय । चतुष्पात्पशुशरीरमव रक्ष । दिवः
सकाशाद्वृष्टिमेरयाऽऽसमन्तात्प्रवर्तये । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे” [सं०का०५प्र०३अ०१] इति ।

वृष्टिसनीर्वृष्टिप्रदानेनैतन्नामिका इष्टकाः । तत्र प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारं सादयति तस्मात्सर्वानृतुन्वर्षति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

पश्चानामेकप्रयत्नोपधाने सत्येकस्मिन्नेवर्तौ वृष्टिर्भवेन्नेतरेष्वप्यृतुषु । अतस्त-
त्परिहारायानुक्रमेण परितो हत्वा स्थापयेत् । प्राचीमुपधाय प्रदक्षिणामिष्टकामा-
वर्त्य दक्षिणामुपदध्यात् ।

पुनरपीष्टकाहस्तः प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमामुपदध्यादित्येवं योजनीयम् । तथा
सति सर्वानप्यृतुन्प्रति वृष्टिर्भवति ।

प्राणभृतां वृष्टिसनीनां च पूर्वोत्तरभावं प्रशंसति—

“ यत्प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टि-
रीर्ते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

यस्मात्प्राणभृतः पूर्वभाविन्यो वृष्टिसनयः पश्चाद्भाविन्यस्तस्माल्लोकेऽपि दिवः
सकाशात्पूर्वं वायुना प्रेरिता वृष्टिः पश्चात्प्रवर्तते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

द्वितीयस्यां चितौ पञ्च ध्रुवेत्याद्याभिनीस्तथा ।

पञ्चवर्तव्याः सजूर्मन्त्रैराद्यन्तावनुषङ्गकौ ॥

(वयस्याख्येष्टकाभिधानम्)

वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैर्मन्त्रभिदा भवेत् ।

प्राणं प्राणभूतः पञ्च ह्यपोऽपस्याश्च पञ्च हि ॥

ता एव वृष्टिसन्याख्याः प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

— — —

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अ॒यि॒र्वय॑स्त्रि॒ष्टुप्छ॑न्दो॒ दि॒त्यवा॑ङ् वयो॒ वि॒रा-
ट्छ॑न्दः प॒ञ्चा॒वि॒र्वयो॑ गाय॒त्री छ॑न्दस्त्रि॒वत्सो॑ वयं
उ॒ष्णिहा॑ छ॑न्दस्तु॒र्यवा॑ङ् वयोऽनु॒ष्टुप्छ॑न्दः प॒ष्ठ-
वा॒द्वयो॑ बृ॒हती॑ छ॑न्दः उ॒क्षा वयः॑ स॒तोबृ॑हती
छ॑न्दः ऋ॒प॒भो वयः॑ क॒कुच्छ॑न्दो वे॒नुर्वयो॑ जग॒ती
छ॑न्दोऽन॒ड्वान्व॑यः प॒ङ्क्तिश्छ॑न्दो ब॒स्तो वयो॑
वि॒वलं॑ छ॑न्दो वृ॒ष्णिर्वयो॑ वि॒शालं॑ छ॑न्दः पु॒रुषो॑
वय॑स्त॒न्द्रं छ॑न्दो व्या॒घ्रो वयोऽना॑धृष्टं छ॑न्दः
सि॒न्धो वय॑श्छ॒दिश्छ॑न्दो वि॒ष्टम्भो॑ वयोऽधि॑प-
तिश्छ॑न्दः क्ष॒त्रं वयो॑ मय॑न्दं छ॑न्दो वि॒श्वकर्मा॑
वयः॑ परमे॒ष्ठी छ॑न्दो मू॒र्धा वयः॑ प्र॒जाप॑ति-
श्छ॑न्दः (१) ॥

(पुरुषो वयः षड्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

— — —

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाक आश्विन्यादीष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे वयस्याख्या इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अयविर्वय इति पञ्च दक्षिणस्यां श्रोण्यां पष्ठवाद्यय इति पञ्चोत्तरस्यां वस्तो वय इति दक्षिणेऽस्ते वृष्णिर्वय इत्युत्तरे व्याधो वय इति दक्षिणे पक्षे सिंहो वय इत्युत्तर एतद्वा विपरीतं पुरुषो वय इति मध्ये विष्टम्भो वय इति चतस्रो वयस्याः पुरस्तात्प्रतीचीः ” इति । पाठस्तु—

अयविर्वय इति । अविशब्दः पूर्वोक्तरीत्या मासपट्टकमुपलक्षयति । ततः सार्धसंवत्सरपरिमितः कालरूपविरित्युच्यते । हे इष्टके तथाविधं यद्यस्तद्वृत्तिरिति । त्रिष्टुप्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा, तादृशं छन्दस्त्वमसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । दित्यवाद्दिवत्सरपरिमितम् । पञ्चाविः सार्धद्विवत्सरपरिमितम् । त्रिवत्सो वत्सरत्रयपरिमितम् । तुर्यवाद्सार्धसंवत्सरत्रयपरिमितम् । पष्ठवात्संवत्सरचतुष्टयपरिमितम् । उक्ता सार्धसंवत्सरचतुष्टयपरिमितम् । तावति हि काले गौः सेक्ता भवति । एवमृषभादिशब्दास्तत्तत्प्रसिद्धार्थद्वारेण तत्तदर्थसंबन्धवयोविशेषार्थत्वेनोभेदाः । विबलविशालादिशब्दा लोकप्रसिद्धछन्दोऽप्यनभिदधाना अपि शतपथब्राह्मणादिप्रसिद्धछन्दोविशेषवाचिन इति द्रष्टव्यम् । विश्वकर्मशब्दः प्रजापतिवाची । तस्मांनिध्यादिष्टम्भक्षत्रमूर्धशब्दाश्च तदीयमेकदेशविशेषमाचक्षते । तत्र विश्वकर्मशब्देन प्रजापत्यायुःपरिमितः काल उपलक्ष्यते । विष्टम्भशब्देन जगद्धारणवाचिनैकस्याः सृष्टेः स्थितिकाल उपलक्ष्यते । क्षत्रशब्दो बलवाची । ततो यावता कालेनोत्पन्नं ब्राह्मण्यं प्रबलं भवति तावान्कालः क्षत्रशब्देनोपलक्ष्यते । मूर्धशब्दो गुल्लोकरूपं विराजो मूर्धानमाचष्टे । तेन गुल्लोकस्य यावान्कालस्तावान्कालो लक्ष्यते । नानाविधवयोरूपा नानाविधछन्दोरूपा च त्वमसीति तात्पर्यार्थः ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेया वयस्याख्या इष्टकास्तासां पूर्वानुवाकावसाने पठिताभिरपस्याभिः सह पौर्वापर्यं निश्चेतुं प्रस्तौति—

“ पशवो वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नानावृत्तास्तेऽप एवाभि समनसः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

वयस्यानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् । पशवश्च नानाविधरुचियुक्ताः । य(एक)स्मै पशवे यादृशं तृणादिकं रोचते तादृशमेवाग्न्यस्मा अग्नि रोचत

(वयस्यान्येष्टकाभिधानम्)

इति नास्ति नियमः । एकेनाऽऽध्याय परित्यक्तस्यापि तृणस्यान्येन भक्षणदर्श-
नात् । अतो नानामनस्कत्वम् । ततो नानाव्रता भिन्नकर्माणः । एकः पशुर्लाङ्गलं
बह्वेतेऽपरः शकटमन्यस्तु पृष्ठभारम् । एवं विविधरुचयो विविधव्यापारा अपि
पशवोऽपोऽभिलक्ष्य सर्वेऽपि समानमनस्का एव । मध्याह्नकाले युगपदुदकपान-
दर्शनात् । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां वयस्यानामुत्तरभावित्वं विधत्ते—

“ यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उप दध्यादसं-
ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्तस्यादित्यपस्या-
स्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात्संज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

वयःशब्दोपेतैरूपाविर्वयास्त्रिष्टुपूछन्द इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वयस्थाः ।
अऽशब्दोपेतैरपास्त्रिष्टुपूछन्द इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्थाः । तत्रापस्थानामु-
त्तरभावित्वे ताभिरितरासां पशुरूपाणामभिभूतत्वादस्य यजमानस्य पशुभिरसं-
ज्ञानं करोति, पशुनिमित्तकं संज्ञानमकृतं भवति । अतः पशुमानवज्ञातत्वात्पशु-
रहितो भवति । पशुरूपाणां वयस्यानामुत्तरभावित्वे पुनरनभिभूतत्वादस्य यज-
मानस्य पशुभिः संज्ञानं करोति, पशुनिमित्तकं संज्ञानं कृतं भवति । अवज्ञा-
विपरीत आदरः संज्ञानम् । तेनायं पशुमान्भवत्येव । तस्मादपस्याः पूर्वभाविन्यो
वयस्या उत्तरभाविन्य इत्यर्थः ।

विष्टम्भो वय इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेयानां प्राग्देशं विधत्ते—

“ चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्ले द्वे
कृष्णे ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

चक्षुरिन्द्रियसंबन्धिनोर्द्वयोर्गोलकयोर्मध्ये प्रौढे द्वे शुक्लमण्डले, तयोर्मध्ये द्वे
कृष्णमण्डले इत्येवं रूपचतुष्टयम् ।

तेषु चतुर्षु मन्त्रेष्वन्तिममन्त्रे यो मूर्धशब्दस्तं प्रशंसति—

“ मूर्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात्पुरस्तान्मूर्धा ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

मूर्धञ्शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्धन्वत्यः । यस्मात्पूर्वस्यां दिश्युपधेया
मूर्धञ्शब्दोपेतमन्त्रसाध्यास्तस्मात्पक्ष्याकारेण जीवमानस्याग्नेरपि मूर्धा पूर्वस्यां
दिशि भवति ।

१ ख. च. “हति अव” । २ ख. च. प्रदेशं । ३ ख. ड. “मन्त्रार्थसा” । ४ ख. च.

• इत्येवम्

१८६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(वयस्याख्येष्टकाभिधानम्)

व्यविर्वय इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन पष्ठवाद्वय इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन षोपधेयाना-
मिष्टकानां देशविशेषं विधत्ते—

“ पञ्च दक्षिणायाः श्रोण्यामुपदधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पञ्चाद्वर्षीयान्पुर-
स्तात्प्रवणः पशुः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

यस्मादत्र श्रोण्योर्बहव इष्टकास्तस्मात्पशोरपि श्रोणितः पूर्वभागो निम्नः ।

अथ मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्विशेषौ विधत्ते—

“ वस्तो वय इति दक्षिणेऽस उप दधाति वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽसावेव
प्रति दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

उत्तरे, अंस उपदधातीत्यनुवर्तते । तेनोपधानद्वयेनाग्नेरंसावेव संवादयति ।
अन्येन मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्देशविशेषौ विधत्ते—

“ व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उप दधाति सिंहो वय इत्युत्तरे पक्षयो-
रेव वीर्यं दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १] इति ।

उत्तरे, पक्ष उपदधातीत्यनुवर्तते । व्याघ्रसिंहयोरधिकवीर्योपेतत्वादनेनोप-
धानद्वयेन पक्षयोर्वीर्यं स्थापयत्येव ।

अन्येन मन्त्रेणोपधेयाया इष्टकायाः स्थानं विधत्ते—

“ पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात्पुरुषः पशूनामधिपतिः ” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० १] इति ।

यस्मान्मध्यदेश उपधानमन्त्रे पुरुषशब्दोऽस्ति तस्माच्छोके पुरुषः पशूनां
स्वामी भवति । इतरास्तु वयस्याः पशव इत्युक्तम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

त्रियविस्तु (व्याविर्वयो) वयस्याख्या दध्यादेकोनविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थस्तण्डे, तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(तृतीयचित्तौ स्वयमातृणादीष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॒ग्नी अव्य॑थमा॒नामिष्ट॑कां ह॒ह॒तं यु॒वम् ।
 पृ॒ष्ठेन॒ यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षं च वि बा॒ध-
 ता॒म् । वि॒श्वक॑र्मा त्वां सादय॒त्वन्तरि॑क्षस्य पृ॒ष्ठे
 व्यच॑स्वतीं प्रथ॒स्वतीं भा॒स्वतीं॑ सूरि॒मती॒मा
 या यां भा॒स्या पृथि॒वीमोर्व॑न्तरि॒क्षमन्तरि॑क्षं
 यच्छा॒न्तरि॑क्षं ह॒ह॒न्तरि॑क्षं मा हि॒सिर्वि॑-
 श्वस्मै प्रा॒णाय॑षा॒नाय॑ व्या॒नायो॑दानाय॒ प्रति॒-
 ष्ठाये॑ च॒रित्रा॑य वा॒युस्त्वा॒ऽभि पा॑तु म॒ह्या
 स्व॒स्या छ॒र्दिषा॑ (१) श॑ंतमे॒न त॑यां दे॒वत॑-
 याऽङ्गि॒रस्व॑द्ध॒रुवा सी॑दि । रा॒ज्या॑सि प्रा॒ची दि॒ग्वि॒-
 रा॒डसि॑ दाक्षि॒णा दि॒क्स॒म्राड॑सि प्र॒तीची॑ दि॒-
 क॒स्वरा॒डस्यु॑दी॒ची दि॒गाधि॑प॒त्यासि॑ बृ॒हती॑ दि॒गा-
 यु॒र्मे पा॑हि प्रा॒णं मे॑ पा॒ह्यपा॒नं मे॑ पा॒हि व्या॒नं
 मे॑ पा॒हि चक्षु॑र्मे पा॒हि श्रो॒त्रं मे॑ पा॒हि मनो॑
 मे जि॒न्व वाचं॑ मे पि॒न्वाऽऽत्मा॑नं मे पा॒हि
 ज्योति॑र्मे यच्छ (२) ॥

(छ॒र्दिषा पि॒न्व षट् च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके वयस्याख्या इष्टका उक्ताः । तावता द्वितीयचितिः समाप्ता ।
 अथ षष्ठे तृतीयस्यां चित्तौ स्वयमातृणाद्या उच्यन्ते ।

कल्पः—“ओभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य तृतीयां चितिं चिनोतीन्द्राग्नी अव्यथ-
 मानामिति स्वयमातृणामपिमृश्याधेनोपप्राप्य” इति । पाठस्तु—

(तृतीयचित्तौ स्वयमातृण्णादीष्टकाभिधानम्)

इन्द्राग्नी इति । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानां भङ्गुरहितां स्वयमा-
तृण्णारूयामिष्टकां दृढं कुरुतम् । इयं चेष्टका स्वकीयेनोपरिभागेन(ण)
लोकत्रयं विबाधतां बाधमानेव व्याप्नोत्वित्यर्थः ।

कल्पः—“ विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह
मध्येऽग्निरुपदधाति ” इति । पाठस्तु—

विश्वकर्मा त्वेति । विश्वानि कर्माणि यस्यासौ विश्वकर्मा प्रजापतिः । हे
स्वयमातृण्णे प्रजापतिस्त्वामन्तरिक्षस्य पृष्ठ उपरि-सादयतु । कीदृशीं, व्यचस्वतीं
व्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं विस्तारयुक्तां भास्वतीं भायुक्तां सूरिमतीं विद्वद्भिर्ऋत्विग्भि-
र्युक्तां, तां येयं स्वयमातृण्णा त्वं द्युलोकमाभासि सर्वतः प्रकाशयसि । तथा पृथि-
वीमाभासि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाऽऽभासि । तादृशी त्वमन्तरिक्षमिदं यच्छ
गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । तथाऽन्तरिक्षं दृढं परोपद्रवराहित्येन
दृढी कुरु । त्वमपि तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदा-
नारूपवायुवृत्तिलाभाय, प्रतिष्ठायै स्वगृहे प्रतिष्ठालाभाय, चरित्राय शास्त्राया-
चरणाय, प्राणिनामेतस्य सर्वस्य सिद्धयर्थमयं वायुस्त्वामभितः पातु । केन
रक्षणमिति तदुच्यते—मत्स्या स्वस्त्या महत्या योगक्षेमसंपत्त्या शतमेन च्छर्दिषा
सुरकारिणा दीप्तिविशेषेण । तव स्वामिभूता या देवता तयाऽनुगृहीता ध्रुवा
स्थिरा सती सीदेहोपविश । अङ्गिरस्वदाङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा ध्रुवा
स्थिरा तद्वत् । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमभिमर्शनपूर्वकमुपधानं विधत्ते—

“ इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृण्णामुप दधातीन्द्राग्निभ्यां वा इमौ
लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

वस्मादिन्द्राग्निभ्यां लोकद्वयं विधृतं तस्मादत्रापि लोकद्वयधारणायेन्द्राग्नी इति
मन्त्रः प्रयुज्यते । प्रकारन्तरेणेन्द्राग्नी मन्त्रगतौ प्रशंसति—

“ अभूतेव वा एषा यन्मध्यमा चितिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहे
न्द्राग्नी वै देवानामोजोभूतामोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै ” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० २] इति ।

अधस्ताच्चित्तिद्वयं पूर्वमुक्तमुपरितनं तु चित्तिद्वयं वक्ष्यते । तस्मादियं तृतीया
चित्तिर्मध्यमा सा च भूमिस्पर्शाभावात्केनाप्यधुता वर्तते । अतोऽन्तरिक्षस-

(तृतीयचितौ स्वयमातृण्णादीष्टकाभिधानम्)

दृशी । अतस्तस्याश्रितेर्धृतिसिद्धयर्थमिन्द्राग्नी इति मन्त्रं पठेत् । देवानां मध्ये ताविन्द्राग्नी बलधारिणौ । तद्धलेनैवैनामन्तरिक्षे भूमिस्पर्शमन्तरेण चिनुते । भूमि-
स्पर्शाभावेऽपि तद्धलेन चितत्वाद्धता भवति ।

पूर्वं विहितां स्वयमातृण्णामनूद्य प्रशंसति—

“ स्वयमातृण्णामुप दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमातृण्णाऽन्तरिक्षमेवोप धत्ते ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

भूमिस्पर्शाभावादन्तरिक्षसादृश्यम् । यदा त्वयमुपधानविधिस्तदानीमेतदनुवादेन पूर्वोक्तो मन्त्रविनियोगो द्रष्टव्यः ।

उपधानात्प्राचीनमश्वोपघ्रापणं विधत्ते—

“ अश्वमुप घ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजाप-
तिनैवार्मिं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

इष्टकागतं छिद्रं प्रशंसति—

“ स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुरूप्यात्यै ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

सति हि च्छिद्रे श्वासोऽनुपरुद्धः सन्निर्गच्छति । आवरणाभावात्स्वर्गोऽपि द्रष्टुं शक्यते । कल्पः—“ राज्ञ्यासि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः प्रतिदिशमेकां मध्ये ” इति । पाठस्तु—

राज्ञ्यासि प्राचीति । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना दीप्यमाना सती प्राची दिगसि पूर्वदिशूपासि । विराड्विविधं राजमाना दक्षिणा दिगसि । सम्राट् सम्य-
ग्राजमाना प्रतीची दिगसि । स्वराट्स्वयमेव राजमानोदीची दिगसि । अधिकं पातीत्याधिपत्नी, तादृशी त्वं बृहती प्रौढोर्ध्वा दिगसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ देवानां वै सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवलीयन्त त एता दिश्या अपश्य-
न्ता उपादधत ताभिर्वै ते दिशोऽदृश्यदृश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

देवाः पुरा भूमौ स्थिताः कदाचित्स्वर्गं लोकं गताः । तत्र गच्छतां देवानां संबन्धिन्यो या भूमिष्ठा दिशस्ताः समवलीयन्त रक्षकाभावात्सम्यग्विशिर्णाः । दिग्धर्तिनां प्राणिनामस्वास्थ्यमेव दिशां विशरणम् । ते देवा विचार्य दिशां धारण-

(तृतीयचितौ स्वयमातृण्णादीष्टकाभिधानम्)

समर्था एता दिश्या नामेष्टका अपश्यन् । दिक्शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका दिश्याः । तदुपधानाद्देवानामिव यजमानस्यापि दिशो दृढा भवन्ति ।

कल्पः—“ आयुर्मे पाहीति दश प्राणभूतः पुरस्तादुपधाय ” इति । षाठस्तु—

आयुर्मे पाहीति । हे इष्टके मे मदीयमायुः पाहि रक्ष । एवमुत्तत्रापि योष्यम् । जिन्व प्रीणय । आत्मानं जीवस्वरूपम् । ज्योतिर्यच्छ देहि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ दश प्राणभूतः पुरस्तादुप दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणा-
नेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणाः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।
प्राणेशब्दोपेतान्मन्त्रानुपधानकाले विभ्रतीति प्राणभूतः । शिरसि सप्त च्छिद्राणि ।
अधस्तादुभे । तेषु च्छिद्रेषु संचरन्तः प्राणा नवसंख्याकाः । नाभिर्दशमी छिद्ररूपा ।
अतस्त्वत्प्रत्यप्राणेन सह दश प्राणान्पूर्वस्यां दिश्युपधत्ते । यस्मादेते पूर्वस्यां दि-
श्युपहितास्तस्माल्लोकेऽपि प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य श्वासदृष्टिप्रसारादयः पूर्वस्यामेव
दिशि भवन्ति । चरममन्त्रे ज्योतिःशब्दं प्रशंसति—

“ ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात्प्राणानां वाग्ज्योतिरुत्तमा ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्येष्टका ज्योतिष्मती । यस्मात्सा चरमा
तस्माल्लोकेऽपि स्वार्थप्रकाशकत्वेन ज्योतीरूपा वाक्सर्वेषामिन्द्रियाणामुत्तमा
भवति । संख्यां प्रशंसति—

“ दशोप दधाति दशाक्षरा विराड्विराट्छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते
तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपास्महे ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

दीप्तिवाचिना राजतिधातुजन्येन निर्दिश्यमानत्वादियं विराट्छन्दसां मध्ये
ज्योतिः । तथा सति तादृग्दशानां पूर्वदिश्युपधानेन ज्योतिरेव तत्र धारितं
भवति । यस्मात्पूर्वस्यां दिशि ज्योतिर्धृतं तस्माद्वयं प्रातःसंध्याकाले पूर्वस्यां
दिशि ज्योतिर्मण्डलमुपास्महे । अत्र विनियोगसंग्रहः—

तृतीयस्यां चिताविन्द्रा स्वयमातृण्णकां स्पृशेत् ।

विभेत्युपदधात्येनां राज्ञी दिश्यास्तु पञ्चभिः ।

आयुर्दश प्राणभूतो मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

(बृहत्याख्येष्टकाभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दोऽस्त्रीविश्छ-
न्दः पङ्क्तिश्छन्द उणिहा छन्दो बृहती छन्दोऽ-
नुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्
छन्दो जगती छन्दः पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं
छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो
मनश्छन्दो वाक्छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यं
छन्दो गौश्छन्दोऽजा छन्दोऽश्वश्छन्दः । अग्निर्दे-
वता (१) वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता
विश्वे देवा देवता मरुतो देवता बृहस्पतिर्देव-
तेन्द्रो देवता वरुणो देवता मूर्धाऽसि राङ्ध्रु-
वाऽसि धरुणा यन्त्र्यसि यमित्रीषे त्वोर्जे त्वा
कृण्यै त्वा क्षेमाय त्वा यन्त्री राङ्ध्रुवाऽसि
धरणी धन्यसि धरित्र्यायुषे त्वा वर्चसे त्वौजसे
त्वा बलाय त्वा (२) ॥

(देवताऽऽयुषे त्वा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके स्वयमातृणाद्या इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे बृहत्याख्या इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ षट्त्रिंशत् बृहतीर्मा छन्द इति द्वादश दक्षिणतः पृथिवी छन्द इति द्वादश पश्चादग्निर्देवतेति द्वादशोत्तरतः ” इति । पाठस्तु—

मा छन्दः प्रमेति । अत्र माप्रमाप्रतिमास्त्रीवि(व्यादि)शब्दाभिधेया-
छन्दोविशेषाः । केचिद्वदे प्रसिद्धाः केचिल्लोकेष्वपि प्रसिद्धाः । हे इष्टके त्वं
मानामकच्छन्दोरूपाऽसि । प्रमानामकच्छन्दोरूपाऽसि । एवं सर्वत्र योज्यम् ।
अग्न्यादीनां तु देवतात्वं प्रसिद्धम् । हे इष्टके त्वमग्निदेवतारूपाऽसि । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । एतैर्मन्त्रैरिष्टकोषधानं विधातुं प्रस्तौति—

“ छन्दांसि पशुष्वग्निमयुस्तान्बृहत्पुदजयत्तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिद्वायव्यादिच्छन्दोदेवताः परस्परं मात्सर्येण कांचिदार्जं मर्यादां
प्राप्ताः । अहमेवाऽऽदौ पशून्स्वी करिष्यामीति प्रतिज्ञा मर्यादा । तदानीं बृह-
त्याख्या छन्दोदेवता देवतान्तराण्युलङ्घ्य स्वयमेवाजयत् । अतस्तदीयनाम्ना
पशवो बार्हता इत्येवं प्रसिद्धिं गताः । यथा बृहती छन्दसां मध्ये प्रशस्ता,
एवं बृहत्याख्या इष्टका अपि प्रशस्ता इति तात्पर्यार्थः ।

ता एता इष्टका दिग्विशेषेषु विधत्ते—

“मा छन्द इति दक्षिणत उप दधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्दः
इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो धत्ते
तस्मादुत्तरतोभिप्रयायी जयति” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

माशब्देन मासा उच्यन्ते । दक्षिणदिग्विधानेन दक्षिणादिवृत्तिः, सूर्यस्य
गोलकप्रदक्षिणावृत्त्या निष्पाद्यमानत्वाच्चैत्रादिमासा दक्षिणावृतः । पश्चिमदि-
श्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रेष्वदौ पृथिवीशब्दः पठितः । पृथिवी च सर्वस्य
जगतः प्रतिष्ठा । तस्मात्तदुपधानं प्रतिष्ठित्यै भवति । उदीच्यां दिश्युपधेया-
नामिष्टकानां मन्त्रादावग्निशब्दः पठितः । अग्निश्च दाहकशक्तियुक्तत्वादोज
इत्युच्यते । तस्मादोज एवोदीच्यामुपहितं भवति । यस्मादुदीच्यामुग्न्यादिदेवता-

(बृहत्याख्येष्टकाभिधानम्)

शक्तिरूपमोजस्तिष्ठति तस्मादुत्तराभिमुखत्वेन प्रयाणं कुर्वन्तीर्थयात्रादिजन्यपुण्यो-
पेतत्वात्परलोकं जयति ।

मन्त्रपाठप्राप्तामिष्टकासंख्यां प्रशंसति—

“ षट्त्रिंशत्सं पद्यन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै
पशूनव रुन्धे बृहती छन्दसाः स्वाराज्यं परीयाय यस्यैता उपधीयन्ते गच्छति
स्वाराज्यम् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

बृहत्या जितत्वात्पशूनां बार्हतत्वं, जेतृत्वादेव बृहत्याः स्वाराज्यमपि ।

कल्पः—“ मूर्धाऽसि राडिति सप्त बालखिल्याः पुरस्तात्प्रतीचीर्यन्त्री राडिति
सप्त पश्चात्प्राचीः ” इति । पाठस्तु—मूर्धाऽसीति ।

हे इष्टके त्वं मूर्धा मूर्ध्वदुत्तमा राज्ञाजमाना चासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवा
स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके त्वं यन्त्री स्वयमपि नियता यमित्री
सर्वेषां नियमनकारिणी चासि । हे इष्टके इषेऽन्नाय त्वा त्वाम्, उपदधामीति
शेषः । ऊर्जे बलाय त्वामुपदधामि । कृष्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामुपदधामि । क्षेमाय
संपादितस्य धनस्य रक्षणाय त्वामुपदधामि । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैः पुरस्तादुपधेयाः ।
हे इष्टके त्वं यन्त्री नियमोपेता राज्ञाजमाना चासि । तथा ध्रुवा स्थिरा धरणी
धारणहेतुश्चासि । धर्त्री धारणं कुर्वती धरित्री भूमिरूपा चासि । आयुष आयु-
वृद्धयर्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि । ओजसेऽष्टमधातुवृद्धयर्थं
त्वामुपदधामि । बलाय तेजःकार्यार्थं त्वामुपदधामि । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैः पश्चि-
मायां दिश्युपधामम् ।

तैरेतैरुभयविधमन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ सप्त बालखिल्याः पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात्सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा
द्वाववाञ्चो प्राणानाः सर्वायंत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

बालखिल्यनामकैर्मुनिभिरादौ दृष्टत्वादिष्टका अपि बालखिल्याख्याः । इष्ट-
कागतया सप्तसंख्यया शीर्षण्यच्छिद्रसाम्यं, पुरस्तादेकं सप्तकं पश्चादेकं सप्त-
कमिति सप्तकयोर्द्वित्वादधोदेशवर्तिच्छिद्रद्वयसाम्यम् । अतः सर्वेषां प्राणानां
सर्वायंत्वायेदमुपधानम् । सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते—

“ मूर्धाऽसि राडिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राडिति पश्चात्प्राणानेवास्मै
समीची दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० २] इति ।

(चतुर्थविंशतिवक्ष्ययास्तोमीयाख्येष्टकासु कासांचिदभिधानम्)

सप्तकद्वयस्य परस्पराभिमुख्येन प्राणानां सम्यक्त्वं संपद्यते । सम्यक्त्वं नाम स्वस्वव्यापारक्षमत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

मा दक्षिणस्यां बृहतीः पृथि पश्चादथोत्तरे ।

अग्निरित्यादिकाः सर्वा द्वादश द्वादशोदिताः ॥

मूर्धा यन्त्री बालखित्याः पुरः पश्चाच्च सप्तभिः ।

सप्तमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः पञ्चाशदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथर्पकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आशुस्त्रिंशद्भ्रान्तः पञ्चदशो व्योम सप्तदशः
प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभिवर्तः सविंशो
धरुण एकविंशो वचो द्वाविंशः संभरणस्र-
योविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भाः पञ्चविंश
ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रय-
स्त्रिंशो ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः
षट्त्रिंशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो धर्मश्चतु-
ष्टोमः (१) ॥

(आशुः सप्तत्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके बृहत्याद्या इष्टका अभिहितः । तावता तृतीया चितिः
समाप्ता । अथाष्टमे चतुर्थ्या चिदावक्ष्ययास्तोमीयाख्याख्येष्टकासु काश्विदु-

(चतुर्थचितावक्षणास्तोमीयारूपेष्टकासु कासांश्चिदभिधानम्)

च्यन्ते । कल्पः—“ शोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य चतुर्थीं चितिं चिनोत्याशु-
स्त्रिवृद्धमेर्भागोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां यथाब्राह्मणमुपधाय ” इति ।

तथाऽऽद्यानुवाकपाठस्तु—

आशुस्त्रिवृद्भान्त इति । अत्र त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशाष्टादशनवदशादि-
शब्दाः स्तोमविशेषवाचिनः । स्तोमाश्च तृचनिष्ठस्य साम्न आवृत्तिभेदान्निष्प-
द्यन्ते । आवृत्तिप्रकारस्तु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां समिधमा तिष्ठेत्पश्चिन्ननुवाके
सामब्राह्मणोदाहरणेनास्माभिव्याख्यातः । एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्या अपि
स्तोमाः सामब्राह्मणे निरूपिताः । अष्टादशनवदशादयस्तु न्यायेनोन्नेया उपस्तोमाः ।
ते तु ब्राह्मण आज्ञाताः । तदुन्नयनार्थंस्त्वावृत्तिप्रकारः सामसूत्रादवगन्तव्यः ।
अत्र त्रिवृद्वादयश्चतुष्टोमान्ता अष्टादशसंख्याकाः स्तोमविशेषा आज्ञाताः ।
आशुभान्त इत्यादीनि स्तोमविशेषणानि । तत्र कानिचिद्गुणवाचीनि कानिचि-
द्द्रव्यवाचीनि । तथा सति गुणसंबन्धं द्रव्यतादात्म्यं वा स्तोमेषूपचर्य तत्तत्स्तो-
मरूपत्वं तत्तदिष्टकायाः प्रशंसार्थमुपन्यस्यते । तत्रैवमक्षरयोजना—आशुः
शैष्यगुणोपेतो यस्त्रिवृत्स्तोमो हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
भान्तो भासमानः । व्योम प्रसिद्धं द्रव्यम् । प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरा यस्यासौ प्रतूर्तिः ।
शीघ्रकारिणीत्यर्थः । तपः प्रसिद्धम् । अभिवर्तः सामविशेषः । सह विंशत्या
संख्यया वर्तते इति सविंशः स्तोमविशेषः । धरुणो धारकः । वर्चो बलहेतुः ।
संभरणः सम्यक्पोषकः । योनिः प्रजोत्पादकः । गर्भाः प्रसिद्धाः । ओजोऽ-
ष्टमधातुः । क्रतुर्ज्योतिष्टोमादिः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः । ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य
विष्टपं निवासस्थानम् । ‘ असौ वा आदित्यो ब्रध्नः ’ इति श्रुत्यन्त-
रात् । नाकः स्वर्गाख्यभोगभूमिः । विपरीतत्वेन वर्तनं यस्यासौ विवर्तः ।
त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशा अनेनैवाऽऽन्नातक्रमेण कचिदनु-
ष्ठीयन्ते, कचित्तु विपरीतक्रमेण । अत एव सूत्रकारेण कचिदुक्तम्—“ त्रय-
स्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृदुत्तमाः ” इति । धर्त्रो धारकः । चतुष्टोमस्त्रिवृत्पञ्च-
दशसप्तदशैकविंशानां समूहः । एतैः स्तोमवाचिभिरष्टादशभिर्मन्त्रैः स्तोम-
रूपत्वमापादिता अष्टादशेष्टका उपदृश्यात् ।

एतैर्मन्त्रैः साम्यमुपधानं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता अक्षणास्तोमीया
[अपश्यन्ता अन्यथाऽनुष्यान्त्यथोपादधन्त तदसुरा नान्ववायन्ततो देवा अभव-

१८०६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(चतुर्थचितावक्षणास्तोमीयाख्येष्टकासु कासांचिदभिधानम्)

अपराऽसुरा यदक्षणास्तोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपदधाति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पुरा कदाचिद्देवसाम्यं प्राप्तुमसुरा देवसमीपे गूढचारिणं पुरुषमवस्थाप्य तन्मुखेनावगत्य देवा यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन्स्तत्सर्वं स्वयमपि तथैवानुष्ठितवन्तः । ततस्तान्वञ्चयितुं देवा अक्षणास्तोमीयाख्या एता इष्टका अपश्यन् । स्तोमवा-
चिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात्स्तोमीयाः । तत्रापि मन्त्रपाठक्रममुल्लङ्घ्य वक्तृत्वे-
नानुष्ठेयत्वादक्षणास्तोमीयाः । कथं वक्तृत्वमिति तदुच्यते—अन्यथा मन्त्रानु-
वचनमन्यथेष्टकोपधानमिति वक्तृत्वम् । भान्तः पञ्चदश इत्ययमनुवचने द्वितीयो
मन्त्रः, उपधाने तुरीयः । व्योम सप्तदश इत्यनुवचने तृतीयो मन्त्रः, उपधाने
तु द्वितीयः । एवं सर्वत्र वक्तृत्वं द्रष्टव्यम् । तदानीं गूढचारी विभ्रान्तः । तन्मु-
खादनवगतशब्दा असुरा देवाननुगन्तुं नाशक्नुवन् । ततोऽसुराणां पराभवो
देवानां जयश्चाऽऽसीत् । तस्माद्यजमानोऽपि तथैवोपदध्यात् । तदुपधानं भ्रातृ-
व्याभिभूत्यै स्वस्य जयाय च संपद्यते ।

तदेवं सामान्याकारेण विधाय विशेषाकारेण प्रथमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ आशुस्त्रिवृदिति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
यातयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

स्तोमानां मध्ये प्रथमभावित्वाच्चिवृतो यज्ञमुखत्वम् । तन्मन्त्रेणोपधानेन पूर्व-
स्यां दिशि यज्ञमुखं प्रसारयति । अथानुवचने तृतीयं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ व्योम सप्तदश इति दक्षिणतोऽन्नं वै व्योमान्नः सप्तदशोऽन्नमेव दक्षि-
णतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

व्योमवदाकाशबहुले क्षेत्रे बहुधान्यनिष्पत्तेर्व्योम्नोऽन्नत्वम् । सप्तदशस्तोम-
स्यान्नसंपादकैर्वैश्वैः सह प्रजापतेर्मध्यदेशादुत्पन्नत्वादन्नत्वम् । यस्मादीदृशेन
मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिश्युपधानं तद्दिश्यन्नोपधानतुल्यं तस्मात्त्रोकेऽपि हि दक्षि-
णहस्तेनान्नं भुज्यते । अथ सप्तममन्त्रं विनियुक्ते—

“ धरुण एकविंश इति पश्चात्प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

सामिधेनीप्रकरण एकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठेत्यान्नातत्वादस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते—

(चतुर्थचितावक्षण्यास्तोमीयाख्येष्टकासु कासांचिदभिधानम्)

“ भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभिपयायी जयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति

भासेनस्यौजःकार्यत्वादोजस्त्वम् । अन्यत्र पञ्चदशो वज्र इत्याम्नातत्वाद्दोषो बलहेतुर्वाच्यौजस्त्वम् । अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ प्रतूर्तिरष्टादश इति पुरस्तादुप दधाति द्वौ त्रिवृतावभिपूर्वं यज्ञमुखे वि यतयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अष्टादशस्तोमस्य पूर्वोत्तरभागयोर्नवसंख्योपेतत्वाद्द्वौ त्रिवृतौ संपद्येत । चाभिपूर्वमनुक्रमेण यज्ञमुखे प्रसारयति । अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ अभिवर्तः सविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वा अभिवर्तोऽन्नं सविंशोऽन्नेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अभिवर्तसाम्नोऽन्नसाधनत्वादन्नत्वम् । विंशस्तोमस्य दशसंख्याकद्वयोपेतविराड्द्वाराऽन्नत्वम् । अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ वर्चो द्वाविंश इति पश्चाद्याद्विंशतिर्द्वे तेन विराजौ यद्द्वे प्रतिष्ठा ते विराजोरेवाभिपूर्वमन्नाद्ये प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति । द्वाविंशतिसंख्यामध्ये येयं विंशतिस्तेन विंशतिसंख्याविशेषेण दशसंख्योपेतो द्वे विराजौ संपद्येत । विंशतेरुपरि ये द्वे तेन द्विसंख्याविशेषेण पादयोः प्रतिष्ठाहेतुस्त्वम् । तथा सति विराजोः संबन्धिन्येवान्नाद्ये क्रमेण प्रतिष्ठितो भवति । अथ पञ्चममन्त्रं विनियुक्ते—

“ तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात्सव्यो हस्तयोस्तपस्वितरः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

यस्मादुदीच्यां दिशि तप इति मन्त्रः प्रवर्तते तस्मादुत्तरदिग्वर्ती वामहस्तयोर्हस्तयोर्मध्येऽतिशयेन तपस्वी । दक्षिणहस्तवद्भोजनशक्त्यभावाद्मशनतपोरूपत्वात् । अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुप दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गाय यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति । प्रातःसवने प्रवृत्तत्वाद्गायत्र्या यज्ञमुखत्वम् ।

१ घ. ङ. 'समान' । २ ख. घ. ङ. च. 'त्वादोज' । ३ क. घ. ङ. 'ख्या' । ४ क. ख. च. 'तत्वात्प्रतिष्ठा । तादृशद्विसंख्याविशेषेण त' ।

(चतुर्थचितावक्षणास्तोमीयारूपेणकासु कासांचिदभिधानम्)

अथैकादशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽनं वै गर्भा अनं पञ्चविंशोऽनमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नत्वं, पञ्चविंशस्यान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ।

अथ द्वादशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ओजास्त्रिणव इति पश्चादिमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु भविषिष्यति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

त्रिणवे त्रिसंख्याया विद्यमानत्वाल्लोकत्रयत्वरूपत्वम् ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ संभरणस्त्रयोविंश इत्युत्तरतस्तस्मात्सव्यो हस्तयोः संभार्यतरः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

सव्यगम्भरणीयं भिक्षापात्रादिकं येन वामहस्तेन सोऽयं संभार्यतरः । वतः सोऽतिशयेन हस्तयोरुभयोर्मध्ये धार्यं धारयति ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ क्रतुरेकात्रिंश इति पुरस्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

मन्त्रनिष्पाद्यत्वात्क्रतोर्वाग्युपत्वम् । सा च वाग्यज्ञस्य मुखम् । प्रथमं मन्त्रमुच्चार्य पश्चादनुष्ठेयत्वात् । अथ पञ्चदशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

यद्यप्यादित्य एव ब्रध्नो विष्टपं तु तस्य निवासस्थानं तथाऽप्यत्राभेद उपचर्यते । दक्षिणस्यां दिश्यादित्यसंबन्धिमन्त्रेणोपधानादक्षिणहस्तो ब्रह्मवर्चसाधिकः । दक्षिणहस्ते ब्रह्मवर्चसशब्दाभिधेयं यद्वैदिकहोमपूजादिकं धारयति तस्मादक्षिणभाग एवातिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तः । अत एवाऽऽशीर्वादादौ स एव हस्तः प्रसरति ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(अवशिष्टाक्षयास्तोमीयाख्येष्टकाभिधानम्)

मन्त्रगतेनैव प्रतिष्ठाशब्देन प्रतिष्ठा सूचिता । अथ षोडशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ नाकः षट्त्रिंश इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ३] इति । नाकशब्दार्थः प्रतिष्ठ इव । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आशुरष्टादशाऽऽदध्यादक्षयास्तोमसंयुताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भा॒गोऽसि॑ क्षी॒क्षाया॒ आधि॑पत्यं ब्र॒ह्म
स्पृ॒तं त्रि॒वृत्स्तोम॑ इन्द्र॒स्य भा॒गोऽसि॑ वि॒ष्णोरा॒धि॑पत्यं क्ष॒त्रं स्पृ॒तं पञ्च॑द॒शः स्तोमो॑ नृ॒चक्ष॑सां
भा॒गोऽसि॑ धा॒तुराधि॑पत्यं ज॒नित्रं॑ स्पृ॒तं सप्त॑द॒शः स्तोमो॑ मि॒त्रस्य॑ भा॒गोऽसि॑ वरु॒णस्याऽऽधि॑पत्यं दि॒वो वृ॒ष्टिर्वा॒ताः स्पृ॒ता एक॑विं॒शः
स्तोमोऽदित्यै॑ भा॒गोऽसि॑ पू॒ष्ण आधि॑पत्यमोजः
स्पृ॒तं त्रि॒णवः॑ स्तोमो॑ वसू॒नां भा॒गोऽसि॑ (१)
इ॒न्द्राणामाधि॑पत्यं चतु॒ष्पात्स्पृ॒तं चतु॑र्विं॒शः
स्तोम॑ आ॒दित्या॑मी भा॒गोऽसि॑ म॒रुता॑माधि॑पत्यं
ग॒र्भाः स्पृ॒ताः पञ्च॑विं॒शः स्तोमो॑ दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुर्भा॑गोऽसि॑ ब॒हुर॑स्प॒तेराधि॑पत्यं स॒मीची॑र्दि॒शः
स्पृ॒ताश्व॑तुष्टोमः स्तोमो॑ या॒वा॑नां भा॒गोऽस्य॑ या॒वाना॑माधि॑पत्यं प्र॒जाः स्पृ॒ताश्व॑तुश्च॒त्वारि॑ं॒शः
स्तोम॑ ऋ॒भूणां॑ भा॒गोऽसि॑ वि॒श्वेषां॑ दे॒वाना॑माधि॑पत्यं भू॒तं वि॒शान्तं॑ स्पृ॒तं त्रय॑स्त्रिं॒शः
स्तोमः॑ (२) ॥

(अवशिष्टाक्षण्यास्तोमीयाख्येष्टकाभिधानम्)

(वसूनां भागोऽसि षट्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके काश्चिदक्षण्यास्तोमीयारूपा इष्टका उक्ताः । अथ नवमेऽवशि-
ष्टास्ता उच्यन्ते । तासामवशिष्टानामिष्टकानां मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रमाह—अग्नेर्भागोऽसीति । हे इष्टके योऽयमग्नेर्भागो हविःक्षणः, यच्च दीक्षादेव-
ताया आधिपत्यं स्वामित्वं स्पृतं ब्रह्म देवानां प्रीतिकरं मन्त्रजातं ब्राह्मणजातिर्वा,
योऽपि त्रिषुदाख्यः स्तोमविशेषस्तत्सर्वं त्वमसि । अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—इन्द्रस्य भागोऽसीति । हे इष्टके योऽयमिन्द्रस्य भागो हविर्विशेषः, यच्च
बिष्णोः परमेश्वरस्याऽऽधिपत्यं, यदपि स्पृतं प्रीतिहेतुः क्षत्रं बलं क्षत्रियजातिर्वा,
योऽपि पञ्चदशाख्यः स्तोमस्तत्सर्वं त्वमसि । अथ तृतीयं मन्त्रमाह—नृचक्षसामिति । ये मनुष्याः सन्तश्चक्षते वेदं व्यक्तमुच्चारयन्ति ते नृचक्षस
ऋत्विगादयस्तेषां भागो दक्षिणारूपो गवादिः । धातुः प्रजापतेर्यदाधिपत्यं, यच्च
स्पृतं प्रीतिकरं जनित्रं जननशीलमन्नं, यो हि(ऽपि) सप्तदशाख्यः स्तोमविशेष-
स्तत्सर्वं त्वमसि । अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—मित्रस्य भागोऽसीति । स्पृताः प्रीतिहेतवो वाता वायवो दिवः सका-
शादागता वृष्टिश्च । अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

अदित्यै भागोऽसीति । ओजो बलमष्टमधातुर्वा । अथ षष्ठं मन्त्रमाह—

वसूनां भागोऽसीति । चतुष्पाद्गवाश्वादिः । अथ सप्तमं मन्त्रमाह—

आदित्यानां भागोऽसीति । गर्भा द्विपदां चतुष्पदां चोदरगताः ।
अथाष्टमं मन्त्रमाह—देवस्य सवितुरिति । यासु दिक्ष्वयस्थिताः प्राणिनोऽनुकूलास्ता दिशः
समीच्यस्ता एव स्पृताः । अथ नवमं मन्त्रमाह—यावानां भागोऽसीति । युतो मिथ्री भवतः शुक्लकृष्णपक्षावत्रेति यावा
मासाः । अतथाविधत्वादयावा अर्धमासाः । अथ दशमं मन्त्रमाह—ऋभूणां भागोऽसीति । ऋभुशब्दो देवसामान्यवाची । गणविशेषो विधे
देवाः । भूतं निष्पन्नं, निशान्तं गृहम् । एत्रैर्मन्त्रैरुपधेयास्वक्षण्यास्तोमीयास्विष्ट-

(अवशिष्टाक्षण्यास्तोमीयाख्येष्टकाभिधानम्)

कासु मन्त्रविशेषेषु देशविशेषेषु च सहोपधानं विधीयते । तत्र प्रथमं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वा अभिर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

प्रथममाहितेऽग्नौ पश्चाद्यज्ञस्य प्रवृत्तेरभिर्यज्ञमुखम् । सोमयागस्य दीक्षोपक्रम-
त्वादीक्षाया यज्ञमुखत्वम् । यज्ञस्य ऋत्विग्वरणपूर्वकत्वादात्विज्यस्य च ब्राह्मण-
धर्मत्वाद्ब्राह्मणजातिर्यज्ञमुखम् । स्तोत्राणां मध्ये प्रथमस्तोत्रस्य बहिष्पवमानस्य
त्रिवृत्स्तोत्रेण निष्पाद्यमानत्वात्रिवृतो यज्ञमुखत्वम् । अनेन मन्त्रेणोपधाने तत्सर्वं
यज्ञमुखं पुरस्तात्प्रसारयति । अथ तृतीयं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ नृचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जाता-
यैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्माज्जातोऽन्नमत्ति जनित्रं स्पृतं सप्तदशः स्तोम
इत्याहर्षं वै जनित्रमन्नं सप्तदशोऽन्नेमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नम-
द्यते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

वेदशास्त्रपरं गताः शुश्रुवांसः । त एव नृचक्षःशब्देनाभिधीयन्ते । चक्षते
व्यक्तं ब्रूवत इति चक्षसः । नरश्च ते चक्षस इति नृचक्षसः । यद्वा नृषु मनुष्येषु
मध्ये चक्षसो व्यक्तं वक्ताः । धातुरन्नोत्पादकत्वादन्नत्वम् । अतो मन्त्रे धातृश-
ब्दपाठेनोत्पन्नाय यजमानायान्नं संपादयति । तस्मिन्मन्त्रे जनित्रमित्याद्युत्तरभा-
गमपि ब्रूयात् । जायत इति व्युत्पत्त्या जनित्रशब्दोऽन्नवाची । सप्तदशस्तो-
मस्यान्नकारणत्वादन्नत्वम् । एवं सति कृत्स्नमप्यन्नं दक्षिणस्यां दिशि संपादयति ।
यस्मादक्षिणदिशोऽन्नभागित्वं तस्मादक्षिणहस्तेनान्नं भुङ्क्ते ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
स्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकविंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एक-
विंशः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ४] इति ।

मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात्तद्रूपत्वम् । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे सर्व-
स्तोमप्रतिष्ठारूपस्यैकविंशस्यऽभिधानं प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ।

१८८२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अवशिष्टाक्षण्यास्तोमीयाख्येष्टकाभिधानम्)

द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

इन्द्रादीनां बलवत्त्वादोजोरूपत्वम् । ततः सर्वप्योज उदीच्यां दिशि स्थापितं भवति । ओजोयुक्तत्वादेवोत्तरदिग्गामी तीर्थयात्रादिपुण्येन स्वर्गं जयति । अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै वसयो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यात॑ति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

वसूनां प्रातःसवनाभिमानित्वाद्यज्ञमुखत्वम् । प्रातःसवनाभिमानित्वं च ऋन्दोगा आमनन्ति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनम् ” इति । कृतं शब्दं मन्त्ररूपं द्रावयन्ति प्रवेर्तयन्तीति रुद्राः । तथा सति रुद्रप्रवर्तितमन्त्र-पूर्वकत्वाद्यज्ञस्य रुद्राणां यज्ञमुखत्वोपचारः । चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशत्पेषु ऋन्दोमेषु प्रथमतवाच्चतुर्विंशस्य यज्ञमुखत्वम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽन्मेष दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

‘ आदित्याञ्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ इत्यन्नहेतुत्वादादित्याना-मन्नत्वम् । मरुतां वैश्यरूपत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् । गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्न-त्वम् । पञ्चविंशस्तोमस्य शास्त्रसिद्धान्नहेतुत्वादन्यत्वम् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ अदित्यै भागोऽसीति पश्चात्प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अदितिर्भूमिः । सा च निवासहेतुत्वात्प्रतिष्ठा । पूषणः पोषकत्वेन प्रतिष्ठात्वम् । त्रिणवस्तोमस्य शास्त्रसिद्धं प्रतिष्ठात्वम् । अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते—

(अवशिष्टाक्षणास्तोमीयारूपेष्टकाभिधानम्)

“ देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो ब्रह्मवर्चसमेवोत्तरतो धे तस्मादुत्तरेऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

पातःसंध्यादौ ब्राह्मणैरुपास्मन्तत्वात्सवितुर्ब्रह्मत्वम् । बृहस्पतेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्ब्रह्मत्वम् । तच्च “ ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ” इति श्रुत्यन्तरादवगम्यते । चतुष्टोमस्य शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वम् । सवितुर्पतिपादको मन्त्रः सावित्रस्तेन मन्त्रेणोपहितेष्टका सावित्रवती । अतः सा प्रसवाय संपद्यते । यस्माद्ब्रह्मरूपसवितुर्पतिपादकमन्त्रसाध्येष्टकोत्तरस्यां दिश्युपहिता तस्माद्ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूत्योत्तरस्यां दिशि यत्तुभिक्षादिरूपा याच्ञा शास्त्रेणाभ्यनुज्ञाता । विन्ध्यस्योत्तरभागे हि पुण्यमूर्ते शुद्धा ब्राह्मणा वर्तन्ते, तस्मात्तत्र पतिवहः प्रशस्तः ।

पूर्वानुवाकान्नातो सप्तदशाष्टमन्त्रावितः पूर्वं न विनियुक्तौ । तत्र द्वादशमन्त्रमिदानीं विनियुक्ते—

“ धर्त्रश्चतुष्टोम इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै धर्त्रो यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यातयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

धर्त्रो धारयिताऽग्निष्टोमः । स च सोमयागानां प्रथमभावित्वाद्यज्ञमुखम् । चतुष्टोमः (+ षष्टिस्तोमस्तृतीयः) । तस्य यज्ञमुखभूतत्रिवृदात्मकत्वाद्यज्ञमुखत्वम् । अथ प्रकृतानुवाकगतं नवमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मासा वै यावा अर्धमासा अपावास्तस्माद्दक्षिणावृतो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

गोलकस्थ आदक्षिण्येन संचरताऽऽदित्येन निष्पाद्यत्वान्मासानां दक्षिणावृत्तम् । यावशब्दवाच्यानां मासानां कालरूपाणामन्नपाकहेतुत्वादन्नत्वम् । प्रजानामन्नभोक्तृत्वादन्नत्वम् । अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ ऋभूणां भागोऽसीति पश्चात्पतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

+ धनुर्भिन्नान्तर्गतस्थाने भट्टभास्करभाष्यानुसारी “ समष्टिस्तोत्रीयः स्तोमः ” इति पाठो भवितुं युक्तः ।

देवानामनुग्राहकत्वेन प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।

अथ पूर्वानुवाकगतं सप्तदशं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ वितर्तोऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय तस्मादिमौ लोकौ समावद्वीर्यौ ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

स्तोमानां मध्येऽष्टाचत्वारिंशः स्तोमः सर्वोत्तमः । ततोऽप्यधिकस्य स्तोमस्याभावात् । मनुष्यलोके दिशां मध्ये विन्ध्यादुत्तरा दिगुत्तमा । अत उत्तमद्वयमेलनेन मनुष्यलोको वीर्यवान्संपन्नः । स्वर्गलोकस्य देवाधिष्ठितत्वाद्वीर्यवत्त्वं प्रसिद्धम् । एवं च सत्युभयोर्लोकयोः समानवीर्यत्वं भवति । यस्मादेवं मनुष्यलोकस्य वीर्यवत्त्वं संपादितं तस्मादिमौ लोकौ समावद्वीर्यौ । मनुष्यलोकः पुण्यानुष्ठाननिष्पादनेन वीर्यवान्स्वर्गलोकः पुण्यफलनिष्पादनेन वीर्यवानिति संमत्त्वम् । अनुवाकद्वयेन वक्तृत्वेनोपहितानामिष्टकानां मध्य एकैकस्यां दिशि या उपहितास्ताः सर्वा दिग्विशेषोपाधिना संगृह्य प्रशंसति—

“ यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवत्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽत्यन्तमाऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात्प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओजस्व्येव भवत्याऽस्यौजस्वी जायते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

मुखत्वेन पूर्वोक्तेष्वर्थवादिषु स्तुता इष्टका मुख्यवत्यः । तासां पूर्वस्यां दिश्युपधानेन स्वयं मुख्यो भवति, स्वपुत्रश्च मुख्यो जायते । अन्नत्वेन स्तुता इष्टका अन्नवत्यः । तासां दक्षिणदिश्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चान्नवन्तौ संपद्येते । प्रतिष्ठात्वेन स्तुता इष्टकाः प्रतिष्ठावत्यः । तासां पश्चिमदिश्युपधानेन प्रतिष्ठितो भवति । ओजस्त्वेन स्तुता इष्टका ओजस्वत्यः । तासामुत्तरदिश्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चौजस्विनौ भवतः । वक्तृत्वेन योऽयमुपधानप्रकारोऽभिहितस्तमेतं स्तोत्रशस्त्ररूपत्वेन प्रशंसति—

“ अर्को वा एष यदग्निरस्ति यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यदेषा विधा विधीयतेऽर्क एव तदक्यमनु विधीयते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

योऽग्निरस्ति स एषोऽर्कोऽर्चनीयः । वस्यार्चनाङ्गत्वेन स्तोत्रशस्त्रे अपेक्षिते । तथा सति योऽयं वक्तृत्वेनोपधानप्रकारोऽभिहितस्तत्रैकेनानुवाकेनोक्तं स्तोत्रमितरेणानुवाकेनोक्तं शस्त्रम् । एवं सत्यर्चनीये वक्तावेवार्चनयोग्यमनुष्ठानं क्रमेण संपादितं भवति । तदनुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—

(सृष्टिशब्दाभिधेयेष्टकाभिधानम्)

“ अत्यन्तमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा विधा विधीयते य उ चैभामेवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

एमां विधाम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नेः शिष्टा दशाऽऽध्यादक्षण्यास्तोमसंज्ञकाः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिर-
धिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्म-
णस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तुवत भूतान्य-
सृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत्सप्तभिर-
स्तुवत सप्तर्षयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीन्न-
वभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्या-
सीदेकादशभिरस्तुवतर्तवोऽसृज्यन्ताऽऽर्तवोऽधि-
पतिरासीत्त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त
संवत्सरोऽधिपतिः (१) आसीत्पञ्चदशभिर-
स्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्सप्तदश-
भिरस्तुवत पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपति-
रासीन्नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहो-
रात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्याऽस्तुवतै-
कशफाः पशवोऽसृज्यन्त षरुणोऽधिपतिरासी-
न्नयोविंशत्याऽस्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त
पूषाऽधिपतिरासीत्पञ्चविंशत्याऽस्तुवताऽऽर-

१८८६ धीमत्साधनाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(सृष्टिशब्दाभिधेयेष्टकाभिधानम्)

ण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्सप्त-
विंशत्याऽस्तुवत यावापृथिवी वि (२) ऐतां
वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन्तेषामाधि-
पत्यमासीन्नवविंशत्याऽस्तुवत वनस्पतयोऽ-
सृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिंशताऽस्तुवत
प्रजा असृज्यन्त यावानां चायावानां चाऽऽ-
धिपत्यमासीन्नयस्त्रिंशताऽस्तुवत भूतान्यशा-
म्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् (३) ॥

(संवत्सरोऽधिपतिर्वि पञ्चत्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाकेऽवशिष्टा अक्षण्यास्तोमीया उक्ताः । अथ दशमे सृष्टिशब्दाभिधे-
या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“एकयाऽस्तुवतेति सप्तदश सृष्टीः” इति । पाठस्तु—
एकयाऽस्तुवतेति । पूर्वे महर्षयः कदाचिद्यागकाले एकया स्तोत्रियवर्षा
स्तुतिमकुर्वन् । तत्तत्सामर्थ्यात्प्रजा अधीयन्त तैर्महर्षिभिरुदपाद्यन्त । तदानीं
प्रजापतिस्तासां प्रजानामधिपतिरासीत् । अथ कदाचित्सृभिः स्तोत्रियामिस्तु-
वत । तत्सामर्थ्याद्ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तैरसृज्यत । ब्रह्मणस्पतिरिति प्रसिद्धो यो
देवः सोऽयं ब्राह्मणजातेरधिपतिरासीत् । एवं सर्वत्र योज्यम् । भूतानां पतिः
कश्चिद्देवविशेषः । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“ भूतानां पतये स्वाहा ” इति ।
सोऽयमत्र भूतानां पतिरधिपतिः स्वाम्यासीत् । धाता जगत्स्रष्टा । अदितिभूमिः ।
आर्तव ऋपालकः कश्चिद्देवविशेषः । क्षत्रं क्षत्रियजातिः । शूद्रार्यौ शूद्रो वैश्य-
श्चेति जातिद्वयम् । अहर्देवता रात्रिदेवता चेत्येते जातिद्वयस्याधिपत्नी स्वाभिरूपे
आस्ताम् । सप्तविंशतिस्तोत्रसामर्थ्यात्पूर्वमेकीभूते यावापृथिव्यौ परस्परं वियुक्ते
अताम्भु । तयोर्वियोगमनु वस्वादयस्त्रयो गणाः परस्परं वियुक्ता अभवन् ।

(सृष्टिशब्दविधेयेष्टकाभिधानम्)

तेषां वस्वादीनां द्यावापृथिव्यौ प्रत्याधिपत्यमासीत् । यावा मासदे-
वता अयावा अर्धमासदेवताः । उभयविधदेवतानां प्रजाः प्रति आधि-
पत्यमासीत् । भूतान्यशाम्पन्, प्राणिनः शान्तानुपद्रवरहितानकुर्वत । परमे सत्त्व-
लोके तिष्ठतीति परमेष्ठी । तादृशः प्रजापतिः स्वाम्यभूत् ।

तैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“सृष्टीरुप दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सृजतिधातुयुक्तैर्मन्त्रैरुपवेद्या इष्टकाः सृष्टयः । तासामुपधाने सति यद्वस्तु
यथा सृष्टं तत्तथैव प्राप्नोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

एक सप्तदशाऽऽख्यादिष्टकाः सृष्टिसंज्ञिताः ॥

अत्र परिमाणा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।
विधेयास्ते गुणत्वेन बाधो वाऽत्र गुणे विधिः ॥
आख्यातेनाभिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ।
लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥
तानमूद्येष्टकाधानं विदध्यात्स्तोत्र्यते यतः ।
यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः ॥
एकयाऽस्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे कश्चिन्नहि ।
सृष्टिशब्दस्तथाऽप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥

अभिचयने श्रूयते—“ सृष्टीरुपदधाति ” इति । सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा
यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टि-
मानासामुपधानो मन्त्र इति विगृह्य “ तद्वानासामुपधानः ” इत्यादिव्याक-
रणानुप्रसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिशब्दोपेताश्वोपधानमन्त्रा एकयाऽ-
श्वेत्यपरिमळानुवाके समाम्नाताः । अस्मासूच्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजति-
धातास्तेषु मन्त्रेषु प्रयुक्तत्वात् । ते च मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन
विधीयन्ते । कुतः । उपदधातीत्यनेनाऽऽख्यातेनाभिसंबन्धात् । न चार्थवा-
दत्वमस्य संभवति । विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिते प्राप्ते नूनः—अभिच-

यनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसंबन्धोऽवगम्यते । विशेषसं-
बन्धस्तु सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः । तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीय-
न्ते, किंतु तान्मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमा-
णार्थवादोपपत्त्यर्थः । “ यथासृष्टमेवावरुन्धे ” इति हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः ।
यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात्, तदानीमर्थ-
वादे सृष्टिशब्दप्रयोगाद्विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात् । तस्मान्मन्त्रानु-
वादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः, किंत्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृज-
तिधातुर्न प्रयुक्तः । “ एकपाऽस्तुवत प्रजा अवीमन्त ” इति पाठात् । बाह्वं,
तथाऽपि द्वितीयतृतीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्य-
मस्ति । यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमा तथाऽ-
त्रापि भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इ॒यमे॒व सा या प्र॒थ॒मा व्यौ॒च्छ॒द॒न्त॒र॒स्यां
च॒र॒ति प्र॒वि॒ष्टा । व॒धूर्ज॒जान॒ नव॒गज्ज॒नि॒त्री त्रयं
ए॒नां म॒हि॒मानः॑ स॒च॒न्ते । छ॒न्द॒स्वती॑ उ॒षसा॑
पेपि॒शाने॑ स॒मानं॑ योनि॒मनु॑ संच॒र॒न्ती । सूर्य-
प॒त्नी वि च॑रतः प्र॒जान॒ती के॒तुं कृ॑ण्वाने अ॒जरे॑
भूरि॑रेतसा । ऋ॒तस्य॑ प॒न्थाम॑नु॒ तिस्र॑ आऽगु-
स्त्रयो॑ ध॒र्मासो॑ अनु॒ ज्योति॑षाऽगुः । प्र॒जामे॒का
र॒क्षत्यु॒र्जमे॒का (१) व्र॒तमे॒का र॒क्षति॑ दे॒वयु॒-
नाम् । च॒तुष्टो॒मो अ॒मव॒द्या बुरी॑या य॒ज्ञस्य॑
प॒क्षाष्ट॑पयो भव॒न्ती । गा॒यत्री॑ त्रि॒ष्टुभं॑ ज॒गती॑-

(व्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

मनुष्टुभं बृहदकं युजानाः सुवराऽभरन्निदम् ।
 पञ्चमिधाता वि दधाविदं यत्तासां स्वसुरज-
 नयत्पञ्चपञ्च । तासाम् यन्ति प्रयवेण पञ्च नाना
 रूपाणि कर्तवो वसानाः । त्रिंशत्स्वसार उप
 यन्ति निष्कृतं समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः
 (२) । ऋतूस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये-
 छन्दसः परि यन्ति भास्वतीः । ज्योतिष्मती
 प्रति मुञ्चते नभो रात्री देवी सूर्यस्य घृतानि ।
 वि पश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा
 मातुरस्या उपस्थे । एकाष्टका तपसा तप्य-
 माना जजान गर्भं महिमानमिष्टम् । तेन
 दस्युन्वयसहन्त देवा हन्ताऽसुराणाममवच्छि-
 मिः । अनानुजामनुजां मार्मकर्त सत्यं बह-
 वस्यन्विच्छ एतत् । भूयासम् (३) अस्य
 सुमतौ यथा युयमन्या वो अन्यामति मा
 प्र युक्त । अभुन्मम सुमतौ विश्ववेदा आह
 प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ
 यथा युयमन्या वो अन्यामति मा प्र युक्त ।
 पञ्च व्युष्टिरनु पञ्च दोहा गां पञ्चनाम्नीमुतवोऽनु
 पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन कलुप्ताः समानमू-
 र्ध्नीरामि लोकमेकम् (४) । ऋतस्य गर्भः
 प्रथमा व्युष्ट्यपामेका महिमानं विमर्ति ।
 सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवि-

तैकां नि यच्छति । या प्रथमा व्यौच्छत्सा
 धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती धुक्वोत्तरामु-
 त्तराः समाम् । शुक्रर्षभा नभसा ज्योतिषाऽ-
 गाद्विश्वरूपा शबलीरामिकेतुः । समानमर्थः
 स्वपस्यमाना विभ्रती जरामजर उष आऽगाः
 ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमाऽगादहनां नेत्री जनित्री
 प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्युच्छस्य-
 जीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत् (५) ॥

(ऊर्जमेका पतिमुञ्चमाना भूयासमेकं पत्न्येकान्नविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके सृष्टिनामिका इष्टका उक्ताः । अथैकादशे व्युष्टिनामिका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदिति षोडश व्युष्टीः ” इति ।

तत्र प्रथमामाह—

इयमेव सेति । अत्रोपधीयमाना येष्टका अस्ति, इयमेव सा तथाविधव्युष्टि-
 रूपा, तच्छब्देन परामृश्यमाना पुनर्विविच्यते । सेयं व्युष्टिरूपा कालानां प्रथम-
 भूता सती व्यौच्छद्विशेषेण प्रकाशरूपाऽभूत् । आदिसृष्टिकाले प्रथमो यः
 प्रभातकालस्तद्रूपेयमिष्टकेत्यर्थः । सा सृष्टिकालीना प्रथमा व्युष्टिरादित्येनानु-
 प्रविष्टा सती, अस्यां पृथिव्यां दैनंदिन प्रभातरूपेण चरति । तत्र दृष्टान्तः—
 वधूर्जजान नवगज्जनित्री । नवं वरं गच्छतीति नवगन्तनविवाहवती वधूर्जनित्री,
 उत्तरोत्तरप्रजोत्पादिका यथा जजान जाता तद्वदियमपि व्युष्टिरुत्तरोत्तरप्रभात-
 निष्पादिकेत्यर्थः । त्रयास्त्रिसंख्याका महिमानो महिमोपेता अग्निसूर्यचन्द्ररूपा
 देवा एनां व्युष्टि सचन्ते समवयन्ति । देवतान्नयप्रकाशकानुग्रहादस्याः प्रभातरू-
 पत्वमित्यर्थः । एवंविधव्युष्टिरूपाभिष्टकामुपदधातीत्यभिप्रायः । अथ द्वितीयामाह—

(व्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

छन्दस्वतीति । द्वे युषसावेका सृष्टिकालीना प्रथमेति पूर्वमन्त्रोक्ता । अपरा प्रतिदिनसंचारिणी । साऽप्यस्यां चरति प्रविष्टेति पूर्वमन्त्रोक्ता । एवं सत्युषसा विचरतो द्वे अप्युषसौ विविधं चरतः । रात्राविव प्रलयकाले तिरोहितजगत आविर्भावलक्षणसृष्टिरूपा सती दिवससादृश्यमापादयति । तदिदमेकस्या व्युष्टिचाश्वरणं, शार्वरतमोनिवर्तकत्वमपरस्याश्वरणम् । कीदृश्यावुषसौ, छन्दस्वती छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैः स्तूयमानतया छन्दस्वत्यौ, पेपिशाने भृशं प्रकाशयन्त्यौ, समानं योनिमनु संचरन्ती, उभयोः कालविशेषत्वात्कालसामान्यमेव तयोर्योनिर्हेतुः । स चोमघोः समानः, महाप्रभातं सृष्टिरूपमल्पप्रभातं दैनंदिनं चेत्युभौ कालविशेषौ, तौ च स्वकीयं कालसामान्यमनुसृत्य वर्तते इत्यनुसंचरन्त्यावुषसौ । ते च सूर्यपत्नी सूर्यस्य जाये, प्रजानती स्वयं देवतारूपत्वेन प्रज्ञानवत्यौ, केतुं कृण्वाने ज्ञानं कुर्वत्यौ प्रकाशप्रदानेन हि प्राणिनां रूपज्ञानं जनयन्त्यौ, अजरे कदाचिदपि जरारहिते, भूरिरेतसा प्रभूतरेतस्के बहुव्यापकरणभूते इत्यर्थः । अथ तृतीयामाह—

ऋतस्य पन्थामिति । तिस्र उषस ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां मार्गमन्वागुरनुपाप्ता यज्ञरक्षकत्वेन व्यक्ता व्यवस्थिता इत्यर्थः । त्रयो घर्मासो दीप्तिरूपा अग्निचन्द्रादित्या ज्योतिषा प्रकाशप्रदानेन यज्ञमार्गमन्वागुरनुपाप्ताः । तिसृणामुषसां देविनां मध्ये यजमानस्य प्रजामेका रक्षति । यजमानस्योर्जे बलमेका रक्षति । देवयूनां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां व्रतं कर्मानुष्ठानमेका रक्षति । अथ चतुर्थीमाह—

चतुष्टोमो अभवदिति । यद्यप्येकैवोषा तथाऽपि जगद्रक्षणाय योगैश्वर्याद्यनेकशरीरस्वीकारे सति बहव उषसो भवन्ति । या तत्र तुरीया चतुर्थी सा चोषाश्चतुष्टोमस्त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टययुक्ताग्निष्टोमरूपाऽभवत् । कीदृशी, यज्ञस्य पक्षौ प्राच्यपतीच्याङ्गूरूपौ पक्षसदृशौ द्वाववयवौ भवन्ती भावयन्ती जनयन्ती-त्यर्थः । तथर्षय ऋषीन्यज्ञनिष्पादकानृत्विजो जनयन्ती । तथा बृहदर्कं प्रौढमचैनरूपं स्तोत्रं युञ्जानाः संपादयन्ती । गायत्र्यादिदेवताश्वतसः सुवः फलभूतं स्वर्गमिदं कर्म चाऽऽभरन्सर्वतो भरन्ती पोषयन्तीत्यर्थः । अथ पञ्चमीमाह—

पञ्चभिर्धाता वि दद्यादिति । यदिदं जगदस्ति तत्सर्वं धाता स्रष्टा प्रजापतिः पञ्चभिरुषोभिर्देवीभिर्विदधौ निर्मितवान् । तासां पञ्चानामुषसां प्रत्येकं

(द्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

पञ्च पञ्च स्वतुरणमवत् । एवं च सति पञ्चसंख्याका व्येष्टा उपसस्तासां स्वसारः पञ्चाविंशतिसंख्याका इत्येकस्मिन्मासि प्रतिपदादितिथिरूपास्त्रिंशदुपसः संपद्यन्ते । तासामु तासामप्युपसां प्रयवेण प्रकृष्टरूपेण मिश्रणेन पञ्च मुख्या उपसः क्रतवः क्रतुनिष्पादिका वसाना आच्छादयन्त्यः क्रत्वङ्गानि सर्वाणि व्याप्नुवत्यो नाना रूपाणि बहुविधस्वरूपाणि यन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्रैका देनं-दिनमभिहोत्रं निष्पादयति । ततोऽग्रे दर्शपूर्णमासौ निष्पादयतः । आपवस-कवदिनकृत्यमेका निष्पादयति । सुत्यादिनकृत्यमेकेत्येवं पञ्चानामुपयोगात्प्रकृष्ट-मिश्रणानां प्रकृष्टोपकारित्वं, क्रत्वङ्गान्तरभेदनिष्पादकत्वेन नानास्वरूपम् ।

अथ षष्ठीमाह—

त्रिंशत्स्वसार इति । त्रिंशन्मासगततिथिरूपेण त्रिंशत्संख्याकाः स्वसारो भागिन्य उपसो देव्यो निष्कृतमजस्रं कृतमभिहोत्रादिकर्मोपयन्ति प्राप्नुवन्ति । कीदृश्यः, समानं केतुं सदृशं चिह्नं प्रकाशरूपं प्रतिमुञ्चमानाः कञ्चुकवद्वारयन्त्यः । ताश्च कवयो विद्वत्पुरुषसमानाः प्रजानतीस्तत्ताद्दिनसंपादनियं प्रजानन्त्य क्रतुंस्तम्बते स्वयमेव पुनः पुनरावर्तनेन वसन्तादीनूतनसंपादयन्ति । छन्दसां वेदानां मध्ये तिष्ठतीति मध्येछन्दाः सूर्यः । तथा चान्यत्राप्याज्जायते—“ ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशुम्भ-स्त्रिभिरेति सूर्यः ” इति । तस्य मध्येछन्दसः सूर्यस्य परि पार्श्वेषु मास्वतभिर्मा-स्वत्यः प्रकाशमामा यन्ति गच्छन्ति । वर्तन्त इत्यर्थः । अथ सप्तमीमाह—

ज्योतिष्मतीति । इयमुषा ज्योतिष्मती । ज्योतीरूपेनैक्षत्रैर्युक्तत्वात् । रात्री चेयं सूर्योदयात्पूर्वभावितादेवी दप्यमाना । तादृगुषा नभो नभेस्थस्य सूर्यस्य प्रतानि सूर्यसंबन्धित्वेन प्रववन्नियतानि रश्मिजालानि प्रतिमुञ्चते कञ्चुकमिव स्वी करोति । तस्यामुषसि नानारूपा गोमहिषादिजातिभेदभिन्नाः पशवो जायमाना जन्मसदृशं निद्रायाः प्रबोधं प्राप्नुवन्तो मातुर्मातृसमानाया अस्या भूम्या उपस्थ उत्सङ्गे विपश्यन्ति विविधमरण्यगमनादिव्यवहारमवलोकयन्ति ।

अथाष्टमीमाह—

एकाष्टका तपसोति । एकाष्टकेति माषकृष्णाष्टमी कथ्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ या माट्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्द्व्यष्टका तस्यामष्टमी

(व्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

व्येष्टया संपद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ” इति । तेयमेकाष्टका तपसा तप्यमाना पुत्रार्थं तपश्चरन्ती महिमानं महिमोपेतं गर्भं स्वोदरवर्तिनमिन्द्रं जनानोत्पादयामास । तेनेन्द्रेण देवाः सर्वे दस्युंस्तस्कररूपान्राक्षसान्व्यसङ्गन्त विशेषेणाभिभूतवन्तः । स चेन्द्रः शवीभिः स्वकीयशक्तिभिरसुराणां हन्ताऽभवत् ।

अथ नवमीमाह—

अनानुजामिति । हे एकाष्टका देवो मां यजमानं पूर्वमनानुजां तन्तमिदामीमनुजामकर्तुं कृतवत्यः । आ तमन्तात्कर्मानुष्ठानस्यानुकूलत्वेन जायत इत्यनुजास्तद्विपरीतस्त्वमानुजाः । अनुष्ठानरहितं मामनुष्ठानोपेतं कृतवत्य इत्यर्थः । कीदृश्य एकाष्टकाः, सत्यं वदन्त्यावितथं धर्मं वदन्त्यो हे यजमानैवमेतं धर्ममनुतिष्ठेत्येवं बोधयन्त्य इत्यर्थः । अतस्त्वेतत्पसादास्तन्मार्गवृत्तिरहमेतदन्विष्टो वक्ष्यमाणमपेक्षितं प्रार्थये । किं तदपेक्षितमिति तदुच्यते—हे एकाष्टका पुण्यमस्य युष्मत्पुत्रस्येन्द्रस्य सुमतौ कल्याणबुद्धौ यथा स्थिता एवमहमप्यस्येन्द्रस्य सम्बगनुग्रहचित्ते भूयासम् । वो युष्माकं मध्येऽन्या काचिदन्यामितरापतिलङ्घ्य नाप्युक्त प्रयोगं व्यवहारं न करोति, किंतु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरति, तद्वदहमप्युत्तिजामनुकूलव्यवहारयुक्तो भूयासम् । अथ दशमीमाह—

अभून्ममेति । मम यजमानस्य सुमतौ भक्तियुक्तायां बुद्धौ विश्ववेदाः सर्वजगदाभिज्ञेयमुषा अभूत्स्थितवती । सा च प्रतिष्ठामाहात्मदनुग्रहे स्थैर्यं व्यासवती । हि यस्मादियमुषा गाधं प्रतिष्ठानिमित्तभूतं यजमानमविदल्लब्धवती तस्मान्मदनुग्रहे स्थैर्यवतीत्यर्थः । भूयासमित्यादि पूर्ववत् । अथैकादशीमाह—

पञ्च व्युष्टीरिति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासोपवसत्तथ्यसुत्याख्यकर्मनिष्पादिकाः पञ्च मुख्या उषसो याः पूर्वमुक्तास्ताः पञ्च व्युष्टीरनु पञ्चात्मकं सर्वमिदमुत्पन्नम् । किमुत्पन्नमिति तदुच्यते—पञ्च दोहा उत्पन्नाः । तमिस्रा व्योत्स्रा संख्यादयमहरित्येते पञ्च दोहाः । ते च होतृमासणे ‘इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽऽसीत्’ इत्यनुवाके ‘याऽस्व सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा तमिस्राऽभवत्’ इत्यादिना समाजाताः । तत्रैव ‘तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नमबुद्धत्’ इत्यादिना दोहा आज्ञाताः । आज्ञाय चान्ते तदुपसंहृतम्—‘एते वै प्रजापतेर्दोहाः’ इति । त एते पञ्च दोहाः पञ्च व्युष्टीरनुत्पन्नाः । येयं गोः पृथिवी [तां] पञ्चानाम्नीं पञ्चविधनाम्नोपेतामपि पञ्च व्युष्टीरनुत्पन्नां विधात् । वसन्तर्तौ पुष्पवतीति नाम । ग्रीष्मर्तौ तापवतीति नाम ।

वर्षर्तौ वृष्टिमतीति नाम । शरदि जलप्रसादवतीति नाम । हेमन्तशिशिरयोः शैत्यवतीति नाम । सैषा पञ्चनाम्नी पृथिवी व्युष्टीरनूत्पन्ना । तथा हेमन्तशिशिरयोः रैक्येन पञ्चर्तवो व्युष्टीरनूत्पन्नाः । तथा प्राच्यादयः सहोर्ध्वया पञ्च दिशो व्युष्टीरनूत्पन्नाः । पञ्चदशाख्यस्तोमेन क्लृप्ताः संपादिताः पञ्चाविधवृत्त्युपेताः स्तोत्रियाः पञ्च व्युष्टीरनूत्पन्नाः । तस्य स्तोमस्य निरूपके ब्राह्मणे 'पञ्चभ्यो हिं करोति' इत्येवं त्रिवारमाम्नातम् । एताः पञ्च व्युष्टयः । एकं लोकमाभि समानमूर्धनीर्लोक आलोकः प्रकाशस्तमेकं प्रति समानस्वभावाः । मूर्धशब्द उत्तमाङ्गवाची सन्मुख्यं स्वभावमुपलक्षयति । मुख्यस्वभावश्च व्युष्टीनां प्रकाशकत्वम् । एवंविधव्युष्टिरूपेणमिष्टकेति स्तूयते । अथ द्वादशीमाह—

ऋतस्य गर्भ इति । या एषाः पूर्वोक्ताः पञ्चोषसो मुख्यास्तासां मध्ये प्रथमा या व्यूषुषी व्युष्टिरुषःकालरूपाऽस्ति सतस्य सत्यस्य गर्भो गर्भसदृशी तेनाऽऽदित्येन सहैव वर्तते । एका काचिदुषा रश्मिसङ्कारिण्यपां महिमानं विमर्ति । धर्मकाले रश्मिद्वारा जलमानीय मेघोदरे गर्भरूपं महत्त्वं पोषयति । एका काचिदन्योषाः सूर्यस्य संबन्धिषु मिष्टकृतेषु संस्कृतेषु प्रदेशेषु चरति प्रकाशं कुर्वती वर्तते । एका काचिदन्योषा धर्मस्य दीप्यमानस्याग्नेः संबन्धिषु चरति प्रकाशं करोति । एका काचिदन्यामुषसं सविता नियच्छति दैनंदिनप्रकाशकारित्वेन नियतां करोति । अथ त्रयोदशीमाह—

या प्रथमा व्यौच्छदिति । मुख्यासु पञ्चसूषःसु या प्रथमोषा व्यौच्छदसमो व्यवसायप्रकाशोत्पादनेन समो निराकरोदित्यर्थः । सा तादृगुषा यमे धेनुरभवद्यमस्वामिके लोके प्रकाशप्रदानेन धेनुवत्प्रीतिहेतुरभवत् । तथाविधे हे उषः सा त्वं पयस्वती वृष्ट्युदकयुक्ता सती नोऽस्मदर्थमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरेषु सर्वेष्वपि संवत्सरेषु निरन्तरं धुक्व दोहनं कुरु । यथा धेनुः क्षीरं प्रयच्छति तथा त्वं व्युष्टिं प्रकाशं च प्रयच्छेत्यर्थः । अथ चतुर्दशीमाह—

शुक्रर्षभा नभसेति । येयमुषाः शुक्रर्षभा शुक्रेषु प्रकाशरूपेषु नक्षत्रादिषु मध्ये श्रेष्ठा सेयमुषा नभसा व्योतिषाऽऽकाशवर्तिप्रकाशेन युक्ता सत्यागादिह समागता । कीदृशी, विश्वरूपा सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयानि यस्याः सा विश्वरूपा, शबलीः सूर्योदयात्पूर्वमन्धकारलेशानुवृत्तेर्मिश्रवर्णा, अग्निकेतुरग्निहोविभिरुषः-

(व्युष्टिनामकेष्टकाभिधानम्)

काले विहत्य प्रज्वालितो येऽग्नयस्त एव केतवो ध्वजस्थानीया यस्याः साऽग्नि-
केतुः, समानमर्थं बिभ्रती सूर्यस्य यत्प्रयोजनमन्धकारनिवारणरूपं तदेवोषसोऽपि
प्रयोजनमतः सूर्येण सह समानप्रयोजना, स्वपस्यमाना शोभनान्यथांसि कर्माणि
तान्यात्मन इच्छतीति स्वपस्यमाना । हेऽजर उषस्त्वं जरामागा वलीपलिता-
दिरूपजरारहिताऽपि सृष्ट्यादिमारम्य प्रवृत्तत्वाच्चिरकालावस्थानलक्षणां जरां
प्राप्ताऽसि । तादृगुषारूपेयमिष्टकेत्यर्थः । अथ पञ्चदशीमाह—

ऋतूनां पत्नीति । इयं प्रथमोषा आगादिह कर्मण्यायाता । कीदृशी,
ऋतूनां वसन्तादीनां पत्नी पालयित्री, उषःकालस्यासकृदावृत्त्या स्रुतवः संप-
द्यन्ते । अह्नां नेत्री नयनस्य हेतुः प्रकाशप्रदानेन निष्पादिकेत्यर्थः । प्रजानां
जनित्र्युत्पादयित्री । उषःकालावृत्त्या नवमासगर्भधारणादिना प्रजोत्पद्यते । हे
उषस्त्वं स्वरूपेणैका सती बहुधा दिनभेदेन बहुप्रकारा भूत्वा व्युच्छसि तमो
विवासयसि निष्कासयसीत्यर्थः । ईदृशी त्वमजीर्णा वलीपलितादिजरारहिता
सर्वमन्यन्मनुष्यशरीरादिकं जरयसि जीर्णं करोषि । इत्थं पञ्चदशाऽऽम्नाताः ।
षोडशी त्वन्यत्र द्रष्टव्या । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन्ता उपा-
दधत ततो वा इदं व्यौच्छद्यस्थैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तम एवाप
हते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ४] इति ।

इदं कालस्वरूपं दिवारात्र्योर्व्यावृत्तिकयोषता रहितत्वादव्यावृत्तमासीत् ।
तथा सति दिवाऽपि नाऽऽसीन्नक्तमपि नाऽऽसीत् । व्यावृत्तस्वरूपस्य निश्चेतुम-
क्यत्वात् । तदानीं देवा व्यावृत्तिकारिणीव्युष्टिसंज्ञका एता इष्टका अपश्यन् ।
विश्लेषेणोच्छसि तमो विनाशयतीति व्युष्टिरूपःकालस्तद्वाचकशब्देनोपेतैर्मन्त्रैरुप-
धेया इष्टका वृष्टयः । ता दृष्ट्वोपादधत । तत ऊर्ध्वमिदं कालस्वरूपं व्यौच्छ-
दव्यावृत्तिकया व्युष्ट्या दिवानक्तभेदेन व्यावृत्तमासीत् । तस्माद्व्युष्टीरुपदध्यात् ।
तदुपधाने हि यजमानार्थं व्युच्छत्येव परलोकापरलोकप्रकाशं करोत्येव । अपि
च बुद्धिगतभ्रान्तिरूपं तमो विनाशयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

इयं व्युष्टीरुपादध्यान्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ क. उ. च. का. इति ।

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अग्ने॒ जा॒तान्प्र॒ ण॒दा नः॑ स॒प॒त्नान्प्रत्य॑जा॒ता-
जा॒तवे॒दो नु॒दस्व॑ । अ॒स्मे दी॒दिहि॑ सु॒मना॒
अहो॒न्तव॑ स्या॒ऽशर्म॑न्नि॒वक्त॑थ उ॒द्भित् । सह॑सा
जा॒तान्प्र॒ ण॒दा नः॑ स॒प॒त्नान्प्रत्य॑जा॒ताजा॒तवे॒दो
नु॒दस्व॑ । अ॒भि नो॑ ब्रू॒हि सु॒मन॒स्यमा॑नो व॒यः
स्या॑म प्र॒ ण॒दा नः॑ स॒प॒त्नाव॑ । च॒तुश्च॒त्वारि॑ःशः
स्तोमो॒ वंशो॑ ब्र॒विणः॑ षोड॒शः स्तोम॑ ओजो
ब्र॒विणं॑ पृथि॒व्याः पु॒रीष॑मा॒सि (१) अ॒प्सो
नाम॑ । ए॒वश्छ॑न्दो व॒रिश्छ॑न्दः श॒म्भूश्छ॑न्दः
प॒रिभू॑श्छन्द॒ आ॒च्छ॑च्छन्दो म॒नश्छ॑न्दो व्य॒च-
श्छ॑न्दः सि॒न्धुश्छ॑न्दः स॒मुद्रः॑ छन्दः स॒लिलं॑ छन्दः
सं॒यश्छ॑न्दो वि॒यश्छ॑न्दो ब॒हश्छ॑न्दो रथं॒तरं
छ॑न्दो नि॒काय॑श्छन्दो वि॒षध॑श्छन्दो गि॒रश्छ॑न्दो
भ्रज॑श्छन्दः स॒ङ्गप॑श्छन्दोऽनु॒ङ्गप॑श्छन्दः क॒कुश्छ॑न्द-
न्निक॑कुश्छन्दः का॒व्यं छ॑न्दोऽक॒कुपं॑ छन्दः (२)
प॒दप॑क्ष्तिश्छन्दोऽक्ष॒रप॑क्ष्तिश्छन्दो वि॒ष्टार॑पक्ष्-
त्तिश्छ॑न्दः क्ष॒रो भृ॒ज्वान्छ॑न्दः प्र॒च्छ॑च्छन्दः प॒क्ष-
श्छ॑न्द ए॒वश्छ॑न्दो व॒रिश्छ॑न्दो व॒यश्छ॑न्दो व॒य-
स्छ॑न्दो वि॒शालं॑ छन्दो वि॒र्षधा॑श्छन्दश्छ-
दि॑श्छन्दो दू॒रोह॑णं छन्दस्त॒न्द्रं छ॑न्दोऽक॒काकं॑
छन्दः (३) ।

(अ॒त्यङ्कु॑पं छन्दस्त्व॒सिःश॑ञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पञ्चम्यां चितावसपत्नादीष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽनुवाके व्युष्ट्याख्या इष्टका उक्ताः । तावता चतुर्थचितिः समाप्ता ।
अथ द्वादशे पञ्चम्यां चितावसपत्नाद्या इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ शोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य पञ्चमीं चितिं चिनोत्यग्ने जातान्म
णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति ” इति । पाठस्तु—

अग्ने जातान्प्रेति । हेऽग्ने नोऽस्माकं जातान्सपत्नान्ये पूर्वमुत्पन्नाः शश्व-
स्तान्प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । हे जातवेदो ये पूर्वमनुत्पन्ना इतः परमुत्पत्तिपत्तकियु-
क्तास्तानजाताञ्छन्नमिति नुदस्वोत्पत्तिप्रतिबन्धेन निराकुरु । सुमनाः सानुग्रह-
चित्सस्वमहेहन्नक्रुध्यंस्त्रिवरूथः प्राग्वंशसदोहविधानरूपगृहत्रयोपेत उद्भिदनुष्ठे-
षकर्मोत्पादकः सन्नस्मे दीदिहि अस्मान्प्रकाशय । तव प्रसादाञ्छर्मन्स्यां सुख-
बान्धवेयम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ अग्ने जातान्म णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुप दधाति जातानैव आतु-
व्यान्म णुदते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

कल्पः—“ सहसा जातानिति पश्चात् ” इति । पाठस्तु—

सहसा जातान्प्रेति । सहसा बलेन जातानिति पूर्ववत् । सुमनस्यमानः
सौमनस्यं प्राप्तः सन्नोऽस्मानभिद्भि । वयमपि त्वदनुग्रहादाविकाः स्याम । नोऽ-
स्मदीयान्सपत्नाञ्छन्नमणुद । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ सहसा जातानिति पश्चाज्जनिष्यमाणानैव प्रति नुदते ” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० ५] इति ।

“ पश्चादुपदधातीत्यनुवर्तते । पूर्वमन्त्र उत्पन्नाविनाशनप्राधान्यमिह तूत्पत्त्य-
मानप्रतिबन्धप्राधान्यम् । अनेनाभिप्रायेणोभयत्रैवकारप्रयोगः ।

कल्पः—“ चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः ” इति । पाठस्तु—

चतुश्चत्वारिंश इति । योऽयं स्तोमश्चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या संपन्नो यश्च
पर्वो बलरूपं धनं हे इष्टके तदुभयरूपा त्वमसि । इमं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतो ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिंशो
ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अर्धदक्षिणानामेवाऽऽर्धव्याप्तौर्निष्पाद्यस्य स्तोमस्य ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ।

कल्पः—“ योऽयं स्तोम इत्युत्तरतः ” इति । पाठस्तु—

षोडश इति । षोडशमिरावृत्तिभिर्निष्पाद्यः षोडशः । यस्तादृशः स्तोमो यच्चाष्टमधातुरूपं धनं हे इष्टके तदुभयरूपा त्वमासि । एतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ षोडशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयाधी जयति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

षोडशस्तोमस्यौजोवृद्धिहेतुत्वादोजस्त्वम् । अथेष्टकाद्वयं सह प्रशंसति—

“ वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशो वज्रः षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताश्चैव जनिष्यमाणाश्च भ्रातृव्यान्प्रणय वज्रमनु प्र हरति स्तृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्तोमयोरनिष्टनिवारकत्वेन वज्रत्वं, प्रणोदनमस्मात्स्थानान्निःसारणं ततो वज्रस्यानुप्रहारः स्तृत्यै हिंसायै संपद्यते ।

कल्पः—“ इष्टकायां पुरीषमध्यु(ध्यु)स्य पृथिव्याः पुरीषमसीति मध्येऽग्नेः पुरीषवतीम् ” इति । पाठस्तु—

पृथिव्याः पुरीषमिति । हे इष्टकास्वरूप त्वं पृथिव्याश्चितिरूपायाः पुरीषं पूरकमसि । प्साति भक्षयति विनाशयतीति प्सः । न प्सातीत्यप्सः । हे इष्टके त्वमप्सो नामासि । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ पुरीषवतीं मध्य उप दधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

पुरीषमध्यु(ध्यु)स्य तस्योपर्युपधीयमानत्वात्पुरीषवती । पुरीषं वा आत्मनो गवादिशरीरस्य मध्यमुदरमध्ये वर्तमानत्वात् । अतः पुरीषवत्त्वेन सात्मानं शरीरसहितमेवाग्निं चिनुते । एतद्वेदनं प्रशंसति—

“सात्माऽमुष्मिँलोके भवति य एवं वेद” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

नामकरणपूर्वकमुक्तमिष्टकापञ्चकं प्रशंसति—

“ एता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्ते नास्य सपत्नो भवति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

सपत्नानां शत्रूणां विनाशकत्वादसपत्ना इत्येतासामिष्टकानां नामधेयम् ।

कल्पः—“ एवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति चत्वारिंशतं विराजो दशदश प्रतिदिशमक्षणया ” इति । पाठस्तु—

(पञ्चम्यां चितावसपत्नादीष्टकाभिधानम्)

एवश्छन्दो वरिव इति । ऐवो वरिव इत्याद्याः शब्दाः स्वर्गलोकवार्तेनां छन्दोविशेषाणां नामधेयानि । हे इष्टके त्वमेवश्छन्दो यत्तद्रूपाऽसि । एवं सर्व-
प्रोहनीयम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ पशुर्वा एव यदग्निर्विराज उत्तमायां चित्यामुष दधाति विराजमेवोत्तमां
पशुषु दधाति तस्मात्पशुमानुत्तमां वाचं वदति ” [सं० का० ५ प्र० ३
अ० ५] इति ।

पशुमाप्तिहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । अतः पशुषुत्तमां विराजं क्षीदध्यादिरूपमन्त्रं
स्थापयितुमास्मिन्पशुरूपेऽभावुत्तमायां पञ्चम्यां चितौ विराडाख्या इष्टका उपद-
ध्यात् । विराड् रूपत्वं तु वक्ष्यमाणदशसंख्यया संपद्यते । यस्मात्पशुरूपेऽग्नौ वक्ता-
रूपं विराजमुपदधाति तस्माल्लोकेऽपि बहुपशुयुक्तः पुरुषः समागतानातिथी-
न्प्रत्युत्तमां वाचं वदति—श्रान्ता यूयं मद्गृहे समागच्छत भुज्यतामिति । सेष-
मुत्तमा वाक् । एकैकस्यां दिशीष्टकासंख्यां विधत्ते—

“ दशदशोप दधाति सर्वीर्यत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।
सर्वीर्यत्वं दाढ्योपेतत्वं, तच्च बहुभिरिष्टकाभिः संपद्यते ।

सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयितुं वक्तृत्वं विधत्ते—

“ अक्षणयोप दधाति तस्मादक्षगवा पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति । उक्ता विराजः प्रशंसति—

“ यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याण्यासन्तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेनर्बयोऽ-
भ्याम्यन्ते तपोऽतप्यन्त तानि तपसाऽपश्यन्तेभ्य एता इष्टका निरमिमतैवश्छन्दो
वरिवश्छन्द इति ता उपादधत ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन्त्यदेता इष्टका उप-
दधाति यान्येव छन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्वर्गमर्हन्तीति सुवर्ग्याणि । तादृशानि यान्याम्नातानि च्छन्दांसि स्वर्गलोके
स्थितानि तैश्छन्दोभिर्देवाः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्पाठस्तेषां स्वर्गप्राप्तिसाधनम् । ऋष-
यश्च तेन स्वर्गप्राप्तिनिमित्तेनाभ्याम्यन्नुपायमन्विष्यालभमानाः खिन्ना आसन् । ते
पुनर्विचार्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं तपः कृतवन्तः । ततोऽनुष्ठितेन तपसा तानि च्छन्दांसि
स्वर्गसाधनान्यपश्यन् । तेभ्यश्छन्दोभ्य एता विराडाख्या इष्टका निर्मितवन्तः ।
निर्माय चैवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति मन्त्रैस्ता विराज उपादधत । ततस्ताभि-

(बाज्यानुवाकमिधानम्)

रिष्टकाभिस्तं क्षयः स्वर्गं प्राप्ताः । अतो यजमानोऽपि तदुपधानेन सुवर्गे-
स्तैश्छन्दोभिः स्वर्गं प्राप्नोत्येव । अत्र विनिबोगसंग्रहः-

पञ्चम्यां तु चितावमे सप्तपत्नास्तु पञ्च य ।

एवञ्चत्वारिंशदुक्ता विराजो दिक्षु वक्रगाः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अग्निर्धृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपिन्यया ।
मर्मिष्ठः शुक्र आहुतः । त्वं सोमासि सत्पाति-
स्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ।
भद्रा ते अग्ने स्वनीक संहग्घोरस्य सतो विष्णु-
णस्य चारुः । न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न
ध्वस्मानस्तनुवि रेप आ धुः । मद्रं ते अग्ने
सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य (१) ।
रुशद्दृशे दृदृशे नक्तया चिदरुक्षितं दृश आ
रूपे अन्नम् । सैनाऽनिकेन सुविदत्रो अस्मे
यष्टा देवाः आयोजिष्ठः स्वस्ति । अर्दब्धो
गोपा उत नः परस्पा अग्ने धूमद्रुत रेवहि-
दीहि । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वा-
युर्धेहि यजथाय देव । यस्मीमहि दिविजात
प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् । यथा
होतर्मनुषः (२) देवताता यज्ञेभिः सूनो

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

सहसो यजासि । ए॒वा नो॑ अ॒द्य स॒म॒ना स॒मा॒-
नानु॒श॒र्ज॒ग्न उ॒श॒तो य॒क्षि दे॒वान् । अ॒ग्नि॒मी॒ढे
पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् । हो॒ता॒रः रत्न॒-
धा॒त॒मम् । वृ॒षा सोम॑ द्यु॒माः अ॒सि वृ॒षा दे॒व
वृ॒ष॒व्रतः॑ । वृ॒षा ध॒र्माणि॑ दधिषे । सा॒त॒प॒ना
इ॒दः ह॒विर्म॑रु॒तस्तज्जु॑जुष्टन । यु॒ष्माको॒ती रि॒शा॒-
द॒सः । यो नो॑ म॒र्तो व॒स॒वो दु॒र्ह॒णा॒यु॒स्तिरः
स॒त्यानि॑ म॒रुतः॑ (३) जिघा॑ःसात् । दु॒हः
पा॒शं प्र॒ति स मु॑चीष्ट तपि॒ष्ठेन॑ तपसा
ह॒न्त॒ना त॒म् । सं॒व॒त्स॒रीणा॑ म॒रुतः॑ स्व॒का
उ॒रु॒क्ष॒याः स॒र्ग॒णा मा॒नु॒षेषु॑ । तेऽस्म॑त्पा॒-
शा॒न्प्र मु॑ञ्च॒न्त्वः ह॒सः सा॒त॒प॒ना म॑दि॒रा मा॑द॒-
यि॒ष्णवः॑ । पि॒प्री॒हि दे॒वाः उ॒श॒तो य॒विष्ठ
वि॒द्वाः ऋ॒तूः ऋ॑तु॒पते॑ यजे॒ह । ये दै॒व्या ऋ॒त्वि॒-
ज॒स्तेभि॑र॒ग्ने त्वः॑ हो॒त॒णाम॒स्याय॑जिष्ठः । अ॒ग्ने
य॒द्य विशो॑ अ॒ध्वर॑स्य हो॒तः पा॒र्वक॑ (४)
शो॒चे वे॒ष्ट्वः हि॑ यज्वा । ऋ॒ता य॑जासि म॒हिना॑
वि॒ यद्भू॑र्ह॒व्या व॑ह य॒विष्ठ॒ या ते॑ अ॒द्य । अ॒ग्निना॑
र॒यिम॑श्च॒वत्पोष॑मे॒व दि॒वेदि॑वे । य॒श॒सं वी॒र॒व॒-
त्त॒मम् । ग॒य॒स्फा॒नो अ॒मी॒व॒हा व॑सु॒वित्पु॑ष्टि॒व॒-
र्ध॒नः । सु॒मि॒त्रः सोम॑ नो भव । गृ॒हमे॑धास
आ ग॒त॒ म॒रुतो॑ माऽप॑ भूतन । प्र॒मु॒ञ्च॒न्तो नो॑
अ॒ह॒सः । पु॒र्वीभि॑र्हि द॒दा॒शिम॑ शर॒द्धिर्म॑रुतो

वयम् । महोभिः (५) चर्षणीनाम् । प्र
 बुध्न्या ईरते वो महाऽसि प्र णामानि प्रय-
 ज्यवस्तिरध्वम् । सहास्त्रियं दम्यं भागमेतं
 गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् । उप यमेति
 युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची ।
 उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः । इमो अग्ने वीतत-
 मानि हव्याऽजस्रो वाक्षि देवतातिमच्छ ।
 प्रति न ईः सुरभीणि वियन्तु । क्रीडं वः
 शर्धो मारुतमनर्वाणि रथे शुभम् (६) । कण्वा
 अभि प्र गायत । अत्यासो न ये मरुतः
 स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः । ते
 हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्री-
 ढिनः पयोधाः । प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते
 भूमिर्यामेषु यद्ध युजते शुभे । ते क्रीडयो
 धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त
 धृतयः । उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव
 मरुतः केन (७) चित्पथा । श्रोतन्ति
 कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्ण-
 मर्चते । अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त
 विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् । तं हि
 शश्वन्त ईढते स्रुचा देवं घृतश्चुता । अग्निं
 हव्याय वोढवे । इन्द्रामी रोचना दिवः श्रथ-
 द्बृत्रमिन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो विश्वक-

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

म॒न्हु॒विषा॑ वा॒ध॒नो विश्व॑कर्म॒न्हु॒विषा॑ वर्ध॑-

नेन ॥ ८ ॥

(सूर्य॑स्य म॒नुषो॑ मरु॒तः पा॒र्वक॑ महो॒मी रथे॒शुभं॑ के॒म षट्च॑त्वारि॒ंशश्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके तृतीय-

प्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अ॒पां त्वे॒म॒न्नयं॑ पु॒रः प्रा॒चीर्ध॒वक्षि॑ति॒र्यविरि॑न्द्रा॒ग्नी मा छन्द॑ आ॒शुस्त्रि॒बुद्ध॑मे॒-
मा॒गोऽस्ये॑क॒थेय॑मेव सा या॒ग्ने जा॒तान॒मिर्वृ॒त्राणि॑ जङ्घ॒नत्रयो॑दश ॥ १३ ॥

अ॒पां त्वेन्द्रा॑ग्नी इ॒यमे॒व सा दे॒वता॑ता षट्त्रि॒ंशत् ॥ ३६ ॥

हरि॑ ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाकेऽसप्तना विराजश्चोक्ताः । अथ त्रयोदशस्यान्त्यानुवाकत्वाच्च
याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

चातुर्मास्येषु साकमेधाख्ये तृतीये पर्वण्यमयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपति साकः सूर्येणोद्यतेत्यादिहवीष्यान्नातानि । तत्र प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य
पुरोनुवाक्यामाह—

अ॒मिर्वृ॒त्राणीति॑ । अय॒मामि॑रस्माननु॒गृह्णा॑ति॒ति शेषः॑ । कीदृशोऽग्निः,
वृ॒त्राणि॑ जङ्घ॒नत्कर्मा॑नु॒ष्ठानानि॑वारकाणि पापान्यतिशयेन हतवान्, विप॒न्यया॑
विशिष्टयाऽस्मत्कृतया स्तुत्या द्रविणस्युरस्मर्त्तुं द्रविणेच्छुः, समिद्धः सम्य॒-
क्प्रज्वालितः, शुक्रः शोचमानः, आहुत आ समन्तादस्माभिराकारितोऽग्नेनाऽऽ॒-
ज्येनाऽऽहुतो॑ वा । अथ द्वितीयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

रवः सोमासीति । हे सोम त्वं सतां सम्यगनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किंच त्वं राजा दीप्तिमान् । अपि च त्वं ब्रूहा पापघाती । किंच त्वं भद्रः फलप्रदत्वेन मङ्गलः क्रतुरसि । तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं ऋक्कर्मणं तथाऽप्यमावास्याविकृतित्वप्रयुक्तां बुधन्वत्योः प्रार्थि वारयितुं पुनः पाठः । अथ प्रधानस्याग्नेरनीकवतो हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

भद्रा ते अग्न इति । शोभनमनीकं सैन्यं यस्यासौ स्वनीकः, तादृश हेऽग्ने ते त्वदीयानि चरित्राणि भद्रा भद्राणि मङ्गलानि । कथं भद्रत्वमिति तदुच्यते——त्वं संहवसम्पग्यजमानादीन्प्रशस्यति, यजमानादिभिर्वा सम्यग्दृश्यसे । तथा त्वं बोरस्योग्रस्य सतः सर्वदा विद्यमानस्य विष्णुस्य बहुलज्वालारूपेण विष्वग्ग्यातस्य चारुश्वरणहेतुः, अस्मदनिष्ठनिवारकस्य निरन्तरस्य ज्वालासमूहस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । यत्ते तव शोचिः प्रकाशनं कदाचिदपि तमसा न वरन्त नाऽऽव्रियते । ध्वस्मानो ध्वंसहेतवो राक्षसास्तनुवि शरीरे त्वदीये रेषः प्रहारत्वं पापं नाऽऽधुनैव संपादितवन्तः । अथ तत्रैव याज्यामाह—

भद्रं ते अग्न इति । सहो बलमस्यास्तीति सहस्री, तादृश हेऽग्ने सूर्यस्य ते सूर्यसदृशस्य तव भद्रं कल्याणमनीकं ज्वालारूपं सैन्यमुपाक उपान्तिके समीप आरोचते सर्वतो दीप्यते । तादृशं ज्वालारूपं त्वदीयमनीकं नक्तयाचिन्तकमपि गाढान्धकारावृतायां रात्रावपि दृष्टे विस्पष्टं दृश्यते प्राणिभिः । किमर्थं रात्रौ तच्छ्वालादर्शनमिति तदुच्यते——रुशर्द्धिसकं सर्पादिकं दृष्टे मार्गे द्रष्टुं, तथा रात्रौ भोजनवेलायां रूपे पुरतो निरूपिते पात्रेऽरूक्षितं रूक्षोपलक्षितमाक्षिकाद्युपद्रवरहितमन्नमादृष्टे सर्वतो द्रष्टुम् । अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

सैनाऽनीकेनेति । हेऽग्ने स त्वं द्युमदीप्यमानमुतापि च रेऽह्महृदययुक्तं गृहक्षेत्रादिकं दीदिहि प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् । एनाऽनीकेन सुविदत्र एनेन ज्वालासमूहेन सुष्ठु वेदिता, अस्मे देवान्यष्टाऽस्मदर्थं देवानुद्दिश्य यागनिष्पादकः, स्वस्ति विघ्नराहित्यं यथा भवति तथाऽऽयजिष्ठोऽतिशयेन कृत्स्नयागसमाप्तिकारी, अदब्धः केनाप्याहिंसितो गोपा यज्ञस्य गोप्ता, उतापि च नोऽस्माकं परस्पा अतिशयेन पालयिता । अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

स्वस्ति नो दिष इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं स्वस्ति निर्विघ्नं विधातुः संपूर्ण-

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

मायुर्धेहि संपादय । किमर्थं, यजथाय यागानुष्ठानार्थम् । कुत्र, दिवो द्युलोके पृथिव्या भूलोके । हे देव येदा द्युलोके भूलोके वा तिष्ठामस्तदा सर्वदा संपूर्णमायुः पश्येत्यर्थः । हे दिविजात स्वर्गसमुत्पन्नामे यद्द्रविणं सीमाहि वयं सेवेम तद्द्रविणमस्मासु धेहि संपादय । कीदृशं द्रविणं, पशस्तं विद्यमानश्रेष्ठ्यं चित्रं मणिमुक्तादिनानाजात्युपेतम् । तत्रैव याज्यामाह—

यथा होतरिति । सहसो मन्थनरूपस्य बलस्य सूनुः पुत्रोऽग्निः । स च देवानामाह्वता । हे सहसः सूनो होतरग्ने यथा मनुषो मनुष्यानुग्रहेण पालयसि, देवताता देवानपि यज्ञैर्यजासि पूजयसि । तातिप्रत्ययस्य स्वार्थे विहितत्वाद्देवा एव देवतातयः । देवताता देवतातीन् । इतरयजमानपालनं तदीयदेवयजनं च दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तिकं तु स्वकीयदेवयजनमुच्यते । एवा एवमेव हेऽग्ने नोऽस्माकमद्यास्मिन्कर्मणि देवान्याक्षि त्वं यज । कीदृशस्त्वं, समना तैर्देवैः सह समानमनस्कः । यद्वा समानस्तैर्देवैस्तुल्य इत्यर्थः । उशन्कामयमान आस्थायुक्त इत्यर्थः । कीदृशान्देवान्, समानांस्त्वया तुल्यानुशतः कामयमानांस्त्वयि प्रीतियुक्तानित्यर्थः ।

अथ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुमित्यत्र पथमाज्यभागस्यानुवाक्यामाह—

अग्निमीड इति । इममग्निमहमीडे स्तौमि । कीदृशं, पुरोहितं पुरोदेश आहवनीये स्थापितं, यज्ञस्यानुष्ठायमानस्य कर्मण ऋत्विजमृत्विक्त्वनिष्पादकं, देवं द्योतमानं, होतारं देवानामाह्वतारं, रत्नधातपमानिजयेन रत्नानां मणिमुक्तामभूतीनां संपादकम् । अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

वृषा सोमेति । हे सोम त्वं वृषा कामानां वर्षयिता द्युमान्दीप्तिर्माश्वासि । हे देव यस्मात्त्वं वृषा वर्षयिता तस्मात्त्वं वृषव्रतो वर्षनिमित्तं कर्म यस्यासौ वृषव्रतः । किंच यस्मात्त्वं वृषा वर्षयिता तस्मात्त्वमाग्निं पुण्यानि दधिषे धारयसि ।

अथ प्रधानस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

सांतपना इति । सम्यक्तप्यन्ते शत्रव एभिरिति सांतपनाः । तादृशो हे मरुतोऽस्माभिर्दीपमानं यदिदं हविरस्ति तज्जुजुष्टन सेवध्वम् । किमर्थं, युष्माकोती युष्माकमृतये क्षुब्धाधातो रक्षणाय । कीदृशा मरुतः, रिशादसो रिशन्ति हिंसन्तीति रिशास्तानदन्ति भक्षयन्ति विनाशयन्तीति रिशादसः । अथ तत्रैव याज्यामाह—

१९०६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

यो नो मर्त इति । वसवो वासहेतो हे मरुतो यो मर्तो मनुष्यो दुर्ह-
णायुर्दुष्टक्रोधोऽत्यन्तं पापबुद्धिः सन्सत्यानि तिरोऽस्मान्प्रति कृतान्सर्वथा ना-
निष्टं करिष्यामीत्येवंरूपाञ्जशपथांस्तिरस्कृत्य नोऽस्माञ्जिघांसाद्धन्तुमिच्छेत्स दुहो
द्रोही पाशं भवदीयं बन्धनरज्जुं प्रतिमुचीष्ट प्रतिमुञ्चतु । स्वगले बध्नात्वित्यर्थः ।
तं द्रोहिणं तपिष्ठेन तपसाऽत्यविकेन संतापेन हन्तन मारयत । तत्रैव विकल्पितां
याज्यामाह—

संवत्सरीणा इति । हे मरुतः, सन्ति ते पाशान्स्वकीयबन्धनरज्जूरस्मद-
स्मत्तोऽपनीय मानुषेषु विरोधिजनेषु प्रमुञ्चन्तु गले बध्नन्तु । कीदृशान्पाशान्,
अंहसः पापिष्ठानत्यन्तनिबन्धहेतूनित्यर्थः । कीदृशां मरुतः, संवत्सरीणाः
सकृद्यगेनाऽऽराधिताः संवत्सरपर्यन्तं रक्षकाः, स्वर्काः सुष्ठुवर्चनीयाः, उरुक्षया
विस्तीर्णगृहाः, सगणाः सप्तभिर्गणैः सहिताः । ‘सप्तगणा वै मरुतः’ इति
श्रुत्यन्तरात् । सांतपनाः सम्यक्शत्रूणां तापकारिणः, मदिराः स्वयं हृष्टाः,
मादयिष्णवोऽस्मानपि हर्षयन्तः । अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

पिप्रीहि देवानिति । हे पविष्ठ युवतमाद्य उशतः कामयमानान्देवान्पि-
प्रीतिशयेन प्रीणय । हे ऋतुपतं सूर्यात्मना कालपरिपालक त्वमृतून्कालविशेषा-
न्विद्वाञ्जानन्वर्तसे । तस्मादिहोचितं काले यज । त्वेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः
सन्ति “अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् ” इत्यादिनाऽऽन्नातास्तेभि-
स्तैर्देवैः सह त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनो होतृणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः
सर्वतो यष्टुतमोऽसि । तत्रैव याज्यामाह—

अग्ने यदयेति । हे स्विष्टकृदग्ने विशः पविष्ठस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि
यद्धविरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचे दीप्य-
मान, तान्येतान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्माद्धता
ऋतेऽस्मदीययज्ञे महिना महिन्ना यजासि देवान्प्रीणयसि । यद्यस्मात्कारणाद्वि-
भूर्विशिष्टो भवसि तत्तस्मात्कारणाद्धे पविष्ठ युवतमाद्य ते तव या हव्या यानि
हव्यानि अस्माभिर्दीप्यन्ते तानि [वह] स्वी कुरु । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं दार्शनिक-
हौत्रकाण्डे सप्ताह्नातत्वाच्चोदकादेव प्राप्तं तथाऽपि वि पष्ठार्थं पुनर्वचनामिति द्रष्ट-
व्यम् । अथ “मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वाणां दुग्धे सायं चरुम्” इत्यत्र प्रथम-
स्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

(याज्यामुवाक्याभिधानम्)

अग्निना रयिमिति । अनेनाग्निना रयिं धनमश्रवत्सर्वो जनः प्राप्नोति । न केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं, किंतु दिने दिने तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु हासम् । कीदृशं पोषं, यशसं कीर्तिकरं, वीरवत्समं वीरा अस्मदीयाः पुत्रा अभ्येति वीरवानतिशयेन तथाविधम् । अथ द्वितीयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह—

गयस्फान इति । हे सोम नोऽस्मान्प्रत्युच्यमानविशेषणविशिष्टो भव । कानि तानि विशेषणानीति तान्युच्यन्ते—गयस्फानो गृहाणां वर्धयिता । अभीवहा रोगाणां हन्ता । वसुविद्धनस्य लम्भयिता । पुष्टिवर्धनो गवादिषु पुष्टे-
वर्धयिता । सुमित्रः शोभनं यजमानरूपं मित्रं यस्यासौ सुमित्रः । अथ प्रधानस्य पुरोनुवाक्यामाह—

गृहमेधास इति । गृहे क्रियमाणो मेधो यज्ञो येषां ते गृहमेधासः । तादृशा हे मरुत आगतेह कर्मण्यागच्छत । माऽपभूतन कदाचिदपि माऽपगच्छत । किं कुर्वन्तः, अंहसः पापान्नोऽस्मान्प्रमुञ्चन्तः प्रकर्षणे वियोजयन्तः । तत्रैव याज्या-
माह—

पूर्वाभिर्हीति । हे मरुतो वयं यजमानाः पूर्वाभिरनादिकालप्रवृत्ताभिर्महोभि-
र्भीसादिसंपूर्णतया महनीयाभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां मनुष्याणामृत्विजां मध्ये स्थित्वा हि यस्माद्ददाशिम हविर्देवस्तस्माद्ययमिहाऽऽगच्छत ।

तत्रैव विकलितामन्यां याज्यामाह—

प्र बुध्नियेति । हे मरुतो बुध्निया बुध्ने मूले भवानि बुध्नियानि । अनादि-
कालप्रवृत्तानीत्यर्थः । वो महांसि युष्माकं तेजांसि प्रेरते प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रवृत्तानीत्यर्थः । प्रयज्यवः प्रकृष्टयागयुक्ता यूयं नामानि गृहमेधिनो मरुतो वयमित्यादीनि भवदीयनामधेयानि प्रतिरध्वं प्रकर्षेण लोके रव्यापयत । सहस्रियं सहस्रसमार्हं गृहमेधीयं गृहमेधिनो युष्मानुद्दिश्य दीयमानमेतं भागं पुरोडाशरूपं जुषध्वं सेवध्वम् । अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

उप यमेतीति । युवतिर्मन्त्रेण मिश्रीभूता हविष्मती संपूर्णहविर्युक्ता घृताची
वृतपुष्टेयमाहुतिर्दोषा रात्रौ वस्तोर्दिवसे च सुदक्षं कुशलं यं स्विष्टकृतमग्निमुपैति प्राप्नोति । एनं स्विष्टकृतमग्निमरमतिः कदाचिदप्युपरतिरहितो वसूयुध्नमिच्छन्त्य-

१ ख. च. 'ण मा वय' । २ ख. च. 'ध्ये स्थायिभिर्यस्मा' । ३ ख. च. 'देवम तस्मा' ।
४ ख. 'रमति' ।

जमानः स्वा स्वकीयेन हविषोपैति प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । अथ तत्रैव याज्यामाह—

इमो अग्न इति । हेऽग्न इमो इमानि वीततमान्यातिशयेन कान्तानि इव्या हवींषि देवतातिमच्छ देवानभिप्राप्तुमजस्रोऽनुपरतो वक्षि वह । नोऽस्मत्संबन्धीनि सुरभीणि सुगन्धीनि हवींषि प्रतीं प्रत्येकमेव वियन्तु देवा भक्षयतु ।

अथ “ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशः सप्तकपालं निर्वपति साकं सूर्ये-
णोद्यता ” इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

क्रीडं वः शर्ध इति । हे कण्वाः कण्वप्रभृतयो वेदाचार्याः शर्धो बलमभि प्रगायताभितो वैदिकैः स्तात्रैः प्रकर्षेण गानं कुरुत । कीदृशं बलं, वः क्रीडं युष्पाकं क्रीडाकारणं, मारुतं मरुतां संबन्धि, अनर्वाणं भ्रातृव्यैरतिरस्कृतम् । भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुत्यन्तरात् । रथेशुभं रथपेरणे समर्थम् । तत्रैव याज्यामाह—

अत्यासो न य इति । ये मरुतः शुभयन्त शोभयन्ते स्वरुचा स्वसंचारेण सर्वं जगदलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेऽस्माननुगृह्णन्तिवति शेषः । कीदृशा मरुतः, अत्यासो न सततगमनशीला अश्वादय इव, स्वश्चः शोभनगतयः, यक्षदृशो न मर्या यागदर्शनार्थिनो मर्या इवौत्सुक्येनात्र समागता इति शेषः । इर्म्येठाः शिशवो न शुभ्राः प्रासादमारूढा राजबालका इव पर्वतेषु शुभ्राः संचरन्तीति शेषः । वत्सासो न प्रक्रीडिनः । यथाऽत्यन्तबालवत्साः शीघ्रमितस्ततः पलाय-
माताः प्रकर्षेण क्रीडन्ति तथा तत्र तत्र संचरन्तः क्रीडापराः, पयोधा मेधानु-
त्पाद्य तेषु जलधारिणः । तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

प्रेषामज्मेषु विथुरिति । एषां मरुतामज्मेषु गमनेषु भूमिः परेजते प्रकर्षेण रेजते कम्पते । भृशं भूकम्पजनकानि मरुतां गमनानीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—विथु-
रेव यथा भर्तुरहिता योषित्पालकाभावादत्यन्तं कम्पते तद्वत् । यद्य ये हि मरुतो यामेषु जलस्य नियामकेषु मेघेषु युञ्जते जलं योजयन्ति ते मरुतो महित्वं स्वकीयमहिमानं स्वयं पनयन्त स्वयमेवं व्याहरन्ति स्तुवन्ति वा । कीदृशास्ते, क्रीडयः क्रीडापराः, धुनयः कम्पयुक्ताः सर्वदा चलन्त इत्यर्थः । भ्राजदृष्टयो भ्राजो दीप्तिर्विद्युद्रूपा दृष्टिर्येषां ते भ्राजदृष्टयः । धूतयः शत्रूणां कम्पहेतवः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

उपह्वरेषु यदिति । हे मरुतो यद्यदा वय इव पक्षिण इव यूयं केनाचि-
चित्पथा केनापि मार्गेणोपह्वरेषूपेत्य हर्तव्येषु ताडनीयेषु मेघेषु वपिमचिध्वं गतिं
संपादितवन्तः । यदा जलपूर्णमेवमास्फालयन्ति भवन्त इत्यर्थः । तदानीं कोशा-
धनपूर्णगृहसदृशा जलपूर्णा मेघा वो युष्माकं रथेषूप समीपमागतेषु तत्सु श्रो-
तन्ति जलं सावयन्ति । यूयमप्यर्चते यजमानाय मधुवर्णं मधुररसोमेतं घृतं घृतत-
मानमुदकमा समन्तादुक्षत सिञ्चत । अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निमग्निमिति । अग्निमग्निं तत्तद्यागगतस्विष्टकृतं हवीमभिराह्वानपरेः
सदा हवन्त सर्वदा यजमाना आह्वयन्ति । कीदृशमग्निं, विशपतिं प्रजानां पालकं
हव्यवाहं देवान्प्रति हविषो वोढारं, पुरुमिषं पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रीति-
हेतुम् । तत्रैव याज्यामाह—

तं हि शश्वन्त इति । शश्वन्तो निरन्तरमनुतिष्ठन्त ऋत्विजो घृतधृता
घृतं क्षरता(न्त्या) सुचा युक्तास्तमग्निं देवमीडते स्तुवते । किमर्थं, हव्याय
वोढवे इविर्वोढुम् ।

अथ यान्यन्यानि त्रीणि हवींष्याम्नातानि—“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमेन्द्रं
षष्ठं वैश्वकर्मणमेककपालम् ” इति, तत्रैन्द्राग्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

इन्द्राग्नी रोचनेति । इन्द्राग्नी रोचना दिव इति पुरोनुवाक्या । अथद्बुध-
मिति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

इन्द्रं वो विश्वत इति । इन्द्रं वो विश्वतस्परीति पुरोनुवाक्या । इन्द्रं
नर इति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्रं वो विश्वतस्परि इवामह इत्यनुवाके
व्याख्यातम् । अथ वैश्वकर्मणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

विश्वकर्ममिति । तत्र विश्वकर्मन्हाविषा वावृधान इति पुरोनुवाक्या ।
विश्वकर्मन्हाविषा वर्धनेनेति याज्या । एतच्चोभयं य इमा विश्वा भुवनानि शुद्ध-
दित्यनुवाके व्याख्यास्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ याज्या साकमेधे सनीकवति यागके ।

आज्यभागानुवाक्ये द्वे समिर्वृत्रेति वर्णिते ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

भद्रा तिस्रः प्रधाने स्युः स्वस्ति स्विष्टकृति द्वयम् ।

अग्निं सातपनीयाज्यभागयोर्द्वं प्रधानके ॥

साततिस्रः पिपीत्यग्ने द्वयं स्विष्टकृतीरितम् ।

अग्निना गृहमेधीये द्वे स्यातामाज्यभागयोः ॥

गृह प्रधाने तिस्रः स्युरूप स्विष्टकृति द्वयम् ।

क्रीडं चतुष्टयं क्रीडियागे साग्निमिति द्वयम् ॥

संवाक्ये स्तामथेन्द्राग्नी श्रथच्चेन्द्राग्रयागके ।

इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे विश्वद्वे वैश्वकर्मणे ॥

त्रयस्त्रिंशद्वचः प्रोक्ता अनुवाक इहान्तिमे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाभिधानम्)

अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

रश्मिरासि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व प्रेतिरसि
धर्माय त्वा धर्मं जिन्वान्वितिरसि दिवे त्वा
दिवं जिन्व संधिरस्थन्तरिक्षाय त्वाऽन्तरिक्षं
जिन्व प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा पृथिवीं
जिन्व विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्व
प्रधाऽस्यहने त्वाऽहर्जिन्वानुवाऽसि रात्रियै त्वा
रात्रिं जिन्वोशिगासि (१) वसुभ्यस्त्वा वसू-
ञ्जिन्व प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्राञ्जिन्व सुदी-
तिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्याञ्जिन्वौजोऽसि पि-
तृभ्यस्त्वा पितृञ्जिन्व तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा
प्रजा जिन्व पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशू-
ञ्जिन्व रेवदस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वाभिजि-
दसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वाधिपातिरसि
प्राणाय (२) त्वा प्राणं जिन्व यन्ताऽस्यपा-
नाय त्वाऽपानं जिन्व सप्तसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा
चक्षुर्जिन्व वयोधा असि श्रोत्राय त्वा श्रोत्रं
जिन्व त्रिवृदसि प्रवृदसि संवृदसि विवृदसि
सप्तरोहोऽसि नीरोहोऽसि प्ररोहोऽस्यनुरोहोऽसि
वसुकोऽसि वेषश्चिरसि वस्यष्टिरसि (३) ।

(ऋजिगासि प्राणाय विचत्वारिंशञ्च) ।

(पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

—

अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातर्धिर्महेश्वरम् ॥

प्रपाठके तृतीयेऽस्मिंश्चितयः पञ्च वार्णिताः ।

चतुर्थे पञ्चमचितेः शेषः सर्वो विधीयते ॥

तत्र प्रथमानुवाके स्तोमभागा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ राश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेति स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रति-
दिशमवशिष्टा मध्ये ” इति ।

तत्र पूर्वस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

राश्मिरसि क्षयायेति । हे इष्टके त्वमादित्यरश्मिरूपाऽस्यतः क्षयाय
निवाससिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । त्वं चास्माकं क्षयं निवासं जिन्व प्रीणय संपा-
दयेत्यर्थः । एवं सर्वं योजनीयम् । प्रकृष्टा गतिर्यस्याः सा प्रेतिः । धर्मो विहित-
कर्मानुष्ठानम् । अनुकूला गतिर्यस्याः साऽन्वितिः । द्यौः स्वर्गः । द्यावापृथिव्यो-
र्मध्यवर्ती देशः संधिः । अन्तरिक्षं गन्धर्वादिलोकभागोऽन्तरिक्षम् । पतिविशब्देन
भूलोकभाग उपलक्ष्यते । विशेषेण स्तभ्यते जलमत्र धार्यत इति विष्टम्भो मेषः ।
प्रथमं वाति गच्छति प्रवर्तत इति प्रवोषःकालः । उषा हि सूर्योदयात्पूर्वं
प्रवर्तते । अतोऽहःसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि ।

अथ दक्षिणस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

अनुवाऽसि रात्रिया इति । अनु सूर्यास्तमयात्पश्चाद्वाति चरति प्रया-
तीत्यनुवा सायंसंध्या । ङैशिग्वसुभिः काम्यमानाऽसि । अतो वसुभ्यो वसूनां
प्रीत्यर्थं त्वामुपदधामि । त्वं च वसुञ्जिन्व प्रीणय । एवमुत्तरत्र योज्यम् । प्रकृष्टः
केतो यः [स] प्रकेतः । रुद्राणां यः प्रकेतस्तद्रूपा त्वमसि । शोभना दीति-

१ च. 'तीये हि चित' । २ ख. च. सर्वत्र । ३ ख. च. 'क्षश' । ४ ख. घ. ऊ.
घ. इत्युषः । ५ ब. ऊ. 'शिगासि का' । ६ क. 'सि वसुभिर्वसु' । घ. ऊ. 'सि व' ।
७ ब. 'कृष्टो यः के' । ८ क. यस्य ।

(पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाभिधानम्)

दीप्तिः सुदीप्तिः सा त्वमसि । ओजो बलं पितॄणां यद्वलमनुग्रहतमर्थं तद्रूपा त्वमसि । तन्तुः पुत्रपौत्रादिसांतत्यम् । स्वकीयान्गवादिपशून्पहर्तुमागता या परकीयसेना सा पृतना तां सहतेऽभिभवतीति पृतनाषाट् ।

अथ पश्चिमायां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

रेवदस्योषधीभ्य इति । रा अस्यास्तीति रेवत् । ओषधिसाध्यं यत्तुर्न जीवमं तद्रूपा त्वमसि । अभितो जयसि शत्रूनाभिभवसीत्याभिजित् । पाषाणसदृशो वज्रो ग्रावा, युक्तो हस्ते स्वीकृतो ग्रावा यस्यासौ युक्तग्रावा । इन्द्रभक्षुरादीन्द्रियाण्याधिष्ठाय पालयिता । यः आसत् रूपो वायुः सोऽधिपतिस्तद्रूपा त्वमसि । बहिर्भिर्गतस्य आसस्य पुनरप्यन्तःप्रवेष्टाय नियामको यो वायुविशेषः स वन्ता, तद्रूपा त्वमसि । सम्यक्सर्पयति बलेन प्रवर्तयति मां चयनधनप्रस्था- (स्वीकृ) रणाय संसर्पो हृष्टिः । वयः पक्षी तद्वद्धावतीति वयोधाः । पक्षी तत्र तत्र गत्वा स्वकार्यं साधयति तथ्वा श्रोत्रेन्द्रियशक्तिस्तत्तच्छब्दं प्राप्य निश्चिनोति, तच्छक्तिरूपा त्वमसि । तिस्र आवृतोऽवयवविशेषा यस्य मिथुनीभावस्य सोऽयं त्रिवृत्पुमान्योवित्सङ्गश्चेत्यवयवत्रयं, तथाविधमिथुनीभावरूपा त्वमसि ।

अथोदीच्यां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह—

प्रवृक्षसि संवृदिति । स्त्रीपुरुषयोः संसर्गान्तरभाविनी या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तरूपा त्वमसि । प्रवृत्त्यनन्तरभावी यः सम्यग्व्यापारः सोऽयं संवृत्तरूपा त्वमसि । तद्व्यापारादूर्ध्वं या विवृत्तिः सा विवृत्तरूपा त्वमसि । संभोगादूर्ध्वं बीजस्य क्षेत्रे यः समारोपः सोऽयं चंद्रोहस्तरूपा त्वमसि । क्षेत्रे पक्षिणस्य बीजस्य निःशेषेण गर्भाशयव्याप्तिर्नीरोहस्तरूपा त्वमसि । गर्भाशये व्याप्तस्य बीजस्य शरीराकारः परिणामः प्ररोहस्तरूपा त्वमसि । तस्य च परिणतस्य शरीरस्यानुकूलः पुत्रादिरूपेण प्रादुर्भावोऽनुरोहस्तरूपा त्वमसि ।

अथ मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां त्रीन्मन्त्रानाह—

वसुकोऽसीति । वसु धनमस्यास्तीति वसुको धनी पुत्रस्तरूपा त्वमसि ।

१ क. 'षधीसा' । २ स. च. ड. 'नं तद्वज्जिवि' । च. 'नं त' । ३ स. च. 'तव-
तः भ्या' । ४ स. च. 'लेनति संसर्पोऽहि । धनहृष्टिसारण्या धनमवति एवं मामवतुं धने
हृष्टिं प्रसारय । वयः । ५ क. स. 'द्वद्धाती' । ६ क. च. ड. 'न्तरं भा' । ७ स. च.
'सि । सङ्ख्या' । ८ च. ड. तद्रूपाद् । ९ स. च. क्षितस्य ।

(पञ्चमचितिशेष तोमभागाभिधानम्)

वेषो व्यासं धनं, वेषं श्रयते सेवत इति वेषाग्निः । प्राप्तस्याभिवृद्धिकारीत्यर्थः । तद्रूपा त्वमसि । वसुनोऽभिवृद्धस्य धनस्याष्टिर्भोजनं यस्यासौ वस्यष्टिः । धनं संपाद्य तदभिवृद्धिं च कृत्वा तयाऽभिवृद्ध्या जीवतीत्यर्थः । तद्रूपा त्वमसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः स्तोमभागैरेवासृजत यत्स्तोमभागा उपदधाति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

प्रजापतिर्यदा यज्ञेन प्रजा असृजत तदानीं यज्ञमभ्यवर्तिनः स्तोमभागमन्त्रा एवं सृष्टिहेतव आसन् । त्रिवृदादिस्तोमयुक्तानि यानि बहिष्पवमानादिस्तोत्राणि तानि भजन्त इति रश्मिरित्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः । ब्रह्मा तत्स्तोत्राण्यभ्यनुजानन् रश्मिरित्यादिकमेकैकं मन्त्रमुच्चार्याभ्यनुजानाति । एतच्चास्माभिः पूर्वमूषयो वा इन्द्रमित्यनुवाके स्पष्टमुक्तम् । अतो रश्मिरित्यादयः स्तोमभागाः । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि स्तोमभागाः । तदुपधानेन यजमानः प्रजाः सृजत एव । ता एताः स्तोमभागाख्या इष्टका यज्ञतेजस्त्वेन यज्ञप्रतिष्ठात्वेन च क्रमेण प्रशंसति—

“ बृहस्पतिर्वा एतद्यज्ञस्य तंजः समभरद्यत्स्तोमभागा यत्स्तोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते बृहस्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत्स्तोमभागा यत्स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति । सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ सप्तसप्तोप दधाति सर्वीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ५] इति ।

एकैकस्यां दिशि सप्तसप्तोपधानेन सर्वीर्यत्वं दाढर्यं भवति । मध्ये त्रिसृणा-
मुपधानेन प्रतिष्ठा स्थैर्यं भवति ।

प्रजापतिः स्तोमभागैरेवासृजतेति सामान्यत उक्तं, तेषु कैः स्तोमभागैः किम-
सृजतेत्येकैकमिष्टकामन्त्रं विभजते—

“रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्ममान्वितिरिति दिवः संधिरित्यन्तरिक्षं

१ च. यज्ञात्प्रजा । २ ख. च. °व वृद्धिहे° । ३ ख. च. क. च. °तवः । त्रि° । ४ च. °दयो मन्त्राः स्तो° । ५ ख. च. °गाः । तः । ६ ख. च. प्रशंसति । ७ क. °ध्येऽपि ति° ।

८ ख. च. °रेव प्रजा असृ° । ९ ख. च. तच्च ।

(पञ्चमचितिशेषस्तोमभागाभिधानम्)

प्रतिधिरिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनुवेति रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेभ इति रुद्रान्तुदीतिरित्यादित्यानोज इति पितृस्तन्तुरिति प्रजाः पृतनाषाडिति वसून्वेदित्योषधीः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

तेन राशिरित्यादयो मन्त्रास्तत्सूक्त्यपदार्थसंबन्धित्वेन पूर्वं व्याख्याताः । अतस्तेन मन्त्रेण तत्तत्पदार्थमसृजतेत्युपपन्नम् । एवं पञ्चदशभिर्मन्त्रैः सृष्टिरभिहिता । अथ सृष्टस्य जगतो रक्षाहेतुभूतं षोडशं मन्त्रं दर्शयति—

“अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वेत्येव दक्षिणतो वज्रं पर्योहदभिजित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अस्मिन्मन्त्रे वज्र एव संबोध्यते । हे वज्र त्वमभिजिज्जयहेतुर्युक्तग्रावा स्थापितपाषाण इव दृढश्चास्यत इन्द्रप्रतिपत्त्यर्थं त्वां पर्युहामि तेनेन्द्रं प्रणिबेहि मन्त्रार्थः । प्रजापतिरेतं मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेन सृष्टस्य जगतो रक्षणाय वज्रं प्रेरितवांस्तेन बाधकविनाशे सति सृष्ट्या अभिजयोऽभूत् ।

याः सृष्टाः प्रजा वज्रेण रक्षितास्तासु शरीररूपासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेनेन्द्रियस्थापनं दर्शयति—

“ ताः प्रजा अपपाणा असृजत तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं सः सर्प इति वक्षुर्वयोधा इति श्रोत्रम् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

एवमिन्द्रिययुक्तैः शरीरैर्व्यवहरन्तीषु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन मिथुनीभावं संपत्तिं दर्शयति—“ ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वतीर्नि मिथुनी अभवन्तासु त्रिबुदसीत्येव मिथुनमदधात् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मिथुनीभूतासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन प्रजोत्पादनसामर्थ्यं दर्शयति—

“ ताः प्रजा मिथुनी भवन्तीर्नि प्राजायन्त ताः सः रोहोऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजनयत् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अपत्योपेतानां प्रजाणां मन्त्रत्रयेण प्रतिष्ठा भवतीत्येतद्दर्शयति—

“ ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्याष्टिरसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्याष्टिरसीति प्रजा एव

१ स्व. च. अत्र । २ क. घ. ङ. 'ते । व' । ३ घ. ङ. 'श्राऽऽसीत । ४ स्व. घ. ङ. ['रेतमन्त्र' । च. 'रेनं म' । ५ स्व. च. 'ज्रेणाभिर' । ६ स्व. घ. ङ. च. 'नां प्र' ।

१९१६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(नाकसदारुव्येष्टकाभिधानम्)

प्राणा एषु लोकेषु प्रति तिष्ठति” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।
एतदेदनं प्रशंसति—

“सात्माऽन्तरिक्षं रोहति सप्राणोऽमुष्मिन्लोके प्रति तिष्ठत्यव्यधुंकः प्राणा-
पानाभ्यां भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ६] इति ।

सात्मा सशरीरोऽन्तरिक्षं गत्वा यक्षगन्धर्वादिलोकेषु भोगान्भुङ्क्ते, स्वर्गलोकेऽपि
मणशरीरयुक्त एव प्रतितिष्ठति, प्राणापानाभ्यां कदाचिदपि न वियुक्तो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इष्टका रश्मिरित्येकत्रिंशत् स्तोमभागकाः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यञ्जुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

रा॒श्वसि प्रा॒ची दि॒ग्वस॑वस्ते दे॒वा अधि॑प-
तयोऽभि॑हे॒तीनां प्रति॑ध॒र्ता त्रि॒वृत्त्वा स्तोमः॑
पृथि॒व्याः श्र॑य॒त्वाज्य॑मु॒क्थम॑व्यथयत्स्त॒भ्नातु
रथ॑न्तरः॒ साम प्रति॑ष्ठित्यै वि॒राडसि॑ दक्षिणा
दि॒गुरु॑द्रास्ते दे॒वा अधि॑पतय इन्द्रो हे॒तीनां प्रति॑-
ध॒र्ता पञ्च॑द॒शस्त्वा स्तोमः॑ पृथि॒व्याः श्र॑य॒तु
प्रउ॑गमु॒क्थम॑व्यथयत्स्त॒भ्नातु बृ॒हत्साम॑ प्रति॑-
ष्ठित्यै स॒म्राडसि॑ प्र॒तीची दिक् (१) आ॒दित्या-
स्ते दे॒वा अधि॑पतयः सोमो हे॒तीनां प्रति॑ध॒र्ता
सप्त॑द॒शस्त्वा स्तोमः॑ पृथि॒व्याः श्र॑य॒तु मरु॑स्व॒तीय-
मु॒क्थम॑व्यथयत्स्त॒भ्नातु वैरू॒पः साम॑ प्रति॑ष्ठित्यै

(नाकसदारूपेष्टकाभिधानम्)

स्वरा॒हस्युदी॒ची दि॒ग्विश्वे ते दे॒वा अधि॑पतयो
वरु॑णो हेती॒नां प्रति॑ध॒र्तैक॑वि॒ंशस्त्वा स्तोमः
पृथि॒व्याः श्रय॑तु निष्के॑व॒त्यमु॒कथ॑मव्यथयत्स्त-
भ्नातु वैराजः॑ साम॒ प्रति॑ष्ठित्या॒ अधि॑प॒त्यासि
ब॒हती दि॒ङ्मरु॑तस्ते दे॒वा अधि॑पतयः (२)
ब॒हस्पति॑र्हेती॒नां प्रति॑ध॒र्ता त्रि॑णव॒त्रयस्त्रि॑ंशौ
त्वा स्तोमौ॑ पृथि॒व्याः श्रय॑तां वैश्वदे॒वाभि॑मा-
रुते उ॒क्थे अव्य॑थयन्ती स्त॒भ्नीताः॑ शाक-
र॒रेव॑ते साम॒नी प्रति॑ष्ठित्या अ॒न्तरि॑क्षा॒यर्ष॑यस्त्वा
प्रथ॑मजा दे॒वेषु दि॒वो मात्र॑या वरि॒णा प्रथ॑न्तु
वि॒धर्ता चा॒यमधि॑पतिश्च ते त्वा सर्वे॑ संवि॒द्वाना
नाक॑स्य पृ॒ष्ठे सु॒वर्गे लो॒के यज॑मानं च
साद॑यन्तु (३) ।

(प्रती॒वी दि॒ङ्मरु॑तस्ते दे॒वा अधि॑पतयश्चत्वारि॒ंशश्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके स्तोमभागाख्या इष्टका उक्ताः । अथ द्वितीये नाकसदारूपा
इष्टका अभिधीयन्ते । कल्पः—“ राक्षसि प्राची दिगिति पञ्च नाकसदः प्रति-
दिशमेकां मध्ये ” इति । तत्र प्रथमामाह—

राक्षसि प्राचीति । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना प्राची दिक्तद्रूपाऽसि ।
ते तव वसवोऽष्टसंख्याका अधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अग्निस्तवोपद्रवक-

(नाकसदारुयेष्टकाभिधानम्)

राणां हेतीनां परकीयायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । योऽयं त्रिवृदारुयः स्तोमः
त त्वां पृथिव्यां स्थापयतु । यदाज्यमुक्थमाज्यनामकं प्र वो देवायाम्नय इत्यादिकं
शस्त्रमवस्थितं [तत्] त्वामव्यथयद्यथारहितां कुर्वत्स्तम्भनातु दृढी करोतु ।
यद्ग्रथंतरं साम तत्प्रतिष्ठित्यै तव चिरावस्थानाय भवतु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
योष्यम् । अथ द्वितीयं मन्त्रमाह-

विराडसीति । तत्तत्सामदेवतासंबन्धिनस्त्रिवृदादयः स्तोमास्ते च “समिधमा
तिष्ठ” इत्यत्रैव व्याख्याताः । वायुरग्नेया इत्यादिकं शस्त्रं प्रउगम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह-

सम्राडसीति । “ आ त्वा रथं यथोतयः ” इत्यादिकं मरुत्वतीयं शस्त्रम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह-

स्वराडस्युदीचीति । “ अभि त्वा शूर नोनुमः ” इत्यादि निष्केवल्यम् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह-

अधिपत्न्यसीति । अधिकं पालयिष्यधिपत्नी । बृहती दिक्प्रौढोर्ध्वा दिक् ।

“तत्सवितुर्वृणीमहे ” इत्यादिकं शस्त्रं वैश्वदेवम् । “ वैश्वानराय पृथुगणसे ”
इत्यादिकं शस्त्रमाग्निमारुतम् । अथ सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषञ्जनीयं शेषमाह-

अन्तरिक्षायेति । देवेषु मध्ये ये प्रथमजा ऋषयो नारदाद्याः । अत एव
स्मर्यते—“ देवर्षिनारदस्तथा ” इति । ते महर्षयस्त्वामिष्टकां दिवो मात्रयाऽऽ-
काशस्य यत्परिमाणं तेन परिमाणेन पथन्तु विस्तारयन्तु । किमर्थम्, अन्त-
रिक्षार्थमन्तरिक्षं व्याप्तुमित्यर्थः । कीदृशेन परिमाणेन, वरिणा वरणीयेन । न
केवलमृषयः पथन्तु किंतु विधर्ता चायमधिपतिश्च योऽयमिष्टकानां निष्पाद-
यिता यश्च पालकस्तावपि प्रथेताम् । तेन (च) महर्षयो विधर्ता चाधिपतिश्च
सर्वे संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ता नाकस्य पृष्ठे स्वर्गसदृशस्यास्य क्षेत्रस्यो-
परि त्वां सादयन्तु, यजमानं च स्वर्गे लोके सादयन्तु ।

अत्र यान्युदाहतानि शस्त्राणि तान्याश्वलायनो दर्शयति—“ प्र वो देवा-
येत्याज्यमुषसंतनुयादिति वायुरग्नेया यज्ञपीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्या
उपरिष्ठादृचमृचं शंसेद्वायवायाहि दर्शतेति सप्तैकचां द्वितीयां प्रउगे त्रिरिति ।

१ क. घ. ङ. “तीयम” । २ ख. च. “तत्संब” । ३ क. “तीयम” । ४ क. “तुर्थम” ।
५ ख. च. “दिकं नि” । ६ क. “अमम” । ७ क. घ. “नं स्व” । ८ क. “ष्टादृचं तृचं” ।
घ. “ष्टातृचं तृचं” । ९ ख. च. “तृचं द्वि” ।

(नाकसदारूपेष्टकाभिधानम्)

मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेदध्वर्यो शोतावोमिति माध्यंदिने शस्त्रादिष्वाहाव आ त्वा रथं यथोतय इदं वातो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविति । मिष्केवरूपस्याभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानु- रूपौ यदि रथंतरं पृष्ठमिति । तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्व- देवस्य प्रतिपदनुचराविति । स्वभ्यग्रमाभिमारुतं तस्याऽऽद्यां पच्छ ऋगावांनं पच्छः शस्यो चेदध्वंश इतरां संतानमुत्तमेन वचनेन वैश्वानराय पृथुपाजसे ” इति । राश्यसित्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“नाकसन्निर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तन्नाकसदां नाकसत्त्वं यन्नाकसद उप- दधाति नाकसन्निरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ७] इति । नाकः स्वर्गः संद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैस्ते नाकसदः । तथा च मन्त्रलिङ्गम्—

“नाकस्य पृष्ठे सुवर्गं लोके यजमानं च सादयन्तु” इति । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि नाकसदः । यस्मात्ताभिर्देवाः स्वर्गं गतास्तस्मान्नाकसदिति नाम संपन्नम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोति ।

दुःस्वनिवारकत्वेन तदुपधानं प्रशंसति—

“सुवर्गो वै लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ७] इति ।

कं तुल्यमकं दुःस्वं न विद्यते दुःस्वं यत्र सोऽयं नाकः, स्वर्गश्च तादृशः । ततो नाकसदुपधानेन यजमानस्य दुःस्वं न भवति ।

पुनरपि स्थानसंपादकत्वेन प्रशंसति—

“यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते ” [सं० का० ५ प० ३ अ० ७] इति ।

पृष्ठस्तोत्रसंबन्धितेजोरूपत्वेन पुनः प्रशंसति—

१ स्व. 'दिनं श' । २ क. 'भ्यग्र आग्नि' । ३ क. 'रुते त' । ४ घ. ङ. 'वातं प' । ५ स. 'स्याच्चेद' । ६ घ. ङ. 'संहायमु' । ७ घ. ङ. 'स्वर्ग्यते' । च. 'संपद्यते' । ८ क. स्व. घ. ङ. 'गस्ताह' । ९ स्व. च. 'सदामुप' । १० क. घ. ङ. 'स्य न दुःस्वं भ' । ११ क. 'ति । पुनरपि पृ' । घ. ङ. 'ति पु' ।

“पृष्ठानां वा एतत्तेजः संभूतं यन्नाकसदो यन्नाकसद उपादधाति पृष्ठाना-
मेव तेजोऽव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

राज्ञी नाकसदः पञ्च सर्वशेषोऽन्तरित्ययम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

— — —

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथ-
गुत्सश्च रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिक-
स्थला च कृतस्थला चाप्सरसौ यातुधामा
हेती रक्षांसि प्रहेतिरयं दक्षिणा विश्वकर्मा
तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानिग्रामण्यौ
मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ दक्षिणवः
पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिरयं पश्वा-
द्विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोतश्वासमरथश्च सेना-
निग्रामण्यौ प्रम्लोचन्ती च (१) अनुम्लो-
चन्ती चाप्सरसौ सर्पा हेतिर्व्याधराः प्रहेतिरय-
मुत्तरात्संयद्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेना-
निग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसा-
वापो हेतिर्वातः प्रहेतिरयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य
ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानिग्रामण्यावुर्वशी च
पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ विद्युद्धेतिरवस्फूर्जन्प्रहेति-
स्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यम् (२)

(चोडाख्येष्टकाभिधानम्)

द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधाम्या-
योस्त्वा सद्ने सादयाम्यवतश्छायायां नमः
समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे परमेष्ठी त्वा
सादयतु दिवः पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभू-
मतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं दिवं यच्छ दिवं
द० ह दिवं मा हिंसीर्विश्वस्मै प्राणायाना-
नाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय
सूर्यस्त्वाऽभि पातु मया स्वस्त्या छर्दिषा
शंतमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
प्रोथदश्वो न यवसे अविष्यन्यदा महः संवर-
णाद्व्यस्थात् । आदस्य वातो अनु वाति
शोचिरध स्म ते व्रजं कृष्णमस्ति (३) ॥

(प्रम्लोचन्ती च य० स्वस्त्याऽष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके नाकसदाख्या इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये चोडाख्या इष्टका
उच्यन्ते । कल्पः—“ तासु पुरीषमध्यु (ध्यु) ह्ययं पुरो हरिकेश इति पञ्च
चोडा अभ्युपदधाति द्वेष्यं मनसा ध्यायन्पश्चात्पाचीमुत्तमाम् ” इति ।

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

अयं पुरो हरिकेश इति । अयमग्निः पुरः पूर्वस्यां दिशि हरिकेशो
हिरण्यवर्णकेशसमाना ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः सूर्यसमानरश्मिस्तस्य
तादृशस्याग्नेः परिचारकौ द्वौ सेनानिग्रामण्यौ । एकः सेनां परराज्येषु नयत्यपरः

१ स्व. च. पुर इ० । २ क. घ. ङ. ‘थमामा’ । ३ क. घ. ङ. ‘वर्णा के’ ।

(चोढारूपेष्टकाभिधानम्)

स्वराज्ये ग्रामं नयति । तत्र रथगृत्स इति सेनान्यो नामधेयम् । गृत्सो गर्ध-
नवान् । यस्य रथे महती तूष्णा सोऽयं रथगृत्सः । रथौजा इति ग्रामण्यो
नामधेयम् । ओजो बलम् । यस्य रथातोहणे यत्नाधिक्यं स रथौजाः । यथैतौ
मुख्यौ परिचारकौ तथा द्वे अप्सरसौ परिचारिके । तत्र पुञ्जिकस्थलेत्येकस्या
नामधेयं, कृतस्थलेत्यपरस्या नामधेयम् । यातुधाना रक्षांसि चेत्यवान्तरजातिभे-
दोऽवगन्तव्यः । हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । तत्र यातुधानाः कूरास्तीक्ष्णहेति-
स्वरूपाः । रक्षांस्यतिकूराणि अनितीक्ष्णप्रहेतिरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं हे
इष्टके तदग्निस्वरूपाऽसीत्यभिप्रायः । एवं सर्वत्र योज्यम् । अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

अयं दक्षिणेति । विश्वानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि यस्याग्नेः सोऽयं विश्व-
कर्मा दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । तस्य रथस्वनः सेनानी रथेचित्रो ग्रामणीः ।
मेनकेति सहजन्येति चाप्सरसोर्नामधेयम् । दङ्क्षगवो दंशनशीला व्याघ्रादयो
हेतिः । संग्रामे पुरुषसंबन्धी यो वधः स प्रहेतिः । अथ तृतीयमन्त्रमाह—

अयं पश्चादिति । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति विश्वव्यचाः । सर्वमन्यत्पूर्वव-
द्ब्यारूपेयम् । अथ चतुर्थमन्त्रमाह—

अयमुत्तरादिति । संयत्प्राप्तं वसु धनं यस्याग्नेः सोऽयं संयद्वसुः । सोऽग्नि-
रुत्तरादुत्तरस्यां दिशि वर्तते । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चममन्त्रमाह—

अयमुपर्यर्वागिति । अर्वाग्वसुरधोमुखत्वेन वसुनो मेघान्द्रूमौ पतनाद्विद्युतो-
ऽग्निस्तथोच्यते । स चोपर्यर्ध्वायां दिशि प्रवर्तते । भयहेतुप्रकाशा विद्युत् ।
मारकोऽशनिरवस्फूर्जन् ।

एतेषु पञ्चस्वपि मन्त्रेष्वनुषञ्जनीयं शेषमाह—

तेभ्यो नमस्त इति । योऽयमाग्निर्यौ च सेनानिग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ यौ
च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यो नमोऽस्तु । ते सर्वे नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु ।
यं वीरिणं ते वयं द्विष्यो यश्च वैरी नोऽस्मान्द्वेष्टि तं वैरिणं युष्माभिरनुगृहीतोऽहं
वो युष्माकं जम्भे विदारितास्ये दयामि स्थापयामि । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं
विधत्ते—

१ ख. च. 'धवा' । २ ख. 'णि ती' । ३ क. ख. च. 'तिस्वरू' । ४ ख. च. तीयं म° ।
५ ख. च. 'यमा' । ६ ख. च. 'तुर्थं म°' । ७ क. ख. ड. 'अमं म°' । ८ क. ख. ड. 'पस्थानं' ।

(चोडाख्येष्टकाभिधानम्)

“ पञ्चचोडा उप दधात्यप्सरस एवैनमेता भूता अमुष्मिँल्लोक उप शेरेऽथो तनूपानीरेवैता यजमानस्य ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चुड संवरण इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नश्चोडाशब्दः । नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वादेता इष्टकाश्चोडा इत्युच्यन्ते । पञ्चसंख्याकाश्चोडाः पञ्चचोडास्तासामुपधाने सत्येता इष्टका अप्सरस एव भूताः स्वर्गे लोक एनं यजमानमुपशेरते । अपि च, एता अप्सरसो यजमानस्य तनूपानीरेव शरीरपालनपरा एव ।

उपधानकाले ध्यानाविशेषं विधत्ते—

“ यं द्विष्यात्तमुपदधद्ध्योयेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्छति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्तं द्वेष्ट्यमध्वर्युरुपधामं कुर्वन्ध्यायेत् । तेन ध्यानेनैताभ्य एवाग्निसेनान्यादिभ्यो देवताभ्य एनं द्वेष्ट्यमावृश्चति सर्वतो विच्छिन्नं करोति । ताजगार्तिमार्छति तदानीमेव मरणं प्राप्नोति ।

नाकसदामुपरि पञ्चचोडोपधानं विधत्ते—

“ उत्तरा नाकसद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत् ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

गृहस्थानीया नाकसदो जायास्थानीयाः पञ्चचोडाः ।

तत्रायं पश्चादिति तृतीयमन्त्रेणोपधेया येयमिष्टका तस्याश्चरमत्वं विधत्ते—

“ पश्चात्प्राचीमुत्तरामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यस्मात्पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखत्वेनोपधेया इ(मि)ष्टकां चरमत्वेनोपधत्ते तस्मात्पश्चिमायां दिश्यवस्थाय प्राङ्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशति ।

कल्पः—“ आयोस्त्वा सदने सादयामीति स्वयमातृणामभिमृश्याश्वेनोपव्राप्य परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्नोरुपदधाति ” इति । अभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु—

आयोस्त्वोति । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । स च सर्वं जगदवति । तस्मादवत आयोश्छायायां सत्यां संतापपरिहारेण शैत्ये कृते सतीत्यर्थः ।

सदनेऽस्मिन्स्थाने हे इष्टके त्वां सादयामि । समुद्राय समुद्रसदृशायाऽऽदित्याय नमोऽस्तु । समुद्रस्य चक्षसे प्रकाशकाय नमोऽस्तु । उपधानमन्त्रपाठस्तु—

परमेष्ठी त्वेति । परम उत्कृष्टे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा । स त्वा दिवः पुष्टे' स्वर्गस्योपरि सादयतु । कीदृशीं त्वां, व्यचस्वतीमभिव्यक्तिमतीं, प्रथस्वतीं विस्तारवतीं, विभूमतीं विविधेनूतनोत्पादनशक्तिमतीं, प्रभूमतीं, प्रभु-त्वशक्तिमतीं, परिभूमतीं परसैन्यपराभवशक्तिमतीम् । दिवं यच्छ स्वर्गभोगं यज-मानाधीनतया नियतं कुरु । दिवं दृंह द्युलोके भोगं दृढी कुरु । दिवं मा हिंसीर्दिवं द्युलोकभोगं मा विनाशय । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदाना-रूपवायुवृत्तिलाभाय, प्रातिष्ठायै स्वगृहे स्थितिलाभाय, चरित्राय शास्त्रीयाचर-णाय, प्राणिनामेतस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थमयं सूर्यस्त्वामभितः पातु रक्षतु । केन रक्षणमिति तदुच्यते—मह्या स्वस्त्या महत्या योगक्षेमसंपत्त्या, शंतमेन च्छर्दि-बाऽत्यन्तसुखकारिणा दीप्तिविशेषेण । तव स्वामिभूतया देवतयाऽनुगृहीता स्थिरा सती सिद्धेहोपविश । अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् । कल्पः—“ प्रोथदश्च इत्युत्तरेऽसे विकर्णीम् ” इति । पाठस्तु—

प्रोथदश्वो नेति । अयमग्निरश्वो नाश्व इव प्रोथत्प्रोथेति जाज्वल्यमानः शब्दं करोति । दृष्टान्तभूतोऽश्वः कथं शब्दं करोतीति तदुच्यते—यदा महो महतः संवरणादश्वशालारूपात्संवृतस्थानादव्यस्थाद्विनिर्गच्छति तदानीमरण्ये यवसेऽवि-ष्यन्वासार्थं गमिष्यञ्जशब्दं करोति । आदतोऽनन्तरमस्य शब्दं कुर्वतोऽग्नेः शोचि-रनु दीप्तिमनु वातो वाति वायुः पवर्तते । अग्निज्वालाशब्दसमनन्तरमेव वायो-रवश्यं पवृत्तेरयमग्निर्वायुसख इति लोकेऽभिधीयते । अधशब्दो वर्गचतुर्थयुक्तोऽ-प्यानन्तर्यमेवाऽऽचष्टे । हेऽग्ने तव ज्वालाया वायुसंयोगानन्तरं व्रजनमरण्यगमन-स्थानं कृष्णमस्ति दाहेन कृष्णवर्णमेवावभासते ।

आयोस्त्वेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“स्वयमातृण्णां च विकर्णी चोत्तमे उप दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽऽ-युर्विकर्णी प्राणं चैवाऽऽयुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च प्राणाना-मुत्तमौ ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

(चोदाश्वेष्टकाभिधानम्)

स्वयमातृण्णा रुक्वश्चिद्रेष्टका पूर्वमप्युक्ता । उत्तरेऽसे संस्पृष्टा सती वाम-
भागे विभक्तः कर्ण इवावभासमानत्वादियामिष्टका विकर्णीयुष्यते । या स्वय-
मातृण्णा या च विकर्णी ते उभे अत्युत्तमे उपदध्यात् । सर्वासामिष्टकानामव-
साने तयोरुपधानमित्यर्थः । स्वयमातृण्णायाः प्राणरूपात्वाद्विकर्ण्याश्चाऽऽयुःस्व-
रूपत्वात्तयोरुत्तमत्वे सति चक्षुरादीनां प्राणानां मध्ये आसरूपमायुश्चोत्तम-
त्वेन भूतवान्भवति । तस्माल्लोकेऽपि आसायुषी सर्वेषां प्राणानामितरेषां मध्य-
उत्तमे । तयोः स्थितयोश्चक्षुरादीन्द्रियैकल्पमपि सहन्ते ।

अन्यासामिष्टकानामुपरि यथैते इष्टके उपहिते तथा तयोरुपर्यन्येष्टकोपधा-
नप्रसक्तिं वारयितुं निषेधति—

“ नान्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्याद्यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूमां च यज-
मानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मान्नान्योत्तरेष्टकोपधेया ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

एतयोरुपर्यन्येष्टकोपधाने आसायुषी छादिते भवतः । तस्मादन्यां नोपदध्यात् ।
प्रथमचितौ या स्वयमातृण्णा सा भूमित्वेन स्तुता, मध्यमचितावन्तरिक्षत्वेन ।
इदानीं पञ्चमचितौ द्युलोकत्वेन स्तौति—

“ स्वयमातृण्णामुप दधात्यसौ वै स्वयमातृण्णाऽमूमेवोप धत्ते ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ७] इति । उपधानात्प्रागश्वोपशापणं विधत्ते—

“ अश्वमुप शापयति प्राणमेवास्वां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजा-
पतिनैवाग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इष्टकाछिद्रं प्रशंसति—

“ स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्या-
त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति । विकर्णीं प्रशंसति—

“ एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विक्रा-
न्तिमनु वि क्रमते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ७] इति ।

विकर्ण्या एव पराक्रमरूपत्वात्तदुपधानेन यजमानोऽपि देववत्पराक्रमवान्भवति ।
उत्तरांसरूपं देशं विधत्ते—

“ उत्तरत उप दधाति तस्मादुत्तरत उपचारोऽग्निः ” [सं० का० ५ प्र०
३ अ० ७] इति । येषूपचारेषु देशविशेषो न विहितस्ते सर्वेऽपि वद्वेरुत्तरतः
स्थित्वा कर्तव्याः । तद्यथा—ब्रह्मवरणान्वाधानजपादयः ।

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

अथैतस्या उपधान आदस्य वातो अनु वाति शोचिरिति वायुवाचिशब्द-
युक्तमृचं विनियुक्ते—“ वायुमती भवति समिद्धयै ” [सं० का० ५ प्र० ३
अ० ७] इति । सति हि वायावग्निः समिध्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अयं पुरः पञ्चचोडास्तेभ्य इत्यनुषज्यते ।

आ स्पृशेत्स्वयमातूण्यां परमेष्ठीति सादयेत् ॥

प्रोथद्विकर्णमादध्यान्मन्त्रा अष्टाविहेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्निर्मु॒र्धा दि॒वः क॒कुत्प॑तिः पृ॒थिव्या
अय॑म् । अ॒पाः रेता॑ऽसि जि॒न्वति॑ । त्वा॒मग्ने
पु॒ष्करा॑द॒ध्यथ॒र्वा नि॑र॒मन्थ॑त । मू॒ध्नो वि॒श्वस्य॑
वा॒घतः॑ । अ॒यम॒ग्निः स॒हस्रि॑णो वा॒जस्य॑ श॒ति-
न॒स्पतिः॑ । मु॒र्धा क॒वी र॒यीणा॑म् । भुवो
य॒ज्ञस्य॑ र॒जस॑श्च ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॑ स॒चसे
शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मु॒र्धानं॑ दा॒धिषे॑ सुव॒र्षा जि॒ह्वा-
म॒ग्ने च॒क्रेषे॑ ह॒व्यवा॑हम् । अ॒बो॒ध्य॒ग्निः स॒मिधा॑
जना॑नाम् (१) प्र॒ति धे॒नुमि॑वाऽऽय॒तीमु॒षा-
स॑म् । य॒ह्ना इ॒व प्र॒ वया॑मु॒ज्जिहा॑नाः प्र॒ भान॑वः
सि॒स्रते॑ नाक॒मच्छ॑ । अ॒वो॒चाम॑ क॒वये॑ मे॒ध्याय॑
व॒चो व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॑ वृ॒ष्णे । ग॒वि॒ष्ठि॒रो
नम॑सा स्तोम॑म॒ग्नौ दि॒वीव॑ रु॒क्ममु॒र्व्यश्च॑म॒श्रेत् ।
ज॒नस्य॑ गो॒पा अ॒जनि॑ष्ट जा॒गृवि॑र॒ग्निः सु॒दक्षः॑
सु॒वि॒ताय॑ न॒व्यसे॑ । घृ॒तप्र॑ती॒को बृ॒हता॑ दि॒वि-

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

स्पृशां द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः । त्वा-
मग्ने अङ्गिरसः (२) गुहां हितमन्वाविन्दन्धि-
श्रियाणं वनेवने । न जायसे मथ्यमानः सहो
महस्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः । यज्ञस्य केतुं
प्रथमं पुरोहितमग्निं नरास्त्रिषधस्थे समिन्धते ।
इन्द्रेण देवैः सरथः स बर्हिषि सीदन्नि होता
यजथाय सुक्रतुः । त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते
विक्षु जन्तवः । शोचिष्कैशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय
वोढवे । सखायः सं वः सम्यञ्चमिषम् (३)
स्तोमं चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे
सहस्वते । सः समिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य
आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसुन्या भर ।
एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे । प्रियं
चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ।
स योजते अरुषो विश्वमोजसा स दुद्रवत्स्वा-
हुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी (४) वसूनां
देवः राधो जनानाम् । उदस्य शोचिरस्थादा-
जुह्वानस्य मीढुषः । उद्धूमासो अरुषासो
दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः । अग्ने वाजस्य
गोमत ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि
जातवेदो महि श्रवः । स इधानो वसुष्क-
विरग्निरिडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्व-
णीक दीदिहि । क्षपो राजन्मत त्मनाऽग्ने-

वस्तोरुतोषसः । स त्रिगमजम्भ (५)

रक्षसो दह प्रति । आ ते अग्न इधीमहि सुम-
न्तं देवाजरम् । यद्ध स्या ते पनीषसी सखि-
द्दीदयति द्यवीषः स्तोतृभ्य आ भर । आ ते
अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते । सुश्व-
न्द्र दस्म विश्वते हव्यवाद्रुभ्यः दूयत इषः
स्तोतृभ्य आ भर । उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दवी
श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पुपूर्याः (६)

उक्थेषु शवसस्पत इषः स्तोतृभ्य आ भर ।
अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः कर्तुं न भद्रः हृदि
स्पृशाम् । ऋध्यामां त ओहैः । अथा सग्ने
कर्तोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । स्थीकृतस्य बृह-
तो बभूथ । आभिष्टे अद्य गीर्मिर्गुणान्तोऽग्ने
दृशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ।
एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् (७) सुवर्न
ज्योतिः । अग्ने विश्वेष्टिः सुमन्ता अनीकैः ।
अग्निः होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुः सं-
हसो जातवेदसम् । विप्रं न जातवेदसम् । य
ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा घृतस्य
विभ्राष्टिमनु शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य सर्पि-
षः । अग्ने त्वं नो अन्तमः । उत ज्ञाता शिवो
भव वरूथ्यः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सु-
मार्गं नूनमोमहे सखिभ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।
अच्छा नाक्षि द्युमत्तमो रयि दाः (८) ॥

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

[जनानामङ्गिरस इषः सुशमी तिग्मजम्भ पुण्या अर्वाङ्गवसुभवाः पञ्च च] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके पञ्चचोढादय इष्टका उक्ताः । अथ चतुर्थेऽनुवाके छन्दो-
भिधा इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपदधात्येवमुत्तराणि त्रीणि
त्रीणि त्रिष्टुभो दक्षिणतो जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतो बृहतीरुष्णिहाः पङ्क्ती-
रक्षरपङ्क्तीरिति विषुरूपाणि छन्दाश्च यथावकाशमतिच्छन्दसं मध्ये द्विपदा
अन्ततः ” इति । तत्र तिसृषु गायत्रीषु प्रथमां गायत्रीमाह—

अग्निर्मूर्धेति । अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छ्रिता मूर्धा
शिरःस्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दाहपाकादिकारित्वेन पालकोऽप्ययम् । किञ्च,
अपां रेतांस्युदककार्याणि स्थावरजङ्गमशरीराणि जाठराग्निरूपेण जिन्वति
प्रीणयति । अथ द्वितीयामाह—

त्वामग्ने पुष्करादिति । हेऽग्नेऽथर्वाख्य ऋषिः पुष्करपर्णादिभि पद्मपत्र-
स्योपरि त्वां निरमन्यत निःशेषेण मथितवान् । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मण-
माज्ञातम्—“ पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत् ” इति । कीदृशात्पुष्करपर्णात्,
मूर्ध्ने उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् । विश्वस्य वाघतः सर्वस्य जगतो वाहकात् । इदं
हि पुष्करपर्णमग्निमन्थयज्ञनिष्पादनादिद्वारा सर्वं जगन्निर्वहति । अथ तृती-
यामाह—

अयमग्निरिति । अयं समिध्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्यावतः शतसंख्याव-
तश्चान्नस्य पतिः । अत एव मूर्धा शिरोवदुत्तमः, कविर्विद्वान्, तादृशो रयीणां
धनानां दाता भवतु । अथ तिसृषु त्रिष्टुप्सु प्रथमां त्रिष्टुभमाह—

भुवो यज्ञस्येति । अयमग्निर्भूलोकस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्यज्ञे प्रव-
र्तकस्य राजसो गुणस्य च नेता निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यत्र यस्यां दिवि
सूर्यरूपः भूत्वा नियुक्ती रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुत्तमाभिरश्वजातिभिः

(छन्दाभिधेष्टकामिधानम्)

रुचसे समवैषि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुन्नतस्थितिं दधिषे धारयासि । कीदृशं]
मूर्धानं, सुवर्षां सुवः स्वर्गे स्याति सर्वदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तम् । सोमपाशब्द-
वत्पुलिङ्गोऽयम् । हेऽग्ने त्वमस्मिन्यज्ञे हव्यवाहं हविष्पापिकां जिह्वां ज्वालां
चकृषे करोषि । अथ द्वितीयां त्रिष्टुभमाह—

अबोध्यग्निरिति । जनानामृत्विजां संबन्धिना(न्या) समिधाऽयमग्निर-
बोधि बोधितः प्रज्वालितोऽभूत् । तत्र दृष्टान्तः—आयतीमुषासं प्रति धेनुमुषः-
काले समागते सति दोहनार्थं शयनाद्धेनुं यथोत्थापयति तद्वत् । बुध्यमानस्या-
ग्नेर्मानवो रश्मयः प्रोज्जिहानाः प्रकर्षणोद्गच्छन्तो नाकमच्छ स्वर्गमभिप्राप्तुं प्रसि-
स्रतेऽतिशयेन प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः—त्रयां यक्षा इव त्रयां वीनां पाक्षिणां
मध्ये यक्षा महान्तः पक्षिणो यथा प्रकर्षणोत्पतन्ति तद्वत् । अथ तृतीयां
त्रिष्टुभमाह—

अवोचाम कवय इति । वयं कवये विदुषे वह्नये वचो वाक्यमवोचाम ।
कीदृशाय कवये, मेधाय यज्ञयोग्याय, वृषभाय श्रेष्ठाय, वृष्णे कामानां वर्ष-
यित्रे, गविष्ठिरो गविष्ठिराय भूमौ स्थिरत्वेनावस्थिताय । कीदृशं वचः, अग्नौ
नमसा स्तोममग्निविषये नमस्कारेण युक्तं स्तोत्ररूपमत एव वन्दारु वन्दनशीलम् ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमुर्व्यञ्चं विस्तीर्णगतिमादित्यं
संध्यावन्दनादिषु ब्राह्मणैः प्रयुक्तं वाक्यमश्रेष्ठाश्रयति तद्वदस्मद्वचोऽपि वह्निमाश्र-
यतु । अथ तिसृषु जगतीषु प्रथमां जगतीमाह—

जनस्य गोपा इति । अयमग्निरजनिष्टोत्पन्नः । किमर्थम्, सुविताय
नव्यसे सुष्ठु दीप्ताय स्तुतियुक्ताय कर्मणे, एतत्कर्मसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । कीदृशः,
जनस्य गोपाः प्राणिनो रक्षकः । सुदक्षोऽत्यन्तकुशलः । जागृविः कर्मणि
सावधानः । घृतं पतीके मुखे यस्यासौ घृतपतीकः । तादृशोऽयमग्निर्बृहता
प्रौढेन दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना ज्वालासमूहेन द्युमदीप्यमानः शुचिः शुद्धः
सन्भरतेभ्यो भरणकुशलयजमानाद्यर्थं विभाति विशेषेण भासते । अथ द्वितीयां
जगतीमाह—

त्वामग्ने अङ्गिरस इति । हेऽग्ने त्वामङ्गिरसो महर्षयोऽन्वविन्दन्नन्विष्य
लब्धवन्तः । कीदृशं त्वां, गुहा हितमरणीप्रभृतिषु गोध्यस्थानेष्ववस्थितम् । वने
वने शिश्रियाणं तस्मिन्तस्मिन्वने दावाभिस्त्येणाऽऽश्रितम् । स त्वं महत्सहः

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

मौढं बलं विमथ्यमानो जायसे । हेऽङ्गिरोऽङ्गसाष्ठवयुक्ताग्ने त्वां सहसस्पुर्ण
बलस्य पुत्रमाहुः । महता बलेन मन्थने सति जायमानत्वात् । अथ तृतीयां
जगतीमाह—

यज्ञस्य केतुमिति । सह स्थितानि स्थानानि सधस्थानि, त्रीणि सध-
स्थानि यस्मिन्देवयजने तत्रिषधस्थं, तस्मिन्नर ऋत्विजोऽग्निं समिन्धते दीपयन्ति ।
कीदृशं, यज्ञस्य केतुं ज्ञातारं, प्रथमं यागोपक्रम एव संपन्नं, पुरोहितं पुरो-
देशवर्तिनम् । सुक्रतुः शोभनक्रतुनिष्पादकः सोऽग्निर्यजथाय यागसिद्धयर्थं
होता देवानामाह्वाता सन्निन्द्रेण देवैश्च सह सरथं रथसहितो यथा भवति तथा
बर्हिष्यस्मिन्यज्ञे निषीददुषविष्टवान् । अथ त्रिष्वनुष्टुप्सु प्रथमामाह—

त्वां चित्रश्रवेति । चित्रं श्रवो विचित्रा कीर्तिर्यस्यासा चित्रश्रवा अति-
शयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । पुरूणां यजमानानां प्रिय, तथाविध हेऽग्ने
विक्षु प्रजासु मध्ये जन्तवो जन्तव इव जनास्त्वां हवन्त आह्वयन्ति । किम-
र्थम्, हव्याय वोढवे हविर्वोढुम् । कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि ज्वाला
एव केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तम् । अथ द्वितीयामनुष्टुभमाह—

सखायः समिति । हे सखायः परस्परसख्ययुक्ता ऋत्विग्यजमाना वो
युष्पाकं सम्यश्चमिषं समीचीनमभीष्टान्नं संपादयतु । समित्यस्योपसर्गस्यापोक्षितः
शेषोऽध्याहृतः । यूयं चाग्नये स्तोमं स्तोत्रं संपादयत । कीदृशायाग्नये, क्षितीनां
मध्ये रक्षकाणां मध्ये वर्षिष्ठाय वृद्धतमाय, ऊर्जो नष्ट्रे बलस्य न पातयिष्वे
विनाशमकुर्वते, [सहस्वते] स्वयमतिशयेन बलवते । अथ तृतीयामनुष्टुभमाह—

स॒समिद्युवस इति । हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने विश्वानि सर्वाणि फलानि
संसमित्संपाद्य संपाद्यैवे युवसे यजमाने समिश्रयासि । अर्य आ ईधरस्त्वमागत्ये-
हस्पदे पृथिवीरूपाया वेद्याः स्थाने समिध्यसे सम्यग्ज्वालयसे । स तादृशो महा-
नुभावस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि समाभर सम्यगाहृत्य प्रयच्छ । अथ तिसृ-
षु बृहतीषु प्रथमामाह—

एना वो अग्निमिति । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्पाकं संबन्धिनमग्निमेना
नमसैतेन नमस्कारेण युक्तोऽहमाहुव आह्वयाभि । कीदृशमग्निम् । ऊर्जोऽन्नस्य
नपातमविनाशयितारं, प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुं, चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारं

ज्ञातारमरातिं रती रुक्तद्रहितं सर्वदोद्युक्तमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभनस्य ऋतोर्निष्पादकम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य जगतो दूतवत्कार्यकारिणं, सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यं करोति । अमृतं मरणरहितं, नहि मनुष्यवद्देवानां सहसा मरणमस्ति । अथ द्वितीयां बृहतीमाह—

स योजत इति । सोऽग्निर्योजते प्रस्तुतं कर्म योजयतीत्यर्थः । अरुषो रोषरहितो यजमाने स्निग्ध इत्यर्थः । विश्वभोजसा विश्वं जगद्धोजनीयं दास्यत्वेन यस्यासौ विश्वभोजेसा । सोऽग्नी राधोऽन्नं दुद्रवत्संपादयत्वित्यर्थः । कीदृशं राधः, वसूनां जनानां निवासार्थिनां प्राणिनां [देवं] व्यवहारकारणम् । कीदृशः सोऽग्निः, स्वाहुत ऋत्विग्भिः सुष्ठु कर्मण्याहूतः । सुब्रह्मा शोभन ऋत्विग्भूपो ब्रह्मा यस्यासौ सुब्रह्मा शोभनमन्त्रो वा । यज्ञो यजनीयः । सुशमी पापं सुष्ठु शमयतीति सुशमी । अथ तृतीयां बृहतीमाह—

उदस्य शोचिरिति । अस्याग्नेः शोचिर्दीप्तिरुदस्थादुत्थितम् । कीदृशस्याग्नेः, आजुह्वानस्य सर्वतो होमनिष्पादकस्य, मीढुष आहुतिद्वारा वृष्टिसेचनसमर्थस्य । उद्धूमामो धूमाश्चोत्थिता अरुषासो रोषरहिताश्चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त इत्यर्थः । दिविस्पृश आकाशस्पर्शिनोऽत्युन्नता इत्यर्थः । यथैतत्सर्वं भवति तथा नर ऋत्विग्यजमाना अग्निमिन्धते दीपयन्ति । अथ तिसृषूष्णिक्षु प्रथमामुष्णिहमाह—

अग्ने वाजस्येति । सहसो बलस्य यहो सूनो जातवेद उत्पन्नजगदभिज्ञाग्ने गोमतो गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्येगानस्त्वमग्ने अस्मासु महि श्रवो महतीं कीर्तिं धेहि संपादय । अथ द्वितीयामुष्णिहमाह—

स इधान इति । पुरु बहु अनीकं सैन्यं यस्यासौ पूर्वणीकः । वादृश हेऽग्ने स त्वमस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तं गृहक्षेत्रादिकं दीदिहि प्रयच्छ । कीदृशस्त्वम्, इधानो दीप्यमानो वसुर्निवासहेतुः, कविर्विद्वानग्निरग्रणीः । प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा मन्त्ररूपया वाचेऽन्यः स्तुत्यः । अथ तृतीयामुष्णिहमाह—

क्षपो राजन्निति । हेऽग्ने वस्तोरहानि क्षपः क्षपय । उतापि चोषस उषः-कालानपि क्षपय । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगवाचित्वात्सर्वेष्वप्युषःकालेषु राक्षसान्विनाशयेत्यर्थः । हे राजन्दीप्यमानाग्ने न केवलं स्वकीयसेनामुखेन रक्षसां

(छन्दोभिषेष्टकामिधानम्)

क्षपणं त्मनाऽपि स्वयमपि क्षपयेति । मुखविदारणवाचिना जम्भशब्देन ज्वाला उपलक्ष्यन्ते । तिग्मास्तीक्ष्णा जम्भा यस्यासौ तिग्मजम्भः । हे तिग्मजम्भ स त्वं रक्षसो राक्षसान् [पति] दह भस्मी कुरु । अथ तिसृषु पङ्क्तिषु प्रथमामाह—

आ ते अग्न इति । हेऽग्ने देवाजरं जरारहितं ते त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्त-
मिधिमहि सर्वतः ज्वालयामः । यद्यस्मात्कारणात्पनीयस्यतिशयेन स्तुतियुक्त-
सा(स्या) ह समिदचेतनरूपा सा समिदपि द्यवि प्रतिदिनं दीदयति
त्वां प्रकाशयति, तस्माच्चेतना वयं दीपयाम इति किमु वक्तव्यम् । त्वं
षेषमन्नं स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्य आभर संपादय । अथ द्वितीयां पङ्क्तिमाह—

आ ते अग्न ऋचेति । शुक्रस्य शुद्धस्य ज्योतिषः पते पालक, सुष्ठवाह्ला-
दकारिन्सुश्वन्द्र, पापस्थोपक्षपयितर्दस्म, प्रजानां पालक विश्वपते, हविषो वोढा
हव्यवाट्, तथाविध हेऽग्ने त ऋचा त्वत्संबन्धिना मन्त्रेण तुभ्यं हविरा समन्ता-
द्भूयते । इषमित्यादि गतम् । अथ तृतीयां पङ्क्तिमाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वन्द्र मुष्ठाह्लादकराऽऽसनि त्वदीय आस्ये सर्पिषः
संबन्धिन्या उभे दर्वी दर्विसदृशे हनू श्रीणीषे, हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया
पीतमित्यर्थः । उतो अपि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवत्सु
यज्ञेषु नोऽस्मान्पु(नुत्पु)र्या उत्कर्षेण पूरय प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यज-
मानेभ्य इषमन्नमाभर संपादय । अथाक्षरपङ्क्तिषु चतसृषु प्रथमामाह—

अग्ने तमद्याश्वमिति । हेऽग्ने हृदिस्पृशं हृद्यमन्तःप्रियं तं त्वामद्यास्मि-
न्कर्मणि ओहैः समूहरूपैः स्तोमैस्त्वदीयैः स्तोत्रैर्कथ्याम समृद्धं करवाम । तत्रैको
दृष्टान्तः—अश्वं न यथाऽश्वं घासादिप्रदानेन समर्थ(र्ध) यन्ति तद्वत् । अथा-
परो दृष्टान्तः—कतुं न भद्रं यथा समीचीनं ज्योतिष्टोपादिकतुं सर्वयागानुष्ठानेन
समर्धयन्ति तद्वत् । भद्रं कल्याणमित्यस्य विशेषणं वा । अथ द्वितीयामक्षरप-
ङ्क्तिमाह—

अधा ह्यग्न इति । हेऽग्नेऽधाऽस्मदीयस्तोत्रानन्तरं क्रतोरनुष्ठीयमानस्य कर्मणो
रथीर्बभूथ हि, रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथिः । यथा सारथिर्निर्वाहकस्तथा
त्वं निर्वाहको बभूथ खलु । कीदृशस्य क्रतोः, भद्रस्य कल्याणरूपस्य, दक्षस्य

१९६४ धीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

स्वफलपदानसमर्थस्य, साधो +रशिभिः साध्यस्य, ऋतस्य सत्यस्यामोघबलस्य,
बृहतः प्रौढस्य । अथ तृतीयामक्षरपङ्क्तिमाह—

आभिष्टे अद्येति । हेऽग्नेऽद्यास्मिन्कर्मण्याभिर्गीर्भिर्मन्त्ररूपाभिर्गुणन्तः स्तुवन्तो
वयं दाशेम हविर्दध्मः(द्मः) । ते त्वदीयाः शुष्माः प्रबला ज्वालास्त्वां प्रकर्षेण
स्तनयन्ति शब्दयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—दिवो न द्युस्था मेघा इव । अथ चतुर्थी-
मक्षरपङ्क्तिमाह—

एभिर्नो अर्कैरिति । हेऽग्ने विधेभिरनीकैः सर्वसैन्यैः सहितः सुमनाः
सौमनस्यं प्राप्त एभिरिदानीं क्रियमाणैर्नोऽस्मत्संबन्धिभिरर्कैरर्चनीयैर्नोऽस्मान्प्रत्य-
र्वाङ् भव समीपस्थो भव । समीपदेशमभिगच्छतीत्यर्वाङ् । तत्र दृष्टान्तः—सुवर्नं
स्वर्गलोकप्रकाशरूप आदित्यो यथा समीपवर्ती भवति तद्वत् । अथातिच्छन्द-
समाह—

अग्निं होतारमिति । इममग्निं होतारं देवानामाह्वतारमहं मन्ये । कीदृ-
शमग्निं, वसोर्दास्त्वन्तं धनस्य दातारं, सहस्रः सूनुं बलस्य पुत्रं, जातवेदसमुत्पन्न-
जगदभिज्ञम् । तत्र दृष्टान्तः—विप्रं न जातवेदसम् । यथा ब्राह्मणकुलीनमुत्पन्न-
पुत्राद्यभिज्ञं मन्यन्ते तद्वत् । योऽग्निर्देव ऊर्ध्वयाऽत्युन्नतया देवाच्या देवान्प्रति
गच्छन्त्या रूपया ज्वालयया स्वध्वरः सुष्ठु यागनिष्पादको भवति, सोऽग्निर्घृतस्य
विभ्राष्टिं विशेषेण दीप्तिमनुहाय दीप्यत इति शेषः । कीदृशस्य घृतस्य, शुक्र-
शोचिषः शुद्धदीप्तियुक्तस्याऽऽजुह्वानस्य सर्वतो हूयमानस्य सर्पिषः सर्पणशीलस्य ।

अथ तिसृषु द्विपदासु प्रथमामाह—

अग्ने त्वमिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽन्तिकतपो भव । वरूथ्यो
वरूथे गृहे नित्यं संनिहितो भव । अथ द्वितीयां द्विपदामाह—

तं त्वा शोचिष्टेति । हे शोचिष्ठ दीदिवः शुद्धतम दीप्यमान सखिभ्यः
सखीनामस्माकं सुन्नाय सुखाय नूनं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वामीमहे प्राप्नुमः । अथ
तृतीयां द्विपदामाह—

वसुरग्निरिति । वसुर्वसुमानयमग्निर्वसुरुद्रादिदेवैरादरेण श्रूयत इति वसु-
श्रवाः । हे तादृशाग्नेऽच्छ स्वाभिमुखो नक्षि प्राप्नुहि । एतैरग्निर्मूर्धेत्यादिभिः
साध्यमुपधानं विधत्ते—

(छन्दोभिधेष्टकाभिधानम्)

“ छन्दांस्युप दधाति पशवो वै छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे छन्दांसि वै देवानां वामं पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एतां ह वै यज्ञसेनश्चैत्रियायण-
श्चितिं विदां चकार तथा वै स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ८] इति ।

गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि छन्दांसीत्युच्यन्ते । तदु-
पधाने सति छन्दसां पशुहेतुत्वाद्यजमानः पशून्प्राप्नोति । किंच छन्दांस्येव
देवानां वननीयधनरूपाण्यतस्तादृशान्पशूनयं प्राप्नोति । किंच चित्रनामकस्य
कस्याचित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञसेननामकः कश्चित्पुरुष एताभिश्छन्दो-
भिधाभिरिष्टकाभिः संपादितां चितिं विदित्वा स्थितवान् । ततस्तथैव चित्या
पशून्प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—

“ गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै गायत्री तेज एव मुखतो धत्ते ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अग्निमूर्धेत्यादिभिर्गायत्रीछन्दोभिर्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि गायत्र्यः ।
मन्त्रेषु मूर्धशब्दस्य तात्पर्यमाह—

“ मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति ” [सं० का० ५ प्र०
३ अ० ८] इति ।

मूर्धशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्धन्वत्यः । समानानां मध्ये यजमानस्य
मूर्धत्वं शिरोवदुत्कृष्टत्वम् ।

भुवो यज्ञस्येत्यादिभिस्त्रिष्टुप्छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ त्रिष्टुभ उप दधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मध्यतो धत्ते ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ८] इति ।

जनस्य गोपा इत्यादिभिर्जगतीछन्दोभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ जगतीरुप दधाति जागता वै पशवः पशूनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० ८] इति ।

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्त इत्यादिभिरनुष्टुप्छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ अनुष्टुभ उप दधाति प्राणा वा अनुष्टुप्प्राणानामुत्सृष्ट्यै ” [सं० का०
५ प्र० ३ अ० ८] इति ।

एना वो अग्निमित्यादिभिरम्न वाजस्येत्यादिभिरा ते अम्न इधीमहीत्यादिभिरम्ने तमद्येत्यादिभिश्चोपधेया विधत्ते—

“ बृहतीरुष्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तीरिति विषुरूपानि छन्दाः स्युप दधाति विषुरूपा वै पशवः पशवश्छन्दाः स्युः विषुरूपानेव पशून्व रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पूर्वाक्तेषु छन्दःसु समानाक्षराः सर्वे पादाः । बृहत्यादिषु विषमाक्षराः । अतो विषुरूपत्वम् । पशवोऽपि गोमहिषादयः पररपराविलक्षणत्वाद्भिषुरूपाः । छन्दसां च पशुहेतुत्वात्पशुत्वम् । तथा सत्येतदुपधानेन बहुविधान्पशूनाप्नोति ।

अथोपधानं वेदनं च प्रशंसति—

“ विषुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ८] इति । विषुरूपं बहुविधं धनम् ।

अग्निः होतारमिति मन्त्रेणोपधेयां विधत्ते—

“ अतिच्छन्दसमुप दधात्यतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दाः स्युः सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदातिच्छन्दा यदातिच्छन्दसमुपदधाति वर्ष्मेवैनं समानानां करोति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ८] इति ।

गायत्र्यादीनां सर्वच्छन्दसां येयमक्षरसंख्या तस्या अतिच्छन्दस्त्वामा (स्यन्तर्भा) वात्सर्वच्छन्दात्पत्वम् । किंच सर्वेषामन्तर्भावादेवैतदीयेष्टका अतिच्छन्दोभिधानादन्यासां छन्दोभिधानानामिष्टकानां शरीरम् । अत एतदुपधामेन वज्रमाजं समानानां पुरुषाणां शरीरस्यानं करोति, सर्वेऽप्येनेमनु जीवन्तीत्यर्थः । अग्ने त्वं न इत्यादिभिरुपधेया इष्टका विधत्ते—

“ द्विपदा उपदधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ८] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निस्तिस्सस्तु गायत्र्यो भुवस्तु त्रिष्टुभां त्रयम् ।

जनातिस्रो जगत्यः स्युस्त्वां चित्रानुष्टुभां त्रयम् ॥

एनातिस्रो बृहत्यः स्युरम्न इत्युष्णिहां त्रयम् ।

आ ते पङ्क्तित्रयं ह्यग्नेऽक्षरपङ्क्तिचतुष्टयम् ॥

अग्निमेका ह्यतिच्छन्दा अग्ने त्वं द्विपदात्रयम् ।

एकोनविंशदेतानि छन्दांस्युपदधाति हि ॥

(सयुजादीष्टकाभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमाऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॑मिभ्यां॑ त्वा स॒युजा॑ यु॒जा यु॑न॒ज्म्या-
घा॒राभ्या॑ तेज॑सा॒ वर्च॑सो॒क्थेभिः॑ स्तोमै॑भिश्छ-
न्दो॑भी र॒य्यै पोषा॑य स॒जा॒तानां॑ म॒ध्यम॒स्थेया॑य
मया॑ त्वा स॒युजा॑ यु॒जा यु॑न॒ज्म्यम्बा॑ दु॒ला
नि॒त॒त्तिर॒भ्रय॑न्ती मे॒घय॑न्ती व॒र्षय॑न्ती च॒पु॒णी-
का॒ नामा॑सि प्र॒जाप॑तिना त्वा वि॒श्वाभि॑र्धो-
भिरु॑प॒ दधामि॑ पृथि॒व्युद॑पुरम॒न्त्रेन॑ वि॒ष्टा म॑नु-
ष्या॑स्ते गो॒सारो॑ऽभिर्वि॒यत्तो॑ऽस्यां॒ ताम॑हं प्र प्र॒द्ये
सा (१) मे श॑र्म च॒ वर्म॑ चा॒स्त्वाधि॑द्यौर॒न्त-
रि॒क्षं ब्र॑ह्म॒णा वि॒ष्टा म॒रुत॑स्ते गो॒सारो॑ वा॒युर्वि-
य॑त्तोऽस्यां॒ ताम॑हं प्र प॒द्ये सा मे श॑र्म च॒ वर्म॑
चा॒स्तु द्यौर॑प॒राजि॑ताऽमृ॒तेन॑ वि॒ष्टाऽऽदि॒त्यास्ते॑
गो॒सारः॒ सूर्यो॑ वि॒यत्तो॑ऽस्यां॒ ताम॑हं प्र प॒द्ये मा
मे श॑र्म च॒ वर्म॑ चा॒स्तु (२) ।

(साष्टार्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके छन्दोभिधा इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे सयुजादय इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्मीत्यष्टौ सयुजः” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्राग्निभ्यामिति । सह योजयतीति सयुक् । उत्तरेण युक्शब्देन संबन्धोऽभिधीयते । हे इष्टक इन्द्राग्निभ्यां सह तव योजयिता यः संबन्धस्तेन संबन्धेनाहं त्वां युनज्मीह क्षेत्रे युक्तां करोमि । आधाराभ्यामित्यादिभिः सप्तभिः (षड्भिः) स्तुतीयान्तैः सह पर्येकं त्वा सयुजेत्यादिशेषस्यानुवक्त्रे सति षण्मन्त्राः संपद्यन्ते । आधाराबाहुती । तेजः कान्तिः । वर्चो धनम् । उक्थानि शस्त्राणि । स्तोमानि स्तोत्राणि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । रय्या इत्यादिरष्टमो मन्त्रः । रय्यै धनार्थं पोषाय पुष्ट्यर्थं सजातानां मध्यमस्थेयाय ज्ञातीनां मध्ये मुख्यत्वेनावस्थानार्थं हे इष्टके मया सह तव योजयिता यः संबन्धस्तेन संबन्धेन त्वापिह क्षेत्रे युक्तां करोमि । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत्सयुजो नोऽदध्यादेवता अस्याग्निं युञ्जीरन्यस्तयुज उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नाग्निना व्यूध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्नावभिः संतत एवमेवैताभिरग्निः संततः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

योऽयं चीयमानोऽग्निः स सर्वदेवतार्थः । तथा सति सयुजाख्यानामिष्टकानामनुपधाने सत्यस्याग्निमिन्द्राग्न्याधारादिदेवताः परित्यजेयुः । देवताभिः सङ्गाग्निं योजयन्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपदेया इष्टका अपि सयुजः । तासामुपधाने सति यजमानः स्वेन सह योजयित्वाऽग्निं चितवान्भवति । ततो नाग्निना वियुक्तो भवति । अपि च यथा लोके पुरुषः स्नावभिः शरीरे सर्वतो व्याप्तस्तद्वद्देवताभिरिष्टकाभिरग्निः सर्वतो व्याप्तो भवति । तस्मादेता उपदध्यात् ।

कल्पः—“ अम्बा नामासीति सप्त कृत्तिकाः ” इति । पाठस्तु—

अम्बा दुलेति । अम्बादिचुपुणीकान्तानि सप्त पदानि सप्तानां कृत्तिकादेवीनां नामानि । नामासीत्यादिशेषः सर्वेष्वपि पदेष्वनुवच्यते । ततः सप्तैते मन्त्राः । हे इष्टके या कृत्तिकाऽम्बानामा तद्रूपा त्वमासि । तादृशी त्वं (शीं त्वां) प्रजापतिना देवेन

(मयजादीष्टकाभिधानम्)

पौरिता या अस्मद्वुज्यस्ताभिः सर्वाभिरुदवाभिः, सावधानांऽहं बुद्धिवैचित्र्येण सम्पगुपदधातीत्यर्थः । एवं दुला नामासीत्यादिकं योजनीयम् ।

एतेमन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ अभिना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्ता अमूः कृत्तिका अभवन्त्यस्यैता उपधीयन्ते सुवर्गमेव लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

पूर्वमेताभिरिष्टकाभिधितेनाभिना देवाः स्वर्गं प्राप्ताः । ताश्चेष्टकास्तैः सह गत्वा तत्रामूर्दयमानाः कृत्तिका अभवन् । अतस्तदुपधानेन स्वर्गप्राप्तिर्भवति । किञ्च, अनेन स्वर्गे प्रकाशं प्राप्नोति । विचित्रमाभरणादिकं चास्य भवति । कल्पः—“ पृथिव्युदपुरमग्नेनेति मण्डलेष्टकाम् ” इति । पाठस्तु—

पृथिव्युदपुरमिति । अग्नेन विष्टाऽग्नेन संपूर्णा या पृथिवी हे इष्टके सा पृथिव्युदपुरमुदकसंपूर्णं [पुरम्] । मनुष्यास्तैः तव गोप्तारो रक्षितारः । अस्यां पृथिव्यामभिर्विद्यन्तो रक्षणाय विशेषेण प्रयत्नवान् । [तां] तादृशीं पृथिवी-
स्तैसां त्वामिष्टकामहं प्रपद्ये प्राप्नोमि । सा तथाऽधिष्टका मे मम यजमानस्य धर्मं शरणं गृहस्थानमस्तु । वरं च रक्षणार्थं कवचस्थानीयमप्यस्तु ।

कल्पः—“ अधिद्यौरिति मण्डलेष्टकाम् ” इति । पाठस्तु—

अधिद्यौरन्तरिक्षमिति । ब्रह्मणा विष्टा प्रोक्तेन जनेन विष्टा युक्ताऽधि-
द्यौर्दिबोऽप्यधिका या पूः साऽन्तरिक्षमन्तरिक्षनामकं हे इष्टके तव पुरम् । मरुतो वायवस्तेष्वेको मुख्यो वायुः । शेषं पूर्वंवत् । कल्पः—“ द्यौरपराजितेति मण्ड-
लेष्टकाम् ” इति । पाठस्तु—

द्यौरपराजितेति । अमृतेन विष्टा पीयूषेण पूर्णा द्यौर्ल्लोकारूपा हे इष्टके तव पूः केनाप्यपराजिता । आदित्या द्वादशसंख्याकास्तेष्वेको मुख्यः सूर्यः । शेषं पूर्वंवत् । एतेमन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ मण्डलेष्टका उप दधातीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्र विशति नाऽऽर्तिमार्छन्त्यमिं चिकथानः ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

(विश्वज्योतिरादीष्टकाभिधानम्)

मण्डलाख्या इष्टकास्तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचितिषूपदध्यात् । तासां चेष्ट-
कानां लोकत्रयरूपत्वाल्लोकत्रयस्य देवपुरत्वाद्देवपुरा एवाग्निचित्प्रविशति । अग्निं
चिन्वानो न नाशं प्राप्नोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

इन्द्रेति सधुजस्त्वष्टा आधारादिपदेष्वपि ।

अनुषङ्गस्त्वेति तथा ख्या इत्यष्टमो मतः ॥

अम्बेति कृत्तिकाः सप्त नामासीत्यनुषज्यते ।

पृथिविभिर्मण्डलाख्या मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

— — —

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे
ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायपानाय विश्वं
ज्योतिर्यच्छामिस्तेऽधिपतिर्विश्वकर्मा त्वा सा-
दयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै
प्राणायपानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ वायु-
स्तेऽधिपतिः प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः
पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायपा-
नाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ परमेष्ठी तेऽ-
धिपतिः पुरोवातमनिरस्यभ्रसनिरसि वि-
भ्रत्सनिः (१) असि स्तनयित्नुसनिरसि
ऽष्टिसनिरस्यग्नेर्यान्यासि देवानामग्नेर्यान्यासि
ऽयोर्यान्यासि देवानां वायोयान्यस्यन्तरिक्षस्य
ऽान्यसि देवानामन्तरिक्षयान्यस्यन्तरिक्षमस्य-

(विश्वज्योतिरादीष्टकामिधानम्)

न्तरिक्षाय त्वा सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा
सर्तिकाय त्वा केन्ताय त्वा प्रचेतसे त्वा विव-
स्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष आदित्येभ्यस्त्वर्चे
त्वा रुचे त्वां द्युते त्वां भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसि
पयोदां त्वा पयसि वर्चोदां त्वा वर्चसि द्रवि-
णोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद (२) ॥

(विद्युत्सनिर्द्युते त्वैकान्तविश्वम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

— — —

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके सयुजाद्या इष्टका उक्ताः । अथ षष्ठे विश्वज्योतिराद्या इष्टका
उच्यन्ते ।

कल्पः—“ बृहस्पविस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्व-
ज्योतिषम् ” इति । पाठस्तु—

बृहस्पतिस्त्वेति । हे इष्टके त्वां बृहस्पतिः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि स्थापयतु ।
कीदृशीं त्वां, ज्योतिष्मतीं प्रकाशवतीम् । किमर्थम् । विश्वस्मै प्राणायापानाय
सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणापानवृत्तिलाभार्थम् । विश्वं कृत्स्नं (त्त्वं) स्वर्गप्र-
काशकं ज्योतिर्यच्छ नियमय । ते तवाग्निरधिपतिः पालकोऽस्ति ।

कल्पः—“ विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्यो-
तिषम् ” इति । पाठस्तु—

विश्वकर्मा त्वेति । पूर्ववद्ब्याख्येयम् । कल्पः—“ प्रजापतिस्त्वा सादयतु
दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम् ” इति । पाठस्तु—

प्रजापतिस्त्वेति । एतदपि पूर्ववद्ब्याख्येयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

१९४३ धीमत्मायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(विश्वज्योतिरादीष्टकाभिधानम्)

“विश्वज्योतिष उप दधातीमानेवैतामिल्लोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणाने-
वेता यजमानस्य दाधत्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ९] इति ।

विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तम-
चितिषूपदध्यात् । तदुपधानेन लोकान् प्रकाशवतः करोति । किंच, एता इष्टका
यजमानस्य प्राणान्दृढं धारयन्ति । एतेषु मन्त्रेषु प्रतीयमाना बृहस्पत्यादय एता
देवताः स्वर्गयोग्यास्ता एवानुसृत्येष्टका उपधाय स्वर्गं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ पुरोवातसनिरसीति पञ्च वृष्टिसनीरनुपरिहारम्” इति । पाठस्तु—
पुरोवातसनिरिति । पुरोवार्त सनोति ददातीति पुरोवातसनिः । हे इष्टके
पथाविधा त्वमासि । एवमभ्रादिषु योज्यम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ३
अ० १०] इति ।

वृष्टिसनिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिसनयः । तदुपधानेन वृष्टिं
प्राप्नोति । एकप्रयत्नोपधानं वारयितुमनुक्रमेण परितो हत्वा हत्वा तदुपधानं
विधत्ते—

“ यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति तस्मात्सर्वानुतुन्वयन्ति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

एकामिष्टकां हस्ते धृत्वा चयनक्षेत्रं प्रदाक्षिणीकृत्योपदध्यात् । एवमनुक्रमेणो-
पधाने सति सर्वेष्वप्युतुषु वृष्टिर्भवति । मन्त्रेषु पुरोवातादिशब्दानां तात्पर्यं
दर्शयति—

“ पुरोवातसनिरसीत्याहेतद्वै वृष्ट्यै रूपः रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पुरोवाताभ्रविद्युत्स्तनयित्नुवर्षणानि मिलित्वा पञ्च वृष्टेः स्वरूपम् । अतो
वृष्टिरूपवाचिना मन्त्रेणैव वृष्टिं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ अग्नेर्यान्यसीति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

अग्नेर्यान्यसीति । हे इष्टके त्वमग्नेश्चयिमानस्य वद्धेर्यानी प्रापिकाशसि ।
अनेन मन्त्रेण यजमानस्याग्निप्राप्तिरुक्ता । द्वितीयेन देवानामग्निप्राप्तिरुच्यते ।

(विश्वज्यातिरादीष्टकाभिधानम्)

हेऽग्ने त्वं यानी मापकोऽसीत्येतादृगुच्चारणं यस्यामिष्टकायां सेवपमेयानी । हे इष्टके देवानां संबन्धिनी तथाविधा त्वमसि ।

कल्पः—“ वायोऽयान्यसीति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

वायोऽयानीति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कल्पः—“ अन्तरिक्षस्य यान्यसीति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

अन्तरिक्षस्येति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् । कल्पः—“ अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ ” इति । पाठस्तु—

अन्तरिक्षमिति । हे इष्टके त्वमन्तरिक्षरूपाऽसि । हे द्वितीयेष्टकेऽन्तरिक्षमीत्यर्थं त्वामुपदधामीति शेषः । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“संयानीभिर्वै देवा इमाँल्लोकान्समयुस्तत्संयानीनां संयानित्वं यत्संयानीरुपदधाति यथाऽप्सु नावा संयात्येवमेवेताभिर्यजमान इमाँल्लोकान्संयाति ” [सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति ।

यानीशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः संयान्यः । ताभिर्देवा इमाँल्लोकान्सम्यक्प्राप्ताः । ततः सम्यग्यान्ति लोकानाभिरिति संयानीशब्दो व्युत्पन्नः । तदुपधाने सति यथा लोके नद्यादिजलेषु नावा परतीरं सम्यग्याति एवमेताभिर्लोकान्सम्यक्प्राप्नोति ।

पूर्वं नौदृष्टान्तेन प्रशंसा कृताऽथ ब्रह्मरूपत्वमारोप्य प्रशंसति—

“ब्रह्मो वा एवोऽमेयंत्संयानीर्यत्संयानीरुपदधाति ब्रह्ममेवेतमग्नय उप दधाति” [सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति ।

चीयमानस्याग्निमुद्रस्य संयानीसमूहोऽयं ब्रह्मरूपः । अतस्तदुपधानेनाभ्यर्थं ब्रह्मरूपमेवोपदधाति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

“ उत यस्यैतासुपाहितास्वापोऽग्निः हरन्त्यहत एवास्याग्निः ” [सं० का० ५ प० ३ अ० १०] इति ।

अपि च तदुपधानादूर्ध्वं यदि कथंचिद्बहुलवृष्टिसंपादितप्रवाहेण चीयमानो हतो भवेत्तथाऽप्यस्य यजमानस्याग्निरहत एव भवति ।

कल्पः—“ सलिलाय त्वेत्यष्टावादित्येष्टकाः ” इति । पाठस्तु—

सलिलाय त्वेति । सलिलसर्पिकसर्पिकशब्दा जलावान्तरविशेषवाचिनः ।

(विश्वज्योतिरादीष्टकाभिधानम्)

यस्मिन्बहुले जले पतितं वस्तु लीनं भवति तद्वहुलजलं सलिलम् । हे इष्टके
तथाविधजलसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्रवाहरूपेण सर-
णशीलं जलं सर्णीकम् । तत्रैव सद्भावमापन्नं जलं सतीकम्, केतो ज्ञानमात्रम् ।
प्रचेतः प्रकृष्टज्ञानम् । विशेषेण वासहेतुः सूर्यप्रकाशो धिवस्वान् । द्युलोकवार्ति-
नक्षत्रादिप्रकाशो दिवोज्योतिः । आदित्याः प्रसिद्धाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ आदित्येष्टका उप दधात्यादित्या वा एतं भूत्यै प्राति नुदन्ते योऽर्चं भूत्यै
सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्या एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वा एतस्याऽऽदित्यो
रुचमा दत्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसावेवास्मिन्ना-
दित्यो रुचं दधाति यथाऽऽसौ देवानां रोचत एवमेवैष मनुष्याणां रोचते ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

आदित्यशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आदित्येष्टकाः । यो राजामात्यादिपुत्र-
त्वेष भूत्यर्थं समर्थोऽपि भूतिं न प्राप्नोति एतमादित्या एव भूतेरपनयन्ति ।
अतस्तस्याऽऽदित्येष्टकोपधानेनाऽऽदित्या एव भूतेः प्रापयितारो भवन्ति । यो
यजमान उक्तक्रमेणाग्निं चित्वाऽपि मनुष्येभ्यो न रोचतेऽयमाग्निं चिदित्येवं मनुष्या
बहुमानं न कुर्वन्ति तदानीमस्याग्निचितो रुचं प्रीतिमादित्य उपादत्ते । तस्याऽऽ-
दित्येष्टकोपधाने सत्यादित्य एव तस्मिन्स्थास्यति । ततः शास्त्रीयवचनेन
यथा देवानां प्रिय एवमेव मनुष्याणां प्रियो भवति । ततः—

अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

वृष्टमात्राः पुनस्त्येते तस्मात्प्रश्येत नित्यशः ॥

इत्यादिस्मृतिविषयत्वेनैवं मनुष्या गणयन्ति ।

कस्पः—“ ऋचे त्वा रुचे त्वेति पञ्च घृतेष्टकाः ” इति । पाठस्तु—

ऋचे त्वेति । हे इष्टके पादबद्धमन्त्रसाध्यस्तुत्यर्थं त्वामुपदधामि । एवमु-
त्तरत्रापि योज्यम् । प्रकाशवाचिनो रुद्युद्धाज्योतिःशब्दा आदित्यचन्द्राग्निनक्ष-
त्रादीप्तिविषयतया क्रमेण व्याख्येयाः । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ घृतेष्टका उप दधात्येवहा अग्नेः प्रियं धाम यद्ब्रूतं प्रियेणवैनं धाम्ना
समर्धयत्यथो तेजसा ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

(विश्वज्योतिरादीष्टकाभिधानम्)

घृतपिण्डा एव घृतेष्टकाः । अमृन्मयीष्विष्टकासु सूत्रकारेण परिगणित-
त्वात् । घृतस्याभिप्रेयद्रव्यत्वात्तेनाभिः समृद्धो भवति । किञ्च तेजसाऽपि
युक्तो भवति । तत्रापि पूर्ववदेकैकस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं विधत्ते—
“ अनुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति ” [सं० का० ५
प्र० ३ अ० १०] इति । परितः कापि वर्जनमकृत्वा सर्वतो यजमाने तेजः
स्थापयति । कल्पः—“ यशोदां त्वेति पञ्च यशोदाः ” इति । पाठस्तु—

यशोदां त्वेति । यशः कीर्तिः । तेजः कान्तिः । पयः क्षीरम् । वर्चो बलम् ।
प्रविणं धनम् । हे इष्टके यशःप्रदां त्वां यशोनिमित्तं सादयामि । केन केन
सह, यस्त्वद्भिज्ज ऋषिः, यच्च ब्रह्म त्वत्प्रतिपादकं मन्त्रवाक्यं, या च त्वदाभि-
मानिनी देवता, तेः सर्वैः सह त्वामहं सादयामि । यथाऽङ्गिरसः सादयन्ति
तद्वत् । एनं तेजादां त्वेत्यादिषु चतुर्षु मन्त्रेषु सादयामीत्यादिकं सर्वमनुषण्य
व्याकुर्येयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ प्रजापतिरग्निमचिनुत स यशसा व्याधत्त स एता यशोदा अपश्यत्ता उपा-
कृत ताभिर्वै स यश आत्मन्धत्त यद्यशोदा उपदधाति यश एव ताभिर्यजमान
आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अग्निं चित्वाऽप्येतासामनुपधानात्प्रजापतिर्यशसा वियुक्त आसीत् । तत एता
इष्ट्वा ता उपधाय यशो लब्धवान् । एवं यजमानोऽपि तदुपधानेन यशो
लभते । इष्टकासंख्यां विधत्ते—

“ पञ्चोप दधाति पाङ्क्तुः पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मिन् यशो दधाति ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० १०] इति । इस्तपादशिरोभिः पञ्चभिरवयवैः
पुरुषस्य पाङ्कत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

बृहविधप्रजेत्येता विश्वज्योतिष ईरिताः ।

पुरो वृष्टितनीः पञ्च स्रग्भेः संयानिकाष्टकम् ॥

सख्यादित्येष्टका अष्टावृत्ते पञ्च घृतेष्टकाः ।

यशः पञ्च यशोदाः स्युः सादयाम्यनुषण्यते ॥

षष्ठानुवाके संप्रोक्ताश्चतुस्त्रिंशत् मन्त्रकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

१९४६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(भूयस्कृदादीष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

भूयस्कृद॑सि वरिवस्कृद॑मि प्राच्य॑स्यूध्वाऽ-
स्व॑न्तरिक्षसद॑स्यन्तरिक्षे सीदाप्सुषद॑सि श्येन-
सद॑सि गृध्रसद॑सि सुपर्णसद॑सि नाकसद॑सि
पृथिव्या॑स्त्वा द्रवि॑णे सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा
द्रवि॑णे सादयामि दिवस्त्वा द्रवि॑णे सादयामि
दिशां त्वा द्रवि॑णे सादयामि द्रवि॑णोदां त्वा
द्रवि॑णे सादयामि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
व्यानं मे (१) पाह्यायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे
पाहि सर्वायुर्मे पाह्यग्ने यत्ते पर॑ हन्नाम तावेहि
स॑र॒भाव॑हे पाञ्च॑जन्येष्वण्ये॒ध्यग्ने या॒वा अया॒वा
ए॒वा ऊ॒माः स॒वदः॑ स॒गरः सुमे॒कः (२) ॥

(व्यानं मे द्वाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैतत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके विधज्योतिरादय इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे भूयस्कृदादय
इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“ भूयस्कृदसीति पञ्च भूयस्कृतः ” इति । पाठस्तु—
भूयस्कृदसीति । हे इष्टके त्वं भूयो बाहुल्यं करोतीति भूयस्कृत् । तथा-
विधाऽसि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । वरिवो भूमेः पूज्यत्वं करोतीति वरिवस्कृत् ।
स्पष्टमन्यत् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्कनीयाः सो देवा आसन्भूयाः सोऽसुरास्ते देवा
इता इष्टका अपश्यन्ता उपादधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयाः स्त्रोऽभवन्वनस्पतिभिरो-
पधाभिर्वरिवस्कृदसीतीमामजयन्प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्स्यूध्वाऽसीत्यमूमजय-

(भूयस्कृवादीष्टकाभिधानम्)

अन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदेत्यन्तरिक्षमजयन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैता उपधीयन्ते भूयानेव भवत्यभीमाल्लोकाञ्जयति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति ।

देवाश्चासुराश्च यदा युद्धायोद्युक्तास्तदा देवाः पुरुषसंख्यया ब्रह्मसंपत्त्या चाल्पा भूत्वा तत्परिहारायैता इष्टका दृष्ट्वा ता उपधाय प्रथममन्त्रेण वनस्पत्यो-
पधिब्रह्मसंपत्त्या तदुपलक्षितपुरुषसंपत्त्या चातिबहुला अभवन् । उपरितनैर्मन्त्रै-
र्भूम्यादिजयं प्राप्ताः । ततो देवा विजयिनोऽभवन्असुराश्च पराभूताः । यजमा-
नोऽप्येतासामुपधानेन तथा भवति ।

कल्पः—“ अप्सुषदसीति पञ्चामिरूपाणि ” इति । पाठस्तु—

अप्सुषदसीति । योऽग्निरप्सु सीदति हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । आरुण-
केतुकचयने जानुदघ्नीमुत्तरवेदिमद्भिः पूरयित्वा तार्वग्नश्चीयते । श्येनगृध्रसुपर्णाः
पक्षिविशेषाः । तत्तदाकारेण स्थितोऽग्निः श्येनसदादिशब्दैरुच्यते । नाके स्वर्गे
वर्तमानोऽग्निर्नाकसत् । तदग्निरूपेष्टके त्वमसीति योज्यम् ।

मन्त्रेष्वप्सुषदादिपदानामग्न्याकारे[वाचि]त्वं दर्शयति—

“ अप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहेतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अग्न्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण युक्तमग्निमेव प्राप्नोति । अग्नि-
रूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वाद्विष्टका अप्यग्निरूपाणीत्येवोच्यन्ते ।

कल्पः—“ पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणोदाः ” इति ।
पाठस्तु—

पृथिव्यास्त्वेति । पृथिव्याः संबन्धि यद्द्रविणं धनं तस्मिन्द्रविणे त्वां
सादयामि । एवमुत्तरत्र योज्यम् । द्रविणपदां त्वामनुक्तविशेषेऽपि सर्वस्मिन्द्रविणे
सादयामि । मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

“ पृथिव्यास्त्वा द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैताभिर्लोकान्द्रविणावतः कुरुते ”
[सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति ।

एताभिरेतन्मन्त्रसाध्याभिर्द्रविणोदाख्याभिः । द्रविणोदाशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेय-
त्वाद्द्रविणोदा इत्यासां नाम ।

(भूयस्कृवादीष्टकाभिधानम्)

कल्पः—“प्राणं मे पाहीति षडायुष्याः ” इति । पाठस्तु—

प्राणं मे पाहीति । हे इष्टके मदीयां प्राणवर्तिं पालय । एवं सर्वत्र ।
स्वकीयायुषः साकल्यं विश्वेदेनोच्यते । स्वसंबन्धिपुत्राद्यायुष्यं सर्वशब्देनोच्यते ।
एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“आयुष्या उप दधात्याशुरेवास्मिन्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ०
११] इति । आयुःशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादेता इष्टका आयुष्याः ।

कल्पः—“अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्यग्नेर्हृदयम् ” इति । पाठस्तु—

अग्ने यत्ते परमिति । हेऽग्ने हृदिति यत्ते परमुत्कृष्टं नामानिष्टं पार्ष
हरतीति हत्तेन नाम्ना युक्तस्त्वमेहि मत्समीपमागच्छ । तौ त्वं चाहं चेत्युभावावां
संरभावौहे संगतौ कुर्वः । पञ्चजनशब्दः संज्ञायामसमस्तत्वादत्र चित्तिपञ्चकमाचष्टे ।
हेऽग्ने त्वं पाञ्चजन्येष्वपि पञ्चचित्तिसंबन्धिषु सर्वेष्वपि स्थानेष्वेध्यवस्थितो भव ।

मन्त्रस्य प्रथमपादे हृच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्याहैतद्वा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामो-
वाऽऽप्नोति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति ।

हृच्छब्दवाच्यं पापहारि स्वरूपं यत्तदेवाग्नेः प्रियं स्थानम् ।

मध्यभागे संरभावहा इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ तावेहि सं रभावहा इत्याह व्यैवैनेन परि धत्ते ” [सं० का० ५ प्र०
३ अ० ११] इति ।

सहानुष्ठानमार्थेने सत्य(त्ये)नेनाग्निना स्वस्य परिधानं पावरणं विशेषेण
कृतं भवति । तृतीयभागे पाञ्चजन्यशब्दार्थं दर्शयति—

“पाञ्चजन्येष्वप्येध्यम् इत्याहैष वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचित्तीकस्व-
रमादेवमाह” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति ।

कल्पः—“यावा अयावा इति सप्तर्तव्याः ” इति । पाठस्तु—

यावा अयावा इति । यावाद्याः षट् शब्दा वसन्ताद्युतुवाचिनः । सुमेक-
शब्दः संवत्सरवाची । हे इष्टके त्वं तद्रूपाऽसीति योज्यम् । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं
विधत्ते—

“ ऋतव्या उप दधात्येतद्वा ऋतूनां प्रियं धाम यदृतव्या ऋतूनामेव प्रियं
धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
वाऽऽप्नोति ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति ।

(इन्द्रतन्वाख्येष्टकाभिधानम्)

एतद्यावादिशब्दानामृतुसंबन्धित्वात्तैरुपधेया इष्टका अप्युतव्या इत्युच्यन्ते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

भूयो भूयस्कृतः पञ्च पञ्चाप्स्वित्यग्निरूपकाः ।

पृथि पञ्च द्रविणोदाः प्राणमायुष्यकास्तु षट् ॥

अग्नेऽग्नेर्हृदयं प्रोक्तं यावाः सप्त ऋतव्यकाः ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नेकोनत्रिंशदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अग्निना विश्वाषाट् सूर्येण स्वराट् कृत्वा
 शचीपतिर्ऋषभेण त्वष्टा यज्ञेन मघवान्दाक्षि-
 णया सुवर्गो मन्युना वृत्रहा सौहार्येन तनुधा
 अन्नेन गर्यः पृथिव्याऽसनोदृग्भिर्ऋतादो वषट्-
 कारेणर्धः साम्ना तनुपा विराजा ज्योतिष्मान्
 ब्रह्मणा सोमपा गोभिर्यज्ञं दाधार क्षत्रेण
 मनुष्यान्श्वेन च रथेन च वज्र्यृतुभिः प्रभुः
 संवत्सरेण परिभूस्तपसाऽनाधृष्टः सूर्यः सन्त-
 नुभिः (१) ॥

(अग्निनैकान्नपञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके भूयस्कृदाद्या इष्टका उक्ताः । अथाष्टम इन्द्रतन्वाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“ अभिना विश्वाषाडिति द्वाविंशतिमिन्द्रतनूः ” इति । पाठस्तु—

अभिना विश्वाषाडिति । विश्वं सहते तत्पालनप्रयासमङ्गी करोतीति विश्वाषाट् । अभिना सह विश्वाषाडय इन्द्रो हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । सूर्येण सह स्वतो राजत इति स्वराडिन्द्रः । कृत्वा ज्योतिष्टोमादिपौठकर्मणा सहितः शक्यः देव्याः पतिरिन्द्रः । ऋषभेण वर्षित्रा धर्मेण सह खष्टा रूपकृदिन्द्रः । यज्ञेनास्त्रेण पाकयज्ञेन सहितो मधवानन्नवानिन्द्रः । दक्षिणया गवादिरूपया सुवर्गः स्वर्गलोकात्मक इन्द्रः । मन्युना क्रोधेन सह वृत्रहा शत्रुघातीन्द्रः । सुहृदो भावः सौहार्दं स्नेहातिशयस्तेन सहितस्तनूयाः शरीरधारीन्द्रः । अग्नेन सहितो गयो गृहविशेषरूप इन्द्रः । पृथिव्या सहासनोद्ब्रव्यादिदानं कृतवानिन्द्रः । ऋग्भिर्मन्त्रविशेषैः सहितोऽन्नादो हविलक्षणस्यान्नस्य भोक्तेन्द्रः । वषट्कारेण हविष्प्रदानेन हेतुना सह ऋद्धः समृद्ध इन्द्रः । साम्राणियमानेन मन्त्रेण सह तनूपाः शरीरपालक इन्द्रः । विराजा दशाक्षरच्छन्दसा सह ज्योतिष्मान्प्रकाशवानिन्द्रः । ब्रह्मणा मुख्येन कृत्विजा मन्त्रेण वा सह सोमपाः सोमपानस्य कर्तेन्द्रः । गोभिर्दक्षिणारूपाभिः सह यज्ञं दाधार यज्ञधारक इन्द्रः । क्षत्रेण राजा सह मनुष्यान्दाधारेत्यनुवर्तते । तथो च मनुष्यधारक इन्द्रः । योऽयमथो यश्च रथस्ताभ्यामुभाभ्यां सह वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः । ऋतुभिर्वसन्तादिभिः सह प्रभुः फलदानसमर्थ इन्द्रः । संवत्सरेण कालरूपेण सह परिभूः परितो व्याप्तवानिन्द्रः । तपसाऽशनवर्जं धनदानादिरूपेणानाधुष्टः केनाप्यतिरस्कृत इन्द्रः । तनूभिर्द्वादशमूर्तिभिः सह सूर्यः सन्सूर्यरूपे भूत्वेन्द्रो वर्तते । हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“देवासुराः संयत्ता आसन्ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपश्यत्ता उपाधत्त ताभिर्वै स वनुवामिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यदिन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्तेऽथो तेन्द्रमेवामिन्द्रस्तनूं चिनुते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

(यज्ञतन्त्रस्वायेष्टकाभिधानम्)

देवानामसुराणां च संग्रामे प्राप्ते दुर्बला देवा विजयं न प्राप्ताः । तदानीं विजयाय स इन्द्र एतास्तनूनामिका इष्टका दृष्ट्वा तदुपधानेन शरीरपुष्टिमि-
न्द्रियपाटवं शौर्यपाटवं च ब्रूतवान् । ततो देवानां जयोऽसुराणां पराभवश्चाऽऽ-
सीत् । ततो यजमानोऽपन्द्रितनूनामुपधानेन तथाविधो भवति । विधाषाडि-
त्यादिशब्दा इन्द्रतनूविशेषवाचकाः । तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतनवः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—अभीन्द्रतनूनामानो' द्वाविंशतिरितीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेतो धाता दीक्षा-
याः सविता भृत्यां पूषा सोमक्रयण्यां वरुण
उपनद्धोऽसुरः क्रियमाणो मित्रः क्रीतः शिपि-
बिष्ट आसादितो नरीधिषः प्रोह्यमाणोऽधिप-
तिरागतः प्रजापतिः प्रणीयमानोऽग्निराग्नीध्रे
बृहस्पतिराग्नीधरात्प्रणीयमान इन्द्रो हविर्धाने
दितिरासादितो विष्णुरुपावहियमाणोऽथर्वो-
पोत्तो यमोऽभिषुतोऽपूतपा अधूयमानो वायुः
पूयमानो मित्रः क्षीरश्रीर्मन्थी संक्षुश्रीर्वैश्वदेव
उन्नीतो रुद्र आहुतो वायुरावृत्तो नृचक्षाः प्रति-
ख्यातो भक्ष आगतः पितॄणां नाराशंसोऽसुरा-
क्षः सिन्धुरवभृथमवप्रयन्समुद्रोऽवगतः सलिलः
प्रप्लुतः सुवरुदर्थं गतः (१) ॥

(यज्ञतन्वास्वेष्टकाभिधानम्)

(रुद्र एकविंशतिश्च) ।

इति रुण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाक इन्द्रतन्वास्या इष्टका उक्ताः । अथ नवमे यज्ञतन्वास्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः—“प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेत इति त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनुः” इति । पाठस्तु—

प्रजापतिरिति । अत्र संकल्पमारभ्य समाप्तिपर्यन्तं ये सोमयागास्ते यज्ञपुरुषस्य तनुविशेषाः । तद्वृषत्वमिष्टकानामुच्यते । यो यजमानोऽस्त्यसौ मनसाऽन्धोऽन्धं तेन तद्धेतुर्यज्ञ उपलक्ष्यते । यज्ञमच्छेतः प्राप्तुं गतः । मनसा यज्ञं करिष्यामीति संकल्पितवानित्यर्थः । सोऽयं संकल्पादशामापन्नो यज्ञस्य विग्रहः प्रजापतिनामकः । हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । दीक्षायां यो विग्रहो यज्ञसंबन्धी स धाता धातृसदृशमूर्तिः । हे इष्टके तद्रूपा त्वमसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । भूतिर्यज्ञमिक्षा तस्यां सवितृसमानमूर्तिर्यज्ञतनुः । सोमक्रयण्येकहायनी गौस्तस्यां पूषत्समानो यज्ञविग्रहः । उपनद्धो वस्त्रेण बद्धो यः सोमः स वरुणसमानशरीरो यज्ञपुरुषः । क्रीयमानो यः सोमः सोऽयमसुर इन्द्रसमानविग्रहः, शत्रूनस्यति क्षिपतीत्यसुरः, असून्पाणान्प्राति ददातीति वाऽसुरः । यः क्रीतुः सोमः सोऽयं मित्रसमानविग्रहो यज्ञः । आसादितो यजमानस्योरौ यः स्थापितः सोमः सोऽयं शिपिविष्टो विष्णुसमानविग्रहो यज्ञः । प्रोक्षमाणः शकटेन पाग्वंशं प्रक्षिणीयमानो यः सोमः सोऽयं नरंधिषोऽग्निसमासविग्रहो यज्ञः, नरैर्यजमानैर्धीयत आधीयत इति नरंधिषोऽग्निः । आगतः पाग्वंश आसन्धीं प्रति समागतो यः सोमः सोऽयमधिपतिराधिकं पालको य आहवनीयस्तत्समानविग्रहः । प्रणीयमानः पाग्वंशादाग्नीध्रं प्रति नियमानो यः सोमः सोऽयं प्रजापतिसमानविग्रहः । आग्नीध्रेऽवस्थितो यः सोमः सोऽयमग्निसमानविग्रहः । आग्नीधाद्यविधानं प्रक्षिणीयमानो यः सोमः स बृहस्पतिसमानविग्रहः । हविधाने प्रविष्ट इन्द्रसमानविग्रहः । आसादित आसन्धां स्थापितः सोमोऽदितिसमानविग्रहः । उपावाह्यमाणः शकटादधिषवणफलकस्थभा वस्ववरोप्यमाणः सोमो विष्णुसमानविग्रहः । उपोत्तो वसतीवरीभिरग्निः ह्रदिः सोमोऽथर्वऽथर्वक्राविसमानविग्रहः । [अभिपुस्तशूर्णितुः]

(यज्ञतन्वारूपेष्टकाभिधानम्)

सोमो यमसमानविग्रहः । आधयमानोऽदाभ्यग्रहे सोमांशुभिश्चात्यमानोऽपूतं मूत्रा-
द्युपहतं देशं पाति शोषयति विशेषेण शुद्धं करोतीत्यपूतपा आदित्यः । पूयमानो
दशापवित्रेण शोध्यमानः सोमो वायुर्वायुसमानविग्रहः । क्षीरश्रीर्मैत्रावरुणग्रहे
पयसा मिश्रितः सोमो मित्रसमानविग्रहः । सक्तुश्रीर्मन्थिग्रहे सक्तुमिमिश्रितः
सोमो मन्थी मन्थिग्रहदेवतारूपेन्द्रसमानविग्रहः । उन्नीतश्चमसेषु पूरितः
सोमो वैश्वदेवो विभर्देवैः समानविग्रहः । आहुतो वह्नौ प्रक्षिप्तः सोमो
रुद्रसमानविग्रहः । आवृत्तो भक्षार्थं सदस्थानेतुं प्रातिनिवृत्तः सोमो वायु-
समानविग्रहः । प्रतिरूपातो भक्षार्थमेवेक्षितः सोमो नृचक्षा मनुष्यदृष्टिसमान-
विग्रहः । आगत आस्थे प्रवेशितः सोमो भक्षो वैधानरसमानविग्रहः । भक्ष-
यतीति व्युत्पत्त्या भक्षशब्दस्तद्वाची । नाराशंसो भक्षितशेषः सन्पुनर्वसती-
वरीभिराप्यायितः सोमः पितृसमानविग्रहः । आतोऽवभृथगमनार्थं स्वीकृतः
सोमोऽसुः प्राणदेवतासमानविग्रहः । अवभृथमवप्रयन्नावभृथकर्मार्यं मार्गं गच्छ-
न्सोमः सिन्धुर्नदीदेवतासमानविग्रहः । अवगतोऽवभृथप्रदेशं प्राप्तः सोमः समुद्र-
देवतासमानविग्रहः । प्रप्लुतो जले प्रक्षिप्तः सोमो जलदेवतासमानविग्रहः । उद-
चमुत्तभामृचं समाप्तिरूपं गतः सोमः स्वर्गनिवासिदेवतासमानविग्रहः । एतैर्मन्त्रैः
साध्यमुपधानं विधत्ते—

“यज्ञो देवेभ्योऽग्राह्यमत्तमवरुधं नाशक्नुवन्त एता यज्ञतनूरपश्यन्ता उपादधत
ताभिर्वै ते यज्ञसवारुन्धत यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभिर्यजमानोऽव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तो यज्ञोऽन्यत्रागच्छत् । तं यज्ञं देवा अव-
रोक्षुं नाशक्नुवन् । तदवरोधोपायत्वेन यज्ञतन्वारूपा इष्टका दृष्ट्वा ता उपधाप्य
यज्ञमवारुन्धत । ततो यजमानोऽपि यज्ञतनूभिर्व्यंजं प्राप्नोति । यज्ञतनुप्रतिपाद-
कशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यज्ञतनवः । इष्टकासंख्यां विधत्ते—

“त्रयस्त्रिंशद्वमुग्र दधाति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्धेऽथो
सात्मानमेवाग्निं सतनुं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

इतिर्भाजा देवतानामपि संख्या त्रिंशद्वयमेति मन्त्रे समान्नाता । अतः

संख्यया तावतीर्देवताः प्राप्नोति । अपि च तनूपशानेन सशरीरमेवार्मिं चित्वा-
म्भवति । एतद्वेदनं पशंसति—

“ सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ०
१] इति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ज्योतिष्पतीं त्वा सादयामीति द्वादश ज्योति-
ष्पतीः ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ ज्योतिष्पतीरुप दधाति ज्योतिरेवास्मिन्दधात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति
ताभिरेवनः समिन्ध उभयोरस्मै लोकयोज्योतिर्भवति ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० १] इति ।

ज्योतिष्पतीशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्पत्यः । ते च मन्त्रा अर-
ण्यकाण्डे समाम्नाताः । तदुपधानेन ज्योतिः स्थापयति । किंचैताभिश्चितोऽग्निः
प्रज्वलति । अतस्ताभिरेवैनमग्निं दीपितवान्भवति । ततोऽस्मै यजमानायोभयो-
र्लोकयोज्योतिः संपद्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रजेति यज्ञतनवस्त्रयस्त्रिंशत्समीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताऽग्ने रुचः स्थ
प्रजापतेर्धातुः सोमस्यर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते
त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा रोहिणी नक्षत्रं
प्रजापतिर्देवता मृगशीर्षं नक्षत्रं सोमो देव-
ताऽऽर्द्रा नक्षत्रं रुद्रो देवता पुनर्वसु नक्षत्रम-
दितिर्देवता तिष्यो नक्षत्रं बृहस्पतिर्देवताऽऽ-
श्वेषा नक्षत्रं सर्पा देवता मघा नक्षत्रं पित-
रो देवता फल्गुनी नक्षत्रम् (१) अर्यमा

(नक्षत्रेष्टकाभिधानम्)

दे॒वता॒ फल्गु॑नी॒ नक्ष॑त्रं॒ भर्गो॑ दे॒वता॒ हस्तो॑ नक्ष॑-
त्रं॒ सवि॑ता दे॒वता॒ चित्रा॑ नक्ष॑त्रमिन्द्रो॑ दे॒वता॒
स्वा॒ती नक्ष॑त्रं॒ वायु॑र्दे॒वता॒ विशा॑खे॒ नक्ष॑त्रमि-
न्द्रा॒ग्नी दे॒वता॑ऽनू॒राधा॑ नक्ष॑त्रं॒ मित्रो॑ दे॒वता॒ रो-
हि॒णी नक्ष॑त्रमिन्द्रो॑ दे॒वता॒ वि॒चृ॒तौ नक्ष॑त्रं॒ पित॑-
रो॒ दे॒वता॑ऽषा॒ढा नक्ष॑त्रमा॒पो दे॒वता॑ऽषा॒ढा नक्ष॑-
त्रं॒ विश्वे॑ दे॒वा दे॒वता॑ श्रो॒णा नक्ष॑त्रं॒ विष्णु॑र्दे॒वता॒
श्रवि॑ष्ठा नक्ष॑त्रं॒ वस॑वः (२) दे॒वता॒ शत॑भिष-
ह॒नक्ष॑त्रमिन्द्रो॑ दे॒वता॒ प्रोष्ठ॑पदा नक्ष॑त्रम॒ज एक॑-
पा॒दे॒वता॒ प्रोष्ठ॑पदा नक्ष॑त्रमहिर्बु॒ध्नियो॑ दे॒वता॒
रे॒वती॑ नक्ष॑त्रं॒ पूषा॑ दे॒वता॑ऽश्व॒युजो॑ नक्ष॑त्रम॒श्विनो॑
दे॒वता॑ऽप॒भर॑णी॒नक्ष॑त्रं॒ यमो॑ दे॒वता॒ पूर्णा॑ प॒श्वा-
द्य॑त्ते दे॒वा अ॒दधुः॑ (३) ॥

(फल्गु॑नी नक्ष॑त्रं॒ वस॑वस्त्रयस्त्रिःश॒च्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके यज्ञतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ दशमे नक्षत्रेष्टका
उच्यन्ते ।

कल्पः—“ पूर्णा पश्वादिति पौर्णमासी पुरस्तादुपधाय कृत्तिका नक्षत्रमिति
नक्षत्रेष्टकाः पुरस्तात्पतीचिरसंपृष्टाः पूर्वा पूर्वमुपधायापरामपरामा विशाखाभ्यां
दक्षिणेन स्वयमातृणाम् रीतिं प्रतिपादयति, यत्ते देवा अदधुरित्यमावास्यां पश्वा-
दुपधायावशिष्टानां पूर्वा पूर्वामाऽपभरणीभ्य उत्तरेण स्वयमातृणाम् रीतिं प्रतिपा-
दयति, पौर्णमासीमन्तत ऋचे त्वा रुचे त्वेति सर्वासु नक्षत्रेष्टकास्वनुषजति ”
इति ।

येयं स्वयमातुण्णेष्टका तस्याः पूर्वस्यां(वी) दिशमारभ्य पदक्षिणात्पूर्येष्टका उपदध्यात् । तत्र येष्टका पौर्णमास्याख्या पूर्वस्यां दिश्युपधेया तां सर्वांसामन्तत उपदध्यात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

कृत्तिका नक्षत्रमिति । अम्बा दुला निततिरित्यादिका ज्योतीरूपा या देवता दिव्या भासन्ते ताः कृत्तिकाः । तासां समुदायरूपमेकं नक्षत्रं, तस्य च नक्षत्रस्याग्निर्देवता स्वामित्वेन वर्तते । हे कृत्तिका धूम्रमेः प्रजापेर्धातुः सोमस्य च संबन्धिन्यो रुचो दीप्तयः स्थ । प्रजापतेर्धातुश्च पालकत्वोत्पादकत्वाकारेण भेदः । उक्तदेवतारूपे हे इष्टके, ऋचे स्तुतिरूपमन्त्रासिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । तथा रुचे शारीरकान्तिसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । द्युद्धाज्योतिःशब्दा अग्निसूर्यचन्द्राणां दीप्तिवाचकाः । तत्तत्सिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । एवमुत्तरेष्वपि नक्षत्रमन्त्रेषु योजनीयम् । द्वितीयनक्षत्रमन्त्रमारभ्य षड्विंशतिनक्षत्रमन्त्राणां पाठस्तु—

रोहिणी नक्षत्रमिति । अथ रोहिण्यादयो नक्षत्रविशेषा ज्योतिःशास्त्राभिज्ञेषु तदीयव्यवहाराभिज्ञेषु च प्रसिद्धाः । तिष्यः पुष्यः । द्वितीया रोहिणी ज्येष्ठा । विचृतश(च्छ)ब्दो मूलवाची । ज्योतिर्मण्डलद्विरूपतायां द्विवचनम् । पितृशब्दोऽत्र निर्ऋतिवाची । आधानेन पालनात्पितृत्वम् । श्रोणाशब्दः श्रवणवाची । श्रविष्ठाशब्दो धनिष्ठावाची । शतभिषङ्गनक्षत्रस्य वरुणो देवता । स च परमैश्वर्ययोगादिन्द्र इत्युच्यते । प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः ।

अथ पौर्णमास्यमावास्याभिधेययोरिष्टकयोर्यौ मन्त्रौ तयोः प्रतीके दर्शयति—

पूर्णा पश्चादिति । एतच्चोभयं तृतीयकाण्डस्य पञ्चमपठक्त्रादौ व्याख्यातम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

“नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतींषि तान्येषाव रुन्धे” [सं० का० ५ प० ४ अ० १] इति । नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका नक्षत्रेष्टकाः । यानि कृत्तिकादीनि द्युलोकसंबन्धीनि ज्योतींषि अतस्तदु(नेनो)पधानेन ताभ्येव प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“सकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि तान्येवाऽऽप्नोत्यथो अनुकाशमेवैतानि ज्योतींषि कुरुते सुवर्गस्य लोकस्यानुरूपत्वे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० १] इति । ये शोभनं शास्त्राविहितं पुण्यं कर्म कुर्वन्ति ते

(नक्षत्रेष्टकाभिधानम्)

सुकृतिनः । वेषामेतानि दिवि दूर्येभ्यमानि नक्षत्ररूपाणि ज्योतीषि । ते हि पुण्यकृतः स्वर्गं गत्वा भातमानविग्रहास्तान्वाप्नुवन्ति । अत एव तदुपधानेन तदीयानि ज्योतीषि प्राप्नुवन्ति । अपि चैतानि नक्षत्रज्योतीष्यन् तेनोपधानेन किञ्चित्प्रकाशं करोति । स च प्रकाशः स्वर्गलोकाविर्भावाय संवद्यते । अथोपधाने कांचासृशव विधत्ते—

“ यत्तत्सृष्टा उप दध्याद्वृष्टये लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यात्-
सत्सृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

इष्टकानां परस्परं स्पर्शं सति वृष्टेः स्थानस्याऽऽच्छादितत्वात्पर्जन्यो वृष्टि-
रहितो भवति । असंस्पर्शं तु तच्छिद्रस्य वृष्टिस्थानत्वान्मेघो वर्षणशीलो भवति ।
उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते—

“ पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुप दधाति पश्चादन्याः प्रार्चीतस्मात्प्रार्चीनानि च
प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्या वर्तन्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १] इति ।

स्वयमातृणया दक्षिणभागे पूर्वा दिशमारभ्य प्रत्यगवसानाः कृत्तिकःदि-
विशाखान्ता इष्टका उपदध्यात् । अनुराधाद्यपभरण्यन्ता इष्टकाः स्वय-
मातृणया उत्तरभागे प्रतीचीं दिशमारभ्य प्रागवसाना उपदध्यात् । स्वयमा-
तृणया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पञ्चम्योर्मध्ये पश्चिमायां दिशि समरूपेणा-
मावास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । स्वयमातृणया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः
पञ्चम्योर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि समरूपेण पौष्मास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मा-
देवं तस्माल्लोकेऽपि नक्षत्राणि मोलकस्यापि दक्षिणे भागे पश्चिमाभिमुखानि,
उत्तरभागे तु प्राङ्मुखानित्येवमावर्तन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

कृत्ति नक्षत्रेष्टकाः स्युः तत्तर्विंशतिरीरिवाः ।

अथे त्वा सर्वशेषः स्यात्पूर्णां यत्त इति द्वयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू शुक्रश्च
 शुचिश्च ग्रैष्मावृतू नभश्च नभस्यश्च वार्षिका-
 वृतू इषश्चोर्जश्च शारदावृतू सहश्च सहस्यश्च
 हेमन्तिकावृतू तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू
 अग्नेरन्तश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
 न्तामाप ओषधीः कल्पन्ताममयः पृथङ् मम
 ज्यैष्ठ्याय सब्रताः (१) येऽमयः समन-
 सोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिरावृतू अमि
 कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अमि सं विशन्तु
 संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्योग्रा च
 भीमा च पितॄणां यमस्येन्द्रस्य ध्रुवा च पृथिवी
 च देवस्य सवितुर्मरुतां वरुणस्य धर्त्री च
 धरित्री च मित्रावरुणयोर्मित्रस्य धातुः प्राची
 च प्रतीची च वसूनां रुद्राणाम् (२) आ-
 दित्यानां ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं वो
 जम्भे दधामि सहस्रस्य प्रमा असि सहस्रस्य
 प्रतिमा असि सहस्रस्य विमा असि सहस्र-
 स्त्रोन्मा असि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वेमा
 मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका च शतं च
 सहस्रं चायुतं च (३) नियुतं च प्रयुतं
 चार्षुदं च न्यर्षुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च
 परार्धश्चेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः

(ऋतव्याख्येष्टकामिधानम्)

सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्थतवृधो
घृतश्रुतो मधुश्चुत ऊर्जस्वतीः स्वधाविनीस्ता
मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त विराजो नाम
कामदुघा अमुत्रामुष्मिह्लोके (४) ॥

(सर्वता रुद्राणामयुतं च पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके नक्षत्रेष्टका उक्ताः । अथैकादश ऋतव्याख्या इष्टका उप्यस्ते ।

कल्पः—“मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया द्वे देवते ” इति । पाठस्तु—

मधुश्च माधवश्चेति । मधुश्चैत्रो मासः । माधवो वैशाखो मासः । तावुभौ
वसन्तसंबन्धिनावृत्ववयवौ । यद्यप्येतौ द्वौ मन्त्रौ तथाऽपि सहपाठित्वात्तया देवत-
येति शेषं सकृदेवोच्चार्य द्वे इष्टके तथमचितावुपदध्यात् । कल्पः—“ शुक्रश्च
शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया द्वे देवते ” इति । पाठस्तु—

शुक्रश्च शुचिश्चेति । शुक्रो ज्येष्ठः । शुचिराषाढः । तावुभौ ग्रीष्मसंबन्धि-
नावृत्ववयवौ । एतेन मन्त्रेण द्वितीयस्यां चितौ द्वे उपदध्यात् । कल्पः—नभश्च
नभस्यश्चेति चतस्र ऋतव्या द्वे द्वे समानतया देवते ” इति । पाठस्तु—

नभश्च नभस्यश्चेति । नभः श्रावणः । नभस्यो भाद्रपदः । तावुभौ
वर्षाणां संबन्धिनावृत्ववयवौ । इष आश्वयुजः । ऊर्जः कार्तिकः । तावुभौ शर-
त्संबन्धिनावृत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्याश्चतस्र इष्टका मध्यमचितावुपदध्यात् ।
कल्पः—“ सहश्च सहस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया [द्वे] देवते ” इति । पाठस्तु—

सहश्च सहस्यश्चेति । सहो मार्गशीर्षः । सहस्यः पौषः । तावुभौ हेम-
न्तसंबन्धिनावृत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये द्वे इष्टके चतुर्थ्यां चितावुपदध्यात् ।
कल्पः—“ तपश्च तपस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया द्वे देवते ” इति । पाठस्तु—

(ऋतव्याख्येष्टकाभिधानम्)

तपश्च तपस्यश्चेति । तपो माषः । तपस्यः फागुनः । एतावुभौ शिशिर-
संबन्धिनावृत्ववयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये हे इष्टके पञ्चम्यां चित्तावुपदध्यात् ।

अथ सर्वेष्टवप्यनुषङ्गनीयं मन्त्रशेषमाह—

अग्नेरन्त इति । हे ऋतुविशेष त्वं वीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽस्ति । यथा
कुड्यस्यान्तर्दाढ्यार्थं काष्ठपाषाणद्वयः श्लिष्यन्ते तद्वन्ममाग्निं चिन्वतो यजमा-
नस्य ऋषेष्टयायोत्कर्षार्थंभिमे द्यावापृथिव्यौ कल्पेतां स्वोचितमुपकारं संपादयताम् ।
समानं व्रतं कर्म येषां ते समता एकास्मिन्कर्मण्यवस्थिता आहवनीयाद्यग्नयोऽपि
पृथक्कल्पन्तां स्वस्वोचितव्यापारं संपादयन्तु । किंच द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावा-
पृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समस्त एकमनस्का येऽग्नयस्ते सर्वेऽपि शिशिरसंब-
न्धिनावृत्ववयवव्यवभिकल्पमानाः सर्वतः संपादयन्त एतत्कर्माभिसंविशन्तु । इन्द्र-
मिव देवा यथाऽग्नये सर्वे देवा इन्द्रमभितः सेवन्ते तद्वत् । हे इष्टक इदं गतुस्वरूपां
त्वामुदधातीति तात्पर्यार्थः । यदा वसन्ताद्युतुमन्त्रशेषत्वेनायं पठ्यते तदानीं
शैशिरावतु शैशिरमानौ वासन्तिकावतु इत्याद्यर्थो व्याख्येयः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ ऋतव्या उप दधात्युतुनां वृद्धृत्यै द्वंद्वमुप दधाति तस्माद्द्वंद्वमृतवः ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० २] इति । यस्मादिष्टकयोर्द्वंद्वमुपधीयते तस्मान्मासवो-
द्वयमृतुस्वरूपं भवति । मध्यमचित्तौ चतुष्टयोपधानं विधत्ते—

“ अधृतेव वा एषा मन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमन्यासु चि-
त्तीषुप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० २] इति ।
येषा मध्यमा चित्तिः सेयं भूमिं न स्पृशति, नापि दिवं, तस्मादिदमन्योवाऽऽ-
धाररहितेव तिष्ठति । अत एवान्तरिक्षसमाना । तस्मादन्यासु चित्तीषु द्वंद्वमावो-
पधानेऽप्यस्यां चित्तौ धारणार्थं चक्षुः उपदध्यात् ।

अथ सर्वतव्याः सामान्येन पश्यंसति—

“ अन्तःश्लेषणं वा एताभित्तीनां यदृतव्या यदृतव्या उपदधाति चित्तीनां
धिधृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० २] इति ।

यथा कुड्यादिद्वंद्वधारणाय पाषाणाद्यन्तःश्लेषणं तथा चित्तीनां द्वंद्वधारणाय
ऋतव्या उपदध्यात् । एतासामुक्तव्यानामुपरि शैवालस्योपधानं विधत्ते—

“ आदर्शपुस्तकेषु “ मन्त्रविशेषत्वेन ” इति पाठः । स प्रामादिकः ।

(ऋतव्याख्येष्टकामिधानम्)

“ अवकामनूप दधात्येषा वा अग्नेर्योनिः सयोनिमेवाग्निं चिनुते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० २] इति । उदकजन्यां शैवालापरपर्यायामवकामुपर्युपदध्यात् । आपो ह्यग्नेः स्थानं, ‘ स निलायत सोऽपः प्राविशत् ’ इति श्रुत्यन्तरात् । अवका च जलस्य कार्यत्वाज्जलवदग्नेर्योनिः । अतस्तदुपधानेन सयोनिमेवाग्निं चितवान्भवति ।

प्रकारान्तरेणावकासाहिता ऋतव्यास्तद्वेदनं च प्रशंसति—

“ उवाच ह विधामित्रोऽददित्स ब्रह्मणाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना एवं वेदादिति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० २] इति ।

यस्य यजमानस्यावकायुक्ता ऋतव्या उपधीयन्ते, योऽप्येता जानाति स उपधाता ज्ञाता च ब्रह्मणा मुख्यया ब्राह्मणवृत्त्याऽन्नमददित्सर्वथाऽप्यन्नं भक्षयत्येवेति विधामित्रः स हायमुवाच । तस्मादेताः स्तुत्या इत्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यो न प्रतितिष्ठेत्स ऋतुमारभमाण एकचित्तीकमेव चिन्वीत संयच्च प्रचेताश्चेति पञ्च नानामन्त्रा उत्तरवेद्यामुपदध्यात् ” इति ।

तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रमाह—

संयच्च प्रचेता इति । अग्निसोमसूयाणां संयत्संयमनकारणं यदास्ति, प्रचेताः प्रकाशज्ञानहेतुश्च योऽस्ति, हे इष्टके तदुभयरूपा त्वमसि । अथ द्वितीयेष्टकामन्त्रमाह—

उग्रा च भीमेति । पित्रादीनां येयमुग्रा ताडनादिशक्तिर्या च भीमा भयंकरशक्तिस्तदुभयरूपा त्वमसि । अथ तृतीयेष्टकामन्त्रमाह—

ध्रुवा च पृथिवीति । सवित्रादीनां या ध्रुवा स्थिरा शक्तिर्या च पृथिवी विस्तीर्णा शक्तिस्तदुभयरूपा त्वमसि । अथ चतुर्थेष्टकामन्त्रमाह—

धर्त्री च धरित्रीति । मित्रावरुणादीनां या धारणशक्तिर्या च परपेरणारूपा धारयितृत्वशक्तिस्तदुभयरूपा त्वमसि । अथ पञ्चमेष्टकामन्त्रमाह—

प्राची च प्रतीचीति । वस्वादीनां प्राग्वर्तिनी या शक्तिर्या च प्रतीचीदि(त्यग्दि)ग्वर्तिनी तयोर्हि दिशोः सर्वे प्राणिन एतदाज्ञामनुसृत्यैव वर्तन्ते । हे इष्टके तथाविधशक्तिरूपा त्वमसि । अथ सर्वेष्वप्यनुषञ्जनीयं मन्त्रशेषमाह—

ते तेऽधिपतय इति । तेऽग्निसोमादयस्तत्तन्मन्त्रोक्ता देवा हे इष्टके ते तवा-
धिकं पालयितारः । तेऽभ्यो नम इत्यादिकं तु पञ्चचोडामन्त्रवद्व्याख्येयम् ।

ता एता इष्टकाः षष्ठचितौ विधातुमादौ षष्ठीं चितिं विधत्ते—

“ संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च
पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते षड्वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव
संवत्सरे प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

यो यजमानः पूर्वोक्तप्रकारेण पञ्चचितीकमग्निं चित्वाऽप्युत्तरऋतवनुष्ठानाय
द्व्यादिसंपत्तिरूपां प्रतिष्ठां न प्राप्नोति, एतं यजमानं संवत्सराभिमानी देवः
प्रतिष्ठाया अपनुदते । तथा सति याः पूर्वाः पञ्च चितय आसंस्ताभिः प्रति-
ष्ठाया अलाभात्तदपेक्षया येयं चितिः षष्ठी तां चिनुयात् । षट्संख्यया बुद्धि-
या ऋतवः । तद्द्वारा संवत्सरे प्रतितिष्ठति ।

षष्ठीं चितिं विधाय तत्र संयच्चेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

“ एता वा आधिपत्नीर्नामिष्टका यन्मैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां
वति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति । अधिपतिशब्दयुक्तैर्मन्त्रै-
र्येया इष्टका अधिपत्यः । तदुपधानेन स्वसमानानां पुरुषाणां स्वयमाधि-
तिर्भवति । उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते—

“ यं द्विष्यान्मपदधृद्वायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्ति-
र्छति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

एतद्वाक्यं पञ्चचोडाब्राह्मणवद्व्याख्येयम् ।

कल्पः—“ सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्यशल्कैरु + ऊर्ध्वस्तिष्ठन्प्रति-
हसामि प्रोक्षति ” इति । पाठस्तु—

सहस्रस्य प्रमंति । हे इष्टके प्राच्यां दिशीष्टकासहस्रस्य प्रमा तुल्याऽसि ।
यं दक्षिणस्यां दिशि सहस्रस्य प्रतिमा तुल्याऽसि । तथा पश्चिमायां दिशि
हस्रस्य विमा तुल्याऽसि । तथोत्तरस्यां दिशि सहस्रस्योन्मा तुल्याऽसि । हे
वेत्याग्ने त्वमूर्ध्वायां दिशि सहस्रसंबन्ध्यासि । अतः सहस्राय सहस्रसंख्याकफल-
संख्यार्थं त्वां प्रोक्षामि । एतन्मन्त्रसाध्यं प्रोक्षणं विधत्ते—

+ ख. पुस्तके ‘ ऊर्ध्वं तिष्ठन्नाति पाठो भवितुं युक्त इति टिप्पणिः ।

(ऋतव्याख्येष्टकाभिधानम्)

“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासित्तामृषिभ्यः प्रत्यौ-
हन्तद्विरण्यमभवद्यद्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषजमेवास्मै
करोत्यथो रूपेणैवैनं समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

अङ्गिरसो महर्षयः कर्मानुष्ठायिनो यदा स्वर्गं गतास्तदानीं यज्ञस्य यन्मूल्यं
स्वार्थान्त्वकारणसाधनद्रव्यं तदप्येभ्य ऋषिभ्यः प्रददुः । तच्च द्रव्यं हिरण्य-
मभवत् । ततो हिरण्यशल्कैर्हस्तोद्धृतेः सह प्रोक्षणं यन्मूल्यदानेन यज्ञनि-
ष्क्रयार्थं संपद्यते । अपि च वैकल्यपरिहाररूपं भेषजमग्न्यर्थं संपादयति । अपि
च हिरण्यसंबन्धादेनमग्निं रूपसमृद्धं करोति । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—
“ यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं पेशलं बिभ्रति रूपाण्यास्ते ” इति ।
अपि चायं यजमानो हिरण्यरूपेणैव ज्योतिषा मार्गं दृष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

तस्मिन्प्रोक्षणे सहस्रस्य प्रमेत्यादिमन्त्रं विनियुक्ते—

“ साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का०
५ प० ४ अ० २ इति । साहस्रोऽसित्येवं साहस्रशब्दो यस्मिन्प्रोक्षणमन्त्रसं-
घेऽस्ति सोऽयं साहस्रवान् । प्रजापतिश्च सहस्रसंख्याकजगदुत्पादकत्वात्साहस्रः ।
अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

कल्पः—“ इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वितीष्टका धेनूर्यजमानः
कुरुते ” इति । पाठस्तु—

इमा मे अग्न इति । हेऽग्न इमा उपहिता इष्टका मे मम धेनवो धेनुवत्प्री-
तिहेतवः सन्तु । शतादयः परार्धान्ता दशोत्तराः संख्याविशेषाः । एकशत-
सहस्रादिसंख्यासंख्येयाः सत्यां मां प्रीणयन्तु । यदा ममैकया प्रीतिस्तदा शतं
भूत्वेत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । उत्तरवाक्यसंबन्धार्थमिमा मे अग्न इत्यादेः पुनर्व-
चनम् । हे इष्टकाः षष्ट्यादिसंख्यासंख्येयाः सत्योऽक्षीयमाणाः क्षयरहिता
ऋतस्था यज्ञवर्तिन्यः स्थ, ऋतावृन्तो यज्ञवर्णयिन्वो भवत, घृतश्रुतो घृतक्षरण-
शीला मधुश्रुतो मधुररसक्षरणशीला ऊर्जस्वतीर्बलवत्यः स्वधाविनीरन्मवत्यश्च
स्थ भवथ । ता मे अग्न इत्यादि वक्ष्यमाणवाक्यसंबन्धार्थम् । विराजो विविधं

(ऋतव्याख्येष्टकाभिधानम्)

राजमानाः । कामदुषाः कामानां दोग्ध्वः । अमुत्र सामान्येन स्वर्गमात्रेऽमुष्मिल्लोके विशेषत इन्द्रादिलोके धेनवः सन्तिवत्यन्वयः । मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तिवत्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं कामदुषा अमुत्रामुष्मिल्लोक उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० २] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

मन्त्रश्च द्वादशतर्तव्या अग्नोरित्यनुषज्यते ।

संयञ्चोग्रा ध्रुवा धर्वा प्राची पञ्चेष्टका इमाः ॥

षष्ठ्यां चितौ सर्वशेषस्ते त इत्यादिको मतः ।

सहस्रपञ्चाभिर्मन्त्रर्दिक्षु मध्ये च तां चितिम् ॥

सहस्रस्वर्णशकलैः प्रोक्ष्ये(क्षे)तत इमामि(इ)ति ।

स्वामी धेनूः करोत्येतास्त्रयोविंशतिमन्त्रकाः ॥

अत्र परिमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापूर्व(पेक्ष)त्वतोऽग्निमः ।

अपवृत्तावप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य नोऽग्निमः ॥

अग्नौ श्रूयते “ योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते ” इति । लाङ्गलेन रुष्टे व्याममात्रे भूपदेशे नानाविधाभिष्टिकाभिः पक्ष्याकारेण स्थण्डिलं निष्पाद्यते, सेयं चितिः । तादृश्यः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते । अथ षष्ठी चितिः । तत्र षण्णां पूरणी षष्ठीति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च चितयोऽपेक्ष्यन्ते । अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासंभवात् । तस्मादेकमयोगनियमादितराचितिवन्नित्येति चेन्मैवम् । अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरेव पञ्चाभिश्चितिभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्यो न प्रतितिष्ठति असौ षष्ठीं चितिं चिनुत इति कर्तृसमानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात्षष्ठी निमित्तिकी । ततः पञ्चचित्तीको नित्योऽग्निर्निमित्तिकस्त्वेकचित्तीक इति न प्रयोगेक्यं, पूरणप्रत्ययस्तु अभिधानापेक्षयोपपद्यते । पूर्वाः पञ्च चितयोऽभिहिता अभिधास्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ॥

+न्यायमालाविस्तरे तु ‘अपवृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः’ इति पाठः ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

समि॒दि॒शामा॒शया॑ नः सुव॒र्विन्म॒धोरतो॑
माध॒वः पा॒त्वस्मान् । अ॒भिर्दे॒वो दु॒ष्टरी॑तुरदाभ्य
इदं॑ क्ष॒त्रं रक्ष॑तु पा॒त्वस्मान् । रथं॑तरं॒ साम॑-
भिः पा॒त्वस्मान्गा॑यत्री छन्द॑सां वि॒श्वत्पा॑ ।
त्रिवृ॒न्नो वि॒ष्टया॑ स्तोमो अ॒ह्नां सु॒मुद्रो॑ वात
इदमो॑जः पिप॑र्तु । उ॒ग्रा दि॒शामा॑भिभूतिर्वयो॒धाः
शुचिः॑ शु॒क्रे अ॒ह्न्योज॑सीना । इन्द्रा॑धिपतिः
पिपृ॑तादतो नो म॒हि (१) क्ष॒त्रं वि॒श्वतो॑
धार॑येदम् । बृ॒हत्साम॑ क्ष॒त्रभृ॑द्बृ॒ह्वृ॒ष्णि॒यं त्रि॒ष्टु-
भौजः॑ शु॒भित॑मु॒ग्रवी॑रम् । इन्द्र॑ स्तोमे॒न पञ्च॑द-
शेन॑ म॒ध्यामि॑दं वाते॒न स॒गरे॑ण रक्ष । प्रा॒ची
दि॒शा सह॑य॒शा यश॑स्वती वि॒श्वे दे॒वाः प्रावृ॑-
षाऽह्नां॑ सुव॒र्वती । इदं॑ क्ष॒त्रं दु॒ष्टरं॑ म॒स्त्वोजोऽ॑
नाधृ॑ष्टं सह॒स्रियं॑ सह॒स्वत् । वैरू॒पे साम॑-
न्नि॒ह तच्छ॑केम॒ जग॑त्यैनं वि॒क्षा वै॒श्यामः॑ ।
वि॒श्वे दे॒वाः सप्त॑द॒शेन॑ (२) वर्च॑ इदं॑ क्ष॒त्रं
स॒लिल॑वातमु॒ग्रम् । ध॒त्री दि॒शा क्ष॒त्रमि॑दं दा॒धा-
रो॒प॒म्याऽऽशा॑नां मि॒त्रव॑द॒स्त्वोजः॑ । मि॒त्राव॑-

रु॒णा श॒रदाऽह्नां चि॒कित्नु अ॒स्मै रा॒ष्ट्राय॒ महि
 श॒र्म यच्छ॒तम् । वैरा॒जे सा॒मन्नाधि॑ मे मनी॒षाऽ-
 नु॒ष्टमा॒ संभृ॑तं वी॒र्यं सहः । इ॒दं क्ष॒त्रं मि॒त्रव॑-
 दा॒र्द्रदानु॑ मि॒त्रावरु॑णा रक्ष॒तमाधि॑पत्यैः । स॒म्रा-
 द्दि॒शाः सह॒साम्नी॒ सह॒स्वत्यु॑तुर्हे॒मन्तो॑ वि॒ष्ट-
 या नः पि॒पर्तु॑ । अ॒व॒स्यु॒वाताः (३) बृ॒हती॒र्नु
 श॒र्करी॑रिमं य॒ज्ञम॑वन्तु नो घृ॒ताचीः॑ । सु॒र्व॒वती
 सु॒दु॒घा नः॒ प॒र्य॒स्वती दि॒शां दे॒व्यव॑तु नो
 घृ॒ताची॑ । त्वं गो॒पाः पु॒र॒णतो॑त प॒श्चाद्बृ॑ह॒स्पते॑
 या॒म्या यु॒ङ्गिधि॒ वा॒चम् । ऊ॒र्ध्वा दि॒शाः रन्ति॑-
 राशौ॒षधी॑नाः संवत्स॒रेण॑ स॒विता नो॒ अह्ना॑म् ।
 रे॒वत्सा॒माति॑च्छन्दा उ॒ छन्दोऽजा॑तशत्रुः स्यो॒ना
 नो अ॒स्तु । स्तोम॑त्रयास्त्रि॒ंशे भु॒वन॑स्य
 पा॒त्नि वि॒वंस्व॑द्वाते आ॒भि नः॑ (४) गु-
 णा॒हि । घृ॒त॒वती॑ स॒वित॒राधि॑पत्यैः प॒र्य-
 स्व॒ती रन्ति॑राशा नो अ॒स्तु । ध्रु॒वा दि॒शां
 वि॒ष्णुप॑त्न्यघो॒राऽस्ये॑शाना सह॒सो या म॒नोता॑ ।
 बृ॒ह॒स्पति॑र्मात॒रि॒श्वोत॑ वा॒युः सं॒धुवा॑ना वा॒ता
 आ॒भि नो॑ गृणन्तु । वि॒ष्ट॒म्भो दि॒वो ध॒रुणः॑
 पृ॒थि॒व्या अ॒स्ये॑शाना जग॒तो वि॒ष्णुप॑त्नी ।
 वि॒श्वव्य॑चा इ॒षय॑न्ती सु॒भूतिः॑ शि॒वा नो॑ अ॒स्त्व-
 दि॒तिरु॑पस्ये । वै॒श्वान॒रो न ऊ॒त्या पृ॒ष्ठो दि॒व्यनु॑
 नोऽद्या॑नु॒मति॑रन्वि॒दनु॑मते त्वं क॒या न॒श्चित्र॑
 आ भु॒व॒त्को अ॒द्य यु॒क्ते (५) ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(महि सप्तदशेनावस्युवाता अभि नोऽनु नश्चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

र॒श्मी रा॒ज्य॒स्य॒यं पु॒रो ह॒रीकेशोऽग्नि॒र्मूर्ध॒न्द्वाग्नि॒भ्यां बृ॒हस्पति॒र्भूय॒स्तद॒स्य-
ग्निना॑ वि॒श्वाषाट् प्र॒जाप॑तिः कृ॒त्तिका॒ मधुः॒ समि॒द्दि॒शां द्वा॒दश ॥ १२ ॥

रा॒श्मिर॑सि॒ प्रति॒धेनु॑रा॒से स्तन॑यित्नु॒समि॑रस्यादि॒त्याना॑ः स॒प्तविं॑शत् ॥ ३७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाक ऋतव्याद्या इष्टका उक्ताः । तावता चितयः समाप्ताः ।

अथान्तिमे द्वादशे याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अधमेधप्रकरणे कल्पः पठ्यते—“ अग्नये गायत्रायेति दशहविषं सर्वपृष्ठा
निर्वपति समिद्दिशाभिति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्याः ” इति ।

तन्नामये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्तायाष्टाकपाल इत्यस्य पुरो-
नुवाक्यामाह—

समिद्दिशाभिति । दिशां मध्ये या दिक्समित्समिन्धनहेतुः । तदेव कथ-
मिति तदुच्यते—सुवर्षित्स्वर्गस्थमादित्यं विन्दते लभत इति सुवर्षित् । आदित्यो-
दयस्थानत्वात्पाच्या दिशः समिन्धनहेतुत्वम् । तादृशी दिग्गोऽस्मानाशया पातु ।
अस्माकं धनादिविषया या काचिदाशा विद्यते तस्याः पूरणेनास्मान् रक्षत्वित्यर्थः ।
मधुश्चैत्रमासः । माधवो वैशाखः । तत्रुभावपि पूर्वदिग्बत्समिन्धनहेतुः । तयोर्मा-
सयोरादित्यस्यातितीक्ष्णप्रकाशत्वात् । तत्राप्यतोऽस्मान्मधोश्चैत्रमासादधिकप्रकाशो
यो माधवो वैशाखमासः सोऽस्मान् संतापभयात्पातु । दुःस्वेन स्तरीताऽऽच्छाद-
यिता दुष्टरीता यो वैरी पावरणवच्छेणेन दुःस्वेन ऽऽच्छादयति वस्यापि दुःस्व-

कारिणो वैरिणोऽदाभ्यो दम्भितुं हिंसितुमशक्यो योऽग्निर्देवः सोऽयमिदं क्षत्र-
मस्मदीयमिदं बलमस्मांश्च रक्षतु । तत्रैव याज्यामाह—

रथंतरं सामेति । यदथंतरं साम तदन्यैः सामभिः सहास्मान्पातु ।
छन्दसां मध्ये गायत्री विश्वरूपा यवमध्यपिपीलिकामध्यादिभेदैर्बहुरूपा, सा
मोऽस्मान् रक्षतु । त्रिवृदाख्यो यः स्तोमोऽह्नामिकाहादीनां संबन्धिन्या विष्टया
विधिधया स्थित्या युक्तः, अहःसु विविधं प्रयुज्यत इत्यर्थः । तादृशोऽस्मान्पातु ।
तमुद्राख्यो यो वातोऽस्ति “ समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ” “ समुद्रोऽस्ति
नभस्वान् ” इत्यादावाग्नातस्तादृशो वायुरिदमोजोऽस्मदीयं बलं पिपर्तुं पालयतु
पूरयतु वा ।

अथेन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैष्णव्यैकादशकपाल इत्यस्य पुरो-
नुवाक्यामाह—

उग्रा दिशामिति । दिशां मध्ये येयमुग्रा दक्षिणा दिक्, उग्रत्वे हेतु—
अभिभूतिः, पातानामभिभवहेतुत्वादुग्रत्वं, सा वयोधा वय आयुष्यं तस्मिन्नतीते
सति मृतान्पुरुषान्यमलोके दधाति स्थापयतीति वयोधाः । वयसोऽन्ते दधातीति
मध्यमपदलोपो द्रष्टव्यः । शुचिराषाढमासः शुक्रो ज्येष्ठस्तयोः संबन्धिनि दिवसे
यदौष्ण्यमस्ति ततोऽपि शुचिरोजसीनाऽतिशयेनौष्ण्यरूपौजोयुक्तः । हे इन्द्र
वरमैश्वर्ययुक्त त्वमाभिपतिस्तस्या उग्राया दिशस्तयोरत्युष्णयोश्च स्वामी । तादृश-
स्त्वमत उभयस्मान्नोऽस्मान्निपृतात्पालय । किं च विश्वतो महि सर्वस्मान्महदिदं
क्षत्रं बलं धारय संपादय । तत्रैव याज्यामाह—

बृहत्सामेति । बृहदाख्यं यत्साम तन्निष्ठमा छन्दसा सह पिपर्तिवित्यनुवर्तते ।
अस्मान्पालयत्वित्यर्थः । कीदृशं साम, क्षत्रभृद्बलस्य धारयितृ, वृद्धवृष्णि-
युत्थितपुंस्कम्, ओजो बलपदं, शुभितं शोभमानम्, उग्रवीरं तीव्रपुत्रपदम् । हे
इन्द्र पञ्चदशाख्येन स्तोमेन सगराख्येन वातेन सहितः सन्निदं मध्यं रक्षा-
तीतानागतयोर्मध्ये स्थितमिदमस्मदीयं शरीरं पालय ।

अथ विधेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपाल
इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

प्राची दिशामिति । अत्र प्रशब्दः प्रतिशब्दार्थे वर्तते । तथा सति दिशां

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

मध्ये वा प्राची पश्चिमा दिगित्यर्थः । ता च सह्यशा अस्मासु संपाद्यमानेन यशसा सहिता स्वयमपि यशस्वती । ता च सुवर्वती स्वर्गनिवासिनी सूर्येणा-
स्तमयकालभाविना युक्ता । तथाविधा दिग्स्मान्पात्विति शेषः । तथा विधे
देवाः प्रावृषा वर्षर्तुना तदीयानामक्षां समूहेन सहिताऽस्मान्पालयत्विति शेषः ।
इदं क्षत्रमस्मत्परिपालकं राजशरीरं केनाप्यन्येन वैरिणा तरितुं लब्धयितुमश-
क्यमस्तु । ओजो मदीयं बलमनाधुष्टं केनाप्यतिरस्कृतमस्तु । तथा सहस्रि-
व सहस्रतं स्यायोग्यं सहस्वत्पबलं धामास्तु । तत्रैव याज्यामाह—

वैरूपे सामञ्जिति । वैरूपाख्यं यस्तामास्ति तस्मिन्नाभिता ववमिह
कर्मणि यत्फलमपेक्षितं तच्छक्यं संपादयितुं शक्ताः स्मः । तथा जगत्याख्यया
छन्दोदेवतयाऽनुगृहीता वयमेनं यजमानं विक्षु प्रजास्वावेशयामः प्रजानां
स्वामिनं कुर्म इत्यर्थः । हे विधे देवाः सप्तदशाख्येन स्तोमेन युष्माभिधानुगृहीत-
मिदं क्षत्रमस्मत्पालकं राजशरीरं वर्चस्तेजोयुक्तं सलिलाख्येन वायुविशेषेणानु-
गृहीतम् । तं च वायुः “ सलिलाय स्वा वाताय स्वाहा ” इत्याम्नातः । उर्ध्वं
वैरितिरस्कारक्षममस्तु । अथ ‘ मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशत्याभ्यां
वैराजाभ्यां शरदाभ्यां पयस्या ’ इत्यस्य पुरोमुवाक्यामाह—

धर्त्री दिशामिति । दिशां मध्ये धर्म्यस्माकं धारयित्रीयपुत्रीची दिगिदं
क्षत्रमस्मत्पालकं क्षत्रियशरीरं दाधार पोषयामास । कीदृशी, आशानामुपैस्थी,
अस्माकं धनादिविषयाणामाशानां सिद्ध्यर्थं सेव्या । य(त)स्या दिशः पत्तादाह-
स्मदीयमोजो बलं मित्रवदस्तु बहुभिर्मित्रैरुपेतमस्तु । हे मित्रावरुणा शरदा शर-
न्नामकेनर्तुना तदीयानामक्षां चिकित्नु शतारौ युवामस्मा इदानीं वर्तमानाय
राष्ट्राय महि शर्म यच्छतं महत्सुखं संपादयतम् । तत्रैव याज्यामाह—

वैराजे सामञ्जिति । वैराजाख्यं यस्तामास्ति तस्मिन्मे मदीया मनीषा
बुद्धिराभितोऽस्त्विति शेषः । तथा वीर्यमस्मदीयं शरीरव्यवहारतामध्वं सहो
वैरितिरस्कारकं बलं चानुष्टुभा छन्दोदेवतया संभूतं संपादितमस्तु । मित्रावरुणा
हे मित्रावरुणाविदं क्षत्रं राजशरीरं मित्रवान्मित्रैर्बहुभिरुपेतमार्द्रदानु आर्द्रस्य जल-
संपूर्णस्य क्षेत्रादेर्दातुं यथा भवति तथा युवामाधिपत्यै रक्षतमाधिपत्यादिदिश्व

१ स्व. घ. ङ. च. सलिं । २ स्व. घ. ङ. च. ‘य त्वेति, उ’ । ३ स्व. घ. ‘पश्ये-
याऽस्मा’ । ४ क. घ. ङ. ‘स्या, याऽस्मा’ । ५ क. स्व. घ. ङ. च. ‘ता तथाऽस्ति’ ।
६ स्व. घ. ङ. च. ‘वैरिणः’ ।

(दि दत्त्वा) पालयतम् । अथ बृहस्पतये पाङ्क्तय त्रिणवाय शाकराय हेमन्तिकाय चरुः, इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सम्नाद्विशामिति । दिशां मध्ये सम्यग्भाजत इति सम्नादूर्ध्वा दिक्, सा च सहसाम्नी सामभिः साहिता सहस्वती बलवती नोऽस्मान्पिपर्तुं पालयतु । तथा हेमन्ताख्य ऋतुर्विष्टया विशिष्टया स्थित्या नः पिपर्तुं । अवस्युवाता अवस्यवो रक्षायितारो वाता वायवो यासां बृहतीनामृचां ता अवस्युवाता बृहतीर्विहत्याख्यच्छन्दोयुक्तः शक्नीर्नु शाकरसाम्नो योनिभूता ऋचोऽपि घृताचीर्घृताहुतियुक्ताः सत्यो नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमवन्तु । तत्रैव याज्यामाह—

सुवर्वतीति । दिशां स्वाभिभूता देवी सुवर्वती स्वर्गयुक्ता स्वर्गप्रदेशार्थः । नोऽस्मान्पति सुदुघा कामधेनुवत्सुष्टु दोहनशीला । अत एव पयस्वती क्षीरादिरसद्रव्यपूर्णा विशेषतो घृताची घृतं प्राप्नुवती । हे बृहस्पते त्वं पुरस्तादुपगतो गन्ता सन्गोपा रक्षक उतापि च पश्चात्पृष्ठतोऽपि रक्षकस्तादृशस्त्वं याम्यां यमयीं वाचं युङ्गिष्व योजय, एवमेवं वर्तस्वेत्यादिशेत्यर्थः ।

अथ ' सवित्र आतिच्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रेवताय शैशिराय द्वादशकपालः ' इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

ऊर्ध्वा दिशामिति । दिशां मध्ये येयमूर्ध्वा दिक्सा रन्तिः प्रीतिहेतुः, सा चौषधीनां वृष्टिद्वारा संपादिकेति शेषः । तादृशी नोऽस्मान्पति स्योना सुखदाऽस्तु । तथाऽह्नां समूहरूपेण संवत्सरेण सह सविता सुखप्रदोऽस्तु । तथा रेवद्रैवताख्यं यत्सामातिच्छन्दा उ अतिच्छन्दोयुक्तर्गपि तथा तस्यामृचि वर्तमानं छन्दश्चेत्येष समूहोऽजातशत्रुरस्तु, अस्मदीयः शत्रुर्यथा नोत्पद्यते तथा करोत्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमत्रयस्त्रिंश इति । हे स्तोमत्रयस्त्रिंशे त्रयस्त्रिंशाख्यः स्तोमो यस्या ऊर्ध्वाया दिशः सा स्तोमत्रयस्त्रिंशा, तत्संबोधनमिदम् । भुवनरक्ष त्वेन भूतजा-तस्य पत्नी पालयित्री [तत्संबोधनमिदम्] । हे विवस्वद्वाते त्विदं विवस्वन्नामको वातो वायुर्यस्याः सा विवस्वद्वाता तत्संबोधनमिदम् । विवस्वन् त्वा वाताय स्वाहेत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तथाविधा नोऽभिगूणास्तस्मान्पति हिरण्यदिश । हे सवितरियमाशा दिङ् नोऽस्मान्पति घृतवती बहुलघृतसंपादिकाऽऽपि त्वैरधिकपालनशक्तिभिर्योजयित्री पयस्वती क्षीरसंपादिका रन्तिः प्रीतिहेतुरस्तु ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

अथादित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

ध्रुवा दिशामिति । दिशां मध्ये या ध्रुवा स्थिरा सूर्यगतिसापेक्षमाच्या-
दिविभावरहिता समानरूपा दिग्यश्च बृहस्पतिर्योऽपि मातरिधाख्यो मुख्यवायुर्ये
चाग्ये संधुवानाः सम्यक्तत्र तत्र कम्पवन्तो वातास्ते सर्वेऽपि नोऽभिगृणन्त्वस्मा-
न्प्रति हितमुपादिशन्तु । कीदृशी ध्रुवा, विष्णुपत्नी विष्णुः पतिः पालको यस्याः
सा विष्णुपत्नी, अघोरा शान्तरूपा, अस्य सहस्रः सर्वस्य बलस्येशाना निया-
मिका, मनोता मनस्यूता पूजितेत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

विष्टम्भो दिव इति । अदितिरखण्डनीया दिक्तामान्यरूपा देवतोपस्थे स्वोत्सङ्गे
स्थितान्नोऽस्मान्प्रति शिवाऽस्तु शान्ता सुखकरी भवतु । कीदृश्यादितिः, दिवो
विष्टम्भो द्युलोकस्याऽऽधारभूता पृथिव्या धरुणो भूमेर्धारयित्री, अस्य जगत
ईशाना सर्वस्य जगतः स्वामिभूता, विष्णुः पतिः पालको यस्याः सा विष्णु-
पत्नी, विश्वव्यापिनी, जगद्व्यापिनी, इषयन्तीषमन्नं कुर्वती, सुभूतिः शोभनै-
श्वर्योपेता । अथान्नये वैश्वानराय द्वादशकदाल इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

वैश्वानरो न इति । वैश्वानरो न ऊत्येति पुरोनुवाक्या । षष्ठो दिवीति
याज्या । एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके व्याख्यातम् ।
अथानुमत्यै चरुरित्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अनु नोऽद्येति । अनु नोऽद्यानुमतिरिति पुरोनुवाक्या । अन्विदनुमते
त्वमिति याज्या, एतच्चोभयमिदं वामास्ये हविरित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ काय एककपाल इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

कया नश्चित्र इति । कया नश्चित्र आ भुवादिति पुरोनुवाक्या । को अद्य
युक्ता इति याज्या । एतच्चोभयमिन्द्राग्नी रोचनेत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथाश्वमेधे या त्विष्टिर्हविर्भिर्दशभिर्युता ।

विधीयतेऽग्नये गायेत्यनुवाकेन तत्र च ॥

द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये स्तामित्युचो विंशतीस्त्वह ॥

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तनो हार्यं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमाद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।

नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामृत ते नमः ।

या त इषुः शिवतमां शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवा शरण्या या तव तया नो रुद्र मृडय ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि चा-

कशीहि । यामिषुं गिरिशंत हस्ते (१)

विभर्ष्यस्तवे । शिवा गिरित्र तां कुरु मा

हिंसीः पुरुषं जगत् । शिवेन वचसा त्वा

गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जग-

दयक्ष्म सुमना असत् । अथ्यवोचदधिवक्ता

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

प्रथ॒मो दै॒व्यो भिष॑क् । अ॒हीः॑श्च॒ सर्वा॑ञ्ज॒म्भ-
य॒स्सर्वा॑श्च॒ यातु॑धान्यः । अ॒सौ यस्ता॒म्रो अ॒रुण
उ॒त व॒भ्रुः सु॒मङ्ग॑लः । ये चे॒माः रु॒द्रा अ॒भितो॑
दि॒क्षुः (२) श्रि॒ताः स॒हस्र॑शोऽवैषा॒ः हे॒ड
ई॒महे । अ॒सौ योऽव॑स॒र्पति॑ नी॒लग्री॑वो॒ विलो॑-
हि॒तः । उ॒तैनं॑ गो॒पा अ॒दृश॑न्न॒दृश॑न्नु॒दहा॑र्यः ।
उ॒तैनं॑ वि॒श्वा भू॒तानि॑ स दृ॒ष्टो मृ॑डयाति नः ।
नमो॑ अस्तु नी॒लग्री॑वाय॒ सह॑स्रा॒क्षाय॑ मी॒ढुषे॑ ।
अथो॒ ये अ॒स्य स॒त्वानो॑ऽहं॒ तेभ्यो॑ऽकरं॒ नमः॑ ।
प्र मु॒ञ्च ध॒न्व॒नस्त्व॒मुभ॑यो॒रार्ति॑नो॒योज्या॑मि । याश्च
ते ह॒स्त इ॒षवः॑ (३) प॒रा ता भ॑गवो वप ।
अ॒व॒तत्य॑ ध॒नुस्त्व॑ः स॒हस्रा॑क्ष श॒तेषु॑धे । नि॒शीर्य॑
श॒ल्यानां॑ मु॒खा शि॒वो नः॑ सु॒मना॑ भव ।
वि॒ज्यं ध॒नुः क॒प॒दि॒नो वि॒शल्यो॑ बा॒णवा॑ः उ॒त ।
अ॒ने॒श॒न्नस्ये॑ष॒व आ॒भुर॑स्य नि॒षङ्ग॑रथिः । या ते
हे॒तिर्मी॑ढु॒ष्टम॑ ह॒स्ते व॒भूव॑ ते ध॒नुः । तया॑ऽस्मा-
न्वि॒श्वत॑स्त्व॒मय॑क्ष॒मया॑ परि॒ बभु॑ज । नम॑स्ते
अ॒स्त्वायु॑धा॒याना॑त॒ताय॑ धृ॒णवे॑ । उ॒भाभ्या॑मु॒त
ते नमो॑ बा॒हुभ्या॑ तव ध॒न्व॒ने । परि॑ ते ध॒न्वनो॑
हे॒तिर॒स्मान्ब॑ण॒क्तु वि॒श्वतः॑ । अथो॒ य इ॒षुधि॑-
स्त॒वारे॑ अ॒स्मन्नि॑ धे॒हि तम् (४) ॥

(हस्ते दिक्ष्विषव उभाभ्यां द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमपपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इष्टकाचितयः सर्वाश्चतुर्थे हि समापिताः ।

रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्नौ होम उच्यते ॥

कर्मपकरणे पाठात्कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।

ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य सर्वोपनिषदीरितम् ॥

किं जप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्तो मुनिर्जगौ ।

शतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्विहि ॥

स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रशंसनम् ।

बद्धस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥

इह कर्माङ्गता यादृग्वर्णिता ब्राह्मणेन ताम् ।

बोधुं शब्दार्थमात्रस्य विवृतिः क्लियते स्फुटा ॥

कल्पः—“ शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकयवाग्वा वा जर्ति-
 लगवीधुकसक्तुभिर्वा कुशयवसर्पिषाऽजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वाऽर्कपर्णेनोदङ्क-
 तिष्ठन्नुत्तरस्य पक्षस्य उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां विकर्ण्य स्वयमातृणायामनुप-
 रिचारं(कामं) वा नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकसंज्ञा विभज्यापि वा
 प्रथमादुपक्रम्य नमस्तक्षभ्य इति जानुदध्ने धारयमाणो रथकारेभ्य इत्युपक्रम्य
 नमः स्वायुधायेति नाभिदध्ने शेषेण प्रागवसानेभ्य औंस्यदध्ने हुत्वा सहस्राणि
 सहस्रश इति दशावदानानि हुत्वाऽन्वारोहाञ्जुहोति नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या-
 मिति जानुदध्ने धारयमाणो नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदध्ने नमो रुद्रेभ्यो
 ये दिवीत्यास्यदध्ने हुत्वैतानेव यजमानं वाचयित्वैतानेव विपरीतान्प्रत्यबरोहान्हु-
 त्वा संचरे पशूनामर्कपर्णमुदस्याति यं द्विष्यात्तस्य संचर इति ” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमामृचमाह—

नमस्ते रुद्रेति । हे रुद्र ते त्वदीयो यो मन्युः कोपस्तस्मै नमोऽस्तु । स
 मन्युरस्मद्वैरिष्वेव प्रसरतु नत्वस्मासु । उतापि च ते तवेषवे नमः । त्वदीयाय

१. ख. °स्य तथोप° । २. ख. च. °त्युक्ते मु° । ३. ख. च. तत् । ४. ख. च. वा जुहुया-
 र्जर्ति° । ५. ड. वा. स° । ६. ख. च. °तिलैर्गवी° । ७. क. पक्षस । ८. घ. ड. आरभ्याऽऽस्य° ।

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

बाणाय नमोऽस्तु । तथा ते धन्वने त्वदीयाय धनुषे नमोऽस्तु । उतापि च ते बाहुभ्यां त्वदीयाभ्यां धनुर्बाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां नमोऽस्तु । एतत्सर्वं वैरि-
ष्वेव प्रवर्ततां न तु मयीत्यभिप्रायः । द्वितीयामृचमाह—

या त इषुरिति । हे रुद्र ते त्वदीया येयमिषुः शिवतमा शान्ततमा बभूव,
तथा ते त्वदीयं यद्धनुः शिवं शान्तं बभूव, तथा या च तव शरव्या तवेषुधि-
स्तया शान्तयेष्वा तेन च शान्तेन धनुषा तथा च शान्तया शरव्यया नोऽ-
स्मान्मृडय सुख्यै । भक्तेषु प्रवृत्त्यर्भावात्तेषां शान्तत्वम् । अथ तृतीयामृचमाह—

या ते रुद्रेति । हे हि रुद्रस्य तनू । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते—रुद्रो
वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या ” इति । हिंसिका घोराऽ-
नुग्रहाहिका शिवा । हे रुद्र ते तव या तनूः शिवाऽस्मास्वनुग्रहकारिण्यत एवा-
घोरा हिंसिका न भवति । अघोरत्वमेव स्पष्टी क्रियते—अपापकाशिनी पापं
हिंसारूपमनिष्टं काशयतीति पापकाशिनी, तादृशी न भवतीत्यपापकाशिनी ।
गिरौ कैलासे स्थित्वा नित्यं प्राणिभ्यो यः शं सुखं तनोति स गिरिशंतस्तस्य
संबोधनं हे गिरिशंत । तथाविध हे रुद्र शंतमयाऽतिशयेन सुखकारिण्या तथा
तनुवाऽभिचाकशीहि मामनिलक्ष्य प्रकाशं कुरु । एतादृशीं त्वदीयां तमुं प्रकाश्य
मां सुखिनं कुर्वित्यर्थः । अथ चतुर्थीमृचमाह—

यामिषुमिति । हे गिरिशंत यामिषुं बाणमस्तवे वैरिषु प्रक्षेप्तुं हस्ते विमर्षि ।
कैलासाख्यं गिरिं त्रायते पालयतीति गिरित्रस्तत्संबोधनं हे गिरित्र । तथाविध
हे रुद्र तां हस्ते धृतामिषुं शिवामस्मासु शान्तां कुरु । पुरुषमस्मदीयं मनुष्यं
जगन्मनुष्यव्यातिरिक्तमपि जङ्गमं गवादिकं मा हिंसीः । अथ पञ्चमीमाह—

शिवेन वचसेति । गिरौ कैलासे शेते तिष्ठतीति गिरिशः । हे गिरिश
त्वामच्छ प्राप्तुं शिवेन मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचसा वदामसि वयं मर्थयामहे ।
यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयं सर्वमिज्जगत्सर्वमपि मनुष्यपश्वादिकं जङ्गमजात-
मयक्ष्मं रोगरहितं सुमना असंतोमनस्योपेतं भवति तथा कुरु । अथ षष्ठीमाह—

अध्यवोचदिति । यो रुद्रोऽविवक्ताऽधिकोऽयमित्येवं सर्वेषामग्रे मां प्रति
वक्तुं क्षमस्तेनोक्ते सति मम सर्वाधिक्यं तदानीमेव सिध्यति । अतस्तादृशो
रुद्रोऽध्यवोचन्मां सर्वाधिकं वदतु । कीदृशोऽविवक्ता, प्रथमो देवानां मध्ये
मुख्यो दैव्यः सर्वान्देवानर्हति स्वयं देवान्पालयितुं क्षम इत्यर्थः । मिषगेतस्य

१९७६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४वैतुर्थकाण्डे—
(चित्याग्रिहोमोक्तिः)

ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः । किं कुर्वन्, अहोश्च सर्वांस्तर्प-
व्याधादीन्सर्वानपि सर्वांश्च यातुधान्यः सर्वा अपि राक्षसजातीर्जम्भयन्विनाशयन् ।

अथ सप्तमीमाह—

असौ यस्ताम्र इति । यो रुद्रोऽसौ मण्डलस्थादित्यरूपः । स च ताम्र
उदयकालेऽत्यन्तरक्तोऽरुण उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः । उतापि च बभ्रुस्ततोऽप्यूर्ध्वं
पिङ्गलः । एवमन्येऽपि वर्णास्तत्तत्कालगता उन्नेयाः । सुमङ्गलो नानावर्णः
संस्तदा तदाऽन्धकारादिनिवर्तकत्वादत्यन्तं मङ्गलः । ये चान्ये राशिरूपा रुद्रा
इमामभितोऽस्या भूमेः परितो दिक्षु श्रिताः प्राच्यादिदिक्षवस्थिताः । ते च
सहस्रशोऽनेकसहस्रसंख्याकाः । एषामादित्यतद्वशिरूपाणां सर्वेषां रुद्राणां हेडः
क्रोधसदृशं तक्षिणत्वमेवमहे भक्तिनमस्कारादिना निवारयामः । अथाष्टमीमाह—

असौ योऽवेति । यो रुद्रो नीलघ्नीवः कालकूटविषधारणेन नीलवर्णा
घ्नीवा यस्यासौ नीलघ्नीवः । स एव विलोहितो विशेषेण लोहितवर्णः सन्नसौ
मण्डलवर्ती भूत्वाऽवसर्पत्युदयास्तमयौ संपादयितुं प्रवर्तते । तस्य च रुद्रस्य मण्ड-
लवर्तिस्वरूपधारणे प्रयोजनमुच्यते—उतापि च गोपा वेदशास्त्रसंस्काररहिता
गोपाला अप्येनं मण्डलवर्तिनमादित्यरूपिणं रुद्रमदृशन्पश्यन्ति । उदहार्यं उद-
कानां हारिण्यो योषितोऽप्येनमदृशन्पश्यन्ति । उतापि चैनमादित्यरूपिणं रुद्रं
विधा भूतानि गोमहिष्यादयः सर्वेऽपि प्राणिनः पश्यन्ति । सर्वेषां दर्शनार्थ-
मेव हि रुद्रस्याऽऽदित्यमूर्तिधारणम् । कैलासादिवर्ति रुद्रस्य रूपं तु वेद-
शास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मूढयाति सुखिवः
करोत्वित्यर्थः । अथ नवमीमाह—

नमो अस्त्विति । यः पूर्वोक्तरीत्या नीलघ्नीवः स एवेन्द्रमूर्तिधारणेन सह-
स्राक्षः । स पुनः पर्जन्यमूर्तिधारणेन मीढ्वान्सेचको वृष्टिकर्तेत्यर्थः । तादृशाय रुद्रा-
य नमोऽस्तु । अथो अपि च ये केचिदस्य रुद्रस्य सत्त्वानो भूत्यरूपाः प्राणि-
नस्तेभ्यः सर्वेभ्योऽहं नमोऽकरं नमस्करोमि । अथ दशमीमाह—

प्र मुञ्चेति । हे भगवो भगवन्पूजावेन्महदैश्वर्यसंपन्न रुद्र त्वं धन्वनस्त्वदी-
यस्य धनुष उभयोरार्त्तियोः कोटयोरवस्थितां ज्यां मौर्वीं प्रमुञ्चावरोपय । यावत्
ते हस्त इषवो वर्तन्ते ता अपि परावप परित्यज । अथैकादशीमाह—

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

अवतत्येति । इन्द्ररूपेण सहस्रसंख्याकान्यक्षीणि यस्यासौ सहस्राक्षः । शतसंख्याका इषुधयो बाणस्थापनकोशा यस्यासौ शतेषुधिः । तादृश हे रुद्र धनुरवतत्यावरोपितज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानीषुगतलोहानामग्राणि निशीर्येषुधिषु न्यग्भावेन शीर्णानि कृत्वा नोऽस्मान्प्रति सुमना अनुग्रहयुक्तः सञ्जिगवः शान्तो भव । अथ द्वादशीमाह—

विज्यं धनुरिति । कपर्दो जटाजूटः सोऽस्यास्तीति कपर्दो रुद्रस्तस्य धनुर्विज्यं विगतज्याकमस्तु । उतापि च बाणा अस्मिन्तिष्ठन्तीति बाणवानिषुधिः । स च विशल्योऽस्तु । इषुगतानां शल्यानां तदुदरे गोपितत्वेन बहिराविर्भूतशल्परहितोऽस्तु । अस्य रुद्रस्येषवो बाणा इषुधौ प्रक्षिप्ता अनेशन्वेक्षुमसमर्था भवन्तु । अस्य रुद्रस्य निषङ्गथिर्बाणाधार आभुरस्त्वीवत्प्रभुरस्तु । कुड्यनिखातशङ्खवासाञ्जितत्वेन बाणान्धारयितुमेव प्रभवतु, न तु बाणाकर्षणयोग्य इत्यर्थः । अथवा निषङ्गथिः खड्गकोशः । सोऽपि पूर्ववत्कचिदारोपितत्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवतु न तु खड्गाकर्षणसमर्थः । अथ त्रयोदशीमाह—

या ते हेतिरिति । हे भीटुष्टमातिशयेन कामाभिवर्षक या ते हेतिस्तव संबन्धि खड्गादिरूपं यदायुधं, यदापि ते तव हस्ते धनुर्बभूव, अयक्ष्मयाऽनुपद्रवकारिण्या तया हेत्या तथाविधेन धनुषा च त्वमस्मान्विभ्रतः परिभुज सर्वतः परिपालय । अथ चतुर्दशीमाह—

नमस्ते अस्तिवति । हे रुद्र ते त्वदीयायाऽऽयुधाय बाणरूपाय नमोऽस्तु । कौटुशायाऽऽयुधाय, अनातताय धनुषि संधानाभावादप्रसारिताय, धृष्णवे स्वरूपेण ग्रहर्तुं प्रगल्भाय । किंच ते त्वदीयाम्यामुभाभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु । तथा तव त्वदीयाय धन्वने नमोऽस्तु । अथ पञ्चदशीमाह—

परि ते धन्वन इति । हे रुद्र ते त्वदीयस्य धन्वनो हेतिर्बाणशल्परूपाऽस्मान्विभ्रतः सर्वतः परिवृणक्तु वर्जितान्करोतु, मा बाधतामित्यर्थः । अथो अपि च यस्तवेषुधिस्तमस्मदारेऽस्मत्तो वूरे निधेहि स्थापय ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(चित्त्वग्निहोमोक्तिः)

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च
 पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां
 पतये नमो नमः सस्मिञ्जराय त्विषीमते पथीनां
 पतये नमो नमो बभ्रुशाय विव्याधिनेऽ-
 ग्रानां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने
 पुष्टानां पतये नमो नमो भवस्य हेत्यै जगतां
 पतये नमो नमो रुद्रायाऽऽतताविने क्षेत्राणां
 पतये नमो नमः सूतायाहन्त्याय वनानां
 पतये नमो नमः (१) रोहिताय स्थपतये
 वृक्षाणां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय
 कक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये वारिव-
 स्कृतायौषधीनां पतये नमो नमो उच्चैर्घोषा-
 याऽऽक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमो नमः कृ-
 त्स्त्रवीताय धावते सत्त्वंनां पतये नमः (२) ॥

(वनानां पतये नमो नम एकान्नविश्शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

—

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रधानभूता तनुस्तां बहुधा प्रसाद्य तस्थ-
 ये स्त्रीस्त्राविग्रहा जगन्निर्वाहहेतवस्तेऽष्टभिरनुवाकैः प्रसाद्यन्ते । तेष्वनु-
 वाकेषु सर्वाण्यपि यजुषि । तानि च द्विविधानि, उभयतो नमस्कृत्य, अन्यतरतो-
 नमस्कराणि च । तत्र त्रिष्वनुवाकेषु नमस्कारादिकं नमस्कारान्तमेकैकं यजुः । इत-

(स्त्रियग्निहोमोक्तिः)

रघु पञ्चस्वनुवाकेषु नमस्कारादिकमेकैकं यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश यजुंषि । तत्र प्रथमं यजुराह—

नमो हिरण्येति । हिरण्यनिर्मितान्याभरणानि बाह्योर्षस्यासौ हिरण्यबाहुः । स च संग्रामेषु सेनां नयतीति सेनानीः । तादृशमूर्तिधरो यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । यश्च दिशां पालको रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ द्वितीयं यजुराह—

नमो वृक्षेभ्य इति । हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां वृक्षाणां ते हरि-
केशास्तादृशेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षाकाररुद्रमूर्तिभ्यो नमोऽस्तु । यो रुद्रः पशूनां पालकस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ तृतीयं यजुराह—

नमः सस्त्रिअरायेति । सस्त्रि शब्दो बालतृणवाची । पीतरक्तसंकीर्णवर्ण-
वाची पिअरः । बालतृणवास्त्रिअरः सस्त्रिअरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । स च
त्रिविधोऽपि । तथाविधरुद्रमूर्तये नमोऽस्तु । पथीनां शास्त्रोक्तदक्षिणो-
त्तरतृतीयमार्गाणां पतिः पालको यो रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अथ चतुर्थं
यजुराह—

नमो बभ्रुशायेति । विभर्ति रुद्रमिति बभ्रुर्वृषभः । स एव बभ्रुः ।
रत्नयोर्भेदाभावः । तस्मिञ्छेते तिष्ठतीति बभ्रुशः । स च विद्वेषिणो विशेषेण
विष्पतीति विव्याधी । तथाविधाय विव्याधिने नमोऽस्तु । यश्चान्जानां पालको
रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ पञ्चमं यजुराह—

नमो हरिकशायेति । नीलमूर्धजाय पालितराहितायोपवीतिने मङ्गलार्थं
पशोपवीतधारिणे रुद्राय नमोऽस्तु । पुष्टानां परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां पतये
स्वामिने नमोऽस्तु । अथ षष्ठं यजुराह—

नमो भवस्येति । भवः संसारस्तस्य हेतिरायुधं, संसारच्छेत्रे रुद्राय नमोऽ-
स्तु । जगतां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ सप्तमं यजुराह—

नमो रुद्रायेति । आततेन विस्तारितेन धनुषाऽवाति रक्षतीत्याततावी,
तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । क्षेत्राणां पालको यो रुद्रस्तस्मै नमोऽस्तु । अथाष्टमं
यजुराह—

नमः सूतायेति । सूतः साराधिः । अहन्त्यो वैरिभिर्हन्तुमशक्यः । तादृ-
शात् रुद्राय नमोऽस्तु । यो वनानां पालकस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अथ नवमं
यजुराह—

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

नमो रोहितायेति । रोहितो लोहितवर्णः । स्थपतिः प्रभुः । तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । वृक्षाणां यः पालकस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ दशमं यजुराह—

नमो मन्त्रिण इति । राजसभायां मन्त्रालोचनकुशलो मन्त्री । स च वाणिजां स्वामित्वेन वाणिजस्तस्मै नमोऽस्तु । वनगता गुल्मादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु । अथैकादशं यजुराह—

नमो भुवंतय इति । भुवं तनोतीति भुवंतिः । वरिवो धनं तस्य कर्ता वरिवस्कृत्स एव वारिवस्कृतस्तस्मै नमोऽस्तु । ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकस्तस्मै नमोऽस्तु । अथ द्वादशं यजुराह—

नम उच्चैर्घोषायेति । युद्धकाल उच्छ्रितो घोषो ध्वनिर्घस्यासावुच्चैर्घोषस्तस्मै । आक्रन्दयन्वैरिणां रोदयिता तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । पत्तीनां पादचारिणो योधाः पत्तिशब्दबाध्यास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु । अथ त्रयोदशं यजुराह—

नमः कृत्स्नबीतायेति । कृत्स्नं सैन्यं बीतं वेष्टितं येनासौ कृत्स्नबीतस्तस्मै । धावते पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन्धावंस्तस्मै नमोऽस्तु । सखानः सात्त्विकाः शरणागतास्तेषां पालकाय नमोऽस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

नमः सहमानाय निव्याधिर्न आव्याधि-
मीनां पतये नमो नमः ककुभाय निषङ्गिणे
स्तेनानां पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधि-
मते तस्कराणां पतये नमो नमो वञ्चते परि-
वञ्चते स्तायुनां पतये नमो नमो निचेरवे
परिचरायारण्यानां पतये नमो नमः सूका-
विभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो
नमोऽसिमद्भ्यो मरुतं चरद्भ्यः प्रकृन्तानां पतये

(चिंत्यग्निहोमोक्तिः)

नमो नम ऋणीषिणे गिरिचराय कुलुश्चानां
पतये नमो नमः (१) इषुमद्भ्यो धन्वावि-
भ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिद-
धानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छद्भ्यो विमृज-
द्भ्यश्च वो नमो नमोऽस्यद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो
नमो नम आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो
नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्ति-
ष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः सभाभ्यः
सभार्पतिभ्यश्च वो नमो नमो अश्वेभ्योऽश्वेप-
तिभ्यश्च वो नमः (२) ॥

(कुलुश्चानां पतये नमो नमोऽश्वपतिभ्यस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाक उभयतो नमस्काराणि कानिचिद्यजुष्युक्तानि । अथापराणि
तथाविधान्येव तृतीयेऽस्पष्टार्थानि द्वादशं येजुष्युच्यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह—

नमः सहमानायेति । सहमानो विरोधिनोऽभिभवन् । नितरां विरोधिनो
विध्यतीति निव्याधी, तादृशाय रुद्राय नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः
शूराः सेनास्तासां पालकाय नमः । अथ द्वितीयं यजुराह—

नमः ककुभायेति । ककुभाय ककुभसदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः । निषङ्गी
खड्गहस्तस्तस्मै नमः । स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः । रुद्रो हि लीलया
मृद इव तत्तद्वेषं धत्ते । यद्वा तस्य सर्वजगदात्मकत्वाद्ये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र

१ क. 'ये द्वा' । च. 'ये कानिचिदुच्य' । २ ख. 'श स्पष्टार्थानि पञ्च कानिचि-
दुच्य' । ३ घ. ड. 'जुष्याह—' । ४ ख. च. 'कुत्सह' ।

(चित्याग्रिहोमोक्तिः)

तथा रूपेण रुद्रो वर्तत इति रुद्रस्य सावात्म्यमनुसंधातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । स्तेना-
दिशरीरेषु रुद्रो द्वेधा वर्तते—जीवरूपेणेश्वररूपेण च । तत्र च यज्जीवरूपं तस्ते-
नादिशब्दानां वाच्योऽर्थः । स एव शास्त्रेषु निन्द्यः । यस्वीश्वररूपं तस्तेनादि-
शब्दैरुपलक्ष्यते । तदनुसंधानं तु पापक्षयहेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थवि-
वक्षया मन्त्रेषु लाजिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् । उपलक्षकवाच्यार्थ-
द्वारेण लक्ष्यार्थो मुग्धैरपि सहसा सम्यग्बोद्धुं शक्यते । यथा शास्त्राग्रे चन्द्र
इत्यत्र । तस्माल्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः
शब्दाः प्रयोक्तव्याः । अथ तृतीयं यजुराह—

नमो निषाङ्गिण इति । धनुषि संधातुं हस्ते धृतो बाणो निषङ्गः । पृष्ठे
षष्ठो बाणाधार इषुधिः । तदुभययुक्ताय नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां
पालकाय नमः । अथ चतुर्थं यजुराह—

नमो वञ्चत इति । स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीयकयविक्रयादिव्यवहारेषु
यत्र कापि यत्किञ्चित्तद्द्रव्यापह्नवो वञ्चनम् । सर्वेष्वपि व्यवहारेष्वपह्नवः परिब-
ञ्चनं, तदुभयरूपाय नमः । गुप्तचोरा द्विविधाः—दूरादागत्य रात्रावज्ञाताः सन्तः कर्पा-
टोद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते स्तेनाः । स्वकीया एव भूत्वा रात्रावह्नि वाऽन्यैर-
ज्ञाताः सन्तोऽपहर्तारो ये ते स्तायवः । तेषां स्तायूनां पालकाय नमः । अथ
पञ्चमं यजुराह—

नमो निचेरव इति । स्वामिगृह एव कदाऽपहरेष्यामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो निचेरुः, परितः आपणवीथिप्रवाटिकादावपहार-
बुद्ध्या चरणशीलः परिचरस्तदुभयरूपाय नमः । मार्गे गन्तुर्द्रव्यापहारेण बाधितुं
निरन्तरमरण्ये वर्तमानाश्चोरा अरण्यास्तेषां पालकाय नमः । अथ षष्ठं यजुराह—

नमः सूकाविभ्य इति । सूकशब्दो वज्रवाची । तेन स्वशरीरमवन्ति
रक्षन्तीति सूकाविनः, पाणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघांसन्तस्तदुभयरूपाय
नमः । कृषिकाः सन्तः स्वामिधान्यानामाहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ।
अथ सप्तमं यजुराह—

नमोऽसिमद्भ्य इति । असिमन्तः खड्गधारिणश्चोराः । ये रात्रौ चरन्तो
वीथ्या निर्गतान्पाणिनो बाधमानाश्चोरास्ते नक्तं चरन्तः । तदुभयरूपाय नमः ।
हत्वैवापहरन्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः । अथाष्टमं यजुराह—

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

नम उष्णीषिण इति । शिरांवेष्टनवानुष्णीषी । ग्राम्यजनवदुष्णीषेण शिरो
वेष्टयित्वा तन्मध्यं प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी, गिरौ काष्ठादिसंपादकानां
वस्त्रादिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः । कुं भूमिं गृहक्षेत्रादि-
रूपां लुञ्चन्त्यपहरन्तीति कुलुञ्चास्तेषां पालकाय नमः । अथ नवमं यजुराह—

नम इषुमद्भ्य इति । भीषयितुं हस्ते बाणधारिण इषुमन्तः । तथा
भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः । तदुभयरूपा हे रुद्रा वो युष्मभ्यं नम
इति विशेषणद्वयेन वाक्यं मेतुं द्विर्नमस्कारः । अथ दशमं यजुराह—

नम आतन्वानेभ्य इति । धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानास्तद्वेपेभ्यो
युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः । धनुषि बाणं संदधानाः प्रतिदधानास्तद्वेपेभ्यो युष्मभ्यं
नमः । अथैकादशं यजुराह—

नम आयच्छद्भ्य इति । ज्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तो बाणं पुञ्चन्तः
वितृजन्तः । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ द्वादशं यजुराह—

नमोऽस्यद्भ्य इति । मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं गगनभसनं तस्य कर्तारो
रोऽस्यन्तः । लक्ष्यसमीपं गतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो देवस्तस्य कर्तारो
भिभ्यन्तः । अथ त्रयोदशयजुरारभ्य सप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि
यजुंष्याह—नम आसीनेभ्य इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

नम आव्याधिनीभ्यो विविधयन्तीभ्यश्च वो

नमो नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमो

नमो गुत्सेभ्यो गुत्सपतिभ्यश्च वो नमो

नमो॒ वा॒तेभ्यो॒ वा॒ते॒प॒तिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॑
 ग॒णेभ्यो॒ ग॒ण॒प॒तिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॑ विरू॒-
 पेभ्यो॒ वि॒श्वरू॒पेभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॑ म॒हद्भ्यः
 क्षु॒ल्लु॒केभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॑ र॒थिभ्यो॒ऽर॒थेभ्यश्च॒
 वो॒ नमो॒ नमो॑ र॒थेभ्यः (१) र॒थ॒प॒तिभ्यश्च॒
 वो॒ नमो॒ नमः॑ से॒नाभ्यः॑ से॒ना॒निभ्यश्च॒ वो॒ नमो॑
 नमः॑ क्ष॒त्तुभ्यः॑ सं॒ग्र॒ही॒तृभ्यश्च॒ वो॒ नमो॑ नम॒-
 स्तक्ष॑भ्यो र॒थका॒रेभ्यश्च॒ वो॒ नमो॑ नमः॑ कु॒ला॒-
 लेभ्यः॑ क॒म॒रि॒भ्यश्च॒ वो॒ नमो॑ नमः॑ पु॒ञ्जि॒ष्टेभ्यो॑
 नि॒षा॒देभ्यश्च॒ वो॒ नमो॑ नमः॑ इ॒षु॒कृ॒द्भ्यो॑ ध॒न्व॒-
 कृ॒द्भ्यश्च॒ वो॒ नमो॑ नमो॑ मृ॒ग॒यु॒भ्यः॑ श्व॒निभ्यश्च॒
 वो॒ नमो॑ नमः॑ श्व॒भ्यः॑ श्व॒प॒तिभ्यश्च॒ वो॒
 नमः॑ (२) ॥

(रथेभ्यः श्वपतिभ्यश्च द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके यान्युभयतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानि-
 चिदुभयतो नमस्काराणि यजुंषि चतुर्थेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह—

नम आ॒व्या॒धिनी॒भ्य इति॑ । आ सम॒न्ता॒दे॒जुं श॒क्ताः॑ स्त्री॒मूर्त॑य आ॒व्या॒-
 धि॒न्यो वि॒शेषे॑ण वे॒जुं श॒क्ता वि॒विध्य॑न्त्यस्ताभ्यो नमः । अथ द्वितीयं यजुराह—

नम उ॒गणा॒भ्य इति॑ । उ॒त्कृ॒ष्टग॑णरूपाः सप्तमा॒तृका॒द्याः स्त्रिय॑ उ॒गणाः,
 हिं॒सि॒तुं स॒मर्था॑ दुर्गा॒द्या उ॒ग्र॒दे॒वता॑स्तृ॒हत्य॑स्ताभ्यो नमः । अथ तृतीयं यजुराह—

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

नमो गृत्सेभ्य इति । गर्धनशीला गृत्सा विषयलम्पटा इत्यर्थः । तेषां पालका गृत्सपतयस्तेभ्यो नमः । अथ चतुर्थं यजुराह—

नमो व्रातेभ्य इति । नानाजातीयानां संघा व्रातास्तेषां पालका व्रातपतयस्तेभ्यो नमः । अथ पञ्चमं यजुराह—

नमो गणेभ्य इति । देवस्यानुचरा भूतविशेषा गणास्तेषां पालका गणपतयस्तेभ्यो नमः । अथ षष्ठं यजुराह—

नमो विरूपेभ्य इति । विरूपा विकृतरूपा नग्नमुण्डादयः । विश्वरूपास्तुरंगगजवक्त्रादिनानाविधरूपधारिणो भूत्यास्तेभ्यो नमः । अथ सप्तमं यजुराह—

नमो महद्भ्य इति । अग्निमाद्यैथर्योपेता महान्तस्तद्रहिताः क्षुल्लकास्तेभ्यो नमः । अथाष्टमं यजुराह—

नमो रथिभ्य इति । रथमारूढा रथिनस्तद्रहिता अरथास्तेभ्यो नमः ।

अथ नवममारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजुंष्याह—

नमो रथेभ्य इति । पक्षिपुञ्जानां घातकाः पुञ्जिष्ठाः । मत्स्यघातिनो निषादः । शुनां गलेषु बद्धानां पाशानां धारकाः श्वनयः । अत्र द्वितीयानुवाको ङीलार्थदेवतामूर्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः । तृतीयानुवाकश्चोरमूर्तिप्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः । चतुर्थोऽनुवाको नानाजातिमूर्तिप्राधान्येनेति विभागो द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च
पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिक-
ण्ठाय च नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च
नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरि-

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

शायं च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय
 चेष्टुमते च नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो
 बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च संवृध्व-
 ने च (१) नमो अग्रियाय च प्रथमाय च नमः
 आशवे चाजिराय च नमः शिग्रियाय च शि-
 म्याय च नमः ऊर्म्याय चावस्वन्याय च नमः
 स्रोतस्याय च द्वीप्याय च (२) ॥

(संवृध्वने च पञ्चविंशतिश्च) ।

ति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाक उभयतो नमस्काराणि यजुंषि समापितानि । अथ पञ्चममा-
 रभ्य नवमान्तेऽनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमाण्येव यजुंष्यान्नायन्ते ।

तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदेशं यजुंष्याह-

नमो भवाय चेति । भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुद्रोदनहेतुभूतं
 दुःखं द्रावयतीति रुद्रः । शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वः । तुष्टमानानशा-
 निनः पुरुषान्पालयतीति पशुपतिः । कालकूटधारणेन नीलवर्णो ग्रीवैकदेशो
 यस्यासौ नीलग्रीवः । शितिः श्वेतवर्णोऽवशिष्टः कण्ठप्रदेशो यस्यासौ
 शितिकण्ठः । कपर्दो जटाजूटो यस्यास्तीति कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युत्त-
 केशः । पाशुपतादिवेषेण कपर्दित्वम् । यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वम् । इन्द्रवेषेण
 सहस्राक्षत्वम् । सहस्रभुजावतारित्वेन शतसंख्याकैर्धनुर्भिरुपेतत्वम् । गिरौ
 कैलासे शेते तिष्ठतीति गिरिशः । विष्णुमूर्तिधारी शिपिविष्टः । “ विष्णुः
 शिपिविष्टः ” इति श्रुतेः । मेघरूपेणात्यन्तं वर्षयिता मीढुष्टमः । बाणधारक

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

इषुमान् । शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं ह्रस्वत्वम् । अङ्गुल्याद्यवयवसंकोचाद्वामनत्वम् ।
आकारेण प्रौढो बृहन् । गुणैः समृद्धो वर्षीयान् । वयसाऽधिको वृद्धः । सम्प-
कस्तुतिभिर्वर्धितः संवृद्धा । जगदुत्पत्तेः पूर्वमवस्थितोऽग्नियः । सभायां मुख्यः
प्रथमः । आशुर्व्यापी । अजिरो गमनकुशलः । शीघ्रियः शीघ्रगामी । शीभ-
शब्द उदकप्रवाहवाची, तत्रावस्थितः शीभ्यः । ऊर्मौ तरङ्गे स्थित ऊर्म्यः ।
अवस्वने ध्वनिरहिते स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्वन्यः । स्तोतसि प्रवाहे स्थितः
स्तोतस्यः । द्वीपे वारिमध्यवर्तिभूमौ स्थितो द्वीप्यः । अत्रैकैकस्मिन्यजुषि चतुर्थ्यं-
न्ताभ्यां पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं समुच्चयार्थो चकारौ पठितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

नमो॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ च क॒नि॒ष्ठाय॑ च नमः॑ पूर्॒व-
जाय॑ चाप॒रजाय॑ च नमो॑ म॒ध्यमाय॑ चापग-
ल्भाय॑ च नमो॑ जघ॒न्याय॑ च बु॒ध्नियाय॑ च
नमः॑ सो॒भ्याय॑ च प्र॒तिस॒ययि॑ च नमो॑ या॒भ्या-
य च॑ क्षे॒म्याय॑ च नमः॑ उ॒र्वययि॑ च ख॒ल्याय॑
च नमः॑ श्लो॒क्याय॑ चाव॒सान्याय॑ च नमो॑ व-
न्याय॑ च क॒क्ष्याय॑ च नमः॑ श्र॒वाय॑ च प्र॒तिश्र-
वाय॑ च (१) नमः॑ आ॒शुषे॒णाय॑ चाऽऽशु॒र-
थाय॑ च नमः॑ शू॒राय॑ चाव॒भिन्द॒ते च॑ नमो॑
व॒र्मिणे॑ च व॒रूथि॑ने च नमो॑ वि॒ल्मि॑ने च क॒व-
चि॑ने च नमः॑ श्रु॒ताय॑ च श्रु॒तसे॒नाय॑ च (२) ॥

(प्रतिश्रवाय च पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके कानिचिदन्यतरतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि । अथ षष्ठे तथाविधान्येवान्यानि कानिचिद्यजुंष्युच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि पञ्चदश यजुंष्याह—

नमो ज्येष्ठाय चेति । विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । ते रहितोऽल्पः कनिष्ठः । पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः । अपरस्मिन्नगदवसान-
काले संहर्तुं कालाग्न्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः । मध्यकाले देवतियगादिरूपेणो-
त्पन्नो मध्यमः । अपगर्भोऽपररूढेन्द्रियो बालः । जघने गवादीनां पश्वाङ्गागे
वत्सादिरूपेण भवो जघन्यः । बुध्ने वृक्षादीनां मूले शाखादिरूपेणोत्पन्नो
बुध्नियः । उभाम्यां पुण्यपापाम्यां सह वर्तत इति सोमो मनुष्यलोकः । अत
एवाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—‘पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापमुमा-
म्यामेव मनुष्यलोकम्’ इति । तत्र भवः सोम्यः । प्रतिसरो विवाहादौ हस्ते
धार्यमाणो रक्षाबन्धस्तमर्हतीति प्रतिसर्यः । यमलोके पापिशिक्षकरूपेणोत्पन्नो
याम्यः । क्षेमो मोक्षस्तमर्हतीति क्षेम्यः । उर्वरा सर्वतस्याढ्या भूमिस्तामर्हति
धान्यविशेषरूपेणोत्पुर्वर्यः । खलो धान्यविवेचनदेशस्तमर्हति मेढ्यादिरूपेणेति
खल्यः । श्लोका वैदिकमन्त्रास्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः श्लोक्यः । अवसानं
वेदान्तस्तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः । वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यः ।
कक्षे लतादिरूपेण भवः कक्ष्यः । श्रूयत इति श्रवः शब्दः । प्रतिश्रवः पवि-
ध्वनिः । आशुः शीघ्रगामिनी सेना यस्यासावाशुरेणः । आशुः शीघ्रगामी
रथो यस्यासावाशुरथः । शूरो युद्धे धैर्यवान् । अवभिन्दन्वैरिणां महतां । वर्मी
कञ्चुकोपेतः । वरूथी गृहोपेतः । बिल्मं बिलोपेतं युद्धे शिरोरक्षकं तदस्यास्तीति
बिल्मी । कवचः शरीररक्षकः सोऽस्यास्तीति कवची । श्रुतो वेदेषु प्रसिद्धः ।
श्रुता वेदेषु प्रसिद्धा सेना यस्यासौ श्रुतसेनः ॥

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

नमो दुन्दुभ्याय चाऽऽहनन्याय च नमो
धुष्णवे च प्रमृशाय च नमो दूताय च प्रहि-
ताय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नम-
स्तीक्ष्णेषवे चाऽऽयुधिने च नमः स्वायुधाय
च सुधन्वने च नमः स्रुत्याय च पथ्याय च
नमः काट्याय च नीप्याय च नमः स्र्याय
च सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्ताय
च (१) नमः कूप्याय चावट्याय च नमो
वर्ण्याय चावर्ण्याय च नमो मेघ्याय च
विद्युत्याय च नम ईध्रियाय चाऽऽतप्याय च
नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो वास्त-
व्याय च वास्तुपाय च (२) ॥

(वैशन्ताय च त्रिशश्व) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके यान्यन्यतरतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानि-

विद्यजुंषि सप्तमेशभिधीयन्ते । तत्र विद्यमानानि षोडश यजुंष्याह--

नमो दुन्दुभ्यायेति । दुन्दुभौ भेर्या भवः शब्दो दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताडय-
तेऽनेनेत्याहननं दुन्दुभ्यावातार्थो दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः । धृष्णु-
र्गुण्डे पलायनरहितः । प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्शकः । दूतस्तद्वृत्तान्तज्ञापनकु-
शलः । प्रहितः स्वामिना प्रेषितः पुरुषः । निषङ्गो खड्गयुक्तः । इषुधिमन्वाणाधार-
युक्तः । तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः । बहून्यायुधानि यस्य सन्तात्यायुधो ।
शोभनमायुधं विशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः । शोभनं धन्व पिनाकरूपं
यस्यासौ सुधन्वा । स्मृतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमर्हतीति स्मृत्यः ।
पन्था रथाश्वादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमर्हतीति पथ्यः । कुत्सितमटाति जल-
मत्रेति काटोऽल्पप्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशस्तत्र जलरूपेण भवः काट्यः । यस्मि-
न्प्रदेशे पर्वताग्राज्जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो नीपस्तत्र जलरूपेणावस्थितो
नीप्यः । सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूद्यः । सरः प्रसिद्धं, तत्रत्यजलरूपः
सरस्यः । नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वेशन्तस्तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः ।
कूपस्थजलरूपः कूप्यः । अवटस्थजलरूपोऽवट्यः । वर्षजलरूपो वर्ष्यः । वर्ष-
निरपेक्षजलरूपोऽवर्ष्यः । मेघेषु स्थितो मेध्यः । विद्युता सहं चरतीति विद्युत्यः ।
ईधं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईधियः । आतपेन सह वृष्ट
आतप्यः । वातेन सह वृष्टो वात्यः । रिष्यन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मः
प्रलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः । वस्तु
धनं(न)गवाधादिपदार्थरूपं तत्र तत्कार्यरूपेणावस्थितो वास्तव्यः । गृह-
निर्माणार्था भूमिर्वास्तुं तत्पालको वास्तुपः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैनिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय
चारुणाय च नमः शङ्गाय च पशुपतये च

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

नम॑ उ॒ग्राय॑ च भी॒माय॑ च नमो॑ अ॒ग्रेव॒धाय॑
च दू॒रेव॒धाय॑ च नमो॑ ह॒न्त्रे च ह॒नीय॑से च
नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॑ ह॒रि॒केशे॑भ्यो नम॑स्ताराय॒ नमः॑
शं॒भेव॑ च म॒योभवे॑ च नमः॑ शं॒कराय॑ च म॒य-
स्कराय॑ च नमः॑ शि॒वाय॑ च शि॒वत॑राय च
(१) नम॑स्ती॒र्थ्याय॑ च कू॒ल्याय॑ च नमः॑
पा॒र्याय॑ चावा॒र्याय॑ च नमः॑ प्र॒तर॑णाय चोत्त॒र-
णाय॑ च नम॑ आ॒ता॒र्याय॑ चाऽऽला॒द्याय॑ च
नमः॑ श॒ण्ड्याय॑ च फे॒न्याय॑ च नमः॑ सि॒क्त्याय॑
च प्र॒वा॒ह्याय॑ च (२) ॥

(शिवतराय च त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके यान्यन्यतरतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽन्यानि कानि-
चिदन्यतरतो नमस्काराण्यष्टमेऽनुवाके कथ्यन्ते ।

तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजुंष्याह—

नमः॑ सो॒माय॑ चेति । उ॒मया॑ सह॒ वर्त॑त इति सोमः । रुद्रो॒दनहे॑तुर्दुःस्व॑
तद्द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः । आ॒दित्य॑रूपेणोदयकालेऽत्यन्तं रक्तस्तान्नः ।
उ॒दया॑दूर्ध्वभीषद्रक्तोऽरुणः । शं॒ सुर॑सं गमयति प्रावयतीति शंगः । प॒शूनां॑ पाल-
यिता पशुपतिः । विरोधिनो नाशयितुं क्रोधयुक्त उग्रः । दर्शनमात्रेण विरो-
धिनां भयहेतुर्भीमः । अग्रे पुरतो वधोऽस्येत्यग्रेवधः । ए॒वं दू॒रेव॑धः । पुरतो दूरे
वा वर्तमानं विरोधिनमनायासेनैव हन्तीत्यर्थः । लोकेऽपि यो यत्र विरोधिनं
हन्ति तत्र तद्रूपेणैव हन्ता । अत एवेश्वरेणार्जनं प्रत्युक्तम्—

‘ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमानं भव सव्यसाचिन् ’ इति ।

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

संहारकालेऽतिशयेन च सर्वेषां हन्ता हनीयान् । हरितवर्णानि केशतद-
 गानि पणानि येषां ते हरिकेशास्तथाविधा ये वृक्षाः कल्पतरुभूतयस्तद्रूपोऽयं
 रुद्र इत्यर्थः । तारः प्रणवप्रतिपाद्यः । शं सुखं भावयत्युत्पादयतीति शंभुः ।
 मयः सुखं भावयतीति मयोभूः । एकं विषयसुखमपरं मोक्षसुखमिति तयो-
 र्विवेकः । पित्रादिरूपेण शं लौकिकसुखं करोतीति शंकरः । आचार्यशास्त्रा-
 दिरूपेण मोक्षसुखं करोतीति मयस्करः । साक्षात्सुखकारित्वमेताभ्यां पदाभ्या-
 मुक्तमेतन्मुखेन कारयितृत्वं पूर्वाभ्यां पदाभ्यामिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपः
 स्वयं निष्कल्मष इत्यर्थः । अतिशयेन शिवः शिवतरः स्वभक्तानपि निष्कल्म-
 षान्करोतीत्यर्थः । तीर्थे प्रयागादौ संनिहितस्तीर्थः । कुले नदीतीरे पविष्ठापि-
 तलिङ्गरूपेणावतिष्ठत इति कुल्यः । पारे संसारसमुद्रस्य परतीरे मुमुक्षुभिर्ध्येय-
 त्वेनावतिष्ठत इति पार्यः । अवारेऽर्वाक्तीरे संसारमध्ये काम्यफलपदत्वेनाववि-
 ष्टत इत्यवार्थः । प्रकृष्टेन मन्त्रजपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रतरणः । तत्त्वज्ञा-
 नरूपेण कृत्स्नसंसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः । संभवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने
 तदुपेक्ष्य काम्यकर्मानृष्ठानेन संसारे पुनरागमनमातारस्तमर्हतीत्यावार्थः,
 काम्यफलपद इत्यर्थः । अलं संपूर्णं यथा भवति तथा कर्मफलमती-
 त्यल्लभो जीवः । “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वादात्ति ” इति श्रुतेः । तस्य
 प्रेरकत्वेन तत्संबन्धित्वं दालाद्यः । शष्पं बालतृणं गङ्गातीरादावुत्पन्नं कुशाङ्कु-
 रादि तदर्हतीति शष्प्यः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति फेन्यः । सिकतामर्हतीति
 सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति प्रवाह्यः । यः पुरुषः श्रद्धालुः सन्स्नानादिवत्परो
 निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते तद्रूप इति शष्प्यादिशब्दानां चतुर्णां तात्पर्यार्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

होमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च नमः किं-

शिलाय च क्षयणाय च नमः कपूदिने च

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

पुलस्तये' च नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च
नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमः काट्याय
च गह्वरेष्ठाय च नमो हृदय्याय च निवे-
प्याय च नमः पांसव्याय च रजरुप्याय च
नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमो लो-
प्याय चोलप्याय च (१) नम ऊर्ग्याय च
सुम्याय च नमः पण्याय च पर्णशुद्याय च
नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आक्-
खिदते च प्राक्खिदते च नमो वः किरिकेभ्यो
देवानां हृदयेभ्यो नमो विक्षीणकेभ्यो नमो
विचिन्वस्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यो नम आ-
मीवस्केभ्यः (२) ।

(उलप्याय च त्रयसिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमानुवाके यान्यन्यतरतो नमस्काराणि यजुंष्युक्तानि तेभ्योऽव्यभ्यामि का-
निचिन्नवमेऽनुवाक उच्यन्ते ।

तत्र विद्यमानान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यजुंष्याह—

नम इरिण्याय चेति । इरिणमूषरं तत्र भव इरिण्यः । प्रपथो बहुभिः
सेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः । कुरितताः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदेशो तादृशः
शार्कशिलः प्रदेशः किंशिलः । कपणो निवासयोग्यो देशः । कपर्दी जटा-
बन्धवा । भक्तानां पुरतस्तिष्ठतीति पुलस्तिः । गवां स्थानं गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यः ।

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

गृहे भवो गृह्यः। तल्पे खट्वायां शयानस्तल्प्यः। गेहे प्रासादे भवो गेह्यः। कुत्सि-
 तमटाति कण्टकलतादिपूर्णतया दुष्प्रवेशत्वं प्रामोतीति दुर्गमोऽरण्यविशेषः काटस्तत्र
 भवः काट्यः। गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः। हृदेष्वगाधजलेषु
 भवो हृदय्यः। निवेष्यं नाहारजलं तत्र भवो निवेष्यः। पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः
 पांसव्यः। रजसि विस्पष्टायां धूल्यामवस्थितो रजस्यः। शुष्केषु काष्ठेषु भवः
 शुष्क्यः। हरितमार्दं तत्र भवो हरित्यः। लुप्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः
 कठिणप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः। उलपा बल्वजतृणादयस्तत्र भव उलप्यः। उर्व्यां
 पृथिव्यां भव ऊर्व्यः। शोभना ऊर्मयो यस्यां नद्यां सेयं सूर्मिस्तत्र भवः सूर्म्यः।
 पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्ण्यः। शुष्काणां पर्णानां संघातः पर्णशदस्तत्र भवः पर्ण-
 शयः। अपगुरमाण उद्यतायुधः। अभिघ्नन्महरन्। आक्खिदन्नीषत्स्वेदयन्।
 प्रक्खिदन्त्यन्तं स्वेदयन्। किरन्ति भक्तेभ्यो धनानीति किरिका उदारा रुद्रा-
 बताराः। ते च देवानां हृदयभूताः सर्वदेवप्रियत्वात्तादृशेभ्यो वो पुष्पभ्यं नमः।
 क्षीणकेभ्यो विपरीता विक्षीणिकाः कदाचिदपि क्षयरहिता इत्यर्थः। विचिन्व-
 न्स्वपेक्षितमर्थं संपादयन्तीति विचिन्वत्काः। आ समन्तान्निःशेषेण हतं पापं
 यैस्त आनिर्हताः। आ समन्तान्मीवन्ति स्थूलीभावं प्राप्नुवन्तीत्यामीवत्काः।
 अत्र विक्षीणकविचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु देवानां हृदयेभ्य इत्यनुषज्जते। पञ्च-
 मानुवाकमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेष्वन्यरतो नमस्काराणि बहूनि यजुष्यभिहितानि।
 तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वार्त्म्यं प्रतिपादयितुमैकैकेन यजुषा स्थावरं जङ्गमं
 चैकैकं रूपमभिहितम्। अनुवाकभेदस्तु क्रतोर्बहिः प्रयोगे मन्त्रभेदाभिप्रायेण
 द्रष्टव्यः। एकैकोऽनुवाक एकैको मन्त्रः। तत्र तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रक-
 ल्पेऽभिधास्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

— — —

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

द्रापि अन्धसस्पते दक्षिन्नीर्ललोहित । एषां

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

पुरुषाणामेषां पशूनां मा भेर्माऽरो मा एषां
किं चनाऽऽममत् । या ते रुद्र शिवा तनूः
शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी
तया नो मृड जीवसे । इमा रुद्राय तवसे
कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतिम् । यथा
नः शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे
अस्मिन् (१) अनातुरम् । मृडा नो रुद्रोत
नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।
यच्छं च योश्च मनुरायजे पिता तदश्याम तव
रुद्र प्रणीतौ । मा नो महान्तमुत मा नो अभकं
मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो
वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवः
(२) रुद्र रीरिषः । मा नस्तोके तनये मा
न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो
नमसा विधेम ते । आरात्ते गोघ्न उत पूरुषमे
क्षयद्वीराय सुममस्मे ते अस्तु । रक्षा च नो
अधि च देव ब्रूहधा च नः शर्म यच्छ
द्विवर्हाः । स्तुहि (३) श्रुतं गर्तसदं युवानं
मृगं न भीममुपहतनुमुग्रम् । मृडा जरित्रे रुद्र
स्तवानो अन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ।
परि णो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्म-
तिरघायोः । अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व

(चित्याग्निहोमोक्तिः)

मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । मीढ्वष्टम
शिवतम शिवो नः सुमना भव । परंमे वृक्ष
आयुधं निधाय कर्त्ति वसान आ चर पिना-
कम् (४) विभ्रदा गहि । विकिरिद् विलो-
हित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं
हेतयोऽन्यमस्मिन्नि वपन्तु ताः । सहस्राणि सह-
स्रधा बाहुवोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवः
पराचीना मुखा कृधि (५) ।

(अस्मिन्स्तनुवः स्तुहि पिनाकमेकान्नत्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयमारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु विविधानि यजुष्युभयतो नमस्काराण्यन्व-
तरतो नमस्काराणि चोक्तानि । अथ दशमेऽनुवाक ऋगूपा मन्त्रा उच्यन्ते ।
तत्र प्रथमामुचमाह—

द्रापे अन्धसरूपत इति । द्रापयति कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः ।
वापिनो नरकप्रदानेन क्लेशयतीत्यर्थः । अन्धोऽन्नं तस्य पतिः पालकः, मक्ता-
नामन्नं पालयतीत्यर्थः । इरिब्रदकिंचनः स्वयं विरक्तः केवल इत्यर्थः । “ एक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचन ” इति श्रुतेः । कण्ठे नीलोऽप्यन्न
लोहिण इति नीललोहितः । एतैः शब्दैः संबोध्यमान हे रुद्रैवामस्मदीयानां
पुरुषाणां पुत्रपौत्रादीनामेषामस्मदीयानां पशूनां गोमहिष्यादीनां च समूहं वा
मेमां भीषय । एवामुक्तानां सर्वेषां मध्ये किंचनैकमपि वस्तु माऽरो मा गच्छतु ।
मा दिनश्यावित्यर्थः । मो आममन्मैव रुग्णमभूत् । अथ द्वितीयामाह—

या ते रुद्रेति । हे रुद्र ते त्वदीया शिवा शान्ता तनूयां विद्यते तथा
वन्वा नोऽस्माञ्जीवसे जीवयितुं मृड सुखय । कथं तन्वाः शिवत्वं, तदुच्यते—

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

यस्मादेवं विधाहमेषजी सर्वेष्वहःसु रोगदारिद्र्यादेरौषधवद्विनाशहेतुस्तस्मा-
च्छिवा । किंच, यस्माद्बुद्धस्य तादात्म्यप्राप्तये भेषज्यौषधरूपा ज्ञानपदानेन
जन्ममरणादिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा शिवा । अथ तृतीयामाह—

इमा रुद्रायेति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मदीयाय द्विपदे पुत्रपौत्रादि-
रूपाय मनुष्याय चतुष्पदे गोमहिष्यादिरूपाय पशवे च शमस्तत्सुखं स्यात् ।
किंचास्मिन्ग्रामे विश्वं सर्वं प्राणिजातं पृष्टं सुखपूर्णमनातुरमुपद्रवरहितं च यथा
भवति तथा वयं रुद्राय रुद्रार्थं इमां मतिं पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं प्रभरामहे
प्रकर्षेण पोषयामः । कीदृशाय रुद्राय, तवसे बलयुक्तायास्मदपेक्षितं कर्तुं सम-
र्थायेत्यर्थः । कपर्दिने जटाबन्धयुक्ताय तापसवेषायेत्यर्थः । क्षयद्वीराय क्षीय-
माणप्रतिपक्षपुरुषायान्यथाभानरूपपाविनाशहेतव इत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

मृडा नो रुद्रोतेति । हे रुद्र नोऽस्मान्मृडयेह लोके सुखय । उतापि च
नोऽस्माकं परलोकेऽपि मयः सुखं कृधि कुरु । क्षयद्वीराय क्षपितास्मदीयपापाय
ते तुभ्यं नमसा नमस्कारेण विधेम परिचरेम । पिता पालको मनुः प्रजापतिः शं
च सुखं च योश्च दुःखपृथग्भावं च यदायजे यत्किञ्चित्संपादितवांस्तत्सर्वं वयं
हे रुद्र तव प्रणितौ प्रणये स्नेहातिशये सत्यश्याम प्राप्नुयाम । अथ
पञ्चमीमाह—

मा नो महान्तमिति । हे रुद्र नोऽस्मदीयं महान्तं स्थाविरं पुरुषं मा
रीरिषो मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्मदीयमभंकं बालं मा रीरिषः । किंच
नोऽस्मदीयमुक्षन्तं सेचनसमर्थं युवानं पुरुषं मा रीरिषः । उतापि च नोऽस्मदीय-
मुक्षितं गर्भस्थं पुरुषं मा रीरिषः । नोऽस्मदीयं पितरं मा बधीः । उतापि च
मातरं मा बधीः । नोऽस्मदीयाः प्रियाश्च तनुवः शरीराणि मा रीरिषः । अथ
षष्ठीमाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र नोऽस्मदीये तोकेऽपत्यमात्रे तनये विशेषतः पुत्रे
मा रीरिषो हिंसां मा कुरु । नोऽस्मदीय आयुषि मा रीरिषः । नोऽस्मदी-
येषु गोषु मा रीरिषः । नोऽस्मदीयेष्वश्वेषु मा रीरिषः । भामितः क्रुद्धः सन्नो-
ऽस्मदीयान्वीरान्भृत्यान्मा बधीः । वयं हविष्मन्तो हविर्युक्तास्ते तुभ्यं नमसा
नमस्कारेण विधेम परिचरेम । अथ सप्तमीमाह—

(चित्त्वग्निहोमोक्तिः)

आरात्ते गोघ्न इति । गोघ्ने गोघ्नस्य पुरुषघ्ने पुत्रपौत्रादिपुरुषघ्नस्य क्षयद्वी-
राय क्षपितभृत्यस्य ते तवोग्ररूपमारादस्तु दूरे तिष्ठतु । यत्तु सुम्नं त्वदीयं
सुखकरं रूपं तदस्मे अस्मास्वस्तु । वोराऽभ्या शिवाऽन्येति यच्छरीरद्वयमुक्तं
तयोर्द्वयोर्मध्ये यद्घोरं शरीरं तद्दूरे गच्छतु । शिवं शरीरमत्राऽऽगच्छत्वित्यर्थः ।
किंच नोऽस्मान् रक्ष सर्वतः पालय । किंच हे देवाधिभूत्यस्मानितरेभ्यो यजमा-
नेभ्योऽधिकान् देवेषु ब्रूहि । अध षापि च द्विबर्हा द्वयोर्लोकयोर्वर्धयिता त्वं
शर्म यच्छ सुखं देहि । अथाष्टमीमाह—

स्तुहि श्रुतमिति । हे मदीयवचः श्रुतं प्रसिद्धं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम्,
गर्तसदं गर्तसदृशे हृदयपुण्डरीके सर्वदा तिष्ठन्तम् ।

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ’ इति स्मृतेः ।

युवानं नित्यतरुणम् । उपहन्तुमुग्रं प्रलम्बकाले सर्वं जगत्संहर्तुमुग्ररूपिणम् ।
तत्र दृष्टान्तः—भीमं मृगं न भयंकरं सिंहमिव । यथा गजविदारणायोग्रः सिंहो
भवति तद्वत् । हे रुद्र स्तवानोऽस्मद्वचसा स्तूषमानो जरित्रे जरणशीले दिने
दिने क्षीयमाणेऽस्मच्छरीरे मृड सुखं कुरु । ते त्वदीयाः सेना अस्मदन्यं वैरिणं
निवपन्तु विनाशयन्तु । अथ नवमीमाह—

परि णो रुद्रस्येति । हन्यतेऽनयेति हेतिरायुधं, रुद्रस्य हेतिर्नोऽस्मान्परि-
वृणक्तु परितो वर्जितान्करोतु । कदाचिदपि मा विध्यत्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रोधो-
ज्ज्वलितस्याघायोर्घं पापं महारूपमिच्छतो रुद्रस्य या दुर्मनिरुग्रबुद्धिः साऽ-
प्यस्मान्परिवृणक्तु । स्थिरा विरोधिनाशनाय या दृढा दुर्मतिरस्ति तां
मघवद्भ्यो हविलक्षणां न युक्तेभ्यो यजमानेभ्यः सकाशादवतनुष्वावततामपनीतां
कुरु । हे मीढूबः कामानामभिवर्षक तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तदीयपुत्राय च
मृडय सुखं देहि । अथ दशमीमाह—

मीढुष्टमेति । हे मीढुष्टमातिशयेन सेचक कामानामभिवर्षक, हे शिवत-
मातिशयेन शान्तस्वरूप नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः सौमनस्येन स्नेहेन
युक्तश्च भव । आयुधं त्रिशूलादिकं परमेऽत्युन्नते वृक्षे वटाश्वत्थादिरूपे निधाय
यथाऽस्माभिर्न दृश्यते तथाऽवस्थाप्य कृत्तिं वसानो व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधान
आचरास्मदाभिमुख्येनाऽऽगच्छ । आगच्छन्नापि पिनाकं विभ्रद्भूषणार्थं धनुर्मात्रं
हस्ते धारयम्बाणादिकं परित्यज्याऽऽगत्यागच्छ । अथैकादशीमाह—

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

विकिरिदेति । कीर्यन्ते भक्तानां संनिधौ बहुधा प्राक्षिप्यन्त इति किरयो धनानि तानि ददातीति किरिदः । विशेषेण किरिदो विकिरिदः । विलोहितो लौहित्यरहितः श्वेत इत्यर्थः । अत एव मान्विकाः पञ्चाक्षरध्याने स्मरन्ति—

‘ ध्येयो मुक्तापरामामृतरसकलिताभिप्रभः ’ इति ।

यद्वा विशेषेण लोहितो विलोहितः । अत एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति—

‘ काञ्चनाभो ध्येयः पञ्चासनस्थः ’ इति ।

भगवो भगवन्षड्गुणसंपन्ना । भगवत्स्य षड्गुणवाचित्वं स्मर्यते---

‘ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययाश्चैव षण्णां भग इतीरणा ’ इति ।

प्रकारान्तरं भगवच्छब्दनिर्वनं च—

‘ उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ’ ॥ इति ।

यथाक्तविशेषणत्रयविशिष्ट हे रुद्र ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ते तव सहस्रं सहस्र-
संख्याका हेतयो यान्यायुवानि सन्ति ताः सर्वा अस्मदन्यं विरोधिना निवपन्तु
विनाशयन्तु । अथ द्वादशीमाह—

सहस्राणीति । हे रुद्र तव बाहुबोर्हस्तयोर्हस्तयः सहस्रया सहस्रप्रकाराः
सहस्राणि सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यतुः स्वङ्गास्त्रगूलापेत्येवं जातिभेदेन सह-
स्रप्रकारत्वम् । एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसंख्याकाः । हे भगवः षड्गुणो-
पेत त्वभीशानः समर्थः संस्तासां हेतीनां मुखानि मुखानि शल्यानि पराचीना
कृध्यस्मन्तः पराङ्मुखानि कुरु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमपत्राठके

इशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमपत्राठके एकादशोऽनुवाकः) ।

सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मासि ।

(चित्यग्निहोमोक्तिः)

अस्मिन्महर्त्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि । नील-
 ग्रीवाः शितिकण्ठाः श्वा अधः क्षमाचराः ।
 नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवः रुद्रा उपश्रिताः ।
 ये वृक्षेषु सस्मिन्नेरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।
 ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।
 ये अग्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् ।
 ये पथां पथिरक्षय ऐलवदा ययुधः । ये
 तीर्थानि (१) प्रचरन्ति सुकावन्तो निष-
 क्किणः । य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो
 रुद्रा वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वा-
 नि तन्मासि । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्त-
 रिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो
 दक्ष प्राचीर्दक्ष दक्षिणा दक्ष प्रतीचीर्दक्षोदी-
 चीर्दक्षोर्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं
 द्विषो यश्च नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि
 (२) ।

(तीर्थानि यश्च षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

नमस्ते नमो हिरण्यवाहवे नमः सहमानाय नम आव्याधिनीभ्यो नमो

भवाय च नमो ज्येष्ठाय च नमो दुन्दुभ्याय च नमः सोमाय च

नम इरिण्याय च व्रोषे सहस्राण्येकादश ॥ ११ ॥

नमस्ते नमो भवाय च व्रोषे सप्तविंशतिः ॥ २७ ॥

(चित्पद्मिहोमोक्तिः)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाक ऋग्गणाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । अथैकादशे शिष्टा ऋचः शिष्टाधि यजूंषि वोच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ दशसंख्याका ऋचः । तासु पथमामाह—

सहस्राणीति । भूम्यामधि भूमेरुपरि ये रुद्राः सहस्रशः सहस्रप्रकाराः सहस्राणि सहस्रसंख्याकाः सन्ति । सहस्रश इति जार्त्युक्तिः । विनायकप्रथम- (मथ) शैलद्वयो जातिभेदाः, ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः । तत्राप्येकस्यां जातौ बहुभिः सहस्रैः संख्याता मूर्तिविशेषाः । तेषां सर्वेषां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजनेऽस्मत्तः सहस्रयोजनव्यवहितदेशऽवतन्मसि, अवततज्याकानि स्थापयामः ।

अथ द्वितीयमाह—

अस्मिन्निति । अस्मिन्दृश्यमाने महत्यर्णवे महासमुद्रसदृशे प्रौढेऽन्तरिक्षेऽभिभ्रित्य वर्तमाना भवा रुद्रमूर्तिविशेषा ये सन्ति, तेषां सहस्रयोजन इत्याद्युक्ताथमुत्तरार्धे द्वितीयादिषु नवमान्तभूवक्षु, अनुषज्जते । तदनुषङ्गद्योतनायैव दशम्यामृचि पुनः पठितम् । अथ तृतीयामाह—

नीलग्रीवा इति । ग्रीवायामेकस्मिन्प्रदेशे नीलवर्णा नीलग्रीवाः । प्रदेशान्तरे श्वेतवर्णाः शितिकण्ठाः । तादृशाः शर्वा रुद्रमूर्तिविशेषाः । कीदृशाः, अधःक्षमाचरा भूमेरधस्तात्पाताल्लेषु संचरन्ति । तेषामित्यादि पूर्ववत् । अथ चतुर्थीमाह—

नीलग्रीवा इति । दिवमुपाश्रिताः स्वर्गे वर्तमानाः । अथ पञ्चमीमाह—

ये वृक्षेष्विति । यथा लोकेष्ववस्थिता रुद्रास्तथा वृक्षेष्ववस्थिताः । तेषु केचिन्मृगस्त्रिज्वराः शष्पवद्भालतृणवात्पिञ्जरवर्णाः । नीलग्रीवा नीलवर्णग्रीवाः । केचिद्ग्रीवादेशे नीलवर्णोपेताः । अपरे पुनर्विलोहिता विशेषेण रक्तवर्णाः । इदंशं ये सन्ति तेषामित्यादि । अथ षष्ठीमाह—

ये भूतानामिति । भूतशब्देमान्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकारिणो गणविशेषा उच्यन्ते । तेषामविपतयो ये रुद्रास्तेषु केचिदिशिखासो मुण्डित-
मूर्धानः । अपरे कपर्दिनो जटाबन्धोपेतास्तेषामित्यादि । अथ सप्तमीमाह—

ये अन्नेष्विति । ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु गूढत्वेनावस्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण धातुवैषम्यादिना बाधन्ते । तथा पात्रेषु पातव्येषु क्षीरोदकादिषु गूढत्वेनावस्थिताः पिबतो जनान्विविध्यन्ति, तेषामित्यादि ।

अथाष्टमीमाह—ये पथामिति ।

ये रुद्राः पथिरक्षयो लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः । नात्र केषांचिदेव मार्गाणां किंतु सर्वेषां पथां ते च रक्षकाः । ऐलबृदा इराज्जं तस्य समूह ऐरम् । ऐरमवैलं तद्विभ्रतीत्यैलभृतः । ऐलभृत एवैलबृदा अन्नप्रदानेन पोषका इत्यर्थः । ते च यव्युधः, यौवि मिश्री भवति विरोधं करोतीति युः शत्रुः । युभिः शत्रुभिः सह युध्यन्तीति यव्युधः । अस्मदनिष्टानिवारका इत्यर्थः । तेषामित्यादि । अथ नवमीमाह—

ये तीर्थानिति । ये रुद्रास्तीर्थानि काशीप्रयागादीनि रक्षितुं पचरन्ति । कीदृशा रुद्राः, सुकावन्तः सुकाश्चुरिका हस्ते धार्यमाणास्तक्षिणाग्र आयुधैर्वि-
शेषास्तद्युक्ताः केचित् । अपरे निषङ्गिणः खड्गयुक्तास्तेषामित्यादि । अथ दशमीमाह—

य एतावन्तश्चेति । ये रुद्रा एतावन्तश्च सहस्राणि सहस्रश इत्याद्यग्निमर्षावन्त उक्तास्तावन्तोऽपि भूयांसश्चेतोऽप्यधिका अन्ये बहवोऽपि दिशो वितस्थिरे सर्वा दिशः प्रविश्य स्थितास्तेषामित्यादि ।

इत्थं द्वादशसंख्याका ऋच उक्ताः । अथ त्रीणि यजुंष्युच्यन्ते—

नमो रुद्रेभ्य इति । अत्र पृथिव्यादिलोकभेदादिषुभेदाच्च यजुस्त्रयं द्रष्टव्यम् । तदेवं पाठः संपद्यते—नमो रुद्रेभ्य इत्युपक्रम्य ये पृथिव्यां येषामन्न-
मिषव इत्याद्यो मन्त्रः । येऽन्तरिक्षे येषां वात इषव इति द्वितीयो मन्त्रः । ये दिवि येषां वर्षमिषव इति तृतीयो मन्त्रः । तेभ्यो दश प्राचीरित्यादि सर्वत्र समानम् । ये रुद्राः पृथिव्यां वर्तन्ते तेष्वपि रुद्रेषु येषां रुद्राविशेषाणामन्नमेवैषवो वाणाः,

(चित्वाग्निहोमोक्तिः)

अपश्यान्नमक्षणे प्रवर्यं वाऽन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा यान्हिसन्ति तान्प्रवि-
हितकानां रुद्राणामन्नमेवेषवस्तेभ्यः पृथिव्यां स्थितेभ्योऽन्नावणकेभ्यश्च रुद्रेभ्यो
नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा अन्तरिक्षे वर्तन्ते तेषामपि मध्ये येषां वात इषवस्ती-
मेण वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसन्ति तेभ्योऽन्तरिक्षवर्तिभ्यो वातेषुभ्यश्च रुद्रेभ्यो
नमोऽस्तु । तथा ये रुद्रा दिवि वर्तन्ते तेष्वपि येषां रुद्रविशेषाणां वर्षमेवेषवोऽ-
तिवृष्टधनावृष्टिभ्यां प्राणिनो हिंसन्ति तेभ्यो दिवि स्थितेभ्यो वर्षेषुभ्यो रुद्रेभ्यो
नमोऽस्तु । कीदृशो नमस्कार इति स एव विशेष्यते—दश प्राचीः, प्राङ्मुखत्वे-
नाञ्जलिकरणे दशाङ्गुल्यः प्रागग्रा भवन्ति । एवं दक्षिणादिषुर्ध्मान्तेषु योज्यम् ।
इदृशैरञ्जलिविद्यैस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । ते च रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुख-
यन्तु । ते च वयं नमस्कृत्य रुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवास्थितमपि द्विष्मः,
यश्च वैरी नोऽस्मास्तूष्णीमवास्थातानापि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो
युष्माकं जम्भे विदारिताभ्ये दधामि स्थापयामि ।

तमिममेकादशानुवाकात्मकं रुद्राध्यायं विनियुक्ते—

“ रुद्रो वा एष यदाग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो
जातः स्तनं प्रेप्तत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्तति तस्मै यदाहुतिं न जुहु-
यादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनः शमयति
नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युर्न यजमानः ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

यस्मिन्काले चीयमानोऽग्निरशेषचित्तिनिष्ठादनेन सर्वश्चितो भवति, एतस्मि-
न्कालेऽयमाग्निरुत्पन्नो भवति । सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरिव रुद्र इत्युच्यते । देवः स्व-
कीयवामवस्वदाने सति रोदनाद्वा प्राणिनां रोदनहेतुदुःस्वस्य द्रावणाद्वाऽग्निरिव
रुद्रः । यथा लोके जातो वत्सस्तदानमिव स्तनं प्राप्तुमिच्छति, एवमेवैष एत-
स्मिन्चितिसंपूर्तिकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागमिच्छति । तस्मा
अग्नये कस्याश्चिदाहुतेरहोमेऽध्वर्युं यजमानं च भक्षयितुं ध्यायेदाग्निः । अतस्त-
त्परिहाराय शतरुद्रीयं जुहुयात् । शतमित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा
यस्मिन्ध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयः । तेन होमे सति स्वकीयमा-
गेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युं यजमानो न त्रियेते । अथ होमद्रव्यं विधत्ते—

“ यद्ग्राम्याणां पशूनां पयसा जुहुयाद्ग्राम्यान्पशूञ्जुवाऽर्षयेद्यदारण्याना-

२००४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे-
(चित्यग्निहोमोक्तिः)

भारण्याञ्जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्वीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्निनस्ति
नाऽऽरण्यान् ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

शुचाऽर्पयेत्संतापेन रोगेण योजयेत् । जर्तिला भारण्यातिष्ठाः । गवीधुका
भारण्यगोधूमाः । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अथो खल्वाहुरनाहुतिर्बै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोत्याग्नेयी
वा एवा यदजाऽऽहुतैव जुहोति न ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यान् ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

अदनीयं यद्द्रव्यं तदेवाऽऽहुतियोग्यं, ‘ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य
देवताः ’ इति न्यायात् । जर्तिला गवीधुकाश्च मनुष्यैर्नाद्यन्ते, तस्मादाहुति-
योग्या न भवन्तीत्याहुः पूर्वपक्षोपन्यासादूर्ध्वमाहुः । तस्मादुभयं परित्यज्या-
+नाक्षीरेण जुहुयात् । अजाग्न्योरुभयोः प्रजापतिमुखजन्यत्वेन साजात्यादि-
यमजाऽऽग्नेयी । अत आहुतियोग्यैव । अतस्तत्क्षीरद्रव्येण जुहोति । ग्राम्या-
रण्यपयसोः स्वीकारात्तेऽपि पशवो न हिंस्यन्ते ।

होमसाधनभूतां जुहूमपवादितुं साधनान्तरं विधत्ते—

“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मं प्राप्तिञ्चमस्ता शोचन्ती पर्णं
पराऽजिहीत सोऽर्कोऽभवत्तदकं स्याकं त्वमकंपर्णेन जुहोति सयोमित्वाय ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

प्रवर्ग्यकाले महावीरे संवत्सं घृतं क्षीरसहितं घर्मस्तं घर्मं प्रयाणव्यघ्रा अङ्गि-
रसः प्रमादादजायां प्रकर्षेणात्तिञ्चन् । ता शोचन्ती ताऽप्यजा तेनोष्णघृतेन
तप्यमाना पर्णसदृशं स्वकीयं रोमसंघं भूमावपातयत् । त च रोमसंघातोऽर्कः
प्रसिद्धार्करूपेण प्ररूढः । अर्चनीयेन पूज्येन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेनाचारोमसं-
घातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्थावरस्यार्कनाम संपन्नम् । तेनार्कपर्णेन होमे
सति पर्णक्षीरयोरुभयोरप्यनन्यकार्यत्वास्तमानयोनित्वं संपाद्यते । होमकाले
कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ उदङ्मतिष्ठञ्जुहोत्येवा वै रुद्रस्य दिक्स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते
चरमायामिष्टकायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ३] इति ।

(चित्वाग्निहोमोक्तिः)

अन्यप्रदेशवर्तिनी चरमेष्टका । ता च सूत्रकारेण दर्शिता—“ उत्तरस्य पक्षस्योत्तरापरस्याः स्रक्त्यां विकर्ण्यां स्वयमातृणायाम् ” इति । अन्यदेशगतेन होमेन क्रूरपिभं रुद्रमन्त्रत एव निःसारयति ।

रुद्राध्याये होमसाधनं मन्त्रविभागं विधत्ते—

“ त्रेधाविभक्तं जुहोति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्तमावद्दीर्घान्करोति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

तत्र त्रेधाविभाग एवं करणीयः—नमस्ते रुद्रेत्यारभ्य तन्मपतिभ्यश्च वो नम इत्यन्वः प्रथमो भागः । नमो अग्नेभ्य इत्यारभ्यावाभ्याय चेत्यन्तो द्वितीयो भागः । नमः प्रतरणाय चेत्यारभ्य य एतावन्तश्चेत्यृचा सहितस्तृतीयो भागः ।

त्रिष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदध्नादिदेशेषु सुगधारणे हस्ताभिनयेन विधत्ते—

“ इयत्यग्ने जुहोत्यथेयत्यथैयवि त्रय इमे लोका एभ्य एवैमं लोकेभ्यः शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यादियजुस्त्रयसाध्यं होमं विधत्ते—

तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट्संपद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

पूर्वोत्तरपक्षमङ्गुष्ठाऽमुपरिक्रम्य होमं विधत्ते—

“ यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्या वाऽह दिशि रुद्रः कस्या वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं शमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ३] इति ।

अमुपरिक्राममनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा यदि जुहुयात्तदानीं तं रुद्रमन्त्र-
रवचारिणमभिक्षेत्रस्य मध्ये प्रविश्य चरन्तं कुर्यात् । स च प्रविष्टः क्रूरत्वादुपद्रवं
करोत्येव । तस्मात्पारिभ्रमणं न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथोशब्दः सिद्धान्तो-
पक्रमार्थः । अमिज्ञास्त्वेवमाहुः—खलुअहशब्द उपम्यस्तपक्षनिराकरणद्योत-
नार्थः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्न भवतीत्यर्थः । अयं रुद्रः सर्वत्र संचरन्कदा
कस्यां दिशि वर्तते कस्यां वा न वर्तत इति को ज्ञातुं समर्थः । अतो रुद्रमन्त्रे-
ष्टुमनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वेव होतव्यम् । तथा सति परितो यत्र कापि

(चित्थमिहोमोक्तिः)

स्थितं रुद्रमवर्जयित्वैव शान्तं करोति । शान्तत्वादेवान्मः पविश्यायं तवः
सजन्तः संचरन्मोपव्रजं करोतीत्यर्थः ।

नमो रुद्रेभ्य इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते—

“ एता वै देवताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति तामिरेवेन
सुवर्गं लोकं गमयति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ३] इति ।

इतरेषां जुर्मिः प्रतिपाद्या या देवताः सन्वि ताः स्वर्गहेतवोऽव एवोत्तमा उच्छ-
हाः । चरममन्त्रप्रतिपाद्यत्वादोत्तमत्वम् । ता अध्वर्युं यजमानं वाचयेत्तत्प्रतिपादकानि
यजुंषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति तामिरेव देवताभिरेनं यजमानं स्वर्गं प्राप-
यति । अर्कपर्णस्य परिष्ठागदेशं विधत्ते—

“ यं द्विष्ट्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्ति-
माहति ” [सं० का० ५ प० ४ अं० ३] इति ।

यं पुरुषं यजमानो द्विष्ट्यात्तस्य पशूनां संचरप्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् ।
न्यस्यकं पर्णं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सन्नभिक्रम्य तिष्ठति स
भिषेत् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः घतरुव्रीह्यहोमकः ।

समापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

अवायांयेत्यन्त एकस्तम्भसीत्यन्त उत्तरः ।

नमो रुद्रेभ्य इत्येष पृथिव्यादिविभेदवः ।

वेधा भिष्ठास्ततो होमे षण्मन्त्रा इह कीर्तिताः ॥

अत्र मीमांसा ।

इक्ष्वाक्यायस्याष्टमवादे चिन्तितम्—

जर्तिलोक्तेश्चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयश्चु(स्तु)तिः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं वाक्यैक्यात्पक्षता सह ॥

अग्नौ भूयते—“ जर्तिलववाग्वा वा जुहुयाद्वीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्या-
न्वशून्निमस्ति नाऽऽरण्यानथो खस्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यज-
क्षीरैर्न जुहोत्याग्नेयी वा एवा यदजाऽऽहुत्यैव जुहोति” इति । जर्तिला आर-
ण्यतिला गवीधुका आरण्यगोधूमास्तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । अनाहुति-
रिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्धोमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्तिलगवी-
धुकयोरनाहुतित्ववचनेन पर्युदासः सैभवति । आहुतिविदान्वितस्य नञपदस्य

(परिषेचनाविकर्षणाद्यभिधानम्)

जर्तिलग्वीधुकपदान्वयायोमात् । पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परावे-
रुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावेन षोडशीमहणवदिकल्पे प्राप्ते ब्रूमः—पयोवि-
धिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । ग्राम्वारण्यपशुर्हिसारा-
हित्येन पशस्तयोरपि जर्तिलग्वीधुकयोरभिहोमं प्रत्याहुतित्वं नास्ति । पयस्तस्तु
तदस्ति । इत्थं महाभागं पय इति । तस्मादर्थवादः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निरवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाभिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अश्मसूजं पर्वते शिथियाणां वार्ते पर्जन्ये
वरुणस्यै शुष्मे । अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्प-
तिभ्योऽधि संभृतां तां न इषसूजं धत्त मरुतः
सः रराणाः । अश्मस्ते क्षुद्रमुं ते क्षुगृच्छतु
यं द्विष्मः । समुद्रस्य स्वाऽवाकयाऽमे परि
व्यथामसि । पावको अस्मभ्यः क्षिप्रो मव ।

हिमस्थं त्वा जरायुणाऽभे परि व्ययामसि ।
 पावको अस्मभ्यः शिवो भव । उप (१)
 उमङ्मुप वेतसेऽवत्तरं नदीष्वा । अभे पित्तमपाम-
 सि । मण्डूकि ताभिरा गहि सेमं नो यक्षम् ।
 पावकवर्णः शिवं छाधि । पावक आ चितय-
 न्त्या कृपा । क्षामरुरुच उषसो न भानुवा ।
 तूर्धन्न यामन्नेतशस्य न रण आ यो घृणे ।
 न तन्वषाणो अजरः । अभे पावक रोचिषा
 मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवात् (२) वक्षि
 यक्षि च । स नः पावक क्षमदिवोऽभे देवाः
 इहाऽऽ वह । उप यक्षः हविष्य नः । अपा-
 मिदं न्ययमः समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यं न
 अस्मत्पन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो
 भव । नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्व-
 चिषे । अन्यं ते अस्मत्पन्तु हेतयः पावको
 अस्मभ्यः शिवो भव । नृषि षट् (३)
 अप्सुषदे वड्वनसदे वड्वहिषदे वट्सुवविदे
 वट् । ये देवा देवानां यक्षिषा यक्षियानाः
 संवत्सरीणमुप भागमासते । अहतादो हविषो
 यक्षे अस्मिन्स्वयं जुहुष्वं मधुनो घृतस्य । ये
 देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरस्तादो
 अस्थ । येभ्यो नर्ते पवते धाम किं च न वै
 दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु । प्राणदाः (४)

(परिषेचनविकर्षणाद्यभिधानम्)

अ॒पा॒न॒दा व्या॒न॒दाश्च॒क्षु॒र्दा व॒र्चो॒दा व॒रि॒वो॒दाः ।

अ॒म्यं ते अ॒स्मत्त॑प॒न्तु हे॒तयः॑ पा॒व॒को अ॒स्म-

भ्य॑श्च शि॒वो भ॑व । अ॒भि॒स्ति॒ग्मेन॑ शो॒चिषा॑

य॑श्च॒सद्वि॒श्वं न्य॑त्रिण॑म् । अ॒ग्नि॒र्नो व॑स॒ते

र॒यिम् । सै॒माऽनी॒केन॑ सु॒वि॒दत्रो॑ अ॒स्मे य॒ष्टा

दे॒वाश्च॑ आ॒य॒जिष्ठः॑ स्व॒स्ति । अ॒द॒ब्धो गो॒पा

उ॒त नः॑ प॒र॒स्पा अ॒भे द्यु॒म॒दुत॑ रे॒वहि॑दीहि (५)

(उप॒ दे॒वान्व॒ट्प्रा॒णदा॑श्चतु॒श्चत्वारि॑श्श॒च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके पञ्चमे हि चितिसंपूर्णनन्तरम् ।

वर्णितो रुद्रहोमोऽथ षष्ठे काव्याऽग्निसंस्कृतिः ॥

परिषेचनमारम्य संस्कारा ये चिकीर्षिताः ।

ते पञ्चस्वनुवाकेषु प्रोक्तः शेषोऽध्वमेधगः ॥

तत्र अथमानुवाके परिषेचनविकर्षणादयोऽभिधीयन्ते ।

कल्पः—“ उदकुम्भमादावाध्वर्युरश्मन्नूर्जमिति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परिषि-
ञ्चन्पयेति ” इति । पाठस्तु—

अश्मन्नूर्जमिति । हे मरुतः संरराणाः सम्यग्दानशीला यूयमग्न्यादिगता-
मूर्जं बलहेतुमिषमन्नं नोऽस्मभ्यं धत्त संपादयत । कीदृशमिषम्, अश्मन्पाषाणे
पर्वते मेरुबिन्ध्यहिमवदाक्षौ वागे प्रवण्डवायौ पर्जन्ये वर्षणक्षमे प्रौढे मेघे
वरुणस्य शुष्मे वरुणसंबन्धिनि बले च शिश्रियाणां माश्रितामूर्जं सारभूतां,
तथाऽऽग्ने जलेभ्य ओषधीभ्यो व्रीह्यिवादिभ्यो वनस्पतिभ्य उदुम्बरादिभ्यः

२० : ० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(परिषेचनविकर्षणाद्यभिधानम्)

सकाशादधिसंभूतामधिकत्वेन सम्यक्संपादिताम् । यदन्नमशमादिष्वाश्रित्य सारत्वे-
नावातिष्ठते, यच्च जलादिभ्यः संपाद्यते, यदप्यस्माकं बलहेतुस्तथाविधमन्नं
प्रयच्छ । तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ अशन्नूर्जमिति परि विश्वति मार्जयत्येवैनमग्नौ तर्पयत्येव स एनं तृप्तोऽक्षु-
ध्यन्नशोचन्नमुष्मिँल्लोक उप तिष्ठते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

एनमग्निं मार्जयति शुद्धं करोति । अपि च तर्पयति । स तृप्तोऽग्निः स्वर्ग-
लोके क्षत्पीडारहितः संतापरहितः सन्नेनं यजमानं सेवते । एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ तृप्यति प्रजया पशुमिर्थं एवं वेद ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

मन्त्रस्य चतुर्थपाद ऊर्जं मरुत इति पदद्वयस्य तात्पर्यं प्रदर्शयति—

“ तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सशरराणा इत्याहान्नं वा ऊर्गन्नं मरुतोऽन्नमे-
वाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

ऊर्ग्वलहेतुरन्नमेव, मरुतोऽप्यन्नसंपादकत्वादन्नम् । अत उभयोः पठनादन्नं
प्राप्नोति । कल्पः—“ अश्मश्स्ते क्षदमुं ते शुगृच्छतुर्विति त्रिरपरिषिञ्चन्प्राति
पर्येति ” इति । पाठस्तु—

अश्मश्स्ते क्षदमुमिति । हेऽश्मन्निष्ठकामिर्दृढं निष्पादितत्वात्पाषाणसद-
शान्ने यत्ते क्षत्त्वदीया क्षत्पीडा या च ते शुक्त्वदीयः संतापस्तदुभयमपि यं
पैरिणं द्विष्मः, अमुं द्वेष्ममुच्छतु प्राप्नोतु । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अश्मश्स्ते क्षदमुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुभा
च शुचा चार्पयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

परिषेचनकाले प्रदाक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

“ त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति त्रिवृद्धा अभिर्यावानेवाग्निस्वस्य शुचश्च शमयति ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति । अग्नेराहवनीयादिरूपेण त्रिगुणत्वम् ।

परिषेचनराहितामन्त्रप्रदाक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

“ त्रिः पुनः पर्येति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुमिरेवास्य शुचश्च शम-
यति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

+स. पुस्तकविष्पानिकार्या ‘परिषेचनराहितां प्रदाक्षिणावृत्तिमिति पाठो मयितुं युक्तः’ इति ।

१ सं. ज. सि त्रिः ५ २ घ. उ. ‘न्ये’ ।

(परिषेचनविकर्षणाभिधानम्)

पूर्वेण प्रदक्षिणत्रयेण सह पट्संख्यासंपासेः ।

कल्पः—“ अवकां वेततशाखां मण्डूकं च दीर्घवंशे प्रवक्ष्य समुद्रस्य त्वाऽवाकयेति तप्तभिरष्टभिर्वाऽग्निं विकर्षति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

समुद्रस्य त्वेति । अवका शैवालम् । हेऽग्ने त्वां समुद्रस्यावाकया समुद्र-
संबन्धिना शैवालेन परिव्ययामसि परितः संवृणोमि । उपरिभागे सर्वत्र विकर्षा-
नीत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव । अथ
द्वितीयामाह—

हिमस्य त्वेति । हेऽग्ने त्वां हिमस्य शैत्यस्य जरायुणा जरायुवदुत्पासि-
स्थानीयेन शैवालेन । शेषं पूर्ववत् । अथ तृतीयामाह—

उप ज्मन्नुपेति । हेऽग्ने ज्मा पृथिवीं तस्यामुपगतो वर्तसे । तथा वेतसे
वज्जुलक उपगतो वर्तसे । तथा नदीष्वामदीजलेष्वपि अवत्तरमतिशयेन रक्ष-
कत्वं यथा भवति तथोपांगतो वर्तसे । तथा त्वमपां पिप्तमसि तेजोऽसि ।

अथ चतुर्थीमाह—

मण्डूकि ताभिरिति । हे मण्डूकि मण्डूकजातीये ताभिः समन-
न्तरोक्ताभिर्ऋग्भिः सहाऽऽगच्छ । सा त्वमिममनुष्ठोयमानं नोऽस्मदीयं
यज्ञं पावकवर्णमग्नित्तमानतेजस्कं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं कृधि कुरु । अथ
पञ्चमीमाह—

पावक आ इति । हे मण्डूकि पावकंऽस्मिन्नग्नौ विषयभूते सति चिन्त-
यन्तौ चिन्वानया कृपा कृपया सामर्थ्येन युक्ता सत्या इहाऽऽगच्छ । त्वया-
गतर्षी सत्यामयमग्निः क्षामन्क्षाम्नि पृथिव्यां रुरुचे दीप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः—
दीप्तो न भानुना । उषःकालसंबन्धिना प्रकाशेन यथा पदार्था दीप्यन्ते तद्वत् ।

अथ षष्ठीमाह—

तूर्बन् यामन्निति । योऽग्निरेतसस्य गमनकुशलस्याश्वस्य यामन्नियामके
रणे युजे तूर्बन् परबलानि हिंसन्निवाऽऽवृणो नु सर्वतो दीप्यते खलु सोऽग्निर-
जरो जरारहितस्तृषाणो न तृष्णायुक्तो न भवति । यथा लोके शीघ्रगमनस्व-
भावमर्थं वामहस्तगतेन खलीनेन दृढं नियम्य रणे प्रवर्तमानः पुरुषः परबलान्

(परिवेचनविकर्षणाद्यभिधानम्)

हिंसन त्वरत एवमयमग्निः पञ्चलति न कदाचिज्जीर्यति, नाप्यसौ तृष्णायुक्तः
किंतु तृप्त इत्यर्थः । अथ सप्तमीमाह—

अग्ने पावकेति । हे पावक शोधक देव द्योतनात्मकाम्ने रोचिषा दीप्ति-
मत्या मन्त्रया श्रद्धया जिह्वया वाचा देवानावक्षि आवह यक्षि यज ।

अथाष्टमीमाह—

स नः पावकेति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमानाम्ने नोऽस्मदर्थं
देवानिह कर्मण्यावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविश्चोपं देवसमीपे प्रापय । एतेरष्ट-
भिर्मन्त्रैः साध्यं विकर्षणं विधत्ते—

“अपां वा एतत्पुण्यं यद्वेतसोऽपारं शरोऽवका वेतसशाखया चावकाभिश्च वि-
कर्षत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति ” [सं० का० ५
प० ४ अ० ४] इति ।

योऽयं वेतसः सोऽयमपां पुष्पस्थानीयोऽप्सु जायमानत्वात् । याश्चावकाः
शैवालाभिधास्ता अपां शरः सारं दध्नो मण्डूमिव । तस्मादेताभ्यामग्निं विक-
र्षेत्, चितेरुपरि नानादिक्षु विविधमेतदुभयमाकर्षेदित्यर्थः । आपो दाहनिवार-
कत्वाच्छान्ताः । अप्संबन्धिना द्रव्यद्वयेन विकर्षणे सति शान्ताभिर्जाग्निरे-
वास्याग्नेः शुचं शमयति ।

पूर्वोक्तद्रव्यद्वयेन सह मण्डूकस्यापि विकर्षणसाधनत्वं विधत्ते—

“ यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतीश्वरो वै तश्च शुचा प्रदहो
मण्डूकेन वि कर्षत्येव वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु
हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

गोमहिषाजादीनां मध्ये यः पशुरिममिष्टकाभिश्चितमग्निं प्रथममधिरूप पावे-
नाऽऽक्रामति तं पशुं संतापेन प्रदग्धुमयमग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात्प्रथमन्तरेण विक-
र्षणं न कुर्यात्किंतु मण्डूकेन कुर्यात् । मण्डूकश्च यागयोग्येषु ग्राम्येऽवारण्येषु च
पशुवनन्तर्भावाल्लोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युपजीव्यो न
भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं संतापेन योजयति ।

तस्मिन्विकर्षणे समुद्रस्य त्वेत्यादीन्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ अष्टाभिर्वि कर्षत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽभिर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं
शमयति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

(परिवेचनाविकर्षणाद्यभिधानम्)

सामान्यतो विहितान्मन्त्रान्विशेषतो विधत्ते—

“ पावकवतीभिरन्वं वै पावकोऽन्ननैवास्य शुचः जमयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति । पावको अस्मभ्यश्शिवो भवेत्येवं पावकशब्दो वास्वक्षु वर्तते ताः पावकवत् इत्यर्थः । ताभिर्विकर्षणीत्यनुवर्तते । पावकस्याऽऽग्नेरन्मन्त्रहेतुत्वादकात्वम् ।

कल्पः—“ अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधि-
हति ” इति । तत्र पथमामाह—

अपामिदमिति । इदं चित्याग्निस्थानमपां न्ययनं नियमेन पाप्तिस्थानं यागद्वाराऽप्यापः प्राप्यन्ते । अत एवापां बहुलत्वात्समुद्रस्य निवेशनं गृह्णस्थानीयम् । तद्रूप हेऽग्ने ते त्वदीया हेतयोऽस्मत्तोऽन्यं विरोधिनं पुरुषं तपन्तु हेश-
यन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शुद्धः शिवः ज्ञान्तश्च भव । अथ द्वितीयामाह—

नमस्ते हरस इति । हेऽग्ने ते तव हरसे रसानां हन्त्रे शोचिषे शोषण-
हेतवे तेजसे नमोऽस्तु । किंच, ते तवार्चिषे पदार्थान्प्रकाशयित्रे तेजसे नमोऽस्तु ।
अन्यमित्यादि पूर्ववत् । एतन्मन्त्रसाध्यादधिरोहणात्पूर्वमुपानत्प्रतिमोचनं विधत्ते—

“ मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्णीं उपानहावुप
मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अग्नेर्दाहकत्वान्मृत्युत्वं प्रसिद्धं, कृष्णाजिनं तु ब्रह्मणो वेदस्य रूपम् । अत
एव दीक्षाप्रकरणे सामान्तायते—“ ऋक्सोमे वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने कृष्णो
रूपं कृत्वाऽपकम्यातिष्ठताम् ” इति । कृष्णाजिननिर्मिते उपानहौ काष्णीं,
तयोः प्रतिमोके सति वेदेनैव मृत्युरन्तर्हितो भवति ।

उपानद्द्वयस्य प्रतिमोकाप्रतिमोकयोर्दोषसंज्ञावादेकस्य एव प्रतिमोकं विधत्ते—
“ अन्तर्मुत्योर्धत्तेऽन्तरन्नाद्यादित्याहुरन्यामुपमुञ्चतेऽन्यां नान्तरेव मृत्योर्धत्तेऽवा-
न्नाद्यः कन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ४] इति ।

उपयोरप्यप्रतिमोकतया मृत्युबाधः । प्रतिमोकेन मृत्योरन्तर्धानं मृत्युरूप-
शाम्भ्यति । अस्ति त्वन्यो दोषः—यथा मृत्योरन्तर्धानमेवमन्नाद्यादप्यन्तर्हितो भव-
तीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतस्तत्परिहारार्थैकामुपानहमुपमुञ्चत इतरां नोपमुञ्चत ।

(परिषेचनविकर्षणायाभिधानम्)

तथा सत्युपमोकेन मृत्योरन्तर्धामं भवति । अनुपमोकेन चास्माद्यं प्राप्नोति ।
उपानुपमोक्तदुर्ध्वं यच्चित्तेरधिरोहणं तदङ्गभूते द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्रे प्रथमार्धस्य
सात्पर्यं दर्शयति—“ नमस्ते हरसे शोषिव इत्याह नमस्कृत्य हि वर्त्तिपास्तनु-
पचरन्ति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

लोके हि योऽतिशयेन वसुमान्भवति तं मृत्या आदौ नमस्कृत्य पश्चादु-
पचरन्ति । ततोऽग्रेरप्यत्र नमस्कारो युक्तः । तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अम्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतय इत्याह यमेव द्वेष्टि तमस्य शुचाऽर्पयति ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

तं द्वेष्ट्यमस्याग्नेः संतापेन योजयति । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहानं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

अपामिदं न्ययनमित्यादिमन्त्रसंख्याविशिष्टमधिरोहणं विधत्ते—

“ द्वाभ्यामधि क्रामति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

तामाग्नेन विनियुक्तौ मन्त्रौ पुनर्विशेषाकारेण विनियुक्ते—

“ अपस्यवर्त्ताभ्यां शान्त्यै ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ४] इति ।

अपामिदमित्येवमप्यशब्दो ययोर्ऋचोस्ते अपस्यवर्त्तौ । ताभ्यामधिरोहणे
सत्यामितापस्य शान्तिर्भवति । कल्पः—“ नृषदे वहिति पञ्चभिरुत्तरवेदिषदग्निं
स्वयमातृणां वा व्याधार्य ” इति । पाठस्तु—

नृषदे वहिति । नृष मनुष्येषु जाठराग्निरूपेण सीदतीति नृषत्, तस्मै वड्ड-
विदत्तम् । वाडवत्तुपेणाप्सु सीदतीत्यप्सुवत् । दावाग्निरूपेण वने सीदतीति
वनसत् । आहवनीयादिरूपेण वह्निषि यज्ञे सीदतीति वह्निषत् । आदित्यरूपेण
स्वर्गे बिन्दते लभत इति तुवर्षित् । एताग्मन्त्रान्विनियुक्ते—

“ नृषदे वहिति व्याधारयति पङ्क्त्याऽऽहुत्या यज्ञमुखमा रभते ” [सं०
का० ५ प० ४ अ० ५] इति ।

पञ्चसंख्योपेतयाऽऽहुत्या यज्ञे मुख्यमङ्गमुपक्रान्तवान्भवति ।

अथ दक्षिणमंसमुत्तरां श्रोणिमित्यादिकं वक्तव्यं विधत्ते—

“ अङ्गया व्याधारयति तस्मादङ्गया पञ्चवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ५] इति ।

(परिषेचनविकर्षणायभिधानम्)

मन्त्रगतं वट्शब्दं प्रशंसति—

“ यद्वट्कुर्याद्यातयामाऽस्य वषट्कारः स्याद्यन् वषट्कुर्याद्वक्षाऽसि यज्ञः
इत्युर्बडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञः
रक्षाऽसि घ्नन्ति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

एतच्च वाक्यं सं ते वायुर्मातरिभा दधात्विति मन्त्रे तस्मै च देवि वषट्स्व
तुभ्यमित्यस्य पदस्य व्याख्यानरूपत्वं ब्राह्मणेनोदाहृत्य सम्यग्विवृतम् ।

कलाः—“ ये देवा देवानामिति द्वाभ्यामनुपरिचारं दध्मा मधुमिश्रेण दध्मं
ग्रमुष्टिनाऽग्निं व्यवोक्षति ” इति । अत्र प्रथमामाह—

ये देवा देवानामिति । द्विविधा देवाः—हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनि-
र्वाहकाः प्राणात्मकाः प्राणापानादयश्च । दीव्यन्तीति व्युत्पत्तिरुभयत्रापि संभवति ।
उभयेऽप्येते यज्ञियाः । तत्रेन्द्रादयो देवा यज्ञेन पूज्यत्वाद्यज्ञियाः । प्राणादयस्तु
यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः । एवं सति यज्ञियानानिन्द्रादीनां देवानां संकन्धिनः
प्राणरूपा ये यज्ञियानां(स्ते) संवत्सरीणि संवत्सरेण साध्यं चित्याभिमानं भजनी-
यमुपासते सेवन्ते प्राणाद्या अहुतादः । हुतं स्वाहाकारेण समर्पितमदन्तीति हुताद्
इन्द्रादयस्तद्विपरीतत्वात्प्राणा अहुतादः । तथाविधा हे प्राणा अस्मिन्यज्ञे हवि-
षोऽस्माभिर्हूयमानस्य मधुनो मधुरस्य [घृतस्य] भागं स्वयं जुह्व्वं मदीयेन
स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वी कुरुत । अथ द्वितीयामाह—

ये देवा देवोऽप्यिति । ये प्राणा देवोऽप्येन्द्रादिष्वप्यापि अविष्ठातृत्वेन देवत्व-
मायन्प्राप्ताः प्राणैरविष्ठिता एवेन्द्रादिविग्रहा व्यवहृन्तीत्यर्थः । किंच ये प्राणा
अस्य ब्रह्मणश्चीयमानस्याग्नेः परिवृढस्य पुरएकारः पुरतो गन्तारो निर्वाहका
इत्यर्थः । न खलु प्राणैर्पिना चीयमानोऽभिर्वीढुं शक्यते । किंच येभ्य ऋते
यान्विना किंचन धाम विशां न पवते न शुद्धं भवति, ते प्राणरूपा देवा दिवो
न दिव्यापि न तिष्ठन्ति, पृथिव्यां न भूभाषावि न तिष्ठन्ति, किं तर्हि स्नुषु पर्वत-
क्षानुसदृशेषु शरीरगतचक्षुरादिगोचकेष्वभित्य वर्तन्ते ।

एतन्मन्त्रद्वयं विनियुक्ते—

“ हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयान्प्रीणाति ये
देवा देवानामिति दध्मा मधुमिश्रेणावोक्षति हुतादश्चैव देवानहुतादश्च यज-

(परिषेचनविकर्षणाद्यभिधानम्)

मानः प्रीणाति ते यजमानं प्रीणन्ति दध्नैव हुतादः प्रीणाति मधुनाऽहुतादो ग्राम्यं वा एतदन्नं यद्वध्यारण्यं मधु यद्वद्भा मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्याकल्यद्ये ”

[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हुताद इन्द्रादयोऽहुतादः प्राणाः । तानुभयानपि देवानयमग्निप्रीण-
यितुमर्हति । अतो मधुमिश्रेण दध्नाऽवोक्षणं कुर्यात् । तेन चोभये प्रीताः
सन्तो यजमानान्पि प्रीणयन्ति । तत्रापीन्द्रादीनां दध्ना प्रीतिः, प्राणानां
मधुना प्रीतिः । किंच, दध्नो ग्राम्यत्वान्मधुनश्चाऽऽरण्यत्वादुभयामवोक्षणे
तत्पुभयमपि संवादितं भवति । अवोक्षणसाधनं पौढदमंमुष्टिं विधत्ते—

“ मुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यो वै मुमुष्टिः सयोमित्वाय ” [सं० का०
५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

गुरुः स्थूलो दमंमुष्टिर्मुमुष्टिः । तस्य प्रजापतिवत्पौढत्वात्प्राजापत्यत्वम् ।
अतस्तेनावोक्षणं सयोनित्वाय भवति । अग्निरपि प्रजापतिनोत्पादितत्वात्प्राजापत्यः ।
तेन समानयोमित्वम् । मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

अवोक्षणकाले परितो भ्रमणं विधत्ते—

“ अनुपरिचारमवोक्षत्युपरिवर्गमेवैनान्प्रीणाति ” [सं० का० ५ प्र० ४
अ० ५] इति ।

अनुपरिचारमनुक्रमेण परितश्चरित्वाऽपरिवर्गमैवाग्न्यवयवेषु कस्यापि वर्जनम्-
कृत्यैवैनामग्न्यवयवान्प्रीणयति ।

कल्पः—“ प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

प्राणदा अपानदा इति । यजमानाय प्राणं ददातीति प्राणदाः । प्राणं
सास्थिरं करोतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वर्चो बलं, वरिवः प्र(पू)जा ।
अभ्यमित्यादि पूर्ववत् ।

प्राणादिदानप्रसक्तिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे—

“ वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्कथ्यते योऽग्निं धिन्वन्नधिक्यमाति
प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते वर्चोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै
वर्चः पशवो वरिवः प्रजाधेव पशूनात्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

यो यजमानोऽग्निचयनकालेऽग्निं विरेह्येष प्राणादिभिर्वियुज्यते । अतः
प्राणादिदानं प्रार्थनीयमिति मन्त्रः प्रवर्तते । तत्र पूर्वभागेऽ(पू) प्राणादिन्स्वात्मांति

(परिषेचनविकर्षणाद्यभिधानम्)

सुस्थितान्करोति । उत्तरभागेन(ण) बलवाचिना वर्चःशब्देन पुत्रपौत्रादि-
रूपाः प्रजा उपलक्षिताः । तासु हि सतीषु व्यवहर्तुं प्रबलत्वात् । पूजावाचिना
वरिवःशब्देन पशव उपलक्षिताः । तेषु सत्सु क्षीरादिसंपत्त्या पूज्यो भवति ।

कल्पः—“ अग्निस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामग्नयेऽनीकवत एकामाहुर्तिं हुत्वा ”
इति । तत्र मथनामाह—

अग्निस्तिग्मेनेति । अयं चीयमानोऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णया ज्वाल-
याऽग्निं राक्षसादिं विश्वं सर्वं विरोधिनं नियन्तन्निभयमयतु । विनाशयत्वित्यर्थः ।
अन्नमदनशीलं बाधकमनिष्टं तदस्यास्तीत्यत्री तं विनाशयतु । किंचायमाग्निर्नोऽ-
स्मदर्थं रयिं धनं वंसते वसितुं संभाजयितुमिच्छतु । अथ द्वितीयामाह—

मैनाऽनीकेनेति । हेऽग्ने स त्वं द्युमदीप्यमानमुतापि च रेवद्धुधनयुक्तं
गृहक्षेत्रादिकं दिदीहि प्रकाशय । कीदृशस्त्वम्, एनाऽनीकेन सुविदत्रोऽनेन
ज्वालासमूहेन सुष्ठु वेदिता, अस्मे देवान्यष्टाऽस्मदर्थं देवानुद्दिश्य यागनिष्पा-
दकः, स्वस्ति विघ्नराहित्यं यथा भवति तथाऽऽयजिष्ठोऽतिशयेन कृत्स्नयागसमा-
प्तिकारी, अदन्वः केनाप्यहिंसितः, गोषा मन्त्रस्य गोप्ता, उतापि च नोऽस्माकं
परस्पा अतिशयेन पालयिता । अत्र विनियोगसंग्रहः—

षष्ठे पञ्चानुवाकाः स्युरग्निशेषस्ततः परे ।

चत्वारो ह्यश्वमेधार्था अशमेति परिषिञ्चति ॥

अश्वंस्ते प्रतिपर्येति समुद्रेत्यग्निमष्टभिः ।

विकर्षेदित्यपां द्वाभ्यामारोहति चितिं नृषत् ॥

व्याघारः पञ्चभिरे दे द्वाभ्यामग्निमवोक्षति ।

प्राणदा अवरुह्याग्निस्तिग्मेनेत्याहुतिद्वयम् ॥

मथमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिरीरि(तिः स्थि)ताः ॥

अत्र मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकमुतैकवा ।

आद्योऽवयव्यसत्त्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥

“ वृद्धकाभिरग्निं चिनुमे ” इति श्रूयते । तत्रेदमाज्जायते—“ मण्डूकनाभिं
विकर्षति । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षति । हिरण्यशकलतहसेनाभिं

(सूक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

प्रोक्षति ॥ इति । शाखाग्रे मण्डूकं बद्ध्वा तेन विकर्षतीत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्तव्ये । कुतः । चित्ताभ्य इष्टकाभ्यः पृथगग्निशब्दार्थस्य कस्यचिदवयविद्रव्यस्याभावादिति चेन्नैवम् । उदाहिताग्निरिष्टकाभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चाग्न्याधारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वम् । तस्मादग्नेरेकत्वास्तच्छेदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

— — —

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

य इ॒मा वि॒श्वा भुव॑नानि जुह॒वृषि॒र्होता॑
निष॒सादा॑ पि॒ता नः॑ । स आ॒शिषा॑ द्रवि॒णमि॒-
च्छ॒मानः॑ परम॒च्छदो॑ वरं आ वि॒वेश । वि॒श्व-
क॑र्मा मन॒सा यद्विहा॑या धा॒ता वि॒धाता॑ पर॒-
मा॑त स॒हकृ॑ । तेषा॑मि॒ष्टानि॑ समि॒षा मद॑स्मि
यत्र॑ सप्त॒र्षीन्पर॑ एक॒माहुः॑ । यो नः॑ पि॒ता
ज॒निता॑ यो वि॒धाता॑ यो नः॑ स॒तो अ॒भ्या सज्ज॑-
जान॑ (१) । यो दे॒वानां॑ नाम॒धा एक॑ ए॒व
त* संप्र॒श्नं भुव॑ना यन्त्य॒न्या । त आ॒ऽयज॑न्त
द्रवि॒ण* सभ॑स्मा ऋष॒यः पूर्वे॑ ज॒रितारो॑ न
भू॒वा । अ॒सूता॑ सू॒ता रज॑सो वि॒माने॒ ये मू॒तानि॑
सम॑कृ॒ण्वभि॒मानि॑ । न तं वि॒दाथ॒ य इदं॑ ज॒जा-
न॒न्यद्यु॒ष्माकम॑न्तरं भ॒दाति॑ । नी॒हारेण॑ प्रा॒-
वृ॒ता ज॑रु॒ष्या चा॒सुत॑र्ष उ॒क्त्यशा॑संश्चरन्ति ।

(सूक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

प॒रो दि॒वा प॒र ए॒ना (२) पृ॒थि॒व्या प॒रो दि॒व-
भि॒रसुरैर्गुहा॒ यत् । कः॑ स्वि॒द्वर्भ॑ प्रथ॒मं द॒ध्र
आपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मगच्छ॑न्त॒ विश्वे॑ । तामि-
द्वर्भ॑ प्रथ॒मं द॒ध्र आपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मगच्छ॑न्त॒
विश्वे॑ । अ॒जस्य॒ नाभा॒वध्येक॑मर्पितं॒ यस्मिन्निदं॑
वि॒श्वं भुव॑म॒मधि॑ श्रितम् । वि॒श्वक॑र्मा ह्यज॒निष्ट
दे॒व आदि॑द्व॒न्धर्वो॑ अ॒भवद्द्वि॒तीयः॑ । तृ॒तीयः
पि॒ता ज॒नितौष॑धीनाम् (३) अ॒पां गर्भं
व्य॑दधात्पुरु॒त्रा । चक्षु॑षः पि॒ता मन॑सा हि
धी॒रो घृ॒तमे॑ने अ॒जन॒न्नम॑माने । यदे॒दन्ता
अ॒दद॑हन्त॒ पूर्वं आदि॑द्यावापृथि॒वी अ॒प्रथे॒-
ताम् । वि॒श्वत॑श्चक्षु॒रुत॑ वि॒श्वतो॑मुखो वि॒श्वतो॑-
हस्त॒ उत॑ वि॒श्वत॑स्पात् । सं बा॒हुभ्यां॑ नम॒ति
सं प॒तत्रै॒द्यावापृ॑थि॒वी ज॒नय॑न्दे॒व एकः॑ । किं॑
स्वि॒दासी॑दाधि॒ष्ठान॑मा॒रम्भ॑णं क॒तम॑तिस्वि॒त्किमा॑-
सति॒ । यदी॒ भूमिं॑ ज॒नय॑न् (४) वि॒श्वक॑र्मा
वि॒द्यामौ॒र्णोऽम॑हिना वि॒श्वच॑क्षाः । किं॑स्वि॒द्वनं॑
क॒ उ॒ स वृ॒क्ष आसी॑द्यतो॒ द्यावापृ॑थि॒वी नि॒ष्ट-
तक्षुः॑ । मनी॑षिणो॒ मन॑सा पृच्छते॒दु तद्य॑दध्य-
ति॒ष्ठद्भुव॑नानि धा॒रय॑न् । या ते धा॒मानि॑ प॒र-
मा॒णि षाऽव॑मा या म॒ध्यमा॑ वि॒श्वक॑र्म॒जुते॑मा ।
शि॒क्षा सखि॑भ्यो ह॒विषि॑ स्वधा॒वः स्वयं॑
य॒जस्व॑ त॒नुवं ज॑षाणः । वाच॑स्पतिं वि॒श्वक॑र्मा-

(सूक्ताभ्यां होमामिधानम्)

णभूतये (५) मनोयुजं वाजे अद्या हुवेम ।
 स नो नेदिष्ठा हवमानि जोषते विश्वशंभूरवसे
 साधुकर्मा । विश्वकर्मन्हविषा वावुधानः स्वयं
 यजस्व तनुवं जुषाणः । मुह्यन्त्वन्ये अभितः
 सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ।
 विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणो-
 रवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो
 विहव्यो यथाऽसत् । समुद्राय वयुनाय सि-
 न्धूनां पतये नमः । नदीनां सर्वासां पित्रे
 जुहुता विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यं हविः(६)॥

(जणानैनौषधीनां भूमिं जनयन्नृतये नमो नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके परिषेचनादिकमुक्तम् । अथ द्वितीयानुवाके सूक्ताभ्यां होमा
 ऋचन्ते । कल्पः—“ षोडशगृहीतेन सूचं पूरयित्वा वैश्वकर्मणानि जुहोति य इमा
 विश्वा भुवनानि जुह्वन्वक्षुषः पिता मनसा हि धीर इति नानासूक्ताभ्यां द्वे
 आहुती यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुष्येतेत्येकैकं तस्येत्युक्तम् ” इति ।

तत्र प्रथमसूक्ते प्रथमामृचमाह—य इमा विश्वेति ।

यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्प्रलयकाले पृथिव्यादी-
 निमान्सर्वाल्लोकान्स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन्नुपरितीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता
 संतारेहोमेकर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद् स्वयं स्थितवान्, प्रलय-
 काले प्राप्ते सति सर्वाल्लोकान्संहत्यास्माकमपि संहतां पुनः स्रष्टा च तन्त-

(सूक्तान्यां होमाभिधानम्)

वेङ्गोऽयं परमेश्वरः स्वयमेक एवाऽऽसीत् । अत एव सर्वा अप्युपनिषद् एव-
माहुः—“ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नाम्बर्त्तिकचन मिषत्सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् ” इत्याद्याः । स तादृशः परमेश्वर आशिषा
बहु स्या प्रजायेयेत्येव रूपया पुनःसिन्धुक्षया द्रविणमिच्छमानो धनोपलक्षितं
जगन्मोगमपेक्षमाणः परमच्छदः परमं स्वकीयमेवाद्देवीयं^१ परमार्थरूपमावृण्वन्धरे
स्वेन सृष्टे शरीरमध्यवर्तिनि पुण्डरीकस्थान आविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः ।
एतच्च सर्वमुपनिषद्याम्नातम्—“ सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽ-
ब्रूयत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । न त्सृष्ट्वा । तदेवा-
नुपाविशत् ” इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहर्माः । अथ द्वितीयासृचमाह—

विश्वकर्मा मनमेति । विश्वविद्ययाणि कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहाररूपाणि
यस्यासौ विश्वकर्मा । तस्य च तेषु कर्मेषु सत्यत्वादय एव साधनं सत्यसंकल्प-
त्वात् । यद्यस्मादयं मनसा संकल्पमात्रेण विश्वकर्मा तस्माद्भाता विधाता विहाया
इति शोच्यते । भातोत्पादकः । विधाता पोषकः । विशेषेण जहाति परित्यजतीति ।
विहायाः । संहर्तृत्यर्थः । उतापि चात एव परमा परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः सम्य-
क्प्रवर्त्ततीति संहकसर्वज्ञ इत्यर्थः । अत्र यस्मिन्परे परस्मिन्मीश्वर सप्तर्षीनिकमाहुः,
व एते मरीच्यत्रिप्रमुखाः सप्तर्षयो विविधा दृश्यन्ते ते सर्वे सृष्टेः प्राक्पर-
स्मिन्नेकीभूता इति वेदान्तपारगा आहुः । स च परमेश्वरस्तेषां सप्तर्षिप्रभृती-
नामिष्टान्मपेक्षितानि स्थानान्तीषा स्वेच्छामात्रेण संपादयतीति । तेन च ते मह-
र्षयो हृष्यन्ति । अथ तृतीयासृचमाह—

यो नः पितेति । यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालयिता न केवलं पालक
उत्पादकोऽपि । किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचन, यो विधाता सर्वस्य
जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा नोऽस्माकमुपमानां सद्बर्तमानमिदं भोग्यजातं सतो
जजान तदेव सोम्येति श्रुत्युक्तात्स्वस्वरूपादुत्पादयामास । यश्च विश्वकर्मा देवानां
नामधाः स्वयमेव सर्वदेवरूपेणाऽऽविर्भूयेन्द्रामित्रादिदेवतानामानि धारयति । अत
एवान्पत्राऽऽज्ञातम्—“ इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरु-
त्मान् । एकं साक्षिमा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वाममाहुः ” इति । अत
एव बहूनां देवानां नामानि धारयन्नपि वस्तुतः स्वयमेक एव, तं विश्वकर्माणं

(सुक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

परमेश्वरस्या भुवने तस्मादभ्यामि तृष्टानि सर्वाणि भुवनानि संपन्नं यथा
भवति तथा यन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । एकीभावयुक्ते प्रलये क
हंशरः कानि भुवनानीत्येवं प्रश्नः संप्रधारणं प्रवर्तते । विमागाभावेन श्रुत्यनभि-
ज्ञांशुमशक्यत्वात् । अथ चतुर्थीभूषमाह—

त आऽयजन्तेति । पूर्वोदाहृतेन विश्वकर्मेणा प्रथममुत्पादिता ये सृष्टार
भूतानि भूतानि सर्वांनेतान्पाणिनः समकुण्डस्तस्यगुत्पादितवन्तः, ते पूर्वं सृष्टा-
रोऽस्ये तृष्टाय जगते त्रिविधं धनरूपं भोग्यजातं समायजन्त तस्यकर्तृत्वादित-
वन्तः । कीदृशास्ते, ऋषयोऽतीन्द्रियवृष्टारः । सर्वज्ञा इत्यर्थः । भूना जारितारो
न भूम्ना स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचिदपि जीर्णानि भवन्ति । कीदृशानि भूतानि,
असूतास्तुमिः प्राणैरीरितानि प्राणयुक्तानीत्यर्थः । तथा रजसो विमाने सूतां
रज्ज्नात्मकस्य विशेषेण प्रमितौ स्वस्वकर्मभिः सुष्ठु पेरितानि । अथ पञ्चमी-
भूषमाह—

न तं विदायेति । यो विश्वकर्मेण जजानोत्पादितवर्तं विश्वकर्माणं न
विदाथ तेन सृष्टा ह जीवा युवं न जानाथ । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्येवं
सर्वेऽपि वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति पशुञ्चेत तदस्तत् । न संहंपत्य-
वगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य, किंतु युष्माकमहंपत्यवगम्यादति-
रिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं भवति विद्यते । तथाऽपि जीवरूपवत्कृतो न
जानीम इति चेत् । नीहारेण प्रावृता भवन्तो नीहारसदृशेमाज्ञानेनाऽऽवृत्त्वा
जानन्ति । यथा नीहारो नात्यन्तमसन् । दृष्टेरावरकत्वात् । नाप्यत्यन्तं सन् ।
काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण संबन्धयोग्यत्वात् । एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वर-
वत्त्वावरकत्वात् । नापि सद्भाषमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन
भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृता । न केवलं तत्त्वं [न जानन्तः] किंतु जल्प्या
च देवोऽहं मनुष्योऽहं ममेदं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनपराधः । किंचासुतपः, असुतु
तुष्यन्तीत्यसुतपः, केनापि प्रकारेण प्राणान्पोषयित्वा तावत्तैव तृप्यन्ति भवन्तो
न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारायेतुं प्रवर्तन्ते । न केवलमिह लोके भोगमात्रतृप्तिः
किंतुकथशासः परलोकेऽपि भोगं संपादयितुं नानाविधेषु यज्ञेषूक्त्यानि शास्त्राणि
शंसन्तीत्युक्त्यशासः । तादृशा भूत्वा भवन्तश्चरन्ति, ऐहिकामुष्मिकभोगे सर्वदा
प्रवर्तन्ते । तस्मादज्ञानमिच्छाज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ।

(सूक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

अथ षष्ठीमृचमाह—

परो दिवेति । यदीश्वरतत्त्वं गुहा इदमण्डरीके मूढं दिवा परो घृतो-
कादपि दूरे तिष्ठति, एना पृथिव्या परोऽस्याः पृथिव्या अपि दूरे तिष्ठति,
देवेभिरसुरैः परो देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च दूरे तिष्ठति । तकारान्तः परःशब्दो दूरवाची ।
दूरत्वं नाम विलक्षणत्वम् । सर्वजगद्विलक्षणत्वाद्गुरुशास्त्रमुत्तेशायत इत्यर्थः ।
किञ्च यत्र यस्मिन्गर्भे विश्वे सर्वेऽपि देवाः समगच्छन्त संगताः संभूय वर्तन्ते,
तं कंस्विद्गर्भमापः प्रथमं दध्ने । अग्निः पूर्वं ध्रुवे गर्भे देवमनुष्यादयः सर्वे
प्राणिनो वर्तन्त इत्येवं शास्त्रप्रसिद्धिः । सोऽपि गर्भः क इति न ज्ञायते । यदा
स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो न ज्ञातस्तदाऽत्यन्तसूक्ष्मतत्त्वं न ज्ञायत इति किञ्च
वक्तव्यमित्यभिप्रायः । अथ सप्तमीमृचमाह—

तमिदं प्रथममिति । इदानीं गुरुशास्त्रानुशासनोपेतोऽपि पुरुषेषु विद्यमानस्तु-
तिरनयाऽभिधीयते—यत्र यस्मिन्ब्रह्माण्डगर्भे विश्वे देवाः समगच्छन्त तमिदमेव
गर्भमापः प्रथमं दध्ने धृतवत्यः । तद्व्याकरणप्रकार एव स्पष्टी क्रियते—अजस्रं
जम्परादितस्य परमेश्वरतत्त्वस्य नामौ नाभिस्थानीये स्वरूपमभ्य एकं किञ्चिद्बी-
जमभ्यर्पितमाधिकत्वेन स्थापितं यस्मिन्बीज इदं विश्वं सर्वमपि भुवनमभिभूतम-
धिकत्वेन स्थापितं तद्वीजमर्पितम् । तथा च स्मर्यते—

अप एव सप्तर्जाऽऽदौ तासु वीर्यमवाप्तुजत् ।

तदण्डमभवज्जैमं कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥ इति ।

अथाष्टमीमृचमाह—

विश्वकर्मेति । ब्रह्माण्डगतानामुत्पत्तिरुच्यते—अण्डमभ्यै प्रथमं विश्वकर्मा
देवतियंगादिविश्वमेदस्य कर्ता सत्यलोकनिवासी चतुर्मुखो देवोऽजनिष्ठोत्पन्नः ।
आदिदनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वोऽभवदुत्पन्नः । तत ऊर्ध्वमोषधीनां
पिता पालको जनितोऽत्पादकः सोमः पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् । तदे-
वमर्षा गर्भे ब्रह्माण्डं परमेश्वरः पुरुषा व्यदधादुद्बुधा व्यक्तं कृतवान् । इत्थमेकं
सूक्तं समाप्तम् । अथ द्वितीयसूक्ते प्रथमामृचमाह—

चक्षुषः पितेति । चक्षुषश्चक्षुरादेः प्राणसमुदायस्य पितृत्वात्पादको धीरो
धैर्यवान् । मनसा स्वेच्छया घृतं घृतवत्प्राणिनामुपभोगसाधनभूते एने घावापू-

+ अत्र सर्वपुस्तकेषु 'जनिता य उऽत्पादकः' इति पाठो वर्तते । स न सुक्तः ।

थिव्यौ परस्पराभ्युक्त्येन नञ्जमाने तमनेपेते अजनदुत्पादितवान् । यदेद्यदैव
पूर्वं प्रथमा अन्ता अननयुक्ताश्चेष्टावन्तश्चक्षुरादिप्राणा अददं हन्त दृढा अभवन् ।
आदिदनन्तरमेव द्यावापृथिवी अपथेतां द्यावापृथिव्यौ विस्तृते अभूताम् । अथ
द्वितीयामुचमाह—

विश्वतश्चक्षुरिति । चक्षुरादिप्राणानां द्यावापृथिव्योभ्योत्पत्तेरुर्ध्वं विश्वरूप-
धरः परमेश्वर एवं भासते । कथमिति तदुच्यते—विश्वतः सर्वतश्चक्षुंषि यस्यासौ
विश्वतश्चक्षुः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी ते तदु-
पाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्रास्य चक्षुंषि संपद्यन्ते । एवं मुखहस्तपादेष्वपि
योजनीयम् । स तादृश एको देवो द्यावापृथिवी जनयन्बाहुभ्यां बाहुस्थानी-
याभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां संनमति जगत्सर्वं सम्यङ् नतं स्वाधीनं
करोति । तथा पतनैः पतनशीलैरनित्यैः पञ्चभूतैरुपादानकारणैः संनमति
जगत्स्वाधीनं करोति । अथ तृतीयामुचमाह—

किं स्विदासीदिति । लोके हि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किञ्चि-
त्स्थानमधिष्ठाय मुद्गव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणसाधनैर्वटं निष्पादयति । ईश्वरस्य
निरपेक्षत्वात्सर्वमत्राऽऽक्षिप्यते—द्यावापृथिव्योरुत्पादनवेष्टायामिदं विधानं नि-
ष्पादयित्वा किंस्विदासीत्किं नामाप्नुत किञ्चिदित्यर्थः । तथाऽऽरम्भणं कतमस्वि-
त्किमासीत् । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं, तदपि कतमन्नेवेत् । नहि
द्यावापृथिव्यौ जनयितुं समर्थं किञ्चिदुपादानं संभवति । तथा दण्डचक्रादि-
नानिमित्तमपि किमासीत् किञ्चित्संभवतीत्यर्थः । विश्वचक्षाः सर्ववृक्षा विश्व-
कर्मा यदि यस्मिन्काले भूमिं मूलोकं जनयन् दत्तं तस्मिन्काले हि महिना
महिभैव साधनान्तरं विनैव विशेषेण द्यामौर्गोत्सृष्ट्वा द्यावापृथिव्यावाच्छादि-
तवान् । अचिन्त्यशक्तिरयं परमेश्वरः । अथ चतुर्थामुचमाह—

किं स्विद्वनमिति । लोके हि मोढं पासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्पौदे
वने कञ्चिन्महान्तं वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना कण्ठैः पासादमुच्चैस्तरं संपादयति ।
इह तु परमेश्वरो जगत्सृष्टिं यतो यस्मादनाद्यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी विश्वत-
श्चक्षुस्तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवांस्तद्वनं किंस्वित्किनाम स्यात् किञ्चिच्च-
द्वयं संभवति । तथा क उ स वृक्षस्तादृशः स मोढवृक्षोऽपि कः स्यात् कश्चि-

(सूक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

स्तम्भवति । हे मनीषिणो विद्वांसो मनसा स्वकीयेन विचिन्त्य पृच्छतेदिदं सर्वं पृच्छतैव । किंचेश्वरो भुवनानि धारयन्त्यदभ्यातिष्ठद्यत्स्थानमभिष्ठितवांस्तदपि सर्वथा पृच्छत । एतस्य पञ्चस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे सूक्तप्रपाठके ब्रह्म वमं ब्रह्म स वृक्ष आसीदित्येतस्यामृच्यज्जातम् । स्वरूपव्यतिरिक्तवस्त्वादिनिरपेक्षत्वमेवास्योत्तरस्याभिप्रायः । अतोऽत्रापि किंस्विद्वनमित्याद्याक्षेपपरत्वेनैव योजितम् । पृच्छतेदित्यस्याप्ययमभिप्रायः—भवद्भिः पृष्ठेऽपि निरपेक्षत्वमेवाभिज्ञा वदिष्यन्तीति । अथ पञ्चमीमृचमाह—

या ते धामानीति । हे विश्वकर्मस्ते त्वदीयानि परमाणि यानि धामान्युत्कृष्टानि सन्ति, यानि मध्यमान्यवमानि च धामानि स्थानानि सन्ति, तानीमानि सर्वाणि स्थानानि सखिभ्यः सखिवत्प्रियेभ्यो हविषि हविष्प्रदाननिमित्तं शिक्षोपदिश । हे स्वधावः स्वधोपलक्षितहाविलक्षणाञ्चवन्विश्वकर्मस्तनुवं जुषाणो यजमानशरीरं सेवमानः स्वयं यजस्व त्वदनुग्रहमन्तरेण को वाऽन्यो यष्टुं शक्त इत्यर्थः । अथ षष्ठीमृचमाह—

वाचस्पतिमिति । विश्वकर्माणं परमेश्वरमद्यास्मिन्दिने वाजेऽन्ने निमित्तभूते सति ऊतये भक्षणाय हुवेमाऽऽह्वयाम । कीदृशं विश्वकर्माणम्, वाचस्पतिमन्त्ररूपाया वाचः पालकं कर्मण्यस्मन्मनसो योजयितारम् । स विश्वकर्माणोऽस्मदीयानि नेदिष्ठान्यत्यन्तसमीपवर्तीनि हवनानि हवींष्याह्वानानि वा जोषते सेवते । किमर्थम्, अवसेऽस्मानवितुं राक्षितुम् । कीदृशः सः, विश्वशंभूः सर्वस्मिञ्छगति सुखस्य भावयिता साधुकर्माऽरमदनुकूलत्वापारवान् ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

विश्वकर्ममिति । हे विश्वकर्मन्मदीयेन हविषा धावुधानोऽविशवेन बध्मानस्तु जुषाणः शरीरं स्वीकुर्वाणः स्वयं यजस्व, अस्मत्तोऽन्ये सपत्ना इह कर्मणि दुषन्तु भ्रान्ता भवन्तु । अस्माकं तु मघवाऽन्नयुक्तः सूरिर्विद्वान्पुत्रोऽस्तु ।

अथाष्टमीमृचमाह—

विश्वकर्मन्हविषेति । हे विश्वकर्मन्मदीयेन हविषा त्वं बध्नेन बध्मं यजमानं आतारमन्येषां रक्षकमिन्द्रं परमैश्वर्योपेतमवध्यं केनापि हितितुमशक्यमकुजोः कुरु । तस्मै यजमानाय पूर्वीर्विशो वृक्षया वितत्यमानाः प्रजाः समनमन्तु सम्यक्कृमता एतदधीना भवन्तु । अयं यजमान उग्रस्तीव्रशक्तिः सन्केनाप्यभिभूतो विश्वो विविधज्ञानयोग्यो यथाऽस्तद्यथा भवति तथा कुरु ।

२०२६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्ड—
(सूक्ताभ्यां होमाभिधानम्)

कल्पः—“ यद्येनमुदकेऽभिविन्देदुदकाञ्जलिमादाय समुद्राय वयुनायेत्यप्सु जुहुयादिति अयज्ञसंयुक्तः कल्पः ” इति । पाठस्तु—

समुद्रायेति । यो विश्वकर्मा समुद्ररूपेणावतीर्णस्तस्मै समुद्राय नमोऽस्तु । कीदृशाय, वयुनाय कान्ताय सिन्धूनां पतये स्यन्दमानानां भर्त्रे । समुद्राकारेण भर्ता विश्वकर्माकारेण सर्वासां नदीनां पितोत्पादकः । तादृशाय विश्वकर्मणे हे ऋत्विग्यजमाना विश्वाऽहा सर्वाण्यहानि निरन्तरमित्यर्थः । अमर्त्यमबिनश्वरं हविर्जुहुत । अग्निस्तिग्मेनेति मन्त्रद्वयेन ‘ य इमा विश्वा ’ इति सूक्तद्वयेन च साध्यं होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरासीनात्स एतामग्नयेऽनीकवत आहुतिं पश्यतामजुहोतस्याग्निरनीकवाग्भस्वेन भागधेयेन प्रीतिः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यत ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

इन्द्रो यदा वृत्रं वज्रेण प्रहतवांस्तदा वज्रप्रहतः स वृत्र आसुरमायया सहसा षोडश सर्पाकाराणि शरीराणि स्वी चकार । स्वीकृत्य च भोगशब्दाभिधेयैस्तैः सर्पाकारशरीरैस्तमिन्द्रं हस्तपादाद्यवयवेषु बहुधाऽसिनाद्धमक्ष, तदानीमिन्द्रः प्रतीकारं विचार्यानीकेन सैन्येन युक्ताग्रामाय एतामग्निस्तिग्मेनेति मन्त्रद्वयेन साध्यामाहुतिं दृष्ट्वा हुतवान् । ततः सोऽग्निरनीकवांस्तुतो वृत्रस्य षोडश सर्पाकाराणि शरीराण्यदहत् । तत ऊर्ध्वमिन्द्रो य इमा विश्वेति सूक्तद्वयसाध्येन वैश्वकर्मणहोमेन वृत्रवधजन्यात्पाप्मनो निर्मुक्तः । इदानीं तदुभयं विधत्ते—

“ यदग्नयेऽनीकवत आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवाग्भस्वेन भागधेयेन प्रीतिः पाप्मानमपि दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

रोगादिरूपदृष्टबाधहेतोः पापस्यानीकवत आहुत्या दाहः । पारलौकिकान्तरकहेतोः पापाद्वैश्वकर्मणहोमेन निर्मोकः ।

तत्रेदं चिन्त्यते—किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रतिमन्त्रं पृथक्कार्यं, किंवा सूक्तद्वयं सहोच्चार्य सरुदनुष्ठेयः, आहोस्विदेकैकं सूक्तमुच्चार्यानुष्ठेय इति । तथाऽऽद्यं पक्षद्वयं शाखान्तरगतत्वेनाङ्गी करोति—

“ यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहुयादिरमेव पाप्मनो

(अग्निप्रणयनाभिधानम्)

निर्मुच्यते यं कामयेत ताजकपाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुष्ठुत्य जुहु-
वात्ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्त-
बोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ५] इति ।

एकैकमन्त्रहोमेन शनैः शनैः पापनिर्मोको भवति । सर्वसूक्तहोमेन तु तदा-
नीमेव पापनिर्मोकः । पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक्संपादितं भवति । अपि
च सूक्तद्वित्वं यजमानस्य प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयानि-
त्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

य इमा चक्षुषो द्वाभ्यां सूक्ताभ्यामाहुविष्टयम् ।

समुपेति जले होमो मन्त्राः सप्तदशोरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठ्यपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयामे घृतेनाऽऽहुत । राय-
स्पोषेण सꣳ सृज प्रजया च धनेन च ।
इन्द्रेण प्रतरां कृधि सजातानामसदृशी । समेनं
वर्धसा सृज देवेभ्यो भागधा असत् । यस्य
कुर्मो हविर्गृहे तममे वर्धया त्वम् । तस्मै देवा
अधि ब्रह्मयं च ब्रह्मणस्पतिः । उदु त्वा विश्वे
देवाः (१) अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
शिवत्तमः सुप्रतीकां विभावसुः । पञ्च दिशो
दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामर्तिं दुर्मतिं बाध-
मानाः । रायस्पोषे यज्ञपतिमामर्जन्तीः ।

रा॒व॒स्पोषे॒ अ॒धि य॒ज्ञो अ॒स्थात्समि॒द्धे अ॒ग्ना-
व॒धि मा॒महा॒नः । उ॒क्थ॒प॒त्र ई॒ड्यो गृ॒भीत॒स्त॒प्तं
ष॒र्म प॒रिगृ॒ह्याष॒जन्त । ऊ॒र्जा य॒द्यज्ञ॒मश॑मन्त
दे॒वा दे॒व्याय॒ ध॒त्रे जो॒ष्ट्रे । दे॒व॒श्रीः श्री॒मणाः
श॒त॒प॒याः (२) प॒रिगृ॒ह्य दे॒वा य॒ज्ञमा॑यन् ।
सूर्य॑र॒श्मिर्ह॑रि॒केशः॒ पुर॒स्ता॒त्सा॒विता॒ ज्योति॑रुद॒-
या॒ अ॒ज॒स्रम् । तस्य॑ पू॒षा प्र॒स॒वं या॑ति दे॒वः
संप॑श्य॒न्वि॒श्वा भु॒व॒नानि॒ गो॒पाः । दे॒वा दे॒वेभ्यो॑
अ॒ध्व॒र्य॒न्तो अ॒स्थुर्वी॒व॒ श॑मि॒त्रे श॑मि॒ता य॒ज-
धै । तुरी॑यो य॒ज्ञो य॒त्र ह॒व्यमे॑ति॒ ततः॑ पा॒व॒का
आ॒शि॒षो नो॑ जुषन्ताम् । वि॒मान॑ ए॒ष दि॒वो
म॒र्ष्य आ॒स्त आ॒पाप्रि॒वान्रोद॑सी अ॒न्त॒रिक्ष॑म् ।
स वि॒श्वाची॑रामि (३) च॒ष्टे घृ॒ताची॑रन्तरा
पूर्व॑म॒परं॑ च के॒तुम् । उ॒क्षा सं॒मु॒द्रो अ॒रुणः॑
सु॒पर्णः॑ पू॒र्वस्य॒ योनिं॑ पि॒तुरा॒ वि॒वेश । म॒ध्ये
दि॒वो नि॒हितः॒ पृश्नि॑र॒श्मा वि॒ च॒क्रमे॒ रज॑सः
पा॒त्यन्तौ । इ॒न्द्रं वि॒श्वा अ॒वीवृ॑धन्त॒सु॒द्रव्यं॑ च॒सं
गि॒रः । र॒थीत॑म॒ रथी॑नां वा॒जाना॑ स॒त्प॒तिं
प॒तिम् । सु॒म॒ह्य॒ज्ञो दे॒वा आ॒ च व॑क्ष॒द्यक्ष॑द॒-
मि॒र्दे॒वो दे॒वा आ॒ च व॑क्ष॒तु । वा॒जस्य॑ मा
प्र॒स॒वेनो॑द्ग्रा॒भेणो॑द्ग्र॒भीत् । अथा॑ स॒प॒त्ना
इ॒न्द्रो मे॑ नि॒ग्रा॒भेणा॑ध॒रा अ॒कः । उ॒द्ग्रा॒भं च॑
नि॒ग्रा॒भं च॒ ब्र॒ह्म दे॒वा अ॒वीवृ॑धन् । अथा॑ स॒प॒-
त्मानि॑न्द्रा॒मी मे॑ वि॒षुची॑ना॒न्व्यस्य॑ताम् (४) ॥

(अग्निपणयनाभिधानम्)

(विश्वे देवाः शतपथा अभि वाजस्य षड्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके वैश्वकर्मणहोमोऽभिर्हृतः । अथ तृतीयेऽग्निपणयनमुच्यते ।

कल्पः—“ उदेनमुत्तरां नयेति तिसृभिरौदुम्बरीः समिधो घृतोषितास्तिस्त्र
आधाय पञ्चबन्धवदग्निं प्रणयति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

उदेनमुत्तरामिति । घृतेन द्रव्येणाऽऽहुत सर्वतो हूयमान हेऽग्न एनं यजमा-
नमुत्तरामत्युत्कृष्टमैश्वर्यं प्रत्युन्नयोत्कर्षेण धापय । शीघ्रं प्रापयेत्यर्थः । उत्कृष्टमैश्व-
र्यमेव प्रपञ्च्यते—रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या संसृज संयोजय । तथा प्रजया
पुत्रपौत्रादिरूपया धनेन च गवाश्चादिरूपेण संसृज । अथ द्वितीयामाह—

इन्द्रेमं प्रतरामिति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताग्न इमं यजमानं प्रतरां कृधि,
अतिशयेन प्रकृष्टं कुरु । तदेव प्रकृष्टत्वं विशदी क्रियते—सजातानां सहोत्पन्ना-
नां ज्ञातीनां वश्यसन्निधमनसमर्थो भवतु । किंचैनं वर्चसा बलेन संसृज । अयं
यजमानो देवेभ्यो भागधा असद्यज्ञेषु भागपदो भवतु । अथ तृतीयामाह—

यस्य कुर्मो हविरिति । वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः,
हेऽग्ने त्वं तं यजमानं वर्धय । देवाश्च तस्मै यजमानायाधिब्रवन्त्यं यजमानः
सर्वेभ्योऽधिक इति ब्रुवन्तु । अयं च यजमानो ब्रह्मणस्पतिर्वैदिकस्य कर्मणः
पालको भवतु । तानेताम्बन्वान्विनियुक्ते—

“ उदेनमुत्तरां नयेति समिध आ दधाति यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव
तत् ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

यथा लोके दूरदेशे ग्रामान्तरवर्तिनं प्रति यते गच्छते पुरुषायावसं मार्ग-
रक्षाकरं पाथेयं संपादयति, तत्समिदाधानं प्रणेष्ट्यमाणा[या]ग्नेय तादृगेव भवति ।

समित्संख्यां विधत्ते—“ तिस्र आ दधाति त्रिवृद्धा अभिर्यावानेवाग्निस्तस्मै
भागधेयं करोति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

आहवनीयादिभेदेन त्रिगुणत्वम् । तमिदृश्व्यं विधत्ते—“औदुम्बरीभिर्वन्तसूग्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्निमुद्यम्य ” इति । पाठस्तु—

उदु त्वा विश्व इति । हेऽग्ने विश्वे सर्वेऽपि देवाः पाणरूपाभित्तिभि-
रुद्यमनकुशलाभिरिन्द्रियवृत्तिभिरुदु ऊर्जमेव त्वा भरन्तु धारयन्तु । स त्वं
मोऽस्माकं शिवतमः शान्ततमः सुपतीकः सुमुखो विभावसुः प्रभविता वासयिता
च भव ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे विश्वदेवशब्दार्थं दर्शयति—“ उदु त्वा विश्वे देवा
इत्याह पाणा वै विश्वे देवाः पाणरेवैनमुद्यच्छते ” [सं० का० ५ प० ४
अ० ६] इति । ईव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति देवाः पाणाः ।

द्वितीयपादेऽग्न्यादिशब्दान्परित्यज्य चित्तिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं सम-
र्धयति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ६] इति ।

चित्तिशब्देन + चित्तिमात्रगतेन चित्तमभिप्रेतकार्यं सूच्यते । तथा सति
यस्मै कार्यायेदमुद्यमनं तेनैव कार्येणैवमग्निं समृद्धं करोषि ।

कल्पः—“ पञ्च दिशो दैवीरिति पञ्चभिर्हरत्याग्नीधात् ” इति । तत्र प्रथमपन्नाह—

पञ्च दिशो दैवीरिति । इमाः प्राच्यादयः पञ्च दिशो दैवीरिन्द्रियमादीनां
देवानां संबन्धिन्यो दैवीः स्वयमपि देवतारूपा अप्रतिमस्मदीयं प्रज्ञामान्द्यं दुर्मतिं
दुष्टां पापविषयां बुद्धिं चापबाधमाना विनाशयन्त्यो रायस्पोषे धनसमृद्धौ यज्ञ-
पतिं यजमानमा समन्तात्सेवमाना इमं यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । अथ द्वितीयामाह—

रायस्पोषे अधीति । अयं यज्ञो रायस्पोषे धनसमृद्धावध्यस्थादधिकमव-
स्थितः सन्तर्बदा धनपुष्टिं ददातीत्यर्थः । कीदृशो यज्ञः, तमिद्धे सम्पन्नपञ्च-
लितेऽग्रावाधि मामहानोऽधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः, उक्थपत्र उक्थानि गस्त्राणि
पत्रं वाहनं यस्यात्तावुक्थपत्रः, ईड्यः स्तुत्यः, गृभीत ऋतिवग्यजमानैः परि-
गृहीतः । ते च तप्तं प्रज्वलितं घर्ममग्निं परिगृह्णायजन्तं सर्वदा यजन्ति । अथ
तृतीयामाह—

+ स्व. पुस्तकटिप्पण्यां ‘ चित्तिमन्त्रगतेनेति पाठो भवितुं युक्तः ’ इति वर्तते ।

१ स्व. च. इत्युत्थमु° । २ स्व. च. क. च. चित्तमा° । ३ स्व. च. दात्वित्य° ।
४ स्व. च. °न्त य° ।

(अग्निप्रणयनाभिधानम्)

ऊर्जा यद्यज्ञमिति । देवा दीव्यन्तो व्यवहरन्त ऋत्विग्यजमाना धर्वादि-
विशेषणैर्विशेषितायामये यद्यस्मिन्काल ऊर्जा हविःस्वरूपेणान्नेन यज्ञपशमन्त
शान्तं तुष्टिहेतुमकुर्वन् । कीदृशायामये, दैव्याय-देवानां हिताय, वर्षे यागद्वारा
जमतो धारयित्रे, जोष्ट्रेऽस्माभिर्दयमानस्य हविषः सेवित्रे । तस्मिन्कालेऽयमाग्नि-
रीदृशो भवति । कीदृश इति तदुच्यते—देवश्रीर्देवानेव श्रयानि हविर्बहनेनेति
देवश्रीः । श्रीमणाः श्रयते सेवत इति श्रीयजमानस्तस्मिन्ननुग्रहरूपं मनो य-
स्यासौ श्रीमणाः शतपयाः शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्यासौ शत-
पयाः । तादृशमग्निं परिगृह्य देवा ऋत्विग्यजमानाय इमं यज्ञमायन्माप्नुवन्त्यनु-
तिष्ठन्तीत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

सूर्यरश्मिरिति । दारिद्र्यं हरतीति हरिर्हिरण्यं, हिरण्यवर्णाः केशस्थान-
नीयाः शिखा यस्यासौ हरिकेशोऽग्निः । स च सूर्यरश्मिर्भूत्वा सविता प्राणिनां
तत्तद्व्यवहारेषु प्रेरको ज्योतिर्मण्डलरूपः सन्पूर्वस्यां दिश्यजस्रं प्रतिदिनमुदयानु-
देति । यस्मिन्नुदये सति पूषा पोषकः स देवस्तस्य प्रसवं जगतः प्रेरणं याति
प्राप्नोति । कीदृशो देवः, गोपा रक्षकः । किं कुर्वन्, विश्वा भुवमानि संप-
श्यन्सर्वाल्लोकानवलोकयन् । अथ पञ्चमीमाह—

देवा देवेभ्य इति । पशुबन्वरूपो यज्ञश्चतुर्भागः । तत्रोपकारणान्तः
प्रथमः । उपाकृतस्य शान्नित्रदेशे स्थितिर्द्वितीयः । यागार्थं यत्संस्कारं करोति
स तृतीयः । हविष्प्रदानान्तश्चतुर्थः । तदिदं भागचतुष्टयं क्रमेणावाभिधीयते ।
देवा ऋत्विग्यजमाना देवेभ्यो हविःस्वीकर्तृभ्योऽध्वर्यवन्तो दामं कर्तुमिच्छन्तोऽ-
स्थुस्तिष्ठन्ति । उपाकरणान्तमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं शान्नित्रे धीतं शान्नित्रदेशे
प्रापितं पशुरूपं हविर्भवति । तत ऊर्ध्वं शान्नित्रे यजन्त्ये यागार्थं संस्करोति स
तृतीयः । उपरितनश्चतुर्थो यज्ञभागः । यत्र यस्मिन्भागचतुष्टयोपेतो यज्ञो हव्यमेति
देवता हविः प्राप्नोति ततस्तस्मान्नागचतुष्टयोपेतो यज्ञोऽस्रावका आहवनी-
यावयोऽग्नयो मोऽस्मदीया आशिषोऽपोक्षितान्फलविशेषाञ्जुवन्तां संपादयन्तिव-
त्यर्थः ।

एषु मन्त्रेषु प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—“ पञ्च दिशो देवीर्ब-
लमवन्तु देवीरित्याह दिशो शेषोऽनु प्रच्यवते ” [सं० ब्रा० ५ प० ४
अ० ६] इति । एष यजमानः प्राच्याद्याः पञ्च दिशोऽनुक्रमेण पञ्चरक्षार्थं

(आग्निप्रणयनाभिधानम्)

मेरयति । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—“ अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना इत्याह रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अमतेर्दुर्मतेश्च रक्षोभिः संपादितत्वात्तद्वाधेन रक्षांस्येवापहतानि भवन्ति ।

तृतीयपादे रायस्पोषशब्देन विवाक्षितार्थं दर्शयति—

“ रायस्पोषे यज्ञपतिमाजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः पशूनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

उदु त्वा विश्वे देवा इत्येनेनोद्यमनमन्त्रेण सहितमुत्तरमन्त्रपञ्चकं विनियुङ्क्ते—

“ षड्भिर्हरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैभः हरति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

रायस्पोषे आधि यज्ञ ऊर्जा यद्यज्ञमिति मन्त्रद्वयं विशेषतः प्रशंसति—

“ द्वे परिगृह्यवती भवतो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

परिगृह्यायजन्त परिगृह्य देवा यज्ञमायान्नित्येवं परिगृह्यशब्दो यथोक्तोऽस्ति परिगृह्यवत्यौ । परिग्रहः पृथक्स्वीकारस्तेन यज्ञं विनाशयितुमसमर्थानि रक्षांसि स्वयमेवापहन्यन्ते । षट्सु मन्त्रेषु पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तादित्याह प्रसूत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । पूषा प्रसवं यातीति तत्राभिधानादयं मन्त्रः प्रसूत्यै संपद्यते । षष्ठमन्त्रस्य चतुर्थपादे पावकशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ ततः पावका आशिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । अग्निवाचकः पावकशब्दस्त्वैव पच्यमानमन्नमुपलक्ष्यते । कल्पः—“ विमान एष विबो मध्य आस्त इति द्वाभ्यामाग्नीध्रेऽश्मानं निधाय ” इति । तत्र प्रथमामाह—

विमान एष इति । एषोऽश्मा विमानो विविधं जगन्निर्ममाणः सन्दिबो मध्य आस्त आग्नीध्रस्थानीयस्याऽऽकाशस्य मध्ये तिष्ठति । कीदृशोऽश्मा । रोदसी घ्रावापृथिव्यावन्तरिक्षं चाऽऽपि वान्सर्वतः पूरितवान् । यद्यप्येवमश्मा न किञ्चिज्जगन्निर्मिमीते नापि लोकत्रयमापूर्य तिष्ठति तथाऽपि परमेश्वरगुणैरस्य स्तूयमानत्वात् कोऽपि विरोधः । स तथा स्तूयमानो विश्वाचीर्विश्व्यापिनीर्दिशोऽग्निचक्षुः सर्वतः प्रकाशयति । तथा घृताचीर्वृतमर्ततिहेतुमूता घेनून्वाभिचक्षे । तथाऽन्तरा

(अग्निप्रणयनाभिधानम्)

ब्रह्माण्डस्य पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयाभ्यां पूर्वापरदिशोभिह्वयभूतं सूर्यमभिचष्टे ।
अथ द्वितीयामाह—

उक्षा समुद्र इति । अयमश्मोक्षा मेवो यागदारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः ।
समुक्षो बहुफलपदत्वात्समुद्रसदृशः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सर्वप्रकाशकत्वेनोपचरि-
तत्वात्सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः । तथाविधोऽश्मा
पितुः पालकस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाभीधमाविवेश
प्रविष्टवान् । ‘ येषां दीक्षितानामाहवनीय उदायेदाभीधादुद्धरेत् ’ इत्याहवनी-
ययोनिस्त्वमाभीधस्याम्यत्राऽऽघ्रातम् । अयं पृथ्विः श्वेतवर्णोऽश्मा दिवो मध्ये
निहितः स्थापितः सन् रजो रञ्जयिष्य जगतोऽन्तावृत्तिप्रलयरूपं कोटिद्वयं
पाति परमेश्वररूपेण पालयति । कल्पः—“ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्मिति चत-
सृभिरापुच्छादत्वा ” इति । तत्र प्रथमामाह—

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्मिति । विश्वा गिरः सर्वाः स्तुतय इन्द्रं परमै-
श्वर्योपेतमग्निमवीवृधन्वर्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रं, समुद्रव्यचसं समुद्रवद्व्यापिनम् ।
रथीनां रथीतमं रथ एवामस्तीति व्युत्पत्त्या रथिशब्देन राजामात्यादय उच्यन्ते ।
तेषां मध्येऽतिशयेन रथी रथीतमस्तम् । वाजानां पतिमच्चानां पालकम् । तथाः
सत्पतिं सप्तमार्गवर्तिनां यजमानानां पालकम् । अथ द्वितीयामाह—

सुमहूर्यज्ञ इति । सुमहूः सुम्नस्य प्रजापशुरूपस्य सुखस्याऽऽह्लाता पाद-
यिता यज्ञश्च देवानावक्षदावहतु । यक्षदग्निश्च पूर्वोक्ताग्निरपि देवानावक्षदाहृतु ।
अथ तृतीयामाह—

वाजस्य मेति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तोऽग्निर्वाजस्याम्यस्य प्रसूतिनिमित्तेनो-
द्ग्राभेणोद्ग्राहणसामर्थ्येन मां यजमानमुद्ग्राभीदुत्कर्षं प्रापितवान् । अथानन्तरमिन्द्रः
परमैश्वर्ययुक्तोऽयमग्निर्निग्राभेण निग्राहसामर्थ्येन मे सप्तान्मदीयान्वैरिणोऽधरा-
नकर्त्तुं गृहीतान्करोतु । अथ चतुर्थीमाह—

उद्ग्राभं चेति । देवाः सर्वे ब्रह्म परिवृढमुद्ग्राभमस्मदीयमुत्कर्षं निग्राभं च
वैरिणो निकर्षं चावीवृधन्वर्धितवन्तः । अथानन्तरमिन्द्राग्नी विषूचीनास्तर्पतः
पलायमानान्मे सप्तान्मदीयान्वैरिणो व्यस्यतां विनाशयताम् । अथ विनियोग-
संग्रहः—

(अप्रतिरथसूक्ताभिधानम्)

जग्निभिः समिधो दध्यादुदु त्वोद्यच्छतेऽमलम् ।

पञ्चेति पञ्चभिर्हत्वा विद्वाभ्यामश्मनः स्थितिः ॥

इन्द्रं चतुर्भिरापुच्छाद्गच्छेत्पञ्चदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठपराठके

तृतीयोऽमुवाकः । ३ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठपराठके चतुर्थोऽमुवाकः) ।

आ॒हुः सि॒क्षानो बृ॒षभो न यु॒ध्मो घ॒नाघ॒नः
 क्षोभ॑णश्च॒र्षणी॒नाम् । सं॒क्रन्द॑नोऽनि॒मिष॑ एक-
 वी॒रः श॒त५ से॒ना अज॑यत्सा॒कामि॒न्द्रः । सं॒क्र-
 न्द॑नेना॒निमि॑षेण जि॒ष्णुना॑ यु॒त्कारे॑ण दु॒श्च्यव॑-
 नेम॑ धृ॒ष्णुना॑ । ब॒दिन्द्रे॑ण ज॒यत॑ तत्सह॒ध्वं यु॒धो
 नर॑ इ॒षुह॑स्तेन वृ॒ष्णा । स इ॒षुह॑स्तैः स नि॒ष-
 ङ्गिभि॑र्वशी स॒५स्र॒ष्टा स यु॒ध इन्द्रो॑ ग॒णेन॑ ।
 स॒५स्र॒ष्टाजि॒त्सोम॑पा बा॒हृशं॑ ध्यू॒र्ध्वध॑न्वा प्र॒ति-
 हि॒ताभि॑रस्ता । बृ॒हस्प॑ते परि दी॒य (१)
 रथे॑न रक्षो॒हाऽमि॒त्रा५ अप॑बाध॒मानः॑ । प्र॒भञ्ज॑-
 न्त॒सेनाः॑ प्र॒मृणो॑ यु॒धा जय॑न्त॒स्माक॑मे॒ध्यवि॒ता
 रथा॑नाम् । गो॒त्रभि॑दं गो॒विदं॑ वज्र॒बाहुं॑ जय॑न्त-
 म॒ज्मं प्र॑मृणन्त॒मोज॑सा । इ॒म५ सं॑जा॒ता अनु॑
 वी॒रय॑ध्वमिन्द्र॒५ सखा॒योऽनु॑ स॒५ र॑भध्वम् ।
 ब॒लवि॒ज्ञायः॑ स्थवि॒रः प्र॒वीरः॑ सह॒स्वान्वाजी
 सह॑मान उ॒ग्रः । अ॒भिवी॑रो अ॒भिर्त्त्वा॑ सहो॒जा
 जै॒त्रमि॑न्द्र रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒वित् । अ॒भि गो॒त्राणि॑

(अपतिरथसूक्ताभिधानम्)

सहसा गाहमानोऽदायः (२) वीरः शतम-
 ग्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः पृतनाषाड्युध्योऽस्मा-
 कं सेना अवतु प्र युत्सु । इन्द्र आसां नेता
 बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसे-
 नानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रे ।
 इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरु-
 ताः शर्ध उग्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां
 घोषो देवानां जयतामुदस्थात् । अस्माकमिन्द्रः
 समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु (३) ।
 अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु देवा अवता
 हवेषु । उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्त्व(त्त्व)नां
 मामकानां महाशंसि । उद्वृत्रहम्वाजिनां वार्जि-
 नान्युद्रथानां जयतामेतु घोषः । उप प्रेत
 जयता नरः स्थिरा वः सन्तु बाहवः । इन्द्रो
 वः शर्म यच्छत्वनाघृष्या यथाऽसथ । अर्ष-
 सुष्टो परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिता । गच्छा-
 मित्रान्प्र (४) विश मेषां कं चनोच्छिषः ।
 मर्माणि ते वर्मभिश्छादयामि सोमस्त्वा
 राजाऽमृतैनाभि वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरि-
 वस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः ।
 यत्र बाणाः संपतन्ति कुमार विशिखा इव ।
 इन्द्रो नस्तत्र वृत्रहा विश्वाहा शर्म यच्छतु (५) ॥

(दीयादायो जयन्त्वमित्रान्प्र चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

—

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽग्निप्रणयनमुक्तम् । अथाप्रतिरथसूक्तमुच्यते ।

कल्पः—“ आशुः शिशान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दशर्चेनान्वेति मैत्रावरुणः
पत्तिपस्थाता वा ” इति । तत्र प्रथमामाह—

आशुः शिशान इति । अयमिन्द्रः परमैश्वर्योपेतः शतं सेनाः शतसं-
ख्याकाः परकीयसेनाः साकमेकप्रयत्नेनाजयत् । कीदृश इन्द्रः । आशुः शीघ्र-
कारी, शिशानस्तीक्ष्णोऽत्युग्र इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—वृषभो न युध्मः ।
यथा वृषभो वृषभान्तरेण योद्धुमेत्सुकस्तद्दयमपि घनावनोऽतिशयेन शत्रूणां
हिसको घातकः । चर्वणीनां परसेनागतमनुष्याणां क्षोभणः क्षोभहेतुः । संक्र-
न्दनः समीचीनं क्रन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिविशेषो यस्यासौ संक्रन्दनः । अनिमिषः
कदाचिदपि निमेषं न करोत्यत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः परानपेक्षेण(क्षः)
स्वयमेक एव जेतुं समर्थः शूरः । अथ द्वितीयामाह—

संक्रन्दनेनेति । युधो युद्धार्थिनो हे नरो मनुष्या इन्द्रेणानुगृहीताः सन्तस्त-
त्परबलं जयत वशी कुरुत । वशीकृत्य च तत्सहध्वमभिभवत विनाशयतेत्यर्थः ।
कीदृशेनेन्द्रेण, संक्रन्दनेनानिमिषेण । पूर्ववद्व्याख्येयम् । जिष्णुना जयशीलेन,
पुष्कारेण युद्धकारिणा, दुश्च्यवनेन व्यावायितुं दुःशक्येन, धृष्णुना भीतिर-
हितेन, इषुहस्तेन बाणाद्यायुधोपेतन, वृष्णा कामानां वर्षकेण ।

अथ तृतीयामाह—

स इषुहस्तैरिति । इषवो हस्तेषु येषां भटानां त इषुहस्तास्तैः साकं स
इन्द्रो वशी परबलं स्ववशं करोति । निषङ्गिणः खड्गहस्तास्तैः साकं स इन्द्रो
वशी स्वकीयैर्धानुष्कैः खड्गहस्तैश्चोपेतत्वात्परसैन्यं वशी करोतीत्यर्थः । यद्वा
परसैन्यगतैर्धानुष्कैः खड्गहस्तैश्च सहितं तद्वशी करोति । स इन्द्रो युधो योद्धा
सङ्गणेन परकीयभटसमूहेन संलृष्टा सहसा गत्वा सम्याङ्मिश्रितो भवति ।
मिश्रीभूय च ये स्वेन संलृष्टास्तान्सर्वाञ्जयतीति संलृष्टजित् । यजमानानां यागेषु

(अप्रतिस्थसूक्ताभिधानम्)

तोमं पिबतिप्ति तोमपा अत एव बाहुशर्भी बाहुबलोपेत ऊर्ध्वधन्वा
निरन्तरमुद्यतधनुष्कः प्रतिहिक्ताभिस्तेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेपा
विनाशपतीत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

बृहस्पते परीति । बृहदाक्तस्याः पालको बृहस्पतिरिन्द्रः । अत एव
शास्त्रान्तरे समाज्ञातम्—“वाग्वै बृहत्तस्या एव पतिस्तस्माद्बृहस्पतिरेवः” इति ।
व्याकरणकर्तृत्वमिन्द्रस्य वाक्यतित्वम् । तच्चान्वयाऽऽम्नातम्—“ते देवां
इन्द्रमनुवाचिमां नो वाचं व्याकुर्वीति ” इति । तथाविध हे इन्द्र त्वं रथेन
परिधीय सर्वतो गच्छ । कीदृश इन्द्रः, रक्षोहा रक्षितानां हन्ता, अमिवाञ्छत्रू-
नवबाधमानो यथाऽपयन्ति तथा बाधमानः, सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन्प्रकर्षेण
भग्नाः कुर्वन्, प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसको युधा युद्धेन जयन्तवत्र विजयमानः ।
अस्माकमस्मदीयानां रथानामवितैधि रक्षको भव । अथ पञ्चमीमाह—

गोत्रभिदमिति । हे सजाताः समानजन्मानोऽस्मदीया ज्ञातया यूयमिम-
मिन्द्रमनुवीरयध्वम् । अयमिन्द्रः पुरतो वरिः शूरोऽभवत्पश्चाद्यूर्य शूरा भवत ।
हे सखाव इन्द्रमनुसंरमध्वमिन्द्रः पुरतो युद्धं सम्यगारभतां पश्चाद्भवन्त आरभ-
न्ताम् । कीदृशमिन्द्रं, गोत्रभिदं गोत्रान्पर्वतान्भिनात्ति तदीयपक्षांश्छि-
नतीति गोत्रभित्तं, गां भूमिं विन्दते लभत इति गोवित्तं गोविदं, वज्रो बाहौ
यस्य स वज्रबाहुस्तम्, अजम् जयन्तं भूमिराहित्यं शत्रूणां यथा भवति तथा
विजयमानम्, ओजसा बलेन प्रमृणन्तं प्रकर्षेण हिंसन्तम् । अथ षष्ठीमाह—

बलविज्ञाय इति । हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयशीलं रथमातिष्ठाऽऽरोह । कीदृ-
शस्त्वं, बलं परकीयतामर्थ्यं विजानातीति बलविज्ञायः । स्थविरः पुरातनः ।
प्रवीरः शूरेष्वप्यतिशूरः । सहस्वान्बलवान् । बाज्यन्भवान् । सहमानः परेषाम-
भिभविता । छप्पो युद्धेषु क्रूरः । अभितो वीराः शूरभटा यस्यास्तावभिर्वीरः ।
अमितः सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्यास्तावभिसत्त्वा । सहसो बला-
जातः सहोजा बलाधिक इत्यर्थः । गां भूमिं विन्दते लभत इति गोवित् ।

अथ सप्तमीमाह—

अभिगोत्राणीति । अयमिन्द्रः प्रयुत्सु प्रकृष्टेषु युद्धेषु अस्माकं सेना
अवधु रक्षतु । कीदृश इन्द्रः, अभि सर्वतोऽवस्थितानि गोत्राणि युद्धक्षेत्राणि

सहसा शीघ्रं गाहमानः प्रविशन् । अदायो दा(द)यारहितः । वीरः शूरः ।
शतमन्युर्बहुविधक्रोधयुक्तः । दुश्च्यवनश्च्यावयितुं दुःशक्यः । पृतनापाद् परकी-
यसेनानामभिभविता । अयुध्यः केनापि योद्धुमशक्यः । अथाष्टमीमाह—

इन्द्र आसामिति । याः सेना अस्मदनुग्रहार्थं वैरिषु गच्छन्त्यास्तां सेना-
नामिन्द्रो नेता भवतु । यो बृहस्पतिर्या च दक्षिणा देवी यश्च यज्ञो यश्च सोम
एतेषामेकैकः पुरतो गच्छतु । याश्चेतत्संबन्धिन्यो देवसेनाः परबलमभिभञ्जय-
न्त्यो जयन्तीनां ता(न्त्यस्ता)सामग्रे मरुतो यस्तु गच्छन्तु । अथ नवमीमाह—

इन्द्रस्य वृष्ण इति । वृष्णः कामगमिवर्षिण इन्द्रस्य राज्ञो राज्यं कुर्वतो
वरुणस्य शर्धो बलमुग्रं युद्धेष्वतितमिमस्तु । महामनसा युद्धे स्थिरचित्तानां
भुवमच्यवानां शत्रून्भुवनेभ्यश्च्यावयितुं समर्थानां जयतां विजयमानानां देवानां
घोषो ध्वनिरुदस्थात्सर्वत उत्थितोऽभूत् । अथ दशमीमाह—

अस्माकमिन्द्र इति । युद्धार्थं परसैन्यं गतेषु सन्धक्प्राप्तेषु सत्स्वस्माक-
मिन्द्रो रक्षितो भवत्विति शेषः । तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैर्मुक्तास्ता
जयन्तु परसैन्यानि विध्यन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरा भटास्त उत्तरे भवन्तु
परकीयभटेभ्य उरुहृष्टा भवन्तु । देवा इवेषु युद्धेषु अस्मानु अस्मानेवावतावन्तु
रक्षन्तु ।

इत्थं दशर्चमप्रतिरथसूक्तं समाप्तम् । अथ तत्रैव विकस्पिताः पञ्चर्च उच्यन्ते—

तत्र प्रथमामाह—

सुहृर्षयेति । हे मघवन्निन्द्राऽऽयुधान्यस्मदीयान्युद्धर्षय परकीयेभ्य उरुहृष्टानि
कृत्वाऽस्मान्हर्षय । मामकानां मदीयानां सत्त्व(त्त्व)नां प्राणिनां महांसि तेजां-
स्युत्कृष्टानि कृत्वा तान्हर्षय । हे वृत्रहन्वाजिनामस्मदीयानामश्वानां वाजिनानि
शीघ्रगमनान्युत्कृष्टानि कृत्वा हर्षय । जयतां विजयं प्राप्नुवतां रथानामस्मदी-
यानां घोष उदेतु महाध्वनिरुद्गच्छतु । अथ द्वितीयामाह—

उप प्रेतेति । हे नरोऽस्मदीयाः पुरुषा उपमेत परसैन्यस्य क्षीये प्रकर्षेण
भञ्जत । ततो जयत विजयं प्राप्नुत । वो युष्माकं बाहवः स्वकीयायुधैः प्रहरणेषु
स्थिराः सन्तु । यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ तथाऽय-
मिन्द्रो वो युष्माकं शर्म यच्छतु सुखं ददातु । अथ तृतीयामाह—

१ स. घ. ङ. च. 'ब्रम् । म' । २ क. घ. ङ. 'क्षितिते । ३ स. च. अधिका ।

४ क. घ. ङ. 'यान्यायुधान्य' ।

(अप्रतिरथसूक्ताभिधानम्)

अवसृष्टेति । हिंसिका हेतिः शरव्या । हे शरव्ये ब्रह्मणा संशिता तीक्ष्णी-
कृता त्वमवसृष्टाऽस्माभिर्मुक्ता सती परापन्न सहसा परसैन्ये पतिता भव । पतित्वा
अधिनाञ्जशत्रून्गच्छ प्राप्नुहि । प्राप्य च प्रविशैषां शत्रूणां शरीरमध्ये प्रवेशं
कुरु । प्रविश्य चैषां शत्रूणां मध्ये कंचन पुरुषं मोच्छिषोऽवशिष्टं मा कुरु ।
सर्वानपि बहतिर्यथः । अथ चतुर्थीमाह—

मर्माणि त इति । हे यजमान ते तव मर्माणि वर्माभिः कवचैश्छादयामि ।
सोमो राजा त्वाममुतेन मरणनिवारकेण केनापि कवचविशेषेणाभिवस्तामभित
आच्छादयतु । ते तव वरिषो धनमुरोर्वरीयोऽस्तु, अन्यदीयादाविकादप्यत्यन्तम-
धिकमस्तु । जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वां देवा अनुमदन्त्वनुकूला भूत्वा
हृष्यन्तु । अथ पञ्चमीमाह—

यत्र बाणा इति । यत्र यस्मिन्धुद्धे बाणाः परैर्मुक्ताः संपतन्तीतश्चेतश्च
संभूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः—कुमारा विशिखा इव, [यथा] मुण्डित-
शिरस्का विशीर्णकेशा वाऽत्यन्तं बालाश्चपलाः सन्त इतश्चेतश्च गच्छन्ति तद्वत् ।
तत्र युद्धेऽयमिन्द्रो विश्वाहा परकीयसर्वपाणिघाती वृत्रहा विशेषतो वैरिघाती
सैन्योऽस्मभ्यं शर्म यच्छतु सृष्ट्वं ददातु । आशुः शिशान इत्येतत्सूक्तं विनियुक्ते—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन्तेन वै तेऽप्रत्यसुरान-
जयन्तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो होताऽन्वाहाप्रत्येव तेन
यजमानो भ्रातृव्याऽप्रत्यथो अनभिजितमेवाभि जयाति ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० ६] इति ।

यदा देवाश्चासुराश्च युद्धायोद्यतास्तदानीं देवा विजयपदत्वेनाप्रतिरथास्व-
भीष्टसूक्तमपश्यन् । + तेनैव यजमानः सर्वान्भ्रातृव्यान्प्रतिकूलराहित्यं यथा
भवति तथैव जयाति । अपि च पूर्वमनभिजितमपि धनं देशविशेषं वा सर्वथा-
विजयत्येव । सूक्तमन्त्रसंख्यां विधत्ते—

“ दशर्चं भवति दशाक्षरा विराड्विराजेमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्वि-
धृत्या अथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराज्येवाजाये प्रति तिष्ठति ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

+अत्र तेन वै तेऽप्रत्यसुरानित्यादिहोताऽन्वाहेत्यन्तसंहितावाक्यस्य व्याख्यानं श्रुतित्वा ।

१ क. घ. छ. विकीर्णं । २ क. घ. छ. 'सोऽस्माकं श' । ३ क. 'व देवाभ्यां
य' । ख. च. 'व देवा निवार्य लौकिको य' । ४ क. घ. छ. 'पि च घ' । ५ क. घ.
छ. 'क' ।

२०४० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अप्रतिरथसूक्ताभिषामय)

अस्मिन्ननुवाके समाघ्रातानामुद्धर्षयेत्यादीनां पञ्चानां विकल्पार्थत्वात्सूक्तगता ऋचो दशैव संपद्यन्ते । विराट्छन्दसो दशाक्षरत्वात्तस्य छन्दसः सामर्थ्येनैव लोकोर्विधृतत्वात्तयोर्विधृत्यर्थमिदं दशर्चं सूक्तं संपद्यते । अपि च दशाक्षरस्य विराट्छन्दसोऽग्राहेतुत्वेनान्तरात्वाद्दशसंख्याद्वारा तस्मिन्मन्त्राद्ये पतिविहति । अथ पूर्वानुवाकोक्तविमान इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्यमश्मनिधानं विधत्ते—

“असदिव वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवाऽऽग्नीध्रमाग्नीध्रेऽश्मानं नि दधाति सत्त्वाय ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

भूमिवन्मूर्तस्वरूपाभावादिदमन्तरिक्षमविद्यमानसदृशं भवति । अन्तरिक्षसदृशं चाऽऽग्नीध्रं, हविर्बानशकलग्रहसादनादीनामभावेन शून्यत्वप्रतिभावात् । अतः शून्यत्वनिवारणेन च सुसज्जावाय तत्रापि कंचिदश्मानं निदध्यात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति—

“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

प्रथममन्त्रे विमानशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“विमान एष दिवो मध्य आस्त इत्याह व्येवैतया मिमीते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

एतयर्चा पूर्वं शून्यमाग्नीध्रं वस्तु विशिष्टं यथा भवति तथा मिमीत एव प्रमितं करोत्येव । द्वितीयमन्त्रे पृश्निशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै पृश्न्यन्नमेवात्र रुन्वे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

पक्वं शाल्यन्नं श्वेतं भवति । अतः श्वेतेनाश्मना तादृशमन्नं प्राप्नोति ।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्यं गमनं विधत्ते—

“चतस्रभिरा पुच्छादेति चत्वारि छन्दाश्च छन्दोभिरेव ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

आग्नीध्रान्निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्गच्छेत् । गायत्र्यादीनां मुख्यच्छन्दाणां चतुष्ट्वान्मन्त्रसंख्यायाश्छन्दोभिरेव युक्तो गतवान्भवति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादेऽवीवृधन्निति तदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावदन्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । तत्रैव चतुर्थपादे वाजशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

“ वाजानां सत्पतिं पतिमित्याहानं वै वाजोऽन्नमेवाव रुम्हे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । द्वितीयमन्त्रे सुम्नशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

“ सुम्नहूर्यज्ञो देवां आ च वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुम्नं प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति । अस्मिन्नेव मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ यक्षदग्निर्देवो देवां आ च वक्षदित्याह स्वमाकृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

देवां आ च वक्षदित्युक्त्या तान्देवान्स्वगतान्स्वाधीनान्करोति ।

तृतीयमन्त्रगतयोरुद्ग्राभनिग्रामशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

“ वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोद्ग्राभीदित्याहासौ वा आदित्य उद्यन्नुद्ग्राभ एष निम्नोचनिग्रामो ब्रह्मणैवाऽऽत्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मेणा भ्रातृव्यं निगृह्णाति” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वग्रहणवाचिनोद्ग्राभशब्देनोद्गच्छनिग्रामशब्देनाधो गच्छन्नसावादित्यो लक्ष्यते । अतस्तदुभयप्रतिपादकेन मन्त्रेणाऽऽत्मानमुद्गृह्णाति उत्कर्षं प्रापयति । स्वभ्रातृव्यं निगृह्णाति निग्रहं प्रापयति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आशुरित्यं प्रतिरथं होताऽन्वाह दशर्चकम् ।

उर्ध्वर्षेति विकल्पार्था मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

— — —

(अथ चतुर्थोऽष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राचीमनुं प्रादिशं प्रेहि विद्वानभेरमे पुरो-
अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो वि भा-
हूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । क्रमध्वमग्निना
नाकमुख्यः हस्तेषु विभ्रतः । दिवः पृष्ठं
सुवर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् । पृथिव्या

अ॒हमु॒दन्तरि॒क्षमा॑ऽरु॒हम॒न्तरि॒क्षम॑क्षि॒माऽरु॒हम् ।

दि॒वो ना॒कस्य॑ पृ॒ष्ठासं॒वज्यो॑तिरि॒गाम् (१)

अ॒हम् । सु॒षर्य॑न्तो नापेक्षन्त आ द्या॑ रौ॒हन्ति॑

रोद॑सी । य॒ज्ञं ये वि॒श्वतो॑धार॑ सु॒विद्वा॑ सो

वि॒तेनि॒रे । अ॒ग्ने प्रेहि॑ प्रथ॒मो दे॒वय॑तां चक्षु॒र्दे॒वा-

ना॒मुत॑ म॒र्त्याना॑म् । इ॒यक्ष॑माणा भृ॒गुभिः॑

सर्जो॑पाः सु॒वर्य॑न्तु य॒जमा॑नाः स्वा॒स्ति । न॒क्ती-

षा॒सा स॒मन॑सा विरू॒पे धा॒पये॑ते शि॒शुमे॑क॑

समी॒ची । द्या॒वा क्षा॒मा रु॒क्मो अ॒न्तर्बि॑ भा॒ति

दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्रवि॒जोदाः॑ । अ॒ग्ने स॒हस्रा॑क्ष

(२) श॒त॒मूर्ध॑च्छ॒तं ते प्रा॑णाः स॒हस्र॑म॒पानाः॑ ।

त्व॑ स॒हस्र॑स्य रा॒य ई॒शिषे॑ तस्मै॒ ते वि॑धेम

वा॒जाय॑ स्वा॒हा । सु॒पूर्णो॑ऽसि ग॒रुत्मान्पृ॒थि-

व्या॑ सी॒द पृ॒ष्ठे पृ॒थिव्याः॑ सी॒द भा॒साऽन्त॑रि-

क्ष॒मा पृ॒ण ज्यो॑तिषा दि॒वमु॒त्त॒मान॑ तेजसा दि॒श

उ॒ह॑ ह । आ॒ज्ञा॒हानः॑ सु॒प्रती॑कः पु॒रस्ता॑द॒ग्ने स्वां

यो॒निमा॑ सी॒द सा॒ध्या । अ॒स्मिन्त॑स॒धस्ये॑ अ॒द्यु-

त्त॑रा॒स्मिन्वि॒श्वे दे॒वाः (३) य॒जमा॑नश्च सी॒दत॑ ।

प्रे॒द्धो अ॒ग्ने दी॑दिहि पु॒रो नो॑ऽज॒स्रया॑ सु॒ग्यां

य॒विष्ठ॑ । त्वा॑ श॒श्वन्त॑ उ॒चय॑न्ति वा॒धोः ।

वि॒धेम ते॑ प॒रमे॑ ज॒म्भ॒भमे॑ वि॒धेम स्तो॒मैर॒दरे॑

स॒धस्ये॑ । य॒स्माद्यो॒नेऽदा॑रि॒या य॒जे तं॑ च त्वे

हृ॒दी॑ षि जु॒हुरे॑ समि॒द्धे । ता॑ स॒वितु॑र्वरेण्यस्य

(अथ यजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता)

विष्णुमाऽहं कृणे सुवर्ति विश्वजन्माम् । यामस्य
कण्वो अदुहसमीताः सहस्रधारासः (५)
पर्यसा महीं गाम् । सप्त ते अग्ने (६)
जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त (७) समिधः सप्त
होत्राः सप्तधा (८) त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्वा
मृते । इह दक्षान्याह दक्षैताह दक्ष प्रतिह दक्ष
मितश्च समितश्च समराः । शुक्रज्योतिश्च चित्र-
ज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च सत्य-
श्चर्तपाश्चात्यः हाः (९) । ऋतजिह्वं सत्यजिह्वं
सेनजिह्वं सुषेणश्चानर्यमित्रश्च दूरेअमित्रश्च
गणः । ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता
च विधर्ता च विधारयः । इह क्षास एता-
ह क्षास ऊ षु णः सह क्षासः प्रतिसह क्षास
एतेन । मितसिश्च समितसिश्च न ऊतये सभ-
रसो मरुतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं देवीर्विशो मरु-
तोऽनुवर्त्मानो यथेन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुव-
र्त्मान एवमिमं यजमानं देवीश्च विशो मानु-
षीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु (६) ।

(अगाः सहस्राक्ष देवाः सहस्रधारासत्यः हा अनुवर्त्मानः षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थेऽनुवाके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाकेऽभिप्रेतयमांस्त्वमपतिरथसूक्तमुक्तम् । अथ पञ्चमेऽभिस्थापनमु-
च्यते । कल्पः—“ पावीमनु प्रदिशामिति पञ्चभिरभिपधिरुह ” इति । तत्र
कथयामाह—

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

प्राचीमनु प्रदिशामिति । अग्न इदानीमानीत हे वह्ने प्राचीं [प] दिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशं विद्वांस्त्वमनुप्रेहि, अनुक्रमेण प्रकर्षो यथा भवति तथा गच्छ । त्वमग्नोरिष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्य वह्नेरिष्टास्मिन्कर्मणि पुरो अग्नि-
भवं पूर्वभागवतीं वह्निर्भवं । यद्वा पुरोगन्ता मुख्योऽग्निर्भवेत्यर्थः । विधा आशाः सर्वा अपि दिशो दीधानः प्रकाशयन्विभाहि त्वमपि विशेषेण प्रकाशस्व । ततो नोऽस्मदीयाय द्विपदे चतुष्पदे चोर्जमन्त्रं धेहि संपादय । अथ द्वितीयामाह—

क्रमध्वमग्निनेति । हे ऋत्विग्यजमाना नाकं स्वर्गसाधनमुख्यमुखायां पूर्वं संपादितमग्निं हस्तेषु विभ्रतो धारयन्तस्तेनाग्निना सह क्रमध्वमग्निरुपरि पादान्वि-
क्षिपत । ततो दिवः पृथ्वाकाशस्थोपरि वर्तमानं सुवर्गं वा स्वर्गलोकं प्राप्य देवे-
भिर्विभ्रा देवैरेकीभूताः सन्त आध्वषुपविशत । अथ तृतीयामाह—

पृथिव्या अहमिति । अहं यजमानः पृथिव्या उद्धत एतदन्तरिक्षमारुह-
मारुढोऽस्मि । तस्मादेषान्तरिक्षादुद्धतो दिवमारुहं द्युलोकमारुढोऽस्मि । दिवो
द्युलोकसंबन्धी नाको दुःखरहितो यः प्रदेशस्तस्य पृष्ठादुपरिष्ठात्स्वर्गलोकवासि-
न्योतिर्मण्डलमादित्यस्यमहमकां प्राप्नोऽस्मि यद्वा प्राप्स्यामि । अथ चतुर्थीमाह—

सुवर्यन्तो नेति । ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मानुष्ठानप्रकारं जानन्तो
विश्वतोधारं सर्वस्य जगतो धारणहेतुं यमग्निं धितेनिरे विस्तरणानुतिष्ठन्ति ते
यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यावारोहन्ति । ततः
सुवर्यन्तः स्वर्गनिवासमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ।
अथ पञ्चमीमाह—

अग्ने प्रेहीति । देवानात्मन इच्छन्तो देवयन्तो यजमानास्तेषामुपकाराय
हेऽग्ने त्वं प्रथमः प्रेहि पुरतो गच्छ । यतस्त्वं देवानां मनुष्याणां च चक्षुःस्था-
नीयः । लोके हि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । इयक्षमाणा यदु-
मिच्छन्तो यजमाना भृगुभिः सजोषा अनुष्ठानपरैर्भृगुनापकैर्मृनिभिः समानप्रियाः
सन्तः स्वस्ति कर्मक्षमा यथा भवन्ति तथा सुवर्यन्तु । तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं
दर्शयति—

“ प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकमेवैतन्नापावर्तते ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । देवलोकमेवोद्दिश्यानयन्त्वां प्रवृत्तो भवति ।
द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

“ क्रमञ्चमग्निना नाकमित्याहेमानेवैतया लोकान्क्रमते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । इमानेव लोकानुद्दिश्यामवर्चा वादविम्बासं करोति । तृतीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहेमानेवैतया लोकान्तमारोहति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । इमानेव लोकानुद्दिश्यामवर्चा सम्यगारोहति । चतुर्थमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ सुवयन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्गमेवैतया लोकमेति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । स्वर्गप्राप्तिप्रतिपादकशब्दस्यात्र सद्भावात्सहसा स्वर्गप्राप्तिः । पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्ने मेहि प्रथमो देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चक्षुर्दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । उभयचक्षुःप्रतिपादकश्च शब्दस्यात्र सद्भावादेतयर्चोभयत्र चक्षुःस्थापनम् । मन्त्राद्विबिनियुक्ते—

“ पञ्चमिरधि क्रामति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । कल्पः—“ नक्तोषासाञ्छे सहस्राक्षेति द्वाभ्यां संहिताभ्यां दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृणायामा जुहोति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

नक्तोषासेति । नक्तं चोषाश्च नक्तोषासा रात्रिदिवसावित्यर्थः । तमनसा परस्परैकमत्ययुक्ते विरूपे रात्रिः कृष्णा दिवसः शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे समीची समीच्यावनुकूले सत्यावेकं शिशुमग्निरूपं धापयेते यजमानकवृंकमग्निधारणं संपादयतः । द्यावा द्युलोके क्षामा(म)क्षिप्रवन्तस्तदुभयमव्यवर्तिन्यन्तरिक्षे रुक्मो रोचमानोऽयमग्निर्विभाति विशेषेण प्रकाशते । दीप्यन्ति व्यक्कूरन्तीति देवाः प्राणास्ते च ब्रविणोद्वा यागद्वारेण धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति तादृशा यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं धारयन्धृतवन्तः । अथ द्वितीयामाह—

अग्ने सहस्राक्षेति । शतसहस्रशब्दा अपरिमिता(तत्त्वा)भिप्रायेण । विश्वतश्चक्षुरित्यादिमन्त्रोक्तमूर्तिरूपत्वेनायमग्निरत्र स्तूयते । तस्मादक्षिभूर्ध्रपाणापाना हेऽग्ने तव बहवः । तथा त्वं साहस्रस्य बहुसहस्रसम्पूहपरिमितस्य राघो धनस्येशिषे प्रभुर्भवसि । तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं वाजायान्नसिद्धयर्थं विधेम परिचरेम हविषा स्वाहेदं हविः स्वाहुवमस्तु । तत्र प्रथममन्त्रं विनियुक्ते—

“ नक्तोवासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । पुरोभवाः(वा) प्रदानमन्त्राः पू(म्वात्पू)मनुक्रमेणोच्यत इति पुरोनुवाक्या, प्रत्या उत्तरेण मन्त्रेण हविष्प्रदानावाऽऽदौ तान्ब्रू- (तां ब्रू)यात् । पुरोनुवाक्यामनुच्य याच्यया जुहोतीत्यमन्त्राऽऽज्ञातत्वात् ।

द्वितीयमन्त्रस्य वराजरूपप्रापकत्वं दर्शयति—

“ अग्ने सहस्राक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

सहस्रसंख्याकचक्षुरादिसंबन्धो विश्वरूपधरस्य विराणमूर्तेः संभवति मान्यस्य । अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति । अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे बाजशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ तस्मै ते विधेम बाजाय स्वाहेत्याहानं वै बाजोऽन्नमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ दध्नुः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृण्णायां जुहोत्यूर्ध्वं दध्युर्गुदुम्बरोऽसौ स्वयमातृण्णाऽमुष्यामेवोर्ध्वं दधाति तस्मादमुतोऽवांचीमूर्जमुप जीवामः ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

जुहूसदृशी काचित्स्त्रुगौदुम्बरी । दध्युदुम्बरयोरन्नरूपत्वात्स्वयमातृण्णा-
याश्च स्वर्गरूपत्वात्तस्यां तद्धोमेन स्वर्गं एवान्नं स्थापयति । यस्मात्स्वर्गं ऊर्ध्व-
स्थिता तस्मादमुतो द्युलोकादवांचीं वृष्टिरूपेणाधः पतन्तीमूर्जमन्नं वयमुपजीवामः ।

कल्पः—“ सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति तिसृभिः स्वयमातृण्णायामग्निं प्रति-
ष्ठाप्य ” इति । तत्र प्रथमामाह—

सुपर्णोऽसीति । हेऽग्ने त्वं सुपर्णः पक्ष्याकारो गरुत्मान्गरुडसमानोऽसि ।
अतोऽस्यां चितिरूपायां पृथिव्यां सीदोपविश । तत्रापि पृथिव्याः पृष्ठं उपविश ।

अथ द्वितीयामाह—

भासाऽन्तरिक्षमिति । भासा स्वकीयेन प्रकाशेनान्तरिक्षमापुण सर्वतः
पूरय । ज्योतिषा स्वकीयेन सामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमानोर्ध्वं स्ताम्भितं कुरु ।
तथा तेजसा स्वकीयेन सामर्थ्येन दिशः प्राच्यदिका उद्दहोत्कर्षेण दृढी कुरु ।

अथ तृतीयामाह—

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

आजुह्वानः सुप्रतीक इति । हेऽग्ने त्वमाजुह्वान आभिमुख्येन हूयमानः सुप्रतीकः सुमुखः सन्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि साध्या साध्वीं समीचीनां स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासीदाऽऽगत्य प्राप्नुहि । हे विश्वे देवा यूयं यजमानश्चास्मिन्पुरोवर्तिनि सधस्थेऽग्निना सह स्थातुं योग्येऽभ्युत्तरस्मिन्नाधिकमुत्कृष्टे स्थाने सीदतोषविशत । एतान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

“ तिसृभिः सादयति त्रिवृद्धा अग्निर्वावानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गम्यति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति ” इति । पाठस्तु—

प्रेद्धो अग्न इति । हेऽग्ने प्रेद्धः पूर्वमपि प्रकर्षेण दीप्तस्त्वं पुरो नोऽस्माकं पुरोदेशेऽजराया निरन्तरवर्तिन्या सूर्या सूर्यसमानया ज्वालाया दीदिहि पुनरपि दीप्यस्व । ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । हे यविष्ठ युवतमाग्ने त्वां शश्वन्तो निरन्तरमाविभो वाजा अन्नान्युपयन्ति सामीप्येन प्राप्नुवन्ति । तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीमादधात्येषा वै सूर्या कर्णकावत्येतया ह स्म वै देवा असुराणां शततर्हास्तृहन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रोवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय प हरति स्तृत्या अछम्बट्कारम् ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । सा च कर्णकावती छिद्रवत्यन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः । तत्समानेयमुक् । एकेनैव पहारेण शतसंख्याकान्नारयन्तः शूराः शततर्हा असुराणां मध्ये तादृशानेतयर्चा देवा हिंसन्ति । अनया समिधाचानि शतघ्नीमेतामुचं वज्रो कृत्वा वैरिणं महरति । अछम्बट्कारं स्वस्थाविनाशो यथा भवति तथेत्यर्थः ।

कल्पः—“ विधेम ते परमे जन्मजम् इति वैकङ्क्षन्तीम् ” इति । समिधमादधातीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

विधेम त इति । हेऽग्ने ते तव परमे जन्मनि विधेम वयं ज्ञानेन परिचरेम । सधस्थेऽस्माभिः सह स्थातुं योग्येऽवरे निकृष्टे भूलोकवर्तिनि जन्मनि स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम परिचरेम । यस्माद्योनेऽस्थिकचित्तिरूपास्थानादुद्धारय त्वमुक्तम्

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

आविर्भूतोऽसि तं धोनिं यजे पूजयामि । समिद्धे सम्पक्प्रज्वालिते त्वयि हवींषि
प्रजुहुर ऋत्विजः प्रकर्षेण जुह्वति । एतं मन्त्रं विनियुक्ते—

“ विधेम ते परमे जन्मजम् इति वैकङ्क्षन्तीमा दधाति मा एवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अग्नेर्भासो विकङ्क्षते प्रविष्टत्वात्तदीयसमिधा माः प्राप्यते ।

कल्पः—“तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ” इति । पाठस्तु—

तां सवितुरिति । पुरा कदाचित्कण्वाख्यो महर्षिरस्याग्नेर्यां सुमति-
मनुग्रहकारिणीं बुद्धिमदुर्हद्दुग्धवान् । तत्र दृष्टान्तः—प्रपीनां प्रभूतः पीनः
स्नानसंघो यस्याः सा प्रपीना तां सहस्रसंख्याकाः क्षीरधारा यस्याः सा सहस्र-
धारा तां महीं पयसा क्षीरेण संपूर्णां गां धेनुं यथा लौकिका दुहन्ति तद्वत् ।
अयमग्नेः सुमतेरुपदर्शितबुद्धेः स्वामीष्टं फलं प्राप्तवान् । वरेण्यस्य सर्वैर्बरणी-
यस्य सवितुः प्रेरकस्याग्नेः संबन्धिनीं तां कण्वेन दुग्धां सुमतिमहमावृणे सर्वतः
प्रार्थये । कीदृशीं सुमतिं, चित्रां स्वापेक्षितबहुविधफलप्रदानसमर्थामित्यर्थः । विश्वं
जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या तां जगद्भुत्पादनसमर्थामित्यर्थः । तमेतं
मन्त्रं विनियुक्ते—

“ तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीं शान्त्यै ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ७] इति । शम्याः शमनहेतुत्वाच्छान्त्यर्थत्वं युक्तम् ।

मन्त्रस्य पूर्वार्धे सवितुस्तुं सुमतिमावृण इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“अग्निर्वा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रा-
मिदमिह वा अग्नेर्दोहः ” (सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७) इति ।

द्विविधो मन्त्रदोहः संभवति । अग्निकर्तृको यजमानकर्मक एको दोहः ।
आग्नेर्दोहो यजमाने संभावितं हविः स्तुत्यादिरूपं दोग्धि । तथा यजमानकर्तृकोऽ-
ग्निकर्मको द्वितीयो दोहः । यजमानो ह्यग्नौ संभावितं स्वापेक्षितं फलं दोग्धि ।
इव सवितुः सुमतिमिति वचनेनाग्निकर्मको द्वितीयो दोहो विवक्षितः ।

द्वितीयार्धे कण्वोदग्रहरणस्य तात्पर्यं दर्शयति—“ तमस्य कण्व एव श्राय-
सोऽवेत्तेन ह स्मै नः स दुहे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अग्नेः संबन्धिनं तं फलस्वीकाररूपं दोहं कण्वाख्य एव महर्षिः पूर्वं ज्ञात-
वान् । स च कण्वः श्रयसोऽपत्यं श्रायसः । अतोऽस्मिन्नुत्तरार्धे पठिते सति
तेन कण्वमुनिरिवैनमग्निं स यजमानो दुग्धवान्भवति ।

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

एतन्मन्त्रविशिष्टं समिदाधानं प्रशंसति—

“ यदेतया समिधमादधात्यग्निचिदेव तदग्निं दुहे ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति । कल्पः—“ द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

सप्त ते अग्ने इति । हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याका अधत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताशानिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकार आधानप्रकरणे सप्त संभारान्समन्वकाननुक्रम्येति वानस्पत्या इत्युपसंजहार । ज्वालाख्या जिह्वाश्च सप्त । तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—

“ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

रूपलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” इति ।

अथ यो मन्वाः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः “ अधो रूपं कृत्वा यदधत्येऽतिष्ठः ” इत्यादयः समाज्जाताः । पियाणि धाम स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजहिताग्नीध्रीयारूपाणि सोमयागे बह्विधारकाणि, सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृप्रमुखा वषट्कर्तारो होता प्रगास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वां यजमानाः सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थयः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्त प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादि(द्युत्यात्ति)-स्थानानि घृतेन सर्वतः पूरय ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याह सप्तैवासाप्तानि प्रीणाति ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ७] इति ।

सप्तसंख्योपेतं द्रव्यस्वरूपं साप्तं, तानि च साप्तानि पुनः सप्तसंख्याकानि । समित्सप्तकमेकं जिह्वासप्तकं द्वितीयमृषिसप्तकं तृतीयं धामसप्तकं चतुर्थं होतृसप्तकं पञ्चमं यजनप्रकारभेदसप्तकं षष्ठं पूरणीययोनिस्तप्तकमेकम् । अग्नेः संबन्धीनि साप्तानि समिदादिसप्तकानि यानि सन्ति तानि साप्तानि प्रीणयत्येव । एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

‘ पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनानि जातिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्टये ” [सं० का० ५ प० ४ अ०

७] इति । द्वादशगृहीतेनाऽऽज्येन पूर्णा या जुहूस्तया जुहुयात् । प्रजापतेः प्राप्तसर्वकामत्वात्पूर्णत्वम् । अतस्तत्पूर्तिः प्रजापतिप्राप्त्यै भवति । मुख्यकल्पत्वेन पूर्णत्वं विधायामुकल्पत्वेन न्यूनत्वमप्यङ्गी क्रियते । न्यूनादल्पाङ्गी-जात्प्रजापतिः प्रौढानि शरीराण्यसृजत । अतः प्रजासृष्ट्यै न्यूनत्वमङ्गी क्रियते, किमु वक्तव्यं पूर्णत्वमित्याभिप्रायः । होमकाले ध्यानं विधत्ते—

“ अग्निर्देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्रविशज्जुह्वन्मनसा दिशो ध्याये-
द्विग्भ्य एवैनमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

एनं दिक्षु प्रविष्टमाग्निम् ।

पूर्वमनुष्ठितां दध्याहुतिमिदानीमनुष्ठीयानामाज्याहुतिं च मिलित्वा प्रशंसति—

“ दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीची-
दधाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अग्निस्थापनात्पूर्वं दधिहोम उपरिष्ठाच्चाऽऽज्यहोमः । तत्राऽऽज्यं तेजोरूपं दधि चेन्द्रियरूपम् । “ तेजो वा आज्यम् ” “ इन्द्रियं वै दधि ” इति श्रुत्यन्त-
रात् । अतो यजमानार्थमुभयमपि सम्यक्संपादितं भवति । कल्पः—
“ उपांशु मारुतान्सर्वहुताज्जुहोतीदृङ्चान्यादृङ्वेति सप्तभिर्गणैरासीनो हस्तेन
गणेन गणमनुद्रुत्य मारुताज्जुहोति मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन गणेन जुहोतित्येकं
मारुतैः सर्वतो वैश्वानरं परिचिनोतित्येकं स्वतर्वांश्च प्रघासी च सांतपनश्च
गृहमेधी च कीडी च साकौ चार्जिषी चेत्येव षष्ठ आम्नातो मितासश्च संमि-
तासश्च न इति सर्वत्रानुषजति ” इति । पाठस्तु—

ईदृङ्चान्यादृङ्गिति । अत्र हि मरुतां गणाः पञ्चाऽऽम्नाताः । ईदृङ्-
त्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतामेको गणः । चकाराः परस्परं समु-
च्चयार्थाः । तथा शुक्रज्योतिरित्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां मरुतां
गणो द्वितीयः । ऋतजिदित्यादिगणस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिश्चतुर्थः । ईदृङ्चास
इत्यादीनि चत्वारि नामधेयानि, सोऽयं पञ्चमो गणः । हे गणपञ्चकस्था मरुत
एतेन समुच्चयेन वर्तन्ते (माना) यूयं सर्वे समुच्चित्य सुष्ठु नोऽस्मान्प्रत्याम-
च्छत । मितासश्च गणचतुष्टयेन सप्तसंख्यया प्रमिताः । संमितासश्च पञ्चमगणे
चतुःसंख्यया संक्षिप्य प्रमिताः । ऊतये नोऽस्माकं रक्षणाय सभरनो भरेणाऽऽद-

(अग्निस्थापनाभिधानम्)

रेण वर्तन्त इति सभरसः । तादृशा हे मरुतोऽस्मिन्यज्ञ एतनाऽऽगच्छत । दैवीर्विशो देवसंबन्धिन्यः प्रजारूपाः । एते मरुत इन्द्रमनुवर्तमान इन्द्रं स्वामिनमनुसृत्य तदनुसारेण यथा वर्तन्ते मरुत एवं दैव्यो मानुष्यश्च सर्वाः प्रजा इमं यजमानमनुसृत्य वर्तमाना भवन्तु । एतैर्मन्त्रैः साध्या मारुतहोमा उपरि विधास्यन्ते ।

एतेभ्यो मारुतपुरोडाशेभ्यः पुरा निर्वपणीयं वैश्वानरमादौ विधत्ते—

“द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमव रुन्धे” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

उरुयाग्नेः संवत्सरधारणेनाग्नेः संवत्सररूपत्वम् ।

चोदकप्राप्तान्प्रयाजानूयाजानपवदति—“ यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विकस्तिः सा यज्ञस्य दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्ये ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

विशेषेण कस्तिर्नाशो विकस्तिस्तत्परिहारायान्यत्र प्रयाजानूयाजानकृत्वा यथा दर्विहोमं कुर्वन्ति तद्वदत्रापि दर्विहोमं प्रयाजानूयाजरहितं कुर्यात् । ततो विकस्तेरभावाद्यज्ञ प्रतिष्ठितो भवति ।

वैश्वानरपुरोडाशहोमसमनन्तरमेष मारुतपुरोडाशहोमं विधत्ते—

“राष्ट्रं वै वैश्वानरो विण्मरुतो वैश्वानरः हुत्वा मारुताञ्जुहोति राष्ट्र एव विशमनु बध्नाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

राष्ट्रस्थानीयस्य वैश्वानरस्य पूर्वभावित्वात्पश्चाद्भावीयप्रजास्थानीयमारुतहोमेन राष्ट्रे प्रजां योजितवान्भवति । मारुतहोमे मन्दध्वनिं विधत्ते—

“उच्चैर्वैश्वानरस्याऽऽश्रावयत्युपांशु मारुताञ्जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विशमति बध्नाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति ।

उच्चध्वनित्वमाश्रावणे चोदकप्राप्तम् । यस्माद्राष्ट्रस्थानीये वैश्वानर उच्चैर्ध्वनिः प्रजास्थानीये मरुत उपांशुत्वं तस्माल्लोकेऽपि प्रजामतिक्रम्य राष्ट्रेमेवाधिकं सर्वो जनो वक्ति । सति हि राष्ट्रे प्रजानामन्वेषणम् ।

अथ मारुतपुरोडाशान्प्रशंसति—

“मारुता भवन्ति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । दैव्येन प्रजासमूहेन यजमानाय मानुषं प्रजासमूहं संपादयति । पुरोडाशानां संख्यां विधत्ते—

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

“ सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव रुन्धे ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । अत्रत्येषु मन्त्रेष्वाम्नाताः पञ्च गणाः ।
आरण्यकाण्ड आम्नातो धुनिश्च ध्वान्तश्चेत्यपरो गणः । सूत्रोक्तः स्वतवानि-
त्यादिरेकः । अतः सप्तसंख्याभिश्च बहुविधगणरूपां प्रजां प्राप्नोति । होम-
काले मन्त्रोच्चारे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ गणेन गणमनुव्रुत्य जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ७] इति । यदा प्रथमगणेन हुत्वा द्वितीयगणेन
जुहोति तदानीं प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद्द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्वितीय-
गणमुच्चार्य तृतीयगणेन जुहुयात् । एवं सति सर्वां प्रजामस्मै यजमानायानुकूल-
त्वेन वर्त्तमानां करोति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

पार्श्वीति पश्चाभिः सामिरारोहेन्निर्मितां चितिम् ।
पूर्णांमौदुम्बरीं दध्मा जुहोत्येते ऋचौ तदा ॥
याग्यानुवाक्ये नक्तेति सुपर्णाऽस्यादिमिसिभिः ।
स्वयमातृणकोयां तमुख्याभिं स्थापयेत्ततः ॥
प्रेक्ष ओदुम्बरीं दध्यादिधे वैकङ्कतीं तथा ।
शमीमयीं तु तां सेति सप्ताऽऽज्यं हूयते सूचा ॥
मारुतेषु तु यागेषु प्रोक्ताः पञ्च मरुद्वणाः ।
इन्द्रचेत्यादयः शेषो मितासश्चेत्युदीरितः ॥
अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

जी॒म॒र्त॒स्ये॒व भ॒वति॒ प्र॒ती॒कं॒ यद्व॒र्मा॒ याति॑
स॒म॒दा॒मु॒प॒स्थे । अ॒ना॒वि॒द्ध॒या त॒नु॒वा॒ ज॒य
त्व॒५ स॒ त्वा॒ व॒र्म॒णो म॒हि॒मा पि॒प॒र्तु । ध॒न्व॒ना

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाबिकवचरवीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

गा धन्व॑नाऽऽजिं॑ जये॒म धन्व॑ना त॒त्रिाः॑ स॒मदो॑
जये॒म । धनुः॑ शत्रो॑रप॒कामं॑ कृ॒णोति॑ धन्व॑ना
स॒र्वाः प्र॒दिशो॑ जये॒म । व॒क्ष्यन्ती॒वेदा ग॑नी-
गन्ति॑ क॒र्णं प्रि॒यः सखा॑यं परिष॒स्वजा॒ना ।
योषे॑व शिङ्क्ते॑ वि॒तताऽधि॑ धन्व॑न (१) ज्या
इ॒यः स॒मने॑ पा॒रय॑न्ती । ते आ॒चर॑न्ती स॒म-
ने॒व योषा॑ मा॒तेव॑ पु॒त्रं वि॑भृतामुप॒स्थे । अप॑
शत्रू॑न्विध्यता॒ संवि॑दा॒ने आ॒र्त्नी इ॒मे वि॑ष्फु-
रन्ती॑ अ॒मित्रा॑न् । ब॒ह्वीनां॑ पि॒ता ब॒हुर॑स्य
पु॒त्रश्चि॒श्वा कृ॒णोति॑ स॒मनाऽव॑गत्य । इ॒षुधिः॑
सङ्काः॑ पृ॒तना॑श्च स॒र्वाः पृ॒ष्ठे नि॑नद्धो जयति
प्र॒सूतः॑ । रथे॑ तिष्ठन्नयति वा॒जिनः॑ पु॒रो यत्र॑ यत्र
का॒मय॑ते सुषा॒रथिः॑ । अ॒भीशू॑नां म॒हिमा॑नम्
(२) प॒नाय॑त॒ मनः॑ प॒श्वादनं॑ यच्छन्ति
र॒श्मयः॑ । त॒त्रिान्घोषा॑न्कृ॒ण्वते॑ वृष॒पाण॒योऽश्वा॑
रथे॑भिः सह वा॒जय॑न्तः । अ॒वक्रा॑मन्तः प्र॒पदै-
र॒मित्रा॑न्क्षिणान्ति शत्रू॑ र॒नप॑व्ययन्तः । रथ॒वा-
हनः॑ ह॒विर॑स्य॒ नाम॑ यत्राऽऽयु॒धं नि॑र्हितम॒स्य
व॒र्म । तत्रा॑ रथ॒मुप॑ श॒गमः॑ स॒देम॑ वि॒श्वाहा॑
व॒यः सु॑मन॒स्यमा॑नाः । स्वा॒दुषः॑ स॒दः
पि॒तरो॑ वयो॒धाः कृ॒च्छ्रे॒श्रितः॑ श॒क्तिवि॑न्तो ग-
भी॒राः । चि॒त्रसे॒ना इ॒षुव॑ला अ॒मृधाः॑ स॒तोव॑रि
उ॒रवो॑ व्रा॒तसा॑हाः । ब्राह्म॑णा॒सः (३) पि॒तरः॑

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाषिकवचस्वीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
 पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किर्नो
 अघशः स ईशत । सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या
 दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता । यत्रा
 नरः स च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषर्वः
 शर्म यंसन् । ऋजीते परि वृङ्गिधि नोऽश्मा
 भवतु नस्तनूः । सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः
 (४) शर्म यच्छतु । आ जङ्घन्ति सान्वेषां
 जघनाः उप जिघ्नन्ते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽ-
 श्वान्त्समत्सु चोदय । अहिरिव भोगैः पर्येति
 षाहुं जाया हेति परिबाधमानः । हस्तघ्नो
 विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु
 विश्वतः । वनस्पते त्रिद्वङ्गो हि भूया अस्म-
 त्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः संनद्धो असि
 वीड्यम्वाऽऽस्थाता ते जयतु जेत्वानि । दिवः
 पृथिव्या परि (५) ओज उदभृतं वनस्पति-
 भ्यः पर्याभृतं सहः । अपामोज्मानं परि
 गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ।
 इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरु-
 णस्य नाभिः । येमां नो हव्यदातिं जुषाणो
 देवं रथं प्रति हव्या गृभाय । उप श्वासय
 पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जग-
 त् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरात् (६)
 दवीयो अप सेध शत्रून् । आ क्रन्दय बलमो-

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

जो न आ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनाः इत इन्द्रस्य मुष्टि-

रसि वीडयस्व । आऽमूरज प्रत्यावर्तयेमाः कै-

तुमद्दुन्दुभिर्वाविदीति । समश्वपणाश्चरन्ति नो

नरोऽस्माकमिन्द्र राथिनो जयन्तु (७) ॥

(धन्वन्महिमानं ब्राह्मणासोऽदितिः पृथिव्याः परि दूरादेकैवत्वारिश्वाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमैऽनुवाके चित्पारोहणादयो मारुतहोमान्ता अङ्गविशेषा उक्ताः ।

अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभावीनि कवचस्वीकारादीन्यङ्गान्युच्यन्ते ।
तस्य चाग्निप्रकरणे संबन्धाभावादित उक्तृष्णाश्वमेधप्रकरणे संबन्धो द्रष्टव्यः ।
अध्ययनार्थमेव केवलमत्र मन्त्रपाठः ।

कल्पः—“ जीमूतस्येति कवचचभ्यूहते ” इति । पाठस्तु—

जीमूतस्येवेति । यद्यदा कवी कवचयुक्तो राजा समदां शत्रूणामुपस्थे
समीपे याति, अनेन सह मात्सर्येण मायन्तीनि समदः शत्रवः, तदा जीमूतस्य
मेघस्य प्रतीकं मुखमिव भवति । सैन्यद्वयं युद्धार्थं यदा मिलति तदानीं वर्धितुं
यतस्तत आगताः प्रौढा मेघा यथाऽन्दरिक्षं सर्वभावृण्वन्त्येवं भूनिं सर्वा व्याप्तं
भवतीत्यर्थः । तस्मिन्काले हे राजन्नाविजया परकीयप्रहाररहितया तनुवा
स्वशरीरेण युक्तो भूत्वा विजयं प्राप्नुहि । वर्मणः कवचस्य तादृशो महिमा
त्वां पिपतुं पालयतु । कल्पः—“ धन्वना गा इति धनुः ” इति । पाठस्तु—

धन्वना इति । वयं धन्वना धनुषा गा जयेम परकीयान्गवादीनाहंराम ।
तथा धन्वनाऽऽर्जि युद्धं जयेम । तथा धनुषा तीव्राः शूरभटोपेताः समदो मद-
सहिताः परकीयसेना जयेम । इदं धनुः क्षमोरस्पदीयवैरिषोऽपकामं कृणोति

२०५६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकाराबद्धाभिधानम्)

कामेभ्योऽपनयोऽपकामस्तं कृणोतु करोतु । किं बहुना, सर्वा अपि प्रदिश उत्कृ-
ष्टान्सर्वदिग्वर्तिशत्रूञ्जयेत् । कल्पः—“ वक्ष्यन्तीवेति ज्यामभिमृशति ” इति ।

पाठस्तु—

वक्ष्यन्तीवेदा इति । इयं ज्या धनुष्यारोपिता मौर्वी वक्ष्यन्तीव किञ्चि-
ब्रह्मस्य वाक्यं वदिष्यन्तीव कर्णं(णमा)गनीगन्ति कर्णसमीपमागच्छति ।
तत्र दृष्टान्तः—प्रियं सखायं परिषस्वजाना प्रीतियुक्तं सखिसमानं विश्रम्भव्यव-
हारयोग्यं भर्तारमालिङ्गन्ती योषेव शिङ्गेऽव्यक्तं शब्दं करोति । सा यथा
स्वकीयं योगक्षेमं शनैः कथयति तद्वादिष्यमपि ज्या शब्दयतीत्यर्थः । कीदृशी
ज्या, अधिधन्वन्धनुष उपरि वितता विशेषेण प्रसारिता, समने युद्धे पारयन्ती
युद्धसमाप्तिं गमयन्ती ।

कल्पः—“ ते आचरन्ती इति धनोरात्नीं संभृशति ” इति । पाठस्तु—

ते आचरन्तीति । ते धनुषः कोट्यौ विस्फुरन्ती विस्फुरन्त्यौ पुनः
पुनः प्रवर्तमाने सत्यौ संविदाने परस्परमैकमत्यं गते अमित्रानत्यन्तविरोधिनः
शत्रूनपविध्यताम् । कीदृशे कोट्यौ, समने युद्धे योषेवाऽऽचरन्ती तद्वन्मधुरश-
ब्देन हितं बोधयन्त्यौ । पुनः कीदृशे, उपस्थे विभृतां माता पुत्रमिव तद्वद्धि-
तकारिण्यावित्यर्थः । कल्पः—“ बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्र इति पृष्ठ इषुधिं
निनक्षति ” इति । पाठस्तु—

बह्वीनां पितेति । अयमिषुधिर्बाणाधारः समनाऽवगत्य समने युद्धे प्राप्य
विश्वं कृणोति बाणाकर्षणवेलायामव्यक्तं ध्वनिं करोति । तस्य ध्वनेरनुकरणं
चिन्तेति । कीदृश इषुधिः, बह्वीनामिषूणां पालकः । अत एवास्य पितृस्थानी-
यस्य पुत्रस्थानीय इषुसंघो बहुविधः । सोऽयमिषुधिः पृष्ठे निनक्षः पृष्ठभागे
नितरां बद्धः प्रसूतो धानुष्केण प्रेरितो बाणाकर्षणे सज्जः सम्यक्प्राप्ताः सर्वा
अपि पृतना जयति । कल्पः—“ रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति सारथिममिम-
न्वयते ” इति । पाठस्तु—

रथे तिष्ठन्निति । सुषारथिः सुशिक्षितोऽयं सारथिः स्वयं रथे तिष्ठ-
न्त्यथ यत्र कामयते गन्तुं तत्र तत्र पुरः पुरस्ताद्वाजिनोऽधाम्नयति प्रेरयति । हे
क्वत्विग्यजमाना अभीशूनामश्वधारणहेतूनां रश्मीनां महिमानं पनायत वाचा
स्तुतिं कुरुत । अत एव स्तुतिप्रकार उच्यते—रश्मय एते प्रग्रहाः सारथ्यमनोऽनुसृत्य

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

पश्चाद्यच्छन्ति नियता भवन्ति, सारथेर्यथा मनोवृत्तिः पुरस्तात्प्रवर्तते तेनैव प्रकारेण पश्चादधानां नियमं कुर्वन्तीत्यर्थः । कल्पः—“ तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणय इत्यधान् ” इति । पाठस्तु—

तीव्रान्घोषानिति । एतेऽधान्तीव्रानत्युच्चान्घोषान्हेवाशब्दान्कृण्वते कुर्वन्ते । कीदृशा अधाः, वृषपाणयः, सेचनवाचिना वृषशब्देन शक्तिरुपलक्ष्यते । पाणिशब्दः पादलक्षकः । गन्तुं शक्ताः पादा येषां ते वृषपाणयः । रथेभिः सह वाजयन्तो रथैः सह शीघ्रं गच्छन्तः । प्रपदैः पादाग्रैः खुरैरभिजान्वैरिणोऽवक्रान्तः । तादृशा अधा अनपव्ययन्तः प्रत्यापनिमकुर्वन्तो भीतिरहिता इत्यर्थः । शत्रून्क्षिणन्ति हिंसन्ति । कल्पः—“ रथवाहनं हविरस्य नामिति रथवाहनं रथमत्यावाय ” इति । यद्यपीदमत्याधानं रथस्य प्रत्याधानादूर्ध्वभावि तथाऽप्यध्ययनसंपदायादयं मन्त्रोऽत्र पठितः । तत्पाठस्तु—

रथवाहनमिति । यत्र यस्मिन्नल्पे शकटेऽस्य यजमानस्याऽऽयुवं धनुरादिकं बर्म कवचं चत्येवमादिकं निहितं स्थापितं, य(अ)स्य शकटस्य रथवाहनमिति नामधेयं, प्रत्यागत्य रथोऽस्मिन्शकटे स्थाप्यत इति तच्छकटे रथवाहनं, तस्य हविर्वदुपकारकत्वाद्धविष्ट्वं, तत्र तस्मिन् रथवाहने शकटे विश्वाहा सर्वेष्वपि दिनेषु सुमतस्यमानाः सौमनस्यं प्राप्ता वयं शर्मं सुखगमनहेतुं रथमुपसंश्रमेत्येव स्थापयाम । कल्पः—“ स्वादुषस्तदः पितरो वयोधा इति तिसृभिः पितृनुपतिष्ठते ” इति । तत्र प्रथमामाह—

स्वादुषस्तद इति । ये पितरोऽस्मदीयाः सन्ति त एतैर्विशेषणैर्विशिष्टाः । कानि । गेषणानीति तान्युच्यन्ते—स्वादुषस्तदोऽस्माभिः समर्पिते स्वादुषस्तदोऽस्माभिः सम्यक् इति तेन तृप्तः इत्यर्थः । वयोधा अस्मदीयस्य वयस आयुषः स्थापयितार कच्छे व्यसने प्राप्ते सति रक्षार्थं श्रीयन्ते प्राणिभिः सेव्यन्त इति कच्छे । शक्तीवन्तः शक्तियुक्ताः । गभीरा अगाधबुद्धयः । चित्रा विविधा हस्तयुक्ता रेखा सेना येषां ते चित्रसेनाः । इषुभिर्योद्धमतिमबला इषुबलाः । अमृधाः यैर्योद्धमशक्याः सन्विद्यमानो लोके प्रसिद्धो यः शूरस्तस्मादप्यतिशूराः सतोवीराः । उरवो विस्तीर्णा धनसेनादिसमृद्धाः । व्रातं परकीयभटानां संचारं सहन्ते न भवन्तीति व्रातसाहाः । अथ द्वितीयामाह—

व्रातसाहा इति । येऽस्मदीयाः पितरस्ते ब्राह्मणास्तु ब्रह्म वेदस्तदर्थं पश्य

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकारायङ्गाभिधानम्)

ब्राह्मणाः । अत एवास्मासु सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपरा इत्यर्थः । यथैते पितरस्तथा द्यावापृथिवी उभे अप्यनेहसाऽनेहसि सर्वस्मिन्नपि काले नोऽस्मान्प्रति शिवे शान्ते अनुग्रहपरे भवतामिति शेषः । तथर्तावृधो यज्ञस्य वर्धयिता पूषा पोषको देवो नोऽस्मान्दुरितात्पातु । हे पितृसमूह रक्षास्मान्पालय । नोऽस्माकमघशंसः पापशंसनपरा निन्दका माकिरीशत निन्दितुं समर्था मा भूयन् । अथ तृतीयामाह—

सुपर्णं वस्त इति । पितृसंबन्धिनी येयमिषुः प्रशस्यतेऽस्या इषोः सुपर्णं पृष्ठेऽवस्थितं शोभनं पदन्तं भागं वस्त आच्छादयति । अथास्या इषोर्दन्तः शल्यं मृगदन्तवत्तीक्ष्णं, सेयमिषुर्गोभिर्गोसंबन्धिभिः संनद्धा दृढं बद्धा । तादृशेयमिषुः प्रसूता पितृभिः प्रेरिता सती पतति सहसा गच्छति । कुत्रेति तदुच्यते— नरः पुरुषा योद्धारो यत्र यस्मिन्परसैन्ये सं च वि च द्रवन्ति प्रथममुत्सुकाः सन्तः प्राप्नुवन्ति पश्चाद्धीताः सन्तः पलायन्ते च, तत्रेयमिषुः पततीति पूर्वज्ञान्वयः । तादृश्यः पितृणांमिषवोऽस्मभ्यं शर्म यंसन्सुखं यच्छन्तु ।

कल्पाः—“ऋजीते परि वृङ्गि न इत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्य” इति । पाठस्तु— ऋजीते परीति । ऋजीतिशब्द इषुवाची । हे ऋजीतेऽस्मान्परिवृङ्गि परिवो वर्जितान्कुरु । नोऽस्माकं तनूरशपा भवतु पाषाणवद्दृढा भवतु । सोमो नोऽस्मानधिर्वर्तु अविका एते मान्या इति कथयतु । अदितिः शर्म यच्छतु सुखं यच्छतु । कल्पः—“आ जङ्घन्तीत्यश्वाजनिमादाय ” इति । पाठस्तु—

आजङ्घन्तीति । कशाधारिणः सारथय एषामधानां सानु पर्वतसानुसदृशं पार्श्वमाजङ्घन्ति सर्वतस्ताडयन्ति । तथा पृष्ठभागानुपजिघ्नत उग्रैः ताडयन्ति । तथाविधताडनेहेतुभूते हेऽश्वाजनि अश्वप्रेरके कशे प्रचेतसस्ताडनेन प्रकृष्टगमने चित्तयुक्तान्समत्सु युद्धेषु चोदय प्रेरय । कल्पाः—“अहिरिव भोगैरिति हस्तघ्नमभिमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

अहिरिवेति । धानुष्कैर्बामहस्तः केनचिद्रूपेण चर्माविशेषेण वेष्टयते । तत्रायं दृष्टान्तः—अहिरिव भोगैः, यथा सर्पः स्वकीयशरीरवेष्टनेः पुरुषस्य हस्तं पादं वा वेष्टयति तथाऽयं चर्माविशेषः पुरुषस्य बाहुं पर्येति परितो व्याप्नोति ।

(अश्वमेधकर्तृ रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

किं कुर्वन्, ज्याया अकर्णमाकृष्य सहसा मुक्ता या हेतिस्तां परिबाधमानः
परितो निबाम्यन् । ज्यायाः प्रहारश्चर्मण्येव लगति न तु बाहौ । हस्ते स्थित्या
ज्याघातेन हन्यमानश्चर्मविशेषो हस्तघ्नः । सोऽस्मान्विश्वतः सर्वस्मादुपद्रवात्पातु ।
तत्र दृष्टान्तः—विश्वा वयुनानि विद्वान्सर्वान्मार्गानभिजानानः पुमान्नुमांसमन्त्रं
पुरुषं यथा पालयति तद्वदिति शेषः । कल्पः—“वनस्पते वीड्वङ्ग इति पञ्चमी
रथम् ” इति । तत्र प्रथमामाह—

वनस्पते वीड्वङ्गिति । हे वनस्पते वनस्पतिनिष्पन्न रथ वीड्वङ्गे हि दृढाङ्गः
एव भूषाः । कीदृशस्त्वम्, अस्मत्सखाऽस्मासु मस्विवत्स्निग्धः । प्रतरणः प्रकृष्ट-
गमनसाधनभूतः । सुवीरः शोभनैर्वीरैर्भटैरुपेतः । गोभिः संनद्धोऽसि गवादि-
चर्मरज्जुभिः सम्यग्बद्धोऽसि । वीड्वङ्गस्वात्यन्तं दृढो भव । ते तवाऽऽस्थाता
जेत्वानि जेतव्यानि परसैन्यानि जयतु । अथ द्वितीयामाह—

दिवः पृथिव्या इति । हे यजमान त्वं रथमिमं हविषा बालिकर्मणा यज
पूजय । कीदृशं रथम्, दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं द्युलोकाद्भूलोकाच्च
सर्वतो बलमानीय संपादितं, तथा वनस्पतिभ्योऽपि परितः सहो बलमानयिाऽऽ-
भूतं संपादितम् । तथाऽपामोज्जमानमप्संबद्धमोज आनीय निष्पादितं, गोभिर्ग-
वादिविकारैः स्नावभिश्चर्ममयरज्जुभिश्च परित आवृतमिन्द्रस्य वज्रमिव दृढी-
भूतम् । [अथ] तृतीयामाह—

इन्द्रस्य वज्र इति । यथेन्द्रस्य वज्रोऽत्यन्तं दृढः, यथा च मरुतामनीकं
सैन्यं बहुभिर्भटैरुपेतं, यथा मित्रस्य गर्भोऽत्यन्तं सुरक्षितः, यथा वरुणस्य
नाभिः केनापि तिरस्कर्तुमशक्यस्तथाविधैर्गुणैरुपेत हे देव रथ नोऽस्मदीयामिमां
हव्यदार्तिं हविर्दानं जुषाणो हव्याऽस्मदत्तानि हव्यानि प्रति गृभाय प्रत्येकं
गृहाण । [अथ] चतुर्थीमाह—

उप श्वासयेति । रथसमीपवार्तिदुन्दुभिरपि, एवंमहिमा किमुत रथ इति
विवक्षया दुन्दुभिः प्रशस्यते । हे दुन्दुभे पृथिवीमुपश्वासय त्वदीयेन शब्देन
पूरय । उतापि च द्यां द्युलोकमप्युपश्वासय । पुरुषा पुरुषु द्युलोकभूलोकादि-
स्थानेषु विष्ठितं विशेषेण स्थितं सर्वं जगत्ते तव शब्दं मनुतां जानातु । स त्व-
मिन्द्रेणान्यैर्देवैश्च सज्जः समानप्रीतिः सज्जत्रूनस्मदीयान्दूराद्वीयो दूरादप्यत्यन्तं
वूरदेशं प्रत्यपसेधापसारय । [अथ] पञ्चमीमाह—

(अश्वमेधकर्तुं रथसज्जीकरणभाविकवचस्वीकाराद्यङ्गाभिधानम्)

आ क्रन्दयेति । हे दुन्दुभे बलं परकीयसैन्यं प्रत्याक्रन्दयाऽऽक्रोशं कुरु । अयं जलमं प्रहरेत्यत्यन्तभीतिहेतुं शब्दं कुरु । नोऽस्माकमोजो बलमाधा आधे-
हि सम्यक्संपादय । दुरिता बाधमानोऽस्मदीयानि दुरितानि विनाशयन्निष्ठनिहि-
गर्जनसमानपस्पदुत्साहहेतुं शब्दं कुरु । दुच्छन्नान्दुष्टचित्तान्पुरुषानितोऽस्मादपरो-
थापसारय । त्वामिन्द्रस्य मुष्टिरासि वज्रधारकमुष्टिसमानोऽस्यतो वीडयस्व दृढी-
भव । ईदृशैर्दुन्दुभिध्वानीभिः सहितोऽयं रथः प्रवर्तत इति तात्पर्यार्थः ।

कल्पः—“ आऽमूरजेति दुन्दुभिं संह्लादयामि ” इति । पाठस्तु—

आऽमूरजेति । हे इन्द्रामूरः परकीयसेनाः समन्तादज प्रेरय पलायिताः कुरु ।
इमा अस्मदीयाः सेनाः प्रत्यावर्तयाक्षताः सत्यो यथा प्रत्यावृत्ता भवन्ति तथा
कुरु । अयं दुन्दुभिः केतुमज्ज्ञानवदस्मदीयो जयो यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा वावरीति
भूशं ध्वानिं करोति । अश्वपर्णा अश्वपत्रा अश्ववाहनयुक्ता इत्यर्थः । तादृशा
नो नरोऽस्मदीयाः पुरुषाः संचरन्ति सम्याग्विश्रम्भेण चरन्तु । अस्माकं संब-
न्धिनो ये रायिनो मुख्यपुरुषास्ते जयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथाश्वमेधे जीमूत कवचं प्रतिमुञ्चति ।

धन्वना धमुरादत्ते वक्ष्यन्ती उपामभिस्पृशेत् ॥

ते संमृशेद्धनुष्कोट्यौ बह्वीतीषुभिर्बन्धनम् ।

रथेति सारथिं तीव्रामश्वानप्यभिमन्त्रयेत् ॥

रथ काले रथः स्थाप्यो भजेत्स्वादुन्नयात्पितृन् ।

क्रज्यात्मानमभिस्पृश्य ह्या जङ्घेत्पाहरेत्कशाम् ॥

हस्तं(स्तध्नं) मन्त्रयतेऽहीति(येञ्चाही) रथंतु वनपञ्चभिः ।

दुन्दुभिं वादयेदाऽमूरत्र मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लुब्धपजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(होमाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत
 वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू
 उपस्तुत्य महिं जातं ते अर्वन् । यमेन वृत्तं
 त्रित एनमायुनागिन्द्र एणं प्रथमो अभ्यतिष्ठत् ।
 गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो
 निरतष्ट । अस्मि यमे अस्यादित्यो अर्वन्नास्मि
 त्रितो गुह्येन व्रतेन । अस्मि सामेन समया
 विपृक्तः (१) आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धना-
 नि । त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु
 त्रीण्यन्तः समुद्रे । उतेवं मे वरुणश्छन्तस्यर्व-
 न्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् । इमा ते
 वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाः सनितुर्निधा-
 ना । अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या
 अभिरक्षन्ति गोपाः । आत्मानं ते मनसाऽऽ-
 रादजानामवो दिवा (२) पतयन्तं पतङ्गम् ।
 शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जहमानं
 पतत्रि । अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमा-
 णमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु
 भोगमानडादिद्व्यभिष्ट ओषधिरजिगः । अनु
 त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः
 कनीनाम् । अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु
 देवा ममिरे वीर्यम् (३) ते । हिरण्यशू-

(होमाभिधानम्)

ज्ञोऽथो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र
आसीत् । देवा इदस्य हविरयमायन्यो अर्वन्तं
प्रथमो अध्यतिष्ठत् । ईमान्तासः मिलिकम-
ध्यमासः सःशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।
हःसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यम-
ज्ममश्वाः । तव शरीरं पतायिष्वर्वन्तव चित्तं
वार्त इव ध्रुजीमान् । तव शृङ्गाणि विष्टिता
पुरुत्राऽरण्येषु जर्भुराणा चरन्ति । उप (४)
प्रागाच्छसमं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा
दीभ्यानः । अजः पुरो नीयते नामिरस्यानु
पश्वात्कवयो यन्ति रेभाः । उप प्रागात्परमं
यत्सधस्थमर्वाः अच्छा पितरं मातरं च ।
अद्या देवान्जुष्टतमो हि गम्या अथाऽऽशास्ते
दाशुषे वार्याणि (५)

(विष्टको दिवा वीर्यमुपैकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके कवचादिसंनाहोऽभिहितः । अथ सप्तमाद्यनुवाकत्रये होमोऽभि-
धीयते । कल्पः—“ यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः षट्-
त्रिंशत्तमश्चस्तोमियाञ्जुहोति ” इति । तत्र सप्तमानुवाके प्रथमामृचमाह—

यदक्रन्द इति । हेऽर्वन्यद्यस्मात्कारणाज्जायमान उत्पद्यमान एव प्रथम-
मादावक्रन्दः क्रन्दितवानसि, अहो अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं शब्द-

(होमाभिधानम्)

मकरोस्तस्मात्कारणात्ते तव जातं महि महत् । अत एवोपस्तुत्यं समीचीनमिति सर्वैरपि स्तोतव्यमासीत् । जायमानमे(ए)व विशदी क्रियते—समुद्रादुद्यन्स-मुद्रोपलक्षितादुदकादुत्पद्यमानः । अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेः । उत वा पुरीषात्, अथवा लौकिकदृष्ट्या पुरीषात्पुंस्त्वशक्तिसंपन्नान्महतोऽधावुत्पद्यमानः । जन्मन उपस्तुत्यत्वे दृष्टान्तद्वयमुच्यते—श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू । इवश-ब्दोऽत्राध्याहृतर्ष्यः । यथा श्वेनाख्यस्य पक्षिणः पक्षौ शीघ्रोत्पतनहेतुत्वात्स-र्वैरुपस्तुत्यौ, यथा वा हरिणस्य मुगस्य बाहू पादौ शीघ्रगमनहेतुत्वादुपस्तुत्यौ तद्वदित्यर्थः । अथ द्वितीयामृचमाह—

यमेन दत्तमिति । अत्र यमोऽग्निः । अग्निर्वाय यम इति श्रुत्यन्तरात् । त्रिषु लोकेषु त्रापते विस्तार्यत इति त्रितो वायुः । यमेनाग्निना दत्तमेनमश्वं त्रितो वायुरायुनग्रथे योजितवान् । तत इन्द्रः प्रथमः सर्वेषु देवेषु मध्ये प्रथमं प्रवृत्तः सन्नेनमश्वमध्यातिष्ठदविष्ठितवान्योगक्षेमं संपादयितुमाभिमानं कृतवानित्य-र्थः । गन्धर्वः कश्चिदस्याश्वस्य रशनां बन्धनहेतुं रज्जुमगृष्णात्स्वीकृतवान् । हे वसवो यूयं सुरादादित्यादिममश्वं निरतष्ट निःशेषेण प्रकाशितवन्तः । यस्याश्वस्या-ग्निरानेता, वायुर्योजयिता, इन्द्रोऽभिमन्ता, गन्धर्वो रज्जुग्रहीता, सूर्यप्रकाशेन वसवः प्रकाशयितारस्तादृशोऽयमश्व इति स्तूयते । अथ तृतीयामृचमाह—

आसि यम इति । हेऽर्वन्मश्व त्वं यमाभिधोऽग्निरसि । तथाऽऽदित्योऽसि । तथा त्रितो वायुरसि । पूर्वोक्तप्रकारेण वाय्वादित्ययोरनुगृहीतत्वात्तद्रूपत्वम् । तथा गुह्येन गोप्येनाश्वमेधाख्येन कर्मणा तत्रत्येन सेमिनेन च समया समये प्रात-काले विप्रुक्तो विशेषेण युक्तोऽसि । ईदृशस्य ते तव द्युलोके बन्धनानि बन्धन-साधनानि दामानि त्रीणित्येवमभिज्ञा आहुः । वणिजो हि शक्त्याधिक्येनात्यु-ग्रमश्वं विक्रेतुं ग्रामान्तरे नयन्तस्त्रिभिर्दामभिर्वधन्ति । दक्षिणवामपार्श्वयोर्दामद्वय-मुभौ पुरुषौ गृहीतः । यदा दक्षिणभागवर्दिनं द्रष्टुमुद्युक्ते तदा वामभागवर्ती तमाकर्षति । तं चेद्द्रष्टुमुद्युक्ते तदानीमितर आकर्षति । यदा सहसा पुरतः पलायनं करोति तदा तं वारयितुं गले बद्धमेकं दाम गृहीत्वा पृष्ठतः कश्चिदा-कर्षति । तदिदं बन्धनत्रयम् । यदा शास्त्रसिद्धं किञ्चित्कारणत्रयं दृष्टव्यम् । तदनेन बन्धनत्रयेणाधिकशक्तिरश्व इति स्तुतो भवति । अथ चतुर्थीमृचमाह—

घ्नीणि त इति । यथा द्युलोके तवोच्चैर्भवोत्पस्य बन्धनत्रयमभिज्ञा आ-हूस्तथैवाप्सु समुद्रे च । यथा वा वाजपेयेऽस्वन्तरमुतमिति मन्त्रेणाश्वान्मसु-

स्नापयन्ति तथाऽपि पूर्वोक्तरीत्या बन्धनत्रयमपेक्षितं तथा समुद्रमध्ये स्थिताया बडवाया बन्धनत्रयमित्येवमभिज्ञा आहुः । उतापि च हेऽर्वन्ध ते तव यत्र यस्मिन्पितृवीर्यं परमं जनित्रमुत्तमं जन्मेत्येवंलक्षणाभिज्ञा आहुः, तत्पितृवीर्यं त्वमेव वरुणस्त्रिभिर्बन्धनैर्निवारणीयो भूत्वा मे मम छन्तीव कथयसीव । अयमर्थः—अथस्य पितृपक्षमागित्वान्मातरि स्वल्पायामपि सत्यां प्रौढश्चेदथो दृश्येत तस्य पिता प्रौढ इत्युत्पेक्षितं शक्यत इति । अथ पञ्चमीमृचमाह—

इमा ते वाजिजिति । हे वाजिन्ध ते तवेमेतानि दृश्यमानानि अवमार्ज-
मानि शरीरशोधनसाधनानि लोहमयानि । यैर्लोहमयैः पातःकाळादावथस्य पां-
स्वाद्यपनयनाय शरीरं मृच्यते घर्षणेन शोध्यते बान्धवमार्जनानि । तथा शफानां
सुराणां सनिशुर्दातुः पाषाणबहुले मार्गे प्रक्षेप्य(प्तु)स्त्वव शफभेदनपरिहारार्थं-
मिमा निवानेतानि लोहमयान्पावराविशेषरूपाणि निधीयन्ते शफेष्विति निधा-
नानि । राजानो हि महार्हाणां प्रौढानामश्वानां लोहमयैः साधनैः प्रातिविर्म
कण्डूरपनयन्ति, शफेषु च लोहपत्राणि कीलयन्ति । किंच ते तव भद्राः सुव-
र्णादिखचितत्वेन कल्याणरूपा रशनाः खलीनलोहकक्ष्याः पुच्छपत्रा अत्रास्मि-
न्नेव देशे स्थापिता अहमप्यपश्यम् । कीदृशस्य तव, ऋतस्य सत्यस्य बहुमू-
स्याहस्येत्यर्थः । कीदृशो रशना इति ता विशेष्यन्ते—या रशना गोपाः पृष्ठदे-
शव्यथादिपरिहारेणाश्वं गोपायन्त्याऽभिरक्षन्ति उपर्याकृतं पुरुषमभितः पाना-
दिभ्यः पालयन्ति । अथ षष्ठीमृचमाह—

आत्मानं त इति । हेऽथ ते तवाऽऽत्मानं स्वरूपमारात्समीप एव मनसा
चित्तेनाजानामभिज्ञातवानस्मि । कीदृशमात्मानम्, अवो रक्षकम् । शीघ्रगामी
स्यः परसैन्यमञ्जनेन स्वामिनं रक्षति । तथा दिवा पतयन्तमाकाशेन धाव-
न्त्वम् । त्वदीयवाहनवेलायां वेगातिशयेन भूमेराक्रमणं केनापि दृष्टुं न शक्यत
इत्यर्थः । यस्मादाकाशगामी तस्मादेव च पतञ्जं पक्षिसदृशम् । तथा त्वदीयं
शिरोऽप्यहमपश्यम् । कीदृशं शिरः, सुगमिर्गन्तुं शक्यैररेणुभिर्धूलिरहितः पथि-
भिराकाशमार्गेर्जैर्हमानं शीघ्रगामियुक्तमत एव पतन्नि पक्षिसदृशम् । यदा स्य-
मथः प्रायेण भूमिस्पर्शं विनाऽऽकाशमार्गेण चरति तदानीं पाषाणादिरहितत्वा-
दयं मार्गः सुगमो भूमिस्पर्शबाहुल्याभावाद्धूलिरहितश्च । तथाविधमार्गेण धावतोऽ-
थस्योपरिवर्ति शिरः सुखेन दृष्टुं शक्यते, उन्नतदेशवर्तित्वाद्धल्यावरणामा-
वाञ्छेति । ईदृशवेगवान्ध इति स्तुतिः । अथ सप्तमीमृचमाह—

(होमामिधानम्)

अत्रा ते रूपमिति । हेऽथ यदा यस्मिन्काले ते तव भोगं घृतमुद्गादिभक्ष-
णरूपमनु मर्तो मनुष्यः परिचारक आनङ्भोगं प्राप्तवान् । प्रौढेषु राजगृहादि-
ष्वश्वघासार्थं दत्तैर्घृतमुद्गादिभिः परिचारका अपि जीवन्तीति प्रसिद्धम् । आदि-
वीदशवृत्तान्तादनन्तरमेव ग्रसिष्ठोऽतिशयेन ग्रसितुकामस्त्वमोषधीश्चणकाद्या अर्जी-
गः । पितोऽसि । अत्रास्मिन्नवसरे ते तव रूपमुत्तमं सर्वोत्कृष्टमित्यपश्यमहं निश्चि-
तवानस्मि । कीदृशस्य तव, इषोऽन्नानि आ समन्तात्पदे प्राप्तुं गीर्गच्छतः । कीदृशं
रूपम्, जिगीषमाणं जेतुमिच्छायुक्तम् । अयमर्थः—प्रौढराजगृहे त्वदीयभोगमनु
अश्ववारा नीचाः सर्वेऽपि सम्यग्भुञ्जते । त्वं च राजाज्ञया केनाप्यनिवारितः
संश्रणकादिक्षेत्रेषु स्वेच्छया गच्छसि । अस्मिन्नवसरे त्वन्मुखेन सर्वाण्यन्नानि
प्राप्तुं शक्यन्ते, विजयश्च भविष्यति । एवं त्वदीयमाहिमानं निश्चितवानस्मीति ।

अथाष्टमीमृचमाह—

अमु त्वेति । हेऽर्वस्त्वामनु रथः प्रवर्तते । नहि त्वया विना रथो गन्तुं
शक्तः । मर्यो मर्त्योऽश्ववारस्त्वामनु जीवति । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम् । गावोऽपि
त्वामनु जीवन्ति, बालस्य तव क्षीरनवनीताद्यर्थं प्रवृद्धस्य तव घृतार्थं च गाः पोष-
यन्ति । कर्नीनां कन्यकानां बालानां दासीनां भगः सौभाग्यं त्वामनु संपद्यते ।
अश्वशालापरिचारार्थं हि ता अन्नवस्त्रदानेन त्वत्स्वामिनः पोषयन्ति । व्रातासो
व्राताः सेनारूपा मनुष्यसंघास्तव सख्यमनु त्वदीयं साहाय्यमनु पश्वादीयुर्जयं
प्राप्नुवन्ति । देवाः प्रजापत्यादयस्ते बीर्यं त्वदीयं सामर्थ्यमनूपलक्ष्य ममिरे
स्वकीयहविष्ट्वेन प्रमितवन्तः । ईदृशोऽयमश्व इति स्तुतिः । अथ नवमीमृच-
माह—

हिरण्यशृङ्ग इति । अयमश्वो हिरण्यशृङ्गो हिरण्यसमानवर्णः शृङ्गस्था-
नीयो देशो यस्यासौ हिरण्यशृङ्गो हिरण्याङ्कित इत्यर्थः । अयो लोहवदत्य-
न्तदृढः । यस्याश्वस्य पादा मनोजवा मनोवृत्तिसदृशेन वेगातिशयेन युक्ताः । एतेना-
श्वेनोद्देष्टव्यं । अदसा विनेन्द्रोऽप्यपरो निकृष्ट एवाऽऽसीत् । देवा इत्सर्वे हि देवाः स्वयम-
स्याश्वस्य संबन्धि हविरद्यं हविर्भक्षणमायन्प्राप्तवन्त एतत्तीयमेव हविरत्तुं योग्यमिति
निश्चितवान् । प्रथम आद्यो यः प्रजापतिरवन्तमेनमश्वमभ्यतिष्ठदाधिष्ठितवान्स्वकी-
यत्वेन स्वीकृतवान्सोऽप्येतदीयमेव हविरद्यामिति निश्चितवान् । अथ दशमीमृच-
माह—

ईमान्तास इति । सर्वेऽप्यश्वा एवंविधाः । कीदृशा इति तदुच्यते—ईमां-
न्तासः । गलभागो जघनभागश्चाश्वस्यान्तौ, ताधीर्मौ प्रसृतावुज्जतौ येषां त ईमां-
न्तासः । सिलिकं संकुचितं निम्नं मध्ये पृष्ठभागे येषां ते सिलिकमप्यन्तासः ।
यत्र मनुष्या आरोहन्ति स देशो निम्नः । न तु गजस्येव पृष्ठभाग उन्नतः ।
संश्रूणासो युद्धे जयहेतुत्वेन सम्यक्शूराः । दिव्यासो ग्रामगमनादिरूपव्यवहा-
रनिष्पादकाः । अत्याः संततगमनशीलाः । ते च हंता इव भेणिशः संघशो
यतन्ते । यथा हंताः पक्षिचक्षाः संघीभूयाऽऽकाशे यतन्ते गच्छन्त्येवमश्वा अपि
बहवः संहता युद्धाय प्रयतन्ते । यद्यस्मात्कारणादश्वा दिव्यं क्रीडाविजिगीषाद्य-
र्थमगमं गमनमाक्षिषुर्वाप्तवन्तस्तस्मादश्वजातिमात्रस्यैवं प्रशस्तत्वात्स ऋतुनि-
ष्पादकः प्रकृतोऽश्वः प्रशस्त इति किमु वक्तव्यः(व्यम्) । अथैकादशीमृचमाह—

तव शरीरमिति । हेऽर्वस्तव शरीरं पतयिष्णु पतनशीलं शीघ्रगमनशील-
मित्यर्थः । तव चित्तं वात इव वातसदृशश्च(गं च) । वायुः कीदृशः, धर्जीमान्वे-
गवान् । तव शृङ्गाणि शृङ्गस्थानीयानि । उरि प्रक्षिप्तान्यायुधानि विष्ठिता
विशेषेण तत्र तत्र स्थितानि साधितानि । अश्वस्योपरि कचिदिषुधिः कचित्स्व-
ङ्ग इत्येवं बहून्यायुधानि प्राप्यन्ते । तानि च पुरुषु बहुषु अरण्येषु ग्रामेभ्यो
बाहिर्भूतेषु युद्धप्रदेशेषु जर्भुराणां परसैन्यान्धतिशयेन भरमाणानि चरन्ति प्रव-
र्तन्ते । अथ द्वादशीमृचमाह—

उप प्रागादिति । वाजी ऋतुद्वाराऽन्नेहेतुरर्वाऽयमथः शसनमास्मिन्कृतौ वि-
शसनस्थानं प्रत्युपप्रागात्समीपं प्राप्तवान् । किं कुर्वन्, देवव्रीचा मनसा दीप्यानः,
देवानञ्जति प्राप्नोतीति देवस्यङ् तादृशेन निरन्तरं देवविषयेण मनसा ध्यानं
कुर्वन् । अजः प्रजापतिः पुरो नीयतेऽस्मादधात्पूर्वमृत्विग्भिर्गीयते, प्रजापतिं
पुरतो गच्छन्तमृत्विजो ध्यायन्तीत्यर्थः । यद्वा छाग एवाजः । तस्य अश्वस्य पुरतो
नीयते । अस्याश्वस्य नाभिर्नाभ्युपलक्षितं शरीरं प्रजापतिमनु नीयते । अस्या-
श्वस्य पश्चात्पृष्ठभागे कवयो विद्वांस ऋत्विजो रेभा यन्ति स्तुतिं कुर्वाणा गच्छ-
न्ति । अथ त्रयोदशीमृचमाह—

उप प्रागादिति । अर्वाऽशीऽगमनवानयमथः परममुत्कृष्टं यत्स्थलस्थं शभि-
तृभिः सह स्थातुं योग्यं यत्स्थानमस्ति तदुपप्रागात्तस्मीपं प्राप्तवान् । किमर्थम्,

(केषांचिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानम्)

पितरं मातरं चापि प्राप्तुं, स्वर्गलोके दिव्यो यः पिता या च माता दिव्या ताबुभौ प्राप्तुं देवताजन्मन इत्यर्थः । हेऽथाद्यास्मिन्दिने जुष्टतमोऽतिशयेन प्रीतिः सन्द्देवान्गम्याः प्राप्नुहि । अथानन्तरं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि फलानि अयमृत्विक्संघ आशास्तं नार्थयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः । ८ ॥

— — —

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाऽऽयुरिन्द्र ऋ-
भुक्षा मरुतः परि रुयन् । यद्वाजिनो देवजा-
तस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वर्याणि । यन्नि-
र्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रार्तिं गृभृतां मुख-
तो नयन्ति । सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रा-
पूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः । एष च्छागः पुरो
अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदे-
व्यः । अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता त्वष्टेत् (१)
एन२ सौश्रवसाय जिन्वति । यद्धविष्य-
मृतुशो देवयानं त्रिमानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।
अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः
प्रतिवेदयन्नजः । होताऽध्वर्युरावया अभिमि-
न्धो अविग्राभं उत श२स्ता सुविप्रः । तेन
यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृथध्व-
म् । यूपमस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अ-

(केषांचिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानंम्)

श्वयुपाय तक्षति । ये चार्चते पचनं संघर-
 न्त्युतो (२) तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । उप-
 प्रागांसुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप-
 वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयोः मदन्ति
 देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् । यद्वाजिनो
 दामं संदानमर्चतो या शिषिण्या रशना रज्जु-
 रस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता
 ते अपि देवेष्वस्तु । यदश्वस्य ऋविषः (३)
 मक्षिकाऽऽश यद्वा स्वरौ स्वर्धितौ रिप्तमस्ति ।
 यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु । यद्वर्धयमुदरस्यापवाति य आमस्य
 ऋविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः
 कृण्वन्तु मेधं शृतपार्कं पचन्तु । यत्ते मा-
 त्रादग्निना पच्यमानादाभि शूलं निहतस्याव-
 धावति । मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवे-
 भ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु (४) ॥

(इदुतो ऋविषः श्रिषत्सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाकेऽश्वस्तोमीयमन्त्राः केचिदुक्ताः । अश्वस्तोत्रमश्वस्तोमस्तत्प्रति-
 पादका अश्वस्तोमीयाः । अथाष्टमे त एवान्ये केचिदुच्यन्ते । अनुवाकभेदस्तु
 सांप्रदायिकोऽयज्ञसंयुक्तेषु प्रयोगेषु मन्त्रभेदार्थो वा ।

(केषांचिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानम्)

तत्राष्टमेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—

मा नो मित्र इति । मित्रादयः प्रसिद्धाः । एति सर्वदा गच्छती-
त्यायुः । ऋभवो देवाः क्षी(क्षि)यन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति ऋभुक्षाः पजा-
पतिः । मरुतो देवान्तराणि । ते सर्वेऽपि नोऽस्मान्मा परिख्यन्मा निन्दयन्तु-
(न्दन्तु) । यद्यस्माद्वाजेनो यागद्वाराऽन्नसाधनस्य देवजातस्य देवार्थमुत्पन्नस्य
सप्तेरश्वस्य वीर्याणि भामथर्यानि विदथेऽस्मिन्यज्ञे प्रवक्ष्यामो वयं प्रकर्षेण कथ-
यिष्यामस्तस्मादस्मिन्निन्दा न युक्तेत्यर्थः । अथ द्वितीयामृचमाह—

यन्निर्णिजेति । निर्णिजा प्रोक्षणादिकृतया शुद्ध्या रेक्णता सुवर्णरजता-
दिमणिरूपेण धनेन च प्रावृतस्य प्रकर्षेण सर्वतो वेष्टितस्य, अश्वमेधे हि चत्वार
ऋत्विजः समुक्षन्तीति प्रोक्षणं हिरण्ययाः काचा इत्यादिनां सुवर्णादिमणिभि-
रलंकारश्चाभिधीयते । अतस्तथाविधस्य संबन्धिनीं गृहीतां हस्ते स्वीकृतां रार्ति
हविषो दानं मुखतोऽग्रे यद्यदा नयन्ति ऋत्विजः संपादयन्ति तदानीमजो गति-
मानश्वः सुपाङ् सुष्ठु प्रकृष्टान्देवान्प्राप्नुवन्मेभ्यत्, मेभ्यदिति हेधाशब्दस्यानुकरणम् ।
विश्वरूपो नानारूपः सन्निन्द्रापूष्णोरिन्द्रपूषप्रभृतीनां देवानां पिबं पाथोऽप्येति
प्रीतिकरमन्नभावं प्राप्नोति । अथ तृतीयामृचमाह—एष च्छाग इति ।

वाजिनाऽन्नसाधनेनाश्वेन सह यः कश्चिदजः पुरो नीयते तस्मादधात्पूर्व-
भागे । कीदृशोऽजः, पूष्णो भागः पूषदेवताया भागस्वरूपो विश्वदेव्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यो हितः । अभिपियं सर्वतः प्रीतिकरं पुरोडाशवत्स्वादुभूतमेनमजमर्वताऽश्वेन
सह स्वष्टेस्वष्टैव सौश्रवसाय श्रूयते सर्वैरपि जनैः प्रीतिपूर्वकमिति श्रवोऽन्नं, सुष्ठु
श्रवः सुश्रवस्तस्य भावः सौश्रवसस्तस्मै सम्यक्शोभनभावाय यद्यस्मात्कारणा-
ञ्जिन्वति प्रीणयति तस्मादयमजः पुरो नीयते । अश्वमेधप्रकरणे पौष्णमन्वश्च-
मित्येवं पूषदेवताकमजं विधास्यति । स पूर्वो नेतव्यः । तद्विषयोऽयं मन्त्रः ।
अनेन न्यायेन पूर्वमन्त्रोऽप्यजविषयो योजयितव्यः । अश्वमेधप्रकरणे ऐन्द्रापौ-
ष्णमुपरिष्ठादिति व्यासक्तदेवताकस्याजस्य विहितत्वान्मन्त्रे च तस्मिन्नजशब्दस्य
नेम्यदिति योग्यशब्दानुकरणस्य श्रूयमाणत्वाच्च । अथ चतुर्थामृचमाह—

यद्धविष्यामिति । यद्यत्र मानुषा ऋत्विजोऽश्वं त्रिः परिणयन्ति त्रिवारं

(केषांचिदश्वस्तोमीयमन्त्राणामभिधानम्)

यदक्षिणी कुर्वन्ति । कीदृशमश्वं, हविष्यं हविषो योग्यम् । ऋतुशो देवानामु-
त्तावृतौ देवान्गच्छन्तम् । अत्रास्मिन्देशोऽजः प्रथम एति । कीदृशोऽजः, पूष्णो
भागः । किं कुर्वन्, देवेभ्यो यज्ञं प्रतिवेदयन्, हे देवा यज्ञः प्रवर्तत इत्येवं
देवेभ्यो ज्ञापयन् । अथ षष्ठीमृचमाह—

होताऽप्ययुरिति । यो यस्मिन्यज्ञे होता विद्यते, यश्चाप्युराववा आ
समन्ताद्देति गच्छति तत्र तत्रानुष्ठानाय शीघ्रं प्रवर्तत इत्यावयाः, योऽप्यग्निवि-
धोऽग्नेर्वीपक आग्नीध्रः, यश्च ग्रावग्राभो ग्रावस्तुत्, उतापि च यंस्ता यः
प्रशास्ता, यश्च सुविप्रः प्रस्तोता, एते सर्वेऽपि स्वरंकृतेन सुष्ठुवलंकृतेनापेक्षितवर्ण्यैः
संपूर्णेनेत्यर्थः । स्विष्टेन सुष्ठुवनुष्ठितेन [तेन] यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः फलवा-
हिमीर्घृतकूल्पा आपृणध्वं हे होत्रादयो यूयं सर्वेऽप्यापूरयध्वम् ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

यूपवस्का इति । ये यूपवस्का यज्ञार्थं यूपं वृश्चन्ति, उतापि च ये यूप-
वाहान्छिन्नं यूपं यज्ञभूमौ वहन्ति, येऽप्यन्येऽश्वयूपार्थं चषालं यूपकटकं तक्षति
तक्षणेन संस्कुर्वन्ति, उतो अपि च येऽप्यन्ये पुरुषा अर्चतेऽर्चार्थं पचनं पाकसा-
धनकाष्ठं संभरन्ति संपादयन्ति, तेषां सर्वेषामभिगूर्तिः संकस्वो नोऽस्मान्निवतु
पीणयतु । अथ सप्तमीमृचमाह—

उप प्रागादिति । सुष्ठु मदहेतुरतिहर्षकारणं फलं सुवत्तवस्मानुपपागात्सवीपे
प्राप्नोति । मन्म मननीयं फलं मे मदर्थमधायि देवैः संपादितम् । ÷ उप वीत-
पृष्ठः कमनीयपृष्ठोऽयमश्वो देवानामाशा देवैराशासनयानि हवींषि उपप्रागादेव-
हविष्ट्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋषयो विप्रा अभिज्ञातार ऋत्विज एनमश्वमनु मदन्ति
अनुकूलेः स्तोत्रैर्हवयन्तु । देवानां पृष्ठे पृष्ठार्थं सुबन्धुं चकृमैनमश्वं बन्धुवदत्य-
न्तमियं चकृम । अथाष्टमीमृचमाह—

यद्वाजिन इति । वाजिनोऽश्वस्य यद्दाम गलबन्धनं, यश्च संदानं पृष्ठपादे
बन्धनसाधनं दाम पादसंदानादि, अश्वा गले बद्धा अपि पुनः पृष्ठपादे रज्ज्व-
न्तरेण बध्यन्ते, या चार्वातोऽश्वस्य शीर्षण्या रशना शिरसि संबद्धा रज्जुः,
याऽप्यन्या पुच्छलमाऽस्याश्वस्य रज्जुः, यद्वा यदपि आ(अस्याऽऽ)स्ये मुत्से

÷ सर्वपुस्तकेषु उपेत्यधिकम् ।

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

मृतं क्षिप्तं तृणं, सर्वा ता तत्सर्वमपि देवेष्वपि प्राप्तस्य ते तव यजमानस्यास्तु विद्य-
म् । यथेह लोके सर्वसाधनसंपूर्णोऽश्वस्तवास्ति तदुत्तरलोकेऽप्यस्तिवत्यर्थः ।
य नवमीमृचमाह—

यदश्वस्येति । अस्याश्वस्य कविषः कव्यं यन्मांसं मक्षिकाऽऽवा मक्षिक-
क्षितवती, यदा यच्च रक्तं स्वरावञ्जनार्थं शकले स्वधितौ छेदनहेतौ णस्ते च
समीपल्लितमस्ति, यदपि शमितुर्हस्तयोर्लिप्तं, यच्च तदीयेषु नस्तेन लिप्तं,
श्व ते त्वदीयं सर्वा ता तत्सर्वं देवेष्वप्यस्तु देवेष्वेव हुतं भवतु । यथा पूर्व-
त्र नियोजनकालीना गलशिरःपादादिवन्धनरञ्जवो देवेषु समर्पिता एवमपि
सल्लेशोऽपि देवेषु समर्प्यते । अथ दशमीमृचमाह—

यद्वध्वमिति । उदरस्य मध्ये यद्वध्वमर्धजीर्णपक्वं शकृदादि दुर्गन्धरू-
पा वायुना सहाऽऽगच्छति, य आमस्यापक्वस्य कविषो मांसस्य गन्धो दुःस-
ऽस्ति तत्सर्वं सुकृता सुकृतं यथा भवति तथा शमितारः कृण्वन्तु । उतापि य-
वं यज्ञयोग्यं शतपाकमपाकविपाकौ परित्यज्य सम्यक्पक्वं यथा भवति तथा
वन्तु । अथैकादशीमृचमाह—

यत्ते गात्रादिति । हेऽश्वाग्निना पच्यमानास्ते तव गात्राच्छरीरावपयसक्तान्
अदल्पमवधावति अशृतं सद्भूमौ पतति, निहतस्य नितरां हन्यमानस्य तवाग्नि-
लं शूले सक्तं यद्यदङ्गमवधावति तदङ्गं भूम्यामपि मा श्रिषच्छलिष्टं लभं मा
तृणेष्वपि लभं मा भूत्, किंतुशद्भ्यः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठपपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके षष्ठपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः
सुरभिर्निहरेति । ये चार्चितो मांसमिक्षामुपा-
सत उतो तेषामभिर्गतिर्न हन्वतु । यन्निक्षिणं
मांसस्पृचन्या उखाया या पात्राणि युष्ण

आ॒सेच॑नानि । ऊ॒ष्म॒ण्याऽपि॒धाना॑ । च॒रू॒णाम॒-
 ङ्काः॑ सू॒नाः परि॑ भूष॒न्त्यश्व॑म् । नि॒क्रम॑णं
 नि॒षद॑नं वि॒वर्त॑नं यच्च॒ प॒द्बि॑शम॒र्वतः॑ । यच्च॑
 प॒पौ यच्च॑ घा॒सिम् (१) ज॒घास॑ सर्वा॒ ता ते॒
 अपि॑ दे॒वेष्व॑स्तु । मा त्वाऽमि॒ध्वेन॑यिद्भुम॒गाम्धि॒-
 मो॒खा भ्राज॑न्त्यभि वि॒क्त ज॒घ्निः । इष्टं॑ वी॒तम॒-
 भिगू॑र्तं वषट्कृतं तं दे॒वासः॑ प्र॒ति गृ॒भ्ण-
 न्त्यश्व॑म् । यद॒श्वाय॑ वा॒स उप॑स्तृणन्त्य॒धीवा॑सं
 या हि॒र॒ण्यान्य॑स्मै । सं॒दान॒मर्व॑न्तं प॒द्बि॑शं प्रि॒या
 दे॒वेष्व॑ वा॒मय॑न्ति । यत्ते॑ सा॒दे मह॑सा शू॒क-
 त॒स्य पा॒र्णि॒या वा क॑श॒या (२) वा तु॒तोद॑ ।
 स्रु॒चेव॑ ता ह॒विषो॑ अध्व॒रेषु॑ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्म॑णा
 सू॒दया॑मि । चतु॑स्त्रिं॒शद्वा॒जिनो॑ दे॒वब॑न्धोर्व-
 ङ्क॒रश्व॑स्य स्व॒धितिः॑ समेति । अ॒च्छि॒द्रा
 गात्रा॑ व॒युर्मा॑ कृ॒णोत॑ प॒रु॒षरु॑रनु॒घ॒ष्या वि॑श॒स्त ।
 एक॑स्त्व॒धुरश्व॑स्या वि॒शस्ता॑ द्वा य॒न्तारा॑ भवत-
 स्तथ॒र्तुः । या ते॒ गात्रा॑णामृ॒तथा॑ कृ॒णोमि॒ ताता॑
 पि॒ण्डानां॑ प्र जु॒होम्य॒ग्नौ । मा त्वा॑ तपत् (३)
 प्रि॒य आ॒त्माऽपि॒यन्तं॑ मा स्व॒धिति॑स्तनुव॒ आ
 ति॑ष्ठि॒यत्ते । मा ते॒ गृध्र॑रवि॒शस्ता॑ऽति॒हाय॑
 छि॒द्रा गात्रा॑ण्य॒सिना॑ मिथू॒ कः । न वा उ॒वेत॑-
 न्मि॒यसे॑ न रि॒ष्यासि॑ दे॒वा इ॒देषि॑ प॒थिभिः॑
 सु॒गोभिः॑ । हरी॑ ते यु॒ञ्जा पृ॒षती॑ अभू॒तामु॒पास्था॑-

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

द्वाजी धुरि रासभस्य । सुगन्धं नो वाजी
स्वाश्वियं पुंसः पुत्राः उत विश्वापूषः रयिम् ।
अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोत क्षत्रं नो
अश्वो वनताः हविष्मान् (४) ।

(वासिं कशया तपद्रुयिं नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्मन्य इमोर्देनमाशुः शिशानः प्राचीं जीमूतस्य यदकन्तो मा नो मित्रो
वरुणो ये वाजिनं नव ॥ ९ ॥

अश्मन्मनोयुजं प्राचीमनु शर्म यच्छतु तेषामभिगूर्तिः षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥
हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमेऽनुवाके पूर्वामुवाकवदश्वस्तोमयाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः । अथ नवमेऽव-
शिष्टा अश्वस्तोत्रमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमामुचमाह—

ये वाजिनमिति । ये पुरुषा वाजिनेमतमश्वं पकं पाकं प्राप्तं परिपश्वन्ति
परित आगत्याऽऽदरेण पश्यन्ति, य ई येऽप्यन्ये सुरभिः सुगन्धोऽयमश्वोऽस्मा-
न्निर्हर मिच्छन्त्याल्पमाहरेत्याहुः, उतो अपि च ये चान्वेऽर्धतोऽश्वस्य संबन्धिर्मी
मांसमिक्षामुपासते प्रार्थयन्ते, तेषां सर्वेषामभिगूर्तिः संकल्पो न इन्वतु प्राप्नो-
त्वस्माकं श्रेयसे भवत्वित्यर्थः । अथ द्वितीयामुचमाह—

यन्मीक्षणमिति । मांसं पूज्यते यस्यामुखायां सा मांसपचनी, तस्या उत्खाया
नीक्षणं नितरामीक्षणमादरेण दर्शनं यदस्ति, यानि च पात्राणि यूष्णो रस-
स्याऽऽसेचनानि सर्वतः सेचनधारभूतानि, चरूणां मांसादीनामपिधानाऽऽ-
च्छादनपात्राणि ऊष्णयोष्मरक्षणार्थानि यानि सन्ति, अल्लुग मांसलेणेना-

१ क. घ. ङ. च. 'कल्पः षट् प्रा' । २ ख. च. 'चकाधा' । ३ क. च. मांस-
प्यालीना । ४ ख. घ. ङ. च. 'लेनाङ्केना' ।

२०७४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

ङ्किताः सूनाः स्वधितिवेतसशाखाद्या याः सन्ति, तानि सर्वाण्यश्वं परिभूषन्ति
अश्वस्य यत्कार्यं तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ तृतीयामृचमाह—

निष्क्रमणमिति । निष्क्रमणमश्वस्य पादपक्षेपस्थानं निषदनं निवासस्थानं
विवर्तनं परिवर्तनस्थानं च यदस्ति, यदप्यवर्ततोऽश्वस्य षड्बिंशं पादबन्धनस्थानं
पादक्षुण्णरणो वाऽस्ति, यदप्युदकं पपौ यच्च घासिं तूणादिकं जघास भक्षि-
तवान्, ते त्वदीयं सर्वा ता तत्सर्वं देवेष्वप्यस्तु देवेष्वेव संपर्पितं भवतु ।

अथ चतुर्थीमृचमाह—

मा त्वाऽग्निरिति । हेऽश्व त्वां धूमगन्धिधूमगन्धापादकोऽग्निर्मा ध्वनयित्वा-
कशब्दोपेतं मा करोतु । काष्ठाविशेषयुक्तेन केनचिदग्निना पक्वमोदनादिकं धूमग-
न्धोपेतं भवति । तथा दुष्पाकेन(ण) कुशब्दं यथा भवति तथा पच्यते ।
तदुभयमत्र मा भूदित्यर्थः । किंच भ्राजन्त्युखा सम्यक्तप्ता स्थाली माऽभिवि-
क्तातिपाकेनाभितो विक्रं विदग्धं मा करोतु । त्वं तु जाधिराद्याणयोग्यः सुगन्धो
भ(न्धिर्भ)वेति शेषः । इष्टमत्यन्तेच्छाविषयं धीनं कान्तं रमणीयपाकमभि-
गूर्तं देवयोग्यमास्त्विति यजमानैः संकल्पितं वषट्कृतं वषट्कारेण प्रदत्तमश्वं देवाः
प्रतिगृह्णन्ति देवाः स्वी कुर्वन्तु । अथ पञ्चमीमृचमाह—

यदश्वायेति । हन्यमानस्याश्वस्याधस्ताद्वस्त्रमुपरिष्ठाच्च किञ्चिद्वस्त्रं प्रसारयन्ति,
तदुभयमत्र वासःशब्देनाधीवासशब्देन चोच्यते । यद्वासोऽश्वार्थमुपस्तृणन्त्यधः
प्रसारयन्ति यच्चाधि(धी)वासमुपर्याच्छादयन्ति, यानि चान्यानि हिरे-
ण्यमण्यादीन्यस्मा अश्वार्थं संपादितानि, अवन्तमवर्ततोऽश्वस्य यत्संदानं बन्धन-
साधनं दाम, यच्च षड्बिंशं पादबन्धनस्थानगता रज्जुस्तानि सर्वाणि देवेषु
प्रिया प्रियाणि भूत्वाऽऽयापयन्ति सर्वतः प्रसारयन्तु । अथ षष्ठीमृचमाह—

यत्ते साद इति । हेऽश्व तव सादे गमने [महतोत्सवेन] शूकतस्य
शूकारो ध्वन्यनुकरणं मौढस्याश्वस्य शीघ्रगमने शूकारो जायते, तेन शूकारेण
युक्तस्य शीघ्रगमनाद्योपर्याख्यः पार्श्विण्या स्वकीयेन पादपृष्ठमागेन हस्तधृतया
कशया वा तु(यत्तु)तोद व्यथां चकार, ते त्वदीयं सर्वा ता तत्सर्वं मत्तणा
मन्त्रेण सूदयामि जुहोमि । तत्र दृष्टान्तः—अधरेषु यागेषु हविःसंबन्धीनि तावि
सर्वाण्याद्यादिविशेषरूपाणि सूचेव यथा सूचाऽऽज्यं जुह्वति तद्वत् । सप्तमीमाह—

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

चतुस्त्रिंशदिति । बाजिवोऽथ साधनस्य देवबन्धोर्देवविषयस्य देवार्थं बध्यमानस्याश्वस्य संबन्धिनीबन्धुकीर्वाणाणि पार्श्वद्वयगतान्यस्थीन्येकैकस्मिन्पार्श्वे तप्तदशेत्येवं चतुस्त्रिंशत्संख्याकाः, अन्यस्य तु पशोः षड्विंशतिरेव । अतः सावधाना स्वाधितिर्धनं संप्रेति संगच्छताम् । यथाऽस्थिलेशोऽपि हवींषि न मिलति तथा वियुनक्ती(क्ति)त्यर्थः । हे शमितारो गात्रा इदयाद्यङ्गानि अच्छिद्रा वयुना छिद्ररहितानि यथा भवन्ति तथा कृणोत कुरुत । तत्र चाय-
मुपायः—परुष्पञ्चनघुष्य तत्पर्वानुक्रमेण तद्दीदृशमिति कथमपि शात्वा विशस्त विशस्तनं कुरुत । अयाष्टमी[मृच]माह—

एकस्त्वष्टुरिति । त्वष्टुर्दीप्तिमतोऽश्वस्यतूपलक्षितकालीन एको विशस्ता हिंसिता । तथा हा यन्तारा विशस्तनकाले यथेतस्ततो न चलति तथा निया-
मको हो । अत एवान्यत्राऽऽज्ञातम्—“अधिगुश्वापापम् । उभौ देवानां शमि-
तारौ ” इति । हेऽथ ते तव गात्राणां यान्यङ्गानि ऋतुथतूपलक्षिते तत्तत्काले कृणोमि छिन्नानि, पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये ताता तानि तान्यङ्गानि मजुहोम्यमौ प्रकर्षेण जुहोमि । अथ नवमी[मृच]माह—

मा स्वेति । हेऽथापियन्तं शरीरं विसृज्य देवान्गच्छन्तं त्वां प्रिय आत्मा प्रीतिहेतुर्विग्रहो मा तपत्संतापं मा कार्ष्णि । तथा स्वाधितिस्ते तनुवो गात्राणि माऽऽतिष्ठिपन्मैव स्थापयतु, किमप्यङ्गमनवशेऽप्य सर्वं छिनास्वेत्यर्थः । अवि-
शास्ता विशस्तनकौशलरहितः केवलं मांसतृणायुक्तोऽतिहास विशस्तनकौशल-
रहितप्रकारमातिलङ्घ्य ते गात्राणि तवाङ्गान्यसिना शस्त्रेण मिथु छिद्राणि ना कर्मा करोतु । अथ दशमी[मृच]माह—

न वा उवेतदिति । शास्त्रानभिज्ञानां लौकिकानां दृष्ट्या त्वमेतत्प्रत्य-
क्षमेव त्रिपते शमितृभिर्हिंस्यसे च । शास्त्रदृष्ट्या तु त्वं न वा उवेतन्त्रियस एतन्मरणमेव न भवति, न च रिष्यसि नापि शमितृभिर्हिंस्यसे, किंतु सुगोभिः पथिभिः सुगममार्गैर्देवानिदेवि देवानेव प्राप्नोषि । तत्र देवेषु मध्य इन्द्रत्वं प्राप्तस्य ते हरी हरिनामकावधौ रथे युक्तावभूतां सर्वथा भविष्यतः । * एवं

* एवमित्यधिकम् ।

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

तथा मरुद्रूपं प्राप्तस्य ते पृथ्वी चित्रवर्णे अश्वस्यौ युञ्जोवभूतां रथे युक्तौ भविष्यतः । इदानीं रासभस्य धुरि वर्तमानस्य गर्दभवद्भारवाहिनस्त्वं वाञ्छुपा-
स्थात्वां वोढुं कश्चित्पौढोऽश्वः प्राप्तो भविष्यति । अथैकादशी[मृच]माह—

सुगन्धमिति । अयं वाजी नोऽस्माकं सुगन्धं कल्याणमोसमूहं स्वधियं
कल्याणाश्वसमूहं पुंसः पुत्रान्पुंस्त्वलक्षणसंपन्नान्पुत्रान्, उतापि च विश्वापुषं
विश्वं पोषयितुं रयिं धनं कृणोतु करोतु । अदितिरियं भूमिर्नोऽस्माकमनागास्त्व-
मपराधराहित्यं करोतु । हविष्मान्हाविःस्वरूपेण निष्पन्नोऽयमश्वो नोऽस्माकं
अन्नं बलं वनतां संपादयतु । तदेवमेतेषु त्रिष्वनुवाकेषु अश्वस्तोत्रप्रातिपादकत्वेना-
श्वस्तोमीया मन्त्राः पञ्चविंशदज्ञाताः । अवशिष्टा तु पञ्चमकाण्डे समान्नास्यते ।
तथा च सूत्रकार आह—“क्रमैरत्यक्रमीदित्येतां षट्त्रिंशीम्” इति ।

अत्र विनिर्घोगसंग्रहः—

पञ्चविंशदकन्दोनुवाकेषु त्रिषु श्रुताः ।

अश्वस्तोमीयहोमास्तौरिति षष्ठः समीरितः ॥

अत्र मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्—

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

गिरापदवदाद्यः स्यान्नेवकारहतत्वतः ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रामुमीयते ।

निषेधप्रापकाभ्यां च चतुस्त्रिंशद्विकल्प्यते ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः—“अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजा-
पत्याः” इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्कयः । तथा च मन्त्रः पठ्यते—“चतु-
स्त्रिंशदाजिनो देवबन्धोर्वङ्करिभ्यस्व स्वाधितिः समेति” इति । वाजी गन्ध-
र्ववाहको जातिविशेषः । अत एवान्यत्राऽऽज्जायते—“हयो देवानवहदर्वाऽसुरा-
न्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान्” इति । देवबन्धुर्देवानां प्रियः । स्वाधिति-
शब्देनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः । एवं सति अधिगुप्तैव विशेषोऽयमाज्जायते—“न
चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् । षट्त्रिंशतिरित्येव ब्रूयात्” इति । सोऽयं चतुस्त्रिंशदा-

१ ख. °आऽभू° । २ ख. च. °कन्दानु° । ३ ख. च. °यमन्त्रास्तै° । ४ क. घ. ङ.
‘कल्पते’ । ५ क. °प्रेषणे° । ६ क. घ. ङ. नायं ।

(अवशिष्टाश्वस्तोत्रमन्त्राभिधानम्)

जिन इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो न तु विकल्पितः ।
यथा “ न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देश्यम् ” इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसर-
मिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः । तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रानिषेध-
पुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेन्मैवम् ।
षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात् । षड्विंशतिमन्त्र-
स्तावच्चोदकप्राप्तत्वात् न विधेयः । तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणाग्वादप्रसक्तौ न चतु-
स्त्रिंशदित्यनेनाग्वादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वम-
वस्थानमनूद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः ।
अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधीयते । तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते
स बाधो न गिरागिरेति निषेधेनानुस्यूते । ततो दृष्टान्ते निषेधानुवादो दार्ढा-
न्तिके विध्यनुवाद इति महद्वैषम्यम् । ननु विधिवाक्यस्यैवकारयुक्तस्यानुवा-
दस्ये सति न चतुस्त्रिंशदित्यस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्यान्निषिद्धस्य नित्य-
निवृत्तिस्तदवस्था स्यात् । मैवम् । प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतु-
स्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् । अथोच्येत—चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रः
केवलं स्वरूपेण पठितः, न त्वस्याधिगुणैवत्प्रापकं किञ्चिदस्तीति । तन्न ।
प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वादन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधामुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रसक्त्युक्तेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समानबलतया चतुस्त्रिंश-
दित्ययं मन्त्रोऽथस्याधिगुणैवे विकल्प्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुंमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभराजराजतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

२०७८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्ड—
(वसोर्धारावमिषामम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अ॒ग्नावि॒ष्णु स॒जोष॑से॒मा वर्ध॑न्तु वां गिरः ।
पु॒त्रैर्वा॒जैर्भिरा॑ गतम् । वा॒जश्च॑ मे प्र॒सव॑श्च मे
प्र॒यति॑श्च मे प्र॒सिति॑श्च मे धी॒तिश्च॑ मे क॒र्तुश्च॑
मे स्वर॑श्च मे श्लो॒कश्च॑ मे श्रा॒वश्च॑ मे श्रु॒तिश्च॑
मे ज्यो॒तिश्च॑ मे सु॒षश्च॑ मे प्रा॒णश्च॑ मेऽपा॒नः
(१) च॒ मे द्या॒नश्च॑ मेऽसु॑श्च मे चि॒त्तं च॑
म आ॒धीतं॑ च मे वाक् च॑ मे मन॑श्च मे चक्षु॑श्च
मे श्रो॒त्रं च॑ मे दक्ष॑श्च मे बलं॑ च म ओज॑श्च
मे सह॑श्च म आयु॑श्च मे ज॒रा च॑ म आ॒त्मा
च॒ मे त॒नूश्च॑ मे शर्म॑ च॒ मे वर्म॑ च॒ मेऽङ्गानि॑
च॒ मेऽस्थानि॑ च॒ मे परु॑क्ष॒षि च॑ मे शरी॑राणि
च॒ मे (२) ।

(अ॒पा॒नस्त॒नूश्च॑ मेऽष्टा॑दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

—

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्र॒तितं॑ वे॒दा यो वे॒देभ्योऽस्त्रि॑लं जगत् ।

निर्म॑मे तमहं ब॒न्दे वि॒द्याती॒र्थम॒हेश्वर॑म् ॥

परि॒वेच॑नमु॒ख्यास्तु॑ संस्का॒राः षष्ठ॑ इ॒रिताः॑ ।

वसो॑र्धारादयः शि॒ष्टाः प्रो॒च्यन्तेऽस्मि॑न्स्तु सप्त॑मे ॥

(वसोर्धारायंभिधानम्)

कल्पः—“ अग्नाविष्णू सजोषतेति चतुर्गृहीतं हुत्वौदुम्बरीं सुचं *व्यायाव-
मोत्रीं मृदा पदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा वाजश्च मे पसवश्च व
इति संततां वसोर्धारां जुहोत्या मन्त्रसमापनात् ” इति ।

अत्र सेकादशाभिरनुवाकैर्मन्त्रः समाप्यते । चतुर्गृहीतहोममन्त्रपाठस्तु—

अग्नाविष्णू इति । हेऽग्नाविष्णू युवां सजोषता समानप्रीती भवेतम् ।
वां युवयोरिमा गिरः स्तुतिरूषा वाचो वर्धन्तु वृद्धिं प्राप्नुवन्तु । युवामपि युवे-
धेनैर्वाजेभिरन्नेश्च युक्तावागतामिहाऽऽगच्छतम् ।

अथेकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकमेदस्त्वयज्ञसंयुक्ते
कर्मणि पृथग्यन्त्रत्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यते । तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु—

वाजश्च म इति । वाजोऽन्नम् । चशब्दो वक्ष्यमाणद्रव्यापेक्षया समुच्च-
यार्थः । मे मम कल्पतामिति पदं दशमानुवाके वक्ष्यमाणं सर्वत्रानुषज्यते । संपद्य-
तामित्यर्थः । पसवोऽन्नस्यानुज्ञानम् । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिर्बन्धनपञ्चाविषयक-
मौत्सुक्यम् । धीतिरन्धधारणम् । क्रतुरन्नहेतुर्यज्ञः । स्वरो मन्त्रगत उदात्तादिः ।
श्लोकः स्तुतिः । श्रावः श्रावयितृत्वसामर्थ्यम् । श्रुतिः श्रवणसामर्थ्यम् ।
ज्योतिः प्रकाशः । सुवः स्वर्गः । प्राणापानव्याना वायुवृत्तिविशेषाः ।
असुस्तद्वृत्तिमान्वायुः । चित्तं मनोजन्यं ज्ञानम् । आधीतं तेन ज्ञानेन सर्वदा
विषयीकृतं द्रव्यम् । वागादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । दक्षो ज्ञानोद्विद्यगतं
कौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियगतं सामर्थ्यम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहो
वैरिविषयमभिभवितृत्वम् । आयुः प्रसिद्धम् । जराऽऽयुषो बलीपलितादिपर्य-
न्तत्वम् । आत्मा शास्त्रप्रसिद्धः परमात्मा । तनूः शोभनसंनिवेशं वपुः । शर्म
सुखम् । धर्मं शरीररक्षकं कवचादि । अङ्गानि संपूर्णावयवाः । अस्थानि
यथास्थानं स्थितान्यस्थानि । पङ्क्तिः अङ्गुल्यादिपङ्क्तिः । शरीराणि
पूर्वमनुकाः शरीरावयवाः ॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंमकाशे छण्डयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

* व्याममात्रीमिति भवितव्यम् ।

(वसोर्धाराद्यभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च
 मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे
 महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे
 वर्ष्मा च मे द्राघुया च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च
 मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च (१) मे
 धनं च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे
 मोदश्च मे जातं च मे जानिष्यमाणं च मे सूक्तं
 च मे सुकृतं च मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं
 च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथं च म
 क्रद्धं च म क्रद्धिश्च मे कलृप्तं च मे कलृप्तिश्च
 मतिश्च मे सुमतिश्च मे (२) ॥

(जगच्चर्द्धिश्चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयमाह—

ज्यैष्ठ्यं च म इति । ज्यैष्ठ्यं प्रशस्ततमत्वम् । आधिपत्यं स्वामित्वम् ।
 मन्युभामशब्दौ क्रोधावान्तराविशेषवाचिनौ । एको मानसोऽपरोऽक्षमादिलिङ्गजन्यो
 बाह्यः । अमोऽप्रमेयत्वं विरोधिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः
 शैत्यमाधुर्योपेतमुदकम् । जेमा जयसामर्थ्यम् । महिमा महत्त्वं जयसंपादितधना-
 दिसंपत्तिः । वरिमा वरणीयत्वं पूज्यत्वम् । प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः ।
 वर्ष्मा पुत्रपौत्रादिशरीराणि । द्राघुया पुत्रपौत्रादिविषयं दीर्घत्वमविच्छिन्ना
 संवातेरित्यर्थः । वृद्धं प्रभूतमन्नं धनं च । वृद्धिर्विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । सत्यं

(वसोर्धाराद्यभिधानम्)

वधार्थभाषणम् । श्रद्धा परलोकोऽस्तीति बुद्धिः । जगज्ज्वालाज्ज्वात्मकम् ।
धनं सुवर्णादि । वशः सर्वस्वाधीनत्वम् । त्रिषुः शरीरकान्तिः । क्रीडाऽक्षय्य-
मादिः । मोदस्तज्जन्यो हर्षः । जातं पूर्वसिद्धापत्यम् । अनिष्ट्यमाणं भविष्य-
दपत्यम् । सूक्तमृक्कृतमूहः । सुकृतं तज्जन्यमपूर्वम् । वित्तं पूर्वलब्धम् । वेद्यमितः
परं लब्धव्यं द्रव्यजातम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत्संपत्त्यमानम् । सुगं
सुष्ठु गन्तव्यं बन्धुजनयुक्तग्रामान्तरादि । सुपथं चोरादिरहितो मार्गः । कर्तुं
वर्षितं धनादिकमनुष्ठितकर्मफलं वा । कश्चिरनुष्ठास्यमानसत्रफलम् । क्लृप्तं
समर्थं स्वकार्यक्षमद्रव्यम् । क्लृप्तिः स्वकीयतामर्थम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः ।
सुमतिर्दुर्बहिराजकार्यादिनिश्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च
मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भद्रं च
मे श्रेयश्च मे वस्यश्च मे यशश्च मे भर्मश्च मे
द्रविणं च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च
मे धृतिश्च मे विश्वं च (१) मे महश्च मे
संविच्च मे ज्ञाञ्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे
शीरं च मे लयश्च मे ऋतं च मेऽमृतं च
मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च मे जीवातुश्च मे
दीर्घायुत्वं च मेऽनामित्रं च मेऽमयं च मे
सुगं च मे शयनं च मे सुषा च मे सुदिनं
च मे (२) ॥

२०८२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(वसोर्धारायभिधानम्)

(विश्वं च शयनमष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

तृतीयमाह—

शं च म इति । शंशब्द ऐहिकसुखवाची । मयःशब्द आमुष्मिकसुख-
वाची । मिथं प्रीतिकारणं वस्तु । अनुकामोऽनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमानः
पदार्थः । एतदुभयमैहिकमेव तारतम्योपेतम् । काम आमुष्मिकः स्वर्गादिः । सौ-
मनसो मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भद्रं कल्याणमिह लोके रमणीयम् । श्रेयः
परलोकहितम् । वस्यो निवासहेतुर्गृहादिः । यशः कीर्तिः । भगः सौभाग्यम् ।
द्रविणं धनम् । यन्ता नियामक आचार्यादिः । धर्ता पोषकः पित्रादिः । सेवो
विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिर्धैर्यमापद्यपि निश्चलत्वम् । विश्वं सर्वजना-
मुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिविज्ञानम् । ज्ञात्रं ज्ञापयितृत्वसामर्थ्यम् ।
सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूर्भृत्यादिप्रेरणसामर्थ्यम् । सीरं' लाङ्गलादिकृषि-
साधनसंपत्तिः । लयस्तत्प्रतिबन्धानिवृत्तिः । ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलम् ।
अयक्ष्मं राजयक्ष्मादिप्रबलव्याधिराहित्यम् । अनामयश्चक्षुराद्यल्पव्याधिराहित्यम् ।
जीवातुर्जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थमौषधम् । दीर्घायुत्वमपमृत्युराहित्यम् ।
अनमित्रं वैरिराहित्यम् । अभयं भयराहित्यम् । सुगं शोभनगमनं सर्वैरङ्गी-
कृताचरणमित्यर्थः । शयनं शय्योपधानादिसंपत्तिः । तृषा ज्ञानसंभ्याबन्दना-
दिकः शोभनः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाभ्ययनादियुक्तं कृत्स्नं दिनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(वसोर्धाराभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ऊर्क्च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च
मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यं
च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च
मे विभु च (१) मे प्रभु च मे बहु च मे
भूयश्च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मेऽक्षितिश्च मे
कूर्यवाश्च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे ब्रीहयश्च मे
यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे
खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुराश्च मे प्रियंग-
वश्च मेऽणश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवारा-
श्च मे (२) ॥

(विभु च मसुराश्चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चतुर्थमाह—

ऊर्क्च म इति । ऊर्गन्नतामान्यम् । सूनृता प्रियोक्तिः । पयःप्रभृतयोऽन्न-
विशेषाः । पयः क्षीरम् । रसस्तत्रत्यं सारम् । घृतमधुनी प्रसिद्धे । सग्धिर्वन्धु-
भिः सह भोजनमित्यर्थः । तथा सपीतिः सहपानम् । कृषिवृष्टी अन्नस्य हेतु-
त्वेन प्रसिद्धे । जैत्रं जयशीलं सुक्षेत्रमित्यर्थः । औद्भिद्यमुद्भिदां तरुगुल्मादीना-
मुत्पत्तिः । रयिः सुवर्णम् । रायो मणिमुक्तादिः । पुष्टं पूर्वोक्तमेव सुवर्णमति-
समृद्धम् । पुष्टिः शरीरपोषः । विम्वादयोऽक्षित्यन्ता धान्यविषया उत्तरोत्तरा-
भिवृद्धयः सप्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः । न केवलं पवृद्धान्येव धान्यानि किं-
त्वल्पाभ्यपीरुष्यन्ते—कूर्यवाः कुत्सितयवाः । अन्नं प्रसिद्धम् । अक्षुदन्नताभ्यः

शुत्परिहारः । ग्रीहियवमावतिलमुद्गाः प्रसिद्धाः । खल्वा मुद्गेभ्योऽपि स्थूलबी-
जाः । गोधूमाः प्रसिद्धाः । मसुरा मुद्गवत्सूपहेतवः । प्रियंगवः प्रसिद्धाः ।
अणवः सूक्ष्मशालयः । श्वानाका ग्राम्या धान्यविशेषाः । नीवारा आरण्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे
पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे
हिरण्यं च मेऽयश्च मे सीसं च मे व्रणुश्च मे
श्यामं च मे लोहं च मेऽग्निश्च म आपश्च
मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्यं च
(१) मेऽकृष्टपच्यं च मे ग्राम्याश्च मे पशव
आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तं च मे विंति-
श्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे वसु च मे वस-
तिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्यश्च म
एमश्च म इतिश्च मे गतिश्च मे (२) ॥

(कृष्टपच्यं चाष्टाचरवारिश्वाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पञ्चमपाठ—

अश्मा च म इति । अश्मादयः प्रसिद्धाः । श्यामं कृष्णायसम् । लोहं का-
व्यवादि । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो यज्ञेन निमित्तीभूतेन

(वसोर्धरायभिधानम्)

कल्पन्तां समर्था भवन्तु । वित्तं पूर्वकथ्यम् । वित्तिर्भावित्तामः । वृत्तमैश्वर्येणैव
पुत्रादिकम् । भूतिः स्वकीयमैश्वर्यादिकम् । वस्तु निवाससाधनं गवादिकम् ।
वसतिर्निवासाधारो गृहादि । कर्माग्निहोत्रादिकम् । शक्तिस्त्वदनुष्ठानसामर्थ्यम् ।
अर्थः प्रयोजनविशेषः । एष एतद्व्यं प्राप्तद्व्यं सुखम् । इविरवनामिहपाप्मुवावः ।
गतिरिहपाप्मिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नि॒श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ सोम॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे
स॒वि॒ता च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ सर॑स्वती च॒ म॒ इन्द्र॑
श्च मे॒ पू॒षा च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ बृ॒ह॒स्प॒ति॑श्च म॒
इन्द्र॑श्च मे॒ मि॒त्र॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ व॒रु॑णश्च म॒
इन्द्र॑श्च मे॒ त्व॒ष्टा च॒ (१) म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ वा॒ता
च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ वि॒ष्णु॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ऽश्वि॑नी
च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ म॒रु॒त॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ वि॒श्वे
च॒ मे॒ दे॒वा इन्द्र॑श्च मे॒ पृ॒थि॒वी च॒ म॒ इन्द्र॑श्च
मे॒ऽन्त॑रिक्षं च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ द्यौ॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च
मे॒ दि॒श॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ मूर्धा॑ च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒
प्र॒जा॒प॒ति॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ (२) ।

(त्वष्टा च द्यौश्च म॒ रक्ष॑विरिशाविश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

२०८६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(वसोर्धारायभिधानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

कथमाह—

आग्निश्च म इति । अग्ण्यादयः पतिव्या देवताः । तैः सर्वैः सह समा-
नभागोदेवत्वादिन्द्र एकैकया देवतया सह पठ्यते । दिक्शब्देन प्राच्याद्याश्चतस्र
कथ्यन्ते । नृधंशब्देन चोर्ध्वा दिक् । ता च मुख्यत्वाभिप्रायेण पृथक्निर्दिष्टा ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अ॒शु॒भ॒श्च मे॒ रा॒श्मि॒श्च मे॒ऽदा॒भ्य॒श्च मे॒ऽधि॒-
प॒ति॒श्च म॒ उपा॒शु॒श्च मे॒ऽन्त॒र्या॒मि॒श्च म॒ ऐ॒न्द्र॒-
बा॒य॒व॒श्च मे॒ मै॒त्रा॒व॒रु॒ण॒श्च म॒ आ॒श्वि॒न॒श्च मे॒
प्र॒ति॒ग्र॒स्याम॑श्च मे॒ शु॒क्र॒श्च मे॒ म॒न्यी॒ च॒ म॒
आ॒ग्र॒य॒ण॒श्च मे॒ वै॒श्व॒दे॒व॒श्च मे॒ ध्रु॒व॒श्च मे॒ वै॒श्व॒ा-
न॒र॒श्च म॒ ऋ॒तु॒ग्र॒हा॒श्च (१) मे॒ऽति॒ग्रा॒ह्या॒श्च म॒
ऐ॒न्द्रा॒ग्न॒श्च मे॒ वै॒श्व॒दे॒व॒श्च मे॒ म॒रु॒त्व॒ती॒या॒श्च मे॒
मा॒हे॒न्द्र॒श्च म॒ आ॒दि॒त्य॒श्च मे॒ सा॒वि॒त्र॒श्च मे॒ सार॒-
स्व॒त॒श्च मे॒ पौ॒ष्ण॒श्च मे॒ पा॒त्नी॒व॒त॒श्च मे॒ हारि॒-
यो॒जन॒श्च मे॒ (२) ॥

(ऋतुग्रहाश्च चतुस्त्रिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(वसोर्बोरावभिधानम्)

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तममाह—

अ॒शु॒क्रश्च॒ म इति॑ । अ॒न्धा॒दयः॑ सोम॒ग्रह॑विशेषाः सोमप्रकरणे प्रतिष्ठाः । तत्र रश्मि॒ग्रहा॑दर्शनाददा॒भ्यस्ये॒व ग्रह॑स्य गुह्यमाणत्वदशां पृथक्कृत्य राशिग्रह्येन निर्दिश्यते । रश्मीनां तु तद्ग्रहणसाधनत्वात् । तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पठ्यते— “शुक्रं ते शु॒क्रेण॑ गुह्या॒भ्यहनो॑ रूपेण सूर्यस्य राशिभिः ” इति । अर्ध्वंतिशब्देन दधिग्रहो विवक्षितः । तस्य च श्रेष्ठत्वादाधिपत्यम् । अत एव श्रूयते—“ज्येष्ठो वा एव ग्रहाणाम् ” इति । प्रतिप्रस्थानशब्देन द्विदेवत्यग्रहतहमावी प्रतिभि[वि]-र्मासो विवक्षितः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्यावनयनदशायां वैधानरसूक्तपाठात्तद्वेस्थापन्नो वैधानरशब्देनोच्यते । आद्यो वैधदेवः प्रातःसवनगतः । उत्तरस्तु-तीयसवनगतः । सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयाख्यविकृतौ ब्रह्म्यः । “ सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति ” इति तत्राऽऽम्नानात् । एवं पौष्णोऽपि विकृतिगामी ब्रह्म्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इ॒ध्मश्च॒ मे ब॒र्हिश्च॒ मे वे॒दिश्च॒ मे धि॒ष्णि॒-
याश्च॒ मे स्र॒चश्च॒ मे च॒म॒साश्च॒ मे आ॒वा॒णश्च॒
मे स्वर॑वश्च म उप॒र॒वाश्च॒ मेऽधि॒ष॒व॒णे च॒ मे
द्रो॒णक॒ल॒हाश्च॒ मे वा॒य॒व्या॒नि च॒ मे पू॒त॒भृ॒शं
म आ॒ध॒व॒नी॒यश्च॒ म आ॒भी॒ष्टं च॒ मे ह॒वि॒धा॒नं
च॒ मे गु॒हाश्च॒ मे स॒द॒श्च॒ मे पु॒रो॒डा॒शाश्च॒ मे
प॒च॒ताश्च॒ मेऽव॒धू॒यश्च॒ मे स्व॒गा॒का॒रश्च॒ मे (१)॥

(गुहाश्च षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अष्टमवाह—

इष्मश्च म इति । इष्वादीनि यज्ञाङ्गद्रव्याणि यज्ञप्रकरणे प्रसिद्धानि ।
बृहाः पत्नीशाळादयः । पचताः शामिनादयः । स्वगाकारः शंयुवाकः । तेन
हि यथास्वं देवतानां हविर्गमनं क्रियते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे
प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च
मे दितिश्च मे यौश्च मे शक्ररीरङ्गुलयो दिशश्च
मे यज्ञेन कल्पन्तामृक्च मे सामं च मे स्तोमं-
श्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च म ऋतु-
श्च मे व्रतं च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या बृहद्रथंतरे
च मे यज्ञेन कल्पेताम् (१) ।

(दीक्षाऽष्टादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

नवमवाह—

अग्निश्च म इति । अग्निर्धायमानो बह्विः । घर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते
पुरोडाशमिव विहितो यागोऽर्कः । सूर्ये चरुमिति विहितो यागः सूर्यः ।
प्राणाय स्वाहेति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यादयो देवता-
विशेषाः । शक्ररीः सङ्गयः । ऋतुङ्गुल्योऽङ्गुलिवाहिरादपुरुषस्यावयवविशेषाः ।

(वसोर्धारायभिधानम्)

दिशः प्राच्याद्याः । चशब्दादिदिशोऽपि । ताः सर्वा मे मदीयेन यज्ञेन कल्पन्तां
स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः सामावृत्तिरूपं
स्तोत्रम् । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थमनशनादि । ऋतुर्यज्ञा-
ङ्गभूतः कालः । व्रतमेकस्तनादि । अहोरात्रयोः संबन्धिनी या वृष्टिस्तया
मदीयं सस्यं कल्पतामिति शेषः । बृहद्वथंतरे सामनी, ते च मदीयेन यज्ञेन
कल्पेतां स्वस्वव्यवहारसमर्थे भवेताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे अयविश्च मे अयवी
च मे दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे पञ्चा-
विश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा
च मे तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च मे षष्ठवाच्च मे
षष्ठौही च मे उक्षा च मे वशा च मे ऋष-
भश्च (१) मे वेहश्च मेऽनड्वाच्च मे धेनुश्च मे
आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पताम-
पानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां
चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां
मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा
यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् (२) ॥

(ऋषमर्थं चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दशममाह—

गर्भाश्च म इति । गर्भा वत्साश्च प्रसिद्धाः । सार्धसंवत्सरो वत्सरूपः पुंग-
वक्ष्यविः । तथाविधा गौरुयवी । द्विसंवत्सर ऋषभो दित्यवाद् । तथाविधा
गौर्दित्यौही । सार्धद्विसंवत्सर ऋषभः पञ्चाविः । तथाविधा गौः पञ्चावी ।
संवत्सरत्रयोपेत ऋषभस्त्रिवत्सः । तथाविधा गौस्त्रिवत्सा । सार्धत्रिवत्सर ऋषभ-
स्तुर्यवाद् । तथाविधा गौस्तुर्यौही । चतुःसंवत्सर ऋषभः पष्ठवात् । तथाविधा
गौः पष्ठौही । सेचनसमर्थ ऋषभ उक्षा । बन्ध्या गौर्वंशा । उक्ष्णोऽप्यधिकव-
यस्क ऋषभः । गर्भधातिनी गौर्वेहत् । शकटस्य वाहकोऽनड्वान् । नवपसूता
गौर्वेनुः । आयुरादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरम् । उक्ता आयुरादयो मदी-
येन यज्ञेन कार्यक्षमा भवन्तु । यज्ञः करिष्यमाणोऽभ्यमेधादिः । सोऽप्यनेना-
नुष्ठीयमानेन यज्ञेन स्वकार्यक्षमो भवतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

एका' च मे तिस्रश्च' मे पञ्च' च मे सप्त च'
मे नव' च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे
पञ्चदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे
एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्च-
विंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे नवविंश-
तिश्च मे एकत्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे
चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश
च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टा-
विंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे

(वसोर्धारायभिधानम्)

चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टा-
चत्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च
कतुश्च सुवश्च मुर्धा च व्यश्रियश्चाऽऽन्त्यायन-
श्चाग्न्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च (२) ॥

(त्रयस्त्रिंशच्च व्यश्रिय एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

एकादशमाह—

एका च म इति । एकादिशब्दाः संख्यापराः । वाजादयः सर्वे मम
सन्निवन्ति शेषः । वाजोऽन्नम् । प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्प-
त्तिः । कतुः संकल्पो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः ।
अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः । तदानीं ते सर्वे प्रीणन्त्विति
वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा ।

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽस्तादिनि वा एषा हूयते घृतस्य वा एन-
मेवा धाराऽमुष्मिल्लोके पिन्वमानोऽप तिष्ठते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८]
इति । वसोर्धनस्य धारा सांतत्यं ययाऽऽहुत्या लभ्यते तेयमाहुतिर्वसो-
र्धारा तां जुहुयात् । तदेतदुक्तं निर्वचनं सूच्यते—यो यजमानो वसोर्धारां
जुहोति स प्रथमं मम धनस्य नैरन्तर्यं भूयादित्येवं कामयते । ततस्तेनेयमाहु-
तिर्ब्रूते । तेन होमेनैनं यजमानं स्वर्गं लोके घृतस्य धारां पिन्वमाना प्रीण-
न्विति सेवते । तत्र द्रव्यं विधत्ते—

“ आग्नेन जुहोति तेजो वा आग्नें तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव-
ब्रूये ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

शुक्लादिधनसमृद्धेरपि द्रुतवत्तेजोत्पत्त्यं प्रतिजम् ।

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुर्वि प्रशंसति—

“ अथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तातत्वं विधत्ते—

“ वं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि च्छिन्ध्यामिति विग्राहं तस्य जुहुयात्प्राणा-
नेवास्यान्नाद्यं वि च्छिनत्ति यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं संतनुयामिति संत-
र्वा वस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं संतनोति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति । अस्य यजमानस्य प्राणान्नं च विच्छिन्ध्यामित्येवं द्विषन्नध्वर्युरेवं
वन्नं मध्ये विगृह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य च तातत्वं कामयते सोऽयं
संवत्सामाहुर्वि जुहुयात् । अथ वाजश्च म इत्यादीन्यन्नं च मेऽक्षुश्च म इत्यतः-
वाकनानि चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकानि वाक्यानि । तानि द्वादशसंघ-
ख्येण विभज्य प्रशंसति—“ द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादश माताः संव-
त्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

द्वादशानां वाक्यानां समूहो द्वादशम् । तानि च द्वादशानि पुनर्द्वादशसं-
ख्याकानि । तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्या संपद्यते । तदन्तर्गतद्वा-
दशसंख्याया मातृद्वारा संवत्सररूपत्वात्संवत्सरताभ्यमन्नं प्राप्नोति ।

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“ अन्नं च मेऽक्षुश्च म इत्यादौ तद्वा अन्नस्य रूपं रूपेणैवान्नमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अन्नमित्यादिभिर्वाक्यैर्यत्प्रतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपम् । अदमावस्यान्नसाध्य-
व्यापुपरितनानां च व्रीह्यादीनामन्नसाधनत्वात् ।

अथ पञ्चमानुवाकगतवाक्यानि प्रशंसति—

“ अभिष्व म आपश्च म इत्यादौ वा अन्नस्य योनिः सयोन्धेवान्नमव
रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अग्नेः पाकहेतुत्वादन्नयोनित्वम् । अवां चौषधिजनकत्वादन्नयोनित्वम् । एत-
न्नमन्त्रपाठेनानेकप्रकारकारणसहितमन्नं प्राप्नोति ।

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“ अर्धेन्द्राणि जुहोति देवता एवाव रुन्धे यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मा-
दिन्द्रो देवतानां भूषिष्ठमात्मन इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादधाति ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

(वसोर्धारायभिधानम्)

वेषां वाक्यानामर्धेऽपिन्द्रः पठ्यते तान्यर्धेन्द्राणि, तेषु वाक्येष्वर्धेष्वीषोपादीनां देवतानां पूर्वाधेष्वाग्नातत्वाद्देवताः प्राप्नोति । यस्मात्कारणात्सर्वेषां वाक्यानां वस्यर्धमिन्द्रः पठ्यते तस्मात्कारणादयमिन्द्रो भूयिष्ठभाक्तमो भूयिष्ठं प्रभूतं हविर्भजतीति भूयिष्ठभाक्, अतिशयेन तादृशः । यस्मादेदं इन्द्रमत्रोत्तरार्धगतं प्राह तस्मादस्मिन् यजमानेऽप्युपरिष्ठाच्छिरोभागे चक्षुरादीन्द्रियं स्थापयति । सप्तमाष्टमधोरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रशंसति—

“यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव रुन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अंशदाभ्यादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि । ईषमवर्हिरादिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते, न तु ग्रहैरिव साक्षान्निष्पाद्यते । तस्मात्तानि यज्ञस्य रूपम् । एतैरन्तरङ्गैर्बहिरङ्गैश्च यज्ञायुधैर्यज्ञं प्राप्नोति । अन्तिमस्य स्वगाकारवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“अवभृथश्च मे स्वगाकारश्च म इत्याह स्वगाकृत्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति । स्वार्धीनत्वकरणापेत्यर्थः । नवमानुवाके पूर्वार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्याहैतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अग्न्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिष्पत्तेरेतेषां ब्रह्मवर्चसरूपत्वम् ।

एतस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“ऋक्च मे साम च म इत्याहैतद्वै छन्दसां रूपं रूपेणैव छन्दांस्यव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

ऋगादिकं छन्दसां वेदानां स्वरूपमिति प्रसिद्धम् ।

दशमानुवाके पूर्वार्धगतवाक्यानि प्रशंसति—

“गर्माश्च मे वत्साश्च म इत्याहैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशूनाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

गर्भवत्सादीनां पशुरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

एवस्मिन्नेवानुवाक उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“कल्पाञ्जुहोत्यक्लृप्तस्य क्लृप्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति
आबुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः कल्पाः । पूर्वं यद्यदस्त्वक्लृप्तं स्वस्वका-
मेक्षमर्थं न भवति तस्य तस्य सामर्थ्यायायं होमः ।

एकादशानुवाके पूर्वभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“ युग्मदयुजे जुहोति मिथुनत्वाय ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इत्यादिकं समसंख्यारूपं युग्मम्(त्) । एका च मे
तिस्रश्च म इत्यादि विषमसंख्यारूपमयुग्मं(क्), राशिद्वयं स्त्रीपुरुषवत्परस्पर-
विलक्षणत्वाग्निमिथुनत्वाय संपद्यते । राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिक्यं प्रशंसति—

“ उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्त्यै ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

एकत्वादुत्तरं त्रित्वं, तस्माच्चोत्तरं पञ्चत्वं, तथा चतुष्टवादुत्तरमष्टत्वम् । तस्मा-
च्चोत्तरं द्वादशत्वम् । एवमुभयोरुत्तरावस्त्वेनाभितो व्याधिर्भवति ।

युग्मायुग्मसंख्यावाचिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति—

“ एका च मे तिस्रश्च म इत्याह देवछन्दसं वा एका च तिस्रश्च मनुष्य-
छन्दसं चतस्रश्चाष्टौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं चाव रुन्धे ” [सं० का०
५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि छन्दसि निष्पाद्यन्ते, समसंख्यया तु मनुष्य-
प्रियाणि । अतस्तदुभयं प्राप्नोति । राशिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्यावृद्धेरेवार्धं प्रशंसति—

“ आ त्रयस्त्रिंशतो जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एवाव रुन्ध आऽष्टा-
चत्वारिंशतो जुहोत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्येवास्मे
पशून्व रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अस्मिन्ननुवाक उत्तरभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति—

“ वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश माताः संवत्सरः संवत्सर एव
प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नाविष्णु वसोर्धारामेकादशभिरादितः ।

अनुवाकैर्जुहोत्येकामाहुर्वि संततां घृतात् ॥ इति ।

(वाजप्रसवीयहोमाभिधानम्)

अथ भीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

मन्त्रादौ किं वसोधारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संततेः ।

आद्यो होमेषु संतत्या द्वादशान्तेषु तद्धृतिः ॥

अग्नौ किंचित्कर्म विहितम्—“ संततां वसोधारां जुहोति ” इति । तत्र तां-
वत्यं निश्छिद्रत्वम् । तच्च मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमे सत्युपपद्यते । तस्मान्मन्त्रादौ
कर्मसंनिपात इति प्राप्ते ब्रूमः—तस्मिन्वसोधारारूपे कर्मणि द्वादश द्वादशानि
जुहोतीति श्रुतम् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशम् । तद्य-
था—“ वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्राप्तिश्च मे भीतिश्च मे क्रतुश्च मे
स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे ” इत्येतै-
द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाऽऽहुतिर्होतव्या । एकादशोत्तराहुतयः “ पाणश्च मेऽपा-
नश्च मे ” इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये बिलम्बाभावः
सांतत्यं, न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मात्पूर्वग्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपादस्य
नास्ति विघ्नः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावर्तः ।

वाओ नो विश्वे देवैर्धनसाताविहावतु । विश्वे

अद्य मरुतो विश्वे ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः

समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसाऽऽ गमन्तु

विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे । वाजस्य प्रसवं

देवा रथैर्याता हिरण्ययैः । आभिरिन्द्रो बृहस्प-

तिर्मिश्रतः सोमपतिये । वाजैवाजेऽवत वाजिनो

(वाजप्रसवीयहोमाभिधानम्)

नो धनेषु (१) विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात पयि-
भिर्देवयानैः । वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो
वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति । वाजस्य
हि प्रसवो नन्नमीति विश्वा आशा वाजपति-
र्भवेयम् । पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो
दिव्यन्तरिक्षे पयो धाम् । पयस्वतीः प्रदिशः
सन्तु मह्यम् । सं मां सृजामि पयसा घृतं न
सं मां सृजाम्यपः (२) ओषधीमिः ।
सोऽहं वाजः सनेयमग्ने । नक्तोपासा समनसा
विरूपे धापयेते शिशुमेकः समीची । द्यावा
क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अभिं धार-
यन्द्रविणोदाः । समुद्रोऽसि नमस्वानार्द्रक्षानुः
शंभूर्मयोभूरभि मां वाहि स्वाहां मारुतोऽसि
मारुतां गणः शंभूर्मयोभूरभि मां वाहि स्वाहाऽ-
वस्युरसि दवस्वाञ्छंभूर्मयोभूरभि मां वाहि
स्वाहा (३) ॥

(धनेष्वपो दवस्वाञ्छंभूर्मयोभूरभि मां देव) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एतैरेकादशभिरनुवाकैर्वसोर्धाराहोम उक्तः । अथ द्वादशे वाजप्रसवीयहोम
उच्यते । कल्पः—“ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त भाम्या ओषधयः सप्तारण्याः

(वाजप्रसवयिहोमाभिधानम्)

पृथगन्धानि ब्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येमं प्रसवः सुषुव इति ग्राम्या
हुत्वाऽऽरण्याञ्जु (जु)हेति ॥ इति ।

तत्र ग्राम्याणां मन्त्राः प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके दशमानुवाके समाज्जावाः ।
आरण्यानां मन्त्रा अत्राऽऽजायन्ते ।

तत्राऽऽरण्यस्य वेणुधान्यस्य होमाय प्रथमामृचमाह—

वाजो न इति । प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश ऊर्ध्वाधोमध्यमास्तिष्ठ एताः सप्त
प्रदिशः प्रकृष्टा दिशो वाजोऽन्नस्वरूपा अन्नप्रदा भवन्त्वित्यर्थः । तथा परावतोऽ-
त्यन्तदूरवर्तिन्यश्चतस्रो वाऽग्नेय्याद्याश्चतुःसंख्याका विदिशो विदूरस्था इवावभा-
सन्ते । ताश्चास्माकमन्नप्रदा भवन्तु । स वाजोऽन्नामिहास्मिन्देशे धनसातौ धन-
प्रदेशे यज्ञे विश्वेर्देवैः प्रेरितः सन्नोऽस्मानवतु रक्षतु ।

अथ श्यामाकधान्यस्य होमाय द्वितीयामृचमाह—

विश्वे अद्येति । अद्यास्मिन्दिने विश्वे सर्वेऽपि मरुतः, तथाऽग्नये विश्वे सर्वेऽपि
देवा ऊती रक्षणाय भवन्तु प्रवर्तन्ताम् । तथा विश्वे सर्वेऽप्यग्नयः समिद्धाः
सम्यक्प्रज्वलिता भवन्तु । तथा विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकमवसा रक्षणेन
निमित्तभूतेनाऽऽगमन्त्वागच्छन्तु । तथा विशं द्रविणं सर्वमपि धनमस्मे अस्मासु
अस्तु भवतु । अथ नीवारहोमाय तृतीयामृचमाह—

वाजस्य प्रसवमिति । [हे देवा] वाजस्य प्रसवमस्मदीयस्यान्नस्य प्रेर-
णसंपादनमुद्दिश्याग्न्यादयस्त्रयो देवाः [मरुतश्च] सोमपीतये सोमपानार्थं हिरण्य-
यैर्हिरण्ययैः सुवर्णनिर्मितै रथैः सह यातास्मद्यागस्थानं प्राप्नुत ।

अथ नार्तिलहोमाय चतुर्थीमृचमाह—

वाजेवाजेऽवतेति । हे वाजिनोऽन्नसंपादका देवा वाजेवाजे तत्तदङ्गानि-
मित्तं घनेषु धननिमित्तं च नोऽस्मानवत । विना ब्राह्मणबन्धुद्धा अमृता पर-
णरहिता ऋतज्ञा ऋतं सत्यं यज्ञं वा जानन्तीत्युतज्ञाः । तादृशा हे देवा अस्य
मध्व इदं मधुरमन्नं पिबत । पानोपलक्षितं भोजनं कुरुत । ततो मादयध्वं हृष्टा
भवत । ततस्तृप्ताः सन्तो देवयनैः पथिभिर्यात स्वं स्वं स्थानं *प्राप्नुत ।

अथ गवीधुकहोमाय पञ्चमीमृचमाह—

वाजः पुरस्तादिति । नोऽस्माकं पुरस्तात्पूर्वं वयसि उत मध्यतो मध्यमे

* सर्वपुस्तकेषु प्राप्नुवतेति प्रामादिकः पाठः ।

(वाजप्रसवीयहोमाभिधानम्)

वयसि वाजोऽन्नं भवत्विति शेषः । किंचापं वाज ऋतुभिः कालविशेषैर्देवान्क-
स्ययाति तत्तत्काले यष्टव्यान्देवान्संपादयति । तति सन्ने यष्टुं शक्यते । हि
यस्माद्वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रेरणं समृद्धिर्विधा आशाः सर्वा अपि दिशो नञ-
नीत्यतिशयेनावनताः करोति, अन्नसमृद्धौ सत्यां सर्वदिग्वर्तिनः प्राणिनः स्वा-
धीना भवन्ति, तस्मादहं वाजपतिर्भवेयम् । अथ मर्कटकाख्येधान्यहोमाय षष्ठी-
मुच्यमाह—

पयः पृथिव्यामिति । वाजसमृद्धयर्थं पृथिव्यां पयो जलं धामहं स्थाप-
यामि । तथौषधीष्वपि पयो धाम् । तथा दिवि द्युलोकेऽपि पयो धाम् । अन्त-
रिक्षेऽपि पयो धाम् । प्रदिशः प्रकृष्टाः सर्वा दिशः पयस्वतीः सन्तु मह्यं मदर्थं
जलवत्यो भवन्तु । अथ गार्मुतहोमाय कुलत्थहोमाय वा सप्तमीमुच्यमाह—

सं मा सृजामीति । हेऽग्ने त्वत्प्रसादान्मामहं पयसा क्षीरेण संसृजामि संयो-
जयामि । तथा मां घृतेन संसृजामि । अपश्चौषधीभिः संसृजामि । क्षीरादिभिः
संसृष्टः सोऽहं वाजमन्नं त्वदन्नं सनेयं लभेयमन्येभ्योऽहमद्याम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

“ अग्निर्देवेभ्योऽग्निक्रामद्भागधेयमिच्छमानस्तं देवा अब्रुवन्नुप न आ वर्तस्व
हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यमेव वाजप्रसवीयं जुहवन्निति तस्मादग्नये
वाजप्रसवीयं जुह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धयत्यथो
अग्निषेक एवास्य सः ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

पूर्वं भागरहितोऽग्निर्भागिमपेक्षमाणो देवेभ्योऽपरक्तः काप्यगमत् । स पुनर्देवैर्ह-
विर्वहनायाऽऽहूतः स्वभागत्वेन वाजप्रसवीयं होमं ववे । तस्मात्सर्वे यजमाना
अग्नये वाजप्रसवीयं होमं जुह्वति । अतोऽत्रापि तद्धोमेनाग्निमेव स्वभागेन समर्ध-
यति । अपि च स होमोऽस्याग्निरभिषेकस्थानीयस्तस्मात्कर्तव्यः ।

अथ प्रथमकाण्ड आम्नातैर्वाजस्येमं प्रसव इत्यादिभिः सहात्राऽऽम्नातानां
होममन्त्राणां संख्यां विधत्ते—

“चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त ग्राम्या औषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुक्ष्यै”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

(वाजप्रसवीयहोमाभिवानम्)

तिलपावत्रीहियवप्रियङ्गवणवो गोधूमा इति सप्त ग्राम्याः । वेणुश्यामाका-
वव उदाहता आरण्याः । उभयविधधान्यतमृद्धये चतुर्दशभिर्होमः ।

एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धये ” [सं० का० ५ प० ४
अ० ९] इति । असांकर्येण तत्तदन्नप्राप्त्यर्थमीदृशो होमः ।

चोदकपासां जुहुं बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते—

“ औदुम्बरेण सुवेण जुहोत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गन्नमूर्जेवास्मा ऊर्गमन्नमव
रुद्धये ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

ऊर्गशब्दः स्वादुरसवाची । उदुम्बरान्नयोस्तथाविधरसोपेतत्वादूर्गपत्वम् ।

अत्र कत्वङ्गतया धावनं निवेधति—

“ अभिर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्याणां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावेत् ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

देवानां मध्ये यथा चीयमानोऽग्निरभिषिक्तस्तथा यजमानानां मध्येऽग्निविद-
भिषिक्तः । वृष्टिश्चाभिषेकस्वरूपा । तस्माद्वर्षसमये धावनं न कुर्यात् ।

प्रमादाद्धावने पुनरावृत्तिं विधत्ते—

“ अवरुद्धः सस्यान्नमन्नमिव खलु वै वर्षं यद्धावेदन्नाद्याद्धावेदुपावर्तेता-
न्नाद्यमेवाभ्युपावर्तेते ” [सं० का० ५ प० ४ अ० ९] इति ।

हि यस्मादस्याभिचितोऽन्नं सर्वमवरुद्धं संपादितं, वृष्टिश्चान्नहेतुत्वादन्नमेव ।
अतो वृष्टिमोचनपरिहाराय धावने सत्यन्नाद्यादपगच्छति । अतोऽन्नाप्राप्तये
पुनरप्यावर्तेत । कल्पः—“ नक्तोषासेति कृष्णायै भेतवत्सायै पयसा हुत्वा ”
इति । पाठस्तु—

नक्तोषासेति । नक्तं चोषाश्च नक्तोषासा रात्रिदिवसावित्यर्थः । समनसा
परस्परैकमत्ययुक्ते विरूपे रात्रिः कृष्णा दिवसः शुक्ल इत्येवं विलक्षणरूपे
समीची समीच्यावनुकूले सत्यावेकं शिशुमग्निरूपं धारयेते यजमानकर्तृकं कर्मा-
नुष्ठानं संपादयतः । द्यावा द्युलोके क्षाम क्षितौ, अन्तरादुभयमध्यवर्तिन्यन्तरिक्षे
विभाति रुक्मो रोचमानोऽयमग्निर्विशेषेण प्रकाशते । दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति
देवाः प्राणाः । ते च द्रविणोदा यागद्वारेण धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति । तादृशा
यजमानस्य प्राणा अभिमेतं धारयन्धृतवन्तः ।

६१०० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(वाजप्रसवीयहोमाभिधानम्)

इतम्भ्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ नक्तोवासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुहोत्यैवैवास्मै रात्रिं प
दापयति रात्रियाऽहरहोरात्रे एवास्मै प्रत्ते काममन्नाद्यं ब्रूहते ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

अयमध्वर्युरस्मै यजमानायाह्ना वत्सरूपेण रात्रिं धेनुसमां प्रदापयति पयः-
समं फलं रात्र्या प्रत्तं करोति । तथैव रात्र्या वत्सरूपया धेनुसममहः प्रदापयति
अन्योन्यदानायैव मन्त्रेऽस्मिन् रात्र्यहनी सह निर्दिश्येते । ते चान्योन्यं प्रचे सति
अस्मै यजमानायाह्नाद्यरूपं कामं संपादयतः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ षड्भिः पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभृतो जुहोत्युताषाडृतधा-
मेति पर्यायमनुव्रुत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहोति ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरा-
मेवमितरान्पर्यायान्विभजति भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तम्याहुतीनां
जयोदश्येतेन व्याख्याता भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति दश
वा ” इति । तत्र ऋताषाडित्यादिमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

“ राष्ट्रभृतो जुहोति राष्ट्रमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

राष्ट्रभृत्संज्ञका ऋताषाडित्यादिमन्त्रास्तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमानु-
षाके समाम्नाताः । अथ पर्यायसंख्यां विधत्ते—

“ षड्भिर्जुहोति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० ९] इति । राष्ट्रभृत्स्वेवोपरितनाहुतिषु पञ्चसंख्यापक्षं विधत्ते—

“ भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रेणैव
दिशोऽभि जयति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

इंषाद्यं रथमुखम् । “ स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयम् ” इत्यत्र रथस्य वज्रत्वं
स्पष्टमाम्नातम् । कल्पः—“ समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना त्रीणि वातनामानि
जुहोति ” इति । तेषु प्रथमामाह—

समुद्रोऽसीति । हे वात देवानां त्वं समुद्रोऽसि समुद्रवद्बहुलोऽसि । नभस्वा-
न्वप्रचाराय विस्तीर्णाकाशवानार्द्रं वृष्टिजलं ददातीत्यर्द्रिदानुः । शमैहिकं सुखं
भावयतीति शंभूः । मय आयुष्मिकं सुखं भावयतीति मयोभूः । तादृशस्त्वं
मामभि मां प्रति बाहि गच्छ, एवं संचारेण शैत्यमापादयेत्यर्थः । अथ द्विती-
यामाह—

(वाजपसवीयहोमाभिधानम्)

मारुतोऽसीति । योऽयं बहूनां मरुतां वायुविशेषाणां गणो मारुतशब्दवा-
च्यस्तद्रूपस्त्वमासि । शेषं पूर्ववत् । अथ तृतीयामाह—

वस्युरसीति । अवं रक्षणमिच्छतीत्यवस्युः । दुवस्वान्परिचर्योपेतः । तादृ-
शस्त्वमासि । शेषं पूर्ववत् । एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

“ अभिचितं ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽभि पवते वातनामानि जुहोत्य-
भ्येवैनममुष्मिँल्लोके वातः पवते ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

स्वर्गे लोक एतमभिचितमभिलक्ष्य शैत्यमान्द्यसौगन्ध्ययुक्तो वायुर्वाति । अतस्त-
स्तिद्धये समुद्रोऽसित्वादिवातनामानि जुहुयात् । तेन होमेन वायुस्तथा पवत
एव । पाठपातं त्रित्वं प्रशंसति—

“ त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

मन्त्रगतेन समुद्रशब्देन बाहुल्यसाम्यमुपजीव्य वातो लक्ष्यत इत्येतत्सर्वं दर्श-
यति—“ समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव वातमव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० ९] इति ।

अत्र वातस्यैव होतव्यद्रव्यत्वानद्योग्यं साधनं विधत्ते—

“ अञ्जलिना जुहोति न सेतेषामन्यथाऽऽहुतिरवकल्पते ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ९] इति ।

अस्य हस्तद्वयमेलनरूपेणाञ्जलिना वह्नी वायोरुत्पादनमेवात्र होमः । यस्मा-
देषां वातरूपाणां होमद्रव्याणामञ्जलिव्यतिरेकेणाऽऽहुतिर्न संभवति, न खलु वातो
जुह्वामवदातुं शक्यते । अत एव सूत्रकारो ब्राह्मणान्तरमुदाजहार— ‘ नसेतस्या-
वदानमस्तीति विज्ञायते ’ इति । तस्माद्व्यजनेनेवाञ्जलिना वह्नी वायुं संचार-
येत् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

वाजो नः सप्तभिर्वाजपसवीयं जुहोति हि ।

नक्तेति पयसा होमः समुद्रो वातनामाभिः ॥

त्रिभिर्जुहोत्यत्र मन्त्रा एकादश समीरिताः ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां कृतावुत ।

आद्यश्चितेर्मित्तत्वात् कृतावभिचिष्यतः ॥

इदमाजायते-“ अभिचिद्वर्तति न धावेन स्त्रियमुपेयात् ” इति । अन्येता-
 अभिचिद्वर्ततानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां तदाप्रभृति पदवर्तन्ते, न तु चित्तेऽग्नौ
 कस्यनुष्ठानं पतीक्षन्ते । कुतः । अभिचित्पदे चयनस्य निमित्तत्वेनोपस्थासात् ।
 न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बो युक्त इति पाप्ते ब्रूमः-कतावुपयोक्तु-
 मग्निश्चयनेन संस्क्रियते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः सफलो भवति ।
 अस्मात्क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाकल्यादयं पुरुषोऽग्निं चितवानित्यमुपय-
 यद्वासीति कथ्यन्ते तानि वृतानि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवज्रवेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेन दिव्यं सुपर्णं
 वयसा बृहन्तम् । तेन वयं पतेम ब्रह्मस्य
 विष्टपं सुवो रुहाणा अधि नाकं उत्तमे ।
 इमौ ते पक्षावजरौ पतात्रिणो याभ्यां रक्षा-
 स्यपहस्यमे । ताभ्यां पतेम सुकृतां लोकां
 यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः । चिदासिः समुद्र-
 योनिरिन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा । हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरण्युर्महान्तसधस्ये ध्रुवः (१) आ
 निषत्तः । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीर्वि-
 श्वस्य मुर्धन्यार्धिं तिष्ठसि श्रितः । समुद्रे ते
 हृदयमन्तरायुर्द्यावापृथिवी भुवनेष्वर्पिते ।
 उद्वनो दत्तोदुर्धिं मिन्ते दिवः पर्जन्यादन्तारिक्षा-

(अग्नियोगाभिधानम्)

पृथिव्यास्तंतो नो वृष्ट्याऽवत । दिवो
मुधाऽसि पृथिव्या नाभिरुगंपामोर्बधीनाम् ।
विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे । येनर्षयस्त-
पसा सत्रम् (२) आसतेन्धाना अग्निः सुव-
रामरन्तः । तस्मिन्नहं नि दधे नाकं अग्निमेतं
यमाहुर्मनवः स्तीर्णिवर्हिषम् । तं पत्नीभिरनु
गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः ।
नाकं गृह्णानाः संकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे
अधि रोचने दिवः । आ वाचो मध्यमरुहन्तु-
रण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या
निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुते (३) ये
पुतन्यवः । अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सह-
स्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः
सरिरस्य मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम ।
सं प्र ऋष्यवध्वमनु सं प्र यातामे पथो देवया-
नान्कृणध्वम् । अस्मिन्तसधस्थे अद्युत्तरस्मि-
न्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत । येना सहस्रं
ब्रह्मसि येनामे सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो
ब्रह्म देवयानो यः (४) उत्तमः । उद्बुध्य-
स्वामे प्रति जागृह्येनमिष्टापूर्ते सः सृजेथा-
मयं च । पुनः कृण्वस्त्वा पितरं युवानम-
न्वाताः सीस्वायि तन्तुमेतम् । अयं ते योनिः

ऋत्वि॒यो यतो॑ जा॒तो अरो॑च॒थाः । तं ज्ञान॑ञ्ज॒ग्न-

आ रो॒हाथा॑ नो वर्ध॒या रयि॑म् (५) ॥

(ध्रुवः सत्रं कृणुते यः सप्तविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके

सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽमुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽमुवाकः) ।

द्वादशे वाजपसर्वायहोमोऽभिहितः । अथ त्रयोदशेऽग्नियोगोऽभिधीयते ।
कल्पः—“ पुरस्तात्पातरनुवाकानि युनज्मीति तिसृभिरभिमृशन्नग्निं युनक्ति ”
इति । तत्र प्रथमामाह—

अग्निं युनज्मीति । अग्निं चितमेतं वह्निं शवसा बलेन धृतेन धृतादिद्रव्य-
युक्तेन कर्मणा युनज्मि रथेनाधमिवाहं योजयामि । कीदृशमग्निं, दिव्यं द्योतना-
त्मकं, सुपर्णं पक्ष्याकारं, वयसा बृहन्तं चिरकालभाविनम् । तेनाग्निना वयं यज-
माना ब्रध्नस्वाऽऽदित्यस्य विष्टपं तापरहितं स्थानं पतेम प्राप्नुयाम । कीदृशा
वयम्, उत्तमे नाकेऽत्युत्कृष्टे स्वर्गलोके सुवोऽधिरुहाणाः सुखपापकप्रदेशमधि-
रोदुकामाः । अथ द्वितीयामाह—

इमौ ते पक्षाविति । पक्षिणः पक्ष्याकारस्य ते तवाग्नेरिमौ पक्षावजरौ
कदाचिदपि जीर्णौ न भवतः । हेऽग्ने याभ्यां पक्षाभ्यां त्वं रक्षांस्यपहंसि मारयसि
ताभ्यां वयं सुकृताम् पुण्यकृतामेव पुरुषाणां योग्यं लोकं पतेम प्राप्नुयाम । ये
पुराणा अनादिसिद्धा ऋषयो महर्षयः सन्ति ये च प्रथमजाः सृष्ट्यादावेवोत्पन्ना-
स्तादृशा यत्र लोके निवसन्ति तं लोकं पतेम । अथ तृतीयामाह—

चिदसि समुद्रेति । हेऽग्ने त्वं चिदादिविशेषणैर्विशेषितोऽसि । चिजग-
द्येतयिता यजमानैश्चितो वा । समुद्रयोनिर्यथा समुद्रः सर्वेषां जलग्रहाणां
स्थानं तथा त्वं सर्वेषां क्रतूनां स्थानम् । इन्दुः परमैश्वर्ययुक्तः । दक्षः कर्मनि-
ष्पादनकुशलः । श्येनः पक्षिविशेषाकारः । क्रतावा सत्यवान् । हिरण्यपक्षः
सुवर्णमयाम्बां पक्षाभ्यामुपेतः । शकुनः कामनादिभेदेन कङ्कःदिपक्ष्याकारः ।

(अग्नियोगाभिधानम्)

भुरण्युः सर्वं भरितुं क्षमः । महान्वह्नीभिरिष्टकाभिश्चितत्वात्पौठः । सधःस्थ आदित्येन सहैकत्र स्थितियोग्ये मण्डले [ध्रुवः स्थिरः] । आनिषत्तः समन्तत उपविष्टः ।

कल्पः—“ यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्र एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यथ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामग्निमभिमृशति ” इति । तत्र प्रथमामाह—

नमस्ते अस्तिवाति । हेऽग्ने ते नमोऽस्तु । त्वं कर्मणि त्वद्यागकारिणं मा मां मा हिंसीर्मा विनाशय । त्वं विश्वस्य सर्वस्य जगतो मूर्धञ्जिशरोवदुत्तमे चिति-प्रदेशे श्रित आश्रितः सन्नधितिष्ठसि । अधिको भूत्वा वर्तसे । ते हृदयं त्वदीयं चित्तं समुद्रे वर्तते । यद्वृष्टिद्वारेण समुद्रसमानं जलं संपादयिष्यामीत्येवं सर्वदा तवानुग्रहः । तथाऽन्तरायुस्त्वदीयचित्तस्य मध्ये सर्वेषां प्राणिनामायुस्तिष्ठति । चिरं जीवन्त्वेते प्राणिन इति यदा स्मरसि तदानीं तेषामायुर्मवत्येव । किंच भुवनेषु सर्वेषु लोकेषु निमित्तभूतेषु द्यावापृथिवी अर्पिते उपरि द्यौरधो भूमिश्च त्वया स्थापिते । एतयोर्मध्ये सर्वे लोकास्तिष्ठन्तिवत्येवं तवानुग्रहः । अथ द्वितीयामाह—

उद्नो दत्तोदधिमिति । अत्र पूजार्थमेकस्मिन्नेवाम्नौ बहुत्वमारोप्य निर्दिश्यते । हेऽग्नयो यूयमुद्नो दत्तोदकानि प्रयच्छत । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उदीर्घं भिन्त, उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्या लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणाद्भूर्व पर्जन्यादागतया वृष्ट्या नोऽस्मानवत रक्षत । पुनरप्येकत्वेनैव संबोध्योच्यते—हेऽग्ने त्वं दिवो मूर्धाऽसि द्युलोकस्य मूर्धस्थानीय आदित्यरूपोऽसि । पृथिव्या नाभिरसि नाभिवम्भध्यदेशे वर्तसे । अपामोषधीनां चोग्रंसोऽसि । त्वया हि पाके क्रियमाणे सति तत्र रसो जायते । तथा विश्वायुरसि सर्वस्य जगत आयुष्प्रदोऽसि । शर्म शरणभूतोऽसि । सप्रथाः सविस्तारोऽसि । पथे पुण्यलोकमार्गरूपाय तुभ्यं नमोऽस्तु । अग्नियोगमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

“ सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते यत्राऽऽकृताय मनुष्यरथ एव स्वर्गु वै देवरथो यदग्निः ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

द्विविधो हि रथो देवरथो मनुष्यरथश्चेति । तत्र स्वर्गप्राप्तये देवरथः सज्जी

क्रियते । यत्र कापि ग्रामविशेषे गन्तुमाकृतमभिप्रायो भवति तदर्थं मनुष्यरथः सज्जी क्रियते । योऽयमत्र चीयमानोऽग्निः स एष देवरथो न तु मनुष्यरथः । इत्थं प्रस्तुत्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“ अग्निं युनक्ति शवसा घृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

एनं देवरथरूपमग्निमनेन मन्त्रेण युनक्त्येव । स च युक्तोऽग्निरेनं यजमानं स्वर्गं प्रापयति । उक्तमन्त्रपञ्चके मन्त्रत्रयं विभज्य विनियुङ्क्ते—

“ यत्सर्वाभिः पञ्चाभिर्युञ्ज्याद्युक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्यादपतिष्ठिता आहु-
तयः स्युरपतिष्ठिताः स्तोमा अपतिष्ठिताम्युक्तथानि तिसृभिः पातःसवनेऽभिमृ-
शति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तं युनक्ति यथाऽनासि युक्त आधीयत एवमेव
तत्प्रत्याहुतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः प्रत्युक्तथानि ” [सं० का० ५ प्र० ४
अ० १०] इति । आदावेव मन्त्रपञ्चकेन योजने सति कालान्तरे योजयितुं
मन्त्राभावादप्यं युक्तोऽग्निः प्रच्युतो भवेत् । प्रच्युतेऽग्नावाहुतीनां स्तोत्रशस्त्रयोश्च
प्रतिष्ठा न भवेत् । अतः पञ्चाद्योक्तं मन्त्रद्वयमवशेष्य पातःसवने तिसृभिरभि-
मृशेत् । तथा सति त्रिगुणमग्निं सर्वमप्यभिमृशति । ततो यथा लोके बल्ली-
वैर्द्व्युक्ते शकटे सर्वं ग्रामान्तेर नेतव्यं वस्तुजातमभिनिधीयत एवमेतास्मिन्नग्नावा-
हुतयः स्तोत्राणि [शस्त्राणि] च प्रतितिष्ठन्ति । अथावशिष्टं मन्त्रद्वयं
विनियुङ्क्ते—

“ यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि मृशत्येतावान्वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो
भूमा त्वा अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्ततोऽन्वारोहति ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्यस्यामृच्युत्पन्नं ताम यज्ञायज्ञियं, तस्य साध्वः
संबन्धि स्तोत्रं तृतीयसवने पर्वते । तस्मिन्पर्वतमाने सति शिष्टाभ्यां द्वाभ्यां
मन्त्राभ्यामभिममृशेत् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रान्तो हि पञ्चातिभूतोऽग्निष्टोमः । स
च यावांस्तावानेवोक्थ्यातिरात्रादिः सर्वोऽपि यज्ञः । एतावदेव हि सर्वस्यापि
यज्ञस्य मुख्यं शरीरम् । अस्योक्थ्यादिकृतोर्यज्ञायज्ञियस्तोत्रादूर्ध्वस्तु स्तोत्रसमूहो
यः क्रियते स तु मैव क्रियते, तेनातिरिक्तेन पूर्वं विद्यमानस्य यज्ञशरीरस्य

(अग्नियोगाभिधानम्)

बाहुल्यमेव भवति, न तु किञ्चिन्नूतनं शरीरम् । एवं सति यज्ञायज्ञिय-
स्तोत्रकालीनाभिमर्शनेनातिरिक्तेनाग्निष्टोमोक्त्यातिरात्रादिरूपो यज्ञो मावानस्ति
नं सर्वमप्यन्तेकालेऽन्वारोहति कृत्स्नमपि यज्ञं प्राप्नोतीत्यर्थः । मन्त्रद्वित्वं
प्रशंसति—

“ द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

स्तोत्रमध्य एवावान्तरकालविशेषं विधत्ते—

“ एकयाऽप्रस्तुतं भवत्यथाभि मृशत्युपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यथो संतरये ”
[सं० का० ५ प० ४ अ० १०] इति ।

यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे ऐकविंशः स्तोमो विहितः । तिस्रो हि ऋच एकीं-
शतिसंख्यापूरणायाऽऽवर्तनीयाः । तत्र हि विंशतिस्तोत्रीयास्तुक्तास्तु याऽन्ता
(न्या) स्तोत्रीया तथा स्तोत्रमपस्तुतमनुपक्रान्तं यदा भवति तदानीं मन्त्राभ्या-
मभिमृशेत् । एवं सत्युत्तरकालभावी यज्ञः सर्वाऽप्येनं यजमानमुपनमति । अपि
च तदभिमर्शनं यज्ञनैरन्तर्याय संपद्यते ।

कल्पः—“ पुनश्चित्स्त्रिष्वर्थेषु भूयतेऽस्रवणार्थं समृद्धयर्थं संतानार्थं बाल-
वणार्थं व्याख्यास्यामो यदीष्टया यदि पशुना यदि सोमेन यजेत योऽप्यस्र
पुरोश्मिरतमन्ववसाय यजेतापि वा येनर्षय इत्यग्नौ नाना मन्त्रा उत्तरवेद्यामुप-
बध्यात् ” इति । तत्र प्रथमामाह—

येनर्षय इति । येन स्वर्गेण निमित्तभूतेन पूर्वं महर्षयस्तपसा संतापयुक्ते-
नाग्निना सत्रमासतानुष्ठितवन्तः । कीदृशा महर्षयः, अग्निमिन्धानाः पञ्चलवन्तः ।
सुवराभरन्तः स्वर्गमाहर्तुं समुद्यताः । अहमपि तस्मिन्नाके निमित्तभूते सति एत-
मग्निं निदधे स्थापयामि । यमग्निं मनवः पूर्वं मनुष्याः स्तीर्णवर्हिषं प्रसारितय-
ज्ञमाहुस्तमग्निं निदध इत्यन्वयः । अथ द्वितीयामाह—

तं पत्नीभिरिति । हे देवा आत्विजः सर्वे वयं परन्यादिभिः सर्वैर्मनुष्यैरुत
वा हिरण्यैर्हिरण्यादिभिः सर्वैः साधनवर्ग्यैश्च सहितास्तमग्निमनुगच्छेमानुगताः
सन्तः फलं प्राप्स्याम इत्याशयः । स एव स्पष्टी क्रियते—दिवः पृष्ठे स्वर्ग-
स्थोपरि नाकं दुःस्वरहितं स्थानं गृह्णाना ग्रहीतुकामा वयमित्यर्थः । कीदृशे दिवः

(अग्नियोगाभिधानम्)

पृष्ठे, सुकृतस्य लोके सम्यगनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते, तृतीये पृथिवीमारब्ध
गणनायां त्रिसंरूपापूरके, अधिरोचनेऽधिकत्वेन दीप्यमाने । अथ तृतीयाभाह—

आ वाचो मध्यमेति । अयमग्निर्वाचो मध्यमारुहस्तोत्ररूपाया वाचः
प्रतिपाद्यमर्थमारूढः स्तोत्रगतसर्वगुणयुक्त इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, मुरण्युर्जग-
द्भरणशीलः । सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानोऽभिज्ञानवान् । स च पृथि-
व्याः पृष्ठे भूमेरुपरि निहितः स्थापितो दविद्युतदतिशयेन द्योतते । ये तु विरो-
धिनः पृतन्यवोऽस्माभिः सह कलहं कर्तुमिच्छन्ति तानधस्पर्दं कृणुतेऽस्माकं
पादस्याधस्तादवस्थितान्करोति । अथ चतुर्थीमाह—

अयमग्निरिति । अयमग्निर्दीप्यतामस्मिन्कर्मणि प्रकाशताम् । कीदृशः,
वरितमोऽतिशयेन शूरः । वयोधा वयस आयुषः स्थापयिता । सहस्रिय इष्ट-
कासहस्रेण संपादितः । अपयुच्छन्नस्मिन्कर्मणि प्रमादराहितः । सारिरस्य जलस्य
मध्ये विभ्राजमान और्वविद्युदादिरूपेण विशेषतः प्रकाशमानः । हे ऋत्विग्भ-
जमानास्तस्य प्रसादाद्देव्यानि धाम स्थानानि उप प्रयात प्राप्नुत । अथ
पञ्चमीमाह—

सं प्र च्यवध्वमिति । हेऽग्ने त्वं बिभे देवा यजमानश्च सर्वे यूयं संप्रच्य-
वध्वं सम्यक्प्रच्यवयत, अस्य कर्मणो विघ्नं विनाशयतेत्यर्थः । अनुसंप्रयाता-
नुक्रमेण कर्मसिद्धिं प्राप्नुत । ततो देवयानान्देवलोकप्राप्तिहेतून्पथो मार्गाङ्क-
णुध्वं कुरुत । सधःस्थे सहास्थितियोग्येऽस्मिन्कर्मणि सीदतोत्तरस्मिन्लोकेऽधिकत्वेन
सीदत । अथ षष्ठीमाह—

येना सहस्रमिति । हेऽग्ने देवयानो देवप्रापको यस्त्वमुत्तमः स त्वं येन
व्यापारेण सहस्रं वहसि सहस्रादक्षिणाकं यज्ञं निर्वहसि, तथा येन व्यापारेण
सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि, तेन व्यापारेण नोऽस्मदीयामिमं यज्ञं वह
देवान्प्रापय । देवयान इत्यादिकं यज्ञविशेषणं वाऽस्तु । यो यज्ञो देवान्प्राप्त
उत्तमो भवति तमिमं यज्ञं वहेत्यर्थः । अथ सप्तमीमाह—

उद्बुध्यस्वाग्न इति । हेऽग्ने त्वमुद्बुध्यस्वास्मद्विषये सावधानो भव ।
इमं यजमानं प्रति जागृहि प्रतिदिनं जागरूकं सावधानं कुरु । अयं च त्वं च
मिलित्वेष्टापूर्वे श्रोतस्मार्त कर्मणी संसृजेथां संपादयतम् । हे यजमान त्वां पितरं

(अग्नियोगाभिधानम्)

पालकं युवानं योवनोपेतं पुनः कृण्वन्भूयो भूयः कुर्वन्नयमग्निस्त्वयि निमित्तभूवे
सत्येतं तन्तुं यज्ञप्रवाहमन्वातांसीदनुक्रमेण तनोतु संपादयतु । अथाष्टमीमाह—

अयं ते योनिरिति । हेऽग्ने योऽयमिष्टकाचितिरूपप्रदेशस्ते तव योनिः
स्थानं, यतो यस्या इष्टकाचितेर्जाति उत्पन्नास्त्वमरोचथा दीप्तो भवसि, तं योनिं
जानन्स्वकीयत्वेनावगच्छन्नारोह । अथानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्धय ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यां पुनश्चितिं विधत्ते—

“ प्र वा एषोऽस्माल्लोकाश्च्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक आहु-
तिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति सवति वै सा तां सवन्तीं
यज्ञोऽनुपरा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चितिं चिनुत आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै
प्रत्याहुतं यस्तिष्ठन्ति न यज्ञः पराभवति न यजमानः ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० १०] इति ।

अग्निं चिन्वानः पुरुषः स्वर्गाभिमुखत्वादस्माल्लोकात्प्रच्युतो भवति । एतस्य
पुरुषस्येष्टकारहिते देश आहुतिर्न संभवति, भूप्रदेशस्य स्वकीयत्वाभावात् । एवं
सतीष्टकारहिते प्रदेशे यामाहुतिं जुहोति सा सवति, यथा भिन्नभाण्डे जलं
गलति तद्वत् । सवन्तीं तामाहुतिमनु यज्ञो नश्यति । यज्ञमनु यजमानोऽपि नश्यति ।
अत आहुतिप्रतिष्ठार्थं पुनश्चितिं कुर्यात् । तत आहुतियज्ञयजमानाः प्रतितिष्ठन्ति ।
अस्यां चित्ताविष्टकासंख्यां विधत्ते—

“ अष्टावुप दधात्पष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवैनं छन्दसा चिनुते ” [सं०
का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

एतच्छास्त्राज्ञातमन्त्रानुसारेण संख्यां विधाय शाखान्तरानुसारेणान्यौ द्वौ
पक्षौ विधत्ते—“ यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्द्वादश जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति । प्रकारान्तरेण पुनश्चितिं प्रशंसति—

“ नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्पुनश्चितिर्यं एवं विद्वान्पुनश्चितिं चिनुत आ-
हुतीनां तृतीयात्पुरुषादन्नमत्ति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

न पातयति न विनाशयत्याहुतिं न स्मावयतीति पुनश्चितिरूपस्याग्नेर्नपात्क
इति नामधेयम् । एवं ज्ञात्वा चितवान्पुरुषः पुत्रपौत्रपर्यन्तमन्नसमृद्धो भवति ।

पुनःशब्दतात्पर्यं दृष्टान्तेन दर्शयति—

२११० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे—
(अग्नियोगाभिधानम्)

“ यथा वै पुनराधेय एवं पुनश्चितिर्योऽन्याधेयेन नर्ध्नोति स पुनराधेयमा
धत्ते योऽग्निं चित्वा नर्ध्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत्पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्ये ”

[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

पुनराधेयपुनश्चित्योः पूर्वमृद्धयभावेन पश्चादृद्धिसंज्ञात्वेन च सादृश्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षत्वेन शाखान्तरमतमुपन्यस्यति—

“ अथो खत्वाहुर्न चेतव्येति रुद्रो वा एव यदग्निर्यथा व्याघ्रः सुप्तं बोध-
यति तादृगेव तत् ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

यथा लोके सुप्तो व्याघ्रः केनचिन्मार्गे गच्छता पुरुषेण बोधितस्तमेव बोध-
यितारं मारयति, एवमयं क्रूरोऽग्निः पूर्वं चितः कथंचित्पुण्यवशात्सुप्तवच्छान्तो
वर्तते । स चेत्पुनश्चीयेत प्रबोधितव्याघ्रवन्मारयेत् । तस्मान्न चेतव्येयं पुनश्चि-
तिरिति पूर्वः पक्षः । तमिमं पक्षमनादृत्य स्वपक्षमेव स्थापयति—

“ अथो खत्वाहुश्चेतव्येति यथा वसीयाः सं भागधेयेन बोधयति तादृगेव
वृष्टम् ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १०] इति ।

लोके धनाढ्ये प्रभुं चिरकालव्यवधानेन विस्मृतवन्तं भृत्यः पुनरप्युवाच-
नमानीय यथा बोधयति, स च बोधित एवाभीष्टसिद्धिं करोति, एवमयं प्रभु-
ः अग्निः पुनश्चितः अन्भीष्टं साधयतीति चेतव्येयं पुनश्चितिः ।

तस्याः पुनश्चितेः समृद्धिहेतुत्वमुदाहरणमुखेन स्पष्टयति—

“ मनुरग्निमचिनुत तेन नाऽऽध्नोत्स एतां पुनश्चितिमपश्यन्तामचिनुत यथा
वै स आध्नोद्यत्पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्ये ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ०
१०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नित्रयं पुरा प्रातरनुवाकात्स्पृशेदिह (?) ।

नमोद्वाभ्यां बह्निमर्शो येनाष्टाविष्टकाष्टकम् ।

पुनश्चितिरिति प्रोक्ता मन्त्रा अत्र त्रयोदश ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमपवाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(विह्व्याख्येष्टकाभिधानम्)

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वस्तु वयं त्वेन्धाना-
स्तनुवं पुषेम । मह्यं नमन्तां प्रदिशश्वतस्त्र-
स्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम । मम देवा
विह्वे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णु-
रग्निः । ममन्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मह्यं वातः
पवतां कामे अस्मिन् । मयि देवा द्रविणमा
यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः । दैव्या
होतारा वनिषन्त (१) पूर्वेऽरिष्टाः स्याम
तनुवा सुवीराः । मह्यं यजन्तु मम यानि
हव्याऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु । एनो
मा नि गां कतमच्छनाहं विश्वे देवासो अधि
वोचता मे । देवीः षडुर्वोरुरुणः कृणोत विश्वे
देवास इह वीरयध्वम् । मा हास्महि प्रजया
मा तनूभिर्मा रंधाम द्विषते सोम राजन् ।
अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन्पुरस्तात् (२) अदब्धो
गोपाः पारि पाहि नस्त्वम् । प्रत्यञ्चो यस्तु
निगुतः पुनस्तेऽमैषी चित्तं प्रबुधा वि नैशत् ।
धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिर्देवः सविता-
रमभिमातिषाहन् । इमं यज्ञमश्विनोमा बृह-
स्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं न्यर्थात् । उरु-
व्यचा नो महिषः शर्म यः सदस्मिन्हवे पुरुहूतः
पुरुषु । स नः प्रजायै हर्यश्व मृदयेन्द्र मा (३)

(विहव्याख्येष्टकाभिधानम्)

मो रीरिषो मा परा दाः । ये नः सपत्ना अप
 ते भवन्तिवन्द्रामिभ्यामव बाधामहे तान् ।
 वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेत्ता-
 रमधिराजमक्रन् । अवाञ्चामिन्द्रममुतो हवा-
 महे यो गोजिह्वनजिदश्वजिद्यः । इमं नो
 यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो मेदिने
 त्वा (४) ॥

(वनिषन्त पुरस्ताम्मा भिचत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

—

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे पुनश्चितिरुक्ता । अथ चतुर्दशे विहव्याख्या इष्टका उच्यन्ते ।

कल्पः—“ ममाम्ने वर्चो विहवोऽवित्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रामिष्टकाभिर्धि-
 णिषाश्चिनोत्यश्मनवमा आग्नीध्रीय उपदधाति द्वादश षोडशैकविंशतिं
 चतुर्विंशतिं वा होत्रीय एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये षण्मार्जालीयेऽष्टावष्टा-
 वन्येषु धिष्णियेषूपदधातीति विज्ञायते ” इति । तत्र प्रथमामाह—

ममाम्ने वर्च इति । हेऽग्ने विहवेषु यज्ञेषु यद्वर्चः फलं तन्ममास्तु । वय-
 स्तृत्विग्यजमानास्त्वामग्निमिन्धानाः प्रज्वलयन्तस्तनुवं त्वदीयं शरीरं पुषेम पुष्टं
 कुर्मः । मस्य यजमानाय प्राच्याद्याश्चतस्रः प्रदिशो नमन्तां वश्या भवन्तु,
 वज्रस्या जना मदधीना भवन्तु । अभ्यक्षेण स्वामिना त्वया सहिता वयं पृतना
 विरोधिसेना जयेम । अथ द्वितीयामाह—

मम देवा इति । सर्वे देवा मम विहवे मदीययज्ञे सन्तु तिष्ठन्तु ।
 देवा एव विशेष्यन्ते—इन्द्रावन्त इन्द्रयुक्ता मरुतो मरुद्वणा विष्णुरग्निश्चेत्येव-
 माद्याः । इदमुरु विस्तीर्णमन्तारिक्षं मम गोपं रक्षकमस्तु । अयं वातो वायुर्मस्य
 मदीयमस्मिन्कामे यज्ञफले निमित्तभूते सति पवतां संचरतु । मदीयकामं साधय-
 त्वित्यर्थः । अथ तृतीयामाह—

(विहव्याख्येष्टकाभिधानम्)

मयि देवा इति । एते देवा मयि यजमाने द्रविणं धनमायजन्तां सर्वतः संवाद-
यन्तु । आशीराशास्यमानं फलं मय्यस्तु यजमाने सिद्धं भवतु । तथा देवहूति-
देवानामाह्वानं च मयि भवतु । दैव्या होतारा देवसंबन्धिनः ऋत्विजः पूर्वं त्वना-
दिसिद्धा वनिषन्तास्मैद्यज्ञं संभजन्तु । वयं च तनुवा शरीरेणारिष्टा
हिंसाराहिताः सुवीराः शोभनपुत्रयुक्ताः स्याम भवाम । अथ चतुर्थीमाह—

मह्यं यजन्त्विति । यानि मम हव्या मदीयानि हवींषि सन्ति तानि
सर्वाणि मह्यं ममर्थं दैव्या ऋत्विजो यजन्तु । मे मम मनस आकूतिर्मदीयस्य
मनसः संबधी योऽयं संकल्पः साऽऽकूतिः सत्याऽस्तु । संकल्पितार्थः सिध्यत्व-
त्यर्थः । अहं कतमच्चनैनः किमपि पापं मा निगां नितरां मा प्राप्नुवानि ।
विश्वे देवासो हे विश्वे देवा मे ममर्थमविवोचताऽऽधिक्यं ब्रूत यजमानानां मध्येऽ-
यमधिक इति देवानामग्रे कथयत । अथ पञ्चमीमाह—

देवीः षड्वीर्यरिति । देवीः षड्वीरुवीर्यानामिकाः षट्संख्याका हे देव्यः ।
अत एव शाखान्तरेऽन्युपस्थाने समान्नातम्—“ षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च
पृथिवी चाऽऽपश्चौषधश्चोक्च सूनृता च ” इति । तादृशो हे देव्यो नोऽस्म-
दीयमिदं कर्मोरु कृणोत विस्तीर्णं कुरुत । विश्वे देवासो हे विश्वे देवा ईह
कर्मणि वीर्यश्वं वीरा भवत । विघ्नं परिहरतेत्यर्थः । वयं प्रजया पुत्रादिरूपया
मा हास्महि परित्यक्ता मा भूम । तथा तनूभिः पुष्टशरीरैर्मा हास्महि । हे
सोम राजन्दिषते वैरिणे मा रधाम कार्यासिद्धिं मा करवाम । अथ षष्ठीमाह—

अग्निर्मन्युमिति । अयमग्निर्मन्युं वैरिणां कोपं प्रतिनुदन्निराकुर्वन्पुर-
स्तादस्माकं पुरतो गच्छत्विति शेषः । हेऽग्ने त्वमदब्धः केनाप्यहिंसितो गोपा
रक्षणसमर्थः सन्नोऽस्मान्परिपाहि सर्वतः पालय । तव पालने भवि ते वैरिणः
प्रत्यञ्चः प्रतिमुखा विमुखाः सन्तो निगुतो नितरां गमनशीलाः पलायनपराः
पुनर्यन्तु भूयो भूयो यत्र कापि गच्छन्तु । एषां वैरिणां चित्तमन्तःकरणं
प्रबुधाऽमा विनेशत्प्रबोवेन सह विनश्यतु । अथ सप्तमीमाह—

धाता धातृणामिति । धातृणां जगत्कर्तृणां दक्षप्रजापत्यादीनामपि
धाता यः स्रष्टा भुवनस्य लोकस्य पतिः पालकश्च । तथाऽश्विनोमोमावश्विनो
हृष्टहस्पतिश्चेत्येते देवा नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यजमानं च न्यर्थात्फलवैगुण्यलक्षणा-

(विहव्याख्येष्टकाभिधानम्)

द्वैयथ्यात्तान्तु रक्षन्तु । कीदृशं यज्ञम्, देवं तत्तन्मन्त्रव्यवहारयुक्तं सवितारं महाफलजनकमभिमातिषाहं आपलक्षणस्याभिमातेरेरभिभवितारम् ।

अथाष्टमीमाह—

उरुव्यचा इति । पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्हूत आहूतः पुरुहूत इन्द्रः । हूयते-
ऽस्मिन्निति हवो यज्ञस्तस्मिन्यज्ञे स इन्द्रो नोऽस्माकं शर्म सुखं यंसद्यच्छतु ।
कीदृश इन्द्रः, उरुव्यचा अत्यन्तं व्याप्तो बहुदेशाधिपतिरित्यर्थः । महिषो
महाञ्जौर्यादिगुणसंपन्नः । पुरुक्षु पुरुषु बहुमन्त्रेषु क्षूयते शब्दयते प्रतिपाद्यत
इति पुरुक्षुः पुरुक्षुरेव पुरुक्षु । हरिनामानावधौ यस्यासौ हर्यधः । तादृश हे
इन्द्र प्रजायै पुत्रादिप्रजासिद्धयर्थं स त्वं नोऽस्मान्मृडय सुखय, नोऽस्मान्मा
रिरिषो मा हिंसीर्मा परादा मा च तिरस्कुरु । अथ नवमीमाह—

ये नः सपत्ना इति । ये केचिन्नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः सन्ति तेऽपभ-
वन्त्वपनययुक्ता भवन्तु । वयं तान्सपत्नानिन्द्राग्निभ्यामनुग्रहयुक्ताभ्यां सहिता
अवबाधामहे सर्वथा बाधितान्कुर्मः । वसुरुद्रादित्या देवता मामेतादृशमक्र-कु-
र्वन्तु । कीदृशमिति तदुच्यते—उपरितनं स्वर्गं स्पृशतीत्युपरिस्पृक्तम्, उग्रं
शत्रुतिरस्कारक्षमं, चेतारमभिज्ञातारम्, अधिराजमन्येषां सर्वेषामधिपतिम् ।

अथ दशमीमाह—

अर्वाश्वमिन्द्रमिति । य इन्द्रो गोजित्परकीयगवां जेता, तथा यो धन-
जित्परकीयधनस्य जेता, योऽश्वजित्परकीयाश्वानां जेताऽस्ति, अर्वाश्वमस्मदाभि-
मुखं तमिन्द्रममुतोऽमुं यज्ञं निमित्तीकृत्य हवामह आह्वयामः । हे इन्द्र विहवे
विविधाह्वाने सति नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं जुषस्व सेवस्व । हरिनामर्कावधौ
यस्य स हरिवान् । हे हरिव इन्द्र त्वामस्य यजमानस्य मेदिनं स्नेहवन्तं कुर्मः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधित्सुरादौ कानिचित्काम्यचयनानि दर्शयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ छन्दाश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते सर्व-
छन्दोभिश्चिनुयादित्येकं प्राकृतैरित्यपरम् ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ छन्दाश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै छन्दाः सति पशुमानेव भवति ”

[सं० का० ५ प० ४ अ० ११] इति ।

(विहठ्याख्येष्टकाभिधानम्)

अग्निर्मुर्धा दिवः कुरुदित्यनुवाकोक्ता नानाछन्दोयुक्तमन्त्रास्तैरेव चितो न तु यजुर्भिरिति छन्दश्चितस्तादृशमग्निं पशुकामश्चिनुयात् ।

यच्च सूत्रकारेणोक्तम्—“ श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते वक्र-
पक्षो व्यस्तपुच्छो भवति पश्चात्पाङ्गुदूहति पुरस्तात्पत्यङ्गुदूहत्येवमिव हि वयसां
मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्या
सुवर्गं लोकं पति । ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

वयसां मध्ये श्येनोऽतिशिघ्रं पतितुं समर्थः । श्येन एव श्येनवच्छीघ्रगाम्येव ।
यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातो ” इति । तदि-
दमुभयं क्रमेण विधत्ते—

“ कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षणवानमुष्मिल्लोके स्यामिति शीर्ष-
णवानेवामुष्मिल्लोके भवत्यलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं पतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव पति तिष्ठति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

कङ्कालजो श्येनस्यैवावान्तरजातिभेदो । तत्र कङ्कस्य शिरो मण्डलाकारम् ।
अजलस्य तु पादयोर्विशेषः । अत्र एव पादस्थानीयासु सीतासु द्वादशसंख्या-
मपोद्य चतुःसंख्यां ब्रूते । तत्र कङ्कचिता स्वर्गलोके शीर्षणवान्सर्वेषां मध्य उन्म-
तशिरस्कः प्रभुर्भवतीत्यर्थः । अथालजचिता सीताचतुष्टयादिद्वारा पतिष्ठां प्रा-
प्नोति । यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते
यावानग्निः सारत्निपादेशो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरश्रां कृत्वा पूर्वस्थाः करण्या
अर्धाच्छोणी प्रत्यालिखेत् ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्पैव भ्रातृव्यान्नुदते ” [सं० का० ५ प्र०
४ अ० ११] इति । प्रउगमनोमुखं, यथा शकटस्य पश्चाद्भागो विस्तृतः
पूर्वभागः संकुचितस्तद्वत् । एतेन भ्रातृव्यान्पणुदते ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रातृ-
व्यान्नुदेय प्रति जनिष्यमाणानिति विज्ञायते यथा विमुखे शकटे ” इति । तदिदं
विधत्ते—“ उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रातृव्यान्नुदेय प्रति
जनिष्यमाणानिति पैव जातान्भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्यमाणान् ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ११] इति ।

प्राक्पश्चाच्च शकटमुखसदृशमुभयतःप्रउगं तेनोत्पन्नाम्भ्रातृव्यान्विनाशयति ।
उत्पत्स्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते
यावानग्निः सारस्निप्रादेशस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा ” इति । तदिदं वि-
धत्ते—“ रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान्वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः
प्र हरति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति । रथचक्रवद्वर्तुलत्वेन
धीयत इति रथचक्रचित ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते द्रयानि
तु खलु द्रोणानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तत्र याथाकामी ” इति । तदे-
तद्विधत्ते—“ द्रोणचितं चिन्वीतान्नकामो द्रोणे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमव-
रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ३ अ० ११] इति । द्रोणे हि धान्यं भर-
न्त्यतो धान्यस्थानसहितमन्नं प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ समूहं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते समूहन्निवेष्ट-
का उपदधाति ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानैव भवति ” [सं० का० ५ प्र० ४
अ० ११] इति । समूहमर्हतीति समूहः ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञायते मध्यमां
स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति स परिचार्यः ” इति । तदिदं
विधत्ते—“ परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव भवति ” [सं० का० ५
प्र० ४ अ० ११] इति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण—“ श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं कञ्चु-
यामिति विज्ञायते द्रयानि तु खलु श्मशानानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च
तत्र याथाकामी ” इति । तदेतद्विधत्ते—

“ श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं कञ्चुयामिति पितृलोकं
इवर्त्तेति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११] इति ।

तदेवं काम्यचयनानि समापितानि । अथ प्रकृतैर्ममाग्ने वर्च इत्यादिभिर्मन्त्रैः
साध्यमुपधानं विधत्ते—

(विहव्याख्येष्टकाभिधानम्)

“ विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतां स एता जमदग्निर्विहव्या अपश्यत्ता
उपाधत्त ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृद्धं यद्विहव्या उपदधातीन्द्रियमेव
ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० ११]
इति । विहवशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विहव्याः । उपधानदेशं विधत्ते—

“ होतुर्धिष्णिय उप दधाति यजमानायदनं वै होता स्व एवास्मा आयतन
इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १३] इति ।

देवाह्वानादिकस्य यजमानकार्यस्य होत्रा निष्पाद्यत्वाद्धोता यजमानस्याऽऽ-
यतनम् । तत्र संख्यां विधत्ते—

“ द्वादशोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशून्व
रुन्धे ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १५] इति ।

यद्यप्यत्र मन्त्राणां दशत्वान्मन्त्रकर्माणोः समसंख्या नास्ति तथाऽपि मन्त्रावु-
त्स्या कर्णसंख्या पूरणीया । तत्प्रकारश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अल्पीयांसो मन्त्रा
भूयांसि कर्माणि तत्र समशः प्रतिविभज्य पूर्वैः पूर्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराण्य-
ल्पीयांसि कर्माणि भूयांसो मन्त्रास्तत्र प्रतिमन्त्रं कुर्यादवाशिष्टा विकल्पार्था
यथायूपद्रव्याणीत्यन्ताल्लोपो विवृद्धिर्वा ” इति । अतोऽत्र पूर्वभागस्यान्तिमं
पञ्चममुत्तरभागस्यान्तिमं द्वादशमं चाऽऽवृत्त्या वर्धयित्वा संख्या पूरणीया । स्थाना-
न्तरेषु संख्यां विधत्ते—

“ अष्टावष्टावन्धेषु धिष्णिषेषूप दधात्यष्टाशफाः पशवः पशून्नेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ५ प्र० ४ अ० १७] इति ।

प्रशास्त्रीयपोत्रीयनेष्ट्रीयाच्छावाक्रीयादीन्यन्यानि धिष्णिणयानि । तत्र नवम-
दशममन्त्रयोर्लोपेनाष्टसंख्याऽवगन्तव्या । क्वचित्संख्यान्तरं विधत्ते—

“ षण्मार्जालीये षड्वा ऋतव ऋतवः खलु वै देवाः पितर ऋतून्नेव देवा-
न्पितृन्प्रीणाति ” [सं० का० ५ प्र० ४ अ० १९] इति ।

दैविकस्य पैतृकस्य च कस्मिंश्चिद्गतौ कर्तव्यत्वादृतूनां देवत्वं पितृत्वं च । अत्र
सप्तमादीनां चतुर्णां मन्त्राणां लोपः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

ममाग्रे दशभिर्मन्त्रैर्धिष्णिषेषु यथायथम् ।

इष्टका उपधत्तेऽत्र बह्विकाण्डः समापितः ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चतुर्दशाधिकरणे विनितम्—

ममाम् इति कस्यात्र फलं लिङ्गेन वक्तुम् ।

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वित्ययं* मन्त्र इष्टकाचयानाङ्गभूतोऽध्वर्युणा पठ्यते । विशिष्टं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवास्तेषु वर्चस्तेजसोपलक्षितं यत्फलं तन्ममास्तिवत्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्तत्फलमिति चेन्मैवम् । +आग्निं चिनुत इत्यात्मनेपदश्रुत्या, साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते । न च परिकीर्तस्याध्वर्योर्देक्षिणातिरिक्तफलसंबन्धो न्याय्यः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् । मदीययजमानस्य तद्वर्चोऽस्त्विति स्युपचारः । तस्माद्यजमानेन पाठयेष्वायुर्दां अग्नेऽस्यायुर्म देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु मत्यगाशीमन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानं तथवाध्वर्युणा पाठयेषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ चतुर्थाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पार्श्वजन्यं ब्रह्मः समिन्धते । विश्वस्यां विशि प्रविवाशि-
वाः समीमहे स नो मुञ्चत्वहंसः । यस्येदं प्राणन्निमिषयदेजति यस्य जातं जनमानं च केवलम् । स्तौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्वहंसः । इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नः स्तोमा उप मामुपागुः । यो दाशुषः सुकृतो हवमुप गन्ता (१) स नो

*न्यायमालाया 'त्ययमाहवनीयस्यान्वाधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्व' इति पाठः ।

+ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति न्यायमालापाठः ।

(अश्वमेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

मु॒ञ्च॒त्व॒ह॒सः । यः स॒ङ्ग्र॒हं न॒य॒ति सं व॒शी
यु॒धे यः पु॒ष्टानि॑ स॒सृ॒जति॑ त्र॒याणि॑ । स्तौ-
मीन्द्रं॑ नाथि॒तो जो॒हवीमि॑ स नो॒ मुञ्च॒त्व॒ह॒सः ।
म॒न्वे वां मि॒त्रावरु॑णा तस्य॑ वि॒त्त॒स॒त्यौज॑सा
ह॒ह॒णा यं नु॒देथे॑ । या राजा॑न॒स॒रथं॑ या॒थ
उ॒ग्रा ता नो॑ मुञ्च॒तमा॑ग॒सः । यो वा॒स॒रथ॑ऋ॒जु-
र॒श्मिः स॒त्यध॑र्मा मि॒थु इ॒चर॑न्तमु॒पया॑ति॒दूष॑यन् ।
स्तौमि॑ (२) मि॒त्रावरु॑णा नाथि॒तो जो॒हवी-
मि॒ तौ नो॑ मुञ्च॒तमा॑ग॒सः । वा॒योः स॒वितु॑र्वि॒द-
थानि॑ म॒न्महे॒ यावा॑त्म॒न्वाङ्मि॑भूतो यौ च॒ रक्ष॑तः ।
यौ वि॒श्वस्य॑ परि॒भू ब॑भूवतुस्तौ नो॒ मुञ्च॒तमा॑-
ग॒सः । उप॒ श्रेष्ठा॑ न आ॒शिषो॑ दे॒वयो॑र्ध॒मे
आ॒स्थिर॑न् । स्तौमि॑ वा॒यु॒स॒वितारं॑ नाथि॒तो
जो॒हवीमि॑ तौ नो॒ मुञ्च॒तमा॑ग॒सः । रथ॑ति॒मौ
रथि॑नाम॒ह्व ऊ॒तये॒ शुभं॑ गमि॒ष्ठौ सु॒यमे॑भि॒रश्वैः॑ ।
ययोः॑ (३) वां दे॒वौ दे॒वेष्वनि॑शितमोजस्तौ
नो॒ मुञ्च॒तमा॑ग॒सः । यद॒यातं॑ वह॒तु॒सूर्या॑या॒स्त्रि-
च॒क्रेण॑ स॒सद॑मिच्छ॒मानौ॑ । स्तौमि॑ दे॒वाव-
श्विनौ॑ नाथि॒तो जो॒हवीमि॑ तौ नो॒ मुञ्च॒तमा॑-
ग॒सः । म॒रुता॑ म॒न्वे अ॒धि नो॑ ब्रुवन्तु
प्रेमां॑ वाचं॒ विश्वा॑मवन्तु॒ विश्वे॑ । आ॒शून्हु॑वे
सु॒यमा॑नु॒तये॒ ते नो॑ मुञ्च॒न्त्वेन॑सः । ति॒ग्म-
मा॒युधं॑ वी॒डित॑स॒ह॒स्वादि॑व्य॒स॒ शर्धः॑ (४)

(अश्वमेधसंबन्धिषाज्यानुवाक्याभिधानम्)

पु॒त॒नासु जि॒ष्ण । स्तौमि॑ दे॒वान्म॒रुतो॑
 ना॒थि॒तो जो॑ह॒वीमि॒ ते नो॑ मु॒ञ्च॒न्त्वे॒न॒सः ।
 दे॒वानां॑ म॒न्वे अ॒धि नो॑ ब्र॒वन्तु॑ प्रेमां
 वाचं॑ वि॒श्वाम॑वन्तु वि॒श्वे । आ॒शून्हु॑वे सु॒यमा॑-
 नू॒तये॑ ते नो॑ मु॒ञ्च॒न्त्वे॒न॒सः । य॒दिदं॑ मा॒ऽभि॒शो-
 च॒ति पौ॑रु॒षेये॒ण दै॒व्ये॒न । स्तौमि॑ वि॒श्वान्दे॒वा-
 ना॒थि॒तो जो॑ह॒वीमि॒ ते नो॑ मु॒ञ्च॒न्त्वे॒न॒सः । अ॒नु
 नो॒ऽद्या॒नु॒मति॑र॒नु (५) इ॒दंनु॑मते॒ त्वं वै॒श्वा-
 न॒रो न॑ ऊ॒त्या पृ॒ष्टा दि॒वि । ये अ॒प्र॒थेता॒मभि॑-
 ते॒भिरो॒जो॒भिर्ये॑ प्र॒ति॒ष्ठे अ॒भ॒वतां॑ व॒सूना॑म् ।
 स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी ना॒थि॒तो जो॑ह॒वीमि॒ ते
 नो॑ मु॒ञ्च॒तम॑ ह॒सः । उ॒र्वी रा॑द॒सी व॒रि॒वः कृ॒णोतं॑
 क्षे॒त्रस्य॑ प॒त्नी अ॒धि नो॑ ब्रू॒यात॑म् । स्तौमि॑
 द्या॒वापृ॒थि॒वी ना॒थि॒तो जो॑ह॒वीमि॒ ते नो॑
 मु॒ञ्च॒तम॑ ह॒सः । य॒त्ते व॒यं पु॑रु॒षत्रा॑ य॒वि॒ष्ठा-
 वि॒द्वाऽस॑श्च॒क्र॒मा क॒च्चन॑ (६) आ॒गः । कृ॒धी
 स्व॑स्मा॒ऽअ॒दि॒ते॒रना॑गा व्ये॒नाऽसि॑ शि॒श्रथो॑
 वि॒ष्व॒ग॒भे । यथा॑ ह॒ तद्व॑स॒वो गौ॑र्यं चि॒त्प॒दि
 षि॒ताम॑मु॒ञ्च॒ता य॑ज॒त्राः । ए॒वा त्व॑म॒स्मत्प्र॑ मु॒ञ्चा
 व्य॑ ह॒ः प्रा॒ता॒र्य॒ग्ने प्र॑त॒रां न॒ आयुः॑ (७) ॥

(गन्ता॑ दु॒षय॑न्तस्तौमि॒ ययोः॑ श॒र्वोऽनु॑ म॒तिर॒नु च॒न च॑तु॒स्त्रि॒ंशच्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
 सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥१५॥

(अश्वमेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अग्नाविष्णु ज्यैष्ठ्यं शं चोक्चाशमा चाग्निश्चाशुश्चेध्मश्चाग्निश्च धर्म गर्भा--
धैका च वाजो नोऽग्निं युनज्मि ममाग्नेऽग्नेर्मन्वे पञ्चदश ॥ ३५ ॥

अग्नाविष्णु अग्निश्च वाजो नो अदब्धो गोपा एकान्नचत्वा-
रिश्शत् ॥ ३९ ॥

हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थाष्टके
सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां
चतुर्थाष्टकः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्दशानुवाके विहव्याख्या इष्टका उक्ताः । तावतेष्टकाचयनमन्त्राः
समाप्ताः । अथ पञ्चदशोऽश्वमेधसंबन्धिन्यो याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अयं
चानुवाकोऽस्मात्काण्डादुत्क्रष्टव्यः ।

कल्पः—“ अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टिमनुनिर्वपति
समानं तु स्विष्टकृदिदमग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्याः”
इति । तत्रोदाहृतस्य प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नेर्मन्वे इति । पञ्चजना निषादपञ्चमा वर्णास्तेभ्यो हितः पाञ्चजन्यस्ता-
दृशं यमार्भि बहवो यजमानाः समिन्धते प्रदीपयन्ति, प्रथमस्य सृष्ट्यादावुत्प-
न्नस्य प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानवतस्तस्याग्नेर्भूर्ति मन्वे मनसा चिन्तयामि । विश्वस्यां
विशि सर्वस्यां प्रजायां प्रविविशिवांसं जाठराग्निरूपेण प्रविष्टवन्तं तमग्निमीमहे
वयं प्राप्नुमः । सोऽग्निर्नोऽस्मानंहसः पापान्मुञ्चतु मुक्तान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—

यस्येदं प्राणन्निति । प्राणच्छ्वासेपेतं निमिषन्निमेषोपेतं यदिदं जगदेजवि
कल्पते चेष्टत इत्यर्थः । तत्सर्वं यस्याग्नेरधीनं जातं पूर्वमुत्पन्नं जनमानमितः
परं जनिष्यमाणं च जगत्सर्वं केवलं परनिरपेक्षं सद्यस्याधीनं तमग्निं स्तौयामि ।
नाथितः फलयाञ्ज्यायुक्तोऽहं जोह्वीमि पुनः पुनर्जुहोमि । शेषं पूर्ववत् ।

अथेन्द्रायाः होमुच एकादशकपाल इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रस्य मन्य इति । पथमस्य सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानवत् इन्द्रस्य मूर्तिं मन्येऽहं मनसा चिन्तयामि । वृत्रघ्नः शत्रुघातिन इन्द्रस्योप समीपं प्राप्ताः स्तोमाः स्तोत्राणि मां यजमानमुपागुः प्राप्ताः । इन्द्रगुणकथनपराणि स्तोत्राणि मज्जिह्वायामवस्थितानीत्यर्थः । य इन्द्रो दाशुषो हविर्दत्तवतः सुकृतः सुष्ठु कर्मानुतिष्ठतो यजमानस्य हवमाह्वानं यज्ञं वोपगन्ता प्राप्स्यति ।

तत्रैव याज्यामाह—

यः संग्राममिति । य इन्द्रो युधे योद्धुं वशी स्वाधीनपरिवारोपेतः संग्रामं युद्धदेशं प्रति संनयति स्वकीयां सेनां सम्यक्प्रापयति । यश्चेन्द्रः पुष्टानि संपूर्णानि त्रयाणि गवाश्चपुरुषरूपाणि संसृजति यजमानेन योजयति । शेषं पूर्ववत् ।

अथ मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्येत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

मन्वे वामिति । मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्मूर्तिं मन्वे मनसा ध्यायामि । सत्यौजसाऽऽकृत्रिमबलौ दृंहणा स्तम्भयन्तौ युवां यमस्मद्वैरिणं नुदेथे निराकुरुत(य)स्तस्य वैरिणो वित्तं दुष्टबुद्धिं जानीतम् । या युवां यावुभौ राजानं दीप्तिमन्तं सरथं रथसहितमादित्यं याथो लोकोपकाराय वृष्टिमुत्पाशयितुं प्राप्नुयः । उग्राऽग्निष्टनिवारणेऽत्यन्तं तीक्ष्णौ ता तौ युवां नोऽस्मानागसः पापान्मुञ्चन्तं मुक्तं कुरुतम् । तत्रैव याज्यामाह—

यो वाः रथ इति । हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्यो रथ ऋजुराशिरकुटिलप्रग्रहः सत्यधर्माऽवितथधारणश्च भवति सरथो मिथुश्चरन्तं मिथ्याचारिणमन्यायकारिणं शत्रुं दूषयन्नुपयाति बाधमानः प्राप्नोति । स्तैमीत्यादि पूर्ववत् । अथ वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुरित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

वायोः सवितरिति । यो वायुर्यश्च सविता तयोरुभयोर्विदधानि वेदनाभ्यभिप्रायविशेषान्मन्महे जानीमः । यौ वायुसवितारावात्मन्कृत्स्वशरीरमिव बिभृतः सर्वं जगद्धारयतः । किंच यौ वायुसवितारौ रक्षतो जगत्पालयतः । किंच यौ वायुसवितारौ विश्वस्य कृत्स्नस्य जगतः परिभू परितो व्यापकौ बभूवतुस्तावित्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

उप श्रेष्ठा न इति । श्रेष्ठाः प्रशस्ता नोऽस्मदीया आशिषः फलविशेषा

(अश्वमेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

देवयोवांयुसवित्रोः संबन्धिनि धर्मे कर्मण्युपास्थिरनुपास्थितास्तदधीना इत्यर्थः ।
स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथाश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धाना इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

रथीतमाविति । रथीनां रथीतमौ ये रथिनो देवाः सन्ति तेषां मध्येऽति-
शयेन रथिनौ सुयमेभिः सुष्ठु नियन्तुं शक्येरथेः शुभं समीचीनं देशं गमिष्ठा-
वतिशयेन गच्छन्तावश्विनौ । +अह्वेऽहमाह्वयामि । [हे] देवावाश्विनौ देवेषु
सर्वेषु मध्ये ययोवां युवयोरोजो बलमनिशितमन्येन केनापि न तक्षणीकृतं किं-
तु स्वभावत एव तक्षणीकृतमित्यर्थः । तावित्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

यदयातं वहतुमिति । यद्यस्मात्कारणात्सूर्यायाः सूर्यपत्न्याः स्वमातुः संस-
दमिच्छमानौ । सद्भावस्थानमिच्छन्तावश्विनौ युवां त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन
रथेन वहतुं वाहयितुमयातं रथस्योपरि गतवन्तौ तस्मात्कारणात्तथाविधौ देवौ
स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथ मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपाल इत्यस्य पुरोनुवाक्या-
माह—

मरुतां मन्व इति । मरुतां मरुत्संज्ञकानां देवानां मूर्तिं मन्वेऽहं मनसा ध्या-
यामि । तेन च मरुतो नोऽस्मानधि ब्रुवन्तु अधिकान्ब्रुवन्तु । ते च विश्वे सर्वेऽपीमां
वाचं मदीयां प्रार्थनां विश्वां सर्वामपि प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु । आशूञ्जीद्वागा-
मिनः(णः) सुयमान्सुष्ठु नियामकान्मरुदाख्यान्देवानूतये रक्षणाय हुव आह्वयामि ।
ते न इत्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

तिग्ममायुधमिति । मरुदाख्यानां देवानामायुधं तिग्मादिविशेषणविशिष्टं
तिग्मं तिष्ठणं वीडितं दृढम् । किं व, मरुतां शर्धो बलं सहस्वत्परेषामभिभवितुं
दिव्यं यथोचितव्यवहारयोग्यम् । अत एव पृतनासु परकीयसेनासु जिष्णु जय-
शीलं, स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथ विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपाल
इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

देवानां मन्व इति । पूर्वोक्ता मरुतां पुरोनुवाक्या, तथेयं विश्वेषां देवानां
पुरोनुवाक्या योजनीया । तत्रैव याज्यामाह—

यदिदं मेति । पौरुषेयेण मनुष्यव्यापारेण दैव्येन देवव्यापारेण च संपादितं
यदिदं दुःखं माऽभिशोचति, अभितो मां क्लेशयति । तस्य दुःखस्यापनोदनार्थं
स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । अथानुमत्यै चरुरित्यस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

(अश्वमेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अनु नोऽद्येति । अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञमिति पुरोनुवाक्या । अन्विदनुमते
त्वं मन्यासा इति याज्या । एतच्चोभयमिदं वामास्ये हविरित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथामये वैश्वानराय द्वादशकपाल इत्यस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

वैश्वानरो न इति । वैश्वानरो न ऊत्था प्र यात्विति पुरोनुवाक्या । पृष्ठो
दिवि पृष्ठो आमिरिति याज्या । एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्थेत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातम् ।

अथ द्यावापृथिवीभ्यामश्वोमुग्ध्यां द्विकपाल इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

ये अप्रथेतामिति । ये द्यावापृथिव्यावमितोभिरोजोभिः परिच्छेत्तुमशक्येवं-
स्तेरप्रथेतां प्रख्याते अभूताम् । किंच, ये द्यावापृथिव्यौ वसूनां धनानां प्रतिष्ठे
आभयभूते अभवतां ते द्यावापृथिव्यौ स्तौमीत्यादि पूर्ववत् । तत्रैव याज्यामाह—

उर्वी रोदसी इति । उर्वी उर्व्यांवत्यन्तं विस्तृते रोदसी रोदस्यौ हे द्यावा-
पृथिव्यौ वरिवो धनं पूजां वा कृणोतं कुरुतम् । क्षेत्रस्य पत्नी पत्न्यौ हे द्यावा-
पृथिव्यौ नोऽस्मानधिब्रूयातमधिकान्कथयतम् । स्तौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

यत्ते वयमिति । हे यविष्ठ युवतमाग्ने वयमविद्धांसो ज्ञानरहिताः सन्तस्ते
त्वदीयेषु पुरुषा पुरुषेषु यत्कच्चनाऽऽगो यं कमप्यपराधं चक्षुः कृतवन्तः ।
अदितेरखण्डनीयस्य तवास्माननागा अपराधरहितान्सुहृदि सुष्ठु कुरु । हेऽग्ने
एनांस्यस्मदीयानि पापानि विष्वक्सर्वथा विशिश्रथो विशेषेण श्रथितानि कुरु ।

तत्रैव याज्यामाह—

यथा ह तदिति । यजत्रा यष्टव्या वसवो जगन्निवासहेतवोऽग्निना सहिता हे
देवाः यदि सितां बन्धनस्थाने स्वकीयस्य पाशस्याऽऽक्रमणेन पादे बद्धां गौर्यचि-
मौरीमपि यां कांचिद्गौरवर्णां गाममुञ्चत बन्धान्मुक्तां कृतवन्तः । हेऽग्ने तद्यथा ह
येनैव प्रकारेण तद्वन्धमोचनं कृतमेवा त्वमेवमेव त्वमपि अस्मदस्मत्तत्काणाद्ब्यंहो
विविधं पापं प्रमुञ्च प्रकर्षेण मुक्तं कुरु । नोऽस्मदीयमायुः पतरामत्यधिकं यथा
भवति तथा प्रातारि पतर संपादय ।

(अश्वमेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इत्यादिनेरिताः ।

इष्टयोऽग्नेर्मन्वयुक्ता याज्यास्तासु क्रमादिमाः ॥

अग्नेरग्नेयके द्वी(ही)न्द्रस्यैन्द्रे मन्वे सनन्तरे ।

मैत्रावरुणके वायोर्वायोसावित्रके रथी ॥

आधिने मरुतां मारुते देवा वैश्वदेविके ।

अनुद्वयोश्चाऽऽ(यं चाऽऽ)नुमते वैशा वैश्वानरे तथा ॥

द्यावापृथिव्यके ये तु यत्ते स्विष्टकृतीर्यते ।

अनुवाके पञ्चदशे मन्त्रा द्वाविंशतिर्भूताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्तीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्तीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥

२१२६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [४चतुर्थकाण्डे-
(अभ्यमेधसंबन्धियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
चतुर्थः काण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

—

मूलक्रमेण चतुर्थाष्टके—प्र० ७ अनु० ७२।

भाष्यक्रमेण चतुर्थकाण्डे—प्र० ७ अनु० ७२।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ४ प्र० २६ अ० ३४८।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ४ प्र० २६ अ० ३४३।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतायाः
कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाश्चतुर्थः काण्डः ॥४॥
